२. तुपानें थपथपीत अशा लाह्याजवळ पिवळे घोडे ग्रा परम सुखकारक रथातून वाहून आणीत.

३. इंद्राला आम्ही प्रातःका- इंद्राला यज्ञ चालू होतांच, ग आम्ही सोमपानार्थ बोला- असतो.

४. हे इंद्रा, तूं [आपल्या] ाळी पिवळ्या घोड्यांच्या यो- र आमच्या [ह्या] सोमाप्रत ये; रण कीं, सोम पिळून काढतांच म्ही तुला बोलावीत आहों.

2. To these grains of parched corn suffused with clarified butter may Indra's pair of tawny horses bring him down in the easiest chariot.

3. Indra we invoke in the morning, [invoke] Indra at the commencement of the sacrifice, Indra for drinking the Soma.

4. Come up, Indra, to our extracted Soma by means of thy maned tawny horses For we are calling thee directly the Soma is extracted.

---

२. 'तुपानें थपथपीत अशा लाह्या- वळ'. देवांस अर्पण करावयाचे पदार्थ ते प्राचीनकाळी काय काय होते त्या हा चांगला मासला आहे. अति वीन काळीं गुरें ढोरें, त्यांपासून झा- ि अथवा केलेले खाद्य पदार्थ आणि न्द हीच आर्यलोकांची मुख्य संपत्ति ती. व तशा संपत्तीचे भाग ते आप- ा देवांस अर्पण करीत. जें उत्तम ा, मिष्टान्न समजून ते स्वतः खात व त्या काळीं ते आपल्या देवांस अर्पण ीत. आणि त्यासच ते यज्ञ असें णत. लाह्या आणि तूप अर्पण करण्या- ो प्रचार पूर्वकाळीं चालू होता तो ून बंद पडला नाहीं. कारण अक्ष- लाह्या आणि घृत यांशिवाय कोण- ूजा, कोणती क्रिया, आणि कर्म ण करीत असतो!

३. सायणाचार्य म्हणतात कीं, "प्रा- ा.काळीं कर्मारंभीं म्हणजे प्रातःस- "वनाच्या वेळी आम्ही इंद्राला बो- "लावितों; तसाच सोमयागास आरंभ "होतांच म्हणजे माध्यंदिन सवन म्ह- "णून जे दोनप्रहरीं यजन व्हावयाचे "त्यावेळीं इंद्राला आम्ही बोलावितो; "तसाच यज्ञाच्या समाप्तीच्या वेळीं "म्हणजे तृतीयसवनाच्या वेळीं सोम- "पानार्थ इंद्राला बोलावितों." असा अर्थ इष्ट दिसतो खरा. आम्ही त्यासच अनुलक्षून पण पदशः अर्थ केला आहे

४. 'कारण कीं, सोम पिळून काढ- तांच' इत्यादि हे कारण लक्ष्यांत ठेवण्या- जोगे आहे. उपासक म्हणतो कीं, आम्ही सोम काढून इतर देवांस अजून अर्पण केला नाही अथवा आम्हीहि प्यालों नाहीं, काढतांच प्रथम तुला हाक मारितो आहों. यास्तव हे इंद्रा, तू ये

वैदिक युगांतील परम प्राचीन काळीं सोमरस कसा तयार करीत हे नक्की सम-

विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।
वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सवनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।
वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. इन्द्रो विश्वमपि सुतं सवनम् (=अभिषुतं सोमं) [प्रति] मदाय गच्छति
वृत्रहा सोमपानाय [गच्छति] ॥

८. जेथें जेथें सोम काढितात तेथें तेथें तो सोम प्यावा म्हणून [आणि] मादयुक्त व्हावें म्हणून वृत्रघ्न इंद्र जात असतो.

8. To every expressed Soma whatsoever Indra the killer of Vritra goes, that he may drink the Soma [and] be intoxicated.

---

८. 'जेथें जेथें सोम काढितात तेथें तेथें'='विश्वमित्सवनं सुतम्.' पदशः, 'पिळून काढिलेल्या प्रत्येकहि सोमाप्रत'. म्हणजे सर्व उपासकाकडेस सोम पिऊन मादोत्पन्न हर्ष पावण्यासाठीं इंद्र जात असतो. कितीहि उपासक असले तरी त्या सर्वांचा सोम पिण्यास इंद्र जातो. एकाचा सोम पिऊन आतां माझी तृप्ति झाली, आतां दुसऱ्या कडेस मी जात नाहीं असे म्हणत नसतो.—'वृत्रघ्न'. वृत्राला मारणारा. वृत्र हा शब्द वेदांत मोठाच महत्त्वाचा आहे. याचा अक्षरशः अर्थ, 'घेरणारा', 'वेष्टणारा'. वेदांत असें रूपक आहे कीं, आकाशांतून मेघोदकें जीं जमिनीवर पडतात त्याच कोणी गाई होत. त्या आकाशांत वृत्र हा घेरून अडवितो, त्यांस खालीं येऊं देत नाहीं. मग इंद्र वृत्राशीं लढतो आणि त्याला आपल्या वज्रानें प्रहार करून मारितो. त्या वज्राच्या धारेस सुवर्णासारिखी कांति आहे. इंद्राने वृत्राला मारितांच उदकें (अथवा उदकरूपी गाई) खालीं येऊन जमिनीवर वाहूं लागतात. या वृत्राशीं इंद्र युद्ध करितो तेव्हां सबल पृथ्वी आणि आकाश थरथरां कांपतात.

आतां हे जे रूपक सांगितलें त्यावरून स्पष्ट दिसून येईल कीं, वृत्र म्हणजे ज्यांत उदकें आवरून राहिल्याप्रमाणे भासतात तो ढग अथवा मेघ. इंद्राचें वज्र म्हणजे विद्युल्लता, आणि वज्रप्रहार म्हणजे मेघाची जी गर्जना होते ती, इंद्राचें आणि वृत्राचें युद्ध म्हणजे पाऊस पडण्यापूर्वीं विजांचे जे गडगडाट आणि मेघगर्जना होतात तेच होय. आणि इंद्र म्हणजे या सर्व गोष्टी आकाशांत जिच्या प्रतापानें होतात ती दिव्यशक्ति.

नंतर वृत्र हें पुराणांतरीं व इतिहासांत वगैरे एका असुराचें नांव झालें आणि इंद्रानें त्याला मारिलें त्याविषयीं विस्तारानें कथा रचल्या गेल्या.

आम्हीं जो प्रथम वृत्र शब्दाचा अर्थ सांगितला त्यावरून साधारण शत्रूंचेंहि नांव वृत्र असें पडलें आणि अशा अर्थीं वेदांत पुष्कळ स्थळीं तो शब्द वापरलेला आढळतो. व प्रस्तुतस्थळीं तरी सायणाचार्य 'वृत्रहा' याचा अर्थ 'शत्रूंस मारणारा' असा (आम्हांस वाटतें जरूर नसतां) करितात.

'मादयुक्त व्हावें म्हणून' हा उद्देश लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे यांत संशय नाहीं.

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो।
स्तवाम त्वा स्वाध्यः॥ ९ ॥ ३१ ॥

सः। इमम्। नः। कामम्। आ। पृण। गोभिः। अश्वैः। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
स्तवाम। त्वा। सुऽआध्यः॥ ९ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

९. स [त्वं] हे शतक्रतो गोभिरश्वैश् [च] इमम् (=एतादृशं=गो ...श्विनम्) अस्माकं काममापूरय। [वयं] त्वां सुबुद्धयः स्तवाम॥

सूक्तम् १७.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः। इन्द्रावरुणौ देवता। छन्द १–३–६–९ गायत्री। ४-५ पादनिचृत्॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे।
ता नो मृळात ईदृशे॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः। अहम्। सम्ऽराजोः। अवः। आ वृणे।
ता। नः। मृळातः। ईदृशे॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अहं सम्राजोरिन्द्रावरुणयोरवः (=अवनम्) आवृणे। तावस्मा... [जनाय] मृ...ताम्] अपवा। तादृग्भ्यः अस्मभ्य मृडताम्॥

९. तर हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], आमची ही इच्छा गाई [आणि] घोडे देऊन पूर्ण कर. तुला आम्ही सात्विक अंतःकरणानें स्तवीत राहूं.

9. Do thou, therefore, possessed of a hundred wisdoms, fulfil this our desire by [giving us] cows and horses With pious hearts we will be praising thee.

---

९. 'शतप्रज्ञ'. पूर्वी सू. ४ ऋचा ८ मधील 'बहुमेधावी' शब्दावरील टीप पहा—'ही'=इमम्.' म्हणजे गाई, घोडे मिळावे ही इच्छा. दुसरी इच्छा वर दर्शित केलेली नाहीं. इमम् म्हणजे येथे 'एतादृशम्' असा अर्थ करावा. गोभिरश्वैः एतादृशम् (=एतत्संबन्धिनम्=गोअश्वसंबन्धिनं) कामम्' असा अन्वय घेऊन अर्थ करावा 'इमम्' याजविषयीं पूर्वी ३४ व्या पृष्ठावर ९ व्या ऋचेवरील टीप पाहा—'गाई घोडे देऊन'. पदशः, 'गाईंनी [आणि] घोड्यांनी'. इतक्या मोठ्या देवापाशीं एवढें मोठें स्तोत्र करून शेवटीं सूक्तकर्ता मागतो काय तें पहा. पण परम पुरातन वैदिक युगांत गुरें ढोरें हीच मोठी संपत्ति असे, यापुढें दुसरें कांहींच नसे हे आपण लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे.

सूक्त १७.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत् देवता—इंद्रावरुणौ (इंद्र आणि वरुण हे उभयतां)

१. मी महाराजे इंद्रावरुण यांची कृपा याचितों [illegible] ते आम्हां सारिख्यांवर दया करोत.

Hymn 17.

To *Indra* and *Varuna* Author and Metre as before

1. I wish for the support of the great kings Indra and Varuna May they favour such persons as we are

---

१. 'कृपा याचितों,' अव. आवृणे,' [illegible] इच्छितों, [illegible] [illegible] आहे मी [illegible]—आम्हां [illegible] [illegible] इंद्रो' ऋग्वेदांत [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] देऊन आम्हां [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] (अ. ६ [illegible]) [illegible]

२. कारण कीं, जनांचे प्रभु [असणारे] जे तुम्ही ते मजसारिख्या [कवी]च्या हाकेला [ऐकून], रक्षण [कर]ण्यासाठीं, जात असतां.

३. हे इंद्रावरुण हो, तुम्ही [आमच्या] इच्छेप्रमाणें [आम्हां-ला] धनें देऊन तृप्त करालच. [म्हणू]न तुम्ही [आमच्या] अतिसं-[निध] असावें असें आम्ही प्रार्थितों.

४. कां कीं, तुमच्या पराक्रमां-[चे] आम्ही [विषय] होऊं, तुमच्या [धन]दात्या प्रसादांचे [आम्ही वि-षय] होऊं] असें करा.

2. For, protectors of the people you [O Indra and Varuna,] go at the call of a poet like me in order to protect [him].

3. You will, Indra and Varuna, satisfy us by the grant of riches according to [our] desire. We therefore pray you [to be] nearest [to us].

4. For may we belong to your prowess, may we belong to your wealth-bestowing favours.

---

२. इंद्रावरुणाची करुणा भाकतों [अ]से जे पूर्वऋचेत सांगितलें त्याचें का-[र]ण या ऋचेंत आहे. तें हें कीं, [म]जसारिख्या दीन कवीनें इंद्रावरुणास [हा]क मारिली कीं, तिजसरशी ते त्याचें रक्षण करण्यासाठीं जात असतात. [ह्या]मंत्रवक्त्याची भाविक भक्ति व्यक्त [क]रण्याजोगी आहे.

३ 'अतिसंनिध असावे,' 'नेदि-[ष्ठ]म्'—म्हणून तुम्ही...असावें'=[नेदिष्ठ]म्'—'नेदिष्ठमीमहे' याचा 'आम्ही [तुम्हां]स आम्ही जवळचे नातलग सम-[जू]न तुम्हांजवळ धनें मागत आहों' [इ]त्यादि अर्थ होऊं शकेल. आणि तो [आम्]ही दिलेल्या अर्थाहूनहि चांगला दिस-[ते]ल. नेदिष्ठ म्हणजे अगदी जवळचा [न]ातलग, परम सखा, परम मित्र असा [अ]र्थ [illegible] अर्थ केला तरी 'नेदि-[ष्ठ]म्' हे पद [illegible] अव-[श्य]क आहे. परम मित्र सखा [illegible]

तो जशी मनकामना पूर्ण करील तशी दुसरा कोणीहि केवळ 'अगदी सन्निध' असल्या कारणानेच करणार नाही.

आम्ही वर केलेला अर्थ सायणा-चार्यांस अनुसरून केला आहे.

४ या मंत्रांत 'युवाकु' शब्द आहे. त्याचा अर्थ 'तुम्ही दोघांचा' असा समजून आम्ही भाषांतर केलें आहे. 'युवाकु' म्हणजे 'युवयो' असा जरी षष्ठीचा अर्थ आहे तरी ते [illegible] आहे.—'युवाकु' हा शब्द [illegible] त्याचाही पण बहुधा [illegible] एकदा ऋग्वेदांत आला आहे की "इंद्र युवाकु [illegible] वाजदा" (ऋ. १. १२० ९) [illegible] आहे—'तुमच्या पराक्रमाचे आम्ही [विषय] होऊं असें करा'. 'युवाकु' [illegible] 'युवाकु' [illegible] आहे. 'आम्ही तुमच्या पराक्रमाचे [illegible] [illegible]

इन्द्रः सहस्रदान्नां वरुणः शंस्यानाम् ।
क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रऽदाम्नाम् । वरुणः । शंस्यानाम् ।
क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि ।
स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।
स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।
अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।
अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. इन्द्रो वरुणश्च [च] सहस्रदातॄणां शंसनीयानां [मध्ये रतः] । [तयोः] क्रतु. (=प्रज्ञा) उक्थ्यो (=स्तवनीयो) [भवति] ॥

६. तयोरेव अवसा (=अवनेन) वयं [धनं] सनेम (=सनुयाम) नि च । अपि च प्ररेचनमस्तु ॥

७. हे इन्द्रावरुणौ अहं चित्राय राधसे युवामाह्वयामि । [युवाम्] अस्मान्त्सुष्ठु [यथा स्यात्तथा] जिग्युषो (=जितवतो=जययुक्तान्) कुरुतम् ॥

कृत्ये करावी.–'तुमच्या द्रव्यदात्या प्रसादाचे आम्ही [विषय] होऊं असे करा'='वाजदाव्ना युवाकु सुमतीनां भूयाम'. म्हणजे तुम्ही आम्हांवर तुमचे द्रव्यदाते प्रसाद (=ज्यापासून द्रव्यप्राप्ति होते असे प्रसाद) करावे.

सायणाचार्य–"कारण कीं, शचीनां "[म्हणजे आमच्या] कर्मांचें [जें "सोमरूपी हवि ते] युवाकु म्हणजे "वसतीवरी उदकांनीं आणि दूध "सातू इत्यादि दुसऱ्या द्रव्यांनीं मि- "श्रित [आहे] [त्या प्रमाणेंच] सु- ..। म्हणजे सुबुद्धियुक्त अशा ...चे [स्तोत्ररूप वचनहि] यु- "वाकु आहे, म्हणजे नानाविध ... "गुणांनीं मिश्रित [आहे], त्यां... "हे इंद्रावरुण हो, तशा प्रकारचें ... "स्वीकारणारे जे तुम्ही त्या ... "[.प्रसादें करून] वाजदाव्ना म्हणजे ... "अन्नप्रद पुरुषांमध्यें आम्हीं [मुख्य] "होऊं असें करा". युवाकु शब्दाचा ... ते 'मिश्रित' असा करितात, ... 'सोमरूप हवि' आणि 'स्तोत्ररूप ... आणि 'मुख्य' हे इतके शब्द अध्या... घेतात. परंतु 'युवाकु' ... सूक्त ३ ऋचा ३ यावर दिलेली ... त्या पुढावरची 'तुमचे' या विषयी टीप पाहा.

५. सहस्रावधि द्रव्यांतें देणारे [आणि] स्तवनीय जे [देव] यांतून इंद्र [आणि] त्यांतून वरुण हा [आहे]. [यांची] प्रज्ञा स्तुतिपात्र [आहे].

5. Indra [is one] of those [gods] that bestow a thousand-fold wealth [and] deserve to be praised Varuna [too] is [one] of them. [Their] wisdom deserves to be praised.

६. त्याच दोघांच्या कृपेनें असें घडो कीं, आम्हांस [धन] मिळो आणि आम्हांस [त्याचा] संग्रह कारितां येओ, आणि त्याहूनहि आमच्या जवळ अधिक उरो.

6. Through their favour, then, may we obtain [wealth] and may we lay it by; nay, may we have even a surplus.

७. हे इंद्रावरुणानो, मी सर्वप्रख्यात संपत्ती [मिळण्या]साठीं तुमचा धांवा करीत आहे. तुम्ही आम्हास उत्तम यशस्वी करा.

7. Indra and Varuna, I invoke you for famous wealth. Make us great victors

---

५. आम्हां होईल तितका पदशः आणि सरळ अन्वय धरून अर्थ केला आहे. सायणाचार्य अन्वय किंचित् निराळा घेतात. ते म्हणतात "सहस्रा- "वधि द्रव्यातें देणारे जे त्यांत इंद्र "धनदानाचा क्रतु म्हणजे कर्ता होय, "म्हणजे पुष्कळ धन देतो असा अर्थ. "तसाच वरुण स्तुत्य जे आहेत त्यां "मध्यें उक्थ्य म्हणजे स्तुतिपात्र "आहे, म्हणजे परम स्तवनीय असा "अर्थ." 'क्रतु' शब्दाविषयीं पृष्ठ २६ यावरील ८ ह्या ऋचेवर 'बहुमेधावी' शब्दाविषयीं दिलेली टीप पाहा.

६. मंत्रचरणाचा भावार्थ असा आहे कीं, 'इंद्रावरुणांच्या कृपेने आम्हास धन मिळो म्हणजे आम्ही त्याचा उपभोग घेऊं असें होओ, आणि उपभोगुनहि संग्रहास ठेवितां येईल असे घडो आणि इच्छेप्रमाणे संग्रह ठेविल्यानंतरहि आणखी धन उरो' देवाच्या कृपेने आपलें अमुक कल्याण होओ किंवा आपणास अमुकाची प्राप्ति होओ असें प्राचीन आर्य प्रार्थीत त्याचा हा चांगला मासला आहे.

७. या मंत्रात प्रथमार्धांत क्रियापद व त्याचा कर्ता हे एकवचनी आहेत. पण शेवटच्या चरणांत 'मला' यशस्वी करा असे न म्हणता 'आम्हांस' यशस्वी करा असें म्हटलें आहे. याचें कारण इतकेंच कीं, प्रथमार्धांत जें एकवचन आहे तें बहुमुखार्थ समजावयाचें. कारण का, हें सूक्त जरी मेधातिथीनें रचिलें तथापि तो ज्या कुळांतला पुरुष होता त्या कुळांतील सर्व मनुष्यांच्या वतीने तो बोलत आहे म्हणून अनेक वचनच युक्त आहे. पुढें १८ व्या सूक्तांतील

इन्द्रावरुणा नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा ।
अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसासन्तीषु । धीषु । आ ।
अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुणा यां हुवे ।
यामृधाथे सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।
याम् । ऋधाथे इति । सधऽस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्रावरुणौ [युवाम्] अस्मभ्य या सिषासन्तीषु धीष्वा ([illegible] अधिकरणे) शीघ्रमेव शर्म (=स्थलं) यच्छतम् (=दत्तम्) ॥

९. हे इन्द्रावरुणौ [अहं] यां सुस्तुतिं हुवे (=उच्चारयामि) सा युवा[illegible] (=प्राप्नोतु) । याम् (=अपि च तां) सहस्तुतिं [युवाम्] ऋधुतम् ॥

---

२ या ऋचेत 'कण्वांनीं तुला ही हाक मारिली आहे' याजवर दिलेली टीप पाहा.—'सर्वप्रख्यात संपत्तीसाठीं,'='चि- त्राय राधसे.' चित्र म्हणजे इतकें [illegible] कीं, ज्याजकडे लोक पाहतात त्याची प्रशंसा व प्रख्याति करितात.

८. हे इंद्रावरुणानो, तुम्हां ांची प्राप्ति व्हावी असे जे ारथ त्यांत तुम्ही आम्हांस लौ- : लौकर स्थळ द्या.

8. Indra and Varuna, give us a place quickly in those desires which wish for you both.

९. हे इंद्रावरुणानो, [ही]जी [तुमची] चांगली स्तुति गात हें [ती] तुम्हांप्रत प्रविष्ट होओ; ाणि ही [तुम्हां दोघांची] एकत्र लिली स्तुति तुम्ही सफळ करा.

9. Indra and Varuna, may this good praise which I am singing reach you both; and may you fulfil that prayer addressed to you both.

---

८. 'तुम्हां दोघांची प्राप्ति व्हावी ासे जे मनोरथ त्यांत' इ०.='धा सिषा- स्तीषु धीषु आ'. 'याम्' ही स्थम् याची वचनी द्वितीया. ऋचेचा भावार्थ असा ाहे कीं, 'तुमची प्राप्ति व्हावी अशा शा बुद्धी त्यांत आम्हांस जागा द्या'. हणजे तुमची प्राप्ति करून घेण्याविर्षां आम्हास बुद्धी द्या. धीषु ही जर तिसप्तमी केली तर 'तुम्हां दोघांची ाप्ति व्हावी असे आमचे मनोरथ सल्यामुळें तुम्ही आम्हांस लौकर लौ- र आश्रय द्या' असें भाषांतर रावें. परतु सतिसप्तमी करण्यास 'आ' ची अडचण आहे. सतिसप्तमीच्या ागून 'आ' येत नसतो, आणि हा आ' 'यच्छतम्' याजबरोबर उत्तर- दात घेणें बरोबर दिसत नाहीं.

९ मधार्चे तात्पर्य इतकेंच कीं, हे द्रावरुणानो, ही चांगली स्तुति तुम- ी दोघांची मिळून मी एकत्र केली ाहे ती तुम्ही सफळ करा.—'चांगली तुति'='सुस्तुति.'. म्हणजे जी चांग- ली, सुश्राव्य, मधुर, आणि तुम्हांस ावी म्हणून मी श्रम करून रचिली आहे अशी. सूक्तकर्ता आप- ल्याच सूक्ताची आपणच प्रशंसा करितो असें समजावयाचें नाहीं, तर जी चां- गली होण्याविषयीं आपण फार श्रम केले आहेत ती असा भावार्थ—'जी गात आहे'='या हुवे'. 'याम्' हें कर्म आणि 'हुवे' हें क्रियापद 'हुवे' याचा अर्थ बहुत करून 'बोलावितों' असा होतो, परतु केव्हां केव्हां त्याच संबंधाचे दुसरेहि अर्थ होतात. आणि उच्चारणें, गाणें, हाहि अर्थ होतो तो आम्हीं येथें घेतला आहे. (उदाहरणार्थ,'आदित्यानां नाम अह्वे' असें ऋ. ३.५६.४ यांत,'अन्धाय भर- मह्वयत्' असें ऋ. १. ११७. १८ यांत, 'यो नाम हुवे' असें ऋ. ७.५६. १० यांत आलें आहे तें पाहा). परंतु साय- णाचार्य हुवे याचा धात्वर्थ 'बोलावितों' हा कायम ठेवून 'या सुष्टुति [प्रति] हुवे' असा अन्वय करून 'प्रति' याचा (आम्हांस वाटतें कीं कारण नसतां) अध्याहार करितात—'आणि ती...... सफळ करा'='याम् ऋध्यावे'. 'एकत्र केलेली स्तुति,' 'सधस्तुतिम्.' सध= सह.

सूक्तम् १८.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । १-३ ब्रह्मणस्पतिः । ४ ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्च । ५ ब्रह्मणस्पतिर्दक्षिणा च । ६-८ सदसस्पतिः । ९ सदसस्पतिर्नराशंसो वा । गायत्री च्छन्दः ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ।
कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ हे ब्रह्मणस्पते [त्वं] सोमानं (=सोमं सुतवन्तं) [मां] कक्षी [इव] स्वरणं (=प्रकाशवन्तं) कुरु । यः [कक्षीवान्] औशिज [आसीत्

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
ता—१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु
र्यांत इंद्र आणि सोम ह्या आणि
चवींत दक्षिणा ह्याहि देवता
हेत); ६-९ सदसस्पति (परंतु
वींमध्ये सदसस्पति अथवा
राशंस ही देवता होय).

१. हे ब्रह्मणस्पती, सोम अर्पण
णारा [जो मी त्या म]ला
शिज कक्षीवाना [प्रमाणे] तेजः-
त कर.

Hymn 18.

To *Brahmaṇaspati* (1-5, with *Indra* and *Soma* in 4 and with *Dakshiṇá* in 5), *Sadasaspati* (6-9, but in 9 *Sadasaspati or Narás'aṁsa*).

1 *Brahmaṇaspati*, make [me], who offer Soma, brilliant [like] Kakshivân the son of Us'ij

---

१. या मंत्रांत थोडीशी अडचण
हे आणि ती ही की, त्यांत दोन
व्य शब्दांचा अध्याहार केला पाहिजे
गवा पदश. अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पते जो
ोशिज होय त्या सोम अर्पण करणा-
ा कक्षीवानाला तेजःपुंज कर.' परंतु
: मंत्र कक्षीवानाने केलेल्या सूक्तांत
ाही कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथीने
ेलेल्या सूक्तांत आहे म्हणून 'मला'
=मेधातिथीला) हे एक आणि 'प्रमाणे'
एव अशी दोन पदें सायणाचार्या-
माणे अध्याहृत घेऊन आम्ही निर्वाह
ला आहे. परंतु तसे करण्यास नि-
ाय आणि सायणाचार्यांचा आधार
ाशिवाय कारणें नाहींत असें म्हणणे
ांपत अवश्य आहे.

'औशिज कक्षीवाना [प्रमाणे'=
'कक्षीवन्त य औशिज.'. औशिज म्ह-
णजे (सायणाचार्य म्हणतात) 'उशि-
जेचा पुत्र.' क. १ ११२. ११ वाज-
सनेय भाष्यांत ते म्हणतात की, "उ-
शिज् म्हणून दीर्घतमा ऋषीची बायको"
पण कथा अशी आहे की, कलिंग
देशच्या एका राजास पुत्रसंतान नस-
ल्यामुळे त्याणे आपल्या राणीला दी-
र्घतमा या नावाच्या ऋषीकडेस जाव-
यास सांगितलें. पण तो ऋषि वार्धक्या-
मुळे वगैरे कमनीय नव्हता म्हणून तिणे
त्याजजवळ आपली उशिज् नांवाची
दासी पाठविली तिच्या पोटी दीर्घत-
मापासून झालेला जो पुत्र त्याचे नाव
कक्षीवान् तोच मागाहून कक्षीवान्
ऋषि म्हणून प्रसिद्ध झाला. हा कक्षी-
वान् पुष्कळ वेदसूक्तांचा कर्ता होय
आणि तो क्षत्रियाच्या दासीचा पुत्र
होता म्हणून त्याची सूक्तें इतर सूक्तां-
पेक्षा कमी पूजनीय आहेत असें मानित
नाहीत

'ब्रह्मणस्पते' पूर्वी १४ व्या सू
क्ताच्या विसऱ्या ऋचेवर टिप्पणी पहा

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
ता—१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु
र्थात इंद्र आणि सोम ह्या आणि
चवींत दक्षिणा ह्याहि देवता
हेत); ६-९ सदसस्पति (परंतु
ावींमध्यें सदसस्पति अथवा
राशंस ही देवता होय).

१. हे ब्रह्मणस्पती, सोम अर्पण
रणारा [जो मी त्या म]ला
ौशिज कक्षीवाना [प्रमाणें] तेजः-
ंत कर.

HYMN 18.

To *Brahmaṇaspati* (1-5, with *Indra* and *Soma* in 4 and with *Dakshiṇâ* in 5), *Sadasaspati* (6-9, but in 9 *Sadasaspati or Narâs'aṁsa*).

1. *Brahmaṇaspati*, make [me], who offer Soma, brilliant [like] Kakshivân the son of Us'ij.

---

१. या मंत्रात थोडीशी अडचण
ाहे. आणि ती ही की, त्यांत दोन
न्य शब्दांचा अध्याहार केला पाहिजे.
शाचा पदशः अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पते जो
ौशिज होय त्या सोम अर्पण करणा-
ा कक्षीवानाला तेज पुंज कर.' परंतु
ा मंत्र कक्षीवानानें केलेल्या सूक्तांत
ाहीं कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथीनें
केलेल्या सूक्तांत आहे म्हणून 'मला'
(=मेधातिथीला) हें एक आणि 'प्रमाणे'
हें एक अशी दोन पदें सायणाचार्या-
प्रमाणे अध्याहृत घेऊन आम्हीं निर्वाह
केला आहे. परंतु तसें करण्यास नि-
रुपाय आणि सायणाचार्यांचा आधार
याशिवाय कारणें नाहींत असें म्हणणें
भाग अवश्य आहे.

'औशिज कक्षीवाना (प्रमाणें'=
'कक्षीवन्त य औशिज.' औशिज म्ह-
णजे (सायणाचार्य म्हणतात) 'उशि-
जेचा पुत्र.' ऋ. १. ११२. ११ याज-
वरील भाष्यांत ते म्हणतात की, "उ-
शिज् म्हणून दीर्घतमा ऋषीची बायको."
पण कथा अशी आहे की, कलिंग
देशाच्या एका राजास पुत्रसंतान नस-
ल्यामुळें त्याणें आपल्या राणीला दी-
र्घतमा या नांवाच्या ऋषीकडेस जाव-
यास सांगितलें पण तो ऋषि वार्धक्या-
मुळें वगैरे कमनीय नव्हता म्हणून तिणें
त्याजजवळ आपली उशिज नांवाची
दासी पाठविली तिच्या पोटीं दीर्घत-
मापासून झालेला जो पुत्र त्याचें नांव
कक्षीवान्. तोच मागाहून कक्षीवान्
ऋषि म्हणून प्रसिद्ध झाला. हा कक्षी-
वान् पुष्कळ वेदसूक्तांचा कर्ता होय.
आणि तो क्षत्रियाच्या दासीचा पुत्र
होता म्हणून त्याचीं सूक्तें इतर सूक्तां-
पेक्षा कमी पूजनीय आहेत असें मानीत
नाहींत

'ब्रह्मणस्पति' पृष्ठ १४ त्या सू-
क्ताच्या तिसऱ्या ऋचेवर दिलेली टीप
पाहा.

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।
स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।
सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य ।
रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।
रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।
सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः
सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यो रेवान् [अस्ति] यः अमीवहा (=रोगघातको) वसुवित् (सं
ता) [यः] पुष्टिवर्धनः यश् [च] तुरो (=बलवान्) [अस्ति] स [
स्पतिः] अस्मान् सिषक्तु ॥

३. हे ब्रह्मणस्पते अस्मानररुषो (=दुष्टस्य) मर्त्यस्य शंसो धूर्तिश् [च
प्रणक् (=मा संप्रणक्तु) । [त्वम्] अस्मान्रक्ष ॥

४. *स एव* वीरो [भवति] न [च] *रिष्यति* (=विनश्यति)
ब्रह्मणस्पतिः सोमश् [च] *हिनोति* (=मृळति) ॥

२. जो संपत्तिमान्, जो रोगनाशक, जो द्रव्य मिळवून देणारा, जो अभिवृद्धि करणारा, [आणि] जो शक्तिमान् [होय] तो [ब्रह्मणस्पति] सदैव आमचे पाठबळ असो.

2. He who is wealthy, who destroys disease, who is liberal, [and] increases prosperity, and who is valiant, may that [Brahmanaspati] be our constant helper.

३. दुष्ट मर्त्याचा शाप [अथवा] उपद्रव आम्हांस न बाधो. हे ब्रह्मणस्पती, तूं आम्हांस रक्ष.

3. May neither the curse nor the harmful imprecation of the wicked mortal injure us. Protect us, Brahmanaspati.

४. ज्या मर्त्यावर इंद्र, ब्रह्मणस्पति [आणि] सोम [हे] लोभ करितात तोच [मर्त्य] शूर [होतो आणि तोच मर्त्य] नाश पावत नाहीं.

4. That mortal alone becomes a hero and does not perish whom Indra, Brahmanaspati [and] Soma love.

---

२. ब्रह्मणस्पति हा संपत्ति मिळवून देतो, रोग दूर करितो, आणि उपासकांची भरभराट करितो असें वेदांत सांगितलें आहे—'सदैव आमचें पाठबळ असो'='नः सिषक्तु.' अक्षरशः अर्थ, 'नित्य आमच्या बरोबर असो,' म्ह.आमचें रक्षण करण्यासाठीं नित्य सिद्ध असो.

३. 'उपद्रव'='धूर्तिः.' सायणाचार्य 'धूर्ति' हें 'शंस' या शब्दाचें विशेषण होय असें समजून 'उपद्रवकारक शाप' असा 'धूर्तिः शंस.' याचा अर्थ करितात. परंतु प्रयोगांतराकडेस लक्ष्य देऊन आम्ही आपलें भाषांतर केलें आहे—'मर्त्याचा' मरणशील जो मनुष्य त्याचा. 'मर्त्य' हा उत्कृष्ट शब्द अलीकडे व्यवहारांतून गेला आहे, पण मूळ ऋचेचा अर्थ यथायोग्य होण्यासाठीं अप्रसिद्ध असला तरी चांगला यथार्थदर्शक आहे म्हणून आम्हीं तो प्रचारांत आणण्याच्या हेतूनें येथें वापरला आहे. व दुसरेहि असेच कितीएक निवडक शब्द या भाषांतरांत वापरीत जाऊं.

४. आर्यजनांचे देवांवर किती अवलंबन होतें ते या मंत्रावरून दिसून येते. त्यांची अशी पक्की खात्री आणि दृढ भक्ति होती कीं, जर देव करितील तरच आपलें कल्याण होईल—लोभ करितात'='हिनोति' या धातूहून 'हित' (लोभ ठेविलेला, प्रीति ज्यावर केली आहे तो, अर्थात स्नेही) हा शब्द निघाला आहे. आणि 'प्रीति करीत नाहीं तो' अहित—शत्रु—'लोभ'—

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।
सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥
ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।
सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतम् ।
इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥
उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् ।
अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥ ५ ॥
ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्ज
अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (=कीर्तये) [वयं] तौ [इन्द्राग्नी],
महे (=आह्वयामः) । सोमपौ [तौ] सोमं पातुं [हवामहे] ॥

४. उग्रौ (=ओजस्विनौ) [सन्तावपि] सन्तौ (=साधू) [इन्द्राग्नी
इदं सुत (=अभिषुतं) सोमं प्रति हवामहे (=आह्वयामः) । [तौ]
इह आगच्छताम् ॥

५. हे इन्द्राग्नी तौ महान्तौ सदस्पती (=गृहपती) [युवां] रक्ष-
(=अधोमुखं पातयतम्) । अत्रिणः (=भक्षका राक्षसा) अप्रजाः सन्तु ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् ।
दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

°सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनिं मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५ त मर्त्यं हे ब्रह्मणस्पते त्वम् [अंहसो] (=दुरितात्) [पाहि] । इन्द्रश्च द
[च] अहसः पातु ॥

६. अद्भुतमिन्द्रस्य प्रियं काम्य सदसस्पतिम् [अह] सनि (=धनं) मेधा [
याचे ॥

'सोमः' येथें सोम ही सोमरसावरची देवता समजावयाची. पूर्वोक्त सूक्त ४ ऋचा २ यांतील 'सोम' शब्दावरील टीप २२ व्या पृष्ठावर पाहा.

* या मंत्राचा विनियोग अनुप्रवचनीय होमांत करितात.

५. त्या मर्त्याला, हे ब्रह्मणस्पती, तूं संकटापासून [रक्ष]; [आणि] सोम, इंद्र [आणि] दक्षिणा हींहि रक्षोत.

5. Brahmanaspati, protect thou and may Soma, Indra and Dakshinâ [too] protect that mortal from danger.

६. आश्चर्यकर [आणि] इंद्राचा प्रिय आवडता जो सदसस्पति त्याजवळ मी संपत्ती [आणि] बुद्धी ह्या मागत आहें.

6. I pray to the wonderful Sadasaspati, the dear [and] beloved [friend] of Indra, for wealth [and] wisdom.

---

५. 'त्या मर्त्याला' म्हणजे ज्याजवर ब्रह्मणस्पति, सोम, इंद्र हे लोभ ठेवितात असें पूर्वार्ध मंत्रांत सांगितलें त्या भाविक उपासकाला.—'दक्षिणा.' सायणाचार्य येथें "दक्षिणा या नांवाची देवी" इतकेंच म्हणतात. यज्ञांत ब्राह्मणाला जी गाय दान देत, तिचें नांव दक्षिणा. त्यानंतर गाई न देतां दुसरी देणगी ब्राह्मणास दिली तरी तिचेंहि नांव 'दक्षिणा' असें पडलें. प्रस्तुत ठिकाणीं 'दक्षिणा' म्हणजे दक्षिणा जी देणगी तद्रूपी देवता. दक्षिणेस देवता केली यांत आश्चर्य मानण्याजोगें कांहीं नाहीं. कारण मनुष्यांनीं प्यावयाचा आणि देवांस पाजावयाचा जो सोम तोहि देव होऊन बसला व या 'दक्षिणे' देवीबरोबर या मंत्रांतच संनिध आहे.

६. 'आश्चर्यकर'=‘अद्भुतम्’ 'दृष्टीस अगोचर,' 'अदृश्य', 'दृष्टी न पडणारा' असाहि अर्थ होईल.—'सदसस्पति.' या पदाचा अक्षरशः अर्थ 'घराचा पति.' हें घरावरच्या देवतेचें नांव होय. जसा 'सोम' म्हणजे सोमरसाची देवता, 'अग्नि' म्हणजे आगीची देवता, 'वायु' म्हणजे वाऱ्याची देवता, 'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे स्तुतीची देवता, तशी 'सदसस्पति' म्हणजे गृहदेवता अथवा घराची देवता. सदसस्पतीला (ब्रह्मणस्पतीला बृहस्पति जशी तशी) सदस्पति अशीहि संज्ञा आहे त्याला इंद्राचा प्रिय मित्र आणि आश्चर्यकारक कां म्हटलें आहे कळत नाहीं. सायण म्हणतात इंद्राबरोबर तो सोम पीतो म्हणून तो त्याला प्रिय होय. वस्तुत सदसस्पति इंद्राला ज्या यज्ञांत यथेष्ट खाण्याला अन्न आणि पिण्याला सोम मिळतो तसा यज्ञ यजमानाकडून करवितो. म्हणजे घरांत विपुलता असलेली पाहून यज्ञ करावा अशी प्रेरणा उपासकाला होते, म्हणून सदसस्पति हा इंद्राला प्रिय आणि आवडता झाला असावा आणि इंद्रासारिख्या देवाचा प्रिय आणि आवडता अशी सदसस्पतीसारिख्या क्षुद्र देवाची वाखाणणी करणें हें स्वाभाविक आहे. कारण कीं, कोणाहि मनुष्याची आपण स्तुती करूं लागलों म्हणजे तो मनुष्य अमुक एक मोठ्या मनुष्याच्या किंवा राजाच्या मर्जीतला आहे असें म्हणण्याची चाल आहेच.—'मागत आहें'=अयासिषम'

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन ।
स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥
यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपश्चितः । चन ।
सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥
आत् । ऋध्नोति । हविःऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्व
होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

भाषापाठ.

७. यस्मादृते विपश्चितोऽपि (=विदुषोऽपि) यज्ञो न सिध्यति स [इन्द्र
धियां (=भक्त्यात्मकबुद्धीनां) योगं (=प्रयोगम्) इन्वति (=प्रेरयति)॥

८. अनन्तरं [सदसस्पतिः] हविष्कृतिमृध्नोति । अध्वरं [च]
(=निर्विघ्नतया चलन्तं) करोति । [तदनन्तरमस्माकं] होत्रा (=स्तुतिः)
गच्छति ॥

सायणाचार्य मागणे, प्रार्थणे हा अर्थ न करिता गेलो, प्राप्त झालो असा करितात, आणि सगळ्या मंत्राचे भाष्य "मेधा मिळविण्यासाठी मी सदस- "स्पतीजवळ प्राप्त झालो आहें; जो "सदसस्पति आश्चर्यकर, इंद्राला प्रिय, "कमनीय, धनदाता (सनि) असा होय"

असे करितात. पण 'दा' धातूचा मागणे, प्रार्थणे, इच्छिणे असा याचिप्पा अनेक प्रयोग आहेत. ऋ. १.२४.११ आणि १. ५८ यात सुद्ध सायणाचार्यांनी या धा अर्थ याचणें, मागणे असा केला तो पाहा. दुसरे प्रयोग अनेक आहे

७. ज्याखेरीज प्रज्ञावंताचा यज्ञ सिद्धीस जात नसतो तो सदसस्पति] [प्रथमतः] बुद्धीस यजन करण्याविषयींची प्रेरणा करितो;

७. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आहे की, देवास यजन करून भजावें अशी ती बुद्धीस प्रेरणा होते ती प्रथम सदसस्पति करितो, (नंतर काय करितो हें पुढच्या मंत्रांत पाहा) आणि त्या सदसस्पतीचा पराक्रम असा आहे की, त्याविना मोठ्या विद्वानाचाहि यज्ञ सिद्धीस जात नाहीं. सदसस्पति ती प्रेरणा कशी करितो आणि त्यावांचून यज्ञसिद्धि होत नाहीं हा पराक्रम त्याला कोठून व कसा आला हें स्पष्ट सांगवत नाहीं. पण घरांत सर्व सुख असलें म्हणजे यज्ञ करण्याची प्रेरणा होते असा भावार्थ असावा, आणि यज्ञसिद्धीस अवश्य असलेलीं साधनें (धान्य, मांस, सोम इत्यादि) सदसस्पतीकडून न मिळतील तर (म्हणजे घरांत नसतील तर) यज्ञ सिद्धीला जाणें नाहीं। असा भावार्थ आहे असें दिसतें

7. He without whom the sacrifice even of a wise man does not prosper—that [Sadasaspati] [first] prompts the exercise of the pious feelings;

८. आणि नंतर यज्ञपाक सिद्ध करितो [आणि] यज्ञ चालू करितो. [आणि मग आमची] प्रार्थना देवांप्रत जाते.

८. यज्ञ करण्याविषयीं बुद्धीला सदसस्पति प्रेरणा करितो असें पूर्वील मंत्रांत सांगितलें त्यानंतर काय होतें तें प्रस्तुत मंत्रांत सांगतो. प्रेरणा केल्यावर सदसस्पति यज्ञहवि सिद्ध करितो म्ह. उपासकांकडून तयार करवितो आणि यज्ञ चालू (प्रारब्ध) करितो आणि नंतर आम्ही जी देवाची स्तुती करितों ती देवांप्रत प्रविष्ट होते. म्हणजे हवि तयार होतांच आम्ही देवास येण्याविषयीं आणि तें ग्रहण करण्याविषयीं प्रार्थना करितों.

'सदसस्पति' म्हणजे ज्यापेक्षां गृहदेवता अथवा ज्यांत यज्ञसामग्री असते त्या घराची देवता होय, त्यापेक्षां तो हवि तयार करवितो आणि यज्ञ चालू करवितो असें म्हणण्यांत *अर्थयोग्यता* आहे यांत संशय नाहीं.

8. and then he perfects *the sacrificial food [and]* sets the sacrifice in motion. [Our] prayer [then] reaches the gods.

नराशंसँ सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् ।
दिवो न सद्ममखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥
नराशंसम् । सुऽधृष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथःऽतमम् ।
दिवः । न । सद्मऽमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

भाषायाम्.

९. [अह] नराशंसं सुधृष्टमम् (=अतिशयेन धार्ष्ट्ययुक्तं) सप्रथस्तमं (=अतिशयेन विस्तीर्णतमं) दिवः सद्ममखसमिवापश्यम् ॥

सूक्तम् १९.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निमरुती देवता । गायत्री छन्दः.

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥
प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [त्वं] त्य (=तं तं प्रसिद्धं) चारुमध्वरं प्रति (=अध्वरमध्वरं प्रति) गोपीथाय (=सोमपानाय?) प्रहूयसे । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरु[द्भि]
[सह] आगच्छ ॥

९. परम धारिष्टवान्, [आणि] ति विस्तीर्ण नराशंस [अग्नि] ला द्युलोकाच्या स्थानांतील तेजानें भरलेला असा दृष्टीस दला.

9. I have seen the most valiant [and] the most extensive Narâs'aṁsa [to be] full of the splendor of the centre of heaven.

९. हा मंत्र कठिण आहे. परंतु त्याचे प्रथमचे दोन चरण सोपे आहेत. शेवल्या चरणाचाच अर्थ कठिण आहे. देवो न सद्मभखसम्' यांतील विशेषणाचा आणि उपमेचा अर्थ काय आहे कळत नाहीं. सद्मखसम् म्हणजे सायणाचार्य सद्महसम्= मासतेजस्कम् असा अर्थ करितात; आणि शेवटील पादाचें, "[सूर्यचंद्रादि] दिव्य लोकाप्रमाणें तेजस्वी असा जो नराशंस त्यास" असें भाष्य करितात.

वस्तुतः भावार्थ असा दिसतो कीं, जो नराशंस पाहिला तो इतका अतिधैर्यवंत (सुधृष्टम) आणि इतका परम विस्तीर्ण (सप्रथस्तम) होता कीं, तो सूर्यलोकाप्रमाणें देदीप्यमान दिसला.' परंतु सद्मखसम् याचा अर्थ फार संदिग्ध आहे यांत संशय नाहीं.

कितीएकांच्या मतें सद्मखसम् म्हणजे 'सदनीं (=यज्ञशाळेंत) मख (=यज्ञ) करणारा' असा अर्थ. परंतु 'दिवो न' याचा अर्थ मग नीट होणार नाहीं. कर्मेहि करून या अत्यवस्थाविषयीं निर्वाह करणें आहे असें म्हणणें भाग आहे.

'नराशंस' हें अग्नीचें नांव आहे याविषयीं सू. १३ ऋ. ३ यावरील टीप पाहा.

नराशंस मंत्रवक्त्याच्या दृष्टीस पडला व तो सूर्यलोकाप्रमाणें तेजःपुंज होता तो कसा याची कल्पना करणें आहे

सूक्त १९.

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें. देवता अग्नि आणि मरुत्.

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ होतो त्या त्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास तुला बोलावित असतात; [म्हणून] हे अग्नी, मरुतांसह तू ये.

Hymn 19.

To Agni and the Maruts. Author and Metre as before.

1. To every handsome sacrifice thou art invoked to drink the Soma; come hither, Agni with the Maruts.

१. 'जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ अ[illegible] तो त्या त्या यज्ञाप्रत,' [illegible] [illegible] 'प्रत' हे [illegible] [illegible] अर्थ [illegible]

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. महतस्तव क्रतुं (=यज्ञं) परः (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति
[अपि] न [अस्ति] । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरुद्भिः [सह] आ

३. ये अद्रुहो (=द्रोहरहिताः) देवा [मरुतः] महतो रजसो (=
न्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=निवासस्थानत्वेन जानन्ति) । हे अग्ने [त्वं]
विश्वै (=सकलैः) मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

आम्हीं येथे दिल्याप्रमाणे असतो.
ऋचेचा भावार्थ असा आहे की, 'हे
अग्नी, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो
तुला आपल्या यज्ञामत सोम पिण्यास
बोलावीत असतो. यास्तव मरुतांस घे-
ऊन तूं या आमच्या यज्ञामत ये'. 'गो-
पाय' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा

सायणाचार्यांप्रमाणे केला आहे. स
'दूध पिण्यास' असा अर्थ
संभवतो.

मरुत् म्हणजे सामान्य देव न
तर वायुरूपी देवता होत याविष
४० सूक्त ६ मंत्र ५ यावरील टीप

२. कारण की महान् असा तूं त्या तुझ्या प्रज्ञेपलीकडे [जाणी] देव नाहीं, [कोणी] [मर्त्य] नाहीं; [तर] हे अग्नी, [मरुतां]सह तूं येथें ये.

३. हे अग्नी, जे [मरुत्] महान् अंतरिक्षांत राहत असतात [आणि] जे कोणाचें घा[त] करणार नव्हेत त्या सकल [मरु]तांसह तूं येथें ये.

2. For neither god nor mortal is above the wisdom of thee, who art great, come hither, Agni, with the Maruts.

3. Those that dwell in the vast ethereal regions [and] are harmless,—come hither, Agni, with all those divine Maruts.

---

२. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे [की], 'हे अग्नी, तूं इतका बुद्धिमान् आ[हे]स की, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव [जा]ऊं शकत नाहीं आणि मर्त्य मनु[ष्य]हि जाऊं शकत नाही. यास्तव हे [अग्न]ी, तूं मरुतांस घेऊन आमच्या या [य]ज्ञाप्रत ये.'

या ऋचेत जो 'पर.' शब्द आहे याचा अर्थ आम्हीं 'पलीकडे' असा अध्ययार्थी केला आहे. सायणाचार्य 'परः' म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ करितात, आणि 'क्रतुम्' म्हणजे 'कर्मवि[शे]ष' असा अर्थ करून 'उद्गन्तुं' (=उ[ल्लं]घन करून) या पदाचा अध्याहार करितात परंतु परः हें येथें अंतोदात्त पद आहे, त्याचा अर्थ अव्ययार्थी 'वर', 'पलीकडे', 'अधिक' असा होतो. आणि 'श्रेष्ठ' या अर्थाचा 'पर' शब्द आद्युदात्त (पर:) आहे. याविषयीं सूक्त ८ ऋचा ५. याजवर दिलेली ५४ व्या पृष्ठावरील टीप पाहा.

'क्रतु' शब्दाचा अर्थ 'बुद्धि' असा होतो याविषयीं पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेच आहे. पृष्ठ ३४ सूक्त ५ मंत्र ८ याजवरील टीप पाहा.

३ 'जे महान् अंतरिक्षांत राहत असतात,'='ये महो रजसो विदुः'. अ-क्षरशः अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षाप्रत जाणतात' म्हणजे ज्यांस मोठ्या अंत-रिक्षाचा परिचय आहे. 'जे अंतरिक्ष प्रदेशांत राहतात' हे विशेषण वायुरूपी देवांस योग्य आहे यांत संशय नाहीं

'कोणाचें वाईट करणारे नव्हेत,'= 'अद्रुहः.' म्हणजे निरुपद्रवी,=दुसऱ्या देवांप्रमाणें दुःख देणारे नव्हेत, कल्या-ण करणारे

सायणाचार्य 'ये महो रजसो विदुः' याचा अर्थ 'जे वर्षण प्रकार जाणतात' असा करितात. परंतु 'रज.' म्हणजे अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ यास्कांनी केला आहे. आणि मरुत् हे अंतरिक्ष प्रदेशांत राहतात असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत आढे आहे.

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥
नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥
ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥
ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. महतस्तव क्रतुं (=प्रज्ञां) परः (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति] मर्त्यः [अपि] न [अस्ति] । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

३. ये अद्रुहो (=द्वेषरहिताः) देवा [मरुतः] महतो रजसो (=महतोऽन्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=निवासस्थानत्वेन जानन्ति) । हे अग्ने [त्वं] [तैः] विश्वैः (=सकलैः) मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

आम्हीं येथे दिल्याप्रमाणे असतो.

ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो तुला आपल्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास बोलावीत असतो. यास्तव मरुतांस घेऊन तूं या आमच्या यज्ञाप्रत ये'. 'गोपीथाय' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा सायणाचार्याप्रमाणें केला आहे. परंतु 'दूध पिण्यास' असा अर्थ चांगला संभवतो.

मरुत् म्हणजे सामान्य देव नव्हेत, तर वायुरूपी देवता होत याविषयीं पृ० ४० सूक्त ६ मंत्र ५ यावरील टीप पाहा.

२. कारण कीं महान् असा तो तूं त्या तुझ्या प्रज्ञेपलीकडे [कोणी] देव नाहीं, [कोणी] मर्त्य नाहीं; [तर] हे अग्नी, मरुतासह तूं येथें ये.

३. हे अग्नी, जे [मरुत्] देव महान् अंतरिक्षांत राहत असतात [आणि] जे कोणाचें वाईट करणार नव्हेत त्या सकल मरुतांसह तूं येथें ये.

2. For neither god nor mortal is above the wisdom of thee, who art great; come hither, Agni, with the Maruts.

3. Those that dwell in the vast ethereal regions [and] are harmless,—come hither, Agni, with all those divine Maruts.

---

२. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, तूं इतका बुद्धिमान् आहेस का, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव जाऊं शकत नाहीं आणि मर्त्य मनुष्यहि जाऊं शकत नाहीं. यास्तव हे अग्नी, तूं मरुतांस घेऊन आमच्या या यज्ञाप्रत ये.'

या ऋचेत जो 'पर.' शब्द आहे त्याचा अर्थ आम्ही 'पलीकडे' असा अव्ययार्थी केला आहे. सायणाचार्य 'परः' म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ करितात, आणि 'क्रतुम्' म्हणजे 'कर्मविशेष' असा अर्थ करून 'उल्लङ्घ्य' (=उल्लङ्घन करून) या पदाचा अध्याहार करितात. परंतु परः हें येथे अंतोदात्त पद आहे, त्याचा अर्थ अव्ययार्थी 'वर', 'पलीकडे', 'अधिक' असा होतो आणि 'श्रेष्ठ' या अर्थाचा 'पर' शब्द आद्युदात्त (पर्ः) आहे. याविषयीं सूक्त ८ ऋचा ५ यांजवर दिलेली ५४ व्या पृष्ठावरील टीप पाहा.

'क्रतु' शब्दाचा अर्थ 'बुद्धि' असा होतो याविषयीं पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. पृष्ठ ३४ सूक्त ५, मंत्र ८ यांजवरील टीप पाहा.

३ 'जे महान् अंतरिक्षांत राहत असतात,'='ये महो रजसो विदुः.' अक्षरशः अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षाप्रत जाणतात' म्हणजे ज्यांस मोठ्या अंतरिक्षाचा परिचय आहे 'जे अंतरिक्ष प्रदेशांत राहतात' हें विशेषण वायुरूपी देवांस योग्य आहे यांत संशय नाहीं.

'कोणाचें वाईट करणारे नव्हेत,'='अद्रुह·.' म्हणजे निरुपद्रवी,=दुसऱ्या देवांप्रमाणे दुःख देणारे नव्हेत, कल्याण करणारे.

सायणाचार्य 'ये महो रजसो विदुः' याचा अर्थ 'जे वर्षण प्रकार जाणतात' असा करितात परंतु 'रज' म्हणजे अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ यास्कानें केला आहे आणि मरुत् हे अंतरिक्ष प्रदेशांत राहतात असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत आलें आहे.

ये उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥
ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥
ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥
ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. ये उग्राः (=प्रचण्डाः) [स्वेन] ओजसा (=बलेन) अनाधृष्टाः (=अतिरस्कृताः) [मरुतः] अर्कमानृचुः (=गायनं जगुः), हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

५. ये [मरुतः] शुभ्राः (=शोभमानाः) घोररूपाः सुबलाः रिशादसः (=शत्रुघातकाश्) [च], हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

६. ये देवा [मरुतः] नाकस्योपरि रोचने (=तेजस्विनि) द्युलोके आसते, हे अग्ने [त्व] [तै.] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

४. हे अग्नी, जे प्रचंड [मरुत्] गायन गात असतात [आणि] ज्यांचें बळ इतकें आहे कीं, त्यांस कधींहि कोणी जिंकिलेले नाहींं, त्या मरुतांसह, तूं येथें ये.

५. हे अग्नी, जे तेजस्वी, घोररूपधारी, सुप्रतापी [आणि] शत्रूंतें खाऊन टाकणारे [असे होत], त्या मरुतांसह तूं येथें ये.

६. हे अग्नी, जे मरुद्देव आकाशावर [असलेल्या] देदीप्यमान स्वर्गी [आहेत], त्या मरुतांसह तूं येथें ये.

4. [Those] mighty [Maruts] that sing the song [and] that by virtue of their power remain unconquered —come hither, Agni, with those Maruts.

5. [Those] who are resplendent, have frightful shapes, are great in power, [and] are destroyers of the enemy—come hither, Agni, with those Maruts.

6. [Those] divine [Maruts] who sit in resplendent heaven above the sky—come hither, Agni, with those Maruts

---

४. ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, जे मरुत् प्रचंड होत, जे अंतरिक्षांत वायुगर्जनारूप गायन गातात आणि ज्यांचें बळ इतकें अनिवार्य आहे कीं, त्यांस कोणी जिंकूं शकत नाहीं अशा मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथे ये.

'गायन गात असतात'='अर्कम् आनृचुः' 'अर्क' शब्दाचे अर्थ दोन आहेत, किरण आणि गायन. आणि 'अर्क' शब्द ज्या अर्च् धातूपासून निघाला आहे त्याचेहि दोन अर्थ होतात. प्रकाशणें, आणि गाणे. दोनीहि अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहेत. 'आनृचुः' हा पूर्णभूतकाळ रीतिवर्तमान काळाच्या अर्थी योजिला आहे. व असे प्रयोग वेदांत अनेक ठिकाणीं येतात, त्यांची उदाहरणे पुढें दिलीच आहेत — 'ज्यांचे बळ इतके आहे कीं, त्यांस कधींहि कोणी जिंकिलेलें नाहीं', हा अर्थ 'अनाधृष्टास ओजसा' या दोन शब्दांचा आहे 'अनाधृष्टास' म्हणजे, तुम्हीं माझ्या बरोबर लढण्यास या असें ज्यास म्हणण्यास कोणासहि धैर्य होत नाहीं ते आम्हीं केलेलें भाषांतर अक्षरशः नाहीं. स्पष्ट अर्थ समजावा म्हणून विस्ताराने केलें आहे.

५. या मंत्रांत मरुद्देवांस लाविलेलीं तेजस्वी, घोररूपधारी इत्यादि विशेषणें ऋग्वेदांत ठेवण्याजोगीं आहेत 'घोररूपधारी,' 'सुप्रतापी,' आणि 'शत्रूंस खाऊन टाकणारे' हीं विशेषणें शिव आणि दुष्ट देवांस [illegible] असणारी तरी तीं मरुद्गणांच्या देवतांस शोभतात [illegible]

६. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं आकाशाहूनहि उंच असा जो स्वर्ग त्यांत वास करणाऱ्या मरुद्देवांसह [illegible] यावें. [illegible]

७. जे [मरुत्] पर्वतांस खवळले-
ा समुद्रापलीकडे हाकून नेतात
ा मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें
.

7. [Those Maruts] who drive away the mountains across the waving sea —come hither, Agni, with those Maruts

८. जे [मरुत्] [आपल्या]
करणांनीं [आणि] तेजानें सर्व
यापून समुद्रापलीकडे जातात
ा मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें
ि.

8. [Those Maruts] who spread themselves beyond the ocean with [their] rays [and] splendor—come hither, Agni, with those Maruts.

---

७. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
ी, अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडे मेघरू-
पी पर्वतांस हाकून लावणारे जे मरुत्
त्यांसह अग्नीनें यावें.

'पर्वतांस', 'पर्वतान्' 'पर्वत' शब्दाचा अर्थ मेघ असा अर्वाचीन संस्कृतांत तर होतोच. पण तो कशाकरितां होतो त्या कारणाचें बीज या व अशा प्रकारच्या मन्त्रांत आहे. तें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें आहे. जे जे शब्द पर्वतवाचक ते ते याप्रमाणेंच मेघवाचक झाले आहेत —'खवळलेल्या', 'अर्णवम्' हा 'अर्णव' शब्द येथें विशेषणार्थी आहे, साधारण संस्कृतांत नेहमी नामार्थी असतो, व उदक असाच त्याचा अर्थ होतो.

'समुद्रापलीकडे'='तिरः समुद्रम.' 'तिर.' हें शब्दयोगि अव्यय असून त्याचा संबंध द्वितीयान्त नामाशीं होतो. सायणाचार्य 'तिर.' हें क्रियाविशेषण समजून 'कुर्वन्ति' असें क्रियापद अध्याहृत घेतात, आणि "अर्णव म्हणजे "उदकयुक्त समुद्राप्रत तिरस्कृत करितात म्हणजे तिरस्कारितात" असा अर्थ करितात. पण तसें करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. 'तिरः' हें शब्दयोगि अव्यय आहे यास्तव 'पर्वतान् तिरः अर्णव समुद्रमीह्वयन्ति' असा अन्वय करणें उचित आहे

मरुत् म्हणजे वायुरूपी देवता मेघरूपी पर्वतांस अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडे हाकून लावीत असतात ही केवळ स्वभावोक्ति आहे, तेव्हां त्याविषयीं विशेष सांगावयास नको.

८. मन्त्राचा भावार्थ.—मरुत् आपले किरण आणि आपलें तेज अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडेहि पसरतात, म्हणजे ज्यांच्या तेजाचे किरण सर्व अंतरिक्ष व्यापून त्याच्या पलीकडेहि पोंहचतात त्या मरुतांसह अग्नीनें येथें यावें.

मरुतांस तेज म्हणजे बळ आहे असें म्हणणें हें योग्यच आहे; पण त्यांच्या प्रकाशाचे किरण सर्व आकाश व्यापून त्या पलीकडेस पसरतात असें म्हणणें ही केवळ मह[illegible] [illegible] दिसते. या मन्त्रांत 'मरुद' म्हणजे [illegible] [illegible] पाहिजे

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

९ पूर्वपीतये (=सर्वेभ्योपि देवेभ्यः पूर्वं पातुम्) मधुरं सोम त्वामभि सृजामि (=आवर्जयामि)। [तस्मात्] हे अग्ने त्वं मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

सूक्तम् २०.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । ऋभवो देवता । गायत्री च्छन्दः ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।
अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ।
अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयं रत्नधातमः (=रत्नस्य अतिशयेन दातृतमः) स्तोम. विप्रैः (=अस्माभिः कविभि) [ऋभ्वात्मने] दिव्यजनाय आसया (=समक्षम्) अकारि (=रचितोस्ति) ॥

९. [सर्वांच्या] अगोदर [तुला] प्राशन करावयास मिळावें म्हणून [हा] सोमरसाचें मधुर पेय मी तुला अर्पण करीत आहें; तर हे अग्नी, तूं मरुतांसह येथें ये.

9. To thee I pour out the sweet drink of Soma, that thou mayest drink first [of all]—come hither, Agni, with the Maruts.

९. मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे. पण त्यांत लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें इतकेंच आहे की, मंत्रवक्ता ऋषि एकाद्या लाडक्या मुलाचें प्रीतिपूर्वक गोड शब्दांनी लालन करितात तसें अग्नीचें लालन करून म्हणतो की, सर्व देवांस अर्पण करण्यापूर्वी तुला सोम अर्पण करीत आहें, यास्तव मरुतांस घेऊन तूं ये आणि सोमपान कर.

यांत सोमपानासाठीं अग्नीने मरुतांसह यावें म्हणून ऋषीने कशी विनवणी केली आहे तिच्याकडेस लक्ष्य दिलें पाहिजे.

सूक्त. २०

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें. देवता ऋभु.

१. अत्यंत विपुल संपत्तीचें देणारें हें स्तोत्र [या ऋभुंच्या] दिव्य गणासाठीं स्तोत्यांनीं [ऋभूंच्या] समक्ष रचिलें आहे.

Hymn 20

To the *Ribhus.* Author and Metre as before.

1. This hymn, the best giver of wealth, is composed extempore by the poets in honour of the divine race of the Ribhus.

१. हें सूक्त ऋभु या देवांविषयीं आहे. ऋभु हे प्रथम मनुष्य असून मागाहून देव झाले असें वेदांत सांगितलें आहे. ते तिघे आहेत; एकाचें नांव ऋभु, दुसऱ्याचें विभु आणि तिसऱ्याचें नांव वाज. ते देवाचे कारागिर होते. त्यांनीं इंद्रास रथ आणि घोडे बनून दिले. त्यांच्या बापाचें नांव 'आंगिरस सुधन्वा'. ... अमर केलें त्यांनी ... त्वष्टा या देवाचे शिष्य होत. त्वष्ट्यानें एक यज्ञपात्र (चमस) केलें होतें, त्याचीं ऋभूंनी आपल्या चातुर्याच्या योगानें चार पात्रें केलीं म्हणून त्वष्ट्यास राग वाटला आणि त्यामुळें त्यानें ऋभूंस मारण्याचा प्रयत्न केला ... ऋभु हे आ... वाश ... दानें अनेक ... निवारिलीं ... ... चमत्कारिक

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी।
शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति ।
शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ।
तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् ।
तक्षन् । धेनुम् । सबःऽदुघाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. ये इन्द्राय वचोयुजौ (=वचसैव युज्यमानौ) हरी (=हर्यश्वौ) मनसा (=मनःसंकल्पेन मनश्चातुर्येण वा) ततक्षुः (=अकार्षुः) [ते ऋभवः] [तादृशीभि.] शमीभिः (=चातुर्यकर्मभिः) यज्ञमाशत (=यज्ञियत्वं प्रापुः) ॥

३. [ऋभवः] नासत्याभ्यां परिज्मानं (=परिगन्तारं) सुखं रथमतक्षन् [ते] सबर्दुघां (=क्षीररस्य दोग्ध्रीं) धेनुमतक्षन् ॥

या पहिल्या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, सूक्त गाणारे जे आम्हीं त्या आम्हीं कर्त्यांनीं हें सूक्त ऋभुगणासाठीं येथल्या येथेंच ऋभूसमक्ष रचिलें आहे, म्हणजे पूर्वी पाठ करून तें आतां या ठिकाणीं आम्ही म्हणत आहों असें नाहीं; आतांच्या आतांच रचून म्हणत आहों.

ऋभूंच्या समक्ष आतांच्या आतांच सूक्त रचून गान आहे हा जो अर्थ सांगितला तो लक्ष्यांत ठेविला पाहिजे. कारण कीं, त्यावरून वेदांतील सर्व सूक्तें अनादि आहेत असें जें म्हणणें तें कसें सिद्ध होतें असा प्रश्न निघतो.

'अत्यंत विपुल संपत्तीनें देवविणारें', 'रत्नधातमं.'. अक्षरशः अर्थ, 'रत्नांतें अतिशयेंकरून देणारें.' म्हणजे हें स्तोत्र आम्ही गाइलें, म्हणजे आम्हांस ऋभुदेव अति विपुल संपत्ती देतील '[ऋभूंच्या] दिव्य गणासाठीं,' 'देवाय जन्मने.' म्ह. ऋभुदेवांचा जो गण त्यासाठीं.

'समक्ष'='आसया.' म्हणजे 'तोंडावर,' 'संमुख.' अक्षरशः, 'तोंडानें' 'समक्ष' हा पर्यवसित अर्थ प्रयोगांतरावर लक्ष्य देऊन केला आहे.

'स्तोत्यांनीं'=विप्रेभि., म्हणजे आम्ही जे कवी त्यांहीं. सूक्त रचणारा आणि गाणारा वस्तुतः एकलाच मेधातिथि आहे, तथापि 'आम्ही स्तोत्यांनीं' हा अनेकवचनी प्रयोग कां केला या विषयीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

२. जे [ऋभु] तोंडानें आज्ञा केल्यावरोबर जुंपली जाणारी घोड्यांची जोडी इंद्राकरितां मनःकल्पानें निर्मिते झाले ते [ऋभु] आपल्या कौशल्यकृत्यांच्या योगानें यज्ञाप्रत पावले.

2. [The Ribhus] who by their wisdom fashioned for Indra his pair of tawny horses that yoke themselves at his command, attained the sacrifice by their acts of skill.

३. ते सभोंवताली फिरणारा सुखकारक रथ अश्वींकरितां निर्माण करिते झाले. ते दूध देणारी गाय निर्माण करिते झाले.

3. They fashioned for the truthful As'vins their chariot, circumambient and easy. They fashioned the cow that gives ambrosia.

---

२. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ऋभूंनी इंद्राचे घोडे करून दिले हें जें त्यांचें कौशल्याचें कृत्य त्या कृत्यामुळे आणि दुसऱ्या अशाच कौशल्याच्या कृत्यांमुळे ते देवत्व पावले आणि त्यानंतर त्यास मनुष्य यज्ञ करूं लागलीं.

'तोंडानें आज्ञा केल्यावरोबर जुंपली जाणारी,' 'वचोयुजा'. म्हणजे ज्यास हातानें जोडावयाचे अवश्य नाहीं, जोडले जा असें सांगितलें म्हणजे आपले आपण रथास जोडले जातात अशा घोड्यांची जोडी.

इंद्रासाठीं घोडे करून दिले हा ऋभूंचा पराक्रम या मंत्रांत वर्णिला आहे आणि प्रथम मनुष्य असून आपल्या कौशल्यानें देवांसाठीं घोडे वगैरे करून दिले म्हणून ऋभु देव झाले असें सांगण्याचा भावार्थ आहे.

३. या मंत्रांत ऋभूंनी अश्विदेवांस रथ करून दिला हा त्यांचा पराक्रम वर्णिला आहे. आणि क्षीर देणारी धेनु त्यांनीं निर्माण केली हाहि पराक्रम वर्णिला आहे. ही धेनु कोणती व कोणासाठीं त्यांनीं निर्मिली तें या ऋचेवरून समजत नाहीं. जिला मागाहून कामधेनु म्हणू लागले आणि जिच्या विषयीं पुराणोतरीं वगैरे अनेक कथा आपण वाचतों तीच ही? किंवा जसे इंद्राला घोडे करून दिले, आणि अश्वींस रथ करून दिला तशीच ही गाय दुसऱ्या एकाद्या देवास अथवा एकाद्या उपासकास करून दिली ते समजत नाहीं.

'सभोंवताली फिरणारा' म्हणजे पृथ्वीसभोंवताली फिरणारा, सूर्याप्रमाणे पृथ्वीसभोंवताली प्रदक्षिणा करणारा, अश्वींस आकाशांतून पृथ्वीसभोंवताली नेणारा.

'अश्वींकरितां' अश्वी हे कोण देव आहेत त्याविषयीं पूर्वी टीप दिली आहे ती पृष्ठ १४ वर सूक्त ३ ऋचा १ यावर पाहा.

युवा॑ना पि॒तरा॒ पुन॑ः स॒त्यम॑न्त्रा ऋजू॒यव॑ः ।
ऋ॒भवो॑ वि॒ष्ट्य॑क्रत ॥ ४ ॥
युवा॑ना । पि॒तरा॑ । पु॒नरिति॑ । स॒त्यऽम॑न्त्राः । ऋ॒जु॒ऽयव॑ः ।
ऋ॒भव॑ः । वि॒ष्टी । अ॒क्र॒त ॥ ४ ॥
सं वो॒ मदा॑सो अग्म॒तेन्द्रे॑ण च म॒रुत्व॑ता ।
आ॒दि॒त्येभि॑श्च॒ राज॑भिः ॥ ५ ॥ १ ॥
सम् । व॒ः । मदा॑सः । अ॒ग्म॒त । इन्द्रे॑ण । च॒ । म॒रुत्व॑ता ।
आ॒दि॒त्येभि॑ः । च॒ । राज॑ऽभिः ॥ ५ ॥ १ ॥
उ॒त त्यं च॑म॒सं नव॒ं त्वष्टु॑र्दे॒वस्य॒ निष्कृ॑तम् ।
अक॑र्त च॒तुर॑ः पुन॑ः ॥ ६ ॥
उ॒त । त्यम् । च॒म॒सम् । नव॑म् । त्वष्टु॑ः । दे॒वस्य॑ । निः॒ऽकृ॑तम् ।
अक॑र्त । च॒तुर॑ः । पु॒नरिति॑ ॥ ६ ॥

भाषायाम्-

४. सत्यमन्त्राः (=सत्यवचनाः) ऋजूयव (=ऋजवः) ऋभवो विष्ट्या (=व कर्मणा) स्वकीयौ पितरौ पुनर्युवानावकार्षुः ॥

५. [हे ऋभवः] मदयुक्ताः सोमा मरुत्वता इन्द्रेण च राजभिरादि सह युष्मान्समगच्छन्त ॥

६. उत (=अपि च) त्यं (प्रसिद्धं) देवेन त्वष्ट्रा कृत नवं चमसं [चतुरः अकृत ॥

४. सत्यवचनी [आणि] प्रा-
ाणिक ऋभु कौशल्याच्या योगानें
आपल्या] आईबापांस पुनः
ारुण करिते झाले.

५. [नंतर हे ऋभुदेव हो],
मरुद्युक्त इंद्राबरोबर [आणि]
राजे आदित्य यांजबरोबर तुम्हांस
मदकारक सोम प्राप्त झाले.

६. शिवाय त्वष्ट्या देवानें
तयार केलेला जो तो नवा पेला
त्याचे तुम्ही पुनः चार पेले
करिते झालां.

4. The truth-speaking, honest Ribhus made [their] parents young again by their [skilful] work.

5. [Then O Ribhus] you came to be offered the intoxicating Somas, in company with Indra accompanied by the Maruts, and with the kingly Âdityas.

6. Besides, you again made into four that new bowl fashioned by the god Tvashtâ

---

४. ऋभूंनी आपल्या आईबापांस वृद्धवयांत पुनः तरुण केलें हा एक त्यांचा पराक्रम पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितला आहे तोच या मंत्रांत आला आहे.

'सत्यवचनी'='सत्यमन्त्रा.' याचा 'ज्यांची योजना बिनचूक आहे ते' असाहि अर्थ होण्याचा संभव आहे.

'कौशल्याच्या योगानें'='विष्टी' हें 'विष्टी' पद येथें तृतीयान्त क्रियाविशेषण आहे. अक्षरशः अर्थ, 'कृत्यानें', 'कामानें' असा आहे त्यावरून कौशल्य-कृत्यानें असें तात्पर्य

५. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, वर सांगितलेलीं कृत्यें ऋभूंनी केल्यानंतर ऋभूस अमरत्व प्राप्त झालें आणि त्यांस इंद्रादि देवांप्रमाणें सोम अर्पण होऊं लागला

'मरुद्युक्त इंद्राबरोबर' म्हणजे [illegible] बरोबर [illegible] आहे असा [illegible].
'आदित्यांबरोबर' [illegible] [illegible]-

[illegible] म्हणतात कीं, "ऋभूस इंद्रादि-" त्यांसह तृतीयसवनाच्या ठायीं सो-" मपान असतें " 'आदित्य' याविषयीं सू. १४ ऋ. ३ यावरील पृ १०२ वर टीप पाहा

या मंत्रांत आदित्यांस राजे असें म्हटलें आहे त्याजवरून [illegible] कीं, ऋग्वेदांत देवांस 'राजे' म्हणण्याची चाल पुष्कळ आहे उदाहरणार्थ.— "राजन् एतानि [illegible] कृणानि " [illegible] म्हटलें आहे (१ २४ १४ [illegible] [illegible] ७ ८ १२ ११ [illegible] पाहा) [illegible] १ १०८. २.[illegible] पाहा ५ ४० ४ [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] ७ ६६ ११ [illegible] [illegible] १ ४१ ३ [illegible] [illegible] म्हटलें आहे [illegible] [illegible]

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते ।
एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥
ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।
एकम्ऽएकम् । सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥
अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया ।
भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥
अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुऽकृत्यया ।
भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

७. ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यजमान[illegible] त्रिरा (=त्रिः आवृत्तानि) रत्नानि एकैकं धत्त (=दत्त) । त्रिरावृत्तानि साप्ता[illegible] (=सप्तसंख्याकानि कर्माणि) [संपादयत च] ॥ अथवा । ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यजमानाय) त्रिरावृत्तानि साप्तानि (=सप्तसंख्याकानि) रत्नानि धत्त (=दत्त) ॥

८. वह्नयः (=यज्ञस्य संपादयितारः) [ऋभवः] अधारयन्त (=मरणाद्र[illegible] क्षिताः) । सुकृत्यया (=सुकर्मभिः) देवेषु यज्ञियं भागमभजन्त ॥

[illegible]थवा राजे असें म्हणण्याचें तात्पर्य असे [illegible]कीं, देव हे आम्हां मनुष्यांचे राजे होत आणि राजा जसा प्रजांचें पालन करि[illegible]तो तसें आमचें पालन ते करितात आणि प्रजाप्रमाणे पाप न करण्याविषयीं [illegible]व सन्मार्गानें चालण्याविषयीं वगैरे [illegible]च्या आज्ञा आम्हीं पाळिल्या पाहिजेत.

६. त्वष्टा हा देवांचा शिल्पी होय. तो देवांचा विश्वकर्मा. सूक्त १३ मंत्र १० पृष्ठ ९८ यांजवरील टीप पाहा. त्वष्ट्यानें केलेला सोम पिण्याचा पेला एक होता. त्याचे ऋभूंनीं चार केले असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

७. तर [हे ऋभूंनो], तुम्ही आमच्या ह्या] सुस्तवनांच्या गेंकरून आमच्या यजमानाला मानें एक एक अशीं त्रिवार नें द्या; [आणि] सातसातपट i त्रिवार कर्में तीं संपादन करा.

८. यज्ञनिष्पादक [ऋभु] अमर्त्य झाले, [आणि] [आपल्या] चातुर्याच्या योगानें देवांमध्यें यज्ञसंबंधी हविर्भाग पावले.

7. Confer, therefore, ye [Ribhus], by [virtue of these our] good prayers, the three-fold riches upon our sacrificer, one by one; [and] accomplish the thrice seven-fold works.

8. Accomplishers of the sacrifice [the Ribhus] were preserved [from death]; by [their] skill they obtained a part of the sacrifice among the gods.

७. या मंत्रातील सर्व शब्द सोपे आहेत आणि पदशः अर्थ स्पष्ट दिसत आहे तथापि भावार्थ कठिण आहे. आम्हीं सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. परंतु आमच्या मनाची खात्री तो अर्थ नीट आणि सर्वांशी खरा असेल अशी होत नाहीं तथापि दुसरा अर्थ असा आम्हीहि सांगूं शकत नाहीं की, ज्यामध्यें कांहींच अडचणी येणार नाहींत. आम्हांस वाटतो तो सरळ अर्थ असा:—"तर "[हे ऋभूंनो], तुम्ही आमच्या ह्या "सुस्तवनाच्या योगेंकरून आमच्या य- "जमानास क्रमानें एक एक अशीं "त्रिवार सातपट धनें द्या." परंतु "त्रिवार सातपट" म्हणजे काय आणि तीं कोणतीं धनें? आम्हीं जो सायणास अनुसरून वर अर्थ दिला आहे त्यांत सायणाचार्यांप्रमाणे त्रिवार धनें म्हणजे उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ मिळून त्रिवार. आणि 'सातपट त्रिवार कर्में' (हा इतका अर्थ केवळ 'सप्तानि' इतक्या एका शब्दाचा त्रि- वार हें पुनः अध्याहृत घेऊन ते करि- तात) म्हणजे "अग्न्याधेय, दर्शपूर्णमास इत्यादि जे सात हविर्यज्ञ तो एक वर्ग, औपासन होम, वैश्वदेव इत्यादि सात पाकयज्ञांचा दुसरा वर्ग, आणि अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम इत्यादि सात सोमसस्थ यज्ञांचा तिसरा वर्ग." परंतु 'साप्त' यांत 'सप्तसंख्याक कर्में' इतक्या अर्थाचा समावेश लक्षणेनें तरी या स्थळीं होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. शिवाय 'एकमेकम्' हे पद सायणाचार्य 'त्रिवार' धनाकडेस मात्र घेतात. कर्मांकडेस त्याचा संबंध लावीत नाहींत, आणि अन्वयाकडे पाहूं गेलें असतां 'सातपट त्रिवार कर्में' याजकडेसच त्याचा संबध लावावा हें योग्य दिसते.

८ या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ऋभु हे आपल्या कौशल्याच्या योगानें (म्हणजे होमास अवश्य असा चमसादिक वस्तू निर्माण करून असें सायणाचार्य म्हणतात) अमरत्व प्रथम मनुष्य असतांहि पावले आणि मग सहजच मानवी प्राणी त्यांस इतर देवांप्रमाणे यज्ञांतहि अर्पण करूं लागले. ते देवांतीं झाले.

त्राची प्रसन्नता प्राप्त
ून त्या इंद्राग्नींस, त्या
[आम्ही] बोलावितों; त्या
ऱ्या[इंद्राग्नीं]स [आम्ही]
ासाठीं [बोलावितों].

बलवान् [आहेत तरीहि]
करणारे [जे] इंद्राग्नी
ाळून काढिलेल्या या
आम्ही बोलावितों. [तर]
थें येओत.

तर हे इंद्राग्नी हो, मोठे
] गृहपती [असे जे]
राक्षसाला नाहींसे करा.
ांस] खाऊन टाकणाऱ्या
थें निसंतान होओ.

3. These Indrâgni, these, we invoke for the favour of Mitra; [we invoke] the two Soma-drinking [gods] to drink the Soma.

4. We call the mighty [but] kind [Indra and Agni] to this sacrifice of extracted Soma. May Indra and Agni come hither.

5. Ye, therefore, Indra and Agni, great protectors of the house, suppress the Rakshas May the destructive demons be void of issue.

'मित्राची प्रसन्नता व्हावी म्हण-
त्रस्य प्रशस्तये' म्हणजे मित्रानें
र प्रसन्न व्हावें या उद्देशानें.
। एक वैदिक देव आहे या-
पूर्वी सूक्त २ ऋचा ७ यावरच
। टीप १.१ ह्या पृष्ठावर पाहा.
ोम पिणाऱ्या [इंद्राग्नीं]स.'
पेणारे हें विशेषण आहुतापी येथें
ं आहे. उपासकानें अर्पण केले-
ामरस पिणारे असें तात्पर्य.
आम्ही] बोलावितो' सूक्त म्ह-
। एकाच (मेधातिथि) आहे,
। त्याजबरोबर त्याच्या कुटुंबाचा
माणसे अनेक होतीं म्हणून अ-
चन वापरें आहे एथें सूक्त १४
२ यावरचं पृष्ठ १०० वरील टिठे-
ीप पाहा.

४. 'बलवान् [आहेत तरीहि] कल्याण करणारे'='उग्रा सन्ता' सन्ता (=सन्ती) याचा अर्थ 'कृपाळू', 'चतुर' असाहि होईल तरी केवळ 'बल-वान् आणि चतुर' असा अर्थ करावा — 'गाळून काढिलेल्या या सोमाप्रत' म्हणजे ज्या यज्ञांत सोम काढून अर्पण केला जातो असा यज्ञांत

५. 'गृहपती'=सद्गस्पती,' म्हणजे उपासकाच्या घराचे रक्षण करणारे [illegible] करणाऱ्यांच्या घराद्दाराचें रक्षण करि-तात असे — 'नाहींसे करा'=उब्जतम्, [illegible] पाहा, [illegible] टाका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

'[illegible] [illegible] राक्षसांच्या [illegible] [illegible] निसंतान होओ' हे [illegible]

सूक्तम् २१.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री छन्दः ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोमंमुश्मसि ।
ता सोमं सोमुपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमंम् । उश्मसि ।
ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।
ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः ।
ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अहम्] इन्द्राग्नी इह आह्वयामि । [वयं] तयोरेव स्तुतिमुश्मः (=कामयामहे) । तौ [हि] सोमस्य अतिशयेन पातारौ [स्तः] ॥

२. हे नरः [यूयं] ताविन्द्राग्नी प्रशंसत (= स्तुत) शोभयत [च] [यूयं] तौ गायत्रेषु गायत ॥

हा भावार्थ स्पष्ट आहे तरी दोन शब्द या मंत्रात किंचित् कठिण आहेत, ते 'अधारयन्त' आणि 'वह्नयः' 'वह्नय' म्हणजे नेणारे, संपादन करणारे, यज्ञसंपादणारे, ऋत्विज (उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः १. ४८. ११ पाहा). यांतील यज्ञाची पूर्णता करणारे हा अर्थ सायणास अनुसरून येथें आम्हीं घेतला आहे. तथापि याहून सयुक्तिक अर्थ ..ये अपेक्षित आहे असे कबूल करणे .. आहे. 'वह्नय:' हे देवाचे साधारण नाव आहे, म्हणजे वेदात तसा त्या.. अर्थ होतो, त्यापेक्षा केवळ देव अ.. अर्थ केल्यास चालेल; परंतु ' देव ह.. असें तात्पर्य अधारयन्त या क्रियापदा.. सून कादावयाचें आहे त्यापेक्षा 'वह्नय' म्हणजे देव हा अर्थ बरा दिसत नाह.. 'अधारयन्त' याचा अर्थ 'आपणा.. रक्षिते झाले,' अर्थात् मरणापासू.. असा अर्थ आत्मनेपद असल्यामु.. कादिला पाहिजे.

सूक्त २१.

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें. देवता इंद्राग्नी.

१. मी इंद्राग्नींस येथें बोलावितों. आम्हास त्यांचेंच स्तोत्र आवडतें. [कारण कीं], ते दोघेहि अत्यत सोम पिणारे [होत].

२. त्यांला[च] यज्ञांमध्यें स्तवा; हे वीर हो, इंद्राग्नींचें[च] गौरव वाढवा; त्यांला[च] [तुम्ही आपल्या] गायत्रांत गा.

Hymn 21.

To *Indrágni* (*i. e. Indra* and *Agni*). Author and Metre as before.

1. I invoke here Indra and Agni; we love their praises exclusively. [For] they are both the greatest drinkers of Soma.

2. Them ye shall praise in your sacrifices; ye heroes, ye shall glorify Indra and Agni. Sing their praises in [your] *gâyatras.*

---

१. ही ऋचा लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. तिचा भावार्थ स्पष्ट आहे. इंद्र आणि अग्नि हे सोम फार पीत असतात यास्तव त्यांच्याच स्तुती करणें हें आम्हांस आवडतें, इतरांच्या आवडत नाहींत म्हणून त्यांस मी बोलावितो असे मंत्रवक्त्याचे हृद्ग. सोम फार पिणारे आहेत म्हणून इंद्राग्नी हे ऋषीस प्रिय होत व स्तुत्यई होत हें कारण लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें होय.

'इंद्राग्नींस' म्हणजे इंद्र आणि अग्नि यांस. वेदांत कित्येक देवांची जोडपीं देतात. जसे अग्नीषोमौ, सूर्याचन्द्रमसौ, मित्रावरुणौ, इन्द्रावरुणौ; त्यांपैकींच इन्द्राग्नी हे आहे. सूक्त २ मंत्र ८ यावरील टीप १२ व्या पृष्ठावर पाहा.

'आम्हास त्यांचेंच स्तोत्र आवडतें=' 'तयोरित्स्तोममुश्मसि' म्हणजे इतरांचें आवडत नाहीं. ही केवळ प्रशंसा आहे याच अर्थानें पूर्वील सूक्तांत मरुतांची व ऋभूंची स्तुति केली आहे व इतर देवांचीहि या पूर्वींच्या सूक्तांत केली आहे ती पाहा या प्रशंसेविषयीं सूक्त १२ ऋचा २ यावर दिलेली ८२ व्या पृष्ठावरची टीप पाहा

'अत्यंत सोम पिणारे होत'='सोम सोमपातमा' सोमं या द्वितीयेचा संबंध सोमपातमा. याशीं करावयाचा. सायणाचार्य पिबताम् या क्रियापदाचा अध्याहार करून त्याच्याशीं सोमम् याचा संबंध लावितात, पण तसें करण्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं.

२. 'त्यांला[च]'='ता' म्ह. इंद्राग्नीलाच.—हे 'वीर हो,'='नरः' हें संबोधन कण्वकुळांतील जो मेधातिथि या सूक्ताचा वक्ता त्याजबरोबर गाणारे जे लोक होते त्यांचे आहे —'गायत्रांत गा' ='गायत्रेषु गायत.' गायत्रे म्हणजे एक प्रकारचीं गायनें, फारकरून गायत्रवृत्तात्मक असलेलीं गायनें, या सूक्तांत्र. माणि सूक्तें. गायत्रशब्दावर सूक्त १० ऋचा १ यावर दिलेली टीप ६४ व्या पृष्ठावर पाहा.

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।
सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।
सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतम् ।
इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् ।
अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम्
अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (=कीर्तये) [वयं] तौ [इन्द्राग्नी] हवामहे (=आह्वयामः) । सोमपौ [तौ] सोमं पातुं [हवामहे] ॥

४. उग्रौ (=ओजस्विनौ) [सन्तावपि] सन्तौ (=साधू) [इन्द्राग्नी वयम्] इदं सुतं (=अभिषुतं) सोमं प्रति हवामहे (=आह्वयामः) । [तौ] इन्द्राग्नी इह आगच्छताम् ॥

५. हे इन्द्राग्नी तौ महान्तौ सदस्पती (=गृहपती) [युवां] रक्ष उब्जतम् (=अधोमुखं पातयतम्) । अत्रिणः (=भक्षका राक्षसा) अप्रजाः सन्तु ॥

३. मित्राची प्रसन्नता प्राप्त
[ा]वी म्हणून त्या इंद्राग्नींस, त्या
[इं]द्राग्नीं]स [आम्ही] बोलावितों; त्या
[सो]म पिणाऱ्या [इंद्राग्नीं]स [आम्ही]
[सो]म पिण्यासाठीं [बोलावितों].

४ बलवान् [आहेत तरीहि]
[क]ल्याण करणारे [जे] इंद्राग्नी
[त्यां]स गाळून काढिलेल्या या
[स]ोमाप्रत आम्ही बोलावितों. [तर]
[इं]द्राग्नी येथें येओत.

५. तर हे इंद्राग्नी हो, मोठे
[आणि] गृहपती [असे जे]
तुम्ही ते राक्षसाला नाहींसे करा.
[आम्हांस] खाऊन टाकणाऱ्या
राक्षसांचें निसंतान होओ

3. These Indrâgni, these, we invoke for the favour of Mitra; [we invoke] the two Soma-drinking [gods] to drink the Soma.

4. We call the mighty [but] kind [Indra and Agni] to this sacrifice of extracted Soma. May Indra and Agni come hither.

5. Ye, therefore, Indra and Agni, great protectors of the house, suppress the Rakshas. May the destructive demons be void of issue.

---

३. 'मित्राची प्रसन्नता व्हावी म्हणून'='मित्रस्य प्रशस्तये.' म्हणजे मित्रानें आम्हांवर प्रसन्न व्हावें या उद्देशानें. मित्र हा एक वैदिक देव आहे. याविषयीं पूर्वी सूक्त २ ऋचा ७ याजवर दिलेली टीप ११ व्या पृष्ठावर पाहा.

'सोम पिणाऱ्या [इंद्राग्नीं]स.' सोम पिणारे हें विशेषण आदरार्थी येथे लाविलें आहे. उपासकानें अर्पण केलेला सोमरस पिणारे असे तात्पर्य.

'[आम्ही] बोलावितों.' सूक्त म्हणणारा एकटाच (मेधातिथि) आहे, तथापि त्याजबरोबर त्याच्या कुटुंबाचा दुसरा माणसें अनेक होतीं. म्हणून अनेकवचन घातलें आहे पूर्वी सूक्त १४ मंत्र २ याजवर पृष्ठ १०० यांत दिलेली टीप पाहा.

४. 'बळवान् [आहेत तरीहि] कल्याण करणारे'='उभा सन्ता.' सन्ता (=सन्तौ) याचा अर्थ 'कल्याण', 'चतुर' असाहि होईल तसा केल्यास 'बळवान् आणि चतुर' असा अर्थ करावा — 'गाळून काढिलेल्या या सोमाप्रत' म्हणजे ज्या यज्ञांत सोम काढून अर्पण केला जातो अशा यज्ञाप्रत

५. 'गृहपती.'='सद्रस्पती,' म्हणजे उपासकाच्या घराचें रक्षण करणारे यज्ञ करणाऱ्याच्या घरादाराचें रक्षण करितात असे—'नाहींसे करा'= उब्जतम्. [illegible] [illegible], विल्सन टीका [illegible] १ [illegible] [illegible] [illegible].

'[illegible] राक्षसांचें निसंतान होओ' [illegible]

तेन॑ स॒त्येन॑ जागृ॒तमधि॑ प्रचे॒तुने॑ प॒दे ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

तेन॑ । स॒त्येन॑ । जा॒गृ॒तम् । अधि॑ । प्र॒ऽचे॒तुने॑ । प॒दे ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒तम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्राग्नी तेन सत्येन [युवां] प्रचेतुने पदे (=प्रज्ञापके स्थळे) अधि जागृतम् । [युवामस्मभ्यं] शर्म (=शरणस्थानं) यच्छतं (=दत्तम्) ॥

ध्यात ठेवण्याजोगी आहे. हे राक्षस म्हणजे कोण? 'अस्त्रिन्' याचा शब्द- शः अर्थ 'खाऊन टाकणारे' असा आहे.

सूक्तम् २२.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता १-४ अश्विनौ । ५-८ सविता । ९-१० अग्निः । ११ देव्यः । १२ इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यः । १३.१४ द्यावापृथिव्यौ । १५ पृथिवी । १६ विष्णुर्देवो वा । १७-२१ विष्णुः ।
गायत्री च्छन्दः ॥

प्रा॒त॒र्युजा॒ वि बो॑धया॒श्विना॒वेह ग॑च्छताम् ।
अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ १ ॥

प्रा॒तः॒ऽयुजा॑ । वि । बो॒ध॒य॒ । अ॒श्विनौ॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ता॒म् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रातर्युजौ (=प्रातःकाळे अश्वौ रथे योजयन्तौ) अश्विनौ विबोधय (=प्रबोधय) । [तौ]अश्विनौ अस्य सोमस्य पानाय अत्र आगच्छताम् ॥

६. आणि हें [वर म्हटलेलें] [illegible] आहे तर तुम्ही प्रसिद्ध स्थानीं जागृत राहा. हे इंद्राग्नीहो, [तुम्ही आम्हांस] आश्रय द्या.

6. And since that is *true*, be ye wakeful, Indra and Agni, in a conspicuous place. Indra and Agni, give [us] protection.

६. 'हें [वर म्हटलेलें] खरें आहे'='तेन सत्येन.' म्हणजे तुम्हांविषयीं जें आम्हीं या सूक्तांत सांगितलें ते खरें आहे त्यापेक्षां. म्हणजे आम्ही तुम्हांविषयीं मनःपूर्वक स्तुती करीत आहों त्यापेक्षां.

'प्रसिद्ध स्थानीं'='अधि प्रचेतुने पदे.' म्हणजे ज्या ठिकाणाहून आम्हांस तुम्ही नीट पाहूं शकाल अशा प्रमुख स्थळीं. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'ज्यापेक्षां आम्ही तुमची स्तुती मनःपूर्वक प्रीतीनें करीत आहों त्यापेक्षां तुम्ही प्रसिद्ध स्थळीं आम्हांसाठीं जागृत राहून आम्हांस आश्रय द्या, आणि आमचें संरक्षण करा.'

सूक्त २२.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्. देवता—१-४ अश्वी, ५-८ सविता, ९-१० अग्नि, ११ देवी, १२ इंद्राणी, वरुणानी, अग्नायी, १३-१४ द्यावापृथिवी, १५ पृथिवी, १६-२१ विष्णु (१६ विष्णु अथवा देव).

१. प्रातःकाळीं [आपला रथ] जुंपणाऱ्या [अश्वीं]स जागृत कर; अश्वी येथें येवोत; हा सोम पिण्यासाठीं [अश्वी येथें येवोत].

HYMN 22

To the *As'vins* (1-4), *Savitā* (5-8), *Agni* (9-10), *Devīs* (11), *Indrāṇī*, *Varuṇānī* and *Agnāyī* (12), *Dyāvāpṛithivī* (13-14), *Pṛithivī* (15), *Vishṇu* (16-21) in the sixteenth *Vishṇu* or *Deva*.

1. Wake [the As'vins] that harness [their chariot] in the morning. May the As'vins come hither to drink this Soma.

१. 'प्रातःकाळीं [आपला रथ] जुंपणाऱ्या'='प्रातर्युजा.' म्हणजे जे अश्वी प्रातःकाळीं आपल्या रथास घोडे जोडून गमन करीत असतात. 'अश्वीं'-विषयीं सूक्त ३ मंत्र १ पृष्ठ १४ याजवरील टीप पाहा. 'प्रातर्युजा' याचा अर्थ "प्रातःसवनाचे ठायीं" असा सायणाचार्य करितात.

'अश्वींस जागृत कर.' "हे [illegible] आग्नर्युजा म्हणजे [illegible]" [illegible]

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।
अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।
अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ।
तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।
अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।
अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यावुभावश्विनौ देवौ सुरथौ रथितमौ दिविस्पृशौ (=द्युलोकस्पृ[शौ]
[च स्तः] तौ [अश्विनौ वयं] हवामहे ॥

३. हे अश्विनौ युवयोर्या कशा (=प्रतोदः) मधुमती सूनृतावती (=
ध्वनियुक्ता) [चास्ति] तया [इमं] यज्ञं मिमिक्षतं (=सेक्तुमिच्छतम्) ॥

४. यत् सोमिनो गृहं [प्रति] [युवां] रथेन गच्छथः तद् हे अ[श्विनौ]
युवयोर्दूरे नास्ति हि ॥

चार्य म्हणतात. 'अर्थास (स्तोत्राने?) जागृत कर' यावरून बोलणारा मोठा पद्धतीस उद्दून देवभजन करण्यास सिद्ध झाला आहे हे सांगावयास नकोच. आरंभी दूर्वेस दहदिस उद्दून देवपजन करीत दोघेही पुरी आर्हा रोणित.

लेच आहे.

'हा सोम पिण्यासाठी' म्हण[तात] सोम अर्पण करीत आहे तो अस[ता] देवाला बोलाविण्याचे मुख्य प्र[योजन] म्हटले म्हणजे त्यांनीं येऊन [सोम] प्यावे आणि सोम प्याला असे है

२. ज्यांचे रथ चांगले, जे मध्यें उत्तम रथी [असे] उभ- i आकाशस्पर्शी अश्वी देव, स [आम्ही] बोलावितों.

2. Those two gods, possessed of a good chariot; [and] excellent charioteers [and] touching the sky [with their chariot] we invoke those As'vins.

३. हे अश्वी हो, जो तुमचा [चा]बूक मधुररसानें भरलेला [आ-] मंजुळ ध्वनि करणारा तेणें- [क]रून [ह्या] यज्ञावर सेचन [क]रा.

3. With your whip, As'vins, which is full of sweet juice [and] has a sweet sound, sprinkle this sacrifice.

४. कारण कीं, हे अश्वी हो, [सो]मरस काढून अर्पण करणाऱ्या [या]जका]चे घर तुम्हास दूर [न]ाहीं, कां कीं, [तुम्ही] तेथ [र]थांत बसून जात असतां.

4. For to you, As'vins, the house of the Soma-sacrificer, whither you go in your chariot, is not far off.

---

२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, ज्यांचे रथ चांगले आहेत आणि जे [र]थ हाकण्याविषयीं अति कुशल आणि [ज्यां]चे रथ इतके मोठे आणि उंच [आ]हेत कीं, ते आकाशापर्यंत पोंहचतात [अ]शा दोनाहि अश्वी देवास आम्ही [य]ें यज्ञास बोलावितो '

'जे रथांमध्यें उत्तम रथी.' कितीहि मोटा दूर अथवा थोडा असला तरी [ह]ल्लीच्या कालीं आपण त्याची प्रशंसा करूं लागलों म्हणजे त्याला गाडी चां- गली हाकता येते असे आपण म्हणणार नाहीं. परंतु प्राचीन काळच्या योद्ध्याचे वर्णन होऊं लागले म्हणजे तो उत्तम रथी म्हणजे गाडी चांगली हाकणारा असें आपल्या पाहण्यांत येते. याचें कारण काय ? याचें उत्तर इतकें आहे कीं, प्राचीन काळीं रस्ते आतां आहेत तसे सुंदर बांधलेले नसत रानांत आवड- धोबड रस्त्यावरून गाडी हाकणे म्हणजे अजूनहि कठिण काम आहे. मग प्राचीन काळीं तर (अरण्ये वगैरे अड- चणी फार असल्यामुळें) फारच कठिण असेल यांत संशय नाहीं. म्हणून मा- नवी शूरांस जे विशेषण द्यावें तेच ह्या सूक्ताच्या कर्त्यानें सहजच अश्वांस लाविलें आहे. अश्वी हे उत्तम रथांत बसून आकाशमार्गानें गमन करितात असें वेदांत वर्णन आहे

३. अश्वांस जसा उत्तम रथ आहे असें आर्यजन म्हणत, तसेंच त्यांस मधुररसानें भरलेला आणि मधुर ध्व- नीनें युक्त असा चाबूक आहे असेंहि म्हणत असत, तेंच या मंत्रांत सांगितलें आहे. कारण घोडे आणि रथ आहेत त्यांस [illegible] [अ]से वाटेल ?

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये ।
स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ।
सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि ।
तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ।
तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [अहं] हिरण्यपाणिं सवितारमूतये आह्वयामि । देवेषु [हि] स पदस्य (=अस्माकं स्थानस्य) चेत्ता (=द्रष्टा भवति) ॥

६. अपां नपातं (=पुत्रं) सवितारम् अवसे (=रक्षणाय) उपस्तुहि । तस्य व्रतानि (=कर्माणि) [हि] [वयम्] उश्मः (=कामयामहे) ॥

चाबकानें 'या यज्ञावर सेचन करा' म्हणजे या आमच्या यज्ञावर अनुग्रह करा. मधुररसानें म्हणजे गोडीनें भरलेला चाबूक आहे तेणेंकरून जर यज्ञावर सेचन केलें तर चाबकांत असलेली गोडी यज्ञात येईल असा भावार्थ आहे या ठिकाणीं यज्ञ म्हणजे देवांस अर्पण करावयाचे जे अन्नादि पदार्थ ते असा अर्थ समजावयाचा.

४. मंत्राचें तात्पर्य असें कीं, 'जो भक्त यज्ञात अश्विांस सोमरस अर्पण करीत असतो त्याचे घरीं अश्वी हे त्यांत येऊन जातात, त्यापेक्षां अश्वींस तें ठिकाण जवळ आहे असें नाहीं. अतएव वरील मंत्रांत जी प्रार्थना केली ती आमची प्रार्थना अश्वी सहज मान्य करूं शकतील.'

प्राचीन आर्य लोक आपल्या आराध्य देवतांची कशी विनवणी करीत त्याचा हा एक चांगला मासला आहे.

५. [ज्याचे हात सुवर्णमय आहेत] त्या सवित्यास [आमचें] रक्षण करण्यासाठीं मी येथें बोलावितों. देवांमध्यें स्थान जाणणारा तो होय.

६. उदकांचा पुत्र असा जो सविता त्याला [आमचे] रक्षणासाठीं स्तव. त्याचीं व्रतें आम्हांस आवडतात.

5. I call the golden-handed Savitâ hither for [our] protection; among the gods he is the one that sees the place.

6. Praise Savitâ the son of the waters for protection. We love his ordinances.

---

५. या सूक्तांतील ५ पासून ८ पर्यंत ऋचा 'सवित्या' देवाविषयीं आहेत. सविता हा वैदिक देव मोठ्या महत्त्वाचा आहे. याजविषयीं वेदांत पुष्कळ सूक्तें येतात. सविता म्हणजे सूर्याभिमानिनी देवता, म्हणजे सूर्यरूपी देव. सविता देव सकल वस्तूंच्या अंगीं प्राण निर्माण करितो. सूर्याचे जे किरण तेच सवित्याचे हात. त्याला चित्रभानु म्हणजे चित्रविचित्र रंगाचा प्रकाश ज्याचा आहे तो, असें नांव आहे. त्याला 'नृचक्षा.' ('मनुष्यास पाहणारा,') 'हिरण्यहस्त,' 'हिरण्यपाणि,' 'हिरण्याक्ष,' 'सुपाणि', सुजिव्ह,' 'सुरत्न, 'पूर्णगभस्ति', 'विश्वधर्मा', 'विश्वानर', 'विचर्षणि' (भटकणारा) इत्यादि विशेषणें लाविलेलीं आढळतात.

या सवित्या देवाला 'हिरण्यपाणि' म्हणजे सोन्याच्या हाताचा म्हटलें हे योग्यच आहे. कारण की, सूर्यकिरण हे सुवर्णाच्या कांतीचे असतात.

'देवांमध्ये स्थान जाणणारा तो होय'=स चेत्ता देवता पदम्.' देवता हे या ठिकाणीं क्रियाविशेषण अव्यय होय, 'देवेषु' या अर्थी. 'देवांमध्ये स्थान जाणणारा तो होय' म्हणजे सकल देवांपैकीं हा देव उपासकाचें स्थान कोठें आहे हें जाणणारा होय असा अर्थ.

सायणाचार्य या तृतीयपादाचा अर्थ करितात तो येणेप्रमाणें:—"तो सविता " देव या मंत्रांत सांगितलेली देवता " होऊन पदम् म्हणजे यजमाना-" नें ज्या पदाप्रत पावावें त्या पदाप्रत " म्हणजे स्थानाला चेत्ता म्हणजे " दाखविणारा होतो."—'हिरण्यपाणि याचाहि सायणाचार्य यजमानाला देण्याकरितां हातांत सुवर्ण 'धारण करणारा' असा अर्थ करितात.

६. 'उदकांचा पुत्र...त्याला'=अपां नपातम्. 'उदकांचा पुत्र' हें विशेषण नित्य अग्निवाचक असतें. त्याचा अर्थ उदकांत जन्मलेला म्हणून उदकांचा पुत्र असा होतो. आकाशांत मेघोदकें असतात आणि त्यांत विद्युद्रूपी अग्नीची उत्पत्ति होते म्हणून त्यास उदकांत जन्मलेला असें समजून 'उदकांचा पुत्र' अशी संज्ञा अग्नीला मिळाली आहे. परंतु सवित्या देवास लाविलेलें हें विशेषण ज्यांत आहे असा हा एकच प्रयोग दिसतो—'[आमचे] रक्षणा-

विभुक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।
सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥
विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।
सवितारम् । नृऽचक्षसम् ॥ ७ ॥
सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।
दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥
सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।
दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥
अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप ।
त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥
अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।
त्वष्टारम् । सोमऽपीतये ॥ ९॥

भाषायाम्.

७. वसुनः (=समीचीनस्य) चित्रस्य (=सुन्दरस्य) [च] राधसः (=...स्य) विभक्तारं नृचक्षसं (=नराणां द्रष्टारं) सवितारं [वयं] हवामहे ॥

८. हे सखायः, आ[गच्छत] निषीदत [च] । सविता[हि] अधुना अस्माभिः स्तवनीयः । राधसां (=धनानां) दाता [स] शुम्भति (=शोभते) ॥

९. हे अग्ने, देवानाम् उशतीः (=आगन्तुमिच्छन्तीः) पत्नीः त्वष्टारं [च] सोमपानाय इह उपावह ॥

साठीं स्तव'='अयसे उपस्तुहि.' हें मंत्रवक्ता जवळ असलेल्या दुसऱ्या उपासकास सांगतो आहे अशी कल्पना करावी.—'त्यांचीं व्रतें आम्हास आवडतात.' म्हणजे सवित्याच्या प्रीत्यर्थ जीं काय कर्मे करावयाचीं असतात तीं कर्मे हें आम्हास आवडतें. तीं कर्मे म्हणजे अमुक वेळीं सवित्यास सोमादि अर्पण करून त्यास भजणें, इत्यादि.

७. चांगली [आणि] सुंदर त्ती वांटून देणारा [आणि] ष्यांते पाहणारा [जो] सता त्याला [आम्ही] बोलावितो

८. हे मित्रांनो, या बसा, तां आम्हांस सवित्याची स्तुति वयाची आहे; [तो] संपत्तीं ा दाता तेजःपुंज प्रकाशत हे.

९. हे अग्नी, [इकडे येण्या-यर्यी] उत्सुक [ज्या] देवांच्या त्नी त्यांस, [आणि] त्वष्ट्यास ोम पिण्यासाठीं येथें घेऊन ये.

7. We invoke Savitâ the distributor of beneficent [and] beautiful wealth, [and] the observer of men.

8. Friends, come [and] sit down; Savitâ has now to be praised by us, [he] the bestower of riches is *shining brightly*

9. Agni, bring hither the anxious wives of the gods [and] [the god] Tvashṭâ to drink [our] Soma

---

७. मंत्राचा भावार्थ असा आहे ी, सविता म्हणजे सूर्य उगवला म्हणजे ा जगांत जी संपत्ति आहे ती निरनि-ाळ्या मनुष्यांस जणुं काय वांटली ाते. कारण सूर्य उगवण्याच्या पूर्वी अंधार असल्यामुळे सर्व वस्तु एकत्र ोटाळ्यांत पडल्यासारिख्या असतात, आणि सूर्य उगवतांच प्रत्येक मनुष्यास आपले काय आणि दुसऱ्याचे काय ते समजतें, त्यामुळे सूर्यदेवता सविता हा संपत्ती वांटून देतो जणुं काय असें कल्पिलें आहे.

'मनुष्यांते पाहणारा,' म्हणजे कोण मनुष्य काय करितो हे आपण प्रत्यक्ष पाहणारा. हे विशेषण सूर्यरूपी जो सविता देव त्याला उत्तम रीतीनें योग्य दिसते हे सांगावयास नकोच.

८. मंत्रकर्ता म्हणतो आहे कीं, 'हे मित्र हो 'या, आपण सवित्याची स्तुती करीत बसू या; तो संपत्तीनें देणारा स-विता उगवून प्रकाशत आहे. वास्तव स्तुतीचा समय झाला आहे.'

हा मंत्र लक्ष्यांत ठेवून ह्याचा विचार करण्याजोगा आहे. ऋग्वेदांतील सूक्तें सगळी कुटुंबाचीं माणसें मिळून अथवा सगळी मित्रमंडळी मिळून गात होते आणि ख्रिस्ती लोकांसारिखें सामाजिक प्रार्थना करीत होते असें सूक्त १४ मंत्र २ यांजवरील टिपेंत (पृष्ठ १०० या स्थलीं) सांगितले आहे त्याला हे प्रमाण विशेष आहे.

९. ही आणि पुढची (दाहवी) ऋचा अग्निविषयीं आहे मंत्रकर्ता म्हणतो कीं, 'देवांच्या स्त्रिया हा आमचा सोम पिण्यासाठीं यावयास आधींच उत्सुक आहेत, तर त्यांस आणि त्यांजबरोबर त्वष्टा देवास सोमपानार्थ इकडे आमच्या यज्ञाजवळ घेऊन ये.'

त्वष्टा हा कोण आहे याविषयीं पूर्वी सांगितलेच आहे सूक्त १३ ऋचा १०

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् ।
वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् ।
वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१०. हे यविष्ठ अग्ने, ग्नाः (=देवपत्नीः) अवसे (=रक्षणाय) [illegible]
होत्रां भारतीं वरूत्रीं धिषणां [च] [आ]वह (=आनय) ॥

यावरची टीप पृष्ठ ९८ यावर पाहा.

सोम पिण्यासाठीं अग्नीनें देवांस व देवांच्या नायकांस उपासकाजवळ घेऊन येणें हें अग्नीचें काम वेदांत प्रसिद्ध आहे.

देवपत्नींविषयीं उल्लेख जो वेदांत येतो तो त्वष्ट्याशीं (या ऋचेंत आहे तसा) येतो. याविषयीं ऋ ७ [illegible] ६ 'त्वष्टा ग्नाभिः सह शृणोतु,' १० [illegible] ३ 'त्वष्टा नो ग्नाभिः सुविताय [illegible] १.१६१. ४ 'त्वष्टा ग्नासु [illegible] आनजे,' हीं स्थळें पाहा.

१०. हे परम तरुण अग्नी, [तू] देवपत्नींस [आमच्या] रक्षणासाठीं येथें [आण]–होत्रा, भारती, वरूत्री [आणि] धिषणा यास घेऊन ये.

10. O youthful Agni, bring the goddesses hither for [our] protection, [bring] Hotrâ, Bhârati, Varûtri [and] Dhishaṇâ.

---

१०. 'परम तरुण अग्नी,'='यविष्ठ अग्ने.' अग्नीला 'यविष्ठ' अति तरुण हें विशेषण पुष्कळ ठिकाणी लागलेले आढळतें. त्या विशेषणाच्या योग्यतेविषयीं शंकाघ्यास नकोच; कारण कीं, अनादि काळापासून अग्नि आहे तरी तो पुरातन काळीं होता तसाच अजूनहि तरुणच आहे.

'होत्रा' म्हणजे आह्वानाची देवता, हाकेची देवता. देवतांस स्तोते जी हाक मारितात तद्रूपी एक मानिलेली देवता.

'भारती' म्हणजे वाग्रूपी देवता. पूर्वी सूक्त १३ मंत्र ९ यावरील टीप १६ व्या पृष्ठावर पाहा.

'वरूत्री' म्हणजे संरक्षणाची देवता. संरक्षण करण्याविषयीं जिला मनुष्ये बोलावितात अशी एक वैदिक देवता.

'धिषणा' हीहि एक वैदिक देवता आहे. हिचें काम मनुष्यास संपत्ती प्राप्त करून देणे आणि मनुष्यावर देवांची कृपा करून देणे. सायणाचार्य धिषणा म्हणजे वाग्रूपी देवता असें म्हणतात आणि ते खरेंच आहे, कारण कीं मनुष्यांच्या वाचा म्हणजे देवाप्रत केलेल्या प्रार्थना देवांचा प्रसाद मनुष्यावर होईं असें करून देवांकडून त्यास द्रव्य मिळवून देतात, असा आर्यजनांचा भरवसा होताच.

आता ज्या देवपत्नी (ग्नाः) मंत्रांत सांगितल्या त्या होत्रा, भारती, वरूत्री आणि धिषणा ह्याच किंवा देवपत्नी वेगळ्या आणि ह्या देवता वेगळ्या हें ह्या मंत्रावरून स्पष्ट होत नाहीं, पण एकच असाव्या असें दिसतें. देवपत्नींस घेऊन ये असें साधारण रीतीनें सांगून मग देवपत्नींपैकीं कितीएकांची नांवें सांगितली आहेत असें दिसते.

आह्वानाची देवता म्हणजे काय आणि ती कशाला कल्पिली, आणि भारती व धिषणा ह्या वाग्रूपी देवता कशाला कल्पिल्या. आणि वरूत्री ही संरक्षणाची देवता कल्पिण्याची आवश्यकता काय आहे? असा प्रश्न निघेल तर आपल्याच्या शीतळा देवी कशाला कल्पिल्या? माता जोगणी (जादूचा उपद्रव न होऊं देणारी), माता खोडियार (खोडकर मनुष्यापासून उपद्रव होऊं न देणारी देवी) (गुजराथेंत), मरी (पटकीची देवी), वाघजाई (वाघाचा उपद्रव न होऊं देणारी) आणि सटवाई (सहाव्या दिवशीं मूल मरूं न देणारी) ह्या व दुसऱ्या देवी कशाला पाहिजेत आणि त्या कशाला कल्पिल्या? हेंच त्या प्रश्नाचें उत्तर

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः ।
अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः ।
अच्छिन्नऽपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये ।
अग्नायीम् । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. महत्यो देव्यो नृपत्न्यः अवसा (=प्रसादेन) शर्मणा (=कल्याणेन [च सह] अच्छिन्नपक्षाः अस्मानभिसचन्ताम् (=आभिमुख्येन सेवन्ताम्) ॥

१२. [अहम्] इन्द्राणीं वरुणानीम् अग्नायीं [च] स्वस्तये सोमपानाय [च] अत्रोपाह्वयामि ॥

११. मोठ्या [अशा ज्या] नुष्यांच्या स्वामिनी देवी [त्या] सादासहित [आणि] कल्याणासहित अच्छिन्नपक्ष येथें आम्हांकडेस ओत.

१२. इंद्राणी, वरुणानी [आणि] अग्नायी यांस [आमचें] कल्याण करण्यासाठीं [आणि] सोम पिण्यासाठीं मी येथें बोलावितों.

11. May the goddesses, the protectresses of men, come hither unto us swiftly with their protection [and] support.

12. I invoke here Indrâṇî, Varuṇânî [and] Agnâyî for doing good [to us] [and] for drinking [our] Soma.

---

११. 'मनुष्यांच्या स्वामिनी देवी' म्हणजे पूर्वीच्या (१० व्या) मंत्रांत ज्या देवपत्नी म्हणून सांगितल्या त्याच येथें समजावयाच्या. 'मनुष्यांच्या स्वामिनी' म्हणजे मनुष्यांचें पालन करणाऱ्या असें सायणाचार्य म्हणतात — 'अच्छिन्नपक्ष' म्हणजे ज्यांचे पक्ष छिन्न (तुटलेले) नाहींत अशा. यांत या देवींस पक्ष्यांची साम्यता विवक्षित आहे. 'अच्छिन्नपक्ष येओत' 'म्हणजे जसे पक्षी अच्छिन्नपक्ष असले तर लवकर येतील तशा येओत — 'प्रसादासहित [आणि] कल्याणासहित.' म्हणजे प्रसाद आणि कल्याण घेउन येओत. येओत आणि आम्हांस प्रसन्न होऊन आमचें कल्याण करोत असें तात्पर्य — 'येथें आम्हांकडेस येओत'='न' अभिसवन्ताम्,' शब्दशः अर्थ, 'मदतीसाठीं आम्हांकडेस येओत '

नवव्या ऋचेंत देवांच्या पत्नींचें आह्वान केलें आहे त्यांत 'देवाना पत्नी.' असे शब्द आहेत, आणि या अकराव्या मंत्रांत 'नृपत्नी ' (= नृणां पत्नी) असे शब्द आहेत त्यापेक्षां ह्या मंत्रांत देवपत्नीरूपी देवी आणि या मंत्रांत नृपत्नी' म्हणजे मनुष्यपत्नीरूपी देवी असा अर्थ होण्याचा चांगला संभव आहे. आणि तसें केलें तर नृपत्नी म्हणजे कोणी मनुष्यांच्या स्त्रिया मरून, जसे 'पितर' हे (देव झाले तशा), देवी झालेल्या देवी असें समजावें

१२. इंद्राणी, वरुणानी आणि अग्नायी ह्या अनुक्रमें इंद्र, वरुण आणि अग्नि ह्यांच्या बायका. 'इंद्राणी' शब्दाचा अर्थ 'इंद्राची बायको ' त्याप्रमाणेंच वरुणानी आणि अग्नायी याविषयीं समजावयाचें परंतु इंद्राची ही जी बायको तिचें नांव काय आणि अग्नीच्या व वरुणाच्या बायकोचें नांव काय आहे तें समजत नाहीं। मागाहून झालेल्या ग्रंथांत इंद्राची बायको 'शची' अशी कथा आहे, आणि 'स्वाहा' ही अग्नीची बायको असें सांगितलें आहे. परंतु 'शची' शब्दाचा अर्थ प्रथम काय होता आणि मागाहून शची म्हणजे इंद्राची बायको कशी झाली याविषयीं पुढें सांगण्यांत येईल

°मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥
मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमऽभिः ॥ १३ ॥

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥
तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः ।
गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. महती द्यौः [महती] पृथिवी च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतां (=सिञ्चतां=सिञ्चताम्) । भरणैरस्मान्पूरयताम् ॥

१४. तयोरेव घृतवत् (=रसवत्=स्निग्धरसार्द्र) पयो विप्रा (=मेधाविनो) गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे (=आकाशे) लिहन्ति ॥

° ही ऋचा पुण्याहवाचनात कलशाराधनसमयीं योजिली आहे.

१३. मोठ्या [अशा ज्या] द्यावापृथिवी त्या उभयतां आमचा या यज्ञावर [मधुर रसाचें] सिंचन करोत. त्या आम्हांस पोषणानीं भरपूर करोत.

१४. त्यांचेंच स्निग्ध पय देवभजक लोक आपल्या भक्तीच्या योगानें गंधर्वांच्या अचल स्थलाच्या ठायीं चाटीत असतात.

13. May the great Heaven and Earth sprinkle [with sweetness] this our sacrifice; may they fill us with nourishments.

14. It is the fatty milk of these two that the singers taste in the eternal home of the *Gandharva*.

---

१३. 'मोठ्या' हें स्वभावोक्तियुक्त विशेषण येथें द्यावापृथ्वीस लाविलें ते यथायोग्य आहे यांत संशय नाहीं — '[मधुररसाचें] सेचन करोत,' 'मिमिक्षताम्' 'अक्षरशः', 'सेचन करोत,' 'भिजवोत,' 'आर्द्र करोत' म्हणजे यज्ञाला (सोमरस इत्यादि जे पदार्थ यज्ञांत देवांस अर्पण करावयाचे त्या पदार्थांला) मधुर करोत. 'मिमिक्षताम्' या क्रियापदाच्या अर्थाविषयीं याच सूक्ताच्या ३ ऱ्या मंत्रावरील टीप पाहा — 'पोषणानीं भरपूर करोत' म्हणजे पोषकारक पदार्थांनीं आम्हांस भरून टाकोत.

१४ 'त्यांचेंच' म्ह. द्यावापृथिवींचेंच — 'स्निग्ध पय' म्ह. चिकण दूध. 'देवभजक लोक...चाटीत असतात'. 'विप्रा रिहन्ति.' या शब्दांचा भावार्थ काय आहे ते स्पष्ट समजत नाहीं. आणि द्यावापृथिवींचें चिकण दूध ते कोणतें व तें देवभक्त कसें चाटितात ते [illegible] समजत नाहीं. आम्हीं सायणांस [illegible] [illegible] अर्थ केला आहे तो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"आणि द्यावापृथिवींचें दूध म्हणजे "उदक" गंधर्वांचें स्थल म्हणजे आकाश हा अर्थ खरा दिसतो आणि मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, देवभक्तांस जें मिष्ट उदक आकाशांतून पडत म्हणजे वर्षत असलेलें प्यावयास मिळतें तें द्यावापृथिवींचेंच दूध होय. अथवा या जगांत संपादित मिष्ट दूध जें देवभक्तांस प्यावयास मिळतें तें आकाशांतून पडणारें द्यावापृथिवींचेंच मिष्ट दूध होय किंवा हें चिकण दूध म्हणजे सोमरस असाहि कदाचित भावार्थ असेल

'गंधर्वांचें अचल स्थल' [illegible] ध्रुव पदम्' गंधर्व म्हणजे एक प्रकारचा देवयोनीतील प्राणी आहे आणि गंधर्व ही एक प्रकारची देवांची [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

°स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।
यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१५. हे पृथिवि [त्वम्] अस्मभ्यं स्योना (=सुखा) अनृक्षरा (=अक निवेशनी (=विश्रान्तिस्थलवती) [च] भव । [अस्मभ्यं] विस्तृतमाश्रयं [प्र] यच्छ ॥

"गंधर्वाचा संबंध सूर्याशीं फार आहे. तो सूर्याच्या घोड्याचा लगाम आपल्या हातांत धरून रथ हाकतो, आणि तो आकाशांत अति उंच स्थळीं असतो. त्याच्या हातीं लखलखीत शस्त्रें असतात. त्याच्या अंगावर सुवासित आणि लखलखीत वस्त्रें आहेत, आणि तो पृथ्वीवर उजेड पाडतो. तो आकाशांतून मोठ्या त्वरेनें चालतो आणि त्याला आकाशांतून मोठ्या झपाट्यानें उडत जाणारा जो सुपर्ण (=पक्षी) म्हणजे सूर्य त्याची उपमा दिलेली आढळते. सविता, पूषा आणि सोमदेव यांच्याशीं याचा संबंध फार येतो. आणि सोमाची उपमा त्याला दिलेली आढळते.

'गंधर्वांस स्वर्गीचीं उदकें (=मेघोदकें) घेऊन असतात आणि तीं उदकें त्याच्या समक्ष खालीं भूमीवर वाहनात असे सांगितलें आहे. आणि हीं जीं खालीं वाहणारीं उदकें त्यांत दिव्य सोमरस असतो अशी विवक्षा पुष्कळ सूक्तांत दिसते. त्या सोमाचा रक्षक आणि दाता गंधर्व आहे असें सांगितलें आहे. असेंहि सांगितलें आहे कीं, सोमवल्लीच्या अंगीं दिव्य सौन्द[illegible] येई असें करणारे गंधर्व कितीएक आ[illegible]त. गंधर्व म्हणून जो कोणी आहे त्या[illegible] बायको अप्सरा असें सांगितलें आ[illegible] तिलाच 'अप्या योषा' आणि 'अ[illegible] योषणा' असें नांव आहे. 'गंध[illegible] आणि 'अप्या योषा' यांच्या पा[illegible] मनुष्यजातीचें जें पहिलें जोडपें [illegible] आणि यमी त्यांची उत्पत्ति झा[illegible] 'गंधर्व' याचा अधिकार अविवा[illegible] कन्येवर मोठा असतो. अविवा[illegible] युवति प्रथम 'गंधर्व' याची असते, [illegible] ती सोमाची होते आणि त्यानंतर [illegible]ग्नीची होते. आणि विवाहसमयीं न[illegible] नवऱ्याच्या स्वाधीन करण्याच्या [illegible] गंधर्वाची प्रार्थना केली पाहिजे. [illegible] यांचीं विशेषणें 'विश्वावसु' (सर्व द्र[illegible] ज्याजवळ आहे तो), 'दिव्य, आणि 'वायुकेश ' अशीं आढळतात. गंधर्वांच्या गायनाविषयींहि क्वचित् स्थळीं उल्लेख येतो (ऋ. १०. १७७. २) गंधर्वांस देवांचीं गुह्यें ठाऊक असता[illegible] इत्यादि वेदांत सांगितलें आहे."

° हा ऋचेचा उपयोग याज्ञिक भूमिस्पर्शनाकडेस करितात.

१५. हे पृथ्वी, [तूं आम्हांस] सुखकारक, कंटकरहित [आणि] विश्रांती घेण्यास स्थल देणारी हो; आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15 O Earth, be thou blissful, thornless, [and] harbouring [unto us], give unto us an extensive abode.

---

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे' म्हणजे आम्हांस पुष्कळ आश्रय दे; जेणेकरून आम्हांस सुख होईल असे विस्तीर्ण स्थळ तुझ्या पाठीवर आम्हांस मिळो. यांत केलेली प्रार्थना पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे यांत संशय नाही.

१५. हे पृथ्वी, [तूं आम्हांस] खकारक, कंटकरहित [आणि] श्राती घेण्यास स्थल देणारी ो; आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15 O Earth, be thou blissful, thornless, [and] harbouring [unto us], give unto us an extensive abode.

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय ,' म्हणजे आम्हांस पुष्कळ आसा मळो; जेणेकरून आम्हांस सुख होई असे विस्तीर्ण स्थळ तुझ्या पाठीवर आम्हांस मिळो. यांत केलेली प्रार्थना पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे यांत संशय नाहीं.

°अतो॑ दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्विचक्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १६ ॥
अतः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. यस्मात् [स्थलाद्] विष्णुः विचक्रमे (=पदानि स्थापितवान्) तस्मा[त्]
[स्थलात्] देवाः पृथिव्याः सप्त धामभिः (?) अस्मानवन्तु ॥

° या ऋचेपासून या सूक्ताच्या समाप्तीपर्यंत सहा ऋचांस विष्णुसूक्त म्हण[]तात व यांतील "अतो देवा०" व "इदं विष्णु०" या मंत्रांचा उपयोग याज्ञि[क] प्रायश्चित्तहोमांत व यज्ञोपवीताभिमंत्रणांत वगैरे अनेक ठिकाणी करितात.

१६. जेथून विष्णूनें पावलें केलीं तेथून [येऊन] देव [पृथ्वी]च्या सप्त धामांनीं आम्हास [रक्षो]त.

16. May the gods protect us with the seven places of the earth, from thence whence Vishṇu put his steps.

---

१६. येथपासून ते सूक्ताच्या शेवट[पर्यं]त मंत्र विष्णूविषयीं आहेत असें अ[नुक्र]मणिकेवरून दिसून येईल.

हा सोळावा मंत्र पदशः अर्थ घेऊन [पा]हिलें तर सोपा आहे आणि भावार्थ[ही] सोपा आहे. कारण कीं, देव आ[म्हां]स रक्षोत हेंच तात्पर्य आहे. पण [जे]थून विष्णूनें पावलें टाकिलीं' ती [जा]गा कोणती आणि 'पृथ्वीचीं सप्त [धा]में' म्हणजे काय ?

सायणाचार्यांचें भाष्य आहे ते असें:– ["]विष्णु म्हणजे परमेश्वर सप्त धामांनीं ["]म्हणजे गायत्री वगैरे सात वृत्तांच्या " साधनांनीं ज्या पृथ्वीवरून म्हणजे " पृथ्वीच्या ज्या प्रदेशावरून पावलें " टाकिता झाला त्या भूप्रदेशाहून देव " आम्हास रक्षोत.

" तैत्तिरीय ब्राह्मणांत असें सांगितलें " आहे कीं, 'विष्णूस पुढें घालून देव " वृत्तांच्या योगानें हे अजिंक्य लोक " जिंकिते झाले.' पृथिवीच्या प्रदेशा" हून रक्षण म्हणजे भूलोकीं असले" ल्या पापांपासून रक्षण असा अर्थ "

परंतु 'जेथून विष्णूनें पावलें टाकिलीं तेथून देव पृथ्वीच्या सप्त धामांनीं आम्हास रक्षोत' हा पदशः अर्थ सयुक्तिक आणि स्पष्ट व अधिक दिसतो.

विष्णु ही देवता वैदिक युगानंतरच्या काळीं फारच प्रख्यात आणि प्रमुख आहे तशी वेदांत नाहीं. वेदांत विष्णु हा इतर देवांप्रमाणें एक देव आहे. कि[ंब]हुना तो इतर कितीएक देवांपेक्षां कमीच मानिलेला आहे. अग्नि, इंद्र, मित्र, वरुण, अश्वी, उषा, सोम (सोमरसाची देवता) यांचें जितकें माहात्म्य वेदांत आहे तितकें सुद्धां विष्णूचें वैदिक युगांत नव्हतें असें दिसून येतें.

ऋग्वेदांत विष्णूविषयीं जें सांगितलें आहे त्यास आणि पुराणांत वगैरे त्याजविषयीं सांगितलेल्या कथांस पुष्कळ अंतर आहे विष्णूस अजून बायकोची व मुलांची आणि संसार करण्याची जरूर लागली नव्हती तो ब्राह्मणाकडून लाथा मारून घेऊन त्यांतच आपला मान आहे असें मानून घेण्यास शिकला नव्हता

वेदांत त्याविषयीं सांगितलें आहे त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें.–तो तीन पावलें टाकितो आणि तीन पावलांत सकल भुवनांचें आक्रमण करितो तो ज्या ज्या ठिकाणीं आपलें पाऊल टेकितो तेथें तेथें सुखें असतात तो सकल प्राण्यांचें एकटा रक्षण करितो त्याचें थोर उंच पाऊल जेथें पडतें तेथें पुण्यवान मनुष्य राहत असतात विष्णु हा इंद्राचा सखा होय, आणि तो इंद्राबरोबर सोम पितो आणि इंद्रास वृत्र मारण्याला मदत करितो केव्हां केव्हां त्याला इंद्रानें शक्ति दिली व कोठें कोठें इंद्रास त्यानें शक्ति दिली असेंहि [illegible] आहे इंद्राला [illegible] [illegible] दिली असेंहि [illegible] [illegible]

७. या [भुवंना]वरून विष्णु र असतो, [आणि] तीनदा ऊ टाकितो. [सकल भुवन] या धूलिमय [पावला]च्या आंत न जातें.

17. This [universe] Vishnu traverses; he puts his triple step. [This universe] becomes collected within his dusty [triple step].

---

७. वरील टिपेंतील सारांशांत जें तलें आहे तेंच येथें आलें आहे. र्थ असा आहे कीं, 'सूर्यरूपी विष्णु पावलें चालून सर्व भुवन व्यापून तो. आणि तो इतक्या झपाट्यानें टतो कीं, त्याच्या पावलांची जी उडते तींत सकल भुवन झांकून ते.'

'तीनदा पाऊल टाकितो'=त्रेधा निदपदम्.' हे जे शब्द आहेत त्यांत वावतारांचें आणि त्रिविक्रमावतारांचें ज आहे हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. 'आंत झांकून जातें,' 'समूढम्' म्हणे पाऊल या भुवनाच्या बाहेर जातें आणि भुवन पावलापेक्षां लहान दिसतें असें तात्पर्य.

'विचक्रमे' आणि 'पदं निदधे' या क्रियापदांचा अनुक्रमें करून 'चालत असतो' आणि 'पाऊल टाकितो' असा रीतिवर्तमानकाळीं अर्थ केला आहे. वैदिक संस्कृतांत पूर्णभूत अथवा पूर्णवर्तमान काळीं असलेल्या क्रियापदांचा रीतिवर्तमानकाळीं असल्याप्रमाणें अर्थ करावा लागतो याविषयीं पूर्वीं लिहिलेंच आहे. उदाहरणार्थ सूक्त ६, मंत्र ४ याजवर दिलेली (पृष्ठ ३८) 'पुनःनिपजनात' यावरची टीप पाहा

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥
त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।
अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥
विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. अदम्भनीय पालको विष्णुस्त्रीणि पदानि विचक्रमे । [पदविक्रमः वैश] अत (=त्रयाणां पदानां स्थले) धर्मान्धारयति ॥

१९. विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] व्रतानि (=कर्माणि) पस्पशे [तत्र] तस्य कर्माणि [यूयं] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः (=प्रियतम) सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय ता विष्णु तीन पावलें चालतो, णि [जेथें जेथे त्याचीं पावलें पड- त] तेथें तेथें तो धर्माचें संरक्षण ीत असतो.

18. Vishnu the undeceivable protector, traverses three steps, preserving the sacred laws wherever he goes.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठि- णाहून विष्णु [तुमचीं] कामें हतो तेथें त्याचे पराक्रम [तु- ी] पाहा. तो इंद्राचा जीवलग त्र [होय].

19. See the deeds of Vishnu [therefrom] whence he observes [your] works. He [is] the intimate friend of Indra.

---

१८. सूर्यरूपी देव विष्णु सर्वांचे ाण करितो म्हणून १६ व्या ऋचेच्या पेन सांगितलेंच आहे ब्रह्मा, विष्णु ाणि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति मागाहून ाणादिकांत प्रसिद्ध झाली त्यांतून ष्णूचें काम रक्षण करणें हे होय अशी ी रचना आहे तिचें बीज या मंत्रांत गोपा.' या शब्दांत आहे ऋग्वेदांत नर ठिकाणींहि विष्णूच्या रक्षकपणावि- यीं सांगितलें आहे

'अप्रतारणीय रक्षिता' म्हणजे जो ष्णु अशा प्रकारचा रक्षण करणारा आहे कीं, त्याला कोणी ठकवूं शकत ाहीं. बिनचूक राखणारा, ज्याणें केलेलें क्षण निर्धोक होय

'जेथें जेथें त्याचीं पावलें पडतात तेथें तेथें'='अतः.' अक्षरशः अर्थ 'तेथ,' म्हणजे 'त्रीणि पदा विचक्रमे' याच्या अधिकरणस्थलीं.

'धर्माचें संरक्षण करीत असतो' म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सर्व कांहीं व्यापार चालतात. तो नसेल तर व्या- पार म्हणजे कांहींच कर्मे, क्रिया, कामें धंदे चालणार नाहींत व मग धर्म चालणार नाहींत. 'धर्माचें संरक्षण करीत असतो' असें जें येथें (व अन्य स्थलींहि वेदांत) सांगितलें आहे तें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें आहे कारण जे- व्हां धर्माचा ऱ्हास राक्षसादिकांच्या दुष्टपणामुळे होतो तेव्हां तेव्हां विष्णु अवताराने वगैरे धर्माचें पुनरुज्जीवन करून धर्मसंस्थापना करितो अशा ज्या प्रसिद्ध कथा पुराणांतरीं वगैरे आढळ- तात त्यांचें मूळ ह्यांत आहे

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच कोणी एक देव) मनुष्यांनीं केलेलीं कृत्यें—यज्ञादि, पापपुण्यादि.—आकाशां- तून चालत असतां पाहतो. आणि तो जेथून पाहतो तेथें म्हणजे आका- शांत सूर्य काय काय पराक्रम करीत असतो तें म्हणजे तीन पावलांनीं सकल भुवनाचें आक्रमण करणें, सकलांचें रक्षण करणें इत्यादि पराक्रम तुम्ही पाहा

'तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय]' 'इंद्रस्य युज्यः सखा' म्हणजे तो इंद्रा- बरोबर सोमरस प्राशनास उत्सुक असे-

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥
त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।
अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥
विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. अदम्भनीयः पालको विष्णुस्त्रीणि पदानि विचक्रमे । [पदविक्रमणं कुर्वन्] अतः (=त्रयाणां पदानां स्थले) धर्मान्धारयति ॥

१९. विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] व्रतानि (=कर्माणि) अस्पृशत् [तत्र] तस्य कर्माणि [यूयं] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः (=प्रियतम सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय ता विष्णु तीन पावलें चालतो, ग [जेथें जेथें त्याचीं पावलें पड-] तेथें तेथें तो धर्माचें संरक्षण त असतो.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठि- ाहून विष्णु [तुमचीं] कामें तो तेथें त्याचे पराक्रम [तु-] पाहा. तो इंद्राचा जीवलग । [होय].

18. Vishnu the undeceivable protector, traverses three steps, preserving the sacred laws wherever he goes.

19. See the deeds of Vishnu [therefrom] whence he observes [your] works. He [is] the intimate friend of Indra.

---

१८. सूर्यरूपी देव विष्णु सर्वांचे ण करितो म्हणून १६ व्या ऋचेच्या त सांगितलेंच आहे ब्रह्मा, विष्णु णि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति मागाहून णादिकांत प्रसिद्ध झाली त्यांतून ष्णूचें काम रक्षण करणें हें होय अशी रचना आहे तिचें बीज या मंत्रांत पा.' या शब्दांत आहे. ऋग्वेदांत र ठिकाणींहि विष्णूच्या रक्षकपणावि- ी सांगितलें आहे

'अप्रतारणीय रक्षिता' म्हणजे जो ण अशा प्रकारचा रक्षण करणारा हे कीं, त्याला कोणी ठकवूं शकत ाहीं. बिनचूक राखणारा, ज्याणें केलेलें ण निर्धोक होय.

'जेथें जेथें त्याचीं पावलें पडतात तेथें थे'='अत ' अक्षरशः. अर्थ 'तेथें,' णजे 'त्रीणि पदा विचक्रमे' याच्या विवरणस्थलीं.

'धर्मांचें संरक्षण करीत असतो.' म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सर्व कारें व्यवहार चालतात. तो नसेल तर त्या- चा म्हणजे कारीच कर्में, क्रिया, कामें वगैरे चालणार नाहींत व मग धर्म चालणार नाहींत 'धर्मांचें संरक्षण करीत असतो' असें जें येथें (व अन्य स्थलींहि वेदांत) सांगितलें आहे तें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें आहे कारण जे- व्हां धर्माचा ऱ्हास राक्षसादिकांच्या दुष्टपणामुळें होतो तेव्हां तेव्हां विष्णु अवताराने वगैरे धर्माचें पुनरुज्जीवन करून धर्मसंस्थापना करितो अशा ज्या प्रसिद्ध कथा पुराणांतरीं वगैरे आढळ- तात त्यांचें मूळ यांत आहे

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच कोणी एक देव) मनुष्यांनीं केलेलीं कृत्यें—यज्ञादि, पापपुण्यादि,—आकाशां- तून चालत असतां पाहतो. आणि तो जेथून पाहतो तेथें म्हणजे आका- शांत सूर्य काय काय पराक्रम करीत असतो ते म्हणजे तीन पावलांनीं सकल भुवनांचें आक्रमण करणें, सकलांचें रक्षण करणें इत्यादि पराक्रम तुम्ही पाहा

'तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय]' 'इंद्रस्य युज्यः सखा.' म्हणजे तो इंद्रा- बरोबर सोमरस 'दारपास उपास्काते-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।
दिविऽईव । चक्षुः । आऽततम् ॥ २० ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ।
विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

२०. तद् विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तमम्) पद (=पादप्रक्षेप) दिवि आ (=विस्तृत) चक्षुरिव सूरयः सदा पश्यन्ति ॥

२१. विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तम) पदम् [इति] यद् [वदन्ति] तद् वि न्यवः (=स्तुतिकृतः) जागरूका विप्राः (=मेधाविन.) समिन्धते (=अति समिद्धं कुर्वन्ति) ॥

स जातो आणि वृत्राला मारण्याच्या कामी इंद्रास फार मदत करितो वर १६ व्या मत्रावरील टिपतील विष्णुवृत्तान्ताचा सारांश पाहा 'इंद्राचा जीवलग मित्र' हे शब्द मोठ्या महत्त्वाचे आहेत. कारण की, पुराणांतरीं इतिहासांत व काव्यांत वगैरे के असताने पृथ्वीचा, देवांचा वगैरे मांडला म्हणजे इंद्र विष्णूकडेस विचारण्यास जात असतो त्या हे बीज आहे.

२०. विष्णूचें [जें] अति उंच पाऊल तें, आकाशांत लावून ठेविलेल्या मोठ्या डोळ्याप्रमाणें, विद्वज्जनांच्या नित्य दृष्टीस पडत असतें.

20. That highest step of Vishnu the learned always see like a broad eye fixed in heaven

२१. विष्णूचें अति उच्च पाऊल ज्याला म्हणतात तें [देवगुण]गायक [आणि] जागरूक विद्वज्जन प्रदीप्त करीत असतात.

21. That which is the highest step of Vishnu the pious [and] watchful singers kindle

'२०. मन्त्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'विष्णूचें अति उच्च पाऊल कशाला म्हणावें? तर त्याला उत्तर हें कीं, नित्य सूर्य मध्याह्नीं आकाशाच्या शिखरावर चढतो त्यालाच बुधजन विष्णूचें 'परमं पदम्' (अत्युच्च पाऊल) असें म्हणतात तो जो मध्याह्नीचा आकाशशिखरावर असलेला सूर्य तो, जणुं [illegible] इंद्राचा अथवा वरुणाचा डोळा आ[illegible]शांत पसरून ठेविल्याप्रमाणें [illegible]' ऋ. १.११५.१, १.१३६. पाहा. 'लावून ठेविलेल्या मोठ्या' हा अर्थ 'आततम्' यापासून गम्यमान आहे.

२१. मन्त्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, विष्णूचें अति उच्च पाऊल म्हणजे मध्याह्नीचा आकाशशिखरावर चढलेला जो सूर्य त्याला देवभजन व देवयजन करणारे गायक लोक प्रदीप्त करितात. म्हणजे अग्निला प्रदीप्त करितात. मध्याह्नीचा जो प्रखरतेजस्क सूर्य तद्रूपी अग्नीस पेटवितात. म्हणजे यज्ञ करणारे लोक यज्ञासाठीं अग्नि म्हणून जो पेटवितात तो मध्याह्नीचा प्रखरतेजस्क सूर्यच अथवा तद्रूपी विष्णूचें अति उच्च पाऊलच होय असें समजावयाचें असा भावार्थ आहे.

'जागरूक' = 'जागृवांस:' म्हणजे योग्यकाळीं देवयजन करण्याविषयीं तत्पर.

सूक्तम् २३.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता—१ वायुः । २-३ इन्द्रवायू । ४-६ मित्रावरुणौ । ७-९ इन्द्रो मरुत्वान् । १०-१२ विश्वे देवाः । १३-१५ पूषा १६-२३ आपः । २३-२४ अग्निः । छन्दः—१-१८ गायत्री । १९ पुरउष्णिक् । २० अनुष्टुप् । २१ प्रतिष्ठा । २२-२४ अनुष्टुप् ॥

तीव्राः सोमा॑स॒ आ ग॑ह्या॒शीर्व॑न्तः सु॒ता इ॒मे ।
वायो॒ तान्प्रस्थि॑ता॒न्पिब ॥ १ ॥

ती॒व्राः । सोमा॑सः । आ । ग॒हि॒ । आ॒शीःऽव॑न्तः । सु॒ताः । इ॒मे ।
वायो॒ इति॑ । तान् । प्रऽस्थि॑तान् । पि॒ब॒ ॥ १ ॥

उ॒भा दे॒वा दि॑वि॒स्पृशे॑न्द्रवा॒यू ह॑वामहे ।
अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒ऽस्पृशा॑ । इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

भाषार्थम्.

१. [अमी] सोमास्तीक्ष्णाः [सन्ति] । [तस्माद्] [हे वायो] [त्व आगच्छ । इमे सुताः (=अभिषुता. सोमाः) आशीर्वन्तः (=पक्वदुग्धमिश्रिता [सन्ति] । हे वायो तान् [एतान्प्रभृतान्] पिब ॥

२. उभौ दिविस्पृशौ (=द्युलोकस्पृशौ) देवाविन्द्रवायू अस्य सोमस्य पाना [वयं] हवामहे (=आह्वयामः) ॥

सूक्त २३.

ऋषि, पूर्ववत्; वृत्त, गायत्री; पण १९ वें पुरउष्णिक्, २० वें अनुष्टुप्, २१ वें प्रतिष्ठा आणि २२-२४ वें अनुष्टुप्. देवता— १ वायु, २-३ इंद्रवायू, ४-६ मित्रावरुण, ७-९ मरुद्युक्त इंद्र, १०-१२ विश्वे देव, १३-१५ पूषा, १६-२३ आपो देवी, २३-२४ अग्नि.

१. [हे] सोमरस तीक्ष्ण [आहेत], [तर हे वायु] तूं येथें ये; हे सोमरस दुग्धमिश्रित [आहेत] [तर] हे वायु, हे अर्पण केलेले [सोमरस तूं] पी.

२. आकाशस्पर्शी [जे] दोघे देव इंद्रवायू त्यांस हा सोम पिण्याकरितां [आम्ही] बोलावितों.

Hymn 23

To *Vâyu* (1), *Indra* and *Vâyu* (2-3), *Mitrâvarunau* (4-6), *Indra accompanied by the Maruts* (7-9), the *Vis've-Devas* (10-12), *Pûshâ* (13-15), *Âpas i. e. the Waters* (16-23), and *Agni* (23-24). Metre—*Gâyatrî*, but the *Pura-ushnik* in 19, *Anushtup* in 20, *Pratishthâ* in 21 and *Anushtup* again in 22-24. Author as before

1. [These] Somas [are] sharp, come hither, [Vâyu], these extracted juices [are] mixed with boiled milk. Drink them Vâyu, [as they are] offered [to thee]

2. We invoke the two gods Indra and Vâyu that reach the sky, in order that they may drink this Soma.

---

१. हा मंत्र महत्त्वाचा आहे. कारण की, यावरून सोम कसा असतो म्हणजे आणि त्यांत काय काय घालतो म्हणजे तो देवांस प्रिय होईल असे आमचे पूर्वज आर्यजन समजत ते दिसून येतें. प्रथमतः ऋषि म्हणतो की, हे सोमरस तीक्ष्ण आहेत, म्हणजे आंबट अथवा तुरट आहेत, केवळ गुळचट नाहींत पण नुसते तीक्ष्णच नाहींत, तर त्यांत दूध मिसळलें आहे. यावरून दूध [illegible] सोमरसांत घालीत असे दिसतें.

या दोन गुणांनी युक्त आहेत हे सोमरस आहेत, यास्तव हे वायू, तूं ये आणि हे तूं पी, असे तात्पर्य

२ 'आकाशस्पर्शी,'='दिविस्पृशा' म्हणजे जे इतके मोठे आहेत अथवा ज्यांचे गमन इतके आहे कीं, ते आकाशापर्यंत जाऊन पोंचतात. ऋक् २२ ऋचा २ आणि ह्याच्याखालील टीप पहा— 'हा सोम' म्हणजे हा जो आम्ही अर्पण केला आहे तो—'आम्ही बोलावितो' [illegible] ऋषि एकटाच आहे तरी अनेकवचनी प्रयोग केल्याचें कारण सूक्त १४ ऋचा २ यावरील टिप १००[illegible] पहा.

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये ।
सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥
इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।
सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।
जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥
मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ।
जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।
ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥
ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।
ता । मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।
करतां नः सुराधसः ॥ ६ ॥
वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
करताम् । नः । सुऽराधसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३ मनोजवौ सहस्राक्षौ धियस्पती (=देवयजनबुद्धेः पती) इन्द्रवायू ऊतये विप्रा (=मेधाविनः) आह्वयन्ति ॥

४. वयं मित्रं वरुणं [चेत्येतौ] जातमात्रौ पूतदक्षौ (=पवित्रमनस्कौ) सोमपानाय आह्वयामः ॥

५. यौ ऋतेन (=सत्यधर्माचरणेन) ऋतावृधौ (=ऋतेन सत्येन वर्धमानौ=लब्धहर्षौ) ऋतस्य ज्योतिषः (=सत्यस्य प्रकाशस्य) पती [स्तः] तौ मित्रावरुणौ [अहम्] आह्वयामि ॥

६. वरुणो मित्रश् [च] विश्वाभिरूतिभिः (=रक्षणैः) प्राविता (=रक्षिता) भवतु । [तावुभौ] अस्मान् सुराधसः (=प्रभूतधनवत) कुरुताम् ॥

३. [जे] मनाप्रमाणें चपल, [आणि] ज्यास हजार डोळे आहेत [आणि] भजनवृद्धीचे प्रभु [असे जे] इंद्रवायू त्यांस विद्वज्जन [आपल्या] संरक्षणासाठीं बोलावितात.

४. जन्मतः पवित्र मनाचे जे मित्र [आणि] वरुण त्यांस आम्ही सोम प्यावयास बोलावितों.

५. सत्याचरणानें प्रसन्न होणारे [आणि] सत्य प्रकाशाचे स्वामी जे ते मित्रावरुण त्यास [मीं] बोलावितों.

६. वरुण [आणि] मित्र सकल संरक्षणांसहित [येऊन] [आमचे] संरक्षितें होवोत. ते आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.

3. The pious singers invoke for protection Indra and Vâyu who are as quick as the mind, who have a thousand eyes [and] who are the lords of prayer.

4. We invoke Mitra [and] Varuṇa born pure of mind, that they may drink [our] Soma.

5. I invoke that Mitra [and] that Varuṇa who are pleased with the practice of truth, [and] who are the lords of the true light.

6. May Varuṇa [and] Mitra become [our] protectors with all [their] protections; may they make us possessors of great riches.

---

३. या मंत्रांत इंद्रवायूस लाविलेलीं विशेषणें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगीं आहेत. 'ते मनाप्रमाणें चपळ' आहेत म्हणजे त्यास उपासकाजवळ येण्यास वेळ लागत नाहीं, मनाप्रमाणें धांवून येतात. तसेंच त्यास सहस्र नेत्र आहेत, म्हणजे ते सर्वत्र पाहूं शकतात. आणि ते भजनवृद्धीचे प्रभु होत; म्हणजे देवभजनाची जी वृद्धि मनुष्यांमध्यें उत्पन्न होते तिचे प्रेरक तेच होत, आणि सर्व भक्ति त्यासच अर्पण करण्यास योग्य होय.

४. 'जन्मतः पवित्र मनाचे,'=जज्ञाना पूतदक्षसा' म्हणजे जे जन्मले तेच पवित्रमनस्क असे जन्मले, इतरांप्रमाणे जन्मानंतर विद्याभ्यासानें अथवा सत्संगानें वगैरे ज्याचें मन पवित्र झालेलें आहे असे नव्हेत यांत 'जज्ञाना पूतदक्षसा' हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. मर्त्यजनाविषयीं जसें जन्ममरणादि बोलतात तसेंच इंद्रवायूविषयीं ऋषि येथें बोलत आहे.

५. 'सत्याचरणानें प्रसन्न होणारे' ='ऋतेन ऋतावृधौ' यांत 'ऋतेन' हें पद पुनरुक्त (अवश्य नाहीं असें) आहे. तथापि असे प्रयोग साधारण भाषेमध्यें जसे पुष्कळ आढळतात तसेच वेदांतही पुष्कळ येतात उदाहरण 'वसूनां वसुपते.', इ०. सत्याचरणानें प्रसन्न

मुरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमंपीतये ।
सुजूर्गणेन तृम्पतु ॥ ७ ॥
मुरुत्वन्तम् । हुवामुहे । इन्द्रम् । आ । सोमंऽपीतये ।
सुऽजूः । गुणेने । तृम्पतु ॥ ७ ॥
इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्वरातयः ।
विश्वे मर्म श्रुता हवंम् ॥ ८ ॥
इन्द्रंऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूर्षऽरातयः ।
विश्वे । मर्म । श्रुत । हवंम् ॥ ८ ॥
हुत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहंसा युजा ।
मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥
हुत । वृत्रम् । सुऽदानवः । इन्द्रेण । सहंसा । युजा ।
मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वन्तमिन्द्रं सोमपानाय आह्वयामः । [स] [मरुतां] गणेन सजूः (=युक्तः सन्) तृप्यतु ॥

८. हे इन्द्रज्येष्ठाः पूर्वरातयः (=पूर्वोदाराः) विश्वे मरुद्गणा देवाः, मम हवम् (=आह्वानं) शृणुत ॥

९. हे सुदानवः (=शोभनदानयुक्ताः) [मरुतः] इन्द्रेण युजा (=मित्रेण [सह] वृत्रं (=शत्रुं) सहसा (=बलेन) हत (=नाशयत) । दुःशंसः (=दुःशब्दयुक्तः) अस्मान् मा ईशत (= प्रभवतु) ॥

होणारे म्हणजे आर्यधर्मरूपी जें सत्य त्याच्या आचरणानें संतुष्ट होणारे.

'सत्यप्रकाशाचे स्वामी'='ऋतस्य ज्योतिषः पती.' यांत ऋतं ज्योतिः म्हणजे काय ?

६. 'सरूढ संरक्षणांसहित,'='विश्वाभिरूतिभिः' म्हणजे संरक्षण करण्याचे जे जे त्यांचे अनेक प्रकार आहेत त्यांसहित. उदाहरणार्थ, अन्न देऊन सुरथळ देऊन, संकटांतून पार पाडून इत्यादि.

'ते आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.' देवांपाशीं मागावयाचा मुख्य प्रसाद आर्यजनांचा हात असे हें पूर्वी आम्हीं सांगितलेंच आहे.

७. मरुद्युक्त इंद्रास सोम पिण्यासाठीं [आम्ही] इकडे बोलाविलें. तो. [मरुतांच्या] गणासहित तृप्ती पावो.

८. ज्यांजमध्यें इंद्र श्रेष्ठ आहे [आणि] ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट] दाता आहे असे अहो देव मरुद्गण हो, [तुम्ही] सर्वजण माझी [ही] हाक ऐका.

९. हे महा उदार देवांनो, तुमच्या मित्र जो इंद्र त्याच्या साहाय्यानें पराक्रम करून [आमच्या] शत्रूला मारा. दुष्टाचा अधिकार आम्हांवर न चाले असें करा.

7. We invoke hither Indra with his Maruts to drink the Soma. May he be gratified together with that host [of his friends].

8. Ye divine hosts of Maruts, with Indra at your head [and] among whom Pûshâ is [most] liberal, hear all ye this my call.

9. O liberal gods, do ye, aided by your friend Indra, slay our enemy with your might. May not the wicked govern us.

७. 'मरुद्युक्त इंद्रास'='मरुत्वन्तम् इन्द्रम्.' म्हणजे ज्यांजबरोबर मरुद्गण असतो त्या इंद्राला—'[मरुतांच्या] गणासहित,' 'सजूः गणेन.' सजू' हे विशेषण होय—'तृप्ती पावो' म्हणजे घेऊन सोम पिओ आणि सोम पिऊन तृप्ती पावो.

८ 'ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे'='इन्द्रज्येष्ठा.' म्हणजे ज्यांचा श्रेष्ठ इंद्र आहे, इंद्र ज्यांचा नायक अथवा प्रभु होय असे—'ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट] दाता आहे असे'='पूषरातयः' म्हणजे ज्यांचेमध्यें पूषा हा दाता आहे. 'पूषा' कोण आहे याविषयीं सूक्त १४ मंत्र ३ याजवरील टीप १०२ पहा. पूषावर [illegible] सूर्यदेव म्हणजे सूर्य देवाचीच एक विभूति होय असें [illegible] या [illegible] इकडे [illegible] देवता- जोगें आहे कां. मरुद्गण हे अनेकवचनी आहे आणि पूर्वीच्या मंत्रात एकवचनी आहे. त्यांत इंद्र आणि पूषा हे देव आणि तसेच इतर देव आहेत या कारणास्तव अनेकवचन असावे असें वाटतें.

'[तुम्ही] सर्वजण माझी [ही] हाक ऐका'='विश्वे मम श्रुता हवम्' यांत मंत्रकर्त्याची भक्ति आणि देवांविषयीं श्रद्धा केवढी आहे ती पहा

९ 'महा उदार देवांनो'='सुदानवः.' [illegible]. अर्थ 'ज्यांचें दान चांगले आहे ते', म्हणजे मोठे दानशाली हे संबोधन मरुद्गणांस आहे असें [illegible] म्हणतात. आणि [illegible] [illegible] आहे असें दिसते

या [illegible] देव-

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये ।
उग्रा हि पृश्निमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये ।
उग्राः । हि । पृश्निऽमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ।
यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयताम्ऽइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुऽया ।
यत् । शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः ।
मरुतो मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः ।
मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१० [वयं] विश्वान् मरुतो देवान् सोमपानाय आह्वयामः । [ते] पृश्नि
तर उग्रा (=ओजस्विनो) हि ॥

११. हे नरः (=शूरा) मरुतो यदा [यूयं] शुभं (=यज्ञं) याथ [तदा
युष्माकं तन्यतुः (=शब्दो] जयता [तन्यतुः] इव धृष्णुया (=बलवत्तया
एति ॥

१२. हस्कारात् (=हसनकृतो) विद्युतो (=विशेषेण दीप्यमानाद्) अ
[अन्तरिक्षलोकात्] जाता [मरुतः] अस्मानवन्तु । मरुतः अस्मभ्य मृळय
(=अस्मान्सुखयन्तु) ॥

ण्याजोगी आहे साधारण शत्रूस मारणें आणि दुष्ट लोकांचा अधिकार आपणावर न चालूं देणें ह्या कामी देवांचे साहाय्य असेल तर तसें घडून ये अशी भावना आमच्या आर्य पूर्वजां या मंत्रावरून उघड दिसून येते.

१०. सकल मरुद्देवांस [आ- म्ही] सोम पिण्यासाठीं बोला- वतों, कारण कीं, [ते] पृश्नीचे पुत्र शक्तिमंत [आहेत].

10. We invoke all the Marut gods to drink our Soma For they, the sons of Pris'ni, are mighty

११. हे शूर मरुतांनो, तुम्ही ज्व्हां यज्ञाला जाता तेव्हां तुमची [गर्जना जय मिळालेल्या वीरांच्या गर्जने]सारिखी आवेशाने नि- घत असते.

11. When, brave Maruts, you go to the sacrifice, your shout proceeds loudly as [that] of conquerors

१२. हे जें हास्यमुख [आणि] देदीप्यमान [अंतरिक्ष] त्यापासून उत्पन्न झालेले [मरुत्] आम्हास रक्षोत, मरुत् आम्हावर कृपा करोत.

12 May the [Maruts] born from that laughing [and] resplendent [region] protect us, may the Maruts favour us

---

१०. 'पृश्नीचे पुत्र'='पृश्निमातर,' म्हणजे मरुत् देव. 'पृश्नि' हे मरुतां- च्या आईचें नांव. या शब्दाचा मूळ अर्थ 'चित्रविचित्र रंगाची' असा आहे त्यावरून चित्रविचित्र रंगाची गाय, चित्रविचित्र रंगाची अशी मेघरूपी गाय. मरुतांची आई म्हणजे बहुत करून चित्रविचित्र रंगाचा ढग असाच अर्थ समजावयाचा आहे.

११. आम्ही या मंत्राचें भाषांतर सायणाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून केलें आहे. त्याचा भावार्थ असा आहे कीं, जेव्हां मरुत् उपासकाच्या यज्ञास यावयास निघतात तेव्हां त्यांची गर्जना जशी काय युद्धांत जय मिळालेल्या योद्ध्यांप्रमाणेच मोठ्यानें ऐकूं येते.

परंतु 'यज्ञास' हा अर्थ ज्याचा केला आहे तो शब्द 'शुभम्' हा आहे आ- णि त्याचा तसा अर्थ होईल असा खात्री सांगवत नाही. 'शुभम्' अथवा 'शुभे' हें रूप पुष्कळ ठिकाणीं आलेलें आहे आणि त्याचा प्रयोग तुमर्थ अव्य- यासारिखा होतो असें दिसतें आणि त्याचा अर्थ, 'शोभविण्यास', 'अलंकृत करण्यास' 'अलंकार घालण्यास' असा व्हावा असें दिसतें. परंतु प्रस्तुत स्थळीं तसा अर्थ नीट बसत नाहीं म्हणून आम्ही सायणाचार्यांस अनुसरलों आहों.

'आवेशानें'='धृष्णुया.' 'धृष्णुया' हें क्रियाविशेषणाच्या अर्थीं तृतीयान्त अव्यय आहे

१२. 'हास्यमुख......पासून'= 'हस्कारात्.' हें विशेषण आहे आणि 'त्या अंतरिक्षापासून' हा अर्थ 'अत ' या अव्ययाहून आम्हीं भाष्यास अनु- सरून घेतला आहे तसा गम्यमान दिसतो असें आम्हांस वाटलें.

'उत्पन्न झालेले'='जाता.', अक्षरशः

आ पूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः ।
आजा नष्टं यथा पशुम् ॥ १३ ॥
आ । पूषन् । चित्रऽबर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।
आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् ।
अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥
पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळ्हम् । गुहा । हितम् ।
अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥ १४ ॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत् ।
गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥
उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् ।
गोभिः । यवम् । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१३. हे आघृणे (=देदीप्यमान) पूषन् दिवो धरुणं (=धारक) चित्रबर्हि नष्टं पशुं यथा इह आज (=आनय) ॥

१४. आघृणिः पूषा गुहायां [नि]हितमपगूढं (=निह्नुतं) राजानं चित्रबर्हिषमविन्दत् ॥

१५. अपि च स मह्यम् इन्दुभिः (=सोमैः) युक्तान्षड् [ऋतून्] गोभि (=बलीवर्दैः) यवं (=यवक्षेत्रं) यथा पुनः पुनः कृषति [तथा] अनुसेषि (=पुनः पुनः आनयन्) [वर्तते] ॥

अर्थ जन्मलेला असा आहे. हे विशेषण महत्त्वाचे आहे. कारण त्यावरून असे दिसून येते की, मरुत् हे देव आहेत तथापि ते अनादि नव्हेत, जन्मलेले आहेत.

१३. हे जाज्वल्य पूषा, आकाशाते धारण करणारा जो विचित्रपक्ष [सोम] त्याला चुकार जनावराप्रमाणें इकडे हाकून आण.

१४. जाज्वल्य पूषा गुहेमध्यें लपवून ठेविलेल्या विचित्रपक्ष राजा [सोमा]ला शोधून काढिता झाला.

१५. आणि तो मजसाठीं [सोम]बिंदूंनीं युक्त अशा सहा [ऋतूस], बैलांनीं शेत नांगरल्याप्रमाणें, नित्यशः आणीत असतो.

13. Resplendent Pûshan, drive hither [Soma] of variegated feathers, the supporter of the sky, as [one drives] back a stray animal.

14. The resplendent Pûshâ found out the variegated-feathered king [Soma] [though] concealed in the cave

15. And he always brings me the six [seasons] accompanied by Soma-drops, as a man ploughs a field with bullocks

---

१३. 'जाज्वल्य पूषा.' पूषा हा जो देव आहे त्याविषयी वर ८ ह्या मंत्रावरील टीप पाहा.

'[सोम]'='चित्रबर्हिषम्.' भाष्यास अनुसरून अर्थ केला आहे, पण सोम म्हणजे या ठिकाणीं घ्यावयाचा की सोम तो घ्यावयाचा की चंद्र घ्यावयाचा तें निश्चयानें सांगवत नाहीं, आणि कोणताहि अर्थ घेतला तरी 'सोमास' चुकार गुराप्रमाणें पूषा देव कसा आणणार तेंहि सांगवत नाहीं. आणि 'सोम' (कोणत्याहि अर्थी घेतला तरी) आकाशातें धारण करणारा कसा तेंहि सांगतां येत नाहीं. चित्रबर्हिः याचा पदशः अर्थ विचित्रदर्भांनीं युक्त असा सायणाचार्य करितात.

'इकडे हाकून आण'=आ अज', या इंग्रजीचा अ[illegible] बेंदलाप्रमाणें अर्थ [illegible] असे [illegible] सायणाचार्य हे [illegible] असा अर्थ [illegible] 'आ हर' (=हाकून आण) असे कियापद की अध्याहृत घेतात [illegible] नाहीं.

१४. 'गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्यास' ='गुहा हितम् अपगूढम्' सायणाचार्य म्हणतात की, गुहेसारिखा दुर्गम जो द्युलोक तेथें असलेला सोम असा अर्थ घ्यावयाचा. सोम पृथ्वीवर पूषा देवानें आणिला असा त्याचा भावार्थ

१५. हा मंत्र फार संदिग्ध आहे आणि त्याचा भावार्थ मंत्रांतील शब्दांवरून तर समजत नाहीं. आम्हीं भाषांतर केवळ सायणाचार्यांस अनुसरून केलें आहे व ह्या सबंध मंत्राचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां म्हणून ते कोठेंच सांगत नाहींत 'ऋतून्' हें अध्याहृत पद आम्हीं सायणाप्रमाणें घेतलें आहे, पण अशा प्रकारचा अध्याहार करावा लागणें म्हणजे अर्थ [illegible] असे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।
पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयताम् ।
पृञ्चतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह ।
ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।
सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।
सिन्धुऽभ्यः । कर्त्वम् । हविः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१६. अध्वरीयताम् (=अध्वरेण देवयजन कर्तुमिच्छतां) जामय. (=प्रिय अम्बयो (=मातरः) मधुना [स्वकीयं] पयः पृञ्चत्यो (=मिश्रयन्त्यः) अध्वभिर्यन्ति ॥

१७. या अमूः (=एताः) सूर्येण सह याभि. सह सूर्यो वा [अस्ति] ता अस्माकमध्वरं हिन्वन्तु (=साधयन्तु) ॥

१८. यासु [अप्सु] अस्माकं गावः पिबन्ति ता अपो देवीः [अहम्] आह्वयामि । [ताभ्य॰] सिन्धुभ्यः हविः कर्तव्यम् [अस्ति हि] ॥

[1] तेरा, चवदा आणि पंधरा हे मंत्र सोमाविषयीं नसतां मेघाविषयीं असतील असें विशेष संभवतें. 'आकाशाचें धारण करणारा' आणि 'चित्रपक्ष' मेघास 'राजन्' उपासकाकडे 'आणणे' यात चांगला अर्थ आहे. तसाच 'विचित्र राजा [मेघा]ला' गुहेतून पूषा 'इं[द्रा]' काढिता झाला' यांतहि अर्थ [चांगला] दिसतो.

१६. यज्ञेच्छू जनांच्या प्रिय [माता] [अशा ह्या आपो देवी] मधुर्ने [आपलें] पय मिश्र करीत [करीत] मार्गानें जात आहेत.

16. The [sacred waters], dear mothers of the sacrificers, are going by the way, mixing their milk with sweetness.

१७. ह्या ज्या [आपो देवी] [सूर्या]पाजवळ [असतात] अथवा ज्यां[ज]वळ सूर्य [असतो] त्या आमच्या [यज्ञा]स साहाय्य करोत.

17. Those [goddesses of the sacred waters] who [are] near the sun or to whom the sun [is] near—may they promote our sacrifice.

१८. [मी] आपो देवींस येथें [बो]लाविलों, कारण कीं, आमचीं गुरें [त्यां]पाजजवळ पीत असतात. [त्या] नद्यास हवि देणें योग्य [होय].

18 I invoke hither the goddesses, [the sacred] waters, at which our cows drink. A sacrifice deserves to be offered to these rivers.

---

१६. हा मंत्र 'आपो देवी' विषयी आहे. 'आपो देवी' म्हणजे उदकें जी त्याच कोणी देवी त्यास यज्ञकर्त्यांच्या प्रिय माता म्हणणें हें योग्यच आहे. कारण जसें मातेचें दूध जीवनोपायभूत आहे, तसें नद्यांचें उदक जीवनोपायभूत आहे. आधुनिक आर्यांची जशी नदी-[प्र]भृति वगैरे पाण्यावर भक्ति आहे (म्हणूनच ते नद्यांस पवित्र मानितात) तशीच प्राचीन आर्यजनांची प्रीतिपुर:सर भक्ति उदकावर असे. म्हणूनच उदकें ह्या देवता होत असे [illegible]

१७. 'ज्या [illegible] [सू]र्यांजवळ [illegible]

जी त्याच कोणी देवी असे समजावयाचें आणि मेघोदकें तर सूर्याजवळ म्हणजे आकाशात असतात म्हणून सांगावयास नकोच.

१८. या मंत्रात जे 'कारण कीं आमचीं गुरें त्यांजजवळ पीत असतात'= 'यत्र गावः पिबन्ति नः,' असे शब्द आहेत त्यावरून 'आपो देवी' म्हणजे केवळ उदकें, दुसरें [illegible] नाहीं हें स्पष्ट होते [illegible] [illegible] तद्वी 'आपो [illegible] [illegible] देवी' [illegible]

अप्स्व१॒॑न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्तये ।
देवा॒ भव॑त वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । अ॒मृत॑म् । अ॒प्ऽसु । भे॒ष॒जम् । अ॒पाम् । उ॒त । प्रऽश॑स्तये ।
देवाः॑ । भव॑त । वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

°अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा ।
अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुव॒माप॑श्च वि॒श्वभे॑षजीः ॥ २० ॥ १॥

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा ।
अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् । आपः॑ । च॒ । वि॒श्वऽभे॑षजीः ॥२०॥१॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॑३ मम॑ ।
ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ २१ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ ।
ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

१९. अपामन्तः अमृतम् अपामन्तः भेषज [भवति] । हे देवा (=दिव्या ऋत्विजः) अपां प्रशस्तये (=कीर्तये) वाजिनो (=बलवन्तो) भवत ॥

२०. अपामन्तर्विश्वानि भेषजानि विश्वशंभू (=विश्वेषां सुखकरः) अग्निश्च [वर्ततीति] आपश्च विश्वभेषजवत्यः [सन्तीति] सोमो ममाब्रवीत् ॥

२१. हे आपः मम शरीराय वरूथ (=रक्षककवचभूतं.) भेषजं पृणीत (=अर्पयत) । ज्योक् (=चिरं) दर्शनाय च सूर्यम् [अर्पयत] ॥

° या मंत्रापासून पुढील तीन ऋचा संध्यावंदनकर्मांत मार्जनास घेतात.

१९. आपो देवींच्या अंगीं अमृत [आणि] आपो देवींच्या अंगीं औषध [आहे]. आणि हे देव हो, आपो देवींचो स्तुती करण्यासाठीं [तुम्ही] शक्तिमान् व्हा.

19. [There is] ambrosia in the waters, [there is] medicine in the waters Be, ye gods, powerful in order to glorify the waters.

२०. मला सोमानें सांगितलें आहे [कीं], आपो देवींच्या अंगीं सकल औषधें [आहेत], आणि सर्वांचें कल्याण करणारा अग्नि [त्यांत आहे असें] आणि आपो देवी सकलौषधसंपन्न [आहेत असें सांगितलें आहे]

20. Soma has revealed to me that in the waters are all *medicaments* and Agni the benefactor of all, [and that] the waters are possessed of all medicines

२१. हे आपो देवी हो, माझ्या शरीराचें संरक्षण करणारें असें औषध मला द्या आणि सूर्य फार दिवस माझ्या दृष्टीस पडे असें करा.

21 Waters, grant unto me a medicament that shall be an armour to my body and [grant] the sun that I may behold it long

१९. 'देव' येथें 'देव' म्हणजे ऋत्विज असा अर्थ आहे असें सायणाचार्य म्हणतात आणि 'शक्तिमान् व्हा' म्हणजे 'वेगवंत व्हा,' 'हौशी व्हा' असा अर्थ आहे म्हणून म्हणतात.

२०. 'मला सोमानें सांगितलें आहे' म्हणजे आपो सोमापासून उत्पन्न झालेल्या इंद्रांत मी असतांना मला समजलें की, उदकांत सकल औषधें आणि सकल जनांचा हितकर्ता अग्नि आहे असें आहेत

उदकांत औषध आणि अग्नि आहे ... उदकांत अनेक ठिकाणीं वेद आणि ... त्याचा अर्थ असा की, उदकानें वनस्पति, वृक्ष हे वाढतात आणि वनस्पति व वृक्ष यांशिवाय औषध व अग्नि नाहीं हे सांगावयास नकोच

२१ भावार्थ असा आहे की, ज्या औषधाच्या सेवनानें माझ्या शरीरावर कवच घातल्याप्रमाणें माझें संरक्षण होईल असें शरीराचें औषध मला द्या आणि मी फार दिवस जगेन असें करा.'

'सूर्य फार दिवस माझ्या दृष्टीस पडे असें करा' '[दृष्टि] ज्योक् च सूर्यं दृशे' 'पदाचा' ... मला ... 'फार दिवस पहाणें' असा अर्थ

२२. हे आपो देवी हो, जें का- ...तक माझ्या अंगीं [असेल] ...जें मी [दुसऱ्याचें] वाईट ... आहे, अथवा जें मी शाप दि- ...हेत आणि [जें] खोटें [बो- ... असेन] तें [तुम्ही] सर्व ...न न्या.

22. Waters, whatever sin there is in me, whatever ill-will I may have borne [to others], whatever imprecations I may have uttered and whatever falsehoods [I may have told], wash it away all [from me]

२३. हे आपो देवी हो, आज तुमचा शोध केला [आणि] ...हीं उदकसाराप्रत पावलों. हे ...ी, तूं आज उदकरस घेऊन ये ...णि मग मला तेजानें युक्त कर.

23. Waters, I sought [you] to-day [and] we have obtained the juice Come, Agni, with the milk [of the waters] and then fill me with splendor.

२४. हे अग्नी, मला तेज दे, ...ा संतती दे, मला आयुष्य दे. ...णि मग ऋषींसहित मला देव ...णोत, आणि इंद्र जाणो

24. Agni, confer upon me splendor, confer progeny, confer life. And then may the gods know me, may Indra know me among the poets.

---

२२. या मंत्रांत जी आपो देवींची ...र्थना केली आहे ती उदकांस अनुल- ...न करण्याजोगी आहे, मात्र सकल ...तिकें उदकांच्या योगें करून नाहींशीं ...तील असा भावार्थ नाहीं. परंतु अशा ...वारच्या समजुतीचें बीज या मंत्रांत ...आहे यांत संशय नाहीं.

२३. सायणाचार्य ही ऋचा अवभृ- ...थाच्या वेळीं (यज्ञाच्या शेवटीं जें यज्ञ- ...कर्त्यांनीं स्नान करावयाचें त्यावेळीं) ...म्हणावयाची अशा समजुतीनें असें ता- ...त्पर्य सांगतात कीं, "मी आज अवभृ- "थाकाळीं पाण्यांत शिरलों; शिरून "जलाचें जें सार तें आम्हीं पावलों "हे अग्नी, उदकांत जें सारूप द्रव्य "आहे त्यासहित तूं आज ये आणि "अवभृथस्नान म्हाळेला जो मी त्या "मला तेज दे."

२४. 'ऋषींसहित मला देव जा- णोत.' सायणाचार्य, "ऋषिगणांसहित देव मला जाणोत" असा अर्थ करितात. पण 'मला ऋषींबरोबर' जाणो, म्हणजे मला 'ऋषींप्रमाणें गणो,' 'मी ऋषि होईं असें करो.' 'इतरांस ऋषि केलें तसा मलाहि करो' असा अर्थ चांगला समजतो.

सूक्तम् २४.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेप ऋषिः (कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः)॥
देवता—१ प्रजापतिः। २ अग्निः। ३-५ सविता। ५ भगो वा। ६-१
वरुणः॥ छन्दः—१.२.६-१५ त्रिष्टुप्। ३-५ गायत्री॥

कस्य॑ नू॒नं क॑त॒मस्या॒मृता॑नां॒ मना॑महे॒ चारु॑ दे॒वस्य॒ नाम॑
को नो॑ म॒ह्या अदि॑तये॒ पुन॑र्दात्पि॒तरं॑ च दृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑ च

कस्य॑। नू॒नम्। क॒त॒मस्य॑। अ॒मृता॑नाम्। मना॑महे। चारु॑। दे॒
नाम॑।

कः। नः॒। म॒ह्यै। अदि॑तये। पुन॑रिति। दा॒त्। पि॒तर॑म्। च॒। दृ॒शे
मा॒तर॑म्। च॒॥ १॥

भाषायाम्.

१. नूनम् (=अधुना) कस्य [नाम], अमृतानाम् (=अमराणां) [
णां] [मध्ये] कस्य देवस्य चारु (=प्रियं) नाम मनामहे (=ध्यायाम.)॥
नो महत्यै अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्ददाद् [येन] [अहं] पितरं च मा
पुनः पश्येयम्॥

सूक्त २४.

ऋषि, अजीगर्ताचा मुलगा शुनःशेप, ज्याला विश्वामित्राने दत्तक घेऊन देवरात असें नांव दिलें होतें. देवता—१ ल्या ऋचेची प्रजापति असे समजण्याची चाल पडली आहे, २ रीची अग्नि, ३-५ ची सविता पण ५ वीची सविता अथवा भग, ६-१५ची वरुण. वृत्त—१.२.६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री.

१. आतां कोणाचे नाव,—अमरांतून कोणत्या देवाचें प्रियकर नांव आम्ही मनांत आणूं ? आम्हास पुनः मोठ्या पृथ्वीच्या स्वाधीन कोण करील की जेणेकरून मी [माझ्या] बापाला आणि आईला [पुनः] पाहीन?

HYMN 24.

To *Varuna*; but *Prajápati* is conventionally regarded as the deity of 1, *Agni* is the deity of 2, and *Savitá* of 3-5, but of 5 *Savitá* or *Bhaga*. By *S'unas's'epa* the son of *Ajígarta*, otherwise called *Devarâta* the adopted son of *Vis'vâmitra*. Metre of 1, 2, 6-15 *Trishṭup*; of 3-5 *Gâyatrí*.

1. Whose name, of which of the immortal gods should we contemplate the dear name? Who will deliver us back to the vast Earth that I may see both my father and mother?

---

१. या सूक्ताचा कर्ता अजीगर्तपुत्र शुनःशेप होय. अजीगर्ताची कथा ऐतरेय ब्राह्मणांत, सांख्यायन सूत्रांत आणि दुसऱ्या ग्रंथांत दिली आहे, ती संक्षेपाने सांगतो:—वेधसाचा मुलगा हरिश्चंद्र म्हणून राजा होता. त्याला शंभर बायका होत्या तरी त्याला मुलगा होत नव्हता. त्याच्या घरी पर्वत आणि नारद हे मुनी राहत असत. त्याने नारदाला विचारिलें की, पुत्रप्राप्ति [illegible] तर पुत्रोत्पत्तीपासून काय लाभ आहे? नारदाने उत्तर दिलें की, "पुत्रमुख पाहिल्याने बाप ऋणमुक्त होतो, आणि अमर होतो, पृथ्वी, आप [illegible] प्राणिमात्रांना पुत्रोत्पत्तीपासून अधिक उपभोग मिळतात; पुत्राच्या आधारावर तमाचा नाश होतो; पण ही एक अन्नाने भरलेली नौकाच होय; गृहस्थाश्रमाद् आश्रमांत काय अर्थ आहे? तर वल्कलांत काय अर्थ आहे? मुलगा हाच स्वर्ग, यास्तव ब्राह्मणांना पुत्राची इच्छा असावी. अन्नापासून प्राण, वस्त्रापासून रक्षण, सुवर्णापासून सौंदर्य, आणि [illegible] होते, स्त्री म्हणजे एक मित्र होय, कन्या मात्र [illegible] होत, परंतु पुत्र म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

आपल्या बायकोच्या पोटीं पुत्ररूपानें नवरा जन्मतो (जायते) म्हणून तिला "जाया" असें म्हणतात; देव आणि ऋषी हे तिच्या अंगीं मोठें तेज भरिता-त, देवांनीं मनुष्यास सांगितलें आहे कीं, तुमच्या बायकोच्या पोटींच तुम्ही जन्म पावाल. अपुत्रवाला स्वर्ग नाहीं ही गोष्ट पशूंहि जाणतात, आणि त्या-जमध्यें, पुत्राचा संबंध मातेशीं आणि भावाचा संबंध बहिणीशीं होत असतो; ज्यास पुत्रलाभ होऊन दुःख नसतें त्यास कीर्ति प्राप्त होते, ही गोष्ट पशु-पक्ष्यांसहि ठाऊक आहे म्हणूनच ते मातेशीं सुद्धां संबंध करितात." याप्रमा-णे नारदांनीं सांगितल्यावर हरिश्चंद्र म्हणाला, तर मग मला पुत्रप्राप्तीचा मार्ग सांग. नारद म्हणाला, तूं राजा वरुणाकडे जा, आणि मला पुत्र दे म्हणजे तो मी तुला बळी देईन असें सांग हरिश्चंद्रानें त्याप्रमाणें केल्या-वर वरुणानें तें मान्य केलें. मग हरि-श्चंद्रास पुत्र झाला, त्याचें नांव रोहित. मग वरुण म्हणाला तुला आतां पुत्र झाला आहे तो मला बळी दे. हरिश्चंद्र म्ह-णाला पशु दहा दिवसांचा झाल्यावर यज्ञास योग्य होतो हा माझा पुत्र दहा दिवसांचा होऊं दे म्हणजे याला बळी देईन. वरुण म्हणाला बरें आहे. तो दहा दिवसांचा झाला. नंतर त्याला बळी दे असें वरुणानें सांगितलें. हरिश्चंद्र म्हणाला पशूस दांत आले म्हणजे ते यज्ञयोग्य होतात, याला दांत येऊं दे म्हणजे याला बळी देईन. रोहितास दांत आल्यावर वरुणानें मागणें केलें. तेव्हां हरिश्चंद्र म्हणाला पशूचे दांत पडले म्हणजे तो यज्ञयोग्य होतो, याचे दांत पडूं दे म्हणजे मी याला बळी

देईन. दांत पडल्यावर वरुणानें म[ागणें] केल्यावरून हरिश्चंद्र म्हणाला पु[न्हा] पुनः दांत आले म्हणजे तो यज्ञ[योग्य] होतो, याला पुनः दांत येऊं दे म्हणजे याला बळी देईन. दुसरे दांत आल्यावर पुनः वरुणानें मागणें केल्यावरून हरि[श्चं]द्र म्हणाला क्षत्रियाचा मुलगा क[वच] धारण करण्यास योग्य झाला म्हणजे तो बलियोग्य होतो, त्याप्रमाणें मा[झा] मुलगा झाल्यावर बळी देईन. रोहि[त] कवचधर झाल्यावर वरुणानें [तो] मुलगा मला बळी दे असें [सांगि]-तल्यावरून हरिश्चंद्र बोलला, बरें [आ]... असें म्हणून त्याणें रोहितास आप[ल्या]-पाशीं बोलावून सांगितलें कीं, तूं ... वरुणाच्या योगानें मला प्राप्त झाला आहेस. म्हणून तुला मी याच्या प्रीत्यर्थ बळी देतो. रोहित म्हणाला "नाहीं देऊं", आणि धनुष्य घेऊन अरण्यां[त] पळून गेला, आणि एक वर्षपर्यंत तसा[च] फिरत होता. इकडे वरुणानें हरिश्चंद्रा[स] धरिलें, त्यामुळें त्याला उदरव्या[धि] झाली हें ऐकून रोहित अरण्यांतून गां-वीं आला. त्याला इंद्र मनुष्याचें रू[प] घेऊन भेटला, आणि म्हणाला "... रोहिता, जो मनुष्य फिरत नसतो त्याला सुख नाहीं, असें आम्हीं ऐकिलें आहे, जो मनुष्य फिरत नाहीं तो पापी हो[तो], आणि जो फिरतो त्याचा सखा इं[द्र] होय, यास्तव तूं फिरावयास जा", [हें] ब्राह्मणवचन आहे असें समजून तो फि-रत पुनः एकवर्षपर्यंत तसाच अर[ण्यांत] फिरत राहिला, आणि मग गांवीं आ[ला] तेव्हां इंद्र मनुष्यरूपानें त्यास पुनः [भे]-टला आणि म्हणाला, जो फिरतो त्या[चे] पाय प्रफुल्लित वृक्षशाखांप्रमाणें असता-त, आणि तो फळाचा स्वतःहार अ-

आपल्या मुलास मारावयास आला. तेव्हा शुनःशेपास आता आपणास खरोखरच मारितात असें वाटलें. आणि त्याणें सर्व देवांमध्यें प्रथम देव जो प्रजापति त्याचा धांवा (कस्य नून इ० हा पहिला मंत्र म्हणून) केला प्रजापतीनें त्याला सांगितलें, अग्नि हा देवांतून अगदी जवळचा देव आहे, त्याचा तूं धांवा कर. त्याणें अग्नीचा धांवा (अग्नेर्वयं प्रथमस्य इ० हा द्वितीय मंत्र म्हणून) केल्यावरून अग्नि म्हणाला, सर्वांचा उत्पन्नकर्ता सविता देव आहे, त्याचा तूं धांवा कर. सवित्याचा धांवा (मंत्र तिसरा अभि त्वा देव इ०) केल्यावरून सविता म्हणाला, तुला वरुणासाठीं बांधिलें आहे, त्याचा धांवा कर. त्यावरून वरुणाचा धांवा केला. वरुण म्हणाला, अग्नि हें देवांचें मुख होय, आणि तो फार दयाळु आहे त्याची स्तुती कर म्हणजे आम्ही तुला मोकळा करूं. त्याप्रमाणें अग्नीचा धांवा केल्यावर अग्नि म्हणाला, विश्वेदेवांचा धांवा कर म्हणजे आम्ही तुला सोडूं. विश्वेदेवांचा धांवा केल्यावर विश्वेदेव म्हणाले, इंद्र हा सर्वांत मोठा, बलिष्ठ आणि दयाळु आहे, त्याची स्तुती करशील तर तुला सोडूं. त्याणें इंद्राची स्तुती केली. नंतर इंद्र प्रसन्न झाला, आणि त्याणें त्याला सुवर्णाचा एक रथ आपल्या मनांत दिला, त्याबद्दल शुनःशेपानें त्याचे आभार एक ऋचा रचून मानिले. इंद्र म्हणाला तूं अश्वींची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडूं. अश्वींची स्तुती केल्यावर अश्वी म्हणाले, तूं उषेची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडूं. त्यावरून त्यानें उषेची स्तुती केली. नंतर त्याचे पाश हळूहळू तुटूं लागले, आणि प्रत्येक ऋचेबरोबर हरिश्चंद्राचें उदरहि लहान लहान होत शेवटची ऋचा म्हटल्याबरोबर शुनःशेप अगदी मोकळा झाला, आणि हरिश्चंद्रहि बरा झाला.

नंतर त्या दिवसाचा यज्ञ शुनःशेपाच्या हातानें विश्वामित्रादि कर्त्यांनीं करविला, आणि विश्वामित्रानें शुनःशेपास आपल्या मांडीवर बसून घेतलें. अजीगर्त आपला मुलगा आपणास परत मिळावा म्हणून पुष्कळ प्रयत्न करूं लागला, व त्यानें शुनःशेपालाहि पुष्कळ सांगितलें कीं तूं आपलें कुळ सोडून दुसऱ्या कुळांत जाऊं नको. परंतु शुनःशेपानें सांगितलें कीं, तूं हातांत तलवार घेऊन आपल्याच मुलाला मारण्यास आलास हें शूद्रानेंहि करण्यास अयोग्य असें कृत्य केलेंस त्यापेक्षां येत नाहीं. विश्वामित्र म्हणाला शुनःशेपाला देवांनीं मरणापासून सोडवून मला दिलें आहे त्यापेक्षां देवरात (देवांनीं दिलेला) माझा पुत्र झाला; आतां हा परत मिळणार नाहीं.

या कथेविषयीं आम्हांस प्रथमतः सांगावयाचें आहे कीं, प्रस्तुत सूक्त जेव्हां झाले तेव्हां ही कथा ऐतरेय ब्राह्मणांत वगैरे मागाहून पुष्कळ वर्षांनीं रचिली गेली अशी शंका येते. तथापि इतकें खरें आहे कीं, या सूक्ताच्या आरंभाचे जे मंत्र आहेत ते आणि नंतरचेहि शुनःशेपाच्या संकटासारिख्या संकटांत असलेल्या कोणा मनुष्याविषयीं आहेत. आणि त्यावरून शुनःशेपाची कथा उत्पन्न झाली असावी असें म्हणण्यास कारण दिसतें.

परंतु ही सर्व कथा घडलेल्या गोष्टींचा अनुवाद असो, अथवा बडे-

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम।
स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च॥

अग्नेः। वयम्। प्रथमस्य। अमृतानाम्। मनामहे। चारु। देवस्य। नाम।
सः। नः। मह्यै। अदितये। पुनः। दात्। पितरम्। च। दृशेयम्।
मातरम्। च॥ २॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम्।
सदावन्भागमीमहे॥ ३॥

अभि। त्वा। देव। सवितः। ईशानम्। वार्याणाम्।
सदा। अवन्। भागम्। ईमहे॥ ३॥

भाषायाम्.

२. अमृतानां (=मरणरहितानां) [देवानां] [मध्ये] प्रथमो योऽग्निः, [तस्य] चारु (=प्रिय) नाम मनामहे (=ध्यायामः)। स मां महत्यै अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्दास्यति [येन] [अहं] पितरं च मातरं च पुनः पश्येयम्॥

३. हे देव सवितः हे सदा अवन् (=रक्षक) वार्याणां (=श्रेष्ठानां धनानां) ईशं त्वा अभि (=त्वां प्रति) [वय] भागमीमहे (=याचामहे)॥

च नक्षत्रामाजिरें दिसतें, तथापि कोणी तरी एखादा देव आपणास सोडवील आणि आपल्या आईबापांचें मुख आपणास पुनः दाखवील अशी त्याची खात्री [illegible]

केल्यानें व याचा आणि पुढील [illegible] संबंध काय आहे त्याचा विचार के[illegible] एकदम दिसून येईल.
पर जी ऐतरेय ब्राह्मणांतून [illegible]

यश्चिद्धि ते इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।
अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।
अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यत् किंचित् हि परं प्रशस्तं द्वेषरहितं भाग्य पुरा निदः (=निन्दकानां धा न स्यादिति) तव हस्तयोर्दधे (=धृतं) [तत् वयम् ईमहे] ॥

पृथ्वीपासून, उदकांपासून आणि द्युलोकांपासून वांछनीय संपत्ती आम्हांस पाठवितो अशा अर्थानें प्रार्थना आहे. (अस्मभ्यं तद्दिवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् । २. ३८. ११). सविता देव सर्व सुवर्णमय आहे आणि तो संपत्ती देतो असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत आलें आहे.

या मंत्रांत 'भाग्य मागतो' म्हणून म्हटलें आहे, ते कोणतें भाग्य हें पुढच्या मंत्रांत सांगितलें आहे. तो मंत्र व त्यावरील टीप पाहा.

४. निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून जें जें, उत्तम रीतीनें वाखाणिलेलें भाग्य तूं सदय होऊन आपल्या उपासकांसाठीं] हातांत धरितोस [तें तें आम्ही मागतों]

4. [We ask for] whatever wealth, which is so much praised, and is filled with kindness, is held in thy hands [by thee] [for thy worshipper] against [the attacks of] the slanderer

---

४. हा मंत्र कठिण आहे. आणि आम्हीं होईल तितके श्रम करून भाषांतर केलें आहे. तो अर्थ समजावा म्हणून बरेंच विस्तरानें करावें लागलें आहे, तथापि असें म्हटलें पाहिजेच कीं, ह्याहि आहे त्यापेक्षा चांगल्याची अपेक्षा आहे वरील मंत्रांत भाग्य मागतों म्हणून सांगितलें, तें भाग्य कोणतें त्याचा खुलासा या चवथ्या मंत्रांत सांगितला आहे असें दिसतें. उपासक म्हणतो कीं, ज्या त्वां दिलेल्या भाग्याची कविजन फार प्रशंसा करितात, आणि तुझ्या उपासकांची निंदा त्यांच्या निंदकांनीं करूं नये म्हणून तूं आपल्या हातांत धरितोस (म्हणजे जें देण्यास तू नेहमीं तयार असतोस), आणि ज्यामध्यें तुझी दया भरलेली असते तें भाग्य आम्ही मागतों. भावार्थ असा आहे कीं, तुम्ही सवित्याची सेवा कशाला करितां, तो तुम्हांस काय देणार आहे? असें सवित्या देवाच्या उपासकांची निंदा करणारे लोक म्हणतात; तर आपली सेवा व्यर्थ होत नाहीं असें निंदकांस दाखविण्याकरितां सविता देव आपल्या हातांत भाग्य घेऊन देण्यास तयार असतो, आणि तें इतकें चांगलें असतें कीं, कविजन त्याची स्तुती करीत असतात आणि त्यांत सवित्याची दया परिपूर्ण भरलेली असते.

'निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून' =‘पुरा निद’. म्हणजे पदशः अर्थ 'निंदकाविरुद्ध' असा आहे. 'पुरा' हे शब्दयोगी अव्यय असून पंचम्यंत शब्दापूर्वी येत असतें. त्याचा प्रसिद्ध अर्थ जरी 'पूर्वी' असा आहे तथापि पर्यवसितार्थ 'विरुद्ध' असाहि होतो उदाहरणार्थ.— पवस्व सोम देववीतये वृषा इन्द्रस्य हार्दि सोमधानम् आ विश। पुरा नो बाधाद् दुरिता अति पारय १० ऋ. ९ ७०. ९. शिवाय ऋ ४ ३.१ हेंहि स्थल पाहा.—'उत्तम रीतीनें वाखाणिलेलें'= 'इत्था शशमान'. या शब्दाचा अर्थ 'इतकें वाखाणिलेलें' असा आहे 'इतके' म्हणजे लोकांत प्रसिद्ध आहे अशा रीतीनें अर्थात् 'फार'—सदय होऊन' हा अर्थ 'अद्वेष' यामधून घेतला आहे अद्वेषः हें 'भग' असा जो भाग्य या अर्थी शब्द आहे त्याचें विशेषण आहे. त्याचा अर्थ 'ज्यांत द्वेष नाहीं', म्हणजे 'ज्यांत कृपा आहे' असें तात्पर्य.

या मंत्रांत जे 'यच्चिद्धि' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ 'जरी तो' असा अथवा अशा जवळ जवळ असेल असें वाटतें, कारण कीं 'यच्चिद्धि' याचा अर्थ नेहमीं 'जरी' असा होतो. खालीं सूक्त २९, मंत्र १ आणि सूक्त २८ मंत्र ५ पाहा. आणि आम्हीं केलेल्या अर्थापेक्षां चांगल्या अर्थाची अपेक्षा आहे म्हणून सांगितलें आहे, तो अर्थ कोणी शोधून काढण्याचा प्रयत्न करील तर त्याणें या गोष्टीचा विचार करण्यास [illegible]रे [illegible])

भर्गभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।
मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भर्गऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।
मूर्धानम् । रायः । आऽरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।
नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥६॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन ।
अमी इति । पतयन्त । आपुः ।
न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. तव अवसा (=रक्षणेन) [हे सवितः] भगभक्तस्य (=धनयुक्तस्य) ते [अवसा] वय रायः (=संपत्ते.) मूर्धानम् (=अग्रम्) उदशेम (=प्राप्नुयाम) [यथा तं मूर्धानम्] आरभामहे (=गृहीत्वा तिष्ठेम) [तथा] ॥

६. तव क्षत्रं (=बलं) हि अमी पतयन्तो (=अन्तरिक्षे गच्छन्तो) वयः (=पक्षिणोपि) न आपुः (=न प्राप्ताः) । [तव] सह. (=पराक्रमणं) न [आपुः] [तव] मन्युं (=क्रोध) न [आपुः] [तव] अनिमिषं (=सर्वदा) चरन्त्यः इमा आपः न [आपुः] । वातस्य अभ्वं (=वेगं) ये प्रमिनन्ति (=अतिक्रामन्ति) [ते अथादयोपि] न [आपुः] ॥

५. [हे सविता] धनयुक्त, जो
त्या तुझ्या आश्रयानें आम्हांस
त्तीचें शिखर प्राप्त होओ, की
गिकारून तें आम्ही धरून राहूं.

६. कारण कीं, हे [आका-
ोन पाहिजे तिकडे] उडणारे पक्षी-
तुझ्या शक्तीप्रत पावत नाहींत,
च्छाप्रत पावत नाहींत, क्रोधाप्रत
ावत नाहींत; हीं सतत चालणा-
उदकें देखील पावत नाहींत;
युचें सामर्थ्य नाहींसें करणारे
ा ते देखील पावत नाहींत.

5. [O Savitâ,] may we under the protection of thee, who art rich in wealth, obtain the best of prosperity that we may seize it

6. For not even these birds that fly attain to thy power, nor to thy valour, nor to thy rage; nor have these waters, that flow without interruption, nor they that overcome the strength of the wind.

---

५. मत्राचा भावार्थ असा आहे कीं,
वित्याचा आश्रय मिळावा आणि तेणें-
रून बोलणारास उत्कृष्ट संपत्तीची
ाप्ति होऊन ती त्याच्या हातीं राहावी
सें व्हावें.

'धनयुक्त जो तूं त्या तुझ्या'='भग-
नस्य ते' हा अर्थ सायणाचार्याप्रमाणे
आम्हीं केला आहे. परंतु 'देवांनीं दि-
ल्हेली जी निधें' असा अर्थ करून
राय:' याचें विशेषण घेतां येईल—'कीं
'गेणेकरून तें आम्ही धरून राहूं' हा
मर्थ 'आरभे' या तुमर्थ अव्ययापासून
काढिला आहे.

या मत्राचा अर्थ असाहि संभवेल
कीं,'धननियुक्त जो तूं त्या तुझे [अंकि-
त असे] आम्ही तुझ्या कृपेनें आर-
भींच दौलतीच्या शिखरास पोहचू
असें कर'

या पांचव्या मत्राची देवता सविता
आहे अथवा भग आहे म्हणून सूत्रारंभीं
सांगितलें आहे. आतां या मत्रांत सवि-
त्याचें देवतात्व स्पष्टच आहे. पण
'भग' देव याची देवता कशी होते
असा प्रश्न निघतो. त्याचें उत्तर इतकेंच
कीं, या पांचव्या मत्रांत भग हा शब्द
भगभक्तस्य या समासांत आला आहे. पण
या स्थळीं भग शब्दाचा अर्थ भगदेव
असा होत नाहीं, भाग्य असा होतो.
केवळ शब्दसाम्यावरून भग देवता
मानण्याचा संप्रदाय आजपर्यंत पडला
आहे.

६. अनुक्रमणिकेंत या ऋचेची देव-
ता वरूण असें सांगितलें आहे, आणि
त्याप्रमाणें आम्हीं सूक्तारंभीं दर्शविलेंच
आहे. व ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितल्या-
प्रमाणें सायणाचार्यहि म्हणतात कीं, या
ऋचेपासून पुढें उरलेले हें सगळें सूक्त
व याच्या पुढचें (पचविसावें) सूक्त
उच्चारून शुनःशेपानें वरुणाची स्तुती
केली. वास्तव ही ऋचा व उरलेलें
सर्व सूक्त वरुणदेवतेविषयीं आहे परंतु
पांचवा मत्र ज्या (सवित्या) देवावि-

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः।
नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्षः ।
नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहि-
ताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

भाषार्थम्.

७. पूतदक्षः (=पवित्रबलो) राजा वरुणः वनस्य (=वनस्पतेर्) ऊर्ध्वं स्तूपं (=शेखरं) अबुध्ने (=मूलादृतेपि) ददते (=धारयति)। ते (=किरणाः) नीचैर्मुखाः (=अधोमुखाः) [अ]स्थुः (=तिष्ठन्ति) तेषां बुध्नः (=मूलम्) उपरि (=उर्ध्वमुखं) [तिष्ठति]। एते केतव. अस्मे अन्तर् निहिताः स्युः (=तान् अस्माकं मध्ये निधापय) ॥

पर्हा आहे स्याविषयींच हा सहाया मंत्र आहे असे म्हणण्यास कांहीं अडचण दिसत नाहीं. किंबहुना अर्थसंदर्भावरून हे दोन्ही मंत्र एकाच देशाविषयीं आहेत असे दिसतें आणि या सहाव्या मंत्रांत जें काय सांगितलें आहे तें जसें [illegible] असें म्हणता येईल [illegible] नाहीं.

'[illegible]' [illegible] [illegible]

असे दिसतें.

मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें [illegible] पक्षी, चपळ उदकें आणि [illegible] अश्वादिक पशु हेहि तुझ्या [illegible] बलाची, पराक्रमाची आणि [illegible] बरोबरी करूं शकत नाहींत.'

आतांच्या काळीं एखादा [illegible] देशाविषयीं जरी आम्ही [illegible] लागलों तरी 'हे अमुक देश, [illegible] हे, हीं उदकें आणि [illegible] बलाची आणि [illegible] शकत नाहींत,' असें [illegible]

७. ज्याचें बल पवित्र होय [असा] राजा वरुण मेघमंडलाचा बुडाशिवायच अंतराळीं धारण करितो. हे किरण अधोमुख [आहे]त [आणि] ह्यांचें बुड वर [आहे]; ते आम्हांमध्यें स्थापिले जा[ओ]त.

7. King Varuna, of sacred might, holds up the dome of the forest (=cloud-region?) without a bottom. These rays stand head downwards, their bottom being upwards; may they be fixed in us.

---

७. या मंत्राचा शब्दार्थ फार कठिण [आहे] असें नाहीं, पण तात्पर्य काय [आहे] तें समजणें कठिण आहे. परंतु समजतें तें असें दिसतें कीं, 'हें जें [अंत]रिक्षरूपी अरण्य आहे तें बुडाशि[वाय]च वरुण अंतराळीं धारण करितो; [आ]णि सूर्यकिरणरूपी जी हीं झाडें दिस[ता]त त्यांचीं डोकीं म्हणजे अग्रें खालीं [अस]ून त्यांचीं बुडें वर आहेत ह्यांह [प्रक]ार वरुणाचाच आहे. तर हे [कि]रण ते आम्हांवर राहोत.' बुडाशि[वा]य अंतरिक्ष वरचेवर धारण केलें [आ]हे, आणि सूर्यकिरणांचीं बुडें वर क[रू]न शेवटें खालीं करून ते भूमीवर [इ]कडे तिकडे पसरले हे वरुणाचे दोन [परा]क्रम वाखाणण्याचे या मंत्रकर्त्याच्या [म]नांत आहे.

परंतु 'वनस्य' म्हणजे अक्षरशः अर्थ [']वनाचा' असा असतां अंतरिक्षरूपी [व]नाचा असा अर्थ करावा लागतो, आणि 'हे किरण' म्हणजे 'सूर्याचे हे किरण' असें विवक्षित आहे तरी 'सूर्याचे' असे दर्शविण्यास शब्द नाहीं परंतु सूर्याचे न घ्यावे तर दुसरे संभवत नाहींत — 'ते आम्हांमध्यें स्थापिले जाओत' ह्याचा भावार्थ आम्ही सूर्यकिरणांशिवाय राहू असें न होओ असा असावा.

शुनःशेपासारिख्या संकटस्थ मनुष्याने वरुणासारिख्या मोठ्या देवाचा धांवा करितेवेळीं हा मंत्र म्हणावा असें या मंत्रांत कांहीं दिसत नाहीं. त्याणें आपल्या संकटाच्या प्रसंगीं हा मंत्र म्हटला असेल कीं नाहीं याविषयीं संशय घेण्यास बरीच जागा आहे असें आम्हांस वाटतें. व असेंच या सूक्तांतील कित्येक ऋचांविषयीं म्हणणें भाग आहे. संकटाच्या वेळीं न म्हणावयाचीं जीं सूक्तें अनेक आहेत त्यांतील मंत्राप्रमाणेच हा व दुसरे मंत्र या सूक्तांत आहेत.

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।
अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

भाषापाठः.

८. राजा वरुणो हि सूर्याय अनुगमनार्थम् उरुं (=विस्तीर्णं) पन्थानं चकार । अपि च पादरहिताय [सूर्याय] पादौ अकार्षीत् । अपि च [स] हृदयाविधः (=हृदयभेदिनः शत्रोरपि) अपवक्ता (=रक्षिता) [अस्ति] ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गंभीरा सुमतिष्टे अस्तु।
वाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥९

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः ।
ते । अस्तु ।
वाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः ।
मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे राजन् [वरुण] तुभ्यं शतं सहस्रं [चापि] भिषजः (=भेषजानि)
[सन्तु] । तुभ्यम् उर्वी (=दीर्घा) गभीरा सुमतिः (=सुप्रसाद.) ।
अस्तु । [त्वं] निर्ऋतिं (=पाप्मानं) दूरे बाधस्व (=परागमय) । कृतं
(=अस्माभिः कृतमपि) एनः (=पापम्) अस्मत् प्रमुमुग्धि (=प्रमोचय)॥

९. हे राजा [वरुणा], [आम्हां-] तुझ्या जवळ शेकडो [आ-] हजारो औषधे [असोत], [आ-] पर्या] तुझी कृपा मोठी [आणि] र असो; निर्ऋतीस जवळ न देवा दूर हटीव; [आणि] मच्या हातून पाप] घडलें जरी ल तरी तें आम्हांपासून दूर न टाक.

9. O king [Varuna]. [may there be] with thee a hundred, [nay] a thousand medicines [for us]; may thy kindness be great [and] unfathomed; chase away Nirriti far off [from us]; [and] snatch away from us sin that has even been committed.

---

९. भावार्थ:–'आम्हांस कोणताहि झाला तरी तो बरा करण्यासाठीं जवळ हजारो औषधें असोत; आ- वर तुझी कृपा असो, आणि ती ी आणि अगाध असो; आम्हां के करावी म्हणून आम्हांस शिक- ण्यास पापदेवता निर्ऋति या नांवा- आम्हांजवळ येत असेल तर ला दूर हाकून दे, आणि जीं पातकें मच्या हातून घडलेलीं असतील तीं म्हांपासून काढून टाक.'

हा मंत्र चमत्कारिक व महत्त्वाचा ाहे. यांत वरुणदेवतेचीं कामें आणि या देवाचे अधिकार व त्याच्या शक्ती ांगितल्या आहेत. रोग झाल्यास ते बरे रणें हें वरुणाचें काम; वरुणाची [illegible] होईल तर ती मोठ्या [illegible]- माणें विस्तीर्ण आणि अगाध असते; [illegible] करण्याविषयीं याला उत्पन्न कर- ण्यास निर्ऋति येईल तर तिला हाकून [illegible] त्याची शक्ति त्याला आहे; आणि [illegible] पण मनुष्याच्या हातून घडून गेलें [illegible] त्याची क्षमा करण्याचा अधिकार त्याचा आहे.

'निर्ऋति' हें देवे [illegible] आहे. या शब्दाचा साधारण अर्थ नाश असा होतो; त्यावरून नाश किंवा प्रेरणेनें होतो अशी पापरूपी एक देवता; जि- जपासून आपली मुक्ति व्हावी असें ऋषिजन वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हणत असतात त्यावरून अर्वाचीन संस्कृतां- त निर्ऋति म्हणजे राक्षस असा अर्थ होऊं लागला. व 'निर्ऋति' हा [illegible] देवता अथवा पिशाचें ज्या दि[illegible] स राह- तात असें समजूं लागले त्या दिशेचें नांव त्यावरूनच 'नैर्ऋत्य' दिशा असें पडलें.

'पाप घडलें असेल तरी तें आम्हां- पासून दूर काढून टाक' अशी प्रार्थना वरुणाची करण्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, पाप घडलें म्हणजे वरुण तें पाहतो आणि त्याबद्दल शिक्षा करितो, [illegible] [illegible]

[illegible]

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह ।
चित् । दिवा । ईयुः ।
अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् ।
एति ॥ १० ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१०. अमी ये ऋक्षा (=सप्तर्षयो नाम नक्षत्राणि) उच्चे. निहिता. नक्तं [illegible] दृश्यन्ते [ते] दिवा (=दिवसे) क्वापि गच्छन्ति । विचाकशत् (=दीप्यमानः) चन्द्रमा नक्तं (=रात्रौ) एति (=आयाति) । [अस्मात्] वरुणस्य [illegible] (=[illegible]) अदब्धानि (=अबाधितानि) [सन्ति] ॥

१०. हे जे ऋक्ष उञ्चस्थली ठेविलेले रात्रीच्या वेळीं दिसत असतात ते दिवसा कोठें तरी जात असतात. वरुणाचे नियम कोणी मोडीत नाहीं; देदीप्यमान चंद्रमा रात्रीं येत असतो.

10. These Bears (the *Ursa-Major and Ursa Minor*) which are visible at night placed high above, disappear somewhere during the day. The ordinances of Varuna are inviolate, in all her effulgence the moon comes at night.

१०. मंत्राचा भावार्थ—'हे जे रात्रीच्या वेळीं आकाशांत उंच ठिकाणीं ऋक्ष नांवाचे तारे आमच्या दृष्टीस पडतात ते दिवसाला कोठें तरी जात असतात. कारण की, दिवसाला ते दृष्टीस पडत नाहींत. तसाच दिवसाला दृष्टीस पडत नसतो अन एव दिवसास कोठें तरी जात असेल, अथवा दृष्टीस पडलाच तरी निस्तेज असा दृष्टीस पडतो, तो चंद्रमा रात्रीच्या वेळीं नियमित वार्ळी दिनचूक येत असतो आणि या ज्या गोष्टी घडून येतात त्या वरुणाच्या हुकुमावरून घडून येत असतात. यास्तव वरुणाचे नियम अथवा हुकूम कोणी मोडीत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे.'

'ऋक्ष' या शब्दाचा मूळअर्थ पाहून शकणारा; त्यावरून आरवल असा अर्थ होतो, याचें उदाहरण, 'मीढुष्मतींव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा । ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ' ऋ. ५.५६.३. यावरून ज्याला आधुनिक भाषेमध्ये सप्तर्षि असें अथवा मराठींत खाटलेबाजले असें नांव पडलें आहे, ते सात तारे, नंतर 'ऋक्ष' हें साधारण नक्षत्रवाचक नक्षत्राचें नांव पडलें आहे, आणि त्यावरूनच चंद्रमास म्हणजे नक्षत्रपति असें चंद्राचें नांव पडलें आहे.

हा मंत्र मोठ्याच महत्त्वाचा आहे. कारण की, 'ऋक्षा' हें जें 'सप्तर्षीस' नांव येथें आहे या गोष्टीवरून असें सिद्ध होतें कीं, या नक्षत्राचें हें नांव ग्रीक आणि रोमन लोकांनीं आम्हांकडून घेतलें असेल एक, अथवा ज्या वेळीं आर्य लोकांच्या ग्रीक आणि रोमन या शाखा यीर्वे आर्य लोकांस (हिंदूस) सोडून पश्चिमेकडेस गेल्या त्यापूर्वींच या नक्षत्रास 'ऋक्षाः' हें नांव आर्यलोकांनीं दिलें होतें; आणि ते पीर्वे आर्य पूर्वकडेस (हिंदुस्तानाकडेस) आले तेव्हां त्यांनीं इकडे आणिलें आणि पाश्चिम आर्य म्ह. ग्रीक व रोमन पश्चिमेकडेस (युरोपांत) गेले तेव्हां ते पश्चिमेकडे घेऊन गेले. नाहीं तर या प्रसिद्ध नक्षत्रास संस्कृतांत (ऋक्ष), ग्रीक भाषेत (आर्कटन) आणि लाटिन भाषेत (अर्सा) एकच नांव असण्याचें कारण काय असावें? आम्हीं हें नांव पाश्चिम आर्य लोकांकडून घेतलें हें तर अगदीं म्हणतां येणार नाहीं, कारण ऋग्वेदासारिख्या पुरातन संस्कृत ग्रंथांत तें आढळतें. आणि जर अति पुरातन ग्रीक अथवा रोमन ग्रंथांत तें सांपडत नसेल तर आमच्याकडून ग्रीक लोकांनीं आणि ग्रीक लोकांकडून नंतर रोमन

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११
तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।
हविःऽभिः ।
अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आ
प्र । मोषीः ॥ ११ ॥
तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे।
शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १
तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अय
केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।
शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरु
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे वरुण] [अहं] ब्रह्मणा (=स्तोत्रेण) त्वा वन्दमानः [ए]तद्
(=याचे), यजमानो[ऽपि] हविर्भिः [ए]तद् आशास्ते (=याचते), [
हे उरुशंस (=बहुस्तुत) वरुण [त्व] अहेळमान· (=अक्रुध्यन्) इह (=अ
विषये) बोधि (=बुध्यस्व=अस्मान् शृणु)। अस्माकम् आयुः मा प्र
(=मा चोरय) ॥

१२. [ए]तदेव नक्तम् [अपि च] [ए]तदेव मह्यं दिवसे [जना]
[अपि च] हृदयस्य अयं केत. (=वाञ्छा) [ए]तद् आविचष्टे (=आह) [
गृहीतः [सन्] शुन शेपः यं [वरुण] अह्वत् (=आह्वयत्) स वरुणो
अस्मान्मुमोक्तु (=मोचयेत्) ॥

लोकांनी तें घेतलें असें म्हणणें भाग पडेल. आणि आम्हीं राशिचक्राचें ज्योतिष सर्व ग्रीक लोकांकडून घेतलें असें जें क्तिनीएराचें म्हणणें आहे त्याच्या संबधानें हें गाव असें सिद्ध करील की, जर हिंदूंनी ग्रीक लोकांपासून कांहीं अर्वाचीन काळीं ज्योतिषाचे कांहीं विषय घेतले तर ग्रीक लोकांनीहि त्यापूर्वीच हिंदूंपासून कित्येक ज्योतिषाच्या गोष्टी घेतल्या होत्या.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे

की 'देदीप्यमान चंद्रमा रात्री दे
सतो' असें म्हटलें आहे त्यावे
ऋचा रचिली गेली तेव्हां हिं
हिंदुस्तानासारिख्या उष्ण प्रदेशात
होते. कारण जर मध्य एशिया
ख्या अति थंड प्रदेशात राह
इंग्लंडादि देशात असतो तसा
फिक्कट आणि निस्तेज असता,
त्याला 'देदीप्यमान' असें आ
र्यांनी म्हटलें नसतें असें आम्हास द

११. मी वंदन करून तुजज-
स्तोत्रानें हेंच याचितों, यज
णारा[हि] हवींच्या योगानें
: मागतो, [कीं] हे वरुणा,
अव्हेर न करितां या इकडेस
ादृष्टी कर, [आणि] हे बहु-
ता [वरुणा], आमचें आयुष्य
ण करूं नको.

११. This is what I with adoration ask of thee through my hymn, [and] this is what the sacrificer seeks by his oblations,—[viz] Varuna, look down hither without anger and, O thou praised by many, do not deprive us of our life.

१२ मला रात्री हेंच [आणि]
वसा[हि] हेंच सांगतात, [आणि]
ाझ्या]हृदयांतील ही इच्छा [सुद्धा]
च सांगते, [कीं] शुनःशेपाला
रिलें तेव्हां त्यानें ज्याला हाक
ारिली तो राजा वरुण आम्हांस
क्त करो.

12. This is what they have told me at night, this in the day time, this is what the desire of [my] heart perceives —[viz] may that king Varuna, whom S'unas's'epa invoked [when] seized, liberate us.

११. भावार्थ असा आहे कीं, 'मी
। नमस्कार करून आणि हें स्तोत्र
ाऊन जें मागतों आहें आणि यज्ञ कर-
णारा जें मागतो तें हें कीं, हे अनेकांनी
नावलेल्या वरुणा, तू इकडे कृपावलो-
न कर आणि आमचा (म्हणजे माझा)
जीव घेऊ नको.'

'स्तोत्रानें'='ब्रह्मणा.' हा 'ब्रह्म' शब्द
मोठ्या योग्यतेचा आहे. ब्रह्मशब्दाचा
जो अगदीं मूळचा अर्थ आहे तो या ठि-
काणीं आला आहे. तो हा कीं, 'स्तोत्र',
'प्रार्थना,' 'स्तुति'. आणि तीं जो करी
त्याचें नांव 'ब्राह्मण', मग तो कोणी असो.
'ब्राह्मण' याचा अर्थ अमुक एक जाती-
चा मनुष्य असा आरंभीं होत नव्हता.

हा मंत्र यज्ञाच्या वेळीं म्हटला
होता असें म्हणण्यापेक्षां सामान्य प्रका-
रा यज्ञाच्या प्रसंगीं म्हटला असावा असें
वाटलें संभवतें. कारण मंत्र बोलणारा
आपण आणि यज्ञ करणारा (यजमान)
यांजमध्यें विरोध दर्शवून आपण वंदन
करून प्रार्थना करीत आहे आणि यज-
मान हवींच्या आहुती देत आहे असें
दाखवून दोघांचेंहि मागणें एकच आहे
कीं, वरुणानें कृपावलोकन करून दोघां-
च्याहि आयुष्याचें रक्षण करावें, असें
म्हणतो आहे असें दिसतें.

आयुष्य रक्षणें अथवा हरण नेणें
हे हल्लीं आपण यमाच्या स्वाधीन आहे
असें समजतो, पण हें काम प्राचीन
काळीं वरुणाकडेस होतें असें या मंत्राव-
रून दिसून येईल.

'बहुस्तुत' म्हणजे पुष्कळ लोक ज्या-
ची स्तुती करीत असतात तो हे विशे-

१३. कारण कीं जेव्हां शुनः-
ला धरून तीन खांबांमवळ
ला, तेव्हां त्यानें [या]
देत्याचा धांवा केला, [कीं]
जा वरुण, जो [सर्व] जाणतो
आणि] ज्याला कोणीहि ठकवूं
कत नाहीं, तो या [जना]ला
डवो [आणि] पाश सोडून
को'.

13. For S'unas's'epa [when] seized [and] tied at the three posts invoked [this] Âditya, [that] king Varuṇa, who knows [all] [and] whom none can deceive, might liberate him, [and] loosen his bonds

१३. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ—'जेव्हां
नःशेपाला धरून खांबास बांधिलें
व्हां त्या शुनःशेपानें वरुणाचा असा
वा केला कीं 'हे राजा वरुणा, तूं
र्व जाणतोस, आणि तुला कोणीहि
कवूं शकत नाहीं. तूं मला सोडीव
आणि तूं माझे पाश सोडून टाक'.
सा हा वरुणाचा प्रताप आहे. पारतव
ो आम्हांसहि तारो.' आमच्या मते
ा मंत्र शुनःशेपास धरून यूपाला
बांधिला तेव्हां म्हटलेला नव्हे, तर
दुसऱ्या प्रसंगीं शुनःशेपानें अथवा दुस-
ऱ्याच कोणी मनुष्यानें म्हटलेला आहे,
आणि शुनःशेपास वरुणानें कसा रक्षि-
ला त्याचा दाखला या मंत्रांत दिला
आहे.

'तीन खांबांजवळ'=त्रिषु द्रुपदेषु.' हे तीन खांब कोणते? 'द्रुपद' या पदा-
ची व्युत्पत्ती सायणाचार्य 'द्रो.'=काष्ठाचे, 'पदम्'=स्थळ, अशी करितात. परंतु तीन कोणती स्थळें ते ते सांगत नाहींत क-
सेंहि असो द्रुपद म्हणून जे देशाचें नांव आहे, आणि ज्यावरून द्रौपदी हे पांडवांच्या बायकोचें नांव पडलें ते' याच शब्दावरून झालें आहे. पण त्या-
चा संबंध या स्थळाशीं काय आहे ते समजत नाहीं.—'[या] आदित्याचा' म्ह-
णजे वरुणाचा. वरुण हा एक आदित्यां-
पैकीं आदित्य आहे याविषयीं पू-
र्वीं १४ व्या सूक्तांतील ३ ऱ्या मंत्रावर पृष्ठ १०२ येथें उजवीकडे 'आदित्य' शब्दावरची टीप पाहा. तेथें सांगितलेंच आहे कीं, "केव्हां केव्हां एकट्या वरु-
णासच आदित्य असें म्हटलें आहे."

°अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥
अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हवि
क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एना
शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे वरुण, [वयं] तव हेळः (=क्रोधं) नमोभिः (=नमस्कारैः) (=अपगच्छत्विति याचामहे)। [तथा] यज्ञैः अवेमहे हविर्भिश्[च] हे असुर (=देव), हे प्रचेतः, हे राजन्, [त्वं] क्षयन् (=प्रभवन् सन्) स्माभि] कृतानि एनांसि (=पापानि) अस्मभ्यं शिश्रथः (=शिथिलीकुरु=मोचय

° हा मंत्र उपाकर्मांत स्नानविधांत गृहीत आहे. परतु याचा संबंध किती आहे त्याचा विचार केला तर या स्मार्तविनियोगाविषयीं फार नको असे दिसून येईल.

१४. हे वरुणा, तुझी अवकृपा होवी म्हणून आम्ही नमस्कारां प्रार्थितों, यजनेंकरून प्रार्थितों, [आणि] हवींच्या योगानें प्रार्थितों. हे देवा, हे बुद्धिमता राजा [वरुणा], [आम्हीं] केलेल्या पापाची [आम्हांपासून] सुटका करून त्याची आम्हांला क्षमा कर.

14. We propitiate thy anger, Varuna, by adorations, propitiate by sacrifices, [and] by oblations. Forgive us, O God, O wise king, the sins committed [by us] and slacken their bonds.

---

१४. या मंत्राचें तात्पर्य असे आहे "हे वरुणा, तुझा क्रोध आम्हावर न व्हावा म्हणून आम्ही तुला नमस्कार करितों, तुजप्रीत्यर्थ यज्ञ करितों, आणि तुला हवि देतों; तर हे बुद्धिमंता राजा वरुणा, आम्हीं केलेली पातकें आम्हास माफ कर आणि त्या पातकांचे जे पाश आम्हांस बांधीत आहेत ते, तू शुनःशेपाचे पाश सोडविलेस तसे, सोडून टाक.' आमच्या मतें हाहि मंत्र शुनःशेपास यूपाला बांधिला त्या संकटाच्या वेळीं शुनःशेपानें म्हटलेला नव्हे, तर त्यानेंच अन्य प्रसंगीं म्हटला असेल. आणि यांत शुनःशेपाचा दाखला यावा असें मंत्रवक्त्याच्या मनांत विवक्षित नसेल असें दिसतें.

यांत एक शब्द मोठा चमत्कारिक आहे. तो 'असुर' हा होय. याचेंच आम्हीं 'देवा' असें भाषांतर केलें आहे. साधारण संस्कृतांत 'असुर' शब्दाचा अर्थ देव असा होत नाहीं, तर देवांचे जे शत्रु दैत्य ते असा होतो. विद्वज्जनांस ठाऊक आहे कीं, पारसिकांच्या धर्मांत हिंदूंच्या देवांस देव असें म्हणतात; परंतु त्यांच्या भाषेत देव शब्दाचा अर्थ भूत, दैत्य असा होतो. आणि ते आपल्या स्वतांहाच्या देवास असुर (अहुर) असें म्हणतात. यावरून आम्ही वेदाआलीकडील संस्कृतांत आमचे देव खेरीज करून जे इतर देव त्यास असुर असें म्हणतो आणि आमच्या देवांस ते देव (=दैत्य) म्हणतात असे झालें. दुसरी 'असुर' शब्दाविषयीं अशी चमत्कारिक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे कीं, ऋग्वेदांत आणि इतर वेदांत 'सुर' शब्द मुळींच येत नाहीं. तो मागाहून 'असुर' शब्दापासून उत्पन्न झाला असे म्हटलें पाहिजे तो येणेंप्रमाणें –प्रथम 'असुर' असें सर्व देवांस आपण म्हणत होतों नंतर तो शब्द दुसऱ्या लोकांच्या (पारसिकादिकांच्या) देवांस अथवा वाईट देवांस म्हणजे दैत्यादिकांस तुच्छतार्थी लावूं लागलों, आणि त्याहून जे भिन्न म्हणजे आमचे (चांगले) देव त्यास नांव पाहिजे ते 'असुर' यापासूनच आम्हीं काढिलें. असुर याची खरी व्युत्पत्ती अस् धातूपासून असलेली क्षणभर विसरून 'असुर' शब्दांत जो 'अ' आहे तो 'न' या अर्थी आहे असें गैर समजून 'सुर' शब्द निर्माण केला आणि 'असुर' म्हणजे वाईट देव नव्हेत ते

१५. हे वरुणा, आम्हांपासून [वरच]ा पाश वर [सैल कर], खालचा खालीं [सैल कर], [आणि] [मधल]ा [मध] सैल कर, कीं जेणे[क]रून हे आदित्या, आम्हीं निष्पाप [हो]ऊन तुझ्या सेवेत राहू आणि [सम]ृद्धीप्रत पावू.

15. Loosen up, Varuna, the upper bond from us, loosen down the lower bond, and loosen the middle bond, that we may then, Aditya, be free from sin and be in thy ordinance and prosper

१५. बोलणाऱ्याचा अभिप्राय असा [आहे] कीं, आपणास तीन बंधांनीं बांधिलें [आ]हे. त्यांतून वरचा बंध, हे वरुणा, [वर] सोडून टाक, मधला मध्यें आणि [खाल]चा खालीं सोडून टाक म्हणजे आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या हुकु[मा]त राहूं म्हणजे पाप न करावें, चांगलें [रीती]नें देवयजन करावें इत्यादि आज्ञेंत, [रा]हूं आणि भरभराटीस पावू.

'आदित्य' म्हणजे येथें वरुणच समजावयाचा. वर १३ व्या मंत्रावरील [टी]प पाहा.

'तुझ्या सेवेत राहू'='तव व्रते स्याम.' [व्र]त म्हणजे आज्ञा, हुकूम, घालून दि[ले]ला नियम, कीं मनुष्यांनीं नित्य वरुणाची सेवा करावी हें एक 'व्रत', पातक करूं नये हें एक 'व्रत' सूर्यचंद्रांनीं नियमित काळीं आकाशांत गमन करावें हें एक वरुणाचें 'व्रत' पाऊस जमिनीवर पडावा व समृद्धि व्हावी हें इंद्राचें 'व्रत'. हा जो व्रत शब्दाचा अर्थ आहे त्यापासून त्या शब्दाचा आलीकडे प्रचारांत असलेला अर्थ वेगळा आहे हे लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. 'सत्यनारायणाचें व्रत' या अर्थी 'व्रत' शब्दाचा प्रयोग वैदिक युगांत होत नसे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. वेदांत जो 'व्रत' शब्दाचा हुकम असा अर्थ होतो म्हणून सांगितलें ते पुढच्या सूक्तांतील पहिल्या मंत्रांत केलेल्या त्याच शब्दाच्या प्रयोगावरून स्पष्ट दिसून येईल

सूक्त २५.

ऋषि–पूर्ववत्. वृत्त–गायत्री.
देवता–वरुण.

१. हे देवा वरुणा, जरी [इतर] लोकांप्रमाणें [आम्ही] तुझा हुकूम दररोज मोडीत असतो,

२. [तरीहि] रागावून तूं आम्हांस [आपल्या] घातक [आणि] भयंकर शस्त्राच्या स्वाधीन करूं नकोस; तूं क्रोधायमान होऊन [आम्हांस] [आपल्या] क्रोधाच्या स्वाधीन करूं] नकोस.

Hymn 25.

To *Varuna*. By *S'unas's'epa* the author of the previous hymn. Metre *Gáyatrí.*

1. Though like [other] people, divine Varuna, we daily break thy ordinance,

2. [nevertheless] do not deliver us to thy deadly [and] dangerous weapon in wrath, do not [deliver us] to thy rage in anger.

---

१. पूर्वीच्या सूक्तासंबंधी जी शुनःशेपाची कथा ऐतरेय ब्राह्मणांतून दिली आहे तींत सांगितल्याप्रमाणें तर हें सूक्तहि यूपाला बांधल्या वेळींच शुनःशेपानें म्हटलें आहे. पण प्रत्येक मंत्राचा विचार करून पाहूं लागलें तर या मंत्रांत त्या प्रसंगास अनुलक्षून कांहींच भाषण नाहीं. उलट ह्मा इतर प्रसंगीच हे रचिलेले असावें असें दिसून येतें.

वरुण हा मनुष्यांनीं केलेल्या पापांबद्दल शासन करणारा देव आहे असें जें पूर्वी सांगितलें आहे तें लक्ष्यांत ठेविलें असतां या मंत्राचा अर्थ चांगला समजतो. त्यांतील हेतु फार सुंदर आहे असें दिसून येतें. मंत्रकर्ता म्हणतो, 'आम्ही मनुष्यें आहों तरी मर्त्य आहों, यास्तव आमच्या हातून कांहींना कांहीं तरी पाप आमच्या हातून होत असतें यास्तव तूं कृपा करून क्षमा केली पाहिजे.'

२. आमच्या हातून पाप तर होतच असतें, आणि वास्तविक म्हटलें तर आम्ही तुझ्या शासनास पात्र होतोंच. तथापि हे वरुणा, आम्हांला क्षमा कर, आम्हांवर रागावूं नको, आणि आम्हांस आपल्या भयंकर आणि घातक शस्त्रानें मारूं नको, असें मंत्रवक्ता या मंत्रांत म्हणतो. शासन करणारा जो राजा वरुणदेव त्याची ही उत्तम प्रार्थना आहे यांत संशय नाहीं.

'घातकशस्त्राच्या'. 'वध' शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'मरण' असाच करितात, पण येथें घातक अथवा मारणारें शस्त्र असा अर्थ अधिक सयुक्तिक दिसतो तो आम्हीं केला आहे. त्याला आधार सायणोक्तीच आहे यासंबंधीं पूर्वी सूक्त ४ मंत्र १० यावर दिलेली टीप पृष्ठ ३६ यावर पाहा. येथें इतकेंच सांगावयाचें कीं, 'वध' म्हणजे केवळ शस्त्र असा अर्थ नाहीं साधारण मारक शस्त्र असाहि अर्थ होतो

वि मृ॒ळीका॑य ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तम् ।
गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥
वि । मृ॒ळीका॑य । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑
गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥
परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये ।
वयो॒ न व॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥
परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये ।
वयः॑ । न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥
क॒दा क्ष॑त्र॒श्रियं॒ नर॒मा वरु॑णं करामहे ।
मृ॒ळीका॒योरु॒चक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥
क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म् । नर॑म् । आ । वरु॑णम् । क॒रा॒म॒हे॒ ।
मृ॒ळीका॑य । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, [वय] मृळीकाय (=तव प्रसादाय) तव मनः, [
रथीः संदितं (=बद्धम्) अश्वमिव, गीर्भि. (=स्तोत्रैः) विसीमहि (=विमोच

४. मे (=मम) विमन्यवो (=वाञ्छा) हि, वयः (=पक्षिणः) उप
(=निवासस्थानानि प्रति इव), वस्यइष्टये, (=वसीयसः उत्तमस्य धनस्य
परापतन्ति (=उत्पतन्ति) ॥

५. क्षत्त्रश्रियं (=बलधारिणं) नरं (=शूरम्) उरुचक्षसं (=दीर्घ
वरुणं मृळीकाय (=अस्मद्विषयप्रसादाय) कदा आकरामहे (=आनुयाम

३. [तुझी] कृपा व्हावी म्हणून ी, हे वरुणा, [एकादा] गाडी- बांधिलेल्या घोड्यास [मोकळा तो] तसें [आमच्या] स्तवनांनीं मन मोकळें करीत आहों.

४. कारण कीं, जसे पक्षी ापल्या] निवासस्थानांकडेस ावतात] तशा माझ्या वासना ष्ट धनाच्या प्राप्तीकडेस धांव- ा.

५. बलधारी [आणि] दूरद- [जो] शूर वरुण [त्याणें म्हांवर] प्रसन्न व्हावें म्हणून ला आम्हीं केव्हां येथें बोलवावें?

3. As a charioteer [unties] [his] horse that is tied, we, Varuna, for [thy] favour untie thy mind with [our] prayers.

4. For like birds [that fly towards their] homes my desires fly forth towards the attainment of the highest wealth.

5 When should we call hither the mighty, the brave [and] the far-seeing Varuna, that he may be favourable?

---

३. या मन्त्राचें तात्पर्य असें आहे , 'जसा एकादा गाडीवान आप- ा रथाच्या अथवा गाडीच्या घोड्या- मोकळा करितो आणि तो घोडा र होतो तसें, हे वरुणा, तुझें मन जें म्हांविषयीं रागानें बांधिल्यासारिखें हे आहे तें आम्ही स्तोत्र म्हणून कळें करीत आहों, तर तूं आम्हांवर ा कर.'

सायणाचार्य 'विसीमहि' या क्रिया- ाचा 'विशेष करून बांधितो' असा र्थ करून "हे वरुणा, आमच्या सु- साठीं तुझें मन स्तुतींनीं बांधितो म्हणजे प्रसन्न करितो. दृष्टान्त, जसा एकादा रथी दुरून आल्यामुळें थक- लेल्या घोड्यास बांधितो म्हणजे गवत वगैरे घालून तुष्ट करितो तद्वत्." ा अर्थ करितात, पण 'विसीमहि' क्रियापदाचा अर्थ आम्हीं केल्याप्रमाणे होतो. त्याला प्रयोगान्तराचे पुष्कळ दाखले आहेत.

या मन्त्रांत यूपास बांधिलेल्या शुन - शेपानें म्हणण्याजोगें कांहीं दिसत नाहीं हें उघड आहे. आणि असेंच पुढच्या मन्त्रांविषयींहि म्हटलें पाहिजे. तो मन्त्र पाहा.

४ या मन्त्रांतील जी उपमा आहे ती चमत्कारिक आहे इतके स्तवण्या- पलीकडे या मन्त्रांत विशेष कांहीं दिसत नाहीं. आलीकडचे कवी अशी उपमा बहुत करून देणार नाहींत. पण या उपमेंत एक प्रकारची मोठीच स्पष्टो- क्तता आहे असें आम्हांस वाटतें

५. 'कदा [illegible] आम्हीं केव्हां बोलवावें?' [illegible] म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] केव्हां [illegible]

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥
तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छ
धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥
वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।
वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥
वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।
वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वेनन्तौ (=कामयमानौ) [मित्रावरुणौ] धृतव्रताय दाशुषे (=अनु तशासनाय हविर्दत्तवते यजमानाय) तदेव समानम् (=एकमेव साधारणं) [ह आशाते (=प्रभुतः) । [तौ] न प्रयुच्छतः (=अनवहितौ न भवतः) ॥

७. यो [वरुणः] अन्तरिक्षेण पतताम् (=उत्पततां) वीनां (=पक्षि पदं (=पदवीं) वेद (=जानाति) । [यः] समुद्रियो नावः (=समुद्रा र गच्छन्त्या नौकायाः) [पदं] वेद (=जानाति);

तो प्रसन्न होईल असा प्रश्न पुसण्याचा भावार्थ दिसतो.—'दूरदर्शी'='उरुचक्षसम्.' वरुण देव असा आहे की, तो मनुष्यांनी चोरून केलेलेंहि पातक दुरून पाहतो. साली अकरावा मंत्र पाहा.

मनुष्यांचा खरेखोटेपणा तो प असतो असे ऋ. ७.४९. ३ यांत (राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते पश्यन् जानानाम्) सांगितलें आहे

. [मित्रावरुणांची] आज्ञा
ारा जो हविर्दाता उपासक
ा प्रीत्यर्थ [मित्रावरुण हे]
ाहि प्रसन्न होऊन एकच
| ग्रहण करितात, [आणि]
(करीत नाहींत;

६. They (Mitrâ-Varunau) both lovingly receive one and the same [offering] out of consideration for the sacrificer who observes the sacred law, [and] are not indifferent [to him].

७. ज्या [वरुणा]ला अंतरि-
ा उडत असणाऱ्या पक्ष्यांचा
ठाऊक असतो, [आणि] ज्या
णा]ला समुद्रावरच्या तारवा-
[मार्ग] ठाऊक असतो;

7. [He] who knows the way of the birds that fly in the firmament, [and] knows [the way] of the ship that is on the sea;

. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
'मित्रावरुणांचे नियम उपासक पा-
' यासाठीं त्याणें मित्र आणि वरुण
वेगळे वेगळें हविर्दान न केलें तरी
र कृपा करून एकच हवि दोघे
न स्वीकारून घेतात. दोघांस मि-
एकच हवि दिलें म्हणून त्या उपा-
चा ते अव्हेर करीत नाहींत.'
'आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता'=
व्रत.' धृतव्रत या शब्दाचा अर्थ
त फारकरून 'ज्याची आज्ञा अथ-
हुकूम किंवा कायदा लोक मानितात
(वरुण, इंद्र इत्यादि कोणी तरी
) असा होतो. परंतु त्या शब्दाचा
ी केव्हां केव्हां 'जो आज्ञा अथवा
म मानितो तो' (उपासक) असा-
होतो, त्याचें हें या मंत्रांत उदाहरण
हे.
७. हा मंत्र फार चमत्कारिक आणि
ांत ठेवण्याजोगा आहे. भावार्थ
ा आहे कीं, 'आकाशांत पक्ष्यांनीं कोण-
 रस्त्यानें जावें आणि समुद्रावर
तारवांनीं कोणत्या रस्त्यानें जावें हें
वरुणास समजतें;' इतरांस आकाशांती-
ल पक्ष्यांचा आणि समुद्रावर तारवांचा
मार्ग समजत नाहीं, पण वरुणास सम-
जतो. म्हणजे वरुणास समजतें कीं,
अमुक ठिकाणीं पक्ष्यांचा आणि अमुक
ठिकाणीं जहाजाचा मार्ग आहे. अमुक
रस्त्यानें पक्ष्यानें आकाशांत आणि ज-
हाजानें समुद्रावर चालावें म्हणजे त्यां-
स संकट येणार नाहीं, अशी प्रेरणा
तो करितो.
'समुद्रावरच्या तारवांचा'='नावः स-
मुद्रियः'. यांत 'नावः' आणि 'समुद्रियः'
हे दोन्ही शब्द षष्ठीच्या अनेकवचनीं
आहेत असें आम्ही समजतों. सायणाचार्य
नावः इतकीच षष्ठी समजून 'समुद्रियः' हें
वरुणवाची जो 'यः' शब्द त्याचें विशे-
षण करितात, आणि 'जळे गच्छन्त्याः'
(=पाण्यावरून जाणाऱ्या) इतकें अ-
ध्याहृत घेतात वस्तुतः 'समुद्रियः' ही
'समुद्री' या स्त्रीलिंगी विशेषणाची षष्ठी
आहे.

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या३स्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥
नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।
साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥
अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥
अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।
कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [यो] धृतव्रतः (=स्थापितशासनः) सुक्रतुः (=सुप्रज्ञो) स साम्राज्याय (=साम्राज्यं कर्तुं) पस्त्यासु आ (=स्वगृहे) निषसाद (=निषीदति)
११. [यश्च वरुणः] चिकित्वान् (=विद्वान्) [सन्] अद्भुतानि (=आश्चर्यकारीणि) विश्वानि (=सर्वाणि) [यानि] कृतानि [कर्माणि] यानि च कर्त्वा (=कर्तव्यानि) [कर्माणि] [तानि] अतः (=पस्त्याभ्यः=स्वगृहात्) अभिपश्यति

अभिप्राय आहे.

परंतु 'वर बसणारे जे' ते कोण हें मंत्रांतील शब्दांवरून समजत नाहीं. सायणाचार्य 'वर बसणारे' म्हणजे मार्गावर बसणारे असा अर्थ न करितां 'वर (म्हणजे आकाशांत) बसणारे' इतकाच अर्थ करून देव असें म्हणतात पण कोणते देव तेंहि सांगत नाहीत. सामान्य देव असा त्यांचा अर्थ दिसतो.

१०. [जो] बुद्धिमान् वरुण पले अधिकार [सर्वत्र] बसवून ांवर राज्य करण्यासाटीं [आ- ग्या] घरीं बसला आहे;

११. [आणि जो वरुण] त्या- ; नकळत केलेलीं आणि करा- ाचीं जीं तीं सर्व कर्में तेथून णतो आणि पाहतो;

10. the wise Varuna [who] having established his laws has sat down in [his] home to rule [his] empire;

11. [who] from thence knows and observes all deeds that are done, and that are intended to be done, in his absence;

---

१०. या मंत्रांत वरुणाचें सार्वभौ- त्व वर्णिलें आहे. त्याणें आपले कायदे **कडे निकडे** बसवून, म्हणजे अमुक त्यानें पक्ष्यांनीं उडावें, अमुक मार्गानें मुद्रावर तारवांनीं जावें, वायूनें अमुक त्यानें अमुक वेळीं वाहावें, अमुक हिन्यांत अमुक पडावें इत्यादि नियम रचिन करून आपल्या घरीं खुशाल सला आहे, आणि तेथून सर्व भुवना- सार्वभौम राजा होत्साता राज्य करीत हे.

हें वरुणाचें महत्त्व ध्यानांत ठेवावें. रण कीं, तें मागाहून आर्यलोक विस- ले, आणि ते मोठेपण त्यांनीं दुसऱ्या दे- स अथवा देवास देऊन वरुणास समुद्रा- चें आधिपत्य देऊन निमूट बसविलें, आतां आपणास ठाउक आहेच.

११. या मंत्रांतहि वरुणाचा महि- ा वर्णिला आहे. वरच्या मंत्रांत वरुण आपल्या घरीं बसला आहे असें सांगि- ले या मंत्रांत तो तेथां बसून काय ति तें सांगितलें आहे. तें हें की,

तो आपल्या वरच्या घरांत बसून मनु- ष्यें त्याला नकळत म्हणून जीं कर्में *करितात तीं पाहतो, आणि जीं वाईट* वरीं कर्में करावयाचीं म्हणून मनुष्यें आपल्या मनांत आणितात तीं तो जाणतो.

ही वरुणाची शक्ति मागाहून वरुणा- वरून गेली असें दिसते, कारण कीं असें वर्णन पुराणादिक ग्रंथांत बहुतक- रून यम आणि यमाचे जे चित्रगु- प्तादि दिवाण त्यांजविषयीं येत असतें.

'त्याला नकळत केलेलीं'—अद्भुता.' 'अद्भुत' म्हणजे 'परोक्ष आहे तें', 'आप- ल्या समक्ष नाहीं तें', 'अदृश्य'. अर्थात् 'वरुणानें पाहूं अथवा जाणूं नये अशा समजुतीनें केलेलीं असा पदैवसानीं अर्थ समजावयाचा. अद्भुत म्हणजे अदृश्य याविषयीं "अनश्वं दृश्यो अत्रा एना- न्याहुः. परोरेहतो अर्द एनै." (ऋ. ४ २ १२) हें स्पष्ट आणि ऋ. १. १७०.१ हीहि पाहा.

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ कर॒त्।
प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥ १२ ॥
सः । नः॒ । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्रतु॑ः । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथा॑ । कर॒त्
प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ १२ ॥
बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्यय॒ं वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म्।
परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥
बिभ्र॑त् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑णः । व॒स्त॒ । निः॒ऽनिज॑म्।
परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे ॥ १३ ॥
न यं दिप्स॑न्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नाम्
न दे॒वम॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥
न । यम् । दिप्स॑न्ति । दि॒प्सवः॑ । न । द्रुह्वा॑णः । जना॑नाम्।
न । दे॒वम् । अ॒भिऽमा॑तयः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. स सुक्रतुः (=सुमना) आदित्यः (=अदितेः पुत्रो) [... विश्वाहा (=नित्यम्) अस्मभ्यं सुपथानि (=सुगमानि) करोतु । ... आयूंषि प्रतारिषत् (=प्रतारयतु=दीर्घीकरोतु) ॥

१३. हिरण्मयं द्रापिं (=कवचं) बिभ्रद् धारयन् वरुणो [हिर... निर्णिजम् (=अलंकारं) वस्त (=परिधत्ते) । [तस्य] स्पशः (=... परिनिषेदिरे (=आसमन्तान्निषीदन्ति) ॥

१४. यं [वरुणं] दिप्सवो (=हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो) न दिप्सन्ति (=... नेच्छन्ति) । जनानां (=मनुष्याणां) द्रुह्वाणो (=द्रोहिणो) [यं] न [दिप्स... [यं] देवं [वरुणम्] अभिमातयः (=माहसकारिणो) न [दिप्सन्ति] ॥

१२. तो बुद्धिमान् आदित्य (वरुण) सदैव आम्हांस सर्व सुगम करो, [तो] आमचें आयुष्य वाढवो;

१३. वरुण सोन्याचें कवच धारण करून [सोन्याचे] अलंकार घालीत असतो, [त्याचे] जासूद त्याच्या सभोंवताली बसतात;

१४. ज्या देवा [वरुणा]चें नुकसान करण्याची इच्छा वैरी करीत नाहींत, [आणि] मनुष्यद्रोही [इच्छा करीत] नाहींत [आणि] घातकरीहि] करीत नाहींत;

12. may that Âditya (Varuna) make [all] things easily accessible to us, may he prolong our lives.

13. Varuna puts on a golden mail and wears golden [ornaments] [His] messengers sit round him.

14. And those that are desirous of doing harm do not wish to harm this god, nor do the haters of men, nor do the assassins.

१२. सातव्या ऋचेपासून 'जो,' 'असा जो सबंध आला तो या ऋचेंत पुरा झाला. म्हणजे चार मंत्रांपर्यंत वरुणाविषयीं स्तुती करून या पाचव्या मंत्रांत त्या वरुणापाशीं जें काय मागावयाचें तें मागतो; त्यांतून 'आम्हांस सर्व सुगम करो' या मोघम शब्दांत सर्व येत असेल तें असो, पण 'तो आमचें आयुष्य वाढवो' यांत एवढ्या मोठ्या देवाजवळ जितकें मागावयाचें तितकें मागितलें नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. हल्लींकडचे संतोषा आणि म्हसोबा यांचे भगत सुद्धां त्या आपल्या देवाकडून मोक्षादि मोठमोठे वर मागतात. तथापि, आमचे आर्य पूर्वज वरुणाच्या सर्वसामर्थ्याच्या वेळीं कोणत्या स्थितींत होते हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे.

१३. वरुण हा आपल्या घरीं बसतो आणि तेथून मनुष्यांनीं केलेलीं बरीं वाईट सर्व केलेलीं कृत्यें पाहतो असें पूर्वी सांगितलें आहे आतां त्याचे अलंकार, कपडे वगैरे कसे असतात, आणि त्याच्या दरबारास कोण कोण असतात ते या मंत्रांत सांगितलें आहे.

'अलंकार'='निर्णिजम्' या स्थलीं सायणाचार्य 'निर्णिज्' शब्दाचा अर्थ पुष्ट असा विशेषणार्थी करून 'शरीर' इतकें पद अध्याहृत घेऊन त्याजकडेस त्याचा संबंध लावितात. आम्हीं केलेल्या अर्थास प्रयोगांतरांचे आधार पुष्कळ आहेत

'जासूद'='स्पशः'. स्पश् म्हणजे जो चाकर बातमी आणण्या नेण्याकरितां कामीं लावितात तो, हेर. सायणाचार्य या स्थलीं 'किरण' असा विनाकारण अर्थ करितात, पण मं. १. ३३. ८ यांत स्पशांस 'अनुचर'=चाकर असा अर्थ केला आहे तो पाहा. दुसरेहि प्रयोग पुष्कळ आहेत.

१४. सातव्या पासून द्वादश्या म-

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।
अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ।
अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।
इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।
इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् ।
होतेव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।
होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१५. उत (=अपि च) यो [वरुणो] मानुषेषु आ (=मनुष्येषु) अ
(=संपूर्ण) यशः (=अन्नं ?) चक्रे (=स्थापयामास), [तथा] अ
[चक्रे=स्थापयामास] ॥

१६. उरुचक्षसं (=विस्तीर्णदर्शिनं) [वरुणम्] इच्छन्त्यो मे
(=बुद्धयो), गावो गव्यूतीरनु (=यवसस्थानानि प्रति) इव, परायन्ति (
वरुणं प्रति प्रगच्छन्ति) ॥

१७. नु (=अधुना) [आवां] यतः [स्थानात्] मे मधु (=मधुर
आभृतम् (=आनीतं) [तत्र] पुनः संवोचावहै (=संवदावहै)। [त्वं]
प्रियं [मधु] क्षदसे (=अश्नासि) ॥

प्रांत जे वरुणाविषयीं गुण आणि पराक्रम सांगितले त्याशिवाय या आणि पुढच्या मंत्रांत मिळून आणखी कांहींसे अधिक सांगितले आहेत. मंत्राचा भावा- ...आहे. मानवी राजांस ज्यापा- ...होतो अशा शत्रूंपासून

आणि द्वेष्ट्यांपासून आणि मारेकर... सून वरुणास कांहींच उपद्रव नाहीं, म्हणून हा वरुण राजा ... राजांहून फार भिन्न आहे असें ... आहे.

१५. आणि जो [वरुण] मनुष्यांमध्यें [आणि विशेषेंकरून] त्या उदरामध्यें विपुलपणें अन्न ठेवता झाला आहे.

15. And he has put food plentifully in men [and especially] in our stomachs.

१६. गाई कुरणांकडेस [धांवत] तसे माझे विचार दीर्घदर्शी वरुणाची इच्छा करूं त्याकडेस धांव घेत आहेत.

16. My thoughts rush forth earnestly towards the farseeing [Varuṇa] like as the cows towards their pasture-lands.

१७. आतां जेथून मला मधुर [अन्न] आणिलें आहे तेथें आपण तेथें पुनः संभाषण करूं. तूं होत्याप्रमाणें आपलें प्रिय [अन्न] खातोस.

17. Now let us again converse [there] from whence my sweet offering has been brought up; thou eatest thy agreeable [offering] like a Hotâ.

---

१५. ही ऋचा स्तवार्थ आहे, आणि वरुणानें मनुष्यांवर आणि या मंत्राच्या कर्त्यांवर केलेले उपकार स्मरावे इतकाच हिचा उद्देश आहे. तथापि एका शब्दाच्या अर्थाविषयीं आम्हांस फार संशय आहे 'यशः' म्हणजे 'अन्न' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे, पण तसा त्याचा अर्थ होतो की काय याविषयीं फार संशय आहे. सायणानीं तरी 'उदरेषु' हें पद मंत्रांत आहे, त्यापेक्षां उदरांत घालावयाचें तें अन्नच अशी कल्पना करून 'अन्न' असा अर्थ केला असावा असें दिसतें. तथापि या ठिकाणीं नीट बसेल असा दुसरा अर्थ आमच्यानें सुचववत नाहीं, म्हणून आम्ही सायणासच अनुसरलों आहों.

१६. या मंत्रांत उपासकाचें मन किती भाविक आहे पाहा. त्याचे विचार गोठ्या कोंडलेल्या गाईंसारखे वरुणाकडेस धांव घेत आहेत, जशा काय त्या गाईच होत आणि गोठ्यांतून सोडल्याबरोबर कुरणांकडेस धांवून जाताहेत.

'कुरणांकडेस'='गव्यूती' अनु.' सायणाचार्य येथें गोठ्यांकडेस असा अर्थ करितात, पण आम्हीं केलेला अधिक सयुक्तिक दिसतो "जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नः कृधि" (ऋ.९ ७८ ५) यांत आणि ५. ८५ ८ यांतील "अर्थ सूर्यायेमुदीं गव्यूतिम्" यांत व दुसऱ्या कितीएक मंत्रांत तोच अर्थ इष्ट दिसतो

'दीर्घदर्शी' म्हणजे एका ठिकाणीं बसूनहि पुष्कळ दूरपर्यंत ज्याची दृष्टि पोंहचत असते तो

१७. या मंत्राचा भावार्थ समजत नाहीं. आम्हीं केवळ शब्दार्थ केला आहे म्हणजे कोणाशीं बोलत आहे तेंहि कळत नाहीं. सायणाचार्य जो याचा अर्थ करितात त्यावरून तरी विशेष

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥
दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ।
एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥
इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।
त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥
त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।
सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भाषापाम्.

१८. [अहं] नु (=अधुना) विश्वदर्शतं (=सर्वैर्दर्शनीयं=कमनीयं) [वरुणम्] दर्शम् (=अपश्यम्) । अधि क्षमि (=पृथिव्यां) रथम् [अ]दर्शम् (...म्) । एता मे गिरः [स वरुणः] [अ]जुषत (=सिषेवे) ॥

१९. हे वरुण, [त्वम्] इद मे हवम् (=आह्वानं) शृणु । अद्य च [मह्यं] मृळय (=प्रसन्नो भव) । [अहं हि] अवस्युः (=रक्षणेच्छुः) त्वामाचके (=त्वां स्तौमि) ॥

२०. हे मेधिर (=मेधाविन्), त्वं विश्वस्य दिवश्च (=द्युलोकस्य च ...) (=पृथिव्याश्च) राजसि (=राजा असि) । स [त्वं] यामनि (=आ...) प्रतिशृणु (=प्रसन्नो भव) ॥

तृप्ति होते असे नाही. ते म्हणतातः–
" ज्यापेक्षा मी जगावें म्हणून मधुर हवि
" अर्पण केलें आहे त्यापेक्षा होमकर्त्या-
' प्रमाणे तूं (वरुण) हि प्रिय अन्न
" खातोस. आणि त्यो (म्हणजे वरुणा-
नें) हवि स्वीकारून घेतल्यानंतर
तृप्त झालेला तू आणि सुटलेला मी
असे मिळून प्रियवार्ता करूं." परंतु

हे भाष्य केवळ हे सूक्त शुन...
पास बांधिला त्या वेळेस त्य...
असे समजून केलें आहे. आ...
दोनी गोष्टींविषयीं संशय आहे...
ऋग्वेदांत असे कितीएक...
मधें मंत्र आहेत कीं, त्यांचा...
जत नाहीं, त्यांपैकीच हा एक...
समजून राहणे अवश्य दिसतें...

१८. आतां विश्वदर्शनीय [व-
ष] [हा] मी पाहिला, [हा]
रा] रथ पृथ्वीवर मला दिसत
. त्याणें ह्या माझ्या प्रार्थना
ारून घेतल्या.

१९. हे वरुणा, ही माझी हाक
आणि आज [मजवर] कृपा
[तुझ्या] अभयाची इच्छा धरून
ला [ही] हाक मारिली आहे.

२०. हे बुद्धिमान् [वरुणा], तूं
ळांचा [राजा होस], [तूं] द्यु-
ाचा [राजा होस], [तूं] पृथ्वीचा
ा होस]. यास्तव तूं [या] उपा-
ासर्गी [आम्हांस] प्रसन्न हो.

18. Now I see [Varuna] that deserves to be seen by all, [now] I see [his] chariot on earth. These my prayers he has accepted.

19. Varuna, hear this my call and favour [me] to-day. Desirous of [thy] protection, I have invoked thee.

20. Thou art, wise [Varuna], the king of all, king of Heaven, king of Earth. Be thou, therefore, favourable in [this our] service.

---

१८ उपासक म्हणतो कीं, ज्या
ाच्या मी स्तुती केल्या त्या त्यानें
ारून घेतल्या आणि तो त्यांत
र येत आहे, आणि तो आणि त्याचा
रे माझ्या दृष्टीस पडत आहेत. वरुण
ावर जरी उपासकाच्या प्रत्यक्ष दृष्टीस
ला नाहीं (कारण पडला असता
पुढच्या म्हणजे एकुणिसाव्या मंत्रांत
ही ही हाक ऐक अशी प्रार्थना कि-
। केली नसती), तथापि त्या उपास-
ची भक्ति आणि वरुणावर भरंवसा
अति उत्तम होत यांत संशय नाहीं.
िस पडला म्हणजे अंतर्दृष्टीस गोचर
ला असे समजावें. अशा प्रकारें
रम भक्तीचे आणखी आधुनिक हरी-
माहिकांच्या कवितांत पुष्कळ सांप-
ात.

१९. या अथावरून दिसून येईल
कीं, पूर्वीच्या मंत्रांत जें "वरुणास मी
पाहिलें, हा त्याचा रथ पृथ्वीवर मला
दिसत आहे" म्हणून म्हटलें तें प्रत्यक्ष
दर्शन नव्हे.

२०. हा मंत्र फार सुंदर आहे.
यांत वरुणाचा मोठेपणा किती नम्रभा-
वानें मंत्रकर्त्यानें वर्णिला आहे तें ध्यानांत
ठेवावें. ज्या वरुणाच्या कृपादानाची इच्छा
मंत्रकर्ता करितो तो साधारण एखाद्या
जेजुरीसारिख्या लहानशा गांवांतील
देव आहे असें नाहीं, तर तो सकळ
द्युलोकाचा आणि सकळ पृथ्वीचा राजा
आणि सकळ भुवनांचा राजा होय आ-
णि उपासक उद्धट आणि गर्विष्ठ कर्मठ
ब्राह्मण नाहीं, तर दीन आणि अनन्य-
भावें व आपल्या देवाचा हरप्रकारें
आपली हाक ऐक अशी नम्रतेची
रूपी प्रार्थना करणार एवढें येथें [illegible]

१. [हे वरुणा], आम्हीं ज-इणून आमचा वरील पाश सोडीव, मधला मधें तोड,] खालचे [पाश] खालीं].

21. O Varuna, loosen up our upper [bond], break off the middle bond [and] break off the lower [bonds], that we may live.

. हा मंत्र सुद्धां याचून वैदिक- उपासकांच्या साधेपणाविषयीं चा आनंद वाटतो. ते सम- , जो वरुण देव त्यास नक्षत्र सर्व कर्में पाहणारा, आणि ज्या- य सर्व द्युलोक आणि सर्व पृथ्वी चालते, आणि जो पापपुण्याचा पाहणारा, तो आम्हीं पापी मनु- केलेल्या पातकाचे पाश आमच्या च्या शिरोभागीं, मध्यभागीं, आ- धोभागीं बांधीत असतो. आणि श जोंपर्यंत तुटले नाहींत तोंपर्यंत

खरोखर जीवन नाहीं यास्तव मंत्रवक्ता वरुणास ते पाश तोडण्याविषयीं विनंती करितो.

पूर्वीच्या ऋषीस आपल्या मंत्रसाम- र्थ्यानें आणि आपल्या तपोबळानें पाहि- जे तें करण्याची शक्ति होती हा जो त्याजवर आम्ही आरोप करितों, त्या- विषयीं असल्या एकाद्या साध्या सूक्ताचे कर्ते ऋषी जर पुन जीवंत होऊन आ- मचा आरोप ऐकतील तर ते काय म्हणतील बरे?

सूक्त.-२६.
ऋषि आणि वृत्त–पूर्ववत्.
ता–अग्नि.

१. हे यजनीय अन्नपती, तू आगावर घे, आणि नंतर आमचा यज्ञ संपाद.

HYMN 26.
To *Agni*. Author and Metre as before.

1. Put on thy clothes, venerable lord of nourishments, and do thou then perform this our sacrifice.

. हा सूक्ताचा कर्ता शुनःशेप . ऐतरेय ब्राह्मणांतून जी आम्हीं पूर्वी उतरून घेतली आहे तिला सरून सायणाचार्य म्हणतात कीं, यांची स्तुती करून सुटल्यावर, त्या- नें शुन:शेपास अग्नीची स्तुती करा- स सांगितली; ह्यावरून हें सूक्त

आणि पुढचे सूक्त अशीं दोन रचून त्याने अग्नीची स्तुति केली.

परंतु वस्तुतः तसें कांहीं दिसत नाहीं असा आमचा अभिप्राय आ* पडी दिसत आहे. त्याचे
ह्याव मंत्रांत अ
ब*

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः।
अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः ।
अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये ।
सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।
सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे सदा यविष्ठ (=नित्यतरुणतम) अग्ने, [अस्माकं] मन्मभिः (-
दिवित्मता (=दिव्येन) वचसा (=वाण्या) [च] [स्तूयमानः सन्] [त्वम्]
वरेण्यः (=श्रेष्ठो) होता [भूत्वा] [नो यज्ञमनुष्ठातुं] नि[षीद] ॥

३. वरेण्यः [अग्नि]र्हि सूनवे पिता [इव], आपि. (=बन्धु),
(=बन्धवे) [इव], सखा सख्ये [इव], [निजोपासकाय] आपये
(=यज्ञं निष्पादयत्येव तद्द्वारा च अभीष्टं प्रापयत्येव) ॥

होण्यासाठीं हे सूक्त म्हटले असते तर अग्नीला 'हा आमचा यज्ञ संपाद' अशी प्रार्थना केली नसती, आणि शुनःशेपानें आपल्या संकटास अनुलक्षून कांहीं तरी म्हटलें असतें. हे सूक्त दुसऱ्याच प्रसंगासाठीं रचिलेलें आहे असें आम्हांस वाटतें.

या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, आमचा मानवी होता जसा वस्त्रें वगैरे घालून तयार होऊन ब-

सतो आणि यज्ञ संपादितो, [...] वस्त्रें घालून हा आमचा यज्ञ [...] होता वगैरे ऋत्विज यज्ञसंपाद[...] वेळीं वस्त्रादिक घालून [...] या मंत्रावरून अनुमान काढिलें [...] असें आम्हांस वाटतें.

'अन्नपती'='ऊर्जा पते.' हें [...] संबोधन. 'ऊर्जा पति' म्हणजे [...] प्रभु' असाहि अर्थ निघूं शकेल. [...] चार्य 'अन्नाचा पालक' असें [...]

१८. हवीनें [आणि] घृतानें
ा कोण स्तवितो ? सर्वकाळ
i [अग्निप्रीत्यर्थ कोण] यज्ञ
शकतो ? कोणासाठीं देव
: हवनद्रव्य घेऊन येतील ?
क] कोणाला प्रिययज्ञ [आ-
सुदेव् असें समजतात ?

18. Who praises Agni, *with oblation* [*and*] *with* clarified butter ? [Who] can worship [Agni] in perpetual seasons with the ladle ? To what [sacrificer] will the Gods bring wealth swiftly ? Who is considered [as] a lover of sacrifice [and] [as] a servant of good Gods ?

१८. 'जरी अग्नीची पूजा करणारे
ट लोक आहेत तरी त्याला हवि,
त्यादि पदार्थ सतत अर्पण करणें
ांच्याच हातून होतें असें नाहीं,
ए इांच्याच हातून होऊं शकतें; दे-
'भक्ति करणारे जरी बहुत लोक
न तरी ज्यांची भक्ति पाहून देव
; झाले आणि धन आणून देते झा-
ामे उपासक थोडे. आणि यज्ञ कर-
आणि देवांस भजणारे जरी सर्वच
/ आहेत तरी ज्याला यज्ञाविषयी
तर परायण आणि चांगल्या देवास
ारे असें नांव द्यावें असे थोडेच
तील.'

'सुचेनें'='स्रुचः'. स्रुच् म्हणजे अग्नी-
: हवि जीतून अर्पावयाचें असते ती
. या शब्दाविषयीं सू. ८३, मं. ३
ाणि त्याजवरील टीप पहा.

'हवनद्रव्य'='होम.' म्हणजे धन, कीं जेणेंकरून उपासकाला देवाप्रीत्यर्थ यज्ञ करण्याचें सामर्थ्य येईल, आणि उत्तम हवि अर्पण करिता येईल.

'सुदेव'='सुदेवः.' याविषयी सू. ७४, मं.५ आणि त्याजवरील टीप पहावी.

हें सूक्त इन्द्रदेवताक आहे तरी हा प्रस्तुत मंत्र अग्नि आणि साधारण सर्व देव यांविषयीं आहे. परंतु त्यावरून आमच्या अर्थाला अडचण येते असें आम्हांला वाटत नाहीं.

हा मंत्र बहुतकरून श्लोकवृत्ताला सहज बसतो:—

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन
स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः।
कस्मै देवा आ वहानाशु होम
को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।
न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि ।
ते । वचः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. हे शविष्ठ (=अतिशयेन बलवन्) [इन्द्र], देवस्त्वमङ्ग (=... देवभूतस्त्वमेव) मर्त्यं प्र शंसिषः (=मरणधर्मणो मनुष्यान् प्रशासितुं त्र्यैस्त्वमेव मरणधर्मणां मनुष्याणां प्रशासिता भवसि)। न [च] त्वद् मघवन् (=धनवन्निन्द्र), मर्डिता अस्ति (=सुखकारी त्वत्सकाशाद् कोऽपि अन्यः)। [अतः कारणात्] हे इन्द्र, [अहं] ते वचो ब्रवीमि (=तुभ्य ... वचनं ब्रवीमि=तवैव स्तुतिं करोमि)॥

, हे परमशक्तिमान् [इंद्रा], ा जो तो तूंच मर्त्यावर रूं शकतोस. हे मघवन्, करणारा तुझ्याविना दुसरा नाहीं. [म्हणून] हे इंद्रा, हीच स्तुति गातों.

19. Thou only, a God, canst command the mortal, O mightiest One! No other is there than Thee, O Maghavan, that will be merciful. [Therefore] to Thee, O Indra, I offer praise.

' हे अतिबलवान् इंद्रा, मरण- ा तूं तोच मर्त्यजनांचा राजा योग्य आहेस, दुसऱ्याला तो ाहीं. त्याप्रमाणें दीन मनुष्यांवर णाराहि तुझ्या शिवाय दुसरा हीं. यास्तव, हे इंद्रा, मी तु- [ति गातों, अन्य देवाची गाऊं नाहीं,' असा भावार्थ.

i '= त्वम् अङ्ग'. 'अङ्ग' या वा असा अर्थ होतो याविषयी यान सूक्ताचा ७ वा मंत्र आणि त्याजवरील टीप पहावी.

या ऋचेचें वृत्त 'बृहती' आहे (सू.४७ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा), आणि तीं श्लोकवृत्ताला खाली दाखविल्याप्रमाणें बसतेः—

तुअमङ्ग प्र शंसिषो
देवो शविष्ठ मर्तिअम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डिता
इन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥ ८ ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् ।
कदा । चन । दभन् ।
विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः ।
आ ॥ २० ॥ ८ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

२०. ते राधांसि (=तव धनानि=त्वया दातव्यानि धनानि) [अस्मान् कदा चन] मा [दभन्] (=अस्मान् कदापि मा हिंसन्तु=वयं यथा न कदापि हिंसिता भवामस्तथा कुर्वन्तु), हे वसो (=दयालो), ते ऊतयः अस्मान् कदा चन [मा दभन्] (=त्वया कर्तव्यानि रक्षणानि अस्मान् कदापि न हिंसन्तु=वयं कदापि हिंसिता भवामस्तथा कुर्वन्तु) । [तर्हि] हे मानुष (=मनुष्यहितकर [इन्द्र], नश्च विश्वा[नि] वसूनि उपमिमीहि (=अस्मभ्यमपि सर्वाणि धनानि देहि) चर्षणिभ्य आ [उपमिमीहि] (=इतरेभ्यो मनुष्येभ्यश्च सर्वाणि धनानि देहि)
आ समुच्चयार्थः । अस्मभ्यं च अस्मदितरेभ्यो मनुष्येभ्यश्च सर्वाणि देहीति भाव. ॥

मास्मान् दमभित्यस्य विदुरेण मास्मानेन मास्मान् अतिकामेयुरिति ...तः स आधारसापेक्ष इति भातितराम् ॥

२०. हे कल्याणकारक [इंद्रा], प्रसाद आणि तुझे कृपाकटाक्ष आम्हांला कधीहि उपद्रव होऊं न देत. हे मनुष्यहितकारका [इंद्रा], [तूं] आम्हांला आणि सर्व मनुष्यांला सकळ संपत्ति दे.

20. May thy gifts never [let us perish], may thy aids, O good [Indra], never let us perish. Give all blessings, O [Indra] kind to men, both unto us and unto [other] men.

२०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. जे इंद्रापाशी जो वर शेवटीं मागाव- याचा तो यांत मागितला आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे दयाळो इन्द्रा, आम्हांला तुझे प्रसाद नसल्यामुळें आमचा नाश होऊं लागला तर तूं आम्हांस संपत्ति देऊन त्याचा नाश न होई असें कर. आणि तुझा आश्रय आणि तुझें साहाय्य आ- म्हांस नसल्यामुळें आमचा नाश होऊं लागला तर तो होऊं देऊं नको, तर आमचें संरक्षण कर आणि आमचा नाश न होई असें कर. आणि आम्हांस आणि त्याप्रमाणेंच इतर सर्व मनुष्यांस सर्व सुखें प्राप्त करून देऊन आमचें व इतर सर्व मनुष्यांचें तूं कल्याण कर.'

'कृपाकटाक्ष'= ऊतयः.' अक्षरशः अर्थ, तुझीं 'साहाय्यें,' तुझी 'रक्षणें,' रक्षण करण्याचे जे तुझे अनेक प्रकार ते असा भावार्थ.

'आणि [सर्व] मनुष्यांला'= चर्ष- णिभ्य आ.' 'आ' या अव्ययाचा 'आणि' असा अर्थ वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं हो- तो हें प्रसिद्ध आहे.

हें सूक्त एकंदरीनें पाहिले असतां बरेंच कठिण आहे. आणि यांत वृत्तें वे- गवेगळीं असल्यामुळें तें किंचित् विलक्षण आहे. या शेवटल्या मंत्राचें वृत्त सतोबृ- हती आहे (सू. ४७, मं. १ आणि त्या- जवरील टीप पहा), आणि तो याप्रमाणें म्हणावयाचा आहे:—

मा ते रॆाधांसि मॊ त ऊतयो वसो
अस्मान् कदा चना दभन् ।
विश्वा च नः उपमिमीहि मानुष
वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

सूक्तम् ८५.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । मरुतो देवता । पञ्चमोद्वादशी त्रिष्टुभौ ।

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन्रुद्रस्य सूनवः
रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृ

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस
सुऽदंससः ।
रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः
थेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रि
अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमा

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अ
क्रिरे । सदः ।
अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः ।
पृश्निऽमातरः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. सप्तयः (=शीघ्रगामिनो) ये रुद्रस्य सुदंससः सूनवः (=रुद्रदेव
कर्माणः पुत्राः=पराक्रमकारिणः पुत्राः) यामन् जनयो न शुम्भन्ते (=गमने
मये गमने निमित्ते सति-वा योषित इव स्वशरीरमलंकुर्वन्ति),—रोदसी
वापृथिव्यौ) हि मरुत [एव] वृधे चक्रिरे (=वर्धनाय चक्रिरे=यथा मृद्ध
तथाकुर्वन्) घृष्वयो वीराः (=धर्षणशीलाः=शत्रूणां धर्षणेन नाशयितारो वीरा
एव) विदथेषु मदन्ति (=युद्धेषु हृष्यन्ति);

२. ते (=पूर्वमन्त्रोक्ता) रुद्रासः (=रुद्राः=रुद्रस्य पुत्रा) उक्षितासः (
[सन्तोपि] महिमानम् आशत (=महत्त्वं प्राप्नुवन् महत्तरा अभवन्) [
अपि दिवि (=द्युलोके) सदश्चक्रिरे (=सदनमस्थापयन्=द्युलोके न्यवसन्)।
...ः (=पृश्नेर्मातुः पुत्रा) [मरुतः] [इन्द्रविषयम्] अर्कम् अर्चन्तः (=
·) [सन्तस्तएव] इन्द्रियं जनयन्तः (=इन्द्रसंबन्धि बलमुत्पा
दः] श्रियोपि दधिरे (=आत्मनि स्वशरीरेषु ऐश्वर्याणि धारितवन्तः)॥

सूक्त ८५.

ऋषि—गोतम. देवता—मरुत्.
जगती, मात्र पांचवी आणि
या दोन ऋचांचें त्रिष्टुभ्.

१. जे शीघ्रगामी [आणि]
पराक्रमी रुद्रपुत्र [मरुत्] चालूं
लागले म्हणजे स्त्रियांप्रमाणें आपणा-
लंकृत करितात,— कारण कीं
त्यांनीच भूलोक आणि द्युलोक
वर्धमान केलें [आणि] बला-
[मरुतच] युद्धांत आनंदित
त;

२. ते महान् [मरुत्] मोठे-
पणास पावले; [ते] रुद्रपुत्र
कीं [आपल्या] घराची स्था-
करिते झाले; [ते] पृश्नीचे
[इंद्राची] स्तुति गाऊन इंद्रा-
अंगीं बळ उत्पन्न करिते
, आणि ऐश्वर्य धारण करि-
झाले.

Hymn 85.

To the *Maruts*. By *Gotama*. Metre—*Jagati*, except verses 5 and 12, of which the metre is *Trishṭubh*.

1. [Those Maruts], the swift [and] brave sons of Rudra, who in [their] course decorate themselves like damsels,—for it is the Maruts that have made Earth and Heaven to be [so] vast, [and that], [being] crushing warriors, delight in battles;

2. Those great [Maruts] attained to greatness, the sons of Rudra placed [their] seat in Heaven, singing praises [to Indra], they produced strength in Indra. And the sons of Pris'ni wore splendors.

१–२. हीं हि सूक्त गोतमाचेंच आहे.
१ आणि २ यांचा अन्वय एकच
त्यामुळें भावार्थ एकच दिला पाहिजे.
म ऋषि म्हणतो.—'जे शीघ्रगामी आ-
महापराक्रमशाली रुद्रपुत्र मरुत् र-
बसून जाऊं लागले म्हणजे सुंदर
यांप्रमाणें सुशोभित दिसतात; आणि
मरुत् भूलोक आणि द्युलोक यांसहि
मोठे करणारे आणि संग्रामांत युद्ध कर-
ण्याविषयीं आनंद पावणारे होत (१);
ते रुद्राचे पुत्र पूर्वीच मोठे होते तरी
इंद्राची स्तुति करून आणि वृत्राला
आणि इतर शत्रूंला मारण्याची शक्ति
आणि उत्तेजन त्याच्या अंगीं आणून
तेणेंकरून विशेष मोठे झाले आणि देव
होऊन स्वर्गीं राहिले आणि ऐश्वर्यसं-
न्न झाले (२).'

परंतु त्यांतून पृथक् मंत्रात तो
गत नाहीं आणि 'यादृणे,' 'मोठा
'शृंगगत होणें' असा अर्थ उ-
दगतो, आणि स्तनः गायणाग-
: ऋ. ४. १६ ५. यांत पर्यायानें
ऋ. ७. ८. २ यांतरील मा-
त्म्पर्ये तोच (यादृणें हा) अर्थ
आहे तो पहा.

पार्थी स्थापना करितें झालें'='दि-
धि चकिरे राद:.' म्हणजे 'पुष्टी-
हूं लागलें.' पृथ्वी (म्हणजे इंद्राची
करून मोठेपणा पावण्यापूर्वी)
असल्यामुळे भूमीवर राहत अस-
से विवक्षित दिसते.

[इंद्राची] स्तुति गाऊन '=' अ-
अर्चन्तः.' मरुत् इंद्राची सेवा करि-
आणि त्याचें स्तोत्र गातात असे
वेदांत सांगितलें आहे. ऋ. ३. ३२. ३
यांत मरुत् इंद्राची स्तुति गातात आणि
तेणेंकरून त्याचें वज्र वाढवितात असे
सांगितलें आहे (ये ते शुष्मं ये तविषीम
अवर्धन् अर्चन्त इन्द्र मरुतः ते ओजः).
ऋ. ५. २९. १, २, ६ यांतहि तसेंच
सांगितलें आहे. (अर्चन्ति त्वा मरुतः
पूतदक्षाः; मरुतः आर्चन् इन्द्रम्; अर्च-
न्ति इन्द्रं मरुतः सधस्थे). शिवाय ऋ.
८. ३. ७ हा मंत्र पहा.

'पृथीचे पुत्र'='पृश्निमातरः.' सू
३८, मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा

'ऐश्वर्य धारण करितें झाले'='अ-
धि श्रियो दधिरे' म्हणजे तेजःपुंज दिसूं
लागले, त्याजवर वैभवाची कांति दिसूं
लागली.

'शीघ्रगामी '= सश्चतः ' हा अर्थ (सायणास अनुसरून केलेला) पाश्चिमात्य कितीएक विद्वान् पंडितांनी केलेल्या आ-णि कल्पिलेल्या अर्थापेक्षां विशेष आधा-रबद्ध दिसतो. 'घोडा' असा अर्थ बहुत ठिकाणी होतो खरा, पण येथें तो युक्त नाही. 'मागाहून चालणारा,' 'बरोबर रथाला जोडिलेला' असा पाश्चिमात्य विद्वान् अर्थ करितात त्याला निर्वचनाचा जितका आधार आहे तितकाच 'चपळ,' 'शीघ्रगामी' या अर्थाला आहे. जेव्हां सायणांनी केलेला अर्थ प्रमाददोषी आहे अशी खात्री उघडपणें आणि सहज होत नाही आणि ती खात्री त्यांच्याच मंथाव-रून व्हावी तशी होत नाही, आणि त्यां-नी दिलेला अर्थ संदर्भाला जुळतो आ-णि दुसऱ्याहि मंत्रात त्यांनी तोच अर्थ केलेला असेल, तेव्हां त्यांचा अर्थ टाकून अन्य अर्थाची कल्पना करणें हेंच प्रमा-दास्पद आहे असें आम्हांला [illegible]

जातात असें तात्पर्य. सद्‌गं-लिवाड पाशिरी ५. ३०, ६ र्‍यानवरील टीप पहा. [illegible] १६६. १०; २. ३४. २, ३, ४ इत्यादि अनेक मंत्रांत सु-र आणि फुलांचे हार घालून [illegible] रीरें शोभवितात असें [illegible] पुष्पाच (वितप) मन [illegible]

'कारण की '= हि.' हें [illegible] रुतांस 'महापराक्रमी ' असें [illegible] चे आहे.

'भूलोक आणि द्युलोक [illegible] न केली '= रोदसी चक्रिरे [illegible] पृथिवी इतकी विस्तीर्ण आहे [illegible] लोक पृथिवीपेक्षांहि इतका वि[illegible] तो मरुतांनीच विस्तीर्ण केले[illegible] आपोआप विस्तीर्ण झालेला ना[illegible] दुसऱ्या देवांनीहि केलेला नाही.

३. [ते] गोपुत्र जेव्हां आप-
[ल्या]त अलंकारांनीं शोभवितात
[तेव्हां] [ते] देदीप्यमान [मरुत्]
[आपल्या अंगावर] लकलकीत
[शस्]त्रे धारण करितात. [ते] स-
[कळ] शत्रूंला दूर हाकून देतात.
[त्यां]च्या मार्गीं पाणी गळत असतें.

3. When [those] sons of the cow are decorated with ornaments, they wear on their persons brilliant weapons. Away they drive every enemy. Along their paths the rich water runs.

---

३. 'पृथिवीरूप अथवा मेघमाला-रूप पृश्निगाईचे पुत्र असे जे आगावर [अलं]कार घालणारे, आणि लकलकीत [श]े इत्यादि शस्त्रें धारण करणारे, आणि कोणी म्हटला तो शत्रु आगावर आ-[ला] तरी त्याचा पराभव करून टाकणारे [असे] जे मरुत्, ते निकडे जिकडे जातात [तिक]डे निकडे पावसाची वृष्टि होत असते.' 'गोपुत्र'='गोमातरः.' म्हणजे पृश्नि या [न]ाची जी गाय तिचे पुत्र. सू. ३८, मं. [४] याजवरील टीप पहा. मरुतांला जसे ['स्वर्ग]चे पुत्र' (दिवस्पुत्राः) आणि 'रु-[द्रा]चे पुत्र' (रुद्रियाः) असे नाव ये-[त]ात आहे त्याप्रमाणेंच ते 'पृश्नीचे पुत्र' [आहेत] आणि पृश्नि ही त्याची आई आहे [हें] पुष्कळ मंत्रावरून समजून येते.

'लकलकीत शस्त्रें धारण करितात'= [द]धिरे विरुक्मतः.' 'विरुक्मतः' या [श]ब्दाचा अर्थ शस्त्रादि देदीप्यमान 'अ-[स्त्रे]' असा होतो याविषयीं ऋ. १०. १३८. ४ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. मरुत् भाले आणि त्यासारिखीं दुसरीं शस्त्रें धारण करीत असतात याविषयीं ऋग्वेदात पुष्कळ प्रमाणे आहेत. सू. ३७, मं २ आणि टीप पहा. पुढच्या मंत्रांतहि तेच सागि-तलें आहे. सू. ६४, म. ११ हा मंत्र आणि टीका पहा.

'त्यांच्या मार्गीं पाणी गळत असतें'= 'वर्त्मानि एषाम् अनु रीयते घृतम्.' म्ह-णजे जेथें जेथें ते जातात तेथें तेथें पा-ऊस पडत असतो. सू. ३७, मं. १० आणि टीका पहा. पुढचा पांचवा मंत्रहि पहा.

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें श्लो-कवृत्ताला बसतोः—

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिः
तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।
बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप
वर्त्मानि एषामनु रीयते घृतम् ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता
मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥
वि । ये । भ्राजन्ते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यावयन्तः ।
ता । चित् । ओजसा ।
मनःऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽव्रातासः । पृ
अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्

४. ये सुमखास. (=सुमखाः=सुमखसः=सुमखनीया) [मरुतः] ऋष्टि
भ्राजन्ते (=भासुपरिशोभे शोभेन शोभन्ते) [ते मरुतः] ओजसा (=बले
च्युता चित् प्रच्यावयन्तः (=अच्युतानि चित् प्रच्यावयन्तः=अचलान्यपि
महान्ति वस्तूनि चालयन्तः=तेषां कम्पयितारो) [भवन्ति] । —हे मरु
(=यदा) वृषव्रातासः (=शीघ्रोत्तेजितगणास्तथा) [यूयम्] आ रथेषु पृषतीः
व्वम् (=युष्माकं रथेषु युष्माकं श्वेतबिन्दुभिश्चित्रा हरिणीर्योजयथ) [इतो
मनोजुवः (=मन इव शीघ्रगमना) [भवथ] ॥
सुमखशब्दो भिन्नैर्व्याख्यातृभिर्भिन्नैः प्रकारैर्व्याख्यातः । सुमखः सु
विदुष्टो मान्यमानः । सुमखो बलवान् इति मोक्षमूलरपादाः । सुमखः सु
हनीयः सुपूज्यो वेति सायणाः । सुमखशब्दयुक्तेषु सर्वेषु मन्त्रेषु
विशेषणोपपन्न इति भाति । न च मखशब्दस्यापि यज्ञार्थत्वं योद्दृत्तं च
मन्त्रेषु दृश्यते । सायणाश्च यतः समान सर्वमन्त्रेषु मखसुमखशब्दो व्याचक्षते
पुराणव्याख्यातृभ्यस्तमर्थं लब्ध्वा व्याचक्षत इति स्पष्टम् । न च वर्तते क्वि
योजनमेतं सायणकृतमर्थं त्यक्त्वा अर्थान्तरकल्पनायाः । ननु संस्कृतभाष्या
इवासु ग्रीकलाटीनप्रभृतिषु भाषासु वर्तमानेभ्यः केभ्यश्चन पदेभ्योऽर्थान्तरम
नुमीयते । उच्यते । न तादृशानि प्रमाणानि पर्याप्तानि । सर्वेषु स्थलेषु च
भिमतोऽर्थः सम्यग्युज्यते न तथा पाश्चिमात्यपण्डितानाम् । सायणाः सर्वेषु मन्त्रेषु
नैव प्रकारेण त शब्द विवृण्वन्ति तस्मात् तेषां व्याख्या
वचनाधारबद्धेत्यादीनि प्रमाणानि ग्रीकप्रभृत्यार्यभाषोपलब्धप्रमाणेभ्यः
यांसीति ॥
'वृषव्रातासः' इति पद मान्यमानेन वृषभिरावृता इति यद्व्याख्यातं तै

. जे सुपूजनीय [मरुत्] ंच्या योगानें प्रकाशतात [ते त्या] बळानें अचल पदार्थाला कांपवितात.— हे मरुतांनो, र्यगणात्मक [जे तुम्ही ते] ां पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी पल्या] रथांला जोडितां हां तुम्ही] मनाप्रमाणें वेगवंत त असतां].

4. The worshipful [Maruts] who shine with [their] spears [become] through [their] might the shakers of even the unshakable.— When [you], O Maruts, who go in mighty troops, yoke the white-spotted deer to [your] chariots, [you are] as swift as the mind.

. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे 'लकलकीत भाले घेऊन जाणारे रुत् ते जाऊं लागले म्हणजे त्यांच्या ां असणारे जे पर्वतादिक मोठमोठे अ- : पदार्थ जे कधीहि हालणारे नव्हेत, हे कांपूं लागतात. आणि मरुत् आप- ा रथांस पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी न जाऊं लागले म्हणजे त्यांचा वेग ता असतो की ते मनाच्या वेगाप्र- णे वेगवंत होतात.'

'सुपूजनीय'='सुमखासः.' मख, गि सुमख, अदुर्मख इत्यादि मखश- दाचे संबंधी सर्व शब्द ज्या ज्या वेद- क्यांत (ऋग्वेदसंहितेंत) आले आहे- , ती सर्व वाचल्यानंतर सायणानीच के- ला अर्थ योग्य आहे, इतर कित्येक वेदान् पंडितांनी केलेला आधारपूर्वक नाही असें आम्हास वाटल्यावरून आम्हीं सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. भाषा पहा.

'अचल पदार्थाला सुद्धा कांपविता- त'='अच्युता चित् प्रच्यावयन्तः.' सू. ३७. ७, ८, १२, ६४ म. ३, ५ आणि टीका पहा.

'सुवीर्यगणात्मक'='वृषव्रातासः.' म्ह- णजे तुम्ही वीर्यवान् शूर असून तुमचे वेगवेगळे गण आहेत. हे गण सातासा- तांचे आहेत असें सायणाचार्य म्हणतात.

'पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी'='पृ- षतीः.' मरुत् आपल्या रथाला पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी जुंपतात असें वेदांत सांगितलें आहे. सू. ६४, मं. ७ आणि त्याजवरील आमची टीका पहा.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हटली म्हणजे श्लोकवृत्ताला बसते:—

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः
प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।
मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वा
वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥

.. जेव्हां मरुत् पांढऱ्या टि-
ज्या हरिणी [आपल्या]
ा जोडितात आणि पर्वता-
युद्ध करवितात [तेव्हां ते]
क [वैद्युत अग्नी]च्या [तेजो]-
वाहवितात आणि लहानसें
भिजवून टाकिल्याप्रमाणें उ-
ाटींनी [सर्व] पृथिवीलाहि
वून टाकितात.

5. When the Maruts yoke the white. spotted deer to [their] chariots and force the mountain (the cloud) into battle, [they] pour down streams of the red Fire (Lightning) and drench with waters the earth like a hide.

. 'जेव्हा मरुत् आपल्या रथाला
ो जुंपून जाऊं लागतात, तेव्हां
ा मार्गावर असलेले जे मेघ त्यांज-
त्याचें जणुं युद्ध होतें; आणि युद्ध
असतां विजाचे जणु प्रवाह खाली
ात, आणि मेघवृष्टि तर इतकी हो-
ों, ही सर्व विस्तीर्ण पृथिवी लहान-
ऱ्याच्या कातड्याप्रमाणें ओली थबथ-
' होते.' म्हणजे चाभाराने भिजत
ठेल्या चामड्याप्रमाणे भिजून थबथ-
' होते. मरुत् जाऊं लागले म्हणजे ते
ृष्टि करितात म्हणून जसें सांगितलेलें
ाविषयीच्या सूक्तात आढळते तसेंच
जिकडे जातात तिकडे वीजा उत्पन्न
ोतात असेंहि सांगितले आहे, (ऋ.
१४.५,९ आणि टीका पहा).
ाणि आकाशामधून विजेच्या रूपानें
ो तेज भूमीवर पडत असतें, त्याला
ाप्रवाहाची उपमा देतात याविषयीं
७२, म. १० आणि त्याजवरील
या पहा. मरुत् म्हणजे वात अथवा
तुफान. त्याच्या ज्या अधिदेवता त्या
जिकडे जातात तिकडे वीजा आणि मे-
घवृष्टि होतात म्हणून सांगितलेलें समज-
ण्याला काही कठिण नाहीं. ऋ. ५.५४.
११ आणि त्याजवरील सायणभाष्य ही-
हि पहा.

'पर्वताकडून युद्ध करवितात'='वाजे
अद्रिं रंहयन्त..' पर्वत म्हणजे मेघ. साय-
णाचार्य पर्वताकडून म्हणजे 'मेघाकडून
पर्जन्य पाडावयाचा असला म्हणजे' असा
अर्थ करितात. परंतु तो अर्थ घेतला
तर 'वाज शब्दाच्या अर्थाविषयी वि-
नाकारण ओढाताण करावी लागते.

'आरक्त [वैद्युत अग्नी]च्या'='अ-
रुषस्य.' 'अरुष' म्हणजे आरक्त जो
विद्युद्रूप अग्नि तो, असा सायणानीच
अर्थ केला आहे. शिवाय ऋ. ३. २९.
६; ५. १२. २; ६. ८. १ हे मंत्र आ-
णि सायणभाष्य पहा.

'रथाला जोडितात'='रथेषु अयु-
ग्ध्वम्' 'भिजवून टाकितात'='रि उ-

[हे मरुतांनो], बाहुरूप योगानें [तुमचे] शीघ्र- ोडे तुम्हांला घेऊन येओ- ग उडत जाणारे [जे तुम्ही वयाला निघा. [तुम्ही ये- दर्भावर बसा. तुम्हांसाठीं आसन घातलें [आहे]. ा] हे मरुतांनो, [हा आ- मधुर सोमरस पिऊन आ- न्हा.

6. May [your] swift-flying steeds bring you hither. Start ye forth with the [wings of your arms], ye swift-winged ones. Sit ye on the *Kus'a*. A wide seat [is] prepared for ye. Be ye delighted with the sweet oblation.

ऋषि मरुतांला म्हणतो, 'हे मरु- तुम्ही पक्ष्यांप्रमाणे शीघ्र उडत जात , तर तुमचे पक्ष्यांप्रमाणे चपळ ा घोडे ते तुम्हांला आमच्या यज्ञांत येओत, तुम्ही आपल्या पक्षरूप ा योगानें उडत आम्हांकडेस स- ा. आणि हे जे लांबरुंद आसन ाठी आम्हीं घातलें आहे त्यावर ये- ासा, आणि आम्हीं तुम्हांला अर्पण ीं तो मधुर सोमरस पिऊन आनंद ,'

शीघ्रगामी '=' रघुष्यदः.' अक्षरशः. 'वेगानें उडणारे,' पक्ष्यासारिखे ा जाणारे, किंवा पाण्याप्रमाणे वाहत ारे. स्यन्द् धातूचा प्रयोग वेदांत ब- ारून पाण्याप्रमाणें किंवा पक्ष्याप्र- माणें जी चपळ गति तिजविषयीं होत असतो.

'बाहुरूप पक्षांच्या योगानें'='बाहुभिः.' मरुद् हे पक्ष्यांप्रमाणें उडत जात असतात असें पुष्कळ मंत्रात सांगितलें आहे, आणि त्याच कारणास्तव त्यांला 'वय.' (पक्षी) असें नांव दिलेलें आहे. (भाषा पहा). मरुतांला पक्षी असें म्हटल्यानंतर त्यांणीं आपल्या बाहुरूप पक्षांनी उडत यावें अशी प्रार्थना करणें हे स्वाभाविक दिसतें.

'सवेग उडणारे '='रघुपत्वानः.' अक्षरशः अर्थ 'चपळ पक्ष आहेत ज्यांला ते.' 'शीघ्रपक्ष;' अर्थात् चपळ पक्ष्यांप्र- माणें उडत जाणारे.

ते॑ऽवर्धन्त॒ स्वत॑वसो महित्व॒ना नाकं॑ त॒स्थुरु॒रु च॑क्रिरे॒ सदः॑।
विष्णु॒र्यद्धाव॒द्वृष॑णं मद॒च्युतं॒ वयो॒ न सी॑द॒न्नधि॑ ब॒र्हिषि॑ प्रि॒ये

ते । अ॒व॒र्ध॒न्त॒ । स्वऽत॑वसः । म॒हि॒ऽत्व॒ना । आ । नाक॑म् । त॒स्थुः ।
च॒क्रि॒रे॒ । सदः॑ ।
विष्णुः॑ । यत् । ह॒ । आव॑त् । वृष॑णम् । म॒द॒ऽच्युत॑म् । वयः॑ ।
सी॒द॒न् । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यत् ह (=यदा खलु) विष्णुः (=एतन्नामको देवो) मदच्युत॑ वृ॰ यिन वीरम्=इन्द्र) [वृत्रहनने] आवत् (=अरक्षत्=तस्य साहाय्य [तदा] ते (=मरुतः) महित्वना स्वतवसः अवर्धन्त (=महत्त्वविशि त्वा स्वतवसः=स्वबलवन्तः अभवन) [तथा तदैव ते] आ नाकं तस्थु लोकम् आरूढा अभवन्) [अपि च] उरु सदः (=विस्तीर्ण स्थान स्थलं) चक्रुः । [अपि च] वयो न (=पक्षिण इव) [आगत्य] अधि (=प्रीतिकरे कुशासने=यजमानैरास्तृते बर्हिरासने) सीदन (=न्यषीदन)

एतदुक्तं भवति । यदा विष्णुना सह मरुत इन्द्रस्य वृत्रहनने साहाय्य प्रभृति ते महत्त्वमापुः स्वबलवन्तश्च बभूवुः श्रेष्ठा देवाश्च भूत्वा स्वर्गमधि ततःप्रभृति च यजमानास्तेषामर्थे यज्ञं कुर्वन्ति ते च यजमानानां यज्ञं प्र मागत्य बर्हिषि निषीदन्तीति ॥ वृत्रहनने विष्णुना कृतमिन्द्रस्य साहाय्यं वि ष्णो वितरं विक्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कभे । हनाव वृत्रं रिणच इन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः (ऋ. ८. १००. १२) अहिं यद् वृत्रम् अ हन् ऋजीषिन् विष्णुना सचान." (ऋ. ६. २०. २) इत्यादिषु मन्त्रेषु

ते मोठेपणानें वाढून स्व-
वान् झाले. ते द्युलोका-
वरावर चढले [आणि]
[आपलें] विस्तीर्ण नि-
न करिते झाले. विजयशा-
वीर [इन्द्रा]ला जेव्हां
साहाय्य केलें [त्या दिव-
ां] [मरुत्] पक्ष्यांप्रमाणें
[आपल्या] प्रिय दर्भासना-
लागले.

7. When as is well-known Vishnu aided the vanquishing Hero (Indra) [then] they [the Maruts] grew in greatness and became self-powerful, they mounted on the top of Heaven, they made [there] a wide home [for themselves], [and] began to [come and] sit on the beloved Kus'a-grass like birds.

या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
मरुतांचा महिमा त्यांनी आणि
मिळून इंद्राला साहाय्य करून
करविलें त्या दिवसापासून वा-
तो असा की ते त्या दिवसापासून
र झाले आणि स्वतःसिद्ध बल-
ले, आणि स्वर्गी चढले आणि
पलें निवासस्थान करून राहिले;
त्या दिवसापासून त्याजपैन्यंर्य
त धरूं लागले आणि त्या दिव-
न यज्ञात मरुत् येऊन प्रिय दर्भा-
बसूं लागले.'
वतःशक्तिमान् झाले ' = ' स्वत-
म्हणजे दुसऱ्याच्या संबंधानें श-
र नव्हेत, तर त्याच्या अंगीं स्व-
ी शक्ति आली.
द्युलोकाच्या शिखरावर'='नाकम्.'
४, मं. ८ आणि त्यावरील टीप

विष्णूनें साहाय्य केलें '=' विष्णुः
आवद्.' वृत्राला मारतांना इंद्राला वि-
ष्णूनें साहाय्य केलें असें वेदांत पुष्कळ
ठिकाणी सांगितलें आहे. पुराणादिक जे
आधुनिक ग्रंथ त्यांत विष्णूचें माहात्म्य
मोठें आहे; प्रसंग आला म्हणजे इंद्रादि
देव विष्णूची प्रार्थना करितात आणि
विष्णूच सकळ देवांचें रक्षण करितो
असें सांगितलें आहे. पण वेदांत त्याच्या
उलट प्रकार आहे. वेदांत सांगितलें आहे
की इंद्रानें वृत्रहननादिक मोठे पराक्रम
केले तेव्हां त्याला विष्णूनें आणि मरु-
तांनीं साहाय्य केलें. ऋ. ६. २०. २;
१०. ११३. २; ८. १००. २; १.
१०३. ७.

वेदांत इंद्र, मरुत्, आणि विष्णु
यांला एकत्र सोम प्यावयाला येण्यावि-
षयीं प्रार्थना आहे असे मंत्र पुष्कळ आ-
हेत; आणि केवळ विष्णु आणि मरुत्
यासच ज्यांत प्रार्थना आहे आणि सोम
अर्पण केला आहे असेंहि मंत्र बरेच

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे।
भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु ।
येतिरे ।
भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषऽसंदृशः ।
नरः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [मरुतः] शूरा इवेत् (=शूरा इवैव), [अथवा] जग्मयो युयुधयो न (=शीघ्र गच्छन्तो वीरा इव), [अथवा] श्रवस्यवो न (=शत्रुभ्यो धनेच्छवो योद्धार इव), पृतनासु येतिरे (=संग्रामेषु प्रयतन्ते=" वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते ") विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि वस्तूनि पृथिव्यादीनि) मरुद्भ्यो भयन्ते (=मरुद्भ्यो बिभ्यति=भीत्वा कम्पन्ते) । [ते] नरो [हि] (=नेतारो मरुतो हि) राजान इव त्वेषसंदृशः (=राजान इव भयंकररूपा) [भवन्ति]

आहेत. (ऋ. ८. २७. ८; ८.८३. ७; १०. ९२. ११; ९. ३३. ३; ९. ३४. २; ९. ५६. ४; ९. ६३. ३; ९. ६५. २०; ७. ३७. ९; ८. १२. १६; ५. ८७. १ आणि ५. ८७. ८ हे मंत्र पहा. याशिवाय दुसरेहि मंत्र आहेत.)

वृत्तानुरोधेकरून ही क्व
दाखविल्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे
तेवर्धन्त स्वतवसो महित्वना
आ नाकं तस्थुः उरु चक्रिरे
विष्णुर्यद्धावद्वृषणं मदच्युतं
वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये

[युद्धाविषयीं उत्सुक अ-
ा] वीरांप्रमाणें, [शत्रूंच्या
र] धांवत जाणाऱ्या यो-
ामाणें, [आणि] लूट मिळ-
वेषयीं झटणाऱ्या [वीरां]-
[मरुत्] समरांगणांत युद्ध
त. मरुतांला सर्व वस्तु भी-
शूर [मरुत्] राजांप्रमाणें
पी [होत].

8. [The Maruts] struggle in battles like heroes, like impetuous warriors, like fighters eager for spoil. All things fear the Maruts, brave [Maruts who are] of awful appearances like kings.

मरुत् वृत्रादिकांशी युद्ध करीत
ना कसे युद्ध करितात तें या मंत्रात
ले आहे. 'शूर वीरांप्रमाणें ते लढ-
एकदम शत्रूंच्या अंगावर हल्ला
जाणाऱ्या योद्ध्यांप्रमाणें ते युद्धांत
त; अथवा शत्रूंचें सर्व द्रव्य लुटून
याला धांवून जाणाऱ्या वीरांप्रमाणें
वेशानें झुंजतात. त्या वेळीं पृथिवी,
इत्यादि सकळ मोठमोठे पदार्थहि
ांनी ते शौर्यपरिपूर्ण स्वरूप पाहून
त आणि थरथर कांपतात. कारण
हे शूर मरुत् राजांप्रमाणें भयंकर
दिसत असतात.'

'लूट मिळविण्याविषयीं झटणाऱ्या वीरांप्रमाणे '='श्रवस्यवो न.' ऋ. २. १०. १ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'मरुतांला सर्व वस्तु भीतात.' सू. ३७, मं. ६, ७, ८; सू. ३८, मं. १० आणि टीका पहा.

श्लोकीकरण.—

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः
श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।
भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यः
राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत्।
धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥९

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुऽकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रऽभृष्टिम् ।
अपाः । अवर्तयत् ।
धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृत्रम् । नि
पाम् । औब्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९ यद् (=यदा) सुअपाः (=शोभनकर्मा=कर्मकुशलस्) त्वष्टा (=
को देवः) सुकृतं (=सुष्ठु कृतं=सुनिर्मितं) हिरण्ययं (=सुवर्णमयं)
(=सहस्रधारं) वज्रम् अवर्तयत् (=निरवर्तयत्=निर्मितवान्) [तदा]
अपांसि कर्तवे (=नर्या अपांसि कर्तुं=नर्याणि मनुष्येभ्यो हितानि
महाकर्माणि कर्तुं) [तद्] धत्ते (=धारयति=धारितवान्) [धृत्वा च]
हन् (=वृत्रं जघान) [वृत्रं हत्वा च] अपाम् अर्णवं (=उदकसमूहं
णां संचयं) निरौब्जत् (=अधोमुखमपातयत्=अधः प्रवाह अकरोत्)॥
नरि अपांसि पदद्वयं नर्या अपांस्यर्थाति सम्यक् मोक्षमूलरः । उक्तं
न रणानि नर्या पुरूणि (ऋ. ८. ९६. २१); अपांसि विश्वा नर्याणि
६. २१. ४) इति च ॥

तीव्हां परमकुशल त्वष्टा
हिरण्मय, [आणि]
रांचें वज्र निर्माण करिता
तेव्हां] इंद्रानें मनुष्यांला
क अशीं कृत्यें करण्यासाठीं
तांत घेतलें, [आणि] तो
मारिता झाला [आणि]
संचय सोडून देता झाला.

9. When skilful Trashtā made the well-formed, the golden [and] the thousand-edged thunderbolt, Indra held [it in his hand] for performing deeds beneficial to mankind: he slew Vritra, he sent down a flood of the waters.

इंद्राला पुरी वज्र नव्हतें ते
नांवाच्या देवानें करून दिलें.
घेऊन मनुष्यजातीला हितका-
रीं जीं वृत्रहननादिक कर्में तीं
ाठीं निघाला आणि वृत्राला त्या
योगानें मारून टाकून, वृत्रानें
ंडविलेलीं जीं उदकें तीं आका-
सालीं पृथिवीवर सोडून देता
असा भावार्थ आहे.
ा देव हा देवांचा सुतार. सू.
त्र १० आणि त्यावरील टीप

नुष्यांला हितकारक अशीं कृ-
नरि अपांसि.' हे दोन शब्द
अपासि' याऐवजीं आहेत अशी
रर यांणीं युक्ति काढिली आहे
अनुसरून आम्हीं भाषांतर केलें
'नर्या अपांसि' हे शब्द ऋग्वे-
ीन चार वेळ आले आहेत. आ-
. ७. २१. ४ यांत 'अपांसि वि-
र्याणि विद्वान्' (=मनुष्याला हितका-
अशीं सर्व कामें जाणणारा इंद्र)
असें म्हटलें आहे. प्रस्तुत मंत्रांत 'नरि'
शब्दाचा अर्थ 'युद्धांत' असा सायणानीं
केला आहे. आणि ऋ. ८. ९६. १९
'य एक इद् नरि अपांसि कर्ता' असें
इंद्राविषयीं म्हटलें आहे तेथें 'नरि'
म्हणजे 'मनुष्याविषयीं' (मनुष्यहि-
तार्थ?) असा सायणाचार्य अर्थ करि-
तात, पण तेथेंहि 'नरि अपांसि' म्हणजे
'नर्या अपांसि' असें समजलें तर बरें
होईल आणि तसें केल्यास सायणालाहि
सोडल्यासारिखें होणार नाहीं असें त्याच
मंत्रावरचें भाष्य पाहिल्यास समजून येईल.

'उदकांचा संचय'='अपाम् अर्ण-
वम्.' ज्यांत उदक आहे तो, म्हणजे
मेघ, अथवा जलसंचय. अर्णव म्हणजे
ज्यांत पाणी आहे तें. त्यावरून वेदांत मे-
घाला अर्णव असें नाव दिलेलें आढळ-
तें. येथें उदकांचा संचय असा पर्यवसानीं
अर्थ दिसतो.

मरुतांवरच्या सूक्तांत मध्येंच ही ऋ-
चा इंद्राविषयीं येण्याचें कारण असें कीं
वज्र हातांत घेऊन वृत्राला मारण्याचा

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्बिभिदुर्वि
धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे
ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दादृहाणम् । चित् ।
बिभिदुः । वि । पर्वतम् ।
धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि ।
चक्रिरे ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. ते (=मरुतः) ओजसा (=बलेन) अवतम् ऊर्ध्वं नुनुद्रे (=ऊ... तथा प्रेरितवन्तः=मेघरूपात्कूपादप उत्क्षिप्तवन्तः) [तथा कृत्वा च] ... चित् पर्वतम् (=अतिप्रवृद्धमपि मेघं) वि बिभिदुः (=विशेषेण बभञ्ज... गतवन्तः)। वाणं धमन्तः (=नालं वाद्यविशेषं वादयन्तः) सुदानवः (=... मरुतः सोमस्य मदे (=सोमपानेन हर्षे जाते सति) रण्यानि चक्रिरे (=रण... कर्माणि=शौर्ययुक्तानि कर्माणि वृत्रवधादीनि) चक्रिरे (=कृतवन्तः)॥

सोमं पीत्वा शोभनदाना गायन्तो मरुतो निर्गत्य पर्वतसदृशमतिदृढमपि ... भित्त्वा तेनावृतं जलाशयमुत्क्षिप्तवन्तः एवं च शौर्योपेतान्यनेकानि कर्माणि ... इति भावः ॥

सायणास्तु मन्त्रमेतमेवं व्याचक्षते । अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः ... पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृत्य ... तम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहाव ... तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोः ... प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतम् । अवस्तान्नतो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनाम... वट इति पठितम् । तमूर्द्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा । स्वकीयेन बलेन ... प्रेरितवन्तः उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो ... मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वन्तं शिलोच्चयमपि ... भिदुः । विशेषेण बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शततन्त्री... न्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति र... रमणीयानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतृभ्यः कुर्वन्तीति ॥

[आपल्या] पराक्र- ··उडविते झाले; अति यशा] पर्वताला सुद्धा ते झाले. मुरली वाज- झाली मरुत् सोमाच्या र्यकृत्यें करिते झाले.

10. They sent up the spring with their might; they clove asunder even the high mountain. The liberal Maruts, blowing the flute, performed warlike deeds in the exhilaration of the Soma.

: खालीं सोडण्याचा परा- ला तो मरुतांच्या साहाय्या- ो मंत्रकर्त्या ऋषीची विवक्षा

ोहिल्याप्रमाणे म्हटला तर

हा मंत्र शोकाप्रमाणे लागतोः—

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं
सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।
धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवे
अहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥

मरुत् जाऊं लागले म्हणजे पाण्याचा झरा त्याला आप- करून फोडून त्यांतील पाणी ते वर उडवून देतात, करून पर्वतासारिखा जो वृत्र त्याला फोडून पलीक- . या प्रकारेंकरून पराक्रमाची द करितात तीं सोम पिऊन तल्यावर करितात. मरुत् उ- जाऊं लागले म्हणजे आल- वाजवीत जात असतात.' वर उडविते झाले '= ऊर्ध्वं म्.' म्हणजे जेव्हां जेव्हां ते तात तेव्हां तेव्हां उडवीत मेघामध्ये जो उदक फोडून रिलें दिसतात आणि मागा- मधून वाहण्याचा प्रवाहाप्रमाणें तात तीं झऱ्यापासून वाहतात. प हा झरा होय, असें कल्पक

वेदांत पुष्कळ ठिकाणी येते. ऋ. २. २४. २ यांत गृत्समद ऋषीनें म्हटलें आहे, 'पाषाणाप्रमाणें ज्याचें तोंड कठोर, आणि ज्याची धार गोड होय, अशा मे- घरूप ज्या झऱ्याला आपल्या पराक्रमेक- रून ब्रह्मणस्पतीनें फोडून उघडिलें' (अश्मास्यम् अवतं ब्रह्मणस्पतिः मधु- धारमभि यम् ओजसा अतृणत्). पर्ज- न्यवृष्टि होऊं लागली म्हणजे मेघरूपी झरा उघडला जाऊन कारंज्याप्रमाणें उ- डतो अशी कल्पना करणें यांत विशेष ओढाताण नाहीं.

'मुरली वाजविणारे '= वाणं धम- न्तः.' मरुत् गात असतात असें जसें सांगितलेलें वेदांत आढळतें (सू. १९, मंत्र ४ आणि टीप पहा) तसेंच ते वाद्य वाजवितात असेंहि म्हटलेलें दृष्टी- स पडतें. परंतु हें वाद्य कोणतें त्याचि- षयीं निश्चय होत नाहीं. सायणाचार्य

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्बिभिदुर्वि पर्वतम्
धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि च

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दादृहाणम् । चि
भिदुः । वि । पर्वतम् ।
धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रण्या
चक्रिरे ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. ते (=मरुतः) ओजसा (=बलेन) अवतम् ऊर्ध्वं नुनुद्रे (=कूप
तथा प्रेरितवन्तः=मेघरूपात्कूपादप उत्क्षिप्तवन्तः) [तथा कृत्वा च]
चित् पर्वतम् (=अतिप्रवृद्धमपि मेघं) वि बिभिदुः (=विशेषेण बभञ्जुः
गतवन्तः)। वाणं धमन्तः (=नालं वाद्यविशेषं वादयन्तः) सुदानवः (=
मरुतः सोमस्य मदे (=सोमपानेन हर्षे जाते सति) रण्यानि चक्रिरे (=र
कर्माणि=शौर्ययुक्तानि कर्माणि वृत्रवधादीनि) चक्रिरे (=कृतवन्तः)॥

सोमं पीत्वा शोभनदाना गायन्तो मरुतो निर्गत्य पर्वतसदृशमतिदृढमपि
भित्त्वा तेनावृतं जलाशयमुत्क्षिप्तवन्तः एवं च शौर्योपेतान्यनेकानि कर्माणि कृ
इति भावः॥

सायणास्तु मन्त्रमेतमेवं व्याचक्षते। अत्रेयमाख्यायिका। गोतम ऋषिः पि
पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे। तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र
तम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावं च
तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः। अयमर्थोऽनयोऽ
प्रतिपाद्यते॥ ते मरुतोऽवतम्। अवस्तान्तरो भवतीत्यवतः कूपः। कूपनामसु चावतो
वट इति पठितम्। तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा। स्वकीयेन बलेन नुनु
प्रेरितवन्तः उत्खातवन्त इत्यर्थः। एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो म
मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्ध गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि वि
भिदुः। विशेषेण बभञ्जुः। सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्या
न्तोभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति र
णत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे। स्तोतृभ्यः कुर्वन्तीति॥

०. ते [आपल्या] पराक्र-
रा वर उडविते झाले; अति
[अशा] पर्वताला सुद्धा
डून जाते झाले. मुरली वाज-
दानशाली मरुत् सोमाच्या
ध्यें शौर्यकृत्यें करिते झाले.

10. They sent up the spring with their might; they clove asunder even the high mountain. The liberal Maruts, blowing the flute, performed warlike deeds in the exhilaration of the Soma.

मर्यादेक खालीं सोडण्याचा परा-
ाने केला तो मरुतांच्या साहाय्या-
श अशी मंत्रकर्त्या ऋषीची विवक्षा

खाली लिहिल्याप्रमाणे म्हटला तर

हा मंत्र श्लोकाप्रमाणे लागतोः—

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं
सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।
धत्ते इन्द्रो नरि अपांसि कर्तवे
अहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥

०. 'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे
पी जो पाण्याचा झरा त्याला आप-
पराक्रमेंकरून फोडून त्यांतील पाणी
ऱ्यासारिखें वर उडवून देतात,
णे तसे करून पर्वतासारिखा जो
कठोर वृत्र त्याला फोडून पलीक-
जातात. या प्रकारेंकरून पराक्रमाचीं
जीं मरुत् करितात तीं सोम पिऊन
दित झाल्यावर करितात. मरुत् उ-
: मरुत् जाऊं लागले म्हणजे आल-
उन जणुं वाजवीत जात असतात.'
'झरा वर उडविते झाले'= ऊर्ध्वं
दे अवतम्.' म्हणजे जेव्हां जेव्हां ते
ऊं लागतात तेव्हां तेव्हां उडवीत
समात. मेघामध्यें जीं उदकें वाहून
विन्यासारिखीं दिसतात आणि मागा-
नि झऱ्यांतून वाहणाऱ्या प्रवाहाप्रमाणें
हूं लागतात तीं झऱ्यांतून वाहतात,
र्गाने मेघ हा झरा होय, असें रूपक

वेदात पुष्कळ ठिकाणीं येतें. ऋ. २.
२४. २ यात गृत्समद ऋषीनें म्हटले
आहे, 'पाषाणाप्रमाणे ज्याचे तोंड कठोर,
आणि ज्याची धार गोड होय, अशा मे-
घरूप ज्या झऱ्याला आपल्या पराक्रमेंक-
रून ब्रह्मणस्पतीनें फोडून उघडिलें'
(अश्मास्यम् अवत ब्रह्मणस्पतिः मधु-
धारमभि यम् ओजसा अतृणत्). पर्ज-
न्यवृष्टि होऊं लागली म्हणजे मेघरूपी
झरा उघडला जाऊन कारंज्याप्रमाणे उ-
डतो अशी कल्पना करणे यांत विशेष
ओढाताण नाहीं.

'मुरली वाजविणारे'= वाणं धम-
न्तः.' मरुत् गात असतात असें जसें
सांगितलेलें वेदांत आढळते (सू. १९,
मंत्र ४ आणि टीप पहा) तसेंच ते
वाद्य वाजवितात असेंहि म्हटलेलें दृष्टो-
स पडते, परंतु हें वाद्य कोणतें त्यावि-
षयीं निश्चय होत नाहीं. सायणाचार्यं

जिह्मं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।
आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥११॥

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णऽजे ।
आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा । चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. [ते मरुतः] अवतं (=कूपं मेघरूप) तया दिशा जिह्मं नुनुद्रे (=जिह्मं नुनुदिरे=वक्रं यथा तथा प्रेरितवन्तः=मेघरूपात्कूपाद् वक्रं यथा तथा जलमपातयन्)। [ते] तृष्णजे गोतमाय (=तृषिताय गोतमाय मम स्तोतर्त्रे) उत्सम् असिञ्चन् (=उदकगर्भं मेघ माताहयन्)। चित्रभानवः (=विचित्रदीप्तयो) [मरुतः] अवसा (=रक्षणेन सार्द्धम्) ईम् (=एनं गोतमम्) आगच्छन्ति [अपि च] धामभिः (=स्वैर्मजोभिः=स्वैर्बलैः) विप्रस्य कामं (=मेधाविनो गोतमस्यर्षेः पामनां मेघोदकादिविषया) तर्पयन्त (=अतर्पयन्त=अपूरयन्) ॥

जिह्मं नुनुद्रे तया दिशेत्यत्र सायणास्तु यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिशा जिह्मं वक्र तिर्यञ्च नुनुद्रे प्रेरितवन्त इति ॥

त्याला फोडें फोडें यांना आणि फोडें फोडें मुरली असें म्हणतात. परन्तु मंत्रात ते डमरू वाजवा यांना असा अर्थ करितात. (ऋ. ८. २०. ८ इत्यादि मंत्र पहा). परंतु ऋ. ९. ८०. १ यावरून [illegible] हे पुरली दिशा आलगुजा, [illegible] अर्से. [illegible] अर्थ करितात. [illegible] (=[illegible]) या [illegible] [illegible]

जातात असें म्हणणें यात काहीं नवल नाहीं, अगदी स्वाभाविक आहे.

* दानशाली '=' सुदानवः.' [illegible] उदार. पाऊसाची वृष्टि पुष्कळ करितात म्हणून हें विशेषण लाविल्याचें दिसतें. सू. ३०, मं. १० आणि [illegible] टीप पहा.

धीकारणः—

ऊर्ध्वं नुनुद्रे अवतं त [illegible]
दादृहाणं चिद्बिभिदुर्वि पर्वतम् ।
धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो
मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम्॥
॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।
अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१२. [हे मरुतः], वः (=युष्माकं=युष्माभिर्दत्तानि) या शर्मा (=यानि शर्माणि=यानि यानि सुखानि) सन्ति,–[यूयं हि] दाशुषे (हविर्दत्तवते शशमानाय) त्रिधातूनि (=त्रिप्रकाराणि) [शर्माणि] अधियच्छत (=अधिकं प्रयच्छत) [इति प्रसिद्धमेवास्ति],–तानि [शर्माणि] हे मरुतः, अस्मभ्यं वि यन्त (=विशेषेण प्रयच्छत) । हे वृषणः (=वीर्योपेताः) [मरुतः], [यूयं] नः (=अस्मभ्यं) सुवीरं रयिं (=शोभनवीररूपेतं धनं=सुसंततिं सुसंपत्तिं च) धत्त (=दत्त)॥
त्रिधातूनीत्यत्र पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानीति सायणः । स्यात् तत्।

आला असता त्याने पाणी मिळावे या इच्छेने मरुतांचे स्तवन केले. तेव्हां मरुतांनी तेथून जवळच असलेला एक कूप उपटून काढून गोतम होता त्या दिशेला नेऊन ठेविला. आणि त्याजवळ दोणी उत्पन्न करून तींत त्या कूपाचे पाणी ओतविलें आणि त्या पाण्याने ऋषीची तहान भागविली. या कथेविषयी या दोन्हींत मध्ये उल्लेख आहे." परंतु अशा कथा न घेतां नुसता अर्थ घ्यावयाचा झाल्यास [illegible] तेव्हां [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible]

तेव्हां, मेघरूपी झरा वाऱ्याच्या मार्गे मार्गे एकदा वर उडाल्यासारखा दि[illegible] एकदा वाकडा वाहतो आहे असा दि[illegible] सतो, एकदा या दिशेने वाहतो, एकदा त्या दिशेने वाहतो, असा जो [illegible] रूप कूपाची आणि झऱ्याची [illegible] होम पडते, तो गोतमादिक [illegible] उदकाचा असेल त्याम [illegible] आणि तेणेकरून [illegible] वगैरे त्या त्यांच्या मनकामना [illegible] त्या म्हणून मरुतांच्या पराक्रमाचे [illegible] करून होत आहे, असे त्यांचे [illegible] अर्थ [illegible].

सूक्त ८६.

ऋषि–गोतम. देवता–मरुत्. वृत्त– गायत्री.

१. हे अतितेजस्वी मरुतांनो, ज्याच्या घरीं द्युलोकापासून [येऊन] [तुम्ही] [सोम] पितां तो जन उत्तम सुरक्षकवान् होय.

२. हे हविर्वाहक [मरुतांनो], [तुम्ही आमचा] धांवा ऐका— मग तो [हविर्दात्या यजमानानें आपल्या] यज्ञांच्या योगानें [केलेला असो] अथवा स्तोत्यानें [आपल्या] स्तोत्रांच्या योगानें [केलेला असो].

HYMN 86.

To the *Maruts*. By *Gotama* Metre—*Gâyatrî*.

1. That person, O most shining Maruts, to whose house ye come from heaven to drink [the Soma], is the best-championed.

2. [Whether made] through sacrifices, O carriers of oblation, or consisting of the hymns of a poet, hear the invocation, O Maruts.

---

१. हेंहि सूक्त गोतमाचेंच आहे, आणि देवता सुद्धा मरुतच होत. ऋषि म्हणतो कीं, मरुत् हवा घेऊन ज्या उपासकाच्या घरीं येऊन सोम पितात, त्याच्या भाग्यास सीमा नाहीं, त्याला कोणाची भीति नाहीं; आणि त्यालाच उत्तम रक्षक आहे असें लोक समजतात.

[illegible] पु- [illegible] आहे [illegible] भिन्न आहे [illegible]

देवाविषयीं अतिशयेंकरून भक्तिपरायण आणि दृढनिश्चय असा होता.

शांतिपूर्ण म्हणून जो जप करितात त्यांत हा मंत्र येतो.

वृत्तपूरणार्थ द्वितीयचरणांत 'विमहसः' असा उच्चार करावा लागतो. वृत्तपूरणासाठींच 'पाथ' असा रूपाच्या ऐवजीं संहितेंत 'पाथा' असा पाठ झाला आहे त्याजकडे लक्ष द्यावें.

२. 'हे मरुतांनो, तुम्ही आमची हाक ऐका, मग ती हाक यजमानाला यज्ञ करून त्या द्वारें मारिली असो, [illegible] मंत्र रचून मारिली असो.' असें [illegible]

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत ।
स गन्ता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत ।
सः । गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. उत वा (=अपि च) [हे मरुतः], यस्य वाजिनो (=यस्य हविर्लक्षणान्न-वतो यजमानस्य) [यूयं] विप्रम् अनु तक्षत (=मेधाविनं कविम् अतक्षत=अकृतवन्तः स्थ) स [यजमानो] गोमति व्रजे (=गोभिः पूर्णं गोष्ठे प्राप्नोति=गोभिः पूर्णं गोष्ठं प्राप्नोति) ॥

यं कविसामर्थ्यरहितम् अकविं सन्तं यजमानं यूयं पश्चाद् मन्त्रकरणसमर्थं कुरुथ स तु स्वकृतैर्मन्त्रैर्युष्मान् प्रसाद्य यथाकामं गाः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

सायणास्तु यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणान्नोपेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतक्षत हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति । स यजमानो गोमति इ० । अतक्षत । ......व्यत्ययेन मध्यम. । इति ॥

यस्य वाजिनः यस्मै वीराय विप्रम् अनु तक्षत कविमदत्तेति मूलरः ॥

असो; आणि केवळ तोंडेच म्हटली पण त्यांनबरोबर यज्ञ करून हवि अर्पण केलें नाहीं तरी तोहि तुम्हांला मान्य होओत, हवि नाहीं म्हणून तुम्ही त्याचा अव्हेर करूं नका. यावरून प्राचीन-काळीं जो यज्ञ करीत त्याला आणि आधुनिक यज्ञाला पुष्कळ अंतर आहे असें सहज सिद्ध होतें. प्राचीनकाळचा यज्ञ म्हणजे केव्हा केव्हां हविच अर्पण केलें म्हणजे पुरे असे. त्याबरोबर स्तोत्रे म्हटलींच पाहिजेत असें नव्हते, म्ह-टलींच तर उत्तम. पण अवश्य नव्हतें. [illegible] प्राचीन यज्ञ म्हणजे 'पूजा' [illegible] केव्हा केव्हां होत असा-[illegible] [illegible] येत नाही आणि ज्यांला उपाध्या [illegible] आणि भटहि नाहीं अशा [illegible] स्त्रिया आणि शूद्र वैश्य इत्यादि [illegible] व्यतिरिक्त जातींतील असंख्य जन [illegible] दाखवून (म्हणजे आधुनिक काळें [illegible] देऊन) मुकी पूजा (मंत्ररहित [illegible] करितात. तशी पूजा असली तरी [illegible] यांला प्रिय होओ असें कवीचें [illegible]

वृजनसुखासाठी तुम्ही [illegible] 'शि[illegible] र्थं या मर्तानआप्' असा [illegible] हिजे. आणि वृजनसुखासाठीच [illegible] पणांत 'तुष्ट' असा [illegible] ता' असें मंदिरांत झालें आहे.

याहि मंत्राचा [illegible] [illegible] असतात.

३. आणि [हे मरुतांनो], ा यजमानाला [तुम्ही] कवि रितां तो तर गाईंनीं भरलेल्या ठ्याचा धनी होतो.

3. And that sacrificer of whom you, Maruts, make a poet, shall attain to a cowfold full of cows

३. वरच्या मंत्रांत मांगितले कीं स्तो- नी पुन. असा यज्ञ मरुतांस मान्य तोच पण ज्याला स्तोत्र करण्याची श- ि नसल्यामुळें यज्ञच मात्र करितां येतो ाचा नुसता यज्ञहि मरुतांस मान्य हो- ल. आता म्हणतो की, ' हे मरुतानो, या यज्ञ करणाऱ्याला तुम्ही ऋषि करि- ां, म्हणजे ज्या यजमानाला सूक्तें रच- याची शक्ति नसलेली तुम्ही उत्पन्न क- रितां त्याला ती शक्ति आल्यावर तुमचीं तोत्रे तो गातो आणि मग तुम्ही प्रसन्न होऊन त्याला यथेच्छ गाई प्राप्त करून देत असतां. ' यावरून स्तोत्र देवास फा- र प्रिय आहे असें दर्शविलें आहे.

' ज्या यजमानाला तुम्ही कवि करि- ता '=' यस्य वाजिनो विप्रम् अनु तक्षत.' म्हणजे ज्याला प्रथम स्तोत्र रचण्याची शक्ति नसतां मागाहून (अनु) ती शक्ति त्याच्या अंगीं उत्पन्न करिता. सायणा- चार्य किंचित् निराळा अन्वय घेऊन अ- र्थहि किंचित् निराळा करितात. भाषा पहा. मोक्षमूलर ' वाजिन् ' शब्दाचा अर्थ येथें ' वीर' असा करितात. सभव- तो पुढचा मंत्र पहा.

वृत्तानुरोधानें 'उत वा यस्य वाजिनः अनु विप्रमतक्षत ' असा पाठ म्हटला पाहिजे.

अस्य वीरस्यं बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु ।
उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥
अस्य । वीरस्यं । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु ।
उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥
अस्य श्रोषन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
सूरं चित्सस्रुषीरिषः ॥ ५ ॥ ११ ॥
अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

४. अस्य वीरस्य (=पूर्वोक्तस्य शौर्योपेतस्य यजमानस्य) बर्हिषि (=यज्ञे अनुष्ठिते यज्ञे) सोमो दिविष्टिषु (=द्युलोकेच्छया यजनीयेषु दिवसेषु सर्वेष्वपि यज्ञवद्दिवसेषु) सुतः (=अभिषुतो) [भवति]। उक्थं मदश्च शस्यते (=स्तोत्रं मदकारी सोमरसश्च प्रशस्यते=मादकारी प्रशस्यः सोमो युष्मभ्यमर्पितो भवति युष्माकं स्तोत्रं च गीयते) ॥

सायणस्तु वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः। ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति। उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदश्च। मदिधातुना युक्ता मरुतो देवताः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती निविच्चास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते। [illegible] पद्यन इति ॥

५. [ते मरुत.] अस्य (=मद्रूपस्योपासकस्य) [हव] श्रोषन्तु (=शृण्वन्तु) यो [मरुद्गणो] विश्वाश्चर्षणी (=सकला अपि प्रजा) आ अभि भुवः (=सर्वतोऽभिभवति)। सूरं चित् (=सूरमेव=सूरिमेव=यजमानमेव) सस्रुषीः इषः (=सस्रुष्य इषः=प्रवहन्त्य अन्नगणः=अन्नप्रवाहाः) [प्रवहन्तु] ॥

आ भुवः इत्यस्य स्थले मुम्बगाचार्यः आभुवः इति पाठमिच्छति। भुवः [illegible] भवति भुवत् इति पूर्वव्याख्याने पूर्वोक्तरीत्यैव व्याख्यानम्। आभुवः इति तु [illegible] [illegible] ॥

[illegible] यजमान स्पर्धां न [illegible] न। [illegible] हि [illegible] [illegible] यजमान [illegible] भवति [illegible] तथैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

४. तसल्या वीराच्या यज्ञांत सर्व] उत्सवांच्या प्रसंगीं सोम ाढिला जातो; स्तोत्र आणि माद ायिले जातात.

4. In the sacrifice of that hero [is] Soma expressed in all festivals, [and] is praise and exhilaration sung

५. जो [मरुद्गण] सकळ ोकांचा पराजय करणारा होय [तो मरुद्गण] या उपासकाची [स्तुति] ऐकून घेओ. आणि अन्नाचे प्रवाह स्तोत्यापतच धावत येओत.

5. May they hear [the invocation] of this [worshipper]–[the troop of the Maruts] that vanquishes all people. To the pious worshipper alone may food run in streams

---

८. 'हा जो वर यजमान म्हटला तसल्या यजमानाचे घरी, तुमची कृपा त्याला होऊन तो ऋषि झाल्यावर, प्रत्येक उत्सवाच्या दिवशीं तुम्हांकारणें यज्ञ होत असतो, आणि त्या यज्ञात केवळ हविस तुम्हाला अर्पण न होता सोमहि काढिला जातो, आणि तो तुम्हाला अर्पण केला जातो; आणि तुम्हांप्रीत्यर्थ स्तोत्र रचून गाइलें जातें; आणि अर्पण केलेल्या मादकारक सोमाची प्रशंसा केली जाते.'

'वीराच्या यज्ञांत'='वीरस्य वार्हेषि.' 'वीराच्या यज्ञांत' हे शब्द आपल्या कानास जरा विलक्षण लागतील. कारण अर्वाचीन काळी यज्ञ करणें हे वीराचें काम नव्हे, आणि युद्ध करणें हे यजमानाचे काम नव्हे असें आपण समजतो. परंतु प्राचीन काळी तसा प्रकार नव्हता. [illegible] हवि अर्पण करून उपास्य देवताला भजन; ब्राह्मण, क्षत्रिय इत्यादि जातिभेदाच्या मधे गाने काही अटचण नसे आणि प्रत्येक यजमान प्रसंग येतांच युद्ध करी, यज्ञ करणें हा आपला अधिकार आहे असें सर्वजण मानीत.

'स्तोत्र आणि माद गायिले जातात'–'उक्थ मदश्च शस्यते' म्हणजे माद आणणारा सोम अर्पण करून त्याजबरोबर त्या सोमाची प्रशंसा करणार असें स्तोत्र म्हटलें जातें. हेच शब्द ऋ० ८. ८०. १ या मंत्रात पुनः असेच आले आहेत.

५ हा मरुद्गणाला प्रार्थना आहे असें म्हणतो.–'हा जो या मरुताचा समूह स्तुति करीत आहे, त्याची स्तुति मरुद् ऐकून घेओत. कारण मरुद्गण सामान्य नव्हे, तर सकळ लोकांवर त्याचा अधिकार आहे. तर तो आमची प्रार्थना ऐको आणि विपुल अन्नाचे प्रवाह [illegible]

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् ।
अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् ।
अवःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।
यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः ।
यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे मरुतः, चर्षणीना (=द्रष्टृणा सर्वज्ञाना) [भवताम्] अवोभिः (=अवां-गीः) [सरक्षिता] वय पूर्वीभिः शरद्भिः (=बहून् संवत्सरान्) ददाशिम हि (=यु-ष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः स्मः खलु) ॥

" यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थ. ॥ "

चर्षणिशब्दस्य सायणाचार्यः कृतोर्थ एव साधीयान् । ते हि सर्वेषु स्थलेषु एतेन प्रकारेण व्याचक्षते । स चार्थो व्याख्यातृपरंपरागतोस्तीति भाति ॥

७. हे प्रयज्यवो मरुतः (=प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः), यस्य [मर्त्यस्य] प्रयांसि (=हवींषि) [यूयं] पर्षथ (=स्वीकुरुथ) स मर्त्यः सुभगः (=शोभनधन) अस्तु (=भवतु) ॥

आहेत ते मरुतांचे जे स्तोते म्हणजे त्यांचे उपासक जन त्यांच्या घरी वाहून येओ-न. त्यांची भक्ति न करणाऱ्या अभक्ता-च्या घरी न वाहून येओत.' असा हा अर्थ आम्ही सायणाला अनुसरून केला आहे. पण ' सुतः ' हे क्रियापद पूर्वार्धात अ-सून ' दधर्षीणः ' हे कर्तृपद आणि कर्म-पद उत्तरार्धात आले आहे. हा एक अडचण दिसते. आणि ' सूर ' शब्दाचा अर्थ ' सूर्य ' (=[illegible]) असा करा-वा लागतो हा दुसरी अडचण दिसे. तथापि ' सूर ' शब्दाचा ' सूर्य ' हा अर्थ बहुतकरून होत असतो असे असले ' प्राज्ञ,' ' ऋत्विज् ' असा मरुतां इतर ठिकाणीहि केल्याचे दिसून येते (ऋ. १. १२१. ७; ८. २६. २४ इ-हा). शिवाय सकळ शोभा[illegible] ता हें विशेषण मरुतास [illegible] आहे. उपासकाला मारणे [illegible] नाही. ऋ. ५. ५४ यातहि [illegible]

६. हे मरुतांनो, सर्वज्ञानी असे जे तुम्ही त्या तुम[च्या प्र-सादां]च्या योगेंकरून आम्ही पुष्क-ळ वर्षांपासुन [तुम्हांला हवि] देत आलों आहों.

6. Since many autumns, O Maruts, have we under the auspices of [you] [who are] wise, offered oblation [unto you].

७. हे पूजनीय मरुत् हो, ज्या-चीं हव्यें तुम्ही स्वीकारीत असतां तो मर्त्य श्रीमंत होओ.

7. May that mortal, O most worshipful Maruts, be prosperous, whose oblations you receive.

[आ]रंभ हे शब्द आले आहेत ते तेथें [उ]द्दाम लाविलेले नसतां अर्थाला ला-विले आहेत मात्र ५. ७३. १ यात [ना]ला लाविले आहेत ते तेथें जुळतात. [पर] लोकास जिरगास्याचा हाक ऐक, दुसऱ्यांची ऐकूं नये हा अभिप्राय वैदि-क ऋषींच्या अभिप्रायाप्रमाणें दिसत नाहीं.

वृत्तानुरोधानें प्रथम चरणात 'अस्य श्रोषन्तु आ भुवः' असे म्हटले पाहिजे.

---

६ 'हे सर्वज्ञाना मरुत् हो, तुमच्या [कृपे]नें आज पुष्कळ वर्षेपर्यंत आम्ही नि-[यमा]नें तुमची उपासना करीत आलो [आ]हों आणि आम्ही समर्पिलेले हवि तु-म्ही ग्रहण करीत आला आहां; त्याप्रमा-णेंच आज आमचे हवि स्वीकारून घे-ण्याकरितां तुम्ही या.'

'शरदांनो' = 'वर्षाणाम्.' कित्ये-एक विद्वान् वर्षांशरद्‌ाचा हा सायणानी केलेला अर्थ टाकून शृ धातूपासुन या शब्दाची व्युत्पत्ति कल्पून 'शत्रूना-शक', 'बलवान', 'दीप्त' असा अर्थ क-रितात. परंतु सायणांनी केलेला अर्थ अनिष्टपणाचा दिसतो असेंच नव्हे पण बहुतकरून सर्व ठिकाणीं उत्तम जुळतो.

वृत्तानुरोधेंकरून 'अवोभिश्चर्षणीन-आम्' असा तिसरा चरण वाचला पाहिजे.

७. भावार्थ स्पष्ट आहे. श्रीमंत होओ असे जरी म्हटले आहे तरी श्री-मंत होत असतो असा मनातील अर्थ आहे. 'स्वीकारीत असतां' हा 'वर्ष-थ' याचा अक्षरशः अर्थ नाहीं. अक्ष-रशः अर्थ 'पार पाडित असतां' असा दिसतो

वृत्तानुरोधेंकरून दुसरा चरण 'मरु-तो अस्तु मानिअः' असा म्हटला पा-हिजे.

८. आणि हे सत्यबल शूर [म-
[] हो, [तुमची] स्तुति गाऊन
ति [थकल्यानें] घाम येतो त्या-
कडे [आणि] [तुमच्या] उ-
त्कंठित कवीच्या मनकामनेकडेस
तुम्ही] चित्त द्या.

8. And know ye, brave Maruts of true strength, the sweat of [your] anxious singer [and] his desire.

९. हे सत्यबल [मरुत्] हो,
तुम्ही [आपल्या] मोठेपणानें [तु-
मचें] जें [बळ] तें प्रगट करा.
[आणि] विद्युल्लतेनें राक्षसांना मा-
रून टाका.

9. O [Maruts] of true strength, may you with [your] greatness manifest that [your strength]. Strike ye the demon with the lightning.

---

८. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'हे मरुतांनो, हवि देणारा उपासक सुदैवान होओ असे वरच्या मंत्रांत म्हटलें आहेत; आतां असा प्रार्थना आहे की, जो हवि न देतां तुमची स्तुति गाऊन गाऊन थकून जातो आणि थकव्यानें त्याच्या अंगाला घाम येतो आणि हृदयाचा वाळा करितो असा जो मनमानी कवि म्हणजे कवि त्याचीहि मनकामना काय आहे ती जाणून घेऊन ती तुम्ही पूर्ण करा.'

'सत्यबळ'='सत्यशवसः.' सत्य आहे बळ ज्याचें ते. हें विशेषण देवाविषयी वेदांत पुष्कळ येत असतें. याच अर्थाचीं 'सत्यशुष्म' आणि 'सत्यसत्वा' हींहि विशेषणें देवाला (विशेषेकरून इंद्राला) लाविलेलीं आढळतात.

वृत्ताकरितां दुसरा चरण 'इंदस्यें सत्यशवसः' असा म्हटला पाहिजे.

या मंत्रावरून हवि देऊन यज्ञ करून देवांला भजणारा यजमान निराळा असे आणि जो स्वतःकरितां अथवा तशा यजमानाकरितां स्तोत्रें रचून देत असे तो कवि निराळा असे असें अनुमान काढण्यासारिखें आहे असें दिसतें.

९. हा मंत्र उपसंहारासारखा असल्यामुळें मरुतांपाशीं ऋषि वर मागत आहे. 'हे सत्यबळाचे मरुतांनो, तुमचें जें सत्यबळ आहे तें तुम्ही आपल्या माहात्म्याच्या योगानें प्रगट करा, आणि आम्हाला उपद्रव करणारे जे राक्षसादिक त्याला तुम्ही वीज पाडून मारून टाका.'

'राक्षसाला'='रक्षः.' सूक्त ७६, मं. ३ आणि त्यावरील टीप पहा.

वृत्तानुरोधेंकरून 'विध्यत' याच्या ऐव-

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् ।
ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् ।
ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे-मरुतो], गुह्यं तमः (=गुहायां स्थितम् अज्ञानादिकम् अन्धकारं) गूहत (=गुहायामेव स्थापयत=लोके यथा न प्रादुर्भवति तथा कुरुत) विश्वम् अत्रिणं (=रात्रिं सर्वत्र प्रसृते तमसि इतस्ततः संचरन्तं भीतिक्रोधादिकं मनुष्याणां भक्षकं राक्षसं) वि यात(=विभिद्य.गच्छत=विभिद्य नाशयत) । [अपि च] यत् ज्योतिः(=सूर्यप्रकाशादिकं ज्ञानादिकं वा यं प्रकाशम्) उश्मसि (=वयम् इच्छामः) [तत्] कर्त (=आविष्कुरुत)॥

ळी 'विध्यता' असा पाठ सहितेत झाला आहे यावरून गायत्रीच्या तिसऱ्या पादांतील तिसरें अक्षर दीर्घ असावें असा छांदस नियम दिसतो. तरीहि याच सूक्ताचा चवथा मंत्र पाहा. प्रस्तुत मंत्राच्या तिसऱ्या पादांत उपान्त्य अक्षर दीर्घ आहे हे कानाला कर्कश लागतें. प्राचीन काळी क्षचा उच्चार खसारिखा करीत असतील कीं काय ? गुजराथ प्रांतांत क्षच्या ठिकाणीं ख म्हणतात हे प्रसिद्ध आहेच.

१०. [हे मरुतांनो], कोनापर्यंत राहणारा [जो] अंधार [तो] [तुम्ही] [कोनापर्यंतच] झांकून ठेवा. सकळ क्षसांला [तुम्ही] भेदून टाका. े प्रकाश [आम्ही] इच्छितों । [तुम्ही] प्रगट करा.

10. Conceal ye Maruts the darkness that lies hidden in the caves. Split to destruction every hungry fiend, manifest the light that we desire.

१०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आ. आणि ऋषि आपल्या मनातला वर गत आहे. गोतम ऋषि म्हणतोः—' हे रुतांनो, गुहामध्येच सतत राहणारे जें म म्हणजे अंधकार त्याला गुहेतच ठे. ा. बाहेर पसरूं देऊं नका. आणि अंधाराच्या जिकडे तिकडे प्रसार झाला म्हणजे उपासकांना खाऊन टाकण्याकरितां बाहेर फिरत असणारे जे राक्षस यांचा नाश करून टाका आणि ज्याची आर्य वांछा करीत असतो त्या प्रकाशाचा जिकडे तिकडे प्रसार करा.'

यात सांगितलेला अंधकार म्हणजे साधारण दृष्टीस पडणारा काळोख समजावयाचा नाहीं असें आम्हास दिसतें; तर अज्ञान, भ्रांति इत्यादिक जे औपचारिक अंधकार तें समजावयाचें आहे आणि गुहा म्हणजे वाईट वर्तनाविषयीं वगैरे वाईट मनुष्याच्या ज्या दुष्ट अथवा अंतःकरणें तीं होत; आणि राक्षस म्हणजे अज्ञानाचा प्रसार झाल्यामुळे मनुष्याच्या साधुत्वाचा नाश करणारे जे क्रोधादिकांचे परिणाम ते होत आणि प्रकाश म्हणजे ज्ञान होय असा ऋषीच्या मनांतील भावार्थ दिसतो.

या सर्व सूक्ताचा उच्चार शांतिसूक्तांत करीत असतात. शांतिसूक्त अनिष्ट परिणाम निवारण्यासाठीं अनेक संकटप्रसंगीं म्हणत असतात. उदाहरणार्थ गर्भिणी स्त्रीची सहज सुटका व्हावी म्हणून प्रसूतीच्या वेदनामध्यें शांतिसूक्त म्हणतात. तर अशा प्रसंगीं मरुतांविषयीं प्रस्तुत सूक्तामधील अभिप्रायाचा सूक्ताचा काय संबंध आहे त्याचा विचार करणें अवश्य दिसतें.

सूक्तानुरोधेकरून पहिला चरण 'गूहता गुह्यं तमो' असा म्हटला पाहिजे.

सूक्तम् ८७.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । मरुतो देवता । जगती छन्दः ।

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।
जुष्टतमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानज्रे के चिदुस्रा इव स्तृभिः ।

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुरा
ऋजीषिणः ।
जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अञ्जिऽभिः । वि । आनज्रे । के । चि
उस्राःऽइव । स्तृऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रत्वक्षसः (=प्रकृष्टेन बलेन युक्ताः) प्रतवसः (=प्रकर्षेण शक्ति
विरप्शिनः (=विशेषेण महान्तः) अनानताः (=न नमिताः=केनाप्यपृग
विथुराः (=अहीनाः =सततसंघात्मकत्वेनैव गच्छन्त.) ऋजीषिणः (=ऋ
सोमं पिबन्तो) जुष्टतमासः (=उपासकैरतिशयेन सेविताः=प्रियतमा) न
(=नरमाः =अतिशयेन शौर्योपेताः) [एतादृशा मरुतः] स्तृभिः अञ्जिभि (
नामदृशैराभरणैः) वि आनज्रे (विशेषेण नभसि व्यक्ता भवन्ति)। के चि
इव (=बालसूर्यस्य केचनैव संघीभूताः किरणा इव)॥

बालसूर्यस्य यथा प्रातःकाले केचिदेव किरणाः प्रथमं दृश्यमानास्तेजसि
न्योन्याहीनाः सन्तो युगपत् प्रादुर्भवन्ति तद्वद् इमे मरुतः प्रादुर्भवन्ति इ
इति भावकर्तं कवेः॥ मरुतो यदा गच्छन्ति तदा सूर्यकिरणान् रुन्धन्तीति सोऽपि
भवति (ऋ. १. ३७. १) मन्त्रान्तरेऽपि दृश्यते। दृश्यता तत्रत्या नो महाप
ऋजीषिण इत्यत्र विषये पृ॰ पाठकं कानिनम् इत्यस्य व्याख्याने पठुर्न
तम। केचिद् उस्राः इव स्तृभिः इत्यत्र मरुतः सन्ति सगता न पुनराद् इ
त्याहं केचिद् केचनैव प्रथमम् आगच्छन्ति ते च उस्रा दीप्तिमन्तो [illegible]
[illegible] यथा नक्षत्रैस्तथा स्वैराभरणैः शोभन्त इति मत्सुन्दरः। मरुतः [illegible]
प्रथमं केचिद् अनन्तरं प्रादुर्भवन्तीति नात्र नर्मिदिः। अपि च [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न तेषां [illegible]
[illegible] ॥

२. हे मरुतांनो, जेव्हां [तु-ही] आकाशांतील प्रदेशांत पक्ष्यांप्रमाणे कोणत्याहि मार्गांनें [जाण्या] तुमचा रथ सिद्ध करितां तेव्हां] तुमच्या रथांवर मेघ गळतात. तुम्ही [तुमच्या] उपासकरितां मधूसारिखें उदक ओतित असतां.

2. When O Maruts. you prepare [your] car [to go] like birds by any path on the slopes [of the sky], the clouds shower on your chariots. Sprinkle ye for [your] worshipper the honey-like water.

त्या अर्थ समवत नाहा असे आम्हास टतें.

'अनानिहत'='अनानना.' अक्षरः अर्थ 'ज्यांना कोणीं वाकविले नातित म्हणजे जिंकून नम्र केले नाहींत ते,' ज्यांच्या विरुद्ध कोणी येऊं शकत नाहींत ते.

'समस्मक'='अविथुराः'. मरुत् एक एक न जाता गणांनी फिरत असतात, ते गण सात आहेत असे सायणाचार्य म्हणतात. (सूक्त ५, मंत्र ४ यावरील टीका पहा.)

मात्र सर्वीं अरुणोदय होतांच सूर्याच्या किरणांचा झुबका जसा येतो आणि सगळे किरण एकत्र मिळून पण एकमेकांच्या जवळ जवळ असून जणू येत आहेत असे वाटते, तसे मरुत् आपली फुटाफूट न होऊं देता गणांना येत आहेत असे तात्पर्य. सू. ३९, म. १ यांतहि मरुत् सूर्यकिरणाप्रमाणे येतात असे सांगितले आहे, ते पहा.

'सोमपी'='ऋजीषिणः.' सू. ६४, मं. १२ यावरील आमची टीका पहा. 'ऋजीषि' शब्दाचा आम्हीं सायणाप्रमाणे अर्थ केला आहे आणि तो अति प्राचीनशास्त्रापासूनच व्याख्यानपरंपरागत असल्यामुळे समाननीय दिसतो.

'नक्षत्रसदृश आभरणांनीं'='स्तृभिः अञ्जिभिः.' 'स्तृभिः' यांत लुप्तोपमा आहे असे आम्हास दिसते.

हा मंत्र शाकल्याला खालीं लिहिल्याप्रमाणे नसतो—

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनः
अनानता अविथुरा ऋजीषिणः।
जुष्टतमासो नृतमासो अञ्जिभिर्
व्यानज्रे के चिदुस्रा इव स्तृभिः॥

---

२. हा मंत्र पटाण आहे. आम्ही केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे:— हे मरुतांनो, जेथे जेथे तुम्हां आगास रथांत बसून पाहिजे त्या मार्गानें पक्ष्यांप्रमाणे जाता, जिकडे जिकडे म्हणजे जाल तिकडे तिकडे मेघवृष्टि तुमच्या रथांवर होते; आणि त्या वृष्टीपासून तुम्हीं मरुत् आपल्या उपासकांकरितां मू-

प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे।
ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः॥३॥

प्र। एषाम्। अज्मेषु। विथुराऽइव। रेजते। भूमिः। यामेषु। यत्। ह। युञ्जते। शुभे।
ते। क्रीळयः। धुनयः। भ्राजत्ऽऋष्टयः। स्वयम्। महिऽत्वम्। पनयन्त। धूतयः॥ ३॥

भाषायाम्.

३. यत् ह (=यदा खलु) [ते मरुत॰] शुभे युञ्जते (=शोभायै रथेषु अ योजयन्ति=यदा रथारूढा भूत्वा शोभन्ते) [तदा] एषां (=तेषाम्) अज्मेषु [च] (=उत्क्षेपणेषु गमनेषु च सत्सु) भूमि॰ (=पृथ्वी) विथुरेव प्र रे (=आश्रयहीनेव भूत्वा प्रकर्षेण कम्पते)। ते क्रीळयः (=क्रीडाशीला) धु (=चलनस्वभावा) भ्राजदृष्टयः (=दीप्यमानायुधा) धूतयः (=पृथिव्यादीनां क पितारो) [मरुत॰] [स्वकीय] महित्वं (=महत्त्वं) स्वयं (=स्वयमेव मा त्कवेकृत एव) पनयन्त (=स्तुवन्ति)॥

भ्राजदृष्टीभूतत्वादिगुणविशिष्टाना मरुतां महत्त्व मादृशान अल्पकर्तृत न क्षते स्वयमेव तत्स्तुतमिव वर्तत इति भाव॰॥

मांवर मेघोदकाचा वर्षाव करिता.' दुसरी आधी उघड आहे; पण प्रथमार्धाचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे असें नाहीं. त्यांत 'ययिम् अविध्यम्' हे शब्द कठिण आहेत. त्याचा अर्थ सायणाचार्य 'मेघाला घर्षरिता' असा करितात; आणि मोक्षमूलरादिक कितीएक नवीन विद्वान 'मार्गाला पाहतां' असा करितात. आम्हीं केलेल्या अर्थाला ऋ. ८. ७. ५; ८. ७. १४ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य यांचा आधार आहे. परंतु एक दोन प्रमाणांवरून अद्याप असाच अर्थ देत नेत मरुत् जातात तेथें

तेथें ते मेघवृष्टि करितात आणि ती मरुत् उपासक जनासाठीं करितात तसा अर्थ स्पष्ट आहे. मरुत् जि जातात तिकडे पाऊस पडत असतो मरुत्सूक्तांमध्ये पूर्वी आलेल आहे. ३७, म. १०; सू. ३८, म. ७, ८ त्यांजवरील भाष्य पहा.

'ओतोत असता '=' उधा ' रसः अर्थ 'ओता' असा आहार्य पण रीतिनियमानाच्या स्वरूपी अ क्रियापदें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं असतात.

'मरुत्पालिते उदक '=' पूर्व

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवा गणो॒ऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः
असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गण

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
तविषीभिः । आऽवृतः ।
असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता ।
अर्थ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मात् कारणात्) स स्वसृत् (=स्वयमेव सरन्=अन्यैरप्रेरितः) पृष-
दश्वः (=पृषत्य. श्वेतबिन्दुङ्किता हरिण्य एवाश्वा यस्य स) युवा (=नित्यतरुण.) ईशा-
(=सर्वेषा प्रभुः) [एतादृशो] [मरुता] गणः अया (=अनया) [स्तुत्या] तवि-
षीभिरावृतः (=बलैर्वेष्टितो) [भूतोस्ति] । [हे मरुद्गण], [त्व] सत्यः (=स-
पराक्रमः) ऋणयावा (=ऋणस्य तवोपासकेदेयस्य यापयिता हन्ता) अनेद्य (=अ-
वद्यः=दोषरहितः=प्रशस्यः) असि । अथ (=अनन्तरं=तस्मात् कारणात्) [त-
गणः अस्या धियः (=अस्माकम् अस्य कर्मणो) वृषा प्राविता (=शौर्योपेतो र-
[भव] ॥

अया इत्यत्र विषये अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवतीति सायणाचार्य-
अयाशब्द एवमर्थ इति मूलरभट्टाः । अयाशब्दयुक्तान्मन्त्रान्सर्वानपि दृष्टवन्तो वय-
अया अनया स्तुत्येति व्याख्यान वर मन्यामहे ।

ऋणयावेति पदमपि यादृगस्त भाति । स्तोतॄणाम् ऋणस्यापगमयितेति हि साय-
स्तोतॄणामृणस्य पाप्मनो हन्तेति रोधमूलरौ । मन्वान्तरभाष्ये पुनः सायणः कश्चि-
तमर्थं न ज्ञापयति । सति च तादृशेर्थे विद्यमाने जानीयात्सुखमेव स आर्या-
व्याख्यातेति भाति ॥

मेघाभ्रंमेषु विधुरेव रेजते | ते कोळयो धुनयो भ्राजदृष्टय
भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे । | स्वयं महित्व पनयन्त धूतय. ॥

४. कारण कीं, जो स्वगति-
न् होय, आणि पांढऱ्या टिप-
यांच्या हरिणी हेच ज्याचे घोडे
त, जो नित्यतरुण, असा जो
भु मरुद्गण तो या स्तुतीच्या यो-
करून सकळ बळांनीं वेष्टित
ला आहे. [हे मरुद्गणा], तूं सत्य
स, तूं ऋणनाशक, आणि अनिं-
आहेस. तर तूं गण या आम-
या कर्माचा प्रबळ संरक्षिता हो.

4. For the troop of Maruts, which is self-moved, which has spotted deer for its horses, which is ever-youthful, and which is the lord of all, is through this our prayer surrounded by all powers.— Thou art, O troop, true, thou art the destroyer of debt, and thou art stainless. Do thou therefore [become] the mighty champion troop of this our rite.

---

४ ऋषि म्हणतोः—' स्वतांहाची ज्या-
स शक्ति आहे म्हणजे मनुष्याप्रमाणे ज्या-
स हालविण्याला अथवा जीवंत राख-
ण्याला दुसऱ्याची अवश्यकता नाही अ-
सा जो मरुद्गण; ज्याच्या रथाला घोड्याच्या
ऐवजी पांढऱ्या टिपक्याच्या हरिणी जो-
डल्या आहेत; जो सदैव तरुण; जो
सर्वांचा प्रभु; तो मरुतांचा गण या आम-
च्या मंत्राच्या योगाने बलिष्ठ झाला आहे.
[illegible] सत्यपराक्रमी, उपासकांची ऋणे
[illegible] करणारा आणि स्तवनीय होत.
[illegible] तो आमच्या या धर्माचा संरक्षणकर्ता
[illegible]'

' पांढऱ्या टिपक्याच्या हरिणी हेच
[illegible] होत ' = पृषदश्वः.' सू ३.१,
[illegible] आणि १४. ८ हे मंत्र आणि स्त-
[illegible] ही पहा.

' नित्यतरुण ' = ' युवा '. वेदांत दे-
[illegible] पुष्कळ ठि[illegible]

एकळ ठिकाणीं दिली आहे. विशेषेकरून
इंद्र, मरुत्, अग्नि, रुद्र, सोम, आदित्य
(म्हणजे मित्र, वरुण, अर्यमा, भग, इ-
त्यादिक आठजण), सकल देव, सविता,
विष्णु, अश्वी, मित्रावरुण, विश्वेदेव यांस
तरुण असे विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं ला-
विलेले आढळते. याचे तात्पर्य इतकेच
कीं ते जसे अमर म्हणजे कधींहि न मर-
णारे होत तसेच ते कधींहि वृद्ध न होणारे
होत. म्हणूनच त्याला वेदांच्या आलीक-
डील ग्रंथांत ' अजर ' असे नाव पडले
आहे.

' या स्तुतीच्या योगेकरून सकळ ब-
ळांनीं वेष्टित झाला आहे ' = ' अस्य श्रि-
यांभिरावृतः'. स्तुतीच्या योगाने देवतांचें
बळ वाढतें असे पुष्कळ वेळ सांगि-
तलेच आहे.

' या [आमच्या] कर्माचा ' = ' अस्य
धियः'. म्हणजे जे आम्ही हुशार करतो.

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा।
यदीमिन्द्रं शम्यृक्वाण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥५॥
पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जि-
ति । चक्षसा ।
यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्वाणः । आशत । आत् । इत् ।
नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. [वयं] प्रत्नस्य पितुः (=पुराणस्यास्मत्कुलोत्पादयितुः रहूगणस्य) जन्
(=तस्माद् यज्जन्म तेन) वदामसि (=वदामः=वक्ष्यमाणं वृत्तान्तं कथयाम) [उत]
सोमस्य चक्षसा (=सोमरसस्य दर्शनेन=अभिषुतं सोमं दृष्ट्वा) [मरुतां] जि
प्र जिगाति (=तं पातुं प्रकर्षेण गच्छति=पुरतो गच्छति), [अपि च] यद् (=य
ऋक्वाणः (=स्तुतिं कुर्वाणा) [मरुतः] शमि (=वृत्रवधकर्मणि) ईम् इन्द्रम् (=
मिन्द्रम्) आशत (=प्राप्नुवन्=तस्य माहात्म्यमकुर्वन्) आत् इत् (=तस्मात्काल
भृत्येव) [ते मरुतो] यज्ञियानि नामानि दधिरे (=यज्ञयोग्यानि नामानि धा
वन्तः=यजनीयेषु देवेषु गणितत्वं प्राप्नुवन्) [इति] ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । वयमेतद्वक्ष्यमाणं पितुः प्रत्नस्य पुराणस्यास्मा रहू
कुले जाता यस्मात्तस्माद् ब्रूमः । यथा मरुतः सोमरसं दृष्ट्वा तं पातुं प्रयान्ति ते
प्रथमं देवा नासन् तर्हि वृत्रहननरूपे महाकर्मणि देवमिन्द्रं स्तुत्वा तस्य सह
यदाकुर्वंस्तस्मात्कालात्प्रभृत्येव देवत्वमापुः इतरदेवैश्च सह यज्ञियेषु परिगणना प्रापु
न्निति ॥ रहूगणेन यदस्माकमुक्तं तद्वदामः नत्वन्यथा वदाम इति भावः ॥ मूल
भृतयः पुन पितुर्जन्मना पितु. प्रकारेण पिता यथावदत्तथा वदाम इति व्याच
सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसेत्यत्र “ सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोम
“ चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिगाति ।
“प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्भ्यः क्रियते ” इति स

मान्वर्थ यजनरूपी कर्म करीत आहों त्या-
चे. तें कर्म करण्याला आम्हास कधीहि
१. होऊं नये अशी ऋषीची प्रार्थना
आ.
धांकीकरणः—

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवा ग
अया ईशानस्तविषीभिरा
अमि सत्यः ऋणयावा अने
अस्य धियः प्राविताथा वृ

५. [आम्ही आमच्या] पुरा-पित्यापासुन जन्म पावून बोल्तों तीं];—सोमाला पाहून [मरु-वी] जिव्हा पुढें सरसावते; आणि] जेव्हां [मरुत्] [वृत्र-ाच्या] कामीं स्तुति करीत फ-त इंद्राला जाऊन मिळाले, ते-पासुनच [ते] पूज्यत्व धारण रिते झाले.

5. We speak through our birth from [our] ancient father: at the sight of the Soma the tongue [of the Maruts] goes forth; when they, singing the praises [of Indra], joined Indra in the great deed, from thence for the first time did they attain to names worthy of worship.

५. कवि म्हणतोः—' रद्रगण जो आ-ना पुरातन वगज त्याच्या कुळात आम-ा जन्म असल्यामुळे जे आम्ही ऐकिले ाहे ते आम्ही बोलतो. आणि ते हें कीं, रुदाम सोमाविषयी फार आसक्ति आ-, सोमरस पाहताच तो पिण्याकरिता ाची जिव्हा जणुं पुढे सरसावते; आणि रुत् प्रथम देव नव्हते, ते इंद्राला वृत्र-नाच्या कामीं मोठें साहाय्य करून तर देवत्व पावले, आणि त्या वेळापासु-ा लोक त्यांजप्रीत्यर्थ यज्ञ करूं लागले. अशी आम्हांस आमच्या कुळात कथा मिळाली आहे.'

' जन्म पावून '=' जन्मना.' अक्षर-ः अर्थ ' जन्माने.' म्हणजे पुराण पिता ो त्याजपासून आमचे जन्म झाले आहे ा कारणावरून. ' प्रत्नस्य पितुः' या षष्ठीचा अर्थ पंचमीप्रमाणेच पर्यवसानी घे-तला पाहिजे

' तेव्हापासूनच '=' आद् इत्.' म-रुत् प्रथम देव नव्हते ते मागाहून देव झाले आणि ते इंद्राला साहाय्य केल्यामु-ळे झाले असे इतर मंत्रातहि सांगितलेले आढळते. सू. ८५, मं. २, ७ पहा. सू. ७२, मं. ३ यात तीन वर्षेपर्यंत अग्नीची उपासना करून मरुताला देवत्व आले असे सांगितले आहे, ते पहा.

या मंत्राचा पूर्वार्ध बहुतकरून सर्व टीकाकाराला नीट बसतो, पण उत्तरार्ध किंचित् सदवडीत आहेः—

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि
सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा।
यदीमिन्द्रं शम्यृक्वाण आशत
आदिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सु
खादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते
ऋक्वऽभिः । सुऽखादयः ।
ते । वाशीऽमन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य ।
धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

६. [मरुतो] भानुभिः श्रियसे कं स मिमिक्षिरे (=शोभार्थं तेजोभिः स्वानि-
तेजोभिः संगता भूत्वा दीप्यमाना बभूवुः) सुखादयः (=शोभनाभरणशालिनः)
ते [मरुतो] रश्मिभिः ऋक्वभि. (=किरणैः स्तोतृभिश्च) [सं मिमिक्षिरे=संगताः]
ते वाशीमन्तः (=आराख्यायुधैर्युक्ता) इष्मिणः (=गतिमन्तः) अभीरवः (=भय-
हिता) [मरुतः] प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः (=प्रियकरस्य मरुत्संबन्धिनः पद
विद्रे (=वेत्तारो बभूवुः=तल्लब्धवन्तः) ॥

इन्द्रस्य वृत्रहननमहाकर्मणि कृतसाहाय्या मरुतो देवत्वं प्राप्तवन्तः सन्
इव किरणैस्तेजोभिश्च संगता बभूवुः । अपि च प्रियं यज्ञेषु स्वर्गादिषु च
मरुतां स्थानं तद्धारितवन्तः । तस्मात् कालात् प्रभृत्येव कवयस्तान्स्तुवन्ति ते
च हवींषि प्रार्पयन्तीति भावगतं गोतमस्य ॥

सं मिमिक्षिरे । मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची (ऋ. १. १६७. ३) इत्यत्र मर्
तिर्मितिकर्मेति सम्यक् सायणाचार्याः ॥

६. [मरुत्] तेजांप्रत पावले आणि शोभले. ते किरणांप्रत [पावले]. त्या उत्तमाभरणालंकृत [मरुतां]ला स्तोते [प्राप्त झाले]. कुठार धारण करणारे, गतिमान्, निर्भय [असे जे मरुत्] प्रिय मारुत पदाप्रत पावले.

6. They obtained splendor, and shone. They obtained rays They the wearers of good ornaments obtained praisers [for themselves]. They the wearers of axes, impetuous [and] fearless, attained to the dear Home of Maruts.

६. मरुतांनीं इंद्राला वृत्र मारण्याच्या कामीं साहाय्य केल्यानंतर ते देव झाले असें वरच्या मंत्रांत सांगितलें. त्याच अनुसरून कवि म्हणतो कीं, 'त्यांस देवत्व प्राप्त झाल्यावर त्याच्या अंगीं किरण आणि महातेज हीं आलीं; आणि नंतर त्यांची स्तुति करावयाला मनसारिखे कवि मिळाले. आणि मग आम्ही त्यांचें स्थान अमुक ठिकाणीं आहे, ते असे आहेत, ते चांगले आहेत, ते महाप्रतापी आहेत अशी जी त्यांची प्रतिष्ठा ती वाढवूं लागलों.'

'तेजाप्रत पावले आणि शोभले '= 'श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे.' अक्षरशः अर्थ, 'शोभेकरितां तेजांप्रत पावले.' 'श्रियसे' याच्या अर्थाविषयीं ऋ. ५.५९.३ हा मंत्र आणि त्यावरील भाष्य पहा. 'कम्' हें पादपूरण अव्यय आहे.

'उत्तमाभरणालंकृत '= सुखादयः'. ऋ. ५.८७.१ यावरील सायणभाष्य पहा.

'कुठार धारण करणारे '= 'वाशीमन्त.'. सू. ३७, मं. २ आणि त्यावरील आमची टीका पहा.

येथें हें सत्याऐंशीवें सूक्त संपलें. यात गोतम ऋषीनें आपल्या उपास्य देवतांच्या स्वरूपावरोवर आपलेंहि खरें स्वरूप प्रगट केलें आहे. त्यानें स्वरूप पुराणादिक ग्रंथ जसें असावें असें आम्हांस शिकवितात त्या प्रकारचें आरोपित स्वरूप प्रगट केलेलें नाहीं. यात तपोबलाचें नांव नाहीं; ब्रह्मचर्यव्रताचा लेश नाहीं; तामस स्वभावाचें वारेंहि नाहीं. युगांचीं युगें जगण्याच्या शक्तीचा गंधहि नाहीं, मग सर्वज्ञतेचा शील कोठून येईल ?

वृत्तानुरोधेंकरून हा मंत्र असा वाचला पाहिजे:—

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे
ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्तः इष्मिणो अभीरवो
विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धामनः ॥

सूक्तम् ८८.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । मरुतो देवता । आद्यान्ते प्रस्तारपङ्क्ती । आद्यौ पादौ जागती तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । पञ्चमी विराड्रूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अन्त्योष्टकः सा विराड्रूपा । शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्णैः ।
आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्तत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतः, [यूयं] विद्युन्मद्भिः (=विद्युद्युक्तैः) स्वर्कैः (=शोभनदीप्तिभिः) ऋष्टिमद्भिः (=आयुधविशेषवद्भिः) अश्वपर्णैः (=अश्वरूपपक्षयुक्तैः) रथेभिः (=युष्म... [रथैः) आ यात (=आगच्छ ... वर्षिष्ठया इषा (=अतिशये ... नः आ पप्तत (=अस्मान् ... न्मत्यागच्छत) ॥

विद्युन्मत्सु तेजस्विषु अश्वरूपपक्षयुक्तेषु रथेषु आरुह्य युष्माभि... रायुधैः सह यूयमागच्छत आगच्छन्तश्च सर्वोत्तमम् अन्नम् अस्मभ्यम् आनयत पक्षवच्छोभनाश्वयुक्ता युष्मद्रया युष्मान् गृहीत्वा शीघ्रमेव नः समीपे पतित्विति भावः ॥

सूक्त ८८.

ऋषि–रहूगणाचा पुत्र गोतम. देवता–मरुत्. वृत्त–१ली आणि ६वी या ऋचांचें प्रस्तारपंक्ति; ५वीचें विराड्रूप वृत्त; उरलेल्या ऋचांचें त्रिष्टुभ्. प्रस्तारपंक्तीचें लक्षण असें कीं, पहिला आणि दुसरा हे चरण जगतीवृत्ताचे असावे आणि तिसरा आणि चवथा हे गायत्रीवृत्ताचे असावे. पहिले तीन पाद एकादशाक्षरी आणि चवथा अष्टाक्षरी असला म्हणजे विराड्रूप होतें.

१. हे मरुतांनो, तुम्ही आपल्या विद्युत्पूर्ण, तेजःपुंज, भाल्यांनीं भरलेल्या आणि अश्वपक्ष रथांच्या योगेंकरून या. हे सुप्रज्ञ मरुतांनो, तुम्ही अत्युत्तम अन्नसंपत्तीसह पक्ष्यांप्रमाणें आम्हांजवळ उडून या.

HYMN 88.

To the *Maruts*. By *Gotama* son of *Rahûgaṇa*. Metre—*Trishṭubh*, except as regards Verses 1 and 6, of which it is *Prastâra-Pankti*, the 5th is a *Virâḍrûpa*. The *Prastâra-Pankti* consists of four lines, the first and third of which belong to the *Jagatî*, and the second and the fourth to the *Gâyatrî*, metre. The *Virâḍrûpa* consists of the first three Pâdas of eleven syllables each and the fourth of eight syllables.

1. Come ye, Maruts, with [your] chariots full of lightnings, full of splendors, full of spears, [and] having horses for [their] wings. Fly unto us, O wise [Gods], like birds, bringing the mightiest food [for us].

---

१ हेंहि सूक्त मरुतांविषयींच आहे. या पहिल्या ऋचेंत गोतम ऋषि मरुतांला म्हणतो; 'हे मरुतांनो, तुम्ही विजानीं चमकणाऱ्या आणि तेजःपुंज अशा तुमच्या रथांत बसून या. आणि देवांना आपले भाले हातांत घ्या. तुमच्या रथास पक्षाप्रमाणें चालणारे घोडे जोडलेले असतात. त्यांत बसून तुम्ही पक्ष्यांप्रमाणें उडून आम्हांकडे या आणि येतांना उत्तम अन्नसंपत्ति आम्हांकरिता घेऊन या.'

'विद्युत्पूर्ण' = 'विद्युन्मद्भि'. हें विशेषण जरी या ठिकाणीं मरुतांच्या रथांस लाविलें आहे तरी वस्तुतः विजा हातांत घेऊन देणारे असें तें मरुतांचेच वस्तुतः विशेषण आहे. मरुत् आले म्हणजे बरोबर विजा घेऊन देतात असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ ऋ. ५. ५८. ६ हा मंत्र आणि

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरश्वैः।
रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान्पव्या रथस्य जङ्घनन्त भूम ॥२॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूःऽभिः । अश्वैः ।
रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जङ्घनन्त । भूम ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. ते [मरुतः] अरुणेभिः (=आरक्तवर्णैः) वरम् आ (अभिमतमभिमुखमेव अथवा यथाकामं) पिशङ्गैः (=पिङ्गलवर्णैः) रथतूर्भिः (=रथान् वेगेन वहद्भिः) अश्वैः शुभे कं यान्ति (=शोभायै खलु गच्छन्ति=गच्छन्ति गच्छन्तश्च शोभन्ते)। स्वधितिवान् (=वज्रसदृशायुधविशेषेण युक्तो) [मरुद्गणः] रुक्मो न चित्र. (=सुवर्णमिव अतिशयेन दर्शनीयो) [भवति] । [ते मरुतः] रथस्य पव्या (=रथचक्रेण=रथचक्रनेमिसदृशेन स्वायुधेन) भूम जङ्घनन्त (=पृथिवीम् अत्यर्थं घ्नन्ति)॥

"स्तोतृरक्षणार्थमागताना तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः" इति सायणः ॥

वरम् आ इत्यत्र अथवा यथाकाममिति सम्यग् मॉक्षमूलरप्रभृतयः पाश्चात्याः॥

त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'तेजःपुज'='रथतूः.' हें सुद्धा विशेषण वरच्याप्रमाणेंच आहे; म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या पाहता जरी रथाचें विशेषण आहे तरीहि वस्तुतः तेजःपुंज असे जे मरुत् त्यानीं आपल्या रथांत बसून यावें असें तात्पर्य आहे. मरुतांला तेजःपुंज, तेजस्वी इत्यादि अर्थाची प्रभादर्शक विशेषणें लाविलेली वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आलीं आहेत त्यांतून कितीएक सू.८७, मं. १ याजवरील टीपेंत आम्ही दिलीं आहेत तीं पहा.

'भाल्यांनी भरलेल्या '=ऋष्टिमद्भिः' हे विशेषण सुद्धा व्याकरणाने शक्तिहीक सता रथांस लाविलें आहे तरी वस्तुतः मरुतांचेंच आहे. मरुत् आपल्या सांबांर लकलकीत भाले घेऊन येतात असें पुष्कळ ठिकाणें सांगितलेलीं पूर्वी क लींच आहेत. सू. ३७, मं. २ इत्यादि पहा.

'अश्वपक्ष'='अश्वपर्णैः.' म्हणजे हे हेच आहेत पंख ज्यांनां. मरुत् आपल्या रथांत बसून पक्ष्यांप्रमाणें उडत येतात त्यापेक्षां त्या रथांच्या घोड्यांस पंख असें

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा।
युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युम्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न ।
कृणवन्ते । ऊर्ध्वा ।
युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुऽजाताः । तुविऽद्युम्नासः । धनयन्ते
अद्रिम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे मरुतः], वः (=युष्माकम्) अधि तनूषु (=शरीरेषु=अंसेषु) व[र्तन्ते], [वा]
(=वाश्यः=आराख्यान्यायुधानि) श्रिये कं (=शोभायै खलु) [वर्तन्ते], [वा]
ऊर्ध्वा मेधा वना न (=ऊर्ध्वानि मेध्यानि वनानीव=उच्छ्रिता मेधसंबन्धिनो यूपा[ः])
कृणवन्ते (=कृण्वते=क्रियन्ते=अंसेषु ध्रियन्ते)। हे सुजाता मरुतः (=शोभनज[न्म-]
नयुक्ता मरुतः), तुविद्युम्नासः (=तुविद्युम्नाः=प्रभूतधना उपासका) युष्मभ्यं [कं]
(=युष्मदर्थमेव) अद्रि धनयन्ते (=अद्रिसदृशं महान्तं ग्रावाणं धनं कुर्वन्ति=[ग्राव-]
भिः सोमम् अभिषुण्वन्ति) ॥

"मेधा वना न कृणवन्ते ऊर्ध्वा" इति पादमस्तं सायणा एवं नि[रूपयति]।
"मरुतो वना न। उच्छ्रितान् वृक्षसमूहानिव मेधा मेधान् यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाह[री-]
नसत्ररूपेणोच्छ्रितान् कृणवन्ते। यजमानैः कारयन्ति" इति।

मोक्षमूलरस्तु मेधाः इति सविसर्गं पदं गृहीत्वा मरुतो वृक्षान् यथा ऊर्ध्वान् उद्गत[ान्]
कुर्वन्ति तथा अस्माकं मेधाः बुद्धीः उद्बुद्धाः कुर्वन्त्विति भाष्यमिच्छति ॥

मेधापदं मेध्या इति आद्युदात्तमेध्यपदार्थकं सहनीयमर्थलाभायेति वयम् ॥

वार्थ आहे. पण 'पवि' अथवा 'रथस पविः' किंवा 'रथानां पविः' हे वज्रासारिख्या एका शस्त्राचें नांव आहे असें वेदांतील मंत्रांवरून दिसून येतें. अग्नीच्या शस्त्राला 'पवि' असे म्हटले आहे. तसेंच इंद्राच्या वज्राला पवि असें नाव दिलें आहे. ऋ. १. १६६. १० आणि १. १६८. ८ यांत मरुताच्या आयुधाला 'पवि' असें म्हटलें आहे. ऋ. ५. ५[...] ९ आणि सायणभाष्य पहा. ऋ. १. १८[...] २; ६. ८. ५; १०. २७. ६ आ[णि] १०. १८०. २ हे मंत्र आणि सा[यण]भाष्य पहा.

थोडक्यांतरणः—

ते अरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः
शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरश्वैः।

३. [हे मरुतांनो,] सौंदर्या- [तुमच्या] खांद्यावर कुठारी [आहेत]. त्या यज्ञांतील यूपदं- [प्रमाणें] उभ्या धारण केलेल्या अ- [सतात]. हे कुलीन मरुतांनो, महा- [श्रीमंत]वी [उपासक] तुम्हांसाठींच [दगडानें] सोम काढीत असतात.

3. For beauty, [O Maruts,] [there are] axes on your bodies [They] are held upright like sacrificial posts. For you, O well-born Maruts, affluent worshippers despoil the pressing-stone [of the Soma].

वृक्षो न पिप्रः सुअधीतिरीवान्
पन्था रुपरुर्य मेंद्वलन्त भूम ॥
यांत तिसऱ्या चरणांत स्वधितिवान्

शब्द ' सुअधीतिरीवान् ' असा उच्चारला पाहिजे. इतर भेद विशेष नाहीं.

३. ऋषि म्हणतो:—' मरुतांच्या खां-[द्या]वर कुठारी असतात त्या सुंदर दिस-[ता]त. त्या कुठारी मरुत् आपल्या खांद्या-[व]र उभ्या धरितात त्या यज्ञांतील यूप [म्ह]णून जे दंड असतात त्यांसारिख्या [दि]सतात. वैभववन्त उपासक जन मोठ-[मो]टे भावे लावून जे सोम काढितात ते [म]रुतांसाठींच काढितात.' ही मरुतांची [प्र]शंसा आहे, परंतु: मरुतांशिवाय दुस-[ऱ्]या देवांसाठीं उपासक जन सोम काढून [अ]र्पण करीत नाहींत असें ऋषीच्या म-[ना]त निश्चित नाहीं.

' सौंदर्यासाठीं तुमच्या खांद्यावर कु-[ठा]री आहेत'= श्रिये कं वो अधि तनूषु [वा]शीः'. म्हणजे तुमच्या खांद्यावर कुठा-री आहेत आणि त्या फार शोभतात.

' कुलीन '=' सुजाताः'. म्हणजे मोठ्या कुळांत जन्मलेल्याप्रमाणें दयाळु, उदार, विनययुक्त, सौजन्यपूर्ण असे. ' सुजात ' हें विशेषण ऋग्वेदात अग्नीस (ऋ. १. १९२. १५ इ०), अश्वी देवांस (ऋ. १. ११८. १० इ०), मित्रावरुणास (ऋ. ८. २५. २ इ०) आणि उषेला (ऋ. १.१२३.३ इ० यांत) लाविलेले आढळतें.

थोकवृत्ताला हा मंत्र खालीं दाखवि-ल्याप्रमाणें बसतो:—

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीः
मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।
युष्मभ्यं कं मरुतः सुजाताः
तुविद्युम्नासो धनयन्त अद्रिम् ॥

अहा॑नि गृध्राः॒ पर्या॑ व॒ आगु॑रि॒मां धियं॑ वार्का॒र्यां च॑ दे॒वीम्।
ब्रह्म॑ कृ॒ण्वन्तो॒ गोत॑मासो अ॒र्कैरू॒र्ध्वं नु॑नुद्र उत्स॒धिं पिब॑ध्यै ॥४॥

अहा॑नि । गृध्राः॑ । परि॑ । आ । व॒ः । आ । अ॒गुः॒ । इ॒माम् । धिय॑म् ।
वा॒र्का॒र्या॑म् । च॒ । दे॒वीम् ।
ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । गोत॑मासः । अ॒र्कैः । ऊ॒र्ध्वम् । नु॒नु॒द्रे॒ । उ॒त्स॒ऽधिम् ।
पिब॑ध्यै ॥ ४ ॥

भाषाभाष्यम्.

४. [हे मरुतः], गृध्राः (=वृष्टिमाकाङ्क्षमाणा) [गोतमा] अहानि (=दिवसान्
हानि=दिने दिने) वः परि आ आ अगुः (=युष्मान् आभिमुख्येन परितो जग्मुः
परिगीतवन्तः) [अद्य दिने] इमां धियं (=इमां प्रार्थनां) देवीं वार्कार्यां च (=दी
व्याम् उदकदात्रीं स्तुतिं च) [अगुः=जगुः] । ब्रह्म कृण्वन्तः (=युष्मदर्थं कर्म कुर्व
न्तो) गोतमासः (=गोतमाः) पिबध्यै (=उदकं पातुम्) अर्कैः (=स्तोत्रैः) उत्सधिं
ऊर्ध्वं नुनुद्रे (=कूपम् उन्नतं यथा तथा प्रेरितवन्तः=स्तोत्रैर्मेघोदकम् अवर्षयन्)॥

अस्या आद्यौ पादौ सायणेनैवं व्याख्यातौ । तृषितैर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गो
मेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय ददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिदृषिर्ब्रूते । हे गोतमा
गृध्रा जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्वो युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्या
गतानि । परित आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कार्यां वार्भिरुदकैर्निष्पाद्यां दि
ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवी गोतमानमकुर्वन्निति ॥

४. [हे मरुतांनो], [उदकाविषयीं] उत्सुक गोतम प्रतिदिनीं तुम्हांविषयीं गात असतात; [आणि आजच्या दिनीं] [आज] ही प्रार्थना आणि हें दिव्य पर्जन्यस्तोत्र गाइलें आहे. स्तोत्र करणारे गोतम पाणी पिण्यासाठीं स्तोत्रांच्या योगेंकरून कूपाचें पाणी वर उडवितात.

4. On [all] days have the thirsty [Gotamas], [O Maruts], sung about you [and] have [this day] sung this prayer and [this] divine water-giving hymn. The Gotamas, performing the rite, have with [their] songs sent up the spring for to drink.

४. उदकाविषयीं अतिशय उत्सुक असे जे आम्ही गोतमकुळांत जन्मलेले त्यांनी प्रतिदिवसी स्तोत्र गाइली आहेत. आणि त्याप्रमाणेच आजहि त्यांनी हें स्तोत्र आणि ही उदक प्रार्थणारी स्तुति केली आहे. आम्ही गोतम स्तोत्राच्या योगाने मेरूप कूपाचें पाणी आपोआप वर उडे असें करीत असतों. तर त्याप्रमाणे आजहि या स्तोत्राच्या योगाने आम्हांला उदकाचा लाभ होओ.'

मरुतांविषयींची सूक्तें बहुतकरून दुर्बोध असतात. प्रत्येक मंत्रात कांहीनाकांही तरी काठिन्य असतेंच. आणि या नियमाला अनुसरून हाहि मंत्र कठिण आहे. यात 'अहानि' म्हणजे 'विश्वानि अहानि' याऐवजीं 'प्रतिदिनीं' या अर्थी असे समजणे हें निरुपायामुळेच स्वीकारिलें पाहिजे. शिवाय 'गृभाः परि आ व आगुः' याच्या अर्थाविषयी संशय आहे. द्वितीय अर्धाच्या अर्थाविषयीं अडचण नाही, पण पहिला अर्ध आणि विशेषकरून पहिला चरण कठिण आहे तथापि सर्व मंत्राच्या भावार्थाविषयी संशय नाही.

'कूपाला वर उडवितात'='ऊर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिम्.' सू. ८५, म. १०, ११ पहा.

वृत्तासाठी हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजेः—

अहानि गृध्राः परि आ व आगुः
इमा धियं वार्कारिआ च देवीम्।
ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्कैः
ऊर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्यै॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति ष्टोभति वाघतो न वाणी।
अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

एषा। स्या। वः। मरुतः। अनुऽभर्त्री। प्रति। स्तोभति। वाघतः।
न। वाणी।
अस्तोभयत्। वृथा। आसाम्। अनु। स्वधाम्। गभस्त्योः ॥६॥१४॥

भाषायाम्.

६. अत्र सायणाः। हे मरुतः स्या सैषास्मदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्त्री युष्मद्‌ हरन्ती युष्मद्गुणसदृशी प्रति ष्टोभति। प्रत्येकं स्तौति। स्तोभतिः स्तुतिकर्मा। तत्र वाघतो न वाणी। नशब्दः संप्रत्यर्थे। तदुक्तं यास्केन। अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः। नि० ७. ३१.। इति। इदानीमृत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथानायासेन आसाम् आभिर्ऋग्भिरस्तोभयत्। अस्तौत्। इदानीमित्युक्ते कदेत्याह। गभस्त्योर्ल दीययोर्बाह्वोः स्वधाम्। अन्न नामैतत्। यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति तद नुलक्ष्येत्यर्थः। इति ॥

दुर्बोधतमेषा महतायासेनापि न बुध्यते। स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन सायणा अपि कथं कथमपि व्याचक्षत इति द्रष्टव्यम् ॥

रून चक्राकार गळ्यात घालावयाचे हार किंवा त्यासारिखाच कवच इत्यादि आंगावर घालावयाचा किंवा ध्यावयाचा कांही तरी पदार्थ असावा असें दिसते.

'लोहमय दाढाचे'='अयोदंष्ट्रान्.' दाढा म्हणजे येथें सुळे समजले पाहिजेत आणि मरुतांस वराह असें म्हटले आहे त्यामुळें हे विशेषण येथें नीट जुळतें.

'वराह'='वराहून्.' म्हणजे सूकर, रानडुकर. मरुतास डुकर असें म्हणण्याचें कारण असें दिसतें की ते डुकरासमागें मुसंडी मारून भरधाव पळतात आणि ज्यांच्या आंगावर जातात त्यांचा डुकराप्रमाणें चुराडा करून टाकितात.

ऋ. १०. ६७. ७ यांतहि मरुतांस वराह असें म्हटलें आहे. ऋ. ९. ९७. ७ यांत सोम या देवाला 'वराह' असें म्हटले आहे. ऋ. १०. ९९. ६ असें ७. ७७. १० यात मेघाला वराह म्हटलें आहे. त्याचे कारण मेघ (म्हणजे ढग) वराहाप्रमाणे काळ्या रंगाचे आणि पाण्यांत लोळणारे असे दिसतात.

या मंत्राचे वृत्त विराड्रूप आहे. हा लिहिल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजे:--

एतत्त्यन्न योजनम् अचेति
सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः।
पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्
विधावतो वराहून् ॥

६. हे परम तरुण अग्नी, कल्याणकारक [जो तूं त्या] तुझ्याच ठायीं सकल हवि अर्पिलें जातें. तर तूं प्रसन्न [होऊन] आज आणि पुढेंहि देवांला, आम्हांस शूरपुत्रपौत्रादिक अपत्यें प्राप्त व्हावीं म्हणून, हवीनें तृप्त कर.

6. In thy blessed self alone, O most youthful Agni, is all oblation offered. Do thou, therefore, benevolent[ly] to-day and in future gratify the gods [with our oblation] [for] brave progeny to us.

---

६. ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, कोणत्याहि देवासाठीं अथवा देवांसाठीं हवि अर्पावयाचें असलें तरी ते एकट्या अग्नीच्याच ठायीं अर्पण करितात, त्याप्रमाणें आम्हीहि, हे अग्नी, तुझ्याच ठायीं अर्पण करीत आहों; तर तूं कृपा करून आज आणि पुढेंहि नित्य आमचे हवि देवांत प्रविष्ट कर, कीं जेणे करून ते तृप्त होतील आणि आम्हास शौर्यवान असे पुत्रपौत्रादिक संतति देतील.'

'देवांना, आम्हांस शूर पुत्रपौत्रादिक अपत्यें प्राप्त व्हावीं म्हणून, हवीनें तृप्त कर' = यक्षि देवान् सुवीर्या' आम्हां [इ]त्यर्थं देवान् सुवीर्याणि [उद्दिश्य]' असा अन्वय करून अर्थ केला आहे. म्हणजे या ऋचेत जो 'यक्षि' क्रियापद आहे त्याचे दोन अर्थ करावे लागतात असे [illegible] वाटतें: 'देवान् यक्षि' म्हणजे 'देवांस आमच्या हवीनें तृप्त कर' हा एक (या अर्थाविषयीं तर प्रयोगाच्या [illegible] [illegible] नाहीं, तो वेदांत [illegible] आहे); आणि [illegible] सुवीर्याणि' म्हणजे '[देवापासू]न] आम्हांस सुवीर्यास पुत्रपौत्रादि [illegible] मिळवून दे' हा दुसरा. हे दोन [illegible], अथवा 'सुवीर्याणि उद्दिश्य' [illegible] [illegible]. हा जो दुसरा अर्थ 'यज्' धातूचा नुक्ताच सांगितला (म्हणजे 'देवापासून कांहीं तरी मिळवून देणें' अथवा 'कांहीं अमुक एक गोष्ट प्राप्त व्हावी म्हणून यजन करणें') याचें उदाहरण ऋ. ७. ३६. ५ या मंत्रांत व त्यावरील सायणभाष्यांत आहे. त्यांत "यजन्ते अस्य सख्यम्" याचें भाष्य 'अस्य रुद्रस्य सख्यम् उद्दिश्य यजन्ते' असें केलें आहे. शिवाय ऋ. ३. १७. ३ यांत "देवानाम् अवो यक्षि विद्वान्" असें आहे त्याचा अर्थ 'विद्वान् अग्नीनें देवांचें पाठबळ आम्हास प्राप्त व्हावें म्हणून त्यांस हवीनें तृप्त करावें' असा आहे यांत संशय नाहीं.

'यक्षि देवान् सुवीर्या' म्हणजे 'सुवीर्यान् देवान् यक्षि' असें समजून 'शूर देवांस यज' असा अर्थ सायणाचार्य करितात. पण 'सुवीर्यान्' बद्दल 'सुवीर्या' हें रूप प्रयोगानुसारें सिद्ध होणार नाहीं, आणि ऋग्वेदांत 'सुवीर्य' शब्द अनेक ठिकाणीं आला आहे तो सर्व स्थळें आम्हीं शोधून पाहिलीं, परंतु कोठेंहि 'सुवीर्य' हें देवाचें विशेषण म्हणूनं कुठा [illegible] आढळत नाहीं. 'सुवीर्य' म्हणजे तें [illegible] 'चांगल्या वीर्यानें म्हणजे शौर्यानें युक्त' द्रव्य, [illegible] [illegible]

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अति स्रिधः ॥७॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।
होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वांसः । अति । स्रिधः ॥

घ्नन्तो वृत्रमतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।
भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।
भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥

भाषायाम्.

७. तं घ ईम् (=त ह ईम्=तम् एनम् एव) स्वराजं (=स्वतो दीप्यमा... [अग्निम्] इत्था नमस्विनः (=सत्यं यथा तथा नमस्कारं कुर्वाणाः=सत्यमेव ... परायणाः सन्त उपासकाः) उपासते (=उपतिष्ठन्ते) । स्रिधः (=शत्रून्) अति... वांसः (=अतितीर्णाः=अतिपारिताः) मनुषः (=मनुष्याः) होत्राभिः (=... अग्निम् [एव] समिन्धते (=पूजयन्ति) ॥

८. [अग्नेः साहाय्येन] [इतरे देवाः] वृत्रम् (=अपाम् आवरकं मेघरूपं ... सुरं) घ्नन्तः (=प्रहरन्तः) अतरन् (=तीर्णवन्तः) । [अपि च] रोदसी (=... द्यावापृथिवी) अपः (=अन्तरिक्ष) [च] [सर्वेषां] क्षयाय (=निवासाय) उ... चक्रिरे (=विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे=विस्तारितवन्तः) । [स] ... (वीर्यवान्) [अग्नि] आहुतः (=दत्तहविः=हविषा तृप्तः) [सन्] ... (=कण्वविषये=कण्वाय मह्यं) द्युम्नी (=धनदाता) भुवत् (=भवतु) [और... [कण्वाय मह्य=मत्साहाय्यार्थं] गविष्टिषु (=समामेषु) अश्वः (पुरुवाजी) [... क्रन्दत् (=शब्दयतु) ॥

पुत्रपौत्रादिक संतति' असाच अर्थ करि-
तात. यावरून प्रथम मागितलेली अदत्तग
तर आम्हास अनिवार्य दिसते.

या मंत्रात कवि अग्निपाशीं काय
मागतो तें ध्यानात ठेवावें. 'आम्हास
पुष्कळ दक्षिणा देणारा यजमान प्राप्त
करून दे' अथवा 'लाडू वगैरे पक्वान्न
रागवदास [illegible] एखादा भांडा मनु-

ष्य यात्रेस येऊन आमच्या ...
मागतो' असे अथवा 'नवनीत...
ज्यानें पाप, कुत्सितभागे ज्याचें ...
आणि कापसासमागें ज्यानें रों...
संतति आम्हांस देऊन तिचें संर...
श्रिप करीत असे वरदान मागत...
तर वीर्यसंपन्न आणि शूर ...
ग्राम दे' अशी प्रार्थना करीत ...

७. त्याच ह्या स्वदीप्त अग्नीला
रे प्रेमळ जन भजतात. शत्रूंपा-
न पार पडलेले मनुष्य हवींनीं
ग्नीला[च] पूजितात.

८. [अग्नीच्या साहाय्यानें]
देव] वृत्राला मारून तरले;
आणि] द्यावापृथिवी [आणि]
अंतरिक्ष यांस [सकल जनांच्या]
स्तीसाठीं विस्तारिते झाले. [या-
नव] अग्नीला हवि अर्पण केल्या-
र वीर्यवान् [अग्नि] कण्वाला
धनदाता होओ [आणि कण्वाक-
रितां] युद्धामध्यें घोडा[च जणुं
होऊन] चौताळो.

7. That same self-resplendent Agni do sincere worshippers serve; [and] [it is] Agni [that] men who have saved themselves from [their] enemies worship with oblations.

8. [Through Agni] [the gods] killing Vritra, triumphed,[and] made the earth, heaven [and] sky wide [for all] to inhabit. May [therefore] manly [Agni], on being sacrificed to, be to Kanva a giver of wealth, [and] in battles chafe [on his side] [like] a [war]-horse.

---

७. भावार्थ.—'असा जो वर अग्नि सांगितला त्यासच खरे प्रेमळ उपासक भजतात आणि लढाईंत पार पडलेले मनुष्य हव्यें अर्पण करून पूजाद्वारें आभार मानणें तो अग्नीलाच मानितात.'

या मंत्रात 'खरे प्रेमळ जन' हा अर्थ आम्हीं 'इत्था नमस्विन.' या शब्दाचा केला आहे. अक्षरशः अर्थ 'खरोखर नमस्कार करणारे [जन]' असा आहे; म्हणजे दांभिक भक्ति करणारे नव्हेत, मनःपूर्वक भक्ति करणारे. 'इत्था' हें विशेषणार्थी अव्यय आहे. हा त्याचा अर्थ पुष्कळ वेदमंत्रात आला आहे इतकेच नव्हे, पण ऋ. ६.१८.५. (तद् न. मर्त्र सत्यम् अस्तु युष्मे इत्था वदद्भिः बलम् अङ्गिरोभि.) याजवर आणि ऋ ४.१०.७ (इनं चिद् हि स्म सनेमि द्वेषः अग्ने इनोषि मर्तान् इत्था यजमानात् ऋतावः) याजवरील भाष्यात सायणाचार्यांनीहि 'सत्य' असाच अर्थ केला आहे. प्रस्तुत मंत्रात 'इत्था' म्हणजे 'या प्रकारें करून' असा ते अर्थ करितात; परंतु 'प्रेमळजन' ('नमस्विन.') कोणते ते पूर्वी सांगितलेले नाहींत व 'हा प्रकार' तो कोणता तोहि पूर्वी सांगितलेला नाहीं, यास्तव वर सांगितलेल्या अन्यत्र असलेल्या सायणोक्तीस अनुसरून आम्हीं 'इत्था' याचा 'खरोखर' असा अर्थ समजून भाषांतर केलें आहे.

८. 'अग्नि असा पराक्रमी आहे की त्याच्याच साहाय्यानें इतर देवांनीं वृत्राला मारून जय मिळविला आणि मग पृथिवी, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग या त्रैलोक्यास विस्तीर्ण केले, की जेणेकरून सकल

९. [हे अग्नी], [तूं दर्भा-( ] वैस, [तूं] मोठा आहेस. वांला अतिशयेंकरून संतुष्ट कर-णारा [जो तूं तो] प्रदीप्त हो. हे अग्नी, हे पवित्र, हे उत्तम [अग्नी], [तूं] आरक्त [आणि] सुंदर धूम [वर] टाक.

9. [Agni,] sit [thou] down, [thou] art great. The greatest satisfier of the gods, shine [thou] forth. Sacred [and] excellent Agni, send forth [thy] reddish [and] beautiful smoke

---

नागाधिपतींवर का निजनात यांनी का-णें पुढें येत जातील यात संशय नाही.

'चीनाळे' = 'क्रन्दन्.' 'क्रन्दत्' हे आर्मी लेट् काळाचें रूप घेतलें आहे सायणाचार्य वर्तमानकाळचें कृदन्त सम-जतात. परंतु ऋ. १. १७३ ३ पहा. 'क्रन्द्' धातूचें वर्तमानकाळींचें कृदन्त 'क्रन्दत्' असें होतें आणि तें ऋग्वेदात 'बरेच ठिकाणी आलें आहे.

'युद्धामध्यें' याबद्दल मुळात 'गवि-ष्टिषु' असें पद आहे. 'गविष्टि' याचा शब्दशः अर्थ 'गाईंची वांछा ज्यात आहे ते.' त्यावरून 'गाईंची इच्छा करून जे युद्ध तें' असा अर्थ होतो शेवटीं साधा-रण कोणतेहि युद्ध असा अर्थ होऊं लागला. वैदिक युगासारिख्या अतिपु-रातन काळीं कोणत्याहि देशात पाहूं गेलें तरी लढाई होत त्या स्वातंत्र्या-साठीं वगैरे थोड्यात पण शत्रूच्या गाई वळवून आणाव्या, धन लुटून आणावें, धान्य हरण करून आणावें यास हेतूनें होत असत हें ध्यानात ठेवणें अवश्य आहे.

---

९. या मंत्रात 'तूं देवास हवि पोह-चवून तृप्त करणारा अग्नि प्रथम तुझा सुंदर आणि अरुणासारिख्या आरक्त वर्णाचा धूर वर सोडून प्रदीप्त हो,' अ-शी अग्नीची प्रार्थना आहे.

'[तूं] मोठा आहेस' 'मोठा' यासा -र्णवदी पूर्वी यास पृष्ठाच्या तिसऱ्या क्रमेवर दिलेली टीप पहा.

'आरक्त' = 'अरुषम्.' म्हणजे ज्या-त किंचित् कालिमा, किंचित् रक्तिमा आहे असा रंगाचा. हे पेटल्या अग्नीच्या धूमास चांगलें विशेषण शोभतें. साय-णाचार्य प्रस्तुत स्थळीं 'अरुष' याचा अर्थ 'जाणारा' असा करितात; पण आमचा अर्थ विशेष योग्य आहे आणि ऋ. ५. १. ५; १०. १. ६; ३. १५. ३; ६. ३. ६; ६. ४८. ६ इत्यादि अनेक मन्त्रागील सायणाचार्यांच्याच भाष्याच्या आधारावर केलेला आहे.

या मंत्रात '[तूं] आरक्त [आणि]

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन।
यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥१०॥९॥

यम्। त्वा। देवासः। मनवे। दधुः। इह। यजिष्ठम्। हव्यऽवाहन। यम्। कण्वः। मेध्यऽअतिथिः। धनऽस्पृतम्। यम्। वृषा। यम्। उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१०. यं त्वा हे हव्यवाहन (=हविषो वाहक अग्ने), देवाः यजिष्ठ (=अतितमम् =उत्कृष्टो यष्टासीति कृत्वा) मनवे (=मनोरनुग्रहाय=मनुष्याणाम् अनुग्रहाय) इह (=यजनदेशे) दधुः (=स्थापयामासुः)। यं [त्वां] कण्वो मेध्यातिथि (=कण्वकुलोत्पन्नो मेध्यातिथिर्नाम कश्चिदृषिः), यं [त्वां] वृषा (=एतन्नाम कश्चिदृषिः), यं [त्वाम्] उपस्तुतः (=एतन्नामकः कश्चिदृषिः)[च] धनस्पृतं (=धनेन प्रीणयितारं =धनस्य संपादयितारं =धनसंपादकोसीति कृत्वा) [दधे =स्थापितवान्] ॥

सुंदर धूम [वर] टाक' अशी जी अग्नीची प्रार्थना केली तिजवरून असें दिसतें की, अग्नि हा देव होय आणि पराक्रमी आहे आणि तो सकल देवांहून मोठा आहे इत्यादि जरी कविजन समजत, तरी त्याचें मूळचें खरें स्वरूप (म्हणजे जाळतो जो तो लौकिक अग्नि अथवा आग [इ]त्या विसर तोच अग्नि हें) विसरत नसत. आरंभापासून एक बाजूनें मंत्रद्रष्ट्यांच्या मनांत कल्पनातरंग त्यावर उमटत तो देव, आणि दुसऱ्या बाजूनें निर्मित लांकडाच्या फळीप्रमाणें तो विस्तव, असें या अग्नीचें द्विविध वेदांत आढळतें.

१०. ज्या तुला उत्तम यजनाला, हे हव्यवाहना [अग्नी], देवांनीं मानवांसाठीं येथें स्थापिलें आहे; [आणि] ज्या तुला धनसंपादकाला कण्वकुळांतील मेध्यातिथीनें, ज्या [तु]ला वृषानें, [आणि] ज्या [तु]ला उपस्तुतानें स्थापिलें आहे.

10. Thou, whom, O bearer of the oblation, the gods have established here [as] the best sacrificer for [the benefit of] man; [and] whom Kanva Medhyâtithi, whom Vrishâ [and] whom Upastuta [have established] [as] the [best] procurer of wealth.

---

१०. 'अग्नीला पृथ्वीवर यज्ञशाळेत देवांनी एका कारणासाठीं आणि मानवांनीं दुसऱ्या कारणासाठीं स्थापिला आहे; देवांनीं स्थापिला तो यज्ञ चाग-रा मेधादिनो म्हणजे मनुष्यांनीं दिलेले हवि देवांकडेस उत्कृष्ट रीतीनें पोहचवितो म्हणून स्थापिला, आणि मनुष्यांनीं जो स्थापिला, तो मनुष्यासाठीं देवांकडून धन संपादन करून आणून देतो म्हणून स्थापिला; अतएव हे अग्नी, तूं येथें प्रदीप्त होऊन आमचे हवि ग्रहण करणें हें देवास आणि तसेंच आम्हा मनुष्यासहि इष्ट आहे' असा पर्वाचा भावार्थ.

'हव्यवाहना' हें अग्नीचें विशेषण आहे. अर्थ 'हवि वाहून [देवांकडेस] नेणारा.'— 'तुला उत्तम यजनाला' म्हणजे 'तूं उत्तम यजक (यज्ञकर्ता) आहेस असे समजून.'— 'मानवांसाठीं' = मनवे.' असाच. अर्थ 'मनुसाठीं' इतकाच आहे. 'मनु' हें प्रथम, एका व्यक्तीचें नाव होतें असें आढळतें (ऋ १.१३९.९ याजवरील सायणभाष्य पहा); नंतर सकल मनुष्याचा आद्य पुरुष म्हणजे प्रजापति असा अर्थ आढळतो (ऋ.८ २६,१;१. ८०.१६;२.३३.१३ याजवरील सायणभाष्य पहा); नंतर साधारण कोणताहि मनुष्य अथवा सर्व मनुष्यें अशा अर्थी प्रयोग आढळतो, तेव्हां जात्येकवचनी प्रयोग असतो (ऋ १.१३०.८; १.१६६.१३; १.१८९.७ याजवरील सायणभाष्य पहा). आम्ही जो प्रस्तुतस्थळीं अर्थ केला आहे तो हा शेवटचा होय

'ज्या तुला धनसंपादकाला . . . स्थापिलें.' म्हणजे 'तूं धनसंपादक आहेस म्हणून तुला .....स्थापिलें', 'तूं धन प्राप्त करून देतोस म्हणून तुला स्थापिलें.'

'मेध्यातिथि,' 'वृषा' आणि 'उपस्तुत' हीं विशेषनामें होत. (ऋ. ८. १. ३० इ० आणि ६. १६. १५ हे मंत्र आणि त्याजवरील भाष्य पहा. शिवाय याच सूक्ताची १७ वी ऋचा आणि १. ११२. १५ इत्यादि स्थळें पुष्कळ आहेत).

यम॒ग्निं मेध्या॑तिथिः॒ कण्व॑ ई॒ध ऋ॒तादधि॑ ।
तस्य॒ प्रेषो॑ दीदियु॒स्तमि॒मा ऋच॒स्तम॒ग्निं व॑र्धयामसि ॥११॥

यम् । अ॒ग्निम् । मेध्य॑ऽअतिथिः । कण्वः॑ । ई॒धे । ऋ॒तात् । अधि॑ ।
तस्य॑ । प्र । इषः॑ । दी॒दि॒युः॒ । तम् । इ॒माः । ऋचः॑ । तम् । अ॒ग्निम् । व॒र्धया॒म॒सि ॥ ११ ॥

रा॒यस्पू॑र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वाप्य॑म् ।
त्वं वाज॑स्य॒ श्रुत्य॑स्य राजसि॒ स नो॑ मृळ म॒हाँ अ॑सि ॥१२॥

रा॒यः । पू॒र्धि॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ । अस्ति॑ । हि । ते॒ । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । आप्य॑म् ।
त्वम् । वाज॑स्य । श्रुत्य॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । सः । नः॒ । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. यम् अग्निं कण्व. (=कण्वकुलोत्पन्नो) मेध्यातिथिः ऋतात् [अधि] (=सत्यधर्मकर्म अधिकृत्य = यज्ञकरणार्थं) [पूर्वं] समीधे (=दीप्तवान्), [अग्नेः] = (तस्मै अग्नये) [इमा] इषः (=एतानि अर्पिष्यमाणानि अन्ना)प्रदीदियुः (=प्रकर्षेण दीप्यन्ते = शोभन्ते), तम् [एव अग्निम्] इमा [अग्निम्] ऋचः [वर्धयन्ति = सेवन्ते], तम् [एव] अग्निम् [अधुना] [वयं] [वर्धयामसि] याम (=सेवामहे) ॥

१२. हे स्वधावः (=स्वधावन् = स्वत.सिद्धिमन् = स्वतःशक्तिमन् = ब) [अग्ने], [त्वम् अस्मभ्यं] रायः (= संपदः) पूर्धि (= पूरय = देहि) (= तव) हि हे अग्ने, देवेषु आप्यं (=सख्यम्) अस्ति । त्वं [च] (=श्रवणीयस्य = कीर्तनीयस्य = प्रशस्तस्य) वाजस्य (=संपदो) राजसि (रो भवसि) । स [त्वं] नः (=अस्मभ्यं) मृळ (=प्रसन्नो भव), [त्वं हि] असि ॥

१. ज्या अग्नीला कण्वकुळां-
मेध्यातिथि [पूर्वी] धर्मक-
रेतां प्रदीप्त करीत असे, त्या
ी]करितां [हें] अन्न शोभत
त्या [अग्नी]ला ह्या [आ-
] ऋचा भजत आहेत, त्या-
] अग्नीला [आम्ही] भजत
.

१२. हे बलवान् [अग्नी],
आम्हांस] संपत्ति दे, कां की
ग्नी, तुझें आणि देवांचे सख्य
. जिची कीर्ति ऐकण्यास यो-
श्या संपत्तीचा तूं राजा आ-
तर [तूं] आम्हांस प्रसन्न
[तूं] मोठा आहेस.

11. [For that] Agni whom Kaṇva Medhyâtithi [formerly] kindled for religious work,–for that [Agni] these libations are shining brightly, that [Agni] these [our] prayers are serving, that Agni [we] [now] are serving.

12. Fill [us with] wealth, O mighty [Agni.] For Agni, thou hast intimacy with the gods. Thou art master of wealth that deserves to be renowned. Do [thou,] therefore, favour us, [for] thou art great.

१. 'अग्नि हा फार प्राचीन देव आणि त्याला प्राचीन ब्राह्मणा-आमचे मेध्यातिथि वगैरे जे ऋष- तें भजत आले आहेत, आणि अग्नीला आम्ही आता हविरन्न सोम अर्पण करून भजत आहों, प्रकारेंकरून पुरातन काळापासून अग्नि आमचा कुलमित्र आहे' असें ाय स्पष्ट आहे.

'धनस्पतिना' - 'कनात् अग्नि' शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'आदि-त्यपुत्र' असा करितात. 'कनात् ि' अस ऋ. १. ३६. ८ आणि

१०. ७३.५ यांतहि आले आहे. या-वरून प्रथम प्रथमहि सायणाचार्य 'आ-दित्यापासून असाच अर्थ करितात.

'हे अन्न शोभत आहे'—'प्र इष: र्दीदिवु.' सायणाचार्य येथें 'इष म्हणजे 'किरण' असा अर्थ करितात; परंतु त्या शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ सोडून देण्याला येथें पुरतें कारण नाहीं 'प्रदीदिवु.' याचा अर्थ 'शोभणें' असा होतो तो येथें म्हणजे निर्वाह चांगला होतो.

१२. ह्या मंत्राचें तात्पर्य उघड आहे 'हे अग्नि, पाहिजे तें वरप्रदान तुला (स्वतःचा) शक्ति आहे; अग्नि

ऊर्ध्व ऊ षु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।
ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः । वाघत्ऽभिः ।
विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३ उ (=उत = अपि च) [हे अग्ने,] [त्वं] नः (=अस्माकम्) [ऊतये] (=रक्षणाय = संरक्षण कर्तुं) देवः सविता न (=देवः सवितेव) सु ऊर्ध्वः (=सम्यगुद्युक्तो भव)। ऊर्ध्वः (=उद्युक्तः) [सन्], यद् (=यस्माद्) [ ] अञ्जिभि. (=आज्येन त्वाम् अञ्जद्भि.) वाघद्भिः (=ऋत्विग्भि.) [सह] विह्वयामहे (=विशेषेण आह्वयाम.) [तस्मात्] [हे अग्ने,] [त्वं] सनिता (=अन्नादिसंपदो दाता) [तिष्ठ=भव] ॥

शिवाय देवांशी तुझें सख्य आहे; आणि उत्कृष्ट संपत्ति तर तुझ्या जणु दासी आहेत; आणि तू मोठा आहेस: अतएव हे अग्नी, तूं आम्हावर कृपा कर आणि आम्हांस संपत्तीनी भरून टाक.'

'बलवान्' ='स्वधावान्.' सायणाचार्य या शब्दाचा अर्थ या ठिकाणी 'अन्नवान्' असा करितात. पण हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. ती सर्व स्थळे तपासून पाहतां, जरी त्यांनीएक बरेच ठिकाणी ते 'अन्नवान्' असा अर्थ करितात तथापि त्यांनींच पुष्कळ ठिकाणीं 'बलवान्' आणि 'तेजस्वी' असे अर्थ केले आहेत (१. ६३ ६; ६. २१. ३; २. २[illegible] १. ६३ ६; ६. २१. ३; १०. ४२. ५; ७. २०. १; १०. ४२. ९; ७. २०. १; ८. ४४. २०; ७. ३[illegible] ३१. ८; ८. ४४. २०; ७. ८६. ५. ३२. १० आणि ७. ८६. १२.३.). तो अर्थ बहुतकरू[illegible] नीट बसतो आणि 'स्वधा' शब्दाच्या [illegible] अर्थाशी चांगला जुळतो, म्हणून [illegible] आम्हीं या मंत्रांत घेतला आहे [illegible] बहुत करून पुढेंहि घेत जाऊ.

'[तूं] मोठा आहेस.' यावर [illegible] मंत्र ३ या याजवरची टीप पहा.

१३. आणि [हे अग्नी,] तूं सवित्या देवाप्रमाणें आमच्या संरक्षणार्थे सुसिद्ध हो; [आणि तूं] सिद्ध [होऊन], अनुलेपक ऋत्विजांच्या योगानें [तुला] ज्याअर्थी [आम्ही] बोलावितों [त्याअर्थी] [आम्हांप्रत] संपत्तीचा दाता [हो].

13. And be [thou] well ready for protecting us, like the God Savitâ; [and] [being] ready, [be thou] a giver of wealth [unto us,] as [we] invoke thee through [our] anointing priests.

---

१३. 'ऋत्विजास बरोबर घेऊन व घृताच्या आहुत्या देऊन सर्वजण मिळून आम्ही मोठ्या आघोषानें तुझा धावा करीत आहोंत, त्यापेक्षां हे अग्नी, तूं आमचें संरक्षण करण्यास तयार हो; आणि संरक्षण करण्यास तयार हो इतकेंच नव्हे, पण आम्हास धनधान्यसंपत्ति देणारा हो' असें वर्वाचे मनोगत आहे.

'सुसिद्ध हो'=ऊर्ध्व. सु तिष्ठ.' सायणाचार्य हा मंत्र यूपाकडेस लावून 'ऊर्ध्वः तिष्ठ' म्हणजे 'उभा राहा' असा अर्थ करितात. परंतु या मंत्राची देवता यूप (म्हणजे बळि बांधण्याचा खांब) असें सर्वानुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे तरी, सर्वांतर ही आणि पुढची सुद्धा ऋचा अग्नीप्रत लाविली पाहिजे. सायणाचार्यांनीं सुद्धा 'यूप अथवा यूपांत असलेला अग्नि' असें पक्षांतर अर्थामध्यें स्वीकारिलें आहे. या तेराव्या ऋचेंत 'ऊर्ध्व' शब्द आहे त्याचा अर्थ 'उंच उभा' असा साधारण होतो तोच येथें आहे अशा समजुतीवरून आणि 'अञ्जिभिः' या विशेषणावरून याची आणि पुढच्या मंत्राची देवता यूप आहे असें पूर्वीच्या लोकास वाटल्यामुळें सर्वानुक्रमणिकेंत तसें लिहिलें आहेसें दिसतें. वस्तुतः या दोनीहि मंत्रांत यूपाविषयी उल्लेख नाहीं, आणि 'ऊर्ध्व' म्हणजे 'सिद्ध' 'तयार' 'उद्युक्त' असा अर्थ होतो याविषयीं ऋ. ६. २४. ९ आणि ८. १९. १० हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. मराठींत तरी 'उभा राहणें' याचा अर्थ 'तयार असणें' असा होतो; जसें, इकडे तरी कोण लढाईला उभा राहिला आहे?

'अनुलेपक'=' अञ्जिभिः.' म्हणजे 'तूप लावणाऱ्या,' 'तुपाचें अनुलेपन करणाऱ्या' असा अर्थ; 'तुपाच्या आहुत्या देणाऱ्या.'

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह।
कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् ।
समत्रिणम् । दह ।
कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु ।
दुवः ॥ १४ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः।
पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥१५॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः ।
पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो ।
यविष्ठ्य ॥ १५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अग्ने], ऊर्ध्व. (=उन्नतस्) [त्वं] नः (=अस्मान्) अंहसः (=दु
तात्) पाहि (=पालय), विश्वम् अत्रिणं (= राक्षसं) केतुना (=तव तेजसा) नि
(=नितरां) संदह (=सम्यग्भस्मीकुरु)। [अपि च] न. (=अस्मान्), जीवसे
(=जीवितुं=जीवनाय) चरथाय (=चरितुं=लोके चरणाय) [च], ऊर्ध्वान् (=उ
तान्=बलवतः) कृधि(=कुरु)। [अपि च] [हे अग्ने], नो दुवः (=अस्माकं परि
देवेषु विदाः (=निवेदय= लम्भय) ॥

१५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) रक्षसः (=राक्षसात्) पाहि (=रक्ष),
राव्णः (=शत्रोः) धूर्तेः (=हिंसायाः) पाहि (=रक्ष), रिषतः (=हिंसतः)
वा (=अपि च) हे बृहद्भानो (=प्रभूततेजोयुक्त) यविष्ठ्य (=परमतरुण) [
जिघांसतः (=हन्तुमिच्छतः शत्रोः) [पाहि =रक्ष] ॥

१४. [हे अग्नी], उच्चस्थानी [असा जो तूं तो] आम्हांस संकटापासून तार, [तूं] [आपल्या] तेजानें सर्व राक्षसांस एकदम जाळून भस्म कर. [तूं] आम्हांस जीवंत राहण्याला [आणि इकडे तिकडे] फिरण्याला शक्तिमान कर. [तूं] आमचें हवि देवांप्रत पोंहचीव.

14. Stationed high [do thou Agni,] protect us from danger, burn down all demons at once. Make us strong that we may live [and] move, [and] take [thou] our offering among the gods.

१५. हे अग्नी, [तूं] आम्हांस राक्षसापासून तार, [तूं] शत्रूच्या उपद्रवापासून तार, [तूं] दुष्टापासून, आणि हे तेजःपुंज तरुण [अग्नी], मारूं इच्छिणाऱ्यापासून तार.

15. Save us, Agni, from the demon, save [us] from the harm of the enemy. Save [us] from the wicked and, O resplendent [and] most youthful Agni, from him who desires to kill.

---

१४. 'उच्चस्थानापन्न.' अग्नि 'उच्चस्थानापन्न' असा त्याविषयीं सायणाचार्य लिहीत नाहींत, पण यांच मंत्राच्या ति[illegible] प्रमाणें जे अग्नीचें स्वरूप वर्णिलें आहे त्यास आणि ९ व्या व १२ व्या मंत्रांत अग्नीस 'मोठा' असें म्हटलें आहे त्यांस 'उच्चस्थानापन्न' शब्दाचा अर्थ बरोबर असें दिसतें. ३ या मंत्रावरील टीप पहा.

'आमचें हवि देवांप्रत पोंहचीव' = [illegible] देवेषु नो दुवः.' म्हणजे आम्ही जे हवि अर्पण करीत आहों ते तूं घेऊन जा आणि देवांस निवेदन कर. 'दुवः' याचा अर्थ 'परिचरण,' 'सेवा' 'पूजा' असा आहे; पण प्रस्तुत स्थळीं सायणाचार्यांस अनुसरून 'हवि' असा घेतला आहे त्यास अडचण दिसत नाहीं.

१५. या मंत्रांतील प्रार्थना स्पष्ट आहे. तींत कपट अथवा कृत्रिमत्व किंवा तपोबलाच्या बाण्याचें कांहीं सुद्धां नाहीं. केवळ अनाथ आणि दीन मानवांनीं अति प्रबळ देवाची जशी अनन्यभावें प्रार्थना करावी तशीच आहे.

'शत्रूच्या उपद्रवापासून.' 'अरातेः' मूळ. सायणाचार्य 'धनादि न देणाऱ्या [illegible]पासून' असा अर्थ करितात. पण

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक्।
यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥१६॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजम्भ । यः ।
अस्मऽध्रुक् ।
यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः ।
ईशत ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. हे तपुर्जम्भ (=ज्वालादंष्ट्र) [अग्ने], [त्वम्] अराव्णः (=... घनेव (=घनेनेव= पाषाणभेदकेन लोहमयेन कठिनेन आयुधेनेव) विष्वक् वि... (=सर्वतो विशेषेण नाशय=मृन्मयभाण्डादिवद् भङ्क्त्वा तेषां भङ्गान् अभित पात... [अपि च] यो [मर्त्यः] अस्मध्रुक् (=अस्मद्विषयद्रोहकारी), यश्च [... मर्त्यः अक्तुभिः (=रात्रौ) [अस्मभ्यम्] अतिशिशीते (=आयुधानि अति... तीक्ष्णीकरोति= अस्मान् प्रहरति), स [मर्त्यो] रिपुः नः (=अस्माकं) ... (=ईश्वरो मा भूत्) ॥

'रावन्' याचा मूळ अर्थ जरी 'न देणारा' असा होतो तथापि त्याचा साधारण अर्थ 'शत्रु' असा होतो याविषयी ऋ. ७. ५६. १५ यावरील (आणि याच सूक्ताच्या पुढच्या मंत्रावरील) सायणभाष्य, आणि 'धूर्ति' याचा अर्थ 'उपद्रव' असा होतो याविषयी ऋ. ७.

९४. ८ या मन्त्रावरील सायण... पहा.

अग्नीस 'परम तरुण' म्हणण्याचे ... रण पूर्वी सांगितलेच आहे की, ... अनादिकालापासून पृथ्वीवर आहे ... थापि जसा पूर्वी प्रखर होता तसाच ... आहे आणि नित्य तसाच राहील ...

१६. हे ज्वालादंष्ट्र [अग्नी,] [आमच्या] शत्रूंस घणानें [फोडल्या] प्रमाणें फोडून त्यांचे तुकडे कर. जो [मर्त्य] आमचा द्वेष करितो [आणि] जो मर्त्य रात्रीच्या वेळीं [आम्हांस] मारितो तो शत्रु आम्हांवर अधिकारी न होवो.

16. As with a hammer, smash the enemies to pieces, O Agni of glaring jaws. And [that mortal] who hates us, [and that] mortal who kills us at night—may not such an enemy govern us.

---

१६ 'ज्वालादंष्ट्र'= तपुर्जम्भ.' म्हणजे ज्याच्या दाढा ज्वालारूपी आहेत, किंवा ज्वाला ह्याच ज्याच्या दाढा तो. हे विशेषण ऋग्वेदात तीन ठिकाणीं आले आहे आणि ते अग्नीसच लाविलेलें आहे. 'शत्रूंस घणाने [फोडिल्या] प्रमाणे फोडून त्यांचे तुकडे कर'='अराव्णः घनाः विष्वक् विजहि.' म्हणजे जसा एखादा मातीचा गोळा, किंवा दगड अथवा लाकूड असावें आणि एखादा लोहाराचा जड घण घेऊन त्याच्या डोक्यावर मारावा म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होऊन निरडे निरडे (विष्वक्) उडतात त्याप्रमाणें तूं आमच्या शत्रूंस मार म्हणजे त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन निरडे निरडे उडतील.

'रात्रीच्या वेळीं आम्हास मारितो'= 'शिशीते अति अक्तुभिः' शब्दशः अर्थ 'रात्रीच्या वेळीं [आपले] [हत्यार] पाजळतो' म्हणजे आह्मांस रात्रीच्या वेळीं मारावयास टपतो, म्हणजे जो विश्वासघातक आहे, जो समोरासमोर येऊन आम्हाबरोबर न लढता आम्हास न कळत रात्री येऊन आम्हावर हल्ला करितो तो.

'रात्रीच्या वेळीं'='अक्तुभिः.' ऋ. १. ३४. ८; १. ४६. १४ इत्यादि मंत्रावरील सायणभाष्य पहा.

या मंत्रात शेवटी केलेली प्रार्थना ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे. 'तो शत्रु आम्हावर अधिकारी न होओ' म्हणजे आम्हास तो दास न करो असा नाहीं, तर आम्हावर अमल न चालवो, आम्हावर राजा न होओ, असा अर्थ आहे.

१७. अग्नि [कण्वाला] वीर्यवान् संतति, अग्नि कण्वाला वैभव [देता] झाला; अग्नि [आपल्या] मित्रांस साहाय्य करिता झाला आणि मेध्यातिथीस [साहाय्य करिता झाला], अग्नि धनप्राप्तीसाठीं उपस्तुतास [साहाय्य करिता झाला].

17. Agni conferred brave progeny, Agni [conferred] prosperity upon Kanva. Agni helped [his] friends, and [helped] Medhyâtithi, Agni [helped] Upastut in the acquisition of wealth.

---

१७. पूर्वी अग्नीनें कोणाकोणाचें कल्याण केलें त्याचें वर्णन या मंत्रात केलें आहे. मन्त्रवक्ता म्हणतो, 'आमचा मूळ पुरुष जो कण्व त्याला अग्नीनें संतति आणि सुसंपत्ति दिली. आणि अग्नीनें दुसऱ्याहि आपल्या अनेक मित्रांस साहाय्य केलें, जसें उदाहरणार्थ आमच्याच कुळांतील जो मेध्यातिथि ऋषि महापुरुष होऊन गेला त्याला साहाय्य केलें. आणि उपस्तुत् ऋषीला साहाय्य करून धनसंपत्ति मिळवून दिली.'

'वीर्यवान् संतति'=सुवीर्यम्.' अ-[illegible] अर्थ 'सुवीर' ज्यात आहेत असें [illegible]; त्यावरून 'सुवीररूपी वैभव.' [illegible] पुन्हा अशी पुत्रपौत्रादिक अप-[illegible]' याच सूक्ताच्या ६ व्या मंत्रावरील [illegible] पहा. तसेंच 'सुवीर्य' म्हणजे 'चांगले [illegible] अपत्यांनी भरलेलें [illegible]' अथवा 'सुवीर्ययुक्त पुत्रपौत्रादि-रूप वैभव' असा होतो. तसेंच 'स्वपत्यम्' म्हणजे 'चांगल्या अपत्यांनी युक्त असें वै-भव' अथवा 'चांगले [illegible]' असा होतो [illegible] १. ४० [illegible] [illegible]

'देता झाला'='वव्रे.' सायणाचार्य 'मागितला गेला' असा कर्मणि अर्थ करून 'प्रायच्छत्' या क्रियेचा अध्याहार करून 'सौभगम्' पदाचा निर्वाह करितात. पण तसें करणें अवश्य नाहीं. 'वव्रे' यातील 'वन्' धातूचा अर्थ 'देणें' असा होतो याविषयी ऋ ७. १५. ४; ६. १६. २८ आणि १. १६९. २ या मंत्रावरील सायणाचेंच भाष्य पहा. शिवाय ३१ व्या सूक्ताच्या १४ व्या मंत्राचें आमचें भाषांतर पहा.

'धनप्राप्तीसाठीं......साहाय्य करिता झाला' म्हणजे (युद्धात अथवा दुसऱ्या काही एका प्रयत्नात) साहाय्य अथवा रक्षण करून धनप्राप्ति करून देता झाला' असा भावार्थ

'मेध्यातिथि' आणि 'उपस्तुत्' हीं विशेषनामें आहेत. याच सूक्ताचा ११ वा मंत्र पहा.

'[आपल्या] [illegible] म्हणजे आहीरी [illegible]

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे।
अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥१८॥

अग्निना। तुर्वशम्। यदुम्। पराऽवतः। उग्रऽदेवम्। हवामहे।
अग्निः। नयत्। नवऽवास्त्वम्। बृहत्ऽरथम्। तुर्वीतिम्। दस्यवे।
सहः ॥ १८ ॥

भाषायाम्:

१८. [वयम्] अग्निना (=अग्निद्वारा) तुर्वशं यदुम् उग्रदेवम् (=एतन्नामकान्
पुरातनकालपरेतान् त्रीन् महापुरुषान्) हवामहे (=आह्वयामः)। दस्यवे स
(=दस्युहननाय अस्माकं बलवत्सहायभूतः) अग्निः नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं
(=एतन्नामकान् पुरातनकालपरेतान् त्रीन् महापुरुषान्) [आ]नयत् (=आनयत्)।

". अग्नीच्या द्वारें [आम्ही] ग, यदूला [आणि] उग्र- दूर प्रदेशाहून [येथें] तों. राक्षसांविरुद्ध [आ- सारथि [असा] अग्नि व, बृहद्रथ [आणि] तुर्वीति [येथें] आणो.

18. Through Agni we invoke Turvas'a, Yadu [and] Ugradeva from afar. May Agni, [who is our] strength against the demons bring Navavâstya, Brihadratha [and] Turvîti.

. या मंत्रात सहा महापुरुषास येण्याविषयीं अग्नीनी प्रार्थना आहे; तुर्वश, यदु, उग्रदेव, व, बृहद्रथ, आणि तुर्वीति हे काळचे राजर्षि म्हणजे वेदांत तेले राजे होत. परंतु कण्व, , मधुच्छंद, विश्वामित्र, वामदेव प्रसिद्ध महर्षि जसे होऊन गेले वेदमंत्रांचे द्रष्टे आणि प्रसिद्ध नच्ह- मेलेल्या मनुष्यांस देवांप्रमाणे मानून त्याने आह्वान करणे, आणि त्यांस पूजणे हे प्रकार वैदिक युगांतहि असत.

'तुर्वश' आणि 'यदु' ही दोनी नावें ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं आली आहेत, आणि चार पाच मंत्र खेरीज करून नित्य एकत्र येत असतात. ऋग्वेदात ज्या ज्या मंत्रात आली आहेत ८ असें समजतें कीं, इंद्रानें

नि त्वाम॑ग्ने॒ मनु॑र्दधे॒ ज्योति॒र्जना॑य॒ शश्व॑ते ।
दी॒देथ॒ कण्व॑ ऋ॒तजा॑त उक्षि॒तो यं न॑म॒स्यन्ति॑ कृ॒ष्टयः॑ ॥१

नि । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । मनुः॑ । द॒धे॒ । ज्योतिः॑ । जना॑य । शश्व॑ते
दी॒देथ॑ । कण्वे॑ । ऋ॒तऽजा॑तः । उ॒क्षि॒तः । यम् । न॒म॒स्यन्ति॑
कृ॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. हे अग्ने, त्वा मनुः (=मनुष्पिता=सकलप्रजानां पिता मनुरिति प्रसि
शश्वते जनाय (=बहुविधाय जनाय) ज्योतिः (=प्रकाशो) [भूया इति इच
निदधे (=अत्र यजनदेशे स्थापितवान्) । [अपि च] [त्वम्] ऋत
(ऋतेन जातः=यज्ञेन निष्पादितः) [ऋतेन=यज्ञेन] उक्षितः (प्रवर्धितश्)
[सन्], कण्वे (=अस्माकम् आदिपुरुषस्य कण्वनामकस्य महर्षेर्गृहे) दी
(=दीप्तवान् असि)। [अपि च] [तस्मादेव कारणात्] त्वां कृष्टयः (=सर्वा प्रज
मनुष्याः) नमस्यन्ति (=नमस्कुर्वन्ति = भजन्ते) ॥

वश केले (ऋ. ९. ६१. २; ८. ४९. ८; ७. १९. ८). एका ठिकाणी असे सांगितले आहे कीं, इंद्रानें तुर्वशाची आणि यदूची पूजा म्हण करून 'अह्वाय्य' म्हणून त्यांचा शत्रु होता त्याला वश करून त्याच्या स्वाधीन केले (ऋ. ८. ४५. २७); ऋ. ६. २७. ७ यात असे सांगितलें आहे कीं इंद्राने तुर्वश राजाला वश करून सृंजय राजाच्या हस्तगत केले. तुर्वश आणि यदु यांच्या येथील सोम पिण्यास अश्वी देव गुतून राहतात तेथून त्यास येण्याविषयीं दुसरे उपासकांनी प्रार्थना केलेली आढळते (ऋ. १. ४७. ७; ८. ९. १४; ८. ३०. ५). पण याशिवाय विशेष माहिती या दोन राजाविषयीं मिळत नाहीं; म्हणजे ते कोठले आणि त्यांचा महिमा [illegible]णी याय केलें वगैरे समजत नाहीं.

'उमदेव' (अथवा उमादेव) विषयीं कांहींच अवगत नाहीं. [illegible] मंत्रांत हें विशेषनाम आढळतें. ऋग्[illegible] अथवा दुसऱ्या वेदात कोठे आ[illegible] आढळत नाहीं.

'नववास्त्व' याविषयीं सुद्धा हीं इतिहास वेदांत आढळत ना[illegible] मात्र ऋग्वेदात तीन वेळ याचा उ[illegible] आला आहे. ऋ. ६. २०. ११ [illegible] इंद्रानें नववास्त्वास त्याच्या बा[illegible] स्वाधीन केला, आणि ऋ. १०. ४[illegible] ६. यांत वृत्राप्रमाणें नववास्त्वास [illegible] निर्दाळिता झालों असें एका प्रमुख [illegible] यानें सांगितलें आहे. याशिवाय नव[illegible]स्त्वाविषयीं कांहीं ठाऊक नाहीं.

'बृहद्रथ' हा कोण होता याविष[illegible] काहीं ठाऊक नाहीं. ऋ. १०. ४[illegible] या मंत्रांत मात्र हें नांव आलेलें [illegible] आलें आहे.

१९. हे अग्नी, तुला मनु नानाविध जनास प्रकाश [मिळावा म्हणून] [येथें] स्थापिता झाला. [हे अग्नी], [तूं] यजनाच्या योगानें जन्मून आणि वाढून [पुर्वी पासून] कण्वाच्या घरीं प्रकाशत आला आहेस, आणि [वास्तवच] तुला सकल मनुष्यें भजतात.

19. Manu established thee [here] O Agni, a light for all people. Born [and] grown of sacrifice [thou] hast shone in [the house of] Kanva; and [so] men adore thee

'तुर्वीति' याविषयी तरी इतिहास काहीं टाऊक नाही. मात्र ऋ १ ५४. ६ यात इंद्रानें त्याला रक्षिलें असें सांगितलें आहे ऋ १ ११२. २३ यांत त्याचें रक्षण अश्विदेवांनीं केलें असें सांगितलें आहे. ऋ १. ६१ ११ यात इंद्रानें पाण्यांत बुडालेल्या तुर्वीतीसाठी कोरडी जमीन केली असें सांगितलें आहे. आणि दुसऱ्या दोन मंत्रातहि तुर्वीतील पाण्याच्या पार पाडल्या असें सांगितलें आहे. (ऋ २ १४ १२; ४. १९. ६)

'राक्षसाविरुद्ध आमचा सारथि असा अग्नि......येथें आणो'=' दस्यवे सह. ......नयत्.' हा अर्थ आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे. आणि तो आम्हास योग्य वाटतो 'नयत्' हें लेट्चें तृतीयपुरुषी एकवचनी रूप आहे कितीएकजण 'अग्नि (राक्षसाविरुद्ध साहाय्यासाठीं)...नेता झाला' असा अर्थ करितात; परंतु 'नववास्त्व, बृहद्रथ आणि तुर्वीति, हें अग्नीनें आपल्या मदतीसाठी नेलें असें कोठेंच आढळत नाहीं. शिवाय पूर्वार्धांतील अर्थसंदर्भावरून ('अग्निना.. ...हवामहे' या शब्दावरून) पाहाता 'अग्नि...आणो' हा सायणाचार्यांनीं केलेलाच अर्थ पाहिजे असें खचीत वाटतें.

१९. भावार्थः–' हे अग्नी, सकल मानवाचा आदिपुरुष म्हणजे प्रजापति जो मनु त्याणे तुला या भूमीवर यज्ञशाळेत प्रथम स्थापिला; आणि आमच्या कुळाचा जो आदिपुरुष कण्व ऋषि त्याच्या घरीं तूं यज्ञापासून जन्मून आणि यज्ञापासून मोटा होऊन आजपर्यंत प्रकाशला आहेस. आणि त्यामुळेंच म्हणजे अनादिकाळापासून मनूनें तुला स्थापिलें आणि कण्वानें पूजिलें म्हणून तुला आता सकल लोक भजतात.' या सूक्ताचा कर्ता जो प्रस्कण्व तो कण्वकुळांतील होय हें ध्यानात ठेविलें म्हणजे मंत्राचा उत्तरार्ध सहज समजेल.

'मनु' कोण याविषयीं याच सूक्ताच्या दहाव्या मंत्रावरील आमची टीप पहा.

'यजनाच्या योगानें जन्मून आणि वाढून'=' ऋतेन जातः उक्षितश् [च].' म्हणजे यज्ञ अथवा यजनरूपी पूजा क-

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये।
रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥२०॥११॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।
रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह
॥ २० ॥ ११ ॥

भाषापाठम्.

२० अग्ने. अर्चयः (=ज्वालाः) त्वेषाः (=दीप्ताः), अमवन्तः (=बलवन्तः), भीमाः (=भयङ्कराः) [च] [सन्ति], प्रतीतये [च] न (=प्रतिगमनाय न सन्ति = केनापि प्राप्तुं प्रतिबन्धितुं न शक्यन्ते)। [अतो हे अग्ने] [त्वं] रक्षस्विनो यातुमावतः (=बलवतो यातुधानान् = प्रचण्डान् असुरान्) विश्वम् अत्रिणं [च] (=सकलमपि भक्षकं शत्रुं च) सदम् इत् (=सदा एव) सं दह (=सम्यग् भस्मीकुरु)॥

रण्यासाठीं उत्पन्न केलेला आणि यज्ञ म्हणजे हवि अर्पण करून वाढविलेला. जसा एखादा मुलगा जन्मतां आणि त्यास खाण्यापिण्यास घालून घरीं मोठ्या प्रीतीनें वाढवितात तसा अग्नि हा कण्वाच्या घरीं वाढविलेला आहे असा व्यंग्यार्थ आहे.

'आणि [यास्तव] तुला'='यम्.' संबंधी सर्वनामाचा अर्थ अशा प्रकारें केव्हां केव्हां करावा लागतो याविषयीं विशेष लिहावयास नकोच.

'मनुष्यें'='कृष्टयः' 'कृष्टि' शब्दाचा अर्थ 'मनुष्य' असा कसा होतो हे सांगितलें पाहिजे. 'कृष्टि' म्हणजे मूळ अर्थ 'नांगरणारा;' त्यावरून 'खेती करणारा;' आणि प्राचीन काळीं सर्वच मनुष्यें कृषि अथवा खेती करून राहत म्हणून साधारण कोणताहि 'मनुष्य' असा अर्थ आहे. प्रस्तुत मंत्रात मंत्रद्रष्टा प्रस्कण्व ऋषि स्वतः आपणास वगळून इतर लोकांस 'कृष्टयः' असें म्हणत नाहीं. 'कृष्टयः' म्हणजे 'जन,' 'प्रजा,' 'लोक' असा अर्थ वेदांत अनेक ठिकाणीं होतो. आणि ऋ. ३. ४९. १ यात इंद्राविषयीं असें म्हटलें आहे कीं 'हे ऋत्विजांनो, मोठ्या इंद्राला तुम्ही स्तवा, कारण कीं ज्या 'कृष्टि' (प्रजा, लोक, यजमान) इंद्रास सोम अर्पण करून आपण सोम पितात त्यांची इच्छा पूर्ण होत असते' ('शंस महाम् इन्द्रं यस्मिन् विश्वाः आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन्'). ऋ. ५. १९. ३ यात 'कृष्टि' याचा अर्थ सायणानी 'ऋत्विज्' असा केला आहे. (शिवाय ऋ. ८. ७५. १०; ८. १०३. ३; ९. ८६. ३७; ३. ५९. १ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा). यावरून

२०. अग्नीच्या ज्वाळा विक्राळ, प्रतापी, [आणि] भयंकर [आहेत] [आणि] त्यांचा प्रतिबंध कोणीहि करूं शकत नाहीं.— [तर हे अग्नी,] [तूं] प्रचंड राक्षसांला, [आणि] [आम्हांस] खाणाऱ्या सर्व शत्रूंला एकदम जाळून भस्म कर.

20. The flames of Agni are glaring, powerful [and] awe-inspiring,[and are] not to be opposed.—Do [thou], [therefore, Agni], at once burn down the powerful demons [and] all [our] consuming enemies.

उघड दिसून येते की प्राचीन ऋषि आपणास 'कृष्टि' म्हणजे 'कृषि करणारे' अथवा 'कुणबावा करणारे' अथवा 'कुणबी' असे म्हणविण्यास कांहीच अनमान करीत नसत. आणि कृषि करून उत्पन्न केलेले धान्य त्यांच्या उपयोगी पडत नसे असेहि नसे. 'कृषिचर्माच्या' दिवशी ज्या ऋषीस कृषीनें उत्पन्न केलेले धान्य चालत नाही ते ऋषि आमच्या पौराणिकांनी आणि भटजींनी आलीकडेस उत्पन्न केलेले आहेत.

'कण्वाच्या घरी'='कण्वे' शब्दशः 'कण्वाच्या ठायी', 'कण्वाच्या येथे' असा अर्थ आहे. ही सप्तमी ध्यानात ठेवावी.

---

२०. 'हे अग्नी, तुझ्या ज्वाळा, म्हणजे तुझे सर्वत्र पडणारे तेज प्रखर, प्रचंड, आणि भयंकर आहे आणि त्याचा उपमर्द कोणीहि करूं शकणार नाही. तर हे अग्नी, आम्हास उपद्रव करण्याचे कट करीत आहे असा असुरास आणि आम्हास खातात अथवा बाधा करितात असे सर्व शत्रूंस तू एकदम जाळून नाहीसे करून टाक' असे वर्णन केले. आणि हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. उत्तरार्धात जी प्रार्थना आहे, ती पूर्ण करण्यास अग्नीला सामर्थ्य आहे असे [illegible] आहे.

'प्रचंड राक्षसांला'='रक्षस्विनः'. [illegible] या शब्दाचा अर्थ [illegible] 'राक्षस आणि दुष्ट करणारे' असा करितात. पण 'रक्षस्विन्' शब्द ज्या ज्या मंत्रात आला आहे ते सर्व मंत्र आणि त्यावरील सायणभाष्य पाहता, 'बलवान्' म्हणजे प्रचंड असा अर्थ सायणाचार्य नित्य देतात आणि तोच सरोतर सर्वत्र बसतो व योग्य आहे. (विशेषकरून ऋ. ८. २०. १८ आणि ८. ६०. ८ हे मंत्र आणि भाष्य पहा).

'[आम्हास] खाणाऱ्या सर्व शत्रूंस'= 'विश्वम् अत्रिणम्' 'अत्री' याचा अर्थ 'खाणारा' असा आहे. हा शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ मंत्रात आला आहे. ते सर्व पाहता आणि त्यावरील भाष्य पाहता 'खाणारे,' 'खाऊन टाकणारे,' हाच अर्थ सायणांनी दिला आहे. आणि सर्व ठिकाणी 'खाऊन टाकणाऱ्या-

सूक्त ३७.

ऋषि-पूर्वीच्या सूक्ताचा कर्ता जो घोराचा पुत्र कण्व तोच. देवता-मरुत्. वृत्त-गायत्री.

१. हे कण्वांनो, चंचळ, निःशत्रु, [आणि] रथारूढ [असा जो] तुमचा मरुद्गण त्याजप्रत [तुम्ही] गा.

HYMN 37.

To the *Maruts or the Storm-Gods*

By the same author as that of the previous hymn. Metre-*Gâyatrî.*

1. Sing forth, ye Kanvas, the praises of your host of Maruts, playful, free from enemies, [and] shining in [their] car;

१. हे सूक्त मरुताविषयी आहे. आणि मंत्रवक्ता म्हणतो, 'हे कण्वांनो, नक्र धुम्मप्रमाणे तिकडे तिकडे धांवणारा, अजातशत्रु म्हणजे ज्याला जिंकणारा कोणी नाहीं, आणि रथारूढ होऊन जाणारा असा जो तुमच्या मरुतांचा गण त्याची तुम्ही स्तुति गा.'

मंत्रकर्ता कण्वकुळांतील प्रस्कण्व म्हणून मनुष्य आहे; आणि 'हे कण्वांनो, तुम्ही आपल्या मरुद्गणाला गा' असें म्हणतो, 'आम्ही आपल्या मरुद्गणाला गाऊंया' असें म्हणत नाहीं, यावरून काय समजावयाचें? दोहोंतून एक उत्तर असावें: 'तुमच्या मरुद्गणास गा' म्हणजे तुम्ही आणि मी प्रस्कण्व असे कण्वकुळांतील मनुष्य आमच्या मरुद्गणास गाऊंया असा अर्थ असेल एक; किंवा या सूक्ताचा कर्ता अथवा हा प्रस्कण्व असें समुदायावरून मानण्याची चाल पडली आहे तथापि त्यांतर कर्ता कोणीतरी दुसरा कवि असून त्याला कण्वकुळांतील मनुष्यांनी मरुद्गणाविषयीं स्तोत्र रचण्याच्या कामीं योजिल्यावरून तो कण्वास म्हणतो 'तुम्ही आपल्या मरुद्गणास गा;' आणि हे स्तोत्र दुसऱ्यानें रचिलें तरी कण्वकुळांतील लोक फार दिवस आपल्या घरीं भजनाप्रमाणें म्हणत असत त्यामुळें वेगवेगळ्या ब्रह्मकुळांतील सूक्तें घेऊन वेदव्यासानें जेव्हां 'ऋग्वेद संहिता' म्हणजे 'गाथा' केली तेव्हां कण्वकुळांतून मिळविलेलीं सूक्तें तीं कण्वकुलोत्पन्न प्रसिद्ध (ऋ. ८. ३. ९; १. ४४. ६; १. ४५ ३) अशा प्रस्कण्वाचीं असी समजूत सहज झाली असेल. या उत्तरपक्षाचा विचार करण्यासारिखा आहे असें आम्हांस वाटतें. कारण तो खरा ठरला तर पुष्कळ सूक्तास तो लागू होईल आणि या मंत्रासारिख्या दुसऱ्या मंत्रावरीलहि अडचण नाहींशी होईल.

'मरुद्गण'='मारुतं शर्धः.' 'शर्ध' शब्द अकारान्त पुल्लिंगीहि आहे आणि सकारान्त नपुंसकहि आहे. या ठिकाणीं 'क्रीळं' आणि 'मारुतं' या विशेषणांच्या संबंधानें सकारान्त नपुंसकलिंगी 'शर्धस्' शब्दाचा प्रयोग आणि 'अनर्वाणम्' व 'रथेशुभम्' या विशेषणांच्या संबंधानें अकारान्त पुल्लिंगी 'शर्ध' शब्दाचा प्रयोग आहे असें समजावें. 'मरुद्गण'

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरञ्जिभिः ।
अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिऽभिः ।
अजायन्त । स्वऽभानवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ ये स्वभानवः (=स्वकीयदीप्तियुक्ता) [मरुतः] [निज]पृषतीभिः (=स्वत-वाहनभूता या बिन्दुयुक्ता मृग्यस्ताभिः) [साकं], [निज]ऋष्टिभिः (=अंसे-धृतैरायुधविशेषै) [साकं], [निज]वाशीभिः (=आराख्यैर्नखायुधैः) [साकं] [निजैः] अञ्जिभि. (=आभरणैश्) [च] साकम्[एव] अजायन्त ॥

आजन्मैव पृषत्यादिभिर्युक्ता. सन्तीति भावः ।

असें म्हणण्याचें कारण हें की मरुत् हे पुष्कळ आहेत. पण ते किती आहेत त्याची परिगणना निश्चयानें कोठे सांगितलेली नाही. तथापि ऋ. ८ ९६. ८ यात 'मरुत्' एकशे ऐशी आहेत (त्रि. षष्टिः त्वा मरुतः ववृधानाः उस्रा इव इ०) आणि ऋ. १. १३३. ६ यात ते नुस्ते सत्तावीस आहेत असें सांगितले आहे.

'रथारूढ'= 'रथेशुभम्.' मरुद्देवहि इतर देवांप्रमाणे रथांत बसून जातात असें वेदांत सांगितलें आहे. "अंसेषु वः ऋष्टयः पत्सु खादयः......मरुतः रथेशुभः" ते सोन्याच्या रथात बसून जातात आणि त्या रथास सोन्याची चाकें आहेत असें सांगितलें आहे. (ऋ ५. ५७. १; १. ६४. ११; १. ८८. ५; १. ८८. १, २.) त्यांच्या रथास टिपक्याटिपक्याच्या हरिणी जोडलेल्या असतात असें सांगितले आहे (पुढचा मंत्र पहा; शिवाय ऋ. ८. ७. २८ पहा). मरुतांच्या रथांविषयीं वेदांत पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आला आहे. 'मरुत्' म्हणजे वादळें अथवा वारे तेच देव असें आहे त्यापेक्षां त्यांच्या रथांस हरिणी जोडल्या असतात हें म्हणणें अगदी योग्य आहे. हरणें मैदानांत धांवत असताना ज्यानें पाहिली असतील त्याला हरणांपेक्षा दुसरें कोणतें जनावर वाऱ्याचा रथ ओढण्यास अधिक योग्य आहे असें वाटेल!

मरुताविषयीं सूक्त ६. मं.५ यावरची टीप ४० व्या पृष्ठावर पहा.

२. जे स्वतेजस्क [मरुत्] [आपल्या] हरिणी, [आपले] भाले, [आपले] कुठार, [आणि आपले] अलंकार यांसहितच जन्मले.

2. The self-luminous Maruts who were born with [their] does, [their] spears, [their] axes [and their] ornaments.

२. वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं मरुतांविषयीं जें वर्णन येतें त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, मरुतांच्या रथास हरिणी जोडलेल्या असतात, बैल अथवा घोडे जोडलेले नसतात, त्यांच्या खांद्यावर भाले असतात; त्याजवळ कुठार अथवा परशु हीं आयुधें असतात आणि त्यांच्या अंगावर अलंकार घातलेले असतात. ह्या वर्णनास अनुलक्षून मंत्रद्रष्टा म्हणतो कीं, 'मरुतांस ह्या वस्तु मागाहून मिळालेल्या नाहींत. ते जेव्हां प्रथम उत्पन्न झाले तेव्हांच ते आपल्या हरिणींसकट, आपल्या भाल्यांसकट, आपल्या कुऱ्हाडींसकट, आणि आपल्या आभरणांसकटच उत्पन्न झाले.' असे जे मरुत् "त्याजप्रत तुम्ही गा" असा पूर्व मंत्राशीं संबंध आहे.

'हरिणी' = 'पृषती.' ऋ १. ६४.८ यांजवर सायणाचार्य म्हणतात कीं, "पृष-"ती म्हणजे मरुतांच्या ज्या वाहनभूत "पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी त्यांचें नांव "होय असें इतिहासकर्त्यांचें म्हणणें आहे "आणि अनेकवर्णांच्या ज्या ढगांच्या मा-"लिका त्याच पृषती होत असें निरुक्तका-"रांचें मत होय." आम्हांस वाटतें दोघांचेंहि म्हणणें खरें आहे. वायुरूपी ज्या देवता तेच मरुत्; आणि वायु फार वेगानें धावतात; तेव्हां आकाशमार्गानें धावणाऱ्या मरुतांस (म्हणजे वायांस अथवा वावटळीस) आकाशांत किरणाऱ्या ज्या अनेक मेघमालिका त्यांजवर बसून हे वावटळींचे देव जातात असें म्हणण्यांत कांहीं औद्धत्य नाहीं; आणि हरिणीप्रमाणें चपळ वाहन दुसरें नाहीं त्यापेक्षा चित्रविचित्र रंगाचे जे ढग त्यांस कोणी एक चित्रविचित्र टिपक्यांच्या हरिणी त्यांस आपल्या रथास जोडून वावटळी ज्या तेच कोणी (मरुत्) देव फार वेगानें धावतात असें रूपक करणें हें केवळ स्वाभाविक आहे 'पृषती' याचा अर्थ सायणाचार्य आम्ही केल्याप्रमाणेंच बहुतकरून करितात. ऋ.२ ३६. २ यांत ते 'वडवा' म्हणजे 'घोड्या' असा अर्थ करितात; परंतु तेथें त्यांचा अर्थ हरिणीरूपी घोड्या असा समजावयाचा. कित्येक विद्वान् 'पृषती' म्हणजे घोड्या असाच सर्वत्र अर्थ समजतात, पण आम्हांस वाटतें तें बरोबर नाहीं. मेघमालिकेवर जाणें म्हणजे स्वरित जाणें याविषयीं कालिदासविक्रमोर्वशी अंक ४ यांत "अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना। सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना। गमितेन खेलगमनें विमानता। नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा" असें आहे तें पहा.

'भाले' = 'ऋष्टयः.' 'भाले' हा अर्थ सायणांनीं केलेला नाहीं. ते आयुधविशेष इतकेंच म्हणतात. परंतु ऋ. १.

इहेवं शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् ।
नि यामंश्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहऽइंव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् ।
नि । यामंन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. एषां (=मरुतां) कशाः (=प्रतोदाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः) [अपि] यद् हस्तेषु वदान् (=ध्वनिं कुर्वन्ति) [तद्] [अहम्] इहेव शृ (=शृणोमि) । [पश्य पश्य] [ताः कशा] यामन् (=यामनि=मार्गे) [एता रुत.] चित्रं (=सुन्दरं यथा भवति तथा) ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=अलंकुर्वन्ति

६४. ७; ५. ४१. ११ आणि ५. ५७. ६ या तीन मंत्रांत ही आयुधें मरुत् स्कं-धावर घेतात असे आहे आणि ऋ. ५. ५२. ६ यात 'उग्र ऋष्टि' (ऋष्वाः ऋष्टीः अमृक्षत) मेघ फोडण्यासाठीं मरुतांनीं फेकल्या असे आहे आणि ऋ.१. १६६. ४ यात ऋष्टि 'पुढे सारिल्या' (प्रयतासु ऋष्टिषु) असे आहे त्यापेक्षा या 'ऋष्टि' म्हणजे 'भाले' होत असें अनुमान चांगलें होतें.

'कुठार' = 'वाशी.' सायणाचार्य येथें किंवाळी अथवा शत्रूच्या सेनेला भिवविण्याकरितां ठोकलेली आरोळी असें म्हणतात. पण तो अर्थ येथें संभवत नाही. पारनव ऋ. १. ८८. ३ यावरील 'अधि तनुषु वाशीः' या पदांवर त्याचें "शत्रूणाम् आक्रोशकम् आयुधम्" शत्रूला रडविणा[रें] नावाचें शस्त्र) असें भाष्य आहे. अ[णि] ऋ. ५. ५३. ४ यांतील 'वाशीषु' [या]वर त्यांचें भाष्य "वाशीषु आयु[धेषु]" असे आहे आणि ऋ. ५. ५७. २ [यां]तील 'वाशीमन्तः' याचा अर्थ त[सा] "वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । त[द्वन्तः]" (=वाशी म्हणजे तोडण्याचें एक ह[त्यार] ते आहे ज्यांस ते) असा केला [आहे.] त्या सर्वांवर नजर ठेवून आम्हीं 'कु[ठार]' असा अर्थ केला आहे.

'स्वतेजस्क' = 'स्वभानवः' 'भानु' हे विशेषण जसें अग्नीला लावि[लेलें] आढळतें तसेंच मरुतांसहि पुष्कळ [ठि]काणीं लाविलेलें आहे. (ऋ. ५. ... ४; ५. ५४. १; ६. ४८. १२ ... ८. २०. ४ पहा).

३. [त्यांचे] चाबूक त्यांच्या हातांत वाजतात ते येथें [च] जणुं मला ऐकूं येत आहेत. [मरुद्देव] मार्गी [येतां येतां] त्यांस ... चाबूक सुंदर शोभवीत आ- [ते पहा].

3. I hear as if close at hand their whips as [they] resound in their hands. [Lo, the whips] adorn [them] beautifully on [their] way.

. ऋषि म्हणतो कीं, 'मरुत् देव
। बसून आपल्या हरिणींस चाब-
। मारीत मारीत येत आहेत, आणि
र आहेत तरी त्या त्यांच्या चाब-
। आवाज मला येथेंच जणुं ऐकू येत
. ते जसजसे आकाशमार्गानें
आहेत तसतसे त्यांचे चाबूक त्यांस
ी सुंदर रीतीनें शोभवीत आहेत
!' मरुत् रथांत बसून जातात म्ह-
पूर्वी मानिलेंच आहे. त्यांच्या
स हरिणी जोडलेल्या असल्यामुळे
ोंच्या झपाट्यानें जात आहेत आणि
नीं हातांत चाबूक घेतले आहेत ते
! काय फार सुंदर प्रत्यक्षच दृष्टीस
न आहेत, आणि त्यांचा आवाज
! काय प्रत्यक्षच ऐकू येत आहे, असी
षि कल्पना करीत आहे.

या मंत्राचा तृतीय म्हणजे अंत्य च-
ण जरा कठिण आहे. 'नियामन्
त्रम् कृञ्जते' याचा अर्थ सायणाचार्य
चाबकाचा ध्वनि यामन् म्हणजे सं-
ग्राम चित्र म्हणजे नानाविध [शौर्य]
'निकृञ्जते' म्हणजे विशेषेंकरून शो-
'भवितात" असा करितात. आता

'यामन्' म्हणजे युद्ध अथवा समाम हा अर्थ जरी (ऋ.४. २७.४ आणि ४. २४. २ यांजवरील भाष्यावरून) सिद्ध होतो, तथापि येथें तो चांगला संभवत नाहीं. आणि 'यामन्' म्हणजे मरुतांचा जो मार्ग तो असा अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत आलेला आहे. शिवाय 'चित्रम्' या विशेषणाच्या निर्वाहासाठी 'शौर्य' याचा अध्याहार करावा लागतो, आणि तो औदातार्गानेहि करितां येत नाहीं. आम्ही 'चित्रम्' म्हणजे 'सुंदर' ('सुंदर रीतीनें') असा अर्थ केला आहे त्यास प्रमाण ऋ. ६. ६५. २ यांजवरील सायणभाष्य होय.

आता 'निकृञ्जते' याचा अर्थ 'वश करितात', 'जिंकितात' असा होतो असें (ऋ. ८. ९०. ४ त्वं हि सत्यः मघवन् अनानतः वृत्रा भूरि निकृञ्जसे, आणि १०. १४२. २ विश्वा भुवना निकृञ्जसे यावरून) दिसतें तथापि प्रस्तुत मंत्रांत 'यामन् निकृञ्जते' याचा अर्थ 'समरांत मरुत् जिंकितात' असा कर्ष केले तर 'रथून' या अनपेक्षित पदाचा अध्याहार करावा लागेल आणि

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे ।
देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे ।
देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।
जम्भे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम्
जम्भे । रसस्य । ववृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. [हे कण्वाः], [यूयं] वः (=युष्माकं संबन्धिने) घृष्वये (=शत्रुघर्ष =प्रतापिने) , त्वेषद्युम्नाय (=दीप्यमानयशसे), शुष्मिणे (=बलवते) [म ताय] शर्धाय (=मरुत्समूहरूपाय बलाय=मरुतां गणाय) देवत्तं (=देवद देवप्रसादाल्लब्धं) ब्रह्म (=स्तोत्र) प्रगायत (=प्रकर्षेण गायत) ॥

५. यत् मारुतं शर्धः (=मरुतां शर्धः=मरुद्गणः) गोषु अघ्न्यं (गोषु वृ गोषु वृषभ इव) क्रीळं (=विहारोपेतम्) [अस्ति] [तत्] प्रशंस (=प्र स्तुहि) । [तत् शर्धः] रसस्य जम्भे (=पयोरसस्य भक्षणे=पयोरसभक्षणेन वावृधे (=वृद्धमस्ति) ॥

'चित्रम्' याचा चांगला निर्वाह लाग-णार नाही. तथापि 'ते (मरुत्) युद्धांत सुंदर रीतीने जिंकितात' असें, अथवा 'सुंदर मरुद्गण (=चित्रं मारुतं शर्धः) युद्धांत [शत्रूंस] जिंकून टाकितो' असें भाषांतर होऊं शकेल; मात्र मग पूर्वा-र्धाचा भावार्थ 'मरुत् लढाईत लढत आपल्या हरिणीस चाबकांनी मारि-ेत त्या चाबकांचा आवाज मला न येथें ऐकू येत आहे' असा कर लागेल.

४. [हे कण्वांनो], [तुम्ही] आपल्या प्रतापी, महातेजस्क आणि बलवान् [मरुद्]गणासाठीं देवांनी दिलेलें स्तोत्र गा.

५. गाईमध्यें [जसा] गोहरा [खेळाडू असतो तसा] खेळाडू जो मरुतांचा गण त्याची स्तुति गा. [दुग्ध]रस पिऊन [पिऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे.

4. Sing forth, [ye Kaṇvas], the god-given hymn in honor of your victorious, splendidly glorious [and] mighty Host [of Maruts].

5. Praise the Host of the Maruts that [is] [as] a frolicsome bull among the cows. [It] has grown fat by drinking the essence [of the milk].

---

४ हा मंत्र उघडच आहे. तीन चार शब्दांविषयी मात्र थोडेसें सांगितलें पाहिजे. '[तुम्ही] आपल्या' = 'व.' या मंत्राचा कर्ता कण्वास (म्हणजे कण्वकुलांत उत्पन्न झालेल्या उपासकांस) म्हणतो आहे; आणि कण्वकुलांत मरुतांची भक्ति फार दिवसांनी चालत आली आहे आणि त्या देवाविषयी स्तोत्र गाण्यास कण्वांनी स्तोत्रवक्त्या ऋषीस सांगितल्यावरून 'तुमच्या मरुतांस' असें म्हणतो. यात्र सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावरची टीप पहा.

'प्रतापी'='धृष्वये'. अक्षरशः अर्थ 'रगडणारा' (="शत्रूणा धर्षकम्," सायणाचार्य). ऋग्वेदांत 'धृष्वि' शब्द ज्यांत आला आहे असे पुष्कळ मंत्र आहेत. त्या सर्वांवरील सायणभाष्य पाहून हा त्यांनी येथें केलेला अर्थ आम्हीं कायम ठेविला आहे.

'[मरुद्गणासाठीं]'= '[मारुताय] शर्धाय'. या ठिकाणीं 'शर्ध' शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'बल' असा करितात. पण ऋ. १. १२७. ६; २. १. ६ आणि

२ ३ ३ या मंत्रावरील त्यांचेंच भाष्य पहा

'देवांनी दिलेलें स्तोत्र गा ='प्र...... देवत्तं ब्रह्म गायत' ऋ ८. ३२. २७ यांत "प्र व उग्राय निष्टुरे अषाळ्हाय प्रसक्षिणे। देवत्तं ब्रह्म गायत" (="पराक्रमी, शत्रूस जमीनदोस्त करणारा, अपराजित आणि विजयशाली जो तुमचा इंद्र त्यासाठीं तुम्ही देवांनीं दिलेलें स्तोत्र गा") असें इंद्राविषयीं म्हटलें आहे. 'देवांनी दिलेलें स्तोत्र' म्हणजे काय? आम्हांस असें वाटतें कीं मंत्रवक्ता ऋषि आपलें स्तोत्र देवप्रेरित अथवा देवप्रणीत आहे, आपण मनुष्यानें रचिलेलें नव्हे असें मानून बोलत आहे. या कारणासाठीं प्रस्तुत मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे असें समजलें पाहिजे.

५. 'गाईमध्यें जसा एखादा तरुण गोऱ्हा बागडतो तसा आकाशांतील अभ्रमालिकारूप गाईंत बागडणारा जो मरुद्गण त्याची स्तुति करा. तो मरुद्गण त्या गाईंचा दुग्धरस पिऊन पिऊन पुष्ट झालेला आहे' असा आमच्या भाषांतराचा

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः ।
यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूत
यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे नरः (=शूरा) [मरुतः], हे दिवश्च ग्मश्च धूतयः (=द्यावापृथिव्यो कम्पनकारिणः), व. (=युष्मासु मध्ये) वर्षिष्ठ आ (=आसमन्ताद् वृद्धतमः=अति ततमः) कः ? यद् (=यस्माद्) [यूयं] सीम् (=एते=द्यावापृथिवी), अन्तं (=वृक्षाममिव), धूनुथ (=चालयथ) ॥

भावार्थ आहे. यातून पहिले वाक्य तर उघडच आहे. परंतु 'जम्भे रसस्य वावृधे' "[दुग्ध]रस पिऊन [पिऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे" हा शेवटला चरण फार कठिण आहे. त्यातील 'जम्भ' शब्दाचा अर्थ नीट समजत नाही. 'जम्भ' हा शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. पण त्याचा अर्थ 'दांत,' 'दाढ,' अग्नीची 'ज्वालारूपी दाढ' असा होतो आणि बहुत करून नित्य अनेकवचनान्त आढळतो. एकवचनी प्रयोग प्रस्तुत मंत्रांत आला आहे तितकाच दिसतो. 'जम्भ्' ह्या धातूची रूपे आली आहेत ती 'नाश करणे' या अर्थी आली आहेत. 'जम्भे रसस्य वावृधे' याचा शब्दश. अर्थ ' रसाच्या दातात वाढला' इतकाच होतो. 'जम्भ' म्हणजे दात असा अर्थ होतो त्यापेक्षां 'जम्भ्' धातूचा मूळ अर्थ 'चावणे', 'खाणे', 'भक्षण करणें' असा असावा अशी अटकळ करून 'ज रसस्य' याचा अर्थ कदाचित् 'र भक्षणी' असा होऊं शकेल असे जून आम्ही '[दुग्ध]रस पिऊन ऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे' भाषांतर केले आहे; पण ते केव वहिासाठीच असे म्हणणे भाग आहे

सायणाचार्य सगळ्या मंत्राचा अर्थ क तात तो असा:—"गाईमध्ये म्हणजे म "तांची माता जी पृश्नि गाय ती आणि "त्या गाईमध्यें स्थित आणि अहन "आणि विहारयुक्त असे जे मरुतांचे "त्याची स्तुति कर. गोक्षीररूपी र "जे तें तेज ते जंभांत म्हणजे "अथवा उदरांत वाटले." परंतु ' याचा अर्थ मूळचा जरी 'तेज' अ 'शक्ति', 'बल' असा होतो तरी ' शर्ध' म्हणजे 'मरुतांचा गण' अस होतो, मरुतांचें तेज असा नाहीं पूर्वीच्या मंत्रावरील टीप पहा.

६. हे शूर [मरुत्] हो, हे [स्व]र्गातें आणि पृथ्वीतें कांपविणारे [हो], तुम्हांतून सगळ्यांत उंच कोण [आहे]? कारण की [तुम्ही] त्या द्यावापृथ्वी]स [वृक्षाच्या] शें-ड्याप्रमाणें घुसळीत असतां.

6. Which of you, O brave [Maruts], O shakers of the heaven and of the earth, [is] the highest? since you shake them like the top [of a tree.]

जर 'रम' हे राक्षसाचें किंवा काहीं [बा]धक आणि बाधक वस्तूचें विशेष नाव [अ]सेल, तर '[मरुद्गण] रमाचा नाश कर-ण्यासमर्थ वाढलेला आहे' (रम जम्भितु [स]मर्थाविवृ वाढ़ते) असा अर्थ चांगला [ल]गेल. पण 'रम' हे तशा प्रकारचें विशेषनाम आहे की नाही हे शोधून काढण्यास जितकीं ब्राह्मणादिक ग्रंथांची साधनें पाहिजेत तितकीं अजून उपलब्ध नाहींत. एकंदरीत इतकें म्हणणें अवश्य आहे की ऋग्वेदांत दुर्गमासारिखे कित्ये-एक अगम्य मंत्र आणि मंत्राचे भाग आहेत त्यांतील हा मंत्राचा तृतीय चरण होय. पुढें केव्हां याच्या खऱ्या अर्थाचा शोध लागेल तेव्हां लागेल असें म्हणून सध्या संतोष मानावा.

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे ।
जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे ।
जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विश्पतिः ।
भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विश्पतिः ।
भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

भाषायाम.

७. [हे मरुत], वो (=युष्माकं) यामाय (=यानु=गमनार्थं=गमनसमये) म (=मनुष्यो) निदध्रे (=आत्मानं न्यक् स्थापयति), उग्राय मन्यवे (=तीव्राय धाय= तीव्रक्रोधसमये) [निदध्रे=आत्मानं न्यक् स्थापयति] । [वो यामसमये मन्युसमये च] पर्वतो गिरि. (=बहुभिःपर्वयुक्तः शिखरी) [अपि] जिहीत (= मार्गं विसृज्य गच्छेत्) ॥

८. येषां [मरुताम्] अज्मेषु (=गमनेषु) यामेषु (=मार्गक्रमणेषु) [च] पृथ्वी, जुजुर्वान विश्पतिरिव (=जीर्णो गृहीर =वयोहानिरोगादिना शिथिलः कश्चिद् वृ मनुष्य इव). भिया रेजते (=कम्पते) ॥

पहा. प्रस्तुत मन्त्रात 'सीम्' याचा अर्थ 'द्यावापृथिवी (दीश्च ग्मा च) याजकडे न घेता 'सर्व बाजूंनी' असा सायणाचार्य करितात तो त्याच्यान आधारावरून नित्य समजला पाहिजे.

'घुमलेत असता'='धुनुथ' मरुत् म्हणजे 'वारे', 'पवन', 'वावटळी' देव अथवा त्याच्या अधिदेवता त्यापेक्षा ते सकळ द्युलोकास व पृ कास कसे हालवितात ते वादळे पाहि लेल्या मनुष्यास सांगावयास नको.

७. [हे मरुतांनो], तुमच्या दवडींसरशीं मनुष्य [दबून खालीं असतो]; [तुमच्या] प्रबळ झपाट्यासरशीं [मनुष्य] दबून खालीं वसतो, गांठाळ पर्वतालाहि चलन करावें लागतें.

7. Down does man bend himself at your march, down, [Maruts], at [your] mighty violence; the knotty mountain[itself] shall yield.

८. ज्या [मरुतां]च्या गमनांच्या वेळीं [आणि] दवडींच्या वेळीं [ही] पृथ्वी वृद्ध मनुष्याप्रमाणें भयानें कांपत असते.

8. Maruts—under whose courses [and] marches the earth trembles with fear like an old sire.

---

७. 'दवडींसरशी'='यामाय.' म्हणजे तुम्ही चालूं लागला म्हणजे, तुम्ही जाऊं लागला म्हणजे.—'प्रबळ झपाट्यासरशीं'='उग्राय मन्यवे.' म्हणजे तुम्ही मोठ्या झपाट्यानें जाऊं लागला म्हणजे.—'दबून खालीं असतो'='निदध्रे.' अक्षरशः अर्थ, 'खालीं धरिला जातो.' सायणाचार्य अर्थ जरा निराळा करितात. पण ऋ. ९. ३५. ६; १. ४८. ३ आणि १०. १०. ७ या मंत्रावरील भाष्यांत तेच 'धृ' धातूचा 'आत्मान [illegible]' म्हणजे 'राहणें' असा अर्थ करितात तो घ्या.—'गांठाळ पर्वत'='पर्वतो गिरिः.' 'पर्वत' हें या मंत्रांत विशेषण होय आणि 'गांठाळ पर्वत' म्हणजे जरी साधारण पर्वत असें म्हटल्यास संभवेल तथापि 'गांठी गांठी असलेला अस्सल पर्वत' असा अर्थ इष्ट दिसतो. अन्यथाही जे शब्द ते पर्वतवाचक वेदांत होतात असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

८ 'मरुत् चालूं लागले म्हणजे इतक्या झपाट्यानें चालतात आणि त्यांचा भार अशा प्रकारचा असतो कीं, त्या वेळीं त्यांच्या खालीं असलेली पृथिवी एखाद्या म्हाताऱ्या नृपाप्रमाणें भयानें थरथर कांपते,' असा भावार्थ आहे.

'गमनाच्या वेळीं [आणि] दवडींच्या वेळीं'='अज्मेषु यामेषु.' 'अज्म' आणि 'याम' हे दोन्ही शब्द समानार्थकच आहेत; परंतु केवळ आदरार्थ एकच अर्थाच्या दोन शब्दांचा प्रयोग केला आहे. जसें आपण मराठींत 'स्वारी मर्जी,' 'मुलें बाळें', 'वनीं वानरीं,' 'रानोमाळ,' 'कुटुंब वस्त्र' असे प्रयोग करितो तसा हा समजला पाहिजे. 'अज्म' म्हणजे 'गमन' दाखविणारा [illegible] १० व्या मंत्रावरचें आणि ऋ. ५. ८७. ७ यांजवरचें सायणभाष्य पहा.

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे ।
यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे ।
यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. एषा वीना (=मरुद्रूपाणां पक्षिणां) जानं (=जन्मस्थानं) मातुः (=मातुर
रात्=जानात्=आकाशात्) निरेतवे (=निरेतुम् एषां निर्गमनाय) स्थिरं हि । य
(=यस्मात्) शवः (=एषा मातुर्बलं) सीम् अनु (=एतान्मरुतानुदिश= ए
बलापेक्षया) द्विता (=द्वित्वेन=द्विगुण) [वर्तते] ॥

मरुद्भ्यो मरुतां मातुर्बलीयस्त्वात् मरुतो यथासुखं जन्मस्थानान्निर्गन्तुम
तज्जन्मस्थान मातुर्योनि. । आकाशमिति यावत् । स्थिरमचल वर्तत इति का

'वृद्ध मनुष्याप्रमाणे'= 'जुजुर्वान् इव विशति'.' म्हणजे, वादळ मोठ्या झपाट्याने चालू लागले म्हणजे मुलचाळ होऊन क्षीण झालेला एखादा म्हातारा मनुष्य वाऱ्याचा झपाटा सोसण्यास शक्ति नसल्यामुळे

जसा कांपतो तशी बिचारी पृथ्वी
पते असा या उपमेचा अर्थ आ.
शति ' याचा जो आम्ही अर्थ
आहे त्याला ऋ. ७. ५५ ५ ए
वरील सायणभाष्याचा आधार आ

९. आणि यांचें जन्मस्थान तर अचल [होय] [आणि] [हे मरुद्रूपी महा]पक्षी [आपल्या] आई[च्या उदरां]तून [सहज] निघत इतकें [तें अचल आहे]; कारण कीं [तिला] यांच्यापेक्षां बळ दुप्पट [आहे].

9. [As for] their birthplace [it] is indeed [strong] –strong for [them] the birds to issue forth from [their] mother['s womb]; since [her] strength [is] twice [as great] as [that of] these.

९. वरच्या मंत्रात सांगितलें कीं, मरुत् इतके प्रचंड आहेत आणि ते जाऊं लागले म्हणजे इतक्या झपाट्यानें जातात कीं एवढी मोठी पृथिवीहि त्यांच्या पायाखालीं एखाद्या म्हाताऱ्या मनुष्याप्रमाणें कांपते. त्यावर अशी आशंका निघते कीं असे प्रचंड मरुत् ज्या स्थानापासून (म्हणजे आईच्या उदरापासून) निघाले ते त्यांच्या जन्मकाळीं नष्ट होत असेल आणि अशा बलाढ्य पुत्रास जन्म देण्यास त्यांच्या आईस शक्ति नसेल त्यामुळें ती प्रसवसमयीं मरत असेल तर या शंकेच्या निवारणार्थ ऋषि म्हणतात कीं, 'असें कांहीं होत नाहीं; यांचें जन्मस्थान स्थिर म्हणजे अचल आहे आणि ते इतकें मजबूत आहे कीं हे मरुद्रूपी पक्षी आपल्या आईच्या पोटांतून सहज बाहेर पडतात; कारण कीं यांच्या बळापेक्षा दुप्पट बळ यांच्या आईस आहे.'

'अचल' = 'स्थिरम्.' म्हणजे भाराने अथवा भीतीनें पृथ्वीप्रमाणें न कांपणारें (६ वा आणि ८ वा मंत्र पहा) असें. (ऋ. ८. १४. ९ यांत 'दोषनानि दिवः' यास 'स्थिर' हें विशेषण लाविलें आहे तें पहा; शिवाय खालीं ३९व्या सूक्तांतील २ऱ्या मंत्रात 'स्थिरा वः सन्तु आयुधा' = 'तुमचीं आयुधें स्थिर म्हणजे न वाकणारीं अशीं राहोत' असें आहे तें पहा.)

'[मरुद्रूपी महा] पक्षी' = 'वय' मरुतांस पक्षी असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे त्याचें कारण असें कीं ते पक्ष्यांप्रमाणें अंतराळीं फिरतात म्हणून. या मंत्रांत 'वयः' म्हणजे 'शक्ति' असा अर्थ कित्येक विद्वान् घेतात आणि 'आईच्या उदरांतून बाहेर पडण्यास मरुतांस शक्ति आहे' असें 'वयो मातुर्निरेतवे' याचें भाषांतर करितात पण तसें करण्यास अडचण इतकी आहे कीं, या मंत्रांत मरुतांस शक्ति अथवा बल आहे हें प्रतिपादित करण्याचा उद्देश नाहीं, मरुतांचें आईच्या बळाविषयीं सांगणें आहे.

'आई[च्या उदरा]तून' = 'मातुः' माता म्हणजे 'आकाश' असें सायणाचार्य म्हणतात. मरुतांस 'दिवस्पुत्र'

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत ।
वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत ।
वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्यं चिद्घा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् ।
प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् ।
प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० उ (=उत=अपि च) त्ये गिरः सूनवः (=वाचः पुत्रा ये मरुतस्ते) अ[illegible] षु (=स्वकीयेषु गमनेषु) काष्ठा. (=उदकानि=मेघजलानि), वाश्राः (=हम्भार[illegible] पेता गा इव) [मती.], अभिज्ञु (=जानुगभीरं यथा स्यात्तथा) यातवे (=या[illegible] वहनार्थम्) उदत्नत (=उदतनिषत=उत्सृज्य विस्तारयन्ति)॥

मरुतः स्वकीयगमनसमयेषु मेघोदकान्युत्सृज्य इतस्ततो विस्तारयन्ति। तत्त[illegible] नदीरूपेण आजानु गभीर सगर्जनानि वहन्तीत्यर्थः ॥

११ [मरुतः] त्य (=तं प्रसिद्ध) दीर्घम् (=आयामोपेतं) पृथु (=विस्ती[illegible] स्तृतम्) अमृध्र (=केनाप्यहिंस्य) मिहो नपातं चित् (=वृष्टेः पुत्रं=वृष्ट्युत्पाद[illegible] नामासुरमपि) यामभिः (=स्वकीयगमनैः) प्रच्यावयन्ति ह (=प्रकर्षेण ग[illegible] खलु) ॥

म्हणजे सूर्य अथवा देदीप्यमान आकाशप्रदेशाचे पुत्र, आणि केव्हा केव्हा 'सिन्धुमातरः'='अंतरिक्षाचे पुत्र' असेहि म्हटलेले आहे. मरुतास आकाशरूप आईचे पुत्र म्हणणे हे त्यांची आकाशात उत्पत्ति होत असल्यामुळे साहजिक होय. 'पृश्निमातरः' असें जे त्यास म्हणतात त्याचा तरी अर्थ 'चित्रविचित्र रंगाची जी आकाशरूपी गाई तिचे पुत्र' असाच दिसतो.

'कारण की [निळ्या] याच्यांश [illegible] दुष्पट [आहे]'='यत् सीम् अनु [illegible] शवः.' आणि हे खरेंच आहे, [illegible] वाऱ्याने आणि महामेघ [illegible] पृथ्वीस अथवा पृथ्वीवरच्या पदार्थां[illegible] उपद्रव होतो, पण आकाश तें [illegible] फाटले अथवा दुखावले असें कधीं [illegible] नाहीं.

१०. आणि हे जे वाणीचे पुत्र [मरुत्] ते [जाऊं लागले म्हणजे][आपल्या] मार्गी [मेघ]-जलांस पसरितात, की जेणेकरून तीं [मेघजलें] गर्जना करीत करीत गुडघ्याइतकीं वाहूं लागतात.

10. And those [Maruts the] sons of voice spread out the [rain]-waters on their courses, that roaring these may flow knee-deep.

११. लांब, रुंद [आणि] मारला जाण्यास कठिण [असा जो] तो मेघासुर त्यालाहि [हे मरुत्] [आपल्या] गमनांनी हाकून लावितात.

11. They drive away in [their] courses even that vast, broad, [and] invulnerable son of the shower.

---

१०. 'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे निरनिराळे निरनिराळे पावसाचे पाणी ओढून सर्व जलमय करितात; मग तो सर्व एकत्र होऊन नद्यांच्याने वाहतात, आणि गुडघाभर खोल असून गर्जना करीत करीत वाहत असतात.

'वाणीचे पुत्र' = 'सूनवो गिरः' हे स्वतः कठिण आहे. पण आम्ही केवळ शब्दार्थ दिला आहे. मरुतांस या विशेषणाचा भावार्थ काय ते समजत नाही. मरुतांस वाणीचे पुत्र असे अन्यत्र म्हटलेले आढळत नाही. सायणाचार्य केवळ निरुक्ताशी "वाणीचे उत्पादक (कारण "ते वायु शब्दात, गर्जतात, ओरडत वगैरे "मधुर वरून वाचा उत्पन्न करितात) असे म्हणतात. पण 'सूनु' म्हणजे 'उत्पन्न करणारा' असा अर्थ निर्विवाद व्युत्पत्तीवरून सिद्ध होईल काय?

'[मेघ]जलांस पसरितात' = 'उद्... वा... ......अक्रत.' या शब्दांचा अर्थ निरनिराळे विद्वान् वेगळा करितात. पण आम्ही सायणास अनुसरून आहो. यारण 'उद्' या शब्दाचा अर्थ उदक असा सर्वांस कसा होतो हे सांगता न आले तरी ऋ. १ ३८ १०; १ ५८ ६ आणि प्रस्तुतचा मंत्र यांत उदक असा अर्थ सायणांनी केला आहे तो आम्हांस योग्य दिसतो. प्रस्तुत मंत्रात 'मर्यादा' असा अर्थ ग्रिफिथ करितात तो समर्पक नाही.

'की जेणेकरून तीं [मेघजलें] गर्जना करीत करीत गुडघ्याइतकीं वाहूं लागतात' 'याभा अभिज्ञु यातवे' शब्दशः अर्थ '[त्या] गर्जना करण्यास गुडघाभर जाण्यासाठी मरुत् जातां जातां मेघवृष्टि करितात' याविषयी पुढच्या सूक्ताचा ९ वा मंत्र आणि ऋ ५. ५४ ५ हा मंत्र पहा. ग्रिफिथ आणि आल्फ्रेड आणि लुडविग सारे एकच म्हणतात पाऊस प्रथम सुरू होणार होते हे सर्वांस ठाऊक आहेच.

११. 'मरुत् हे केवळ उदकें सांडवितात आणि नद्यांच्याने वाहवितात इतकेच नव्हे पण ओढ्यांतूनही, अंत-

१२. हे मरुतांनो, तुम्हांस बळ आहे] म्हणूनच [तुम्ही] जनांला ल्वून टाकीत असतां, [म्हणू- च तुम्ही] पर्वतांला हालवून टाकीत असतां.

12. Maruts, it is because [ye] have power that [ye] shake the people, that [ye] shake the mountains.

१३. [हे] मरुत् जेव्हां जात असतात [तेव्हां ते] मार्गी परस्पगंशी बोलत पण असतात; [तें] यांचें [संभाषण] पाहिजे त्याला ऐकूं येतें.

13. And when the Maruts go, [they] even talk to each other on the way. Any one can hear them [talk.]

१२. 'हे मरुतांनो, तुम्ही महाबली आहां असे लोक म्हणू लागले? कारण की तुम्हांस मोठें बळ आहे म्हणूनच तुम्ही जाऊं लागला म्हणजे सर्व लोक हालतात, आणि मोठमोठे पर्वतहि कांपत असतात,' असा भावार्थ.

'हालवून टाकीत असतां' = 'अचुच्यवीतन.' अक्षरशः अर्थ 'हालवीत आला आहां,' आजपर्यंत 'हालवीत आला,' अर्थात् 'हालवीत असतां,' 'हालवून टाकीत असतां.' सायणाचार्य या स्थळीं 'आपआपल्या कामीं प्रेरिला' असा अर्थ करितात. परंतु मरुत् जाऊं लागले म्हणजे सर्वांस हालवून टाकितात याविषयीं आणि 'च्यु' धातूच्या अर्थाविषयीं ऋ. १.१६८.४ या मंत्रावरील सायणभाष्यच पाहा.

'पर्वताला' = 'गिरीन्.' येथें 'गिरि' म्हणजे 'मेघ' असें सायण म्हणतात. तसा अर्थ तर होईलच. परंतु 'पर्वतांस' हि हालवून टाकितात असें म्हणण्यांत मरुतांविषयीं योग्य गौरव अधिक आहे.

१३. 'आणि हे मरुत् देव मार्गानें जाऊं लागले म्हणजे एकमेकांशीं बोलत असतात, आणि जे बोलतात तें हळू अथवा कोणास न ऐकूं येई अशा रीतीनें बोलतात असें नाहीं, तर तें पाहिजे त्याला ऐकूं येई अशा रीतीनें बोलतात' आणि हें साहजिकच आहे कारण की वाऱ्याचा झपाटा कोणास ऐकूं येत नाहीं?

'परस्परांशीं बोलत असतात' = 'म ब्रुवते.' हा अर्थ आम्हीं धात्वर्थास अनुसरून आणि साधारण प्रयोगास अनुसरून अक्षरशः केला आहे. सायणाचार्य 'एकत्र ध्वनि करितात' असें भाष्य लिहितात.

'मार्गी' = 'अध्वन् आ' = 'अध्वनि आ' 'आ' या उपसर्गाचा प्रयोग येथें केलेला ध्यानांत ठेवावा. लाटीन भाषेंत जशी सप्तमी विभक्ति लागून त्याशिवाय

प्र यात शीभमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः ।
तत्रो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीभम् । आशुऽभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः ।
तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् ।
विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।
विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे मरुतः], [यूयम्] आशुभिः (=वेगवद्भिरश्वैः) शीभं (=
प्रयात (=आयात प्रतिष्ठत)। कण्वेषु (=कण्वगोत्रोत्पन्नेषु अस्मासु=अस्मद्
यजमानामस्माकं गृहे) वः (=युष्मदर्थं) दुवः (=दुवांसि=परिचरणानि=परि
चरणे दातव्यानि हविरादीनां दानानि) सन्ति (=सिद्धानि सन्ति वर्तन्ते
तु (अत एव तत्रैव) [यूयं] मादयाध्वै (=मादयध्वं=तृप्ता भवत)॥

१५. [हे मरुतः], वः मदाय (=युष्माकं तृप्तये) [हविरादि] अस्ति
(=यस्माद् वर्तते खलु) वयं स्म (=तस्माद् वयम्) एषां (=युष्माकं
(=स्मः). विश्वं चिद् (=सकलमपि) आयुः (=आयुर्वयं जीवसे) (
=जीवेमेति हेतोः)॥

यस्मात्कारणाद् वय युष्मान् हविरादिना मादयामः तस्माद् वय युष्माकं
सदा भूत्वा सर्वमपि आयुर्जीविष्याम इति भावः ॥

उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अव्यय निराळे लागते, तसे वेदांत होत असते. म्हणूनच 'अध्वनि आ' म्हणजे 'अध्वनि' इतकाच अर्थ समजावयाचा. यास्तवच सायणाचार्य तरी नुसता 'मार्गे' इतकाच शब्द लिहितात. पूर्वी २५ व्या सूक्तात १५ व्या मन्त्रांत 'मानुषेषु आ' आणि 'उदरेषु आ' असे उ... हे पहा. ऋ. १. ५८. ६ हाहि अशा रीतीने योजिलेला जो ... थवा दुसरा एकादा उपसर्ग त्य... णाचार्य 'सप्तमीद्योतक' अथवा '... वादक' असे म्हणत असतात.

१४. [हे मरुतांनो], तुम्ही पल्या वेगवान् वाहनांनीं त्वकर , चला; कण्वांच्या येथें तुम्हां- ठीं आहुति [सिद्ध] आहेत. : येथेंच [तुम्ही] तृप्त व्हा.

१५. कां की [हे मरुतांनो]. जसें] तुम्हांस तृप्ति होण्यासाठीं ते आहे, [तसे] आम्ही तुमचे नाहों आणि पूर्णायुषी होऊ.

14. Maruts, come forth quickly on [your] swift horses. There are offerings for you among the Kanvas Here only be ye gratified.

15. For [Maruts], as there is oblation for your gratification, so we are yours and shall live the whole life

---

१४ मंत्रकर्ता म्हणतो, 'हे मरुतानो, आम्ही कण्वाच्या घरीं तुम्हासाठीं हवि- र्भ, सोमाहुति इत्यादि सिद्ध करून ठेविलें आहे, तर तुम्ही त्वकर आप- ल्या वाहनावर बसून या, आणि येथच आम्ही दिलेले अन्न आणि पेय घेऊन तृप्त व्हा, दुसऱ्या स्थळीं जाऊ नका

'कण्वाच्या येथे = कण्वेषु' या सूक्ताचा कर्ता जो ऋषि तो कण्व म्हणजे कण्वकुलोत्पन्न आहे हे ध्यानात ठेविलं पाहिजे

'मादयाध्वै' हे लेट्लकाराचे रूप आहे याचा अर्थ आज्ञार्थ आहे.

'आहुति'= दुव.' 'दुव ' हे येथे 'दुवस्यति' या अनेकवचनार्थी आहे अक्षरशः अर्थ 'दान' अथवा 'सेवा असा आहे. यावरून देवमंत्रांच्या वेळी यजमानाकडून ज्या आहुति द्यावयाच्या त्या असा अर्थ येथे समजला पाहिजे

'१५.' हे मरुतानो, ज्यापेक्षा आम्ही मोठ्या प्रेमाने तुम्हास हवि आणि सोम अर्पण करून सदैव सुखी करितो, त्या- पेक्षा आम्ही तुमचेच होऊ आणि सर्व आयुष्य जितके आहे ते संपेपर्यंत आम्ही जगू, अपमृत्यूने मरणार नाही असा आ- मचा भरवसा आहे असे या चमत्का- रिक मंत्रातील रूप आहे

या मंत्रावरून दोन गोष्टी उघड हो- तात एक ही की ज्यापेक्षा आम्ही मर्त्य जन देवांची सेवा करितो त्या अर्थी ते अमर्त्य आम्हास टाकणार नाहीत असा आपल्या पूर्वजांचा भरवसा होता, आणि दुसरी ही की, देवांची कृपा होईल तर आम्ही सर्व आयुष्यभर जगू नाही तर कदाचित अगोदरच मरू असे ते मानीत असावे. तिसरी वर्षे ब्रह्मांडाचा प्राण ठेवून हजारो वर्षेपर्यंत जगता येईल असा समजून होता असे दिसत नाही

या मंत्राचा शब्दरचना फार चमत्का-

सूक्त ३८.

ऋषि–घोराचा पुत्र कण्व (जो [त्या]ंच्या सूक्ताचा तोच). देवता–[मरु]त्. वृत्त–गायत्री.

१. हे स्तवनानें संतोष पाव[ण]ारे [आणि] पूज्य [मरुत्] हो, [जसा पि]ता पुत्राला [आपल्या हातांवर ध]रितो] तसे, [तुम्ही] [आम्हांस] [तुमच्या] हातांवर केव्हा धराल [ब]रें ?

HYMN 38.

To the *Maruts* By *Kanva* the son of *Ghora* Metre *Gâyatri*

1. When will you, O Maruts, fond of praise [and] worshipful, hold [us in your] arms as does the father [his] son ?

---

१. या सुंदर मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे स्तुत्य आणि पूज्य मरुतानों, बाप आपल्या मुलाला हातावर घेऊन लाड करितो तसे आम्हास तुम्ही आपल्या हातावर घेऊन केव्हा लाड कराल बरें!' या प्रधान मंत्ररत्नाचें प्रेम उपासनीय देवतेविषयीं किती मोठें आहे पहा. आमचे आर्य पूर्वज आपल्या देवास भीत होते, त्यास स्तवीत होते आणि मोठें समजत असत इतकेंच नाहीं, पण जसा मुलगा आपल्या बापावर प्रेम टेवितो आणि बापाची प्रीति आपणावर व्हावी म्हणून इच्छा करितो तसें ते त्याजवर प्रेम टेवीत आणि त्याच्या मायेची वाञ्छा करीत.

'स्तवनानें संतोष पावणारें' = 'स्तव-प्रियः' म्हणजे 'ज्यास स्तवन आवडतें,' जे 'स्तवनानें प्रसन्न होतात,' 'स्तवनीय' असा अर्थ सायणानुसारी आहे हा अर्थ अगदीं निर्विवाद आहे असें आ-म्हांस म्हणवत नाहीं. पण [स्त]वावर प्रीति करणारे असा जो त्याचा एक विद्वान् अर्थ होतो त्यातील तारतम्य हा वरा आहे

'पूज्य = वृक्तबर्हिष अक्षरशः अर्थ. 'ज्याच्या साठीं लोक दर्भासन घालीत असतात. म्हणजे ज्याची लोक पूजा करीत असतात. ज्याचें लोक यजन करितात;' अर्थात् 'पूजनीय,' 'यजनीय'

'[आम्हास]' हें पद अध्याहृत आहे. आम्हास असें वाटतें कीं तृतीय चरण 'ट्रुग्भ्विं वृक्तबर्हिष.' असा समजून 'हे स्तवनप्रिय मरुतानों, पिता पुत्राला आपल्या हातावर धरितो तसे तुम्ही तुमच्या सेवकास तुमच्या हातात केव्हा धरीत असता?' असा अर्थ केल्यास बरें होईल. मग 'अस्मान्'पदाचा अध्याहार करावयास नको आणि पुढच्या मंत्राशीहि अर्थ चांगला जुळेल 'वृक्तबर्हि[ष]

क्व नूनं कद्वो अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः ।
क्व वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता ।
को३ विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ।
को ३ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ [हे मरुत], नूनम् (=इदानीं) [यूयं] क्व [स्थ] ? वो (=युष्मा... अर्थ (=गमनीय स्थान) कत् (=किम्) [अस्ति] ? [यूयं] दिवो (=द्युलोका... गन्त (=प्रतिष्ठत), पृथिव्या न (=भूलोकान्मा) [गन्त=गच्छत] । वो (=यु... दर्थ) [हि] [भूलोके] गावो (=गव्यमिश्रिता इन्दव:=सोमाः) क्व (=कस्मि... जनदेशे) न रण्यन्ति (=न रमन्ते) ?

अत्र पृथिव्या सर्वत्र युष्मदर्थं सोमा अर्प्यन्ते तस्मात् पृथिव्याः सकाशा... नोचितम् दिवः प्रस्थाय अत्रैवागमनम् अत्र च स्थितिरित्येतदेवोचितमित्य...

३ हे मरुत., वो (=युष्माकं) नव्यासि (=नवीयासि=नवतराणि) (=प्रजापशुरूपाणि धनानि) क्व [सन्ति] ? [व·] सुवितानि (=मणिमार्... रूपाः प्रसादा.) क्व [वर्तन्ते] ? [अपि च वो] विश्वानि सौभगानि (=सौभाग्यक... गजाश्वादीनि) क्व [सन्ति] ?

एतानि सर्वाणि गृहीत्वा यूय कस्माच्छीघ्रं नायाथेत्यर्थः ॥

याचा · जो पूजा करितो तो,' 'सेवक' हा अर्थ वेदात प्रसिद्ध आहेत.

'धरान्न' = 'दधिष्वे.' 'दधिध्वे' हे येथे वर्तमानकाळीं क्रियापद आहे.

'क्व गच्छामि ' यांतील 'गच्छामि' या... अर्थ 'जातो' असा न होता जस 'गमि... असा होतो, तसा 'दधिध्वे ' याचा ... 'धरान्न ' असा होतो.

४. हे पृश्निपुत्रांनो, तुम्ही जर र्त्यै असतां [तर] तुमचा स्तोता मिर झाला असता.

५. [हे मरुतांनो,] जनावर सें कुरणास [नावडतें नसतें] सा तुमचा स्तोता तुम्हांला नाव-ता नसो. तो यमाच्या मार्गानें । जाओ.

4. Sons of Pris'ni, if ye had been mortals, your praiser would have become immortal.

5. May your worshipper never be unwelcome [to ye] like as the animal [is never unwelcome] in the pasture; [and] may he [never] go by the path of Yama.

---

४. हा मंत्र फार चमत्कारिक आहे. रिच्या मंत्रांत मागितलें कीं तुम्ही जे साद तुमच्या उपासकावर करीत अस-ा ते आम्हावर का करीत नाही? या यांत त्यांत विचारनरंगाला अनुसरून राणतो की, 'तुम्ही असावे तसे उदार ाा नाही बरें! आम्ही तुमची विनवणी तीत आहों तशी जर आम्हांसारख्या मर्त्यांची कोणी स्तोत्याने केली असती, आणि प्रसाद करण्याची शक्ति तुम्हास जशी आहे तशी आम्हास असती, तर आम्ही आमच्या स्तोत्यास अमर्त्यच क-रून दिला असता' हे वचन प्रेमरोषानें आणि प्रेमाक्षेपानें आहे, द्वेषानें नाहीं.

'पृश्निपुत्र'='पृश्निमातर.'. पृश्नि ही मरुतांची आई, आणि ती खरोखर कोण, व तिजविषयी स्पष्टार्थ काय आहे ते पूर्वी सांगितलेंच आहे (सूक्त २३ मंत्र १० पहा).

५. भावार्थ – 'पशु गवताच्या वाढे-नें रानात गेल्यास त्याला ते रान नको म्हणून मागत नाहीं परंतु आत येऊं देतें आणि गवत खाऊं देतें त्याप्र-माणेच तुमचा सेवक तुम्हास अमान्य न होओ. आणि तो न मरो' म्हणजे, सपनि विपुल हो आणि तो न मरे असे वरा.

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।
पदीष्ट तृष्णया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधी
पदीष्ट । तृष्णया । सह ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः ।
मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रि
मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. अपि च [हे मरुतः,] परापरा (=अतिबला) दुर्हणा (=हन्त
दुःशक्या) निर्ऋतिः (=रक्षोजातिदेवता) नः (=अस्मान्) मा सु वधी
वधं कार्षीत्) । [सा च] तृष्णया सह (=अस्माकं दुष्टवासनया सह
(=विनश्यतु) ॥

७. त्वेषा (=दीप्तिमन्तः) अमवन्तः (=बलवन्तो) रुद्रिया (=रुद्रपु
अवातां मिहं (=वातरहितां वृष्टिम्=अनपेक्षितां विपुलां च मेघवृष्टिं) धन्व
(=धन्वनि आ अपि=मरुदेशेपि) कृण्वन्ति (=कुर्वन्ति) [इति यत् तत्

६. आणि [हे मरुतांनो,] अप्रबळ [आणि] मारावयास कठिण [अशी जी] निर्ऋति [ती] आम्हांस कधींहि न मारून टाको; [आमच्या] [दुष्ट] वासनेसहित नष्ट होओ.

6. And may the overwhelming [and] indestructible Nirriti never kill us, may she perish with [our] [evil] desire.

७. खरोखरच [हे] रुद्राचे तेजस्वी [आणि] बलवंत पुत्र वाऱ्याविरहित वृष्टि मरुदेशांतहि करितात.

7. Truly the effulgent [and] mighty sons of Rudra make a windless shower even in a rainless country.

६. पूर्वील मंत्राच्या शेवटी यमानी नाश न होओ अशी प्रार्थना केली; या मंत्रात निर्ऋतीची बाधा न होओ आणि आमच्या सर्व दुष्टवासना नाश पावोत अशी प्रार्थना आहे.

'निर्ऋति' हीं पाप करण्याची इच्छा जिच्यापासून होते अशी एक दुष्ट देवता. इजविषयी सूक्त २४ मंत्र ९ यावरील पूर्वी दिलेली टीप पहा.

'मारावयास कठिण'='दुर्हणा.' हा अर्थ सायणानुसारी आहे. कित्येक वेदांत 'दुर्हणा' हें नाम समजून 'अनिष्ट' अथवा 'पातक' असा अर्थ करितात. पण त्यास विश्वसनीय आधार दिसत नाहीं. 'मारावयास कठिण' हें विशेषण दुष्टवासनाभिमानिनी देवी जी निर्ऋति तिजला फार योग्य आहे हें सांगावयास नकोच. कारण दुर्वासना आमच्या मनामध्ये सदा उत्पन्न होतात, आणि त्या अंतःकरणांतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी त्या जात नाहीत आणि त्या मारल्या जात नाहीत हें सर्वांस ठाऊक आहेच.

'[दुष्ट] वासनेसहित नष्ट होओ.' म्हणजे ज्या दुष्ट वासनेची प्रेरणा निर्ऋतीपासून होते ती दुष्ट वासना आणि तिची प्रेरणाकर्त्री निर्ऋति ह्या दोन्ही मरून जाओत. निर्ऋति देवतेचें काम दुष्टवासना उत्पन्न करणें हें होय त्यापेक्षा तिचा नाश दुष्टवासनेसहित होओ अशी प्रार्थना करणें साहजिक आहे. यात इतकेंच लक्ष्यात ठेवण्याजोगें आहे कीं, आमच्या आंतातील दुष्टवासना जाण्यास देवाची कृपा पाहिजे, (तपोबळानें जाणार नाहीत) अशी समजूत आमच्या पूर्वजांची होती असें यावरून दिसून येतें.

या मंत्राच्या आरंभी जें 'आणि' हें अव्यय आहे तें 'मी' यांत जो 'उ' शब्द (उत=अपि च) या अर्थी आहे त्याचें भाषांतर होय.

७. मरुतांचा पराक्रम इतका आहे की, 'ते पाऊस पडण्याची परिपाटी ज्या देशांत आहे तेथेंच वृष्टि करितात असें नाहीं, पण जेथें कधीं पाऊस पडत नसतो अशा रूक्ष मरुदेशांतहि वादळ

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति ।
यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।
यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

भावार्थाम्.

८. यद् (=यदा) एषां [मरुताम्] (=एतैः कृता) वृष्टिः (=मेघवृष्टिः) असर्जि (=आसृज्यते=सृष्टा भवति) [तदा] विद्युत्, वाश्रा (=प्रस्तुतस्तनवती धेनुः) इव, मिमाति (=शब्दं करोति) [अपि च], वत्सं मातेव (=वत्सं माता यथा सेवते त...) सिषक्ति (=सेवते=तान् रक्षति) ॥

वगैरे काही नसतां एकाएकी विपुल मेघवृष्टि पाडितात,' असा भावार्थ.

'रुद्राचे पुत्र'=' रुद्रियाः.' सायणाचार्य या स्थळी रुद्राने पाळलेले म्हणून 'रुद्रिय' असा अर्थ करितात. परंतु ऋ. १. ८५. १ यात मरुतांस 'रुद्राचे सूनु' आणि ऋ. १. ११४. ६ आणि २. ३३. १ यांत रुद्रास 'मरुतांचा पिता' असें म्हटले आहे, आणि २. ३४. २ यांत 'तूं मरुतांस जन्मविलेस' असें रुद्रास म्हटले आहे, व इतर ठिकाणीहि मरुतांचा बाप रुद्र ही गोष्ट वेदांत प्रख्यात आहे. शिवाय पुढच्या (३९ व्या) सूक्तातील ४ थ्या मंत्रावरील सायणाचेंच भाष्य पहा.

'वातरहित वृष्टि'=' अवातां मिहम्.' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. कित्येक विद्वान् 'अवाताम्' याचा अर्थ 'न सुकणारी' 'वाळून जाणारी' असा करि... त्याला पुरता आधार नाहीं असें आ... स वाटतें. शिवाय 'वातरहित' हा अर्थ चांगला जुळतो. साधारण पाऊस प... तांना वारा वाहतो तेणेकरून वृष्टीची सूचना अगोदर होते पण वायूची हुल... काही नसताना एकाएकी मेघवृष्टि क... तात असें सांगण्याचें तात्पर्य आहे.

'मरुदेशांतहि'=' धन्वन् चित्.' या ... 'आ' हा उपसर्ग 'धन्वनि' या ... मीशीं अधिकरणदर्शक असून ... आहे. 'मरुदेश' म्हणजे मारवाड ... जे वृष्टिहीन प्रदेश ते होत. ... विवक्षित नाहीं. मरुत् जेथें जेथें ... तात तेथें तेथें वृष्टि करितात असें ... एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे.

८. जेव्हां यांची [मेघ]वृष्टि उते [तेव्हां] विद्युत् पान्हा फुटल्या गाईप्रमाणें हंबरते, [आणि] ता वासाला [संभाळिते] तशी भाळिते.

8. Like a cow with a full udder the lightning lows; she follows [them] as a dam [follows her] calf, when their shower pours.

---

८. 'मरुत् हे भयंकर वृष्टि करितात व्हा विद्युत् सुद्धा घाबरून जाते आणि तेस मरुतांचीच काळजी लागते, आणि जसें साहसी मूल काहीं विलक्षण पराक्रम करूं लागलें म्हणजे त्याची आई त्या काळजीनें त्याजकडेस ओरडत धांवते आणि त्याला संभाळण्यास जाते शी ती या मरुतास सांभाळण्यास ओरडत जाते' असें तात्पर्य दिसते.

येथें विजेचें ओरडणें म्हणजे वृष्टीच्या वेळीं जी मेघगर्जना होते ती हे तर, सायणाचार्यांनी सांगितल्याप्रमाणें, स्पष्ट आहे. पण विजेला येथें मरुतांची आई कल्पिली हे मात्र थोडेंसें चमत्कारिक दिसतें. त्यांची आई 'पृश्नि' असें प्रसिद्ध आहे आणि 'पृश्नि' म्हणजे चित्रविचित्र ढग असें समजावयाचें. विजा ह्या मरुतांची शस्त्रें होत असें बहुत करून वेदांत सांगितलें आहे. आमचा अर्थ सायणास अनुसरून केलेला आहे.

'जेव्हा'='यत्.' सायणाचार्य 'ज्यापेक्षा' असें म्हणतात.

'पान्हा फुटलेल्या गाईप्रमाणे'='धात्रेव' म्हणजे, 'गाईस पान्हा फुटल्यावर जी वासरासाठी ओरडते तशी गाय.' 'वाश्रा' याचा अक्षरशः अर्थ 'ओरडणारी,' 'हंबरणारी' असा आहे

'संभाळिते'='सिषक्ति,' अक्षरश 'मागाहून जाते', 'सेविते', 'जपते.'

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन।
यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन ।
यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम्।
अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् ।
अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

९. यद् (=यदा) [मरुतः] पृथिवीं [वृष्टिना] व्युन्दन्ति (=विशेषेण क्लेदय... [तदा] [ते] उदवाहेन (=जलधारिणा) पर्जन्येन (=मेघेन) दिवा चित् (=... वसेपि) तमः कृण्वन्ति (=अन्धकारं कुर्वन्ति) ॥

मेघवृष्टिना पृथिवीम् अतिमात्रं क्लेदयित्वा मेघततिना सूर्यम् आच्छाद्य प्रकाशं ... यन्तीत्यर्थः ॥

१०. अध (=अथ=अनन्तरं) मरुतां स्वनाद् (=गर्जनहेतोः) विश्वम् आ (... मपि) पार्थिवं सद्म (=भूमौ स्थितं गृहं) [प्र अरेजत=प्रारेजत=सर्वाण्यपि पा... गृहाणि प्रकम्पन्ते], [तथा] मानुषा (=मनुष्या) [अपि] प्र अरेजन्त (=... रेजन्ते=कम्पन्ते) ॥

९. [हे मरुत्] जेव्हां पृथ्वीला [वृष्टीनें] भिजवून टाकितात [तेव्हां] [ते] उदकधारी मेघाच्या योगेंकरून दिवसाहि अंधकार करितात.

१०. नंतर मरुतांच्या गर्जनेमुळें पृथ्वीवरील सर्वेहि घरें [आणि] मनुष्यें थरथर कांपूं लागतात.

9. Even in the day they create darkness with the water-bearing cloud, when they drench the earth.

10. Then at the roaring of the Maruts all houses whatever on earth [and] men greatly tremble.

९. मरुत् मनस्वी वृष्टि करितात तेव्हा काय काय होत असतें तें सांगतो. 'वृष्टि फार पडल्यामुळें पृथ्वी सर्व भिजून जाते, आणि दिवसाहि काळोख पडतो, कारण कीं उदकानें भरलेलें जें मेघमंडळ तें सूर्याचें आड येतें.'

या मंत्रांत जो 'पर्जन्येन' असा शब्द आला आहे त्याच्या अर्थाकडे लक्ष्य द्यावें. साधारण संस्कृतांत आणि मराठींत 'पर्जन्य' म्हणजे 'पाऊस' असा अर्थ होतो. पण येथें 'मेघ' 'ढग' असा अर्थ आहे, 'वृष्टि' असा नाहीं. या 'पर्जन्या' वर मागाहून देवत्वाचा आरोप करून त्याला कितीएक मंत्रांची व सूक्तांची देवता केली आहे तें पुढें योग्य प्रसंगीं स्पष्ट होईल.

'भिजवून टाकितात' ='व्युन्दन्ति.' यांतील 'वि' चा अर्थ बरोबर होण्यासाठीं आम्हीं नुसतें 'भिजवितात' असें न म्हणतां 'भिजवून टाकितात' असें म्हटलें आहे. 'भिजवून चिप्प करितात.' 'निरडे निरडे गार करून टाकितात.'

१०. मरुत् मेघवृष्टि करितात तेव्हां काय काय होत असतें तें पुढें सांगतो. 'मग मरुत् गर्जना करितात' म्हणजे 'भयंकर मेघगर्जना होते तेणेंकरून सर्व घरें आणि मनुष्यें थरथरां कांपू लागतात' पाऊस पडतो तो मरुत् पाडितात हें जसें रूपक आहे तसेंच मेघगर्जना होते ती मरुतांची गर्जना असें रूपक आहे.

'नंतर' = 'अध.' 'अथ' याचें रूप वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं 'अध' असें येत असतें.

'गर्जनेमुळें' = 'स्वनात्.' म्हणजे 'गर्जनेला भिऊन' 'गर्जना ऐकून.'

'सर्वेहि' = 'विश्वम् आ.' येथें 'आ' शब्दाचा 'निश्चयानें' असा अर्थ आहे. दुसऱ्या ठिकाणींहि 'आ'चा प्रयोग असाच आलेला आहे. जसें 'समान्यावृतया विश्वम् आ रजः' (ऋ. ५. ४८. २); येथें सायणाचार्य तरी 'विश्वम् आ' याचा 'सर्वमपि' असाच अर्थ करितात. शिवाय ऋ. ९. ६८. ९. यांत 'इयं दिवः इयर्ति विश्वम् आ रजः' असें आलें

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।
यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ।
यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् ।
सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११ हे मरुतः, [यूयं] चित्रा रोधस्वतीरनु (=सुन्दरा नदीः अनुलक्ष्य=नद
रीणा नदीना तीराण्यनुलक्ष्य) वीळुपाणिभिः (=दृढपादैः) अखिद्रयामभिः (=अ
च्छिन्नगमनैश्)[च] [अश्वैः] यात ईम् (=गच्छतैव) ॥
आकाशे स्थितानां विचित्राणा मेघमालारूपाणा नदीनां तीराण्यनुलक्ष्य नित्य य
गच्छथ तथा गच्छतेदानीमित्यर्थः ॥

१२. [हे मरुतः,] वो (=युष्माकं) नेमयो (= रथचक्रवलयाः) स्थिरा (=दृढाः)
सन्तु,—एषा (= मरुतां) रथा अश्वाश् [च] [स्थिराः सन्तु] । [एषाम्] अभी
शवो (=बन्धनरज्जवः=प्रग्रहाः) सुसंस्कृता. (=सुष्ठु तैलादिना संस्कृताः) [सन्तु]॥
नदीना रोधास्यनुलक्ष्य यदा गमिष्यथ तदा युष्माकं रथाश्वादयः रथप्रग्रहाश्च दृ
ढाः सन्तु येन गमने विघ्नो मा भूदित्यर्थः ॥

आहे. 'विश्व' या बाहुल्यवाचकापुढे जसा 'आ' हा 'अपि' या अर्थी येतो तसाच 'असामि' (=सगळे) 'उभय' (=दोघे) 'इवत्' (=एवढे) इत्या-

दि साकल्य अथवा बाहुल्य अथवा र्‍या दर्शविणाऱ्या वाचकांपुढे वे आलेला आहे.

११. हे मरुतांनो, चालतांना थकणाऱ्या [आणि] सुदृढ पायांच्या [घोड्यां] वर [बसून] [तुम्ही] सुंदर नद्यांच्या कांठांनीं जा.

१२. [हे मरुतांनो,] तुम[च्या चक्रां]चे पाटे बळकट असोत,—[यांचे] रथ [आणि यांचे] घोडे बळकट असोत], [यांच्या] वा[द्या] नीट कमाविलेल्या [असोत].

11. Maruts, go [ye] along the banks of the variegated rivers on strong-footed horses of unbroken speed.

12. [Maruts,] let your fellies be strong,—[let] the chariots [and] horses of these (Maruts) [be strong,] [let their] reins [be] well-prepared.

---

११. 'हे मरुतांनो, तुम्ही आकाशांत ज्या सुंदर टिपक्याटिपक्याच्या कमालीच्या नद्या त्यांच्या तीरावरून [चालण्या] घोड्यांवर बसून नेहमी फिरत असतां तसे फिरा.'

'चालतांना न थकणाऱ्या' = 'अक्षुण्णयामभिः.' हा अर्थ सायणाचार्यांनी [हि] प्रक्रिया आपल्या भाष्यांत दिली [आ]हे तिजवरून घेतला आहे. भाष्यांत 'अच्छिन्नगमने.' (=अप्रतिहत गमन ज्यां[चे], 'अशी' शब्द यांतील प्रतीत नजर-[चु]कीनें वगळला गेला असावा नकळे) असें लिहिलें.

'सुदृढ पायांच्या' = 'वीळुपाणिभिः' या ठिकाणीं सायणाचार्य बहुव्रीहि न समजतां तत्पुरुष घेतात, आणि 'दृढ [ह]स्तांनीं युक्त' असे जे तुम्ही असे भाष्य करितात. पण तसें करण्यानें 'पाणि' हा शब्द हस्तपर्यायीच आहे इतकेंच दिसते. परंतु पादपर्यायवर समजावा एवढ्या अर्थासाठीं 'वीळुपाणिभिः' असे पद समजावें म्हणजे अडचण दूर होते. 'वीळुपाणिभिः' याचा जो आम्ही येथे अर्थ केला आहे त्यास आधार ऋ ७. ७३ ४ यावरील सायणाचार्यांच्या पाक्षिक भाष्याचा आहे. 'वीळुपाणि' शब्द वेदांत केवळ तीन ठिकाणीं आला आहे आणि प्रस्तुत स्थळ सोडून दुसऱ्या दोनी ठिकाणीं घोड्यास लाविलेला आढळतो.

या मंत्रांत 'ईम्' हें पद पादपूरण आहे असें दिसते फार करून त्याचा अर्थ 'त्याला,' 'तिला,' 'तें,' असा द्वितीयार्थी होत असतो. पण तो येथे जुळत नाहीं. सायणाचार्य निश्चयार्थी अव्यय आहे म्हणतात

१२. नद्यांच्या काठांनीं जा असें वर सांगितलें. तर जातांना विघ्न होऊं नये म्हणून, 'हे मरुतांनो, तुमचे रथ, तुमचे घोडे, घोड्यांच्या लगामाच्या अर्नांनी आणि रथाचे पाटे हे सर्व मजबूत आणि बळकट असोत' असें या मंत्रांत सांगितलें अ-

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।
अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।
अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. [हे ऋत्विक्समूह,] ब्रह्मणस्पतिम् (=एतन्नामानं देवम्) अग्निं, दर्शतं नीयं) मित्रं न (=एतन्नामानं देवं च) जरायै (=जरितुं=स्तोतुं) तना गिरा (=विस्तृ गिरा) अच्छवद (=आभिमुख्येन ब्रूहि) ॥
अस्खलितया वाचा ब्रह्मणस्पतिम् अग्निं मित्रं च स्तुहीत्यर्थः ॥

हे. जसा कोणी गाडीत बसून जाऊं लागला म्हणजे त्याचे इष्ट मित्र त्याला सांगतात की, 'घोडे संभाळून हाका, लगाम चांगली पाहून लावा आणि पाटा नीट पहा बरें,' तसें मंत्रवक्ता ऋषि या ठिकाणी आपल्या उपास्य मरुद्देवास सांगत आहे.

या मंत्रावरून इतकें दिसून येतें की वैदिक युगात ज्या गाड्या होत्या त्यांस घोडे जोडीत, पण गाडीची वाट निघून जाण्याचे जसें आता रस्त्यावर नेहमीं भय असते तसेच तेव्हांहि असे, घोडे बुजून गाडी उलथण्याचें भय आतां आहे तसेच तेव्हाहि होतें, आणि लगामाच्या वाद्या चांगल्या नरम कमाविलेल्या कातड्याच्या नसतील तर त्याहि तुटण्याचें आतांसारिखेच तेव्हाहि भय असे.

'यांचे रथ.' प्रथम मरुतांस द्वि पुरुषीं संबोधन करून लागलेच त्यां षयी तृतीयपुरुषीं निर्देश करितो। हृषव्यतिरेक ध्यानांत ठेवावा पु च्या १५ व्या मंत्रावरील टीप प

'[यांच्या] वाद्या नीट कमाविलेल [असोत]' = 'सुसंस्कृता अभी व.' सायणाचार्य "आंगळ्या [हा धरण्यासाठी] सावध असोत" अर्थ करितात. पण रथ, घोडे, पाटे च्या साहचर्यसंबंधानें 'अभीशवः' णजे 'लगाम' अथवा 'वाद्या' हा येथें इष्ट दिसतो. शिवाय ऋ. ५. यात खुद्द सायणाचार्य सुद्धा आ केलेलाच अर्थ करितात तो पहा

१३. [हे ऋत्विजांनो,] ब्रह्मणस्पति, अग्नि आणि सुंदर मित्र यांना स्तवण्यासाठीं [तुम्हीं] अस्खलित वाणीनें गा.

13. Sing forth in uninterrupted speech in order to glorify Brahmanaspati, Agni as well as the handsome Mitra.

---

१३. हा तेरावा मंत्र जरी मरुतांच्या सूक्तांत आला आहे तरी ब्रह्मणस्पति, अग्नि आणि मित्र या देवांविषयीं यांत प्रतिपादन आहे. ऋषि म्हणतो, 'या देवांची कीर्ति वर्णण्यासाठीं अव्याहत वाणीनें गा, थांबूं नका.' सायणाचार्य म्हणतात, या मंत्रात जें गायन करावयास सांगितलें आहे तें ऋत्विग्गणास उद्देशून सांगितलें आहे. तसेंच समजून आम्ही भाषांतर केलें आहे.

सायणाचार्य 'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे मरुत्-गणांत "मंत्राचा अथवा अन्नाचा पालक जो तो मरुद्गण" असा अर्थ करितात परंतु 'ब्रह्मणस्पति' हें मरुद्गणास अशा ठिकाणीं निर्विवाद लाविलेलें आढळत नाहीं, आणि सायणाचार्य 'मरुद्गण' असा अर्थ करितात तो केवळ हा मंत्र मरुद्गणाच्या सूक्तांत आला आहे व सूक्तांची देवता मरुद्गण आहे यास्तव या मंत्राचा संबंध कसा तरी करून मरुद्गणाकडेस लाविला पाहिजे अशा समजुतीनें करितात यांत संशय नाहीं.

'आणि'='न' हा अर्थ आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे, आणि आम्हास वाटतें की तो योग्य आहे. कित्येक विद्वान् 'अग्निं मित्रं न दर्शतं' याचा 'खेद्यामारिख्या सुंदर अग्नीस' असा अर्थ करितात पण 'न' याचा नेहमींचा 'मारिखा' हा अर्थ येथें जुळत नाहीं.

'अस्खलित वाणीनें'='तना गिरा.' या ठिकाणीं सायणाचार्य भिन्न अर्थ (आम्हास वाटतें विनाकारण) करितात. पण 'अग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा' (ऋ. २. २. १) यावरील भाष्यांत आम्हीं येथें घेतलेला अर्थ सायण करितात तो पहा.

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्यं इव ततनः ।
गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः ।
गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् ।
अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।
अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१४ [हे ऋत्विक्समूह,] आस्ये (=स्वकीयमुखे) श्लोकं (=स्तोत्रं) मि
(=निर्मिमीहि=निर्मितं कुरु), [तेन च] पर्जन्य इव (=मेघ इव) ततनः (=श
गम्भीरगर्जना कुरु)। उक्थ्यं (=गेयं) गायत्रं (= स्तोत्रं) गाय ॥

१५. [हे ऋत्विक्समूह,] [त्वं] त्वेषं (=दीप्तिमन्तं) पनस्युं (=स्तु
अर्किणं (=तेजस्विनं) मारुतं गणं (=मरुतां गणं) वन्दस्व (=नमस्कुरु)।
इह (=अस्माकम् अस्मिन् कर्मणि) अस्मे (=अस्मासु) वृद्धा असन् (=प्रमत्ता भ

१४. [हे ऋत्विजांनो,] [तुम्ही] तोंडांत स्तोत्र रचा [आणि] [मग] मेघासारिखें [त्याची] गर्जना करा. [आणि] मधुर गान गा.

१५. [हे ऋत्विजांनो,] [तुम्ही] देदीप्यमान, स्तवनीय [आणि] तेजःपुंज मरुद्गणाला नमस्कार करा. [ते] या [आमच्या] कर्माच्या ठायीं आम्हांवर प्रसन्न होओत.

14. Compose a song in [your] mouth [and] [then] rumble [with it] like a thunder. Sing the sweet song.

15. Adore the host of the Maruts, [that is] effulgent, praiseworthy [and] resplendent. May [they] in this [our worship] be pleased with us.

---

१४ वरच्या मंत्रांत ' अस्खलित वाणीनें ' गा म्हणून सांगितलें तोच विचार या मंत्रांत ठेवून म्हणतो की, ' हे ऋत्विजांनो, तुम्ही स्तोत्र मनांतल्या मनांत प्रथम रचा आणि मग, जसा मेघ मोठ्यानें गर्जना करितो तशा मोठ्या गर्जनेनें, ते गा.'

आमच्या भाषांतरांत आम्हीं ' रचा ' आणि ' गर्जना करा ' असे अनेकवचनी प्रयोग केले आहेत. पण मुळांत एकवचनी क्रियापदें आहेत ' ऋत्विक्समूह ' हें संबोधन अध्याहृत आहे.

' मनात '= ' आस्ये.' अक्षरशः ' तोंडांत,' म्हणजे ' आंतल्या आंत,' ' तोंडाबाहेर नव्हे ' ' उच्चार न करितां ; अर्थात् ' मनांत '

' [त्यासी] गर्जना करा '= ' ततन ' सायणाचार्य ' पसरा ' असा अर्थ करितात. पण तो येथें जुळत नाहीं. ' तन् ' पसरणें, विस्तारणें या अर्थाशिवाय ' तन ' हा एक दुसरा धातु ' स्तन् ' यांतील आद्य स् जाऊन उत्पन्न झालेला ' गर्जना करणें ' या अर्थी वेदांत आढळतो. ऋ. ६. ३८ २ ' घोषाद् इन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ' या स्थलीं सायणाचार्यहि ' तन्यति ' याचा अर्थ ' शब्द करोति ' (गर्जना करितो) असा करितात

या मंत्रांत ' श्लोक ' शब्दाचा अर्थ पद्य अथवा च्यार चरणांची कविता असा आता होतो तसा न होता स्तोत्र इतकाच होतो तें ध्यानांत ठेवावें.

१५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे ' देदीप्यमान, आणि ज्याची स्तुति लोकांनी करण्यासारिखी आहे, आणि जो तेजःपुंज होय असा जो मरुद्गण त्याजप्रत नमस्कार करा, म्हणजे मग ते मरुत् या आमच्या कर्मांमध्यें आम्हांवर प्रसन्न होतील.'

या मंत्राच्या पहिल्या भागांत मरुद्गण यांविषयीं एकवचनी निर्देश असून दुस-

सूक्त ३९.

ऋषि–घोराचा पुत्र कण्व (पूर्वसूक्ताचा जो वक्ता तोच). देवता–मरुत्. वृत्त–सम ज्या ऋचा आहेत (म्हणजे २ री, ४ थी, ६ वी, ८ वी आणि १० वी) त्यांचें सतोबृहती, आणि विषम (म्हणजे १ ली, ३ री, ५ वी, ७ वी आणि ९ वी) आहेत त्यांचें बृहती.

१. हे कंपकारी मरुतांनो, [तुम्ही] जे [सूर्यानें] किरण [टाकल्या] प्रमाणें पावलें टाकून इतक्या दुरून त्वरित जात आहां [ते] कोणाच्या कृतीमुळें, [अथवा] कोणाच्या क्रियेमुळें [जात आहां]? [तुम्ही] कोणाकडे जात आहां, कोणाकडे बरें [जात आहां]?

HYMN. 39

To the *Maruts*. By *Kaṇva* the son of *Ghora* (same as the author of the previous hymn) Metre—that of the even verses (i.e. 2, 4, 6, 8 and 10) the *satobṛihati*, and that of the odd verses (i.e., 1, 3, 5, 7, and 9) the *Brihati*.

1. Through whose work, O Maruts, through whose artifice [is it] that [you] are throwing [your] strides so quickly from afar like as [the sun throws] [his] ray? To whom, tell us, to whom O shakers, are [you] going?

---

१ आपण येथें अशी कल्पना केली [illegible] मरुतांस दुरून मो- [illegible] त्वरेनें जाताना पाहत आहे (म्हणजे [illegible] आहे असें त्याला वाटत आहे); आणि त्याला विचारितो आहे की, 'हे मरुतांनो, तुम्ही जे इतक्या त्वरेनें दूर- [illegible] त्वरेनें जात आहां ते कोणा ध- [illegible] पाहून जात आहां, अथवा कोणा भाग्यशाली यजमाना- [illegible] ऐकून जात आहां बरें? तुम्ही कोणाच्या [illegible] अथवा [illegible] कडे जात आहां सांगा बरें!'

'कंपकारी मरुत्' = 'धूतयो मरुतः' मरुत् हे सर्व प्राण्यांना आणि सर्व पदार्थांना आणि पृथ्वीला आणि स्वर्गालाहि हालवून टाकितात असें वेदांत सांगितलें आहे यांविषयीं पूर्वी लिहिलें आहे

'[सूर्यानें] किरण टाकिल्याप्रमाणें' ही उपमा [illegible] ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे सूर्य उगवतांच जे किरण पृथ्वीवर फेंकतो ते किती त्वरेनें दूरून पृथ्वीवर

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे।
युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः॥२॥

स्थिरा। वः। सन्तु। आयुधा। पराऽनुदे। वीळु। उत। प्रतिऽस्कभे।
युष्माकम्। अस्तु। तविषी। पनीयसी। मा। मर्त्यस्य। मायिनः॥

भाष्यम्.

२ [हे मरुतः] वः (=युष्माकम्) आयुधानि स्थिराणि (=अविचलानि) सन्तु. [तानि च] पराणुदे (पराणोदनाय= शत्रूणाम् अपनोदनाय) उत (=अपि) वीळू (=वीळूनि=दृढानि) प्रतिष्कभे (=शत्रून् प्रतिष्कभितुं=शत्रूणां प्रतिबन्धाय) [सन्तु]। [अपि च] पनीयसी (=अतिशयेन स्तोतव्या=उत्कृष्टा) तविषी (=बलं) युष्माकम् [एव] अस्तु, मायिनः (=छद्मचारिणो) मर्त्यस्य (=मनुष्यस्य) मा [अस्तु]॥

पोहचतात यांविषयीं सुद्धा आपल्या पूर्वजांनीं विचार केलेला या मंत्रावरून दिसून येतो.

‘पावलें टाकून जात आहां’ = ‘मानम् अस्यथ’ अक्षरशः अर्थ ‘माप टाकितां.’ जमीन मोजण्याचा अगदी आद्य प्रकार म्हटला म्हणजे पावलांनीं असे. काठ्या, साखळ्या, फीत वगैरे प्रकार पूर्वीं नव्हते. व जमीन मापण्याकरितां जीं पावलें टाकितात तीं लांब लांब टाकणें हे साहजिक आहे; आणि लांब लांब पावलें टाकणें म्हणजे ‘लवकर चालणें.’ त्यावरून ‘पावलें टाकून त्वरित जात आहां’ असा अर्थ निघतो. ऋ. ५.८[illegible] ५ यावरही सायणाचार्यांनीं ‘मान’ ह्याचा अर्थ ‘जमीन मोजण्याचें [illegible]’ असा करितात. आमचा अर्थ त्यापेक्षां विशेष भिन्न नाहीं.

‘कृतीमुळें’ = ‘क्रत्वा.’ ‘क्रियेमुळें’ ‘वर्पसा.’ ‘कृति’ म्हणजे येथें ईश्वरार्थ केलेलें कर्म (यज्ञादिक) आणि ‘क्रिया’ म्हणजे ‘स्तोत्र’ असा अर्थ समजावा.

२. [हे मरुतांनो,] तुमचीं आयुधें बळकट असोत, [तुमचीं आयुधें] [शत्रूला] निवारण्यास आणि प्रतिबंध करण्यास सुदृढ असोत. अत्युत्तम बळ तुम्हांलाच असो, कपटी मर्त्याला नसो.

2. May your weapons be steady, [may they be] strong to drive away and to resist [the enemy.] May excellent might be yours [and] not of the wily mortal.

२. जसा एखादा बापावर प्रेम ठेवणारा मुलगा बापाचें चांगलें होओ असें प्रार्थितो तसा ऋषि उपास्य देव मरुतांचें चांगलें होओ म्हणून या मंत्रांत प्रार्थितो कीं 'हे मरुतांनो, तुमचीं जीं आयुधें तीं बळकट राहोत, आणि शत्रूवर हल्ला करून त्यास हाकून देण्याची आणि शत्रु 'तुमच्या अंगावर चालून आले तर त्यास मागें हटविण्याची शक्ति राहो इतकीं 'तीं सुदृढ राहोत. आणि ज्या सामर्थ्यानें 'सर्वांनीं वाहवा करावी असें सर्वोत्कृष्ट 'सामर्थ्य तुम्हासच असो, कपटानें भरलेल्या मर्त्यास नसो.'

या मंत्रांत जे 'असोत,' 'असो' आणि 'नसो' हे प्रयोग आले आहेत त्यांवरून मंत्ररचना ऋषि मरुतांस आशीर्वाद देत आहे असें समजूं नये, तर त्यावरून अमुक गोष्टी घडोत आणि अमुक न घडोत अशी बोलणाऱ्याची इच्छा मात्र उघड होते असें समजावें.

'निवारण्यास' आणि 'प्रतिबंध करण्यास' या ऐवजीं जीं 'पराणुदे' आणि 'प्रतिस्कभे' हीं रूपें आहेत तीं तुमर्थ अव्ययाप्रमाणें योजिलेलीं आहेत.

'कपटी' = 'मायिन..' वेदांत 'माया' शब्दाचा अर्थ असाच होतो. संसारसंबंधी जी 'माया' मागाहून शास्त्रांत प्रसिद्ध झाली ती माया वेदांत समजावयाची नाहीं.

३. हे शूरांनो, [तुम्ही] जसे चळ [पदार्थां]स उलथून टाकितां [आणि] भारी [पदार्थां]स ढकलितां [तसे] पृथिवीवरील महा वृक्षांस भेदून जात असतां [आणि] पर्वतांच्या प्रदेशांस भेदून जातां.

४. तुम्हांला स्वर्गात शत्रु नाहीं [आणि] हे दुष्टनाशकांनो, पृथ्वीवर [हि तुम्हांला शत्रु] नाहीं. हे रुद्रपुत्रांनो, तुमचें बल सदैव अतिरस्करणीय असो.

3. As often as, O heroes, [ye] subvert [what is] steady [and] overturn [what is] heavy, [ye] penetrate through the trees of the earth [and] through the regions of the mountains.

4. To you there exists no enemy in heaven nor, O destroyers of the wicked, on earth. May your might be for ever, O sons of Rudra, such as shall not be despised.

---

३ या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे की मरुतांचा आवेश, वेग आणि सपाटा इतका असतो की ते जाऊं लागले असतां रस्त्यांत मोठमोठीं घरें आलीं तर त्यांस ते वारंवार उलथून किंवा मोडून टाकितात, मोठमोठाले पर्वत आले तर त्यांस ते ढकलून बाजूस टाकून देतात, मोठमोठे वृक्ष आले तर त्यांस भेदून आणि डोंगर आल्या तर त्यांसहि भेदून अप्रतिहत वेगानें पुढें चालून जात असतात.

हें मरुतांचें म्हणजे वायुरूपी देवांचें स्वभाववर्णन चांगलें आहे. विशेषकरून वादळाच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या मनुष्यास यांत काहींच अतिशयोक्ति वाटणार नाहीं.

'जसे' = 'यत्.' सायणाचार्य 'जेव्हां' असा अर्थ करितात. तात्पर्य एकच आहे.

'टाकितां' = 'वर्तयथ' अक्षरशः अर्थ 'फिरवितां.' 'वृत्' धातूचा खरा मूळचा जो अर्थ तो येथें आला आहे. कारण वृत् धातूचा मूळ अर्थ असणें अथवा वर्तणें असा नाहीं, 'फिरणें' असा आहे; त्यावरूनच निवर्तते म्हणजे माघारा फिरतो, 'आवर्तते' म्हणजे इकडे तिकडे किंवा पुनः फिरतो इत्यादि प्रसिद्ध अर्थ होत असतात.

'पर्वताच्या प्रदेशांला' = 'आशा पर्वतानाम्' येथें 'आशा' शब्दाचाहि 'बाजूचा प्रदेश' हा मूळ अर्थ आला आहे. त्यापासूनच मागाहून 'दिशा' हा अर्थ झाला.

४ 'मरुतांस स्वर्ग आणि पृथिवी यांमध्यें कोठेंही शत्रु नाहींत; तर असें जें मरुत् त्यांची शक्ति सदैव अशी असो की तिचा तिरस्कार अथवा धिक्कार करण्याचें सामर्थ्य कोणासहि असूं नये' असें या ऋचेचें तात्पर्य आहे.

'नाहीं' = 'नहि विविदे' अक्षरशः अर्थ 'जाणलेला नाहीं' 'जाणून घेऊं नाहीं.'

'स्वर्गांत' = 'अधि द्यवि' 'अधि'

५. [हे] पर्वतांस फार कांपटाकितात [आणि] अरण्यांतल्या महावृक्षांस चिरून टाकितात.—हे मरुतांनो, हे देवांनो, [तुम्ही] मदोन्मत्तांसारिखे [आपल्या] सर्व जनांसहित धांवत असतां.

5. [They] (the Maruts) shake the mountains violently, [they] slit asunder the forest trees.—Divine Maruts, [ye] press forward like mad men with all [your] people.

५. वर तिसऱ्या मंत्रांत सांगितलेले पुनः प्रस्फुट करून सांगतो कीं, 'हे मरुत् जाऊं लागले म्हणजे रस्त्यात मोठमोठे पर्वत जरी आले तरी त्यास कांपवून टाकितात, मग महावृक्षांस उभेच चिरून टाकितात म्हणून सांगावयास नकोच. आणि हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व आपले जन बरोबर घेऊन, जसे मदोन्मत्त मनुष्य जिकडे तिकडे धावतात आणि जे हाताला सांपडेल त्याचा जाता जातां नाश करून टाकितात, तसे जिकडे तिकडे नाश करीतच जात असतां.'

'महावृक्षांस चिरून टाकितात' = 'वि विञ्चन्ति वनस्पतीन्.' ज्या वनांतून मोठे वादळ गेलेलें कोणी पाहिलें असेल त्याला यांत रचित वांहीच अतिशयोक्ति वाटणार नाहीं. आणि वादळाचें ...... सडकाची सडके वर्षी हालून जातात ' तेहि त्यागीं पाहिलें असेल.

'मदोन्मत्तांसारिखे' = 'दुर्मदा इव.' हा अर्थ सायणानुसारच आहे. वेड्याच्या हातीं कोलीत ! यात पुष्कळ अर्थ आहे.

'[आपल्या] सर्व जनासहित' = 'सर्वया विशा' या ठिकाणीं 'सर्व जन' म्हणजे कोण समजावयाचे ? मरुतांच्या बरोबर असतात असे मानलेले अनुचर असावेत असें दिसते.

'धावत असतां' = 'प्रो आरत.' अक्षरशः अर्थ. 'धावत आला आहा'; म्हणजे 'आजपर्यंत धावत आला आहा'; अर्थात् नेहमीं धावत असतां. 'धावत असतां.' या मंत्रांत पहिल्या अर्धांत तृतीय पुरुषी निर्देश आहे पुढे लागलाच द्वितीयपुरुषनिर्देश करून पुरुषव्यतिक्रम केला आहे तो ध्यानात ठेवावा.

६. आणि [हे मरुतांनो,] तुम्हीं आपल्या] रथांला टिपक्या-टिपक्यांच्या हरिणी जोडीत अ-सतां, [आणि] तांबडा हरिण मध्यें ओढीत असतो. तुम्ही येऊं लागतां म्हणजे पृथिवी सुद्धां थक्क होऊन ऐकत असते, [आणि] मनुष्यें घाबरून जातात.

6. And on the sides [ye] yoke the spotted deer to [your] chariots, the red antelope draws in the middle. At your march even the earth [stands] aside [and] hears; men tremble through fear.

---

६. 'मरुतांच्या रथास मध्ये एक लाल हरिण जोडलेला असतो आणि बाजूस चित्रविचित्र टिपक्यांच्या हरिणी जोडलेल्या असतात. अशा चपल वाह-नांनी ओढलेले रथ जेव्हां मोठ्या झपा-ट्यानें जाऊं लागतात तेव्हां खुद्द पृथ्वी भयाभीत होऊन थक्क होते आणि रथां-ची गर्जना ऐकत राहते. आणि बापडीं मनुष्यें तर भयानें थरथर कांपतात,' असें या मंत्राचें तात्पर्य आहे.

मरुतांच्या रथांस हरिणी जोडतात असें म्हणणें हें अगदीं योग्य आहे, कारण कीं, हरिणीसारिखें चपळ जनावर दुसरें नाहीं. आणि त्यापेक्षां हरणाच्या कळपात एक पाठविट अथवा नर अ-सतो आणि कळपाला त्या कळपाच्या पुढें नेहमीं असतो, त्यावरून मरुतांच्या रथा-स जोडलेल्या हरिणांच्या मध्यभागीं एक पुढें ओढणारा असा नर असतो [illegible] आहे. म्हणजे [illegible] आहे असा हरिणांचा कळपाचा कल्पनाच मरुतांच्या रथास जोड-लेला असतो अशी कल्पना आहे.

या मंत्राच्या भाषांतराच्या आरंभीं जो 'आणि' शब्द आहे तो 'उपो' यामधील 'उप+उ (=उत=अपि च)' या 'उ' शब्दाचा अर्थ करण्यासाठीं घातला आहे.

'तांबडा हरिण पुढें ओढित असतो = 'प्रष्टिर्वहति रोहित'. अक्षरशः 'तांबडा हरिण प्रष्टि होऊन ओढतो.' 'प्रष्टि' म्हणजे मध्यें जोडलेला म्हणजे बाजूस एक अथवा अधिक घोडे जुंपून मध्यें एक मोठासा जोडला म्हणजे त्याचें नाव 'प्रष्टि' असें आहे. हा अर्थ आम्हीं सा-यणाचार्यांप्रमाणें घेतला आहे.

'तुम्हीं येऊं लागतां म्हणजे = 'वो यामाय.' अक्षरशः 'तुमच्या गमनासाठीं,' 'तुम्हास मार्ग देण्यासाठीं' मोठी गर्दी फार झाल्यानें जाऊं लागलें म्हणजे क-शीर येणारे मनुष्य भिऊन बाजूला होते आणि थक्क होऊन पहात उभे राहतं

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।
गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।
गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।
वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।
वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः ।
ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्राः (=रुद्रपुत्राः), [वयं] मक्षु (=क्षिप्रं) वो (=युष्माकम्) अ[वः] (=रक्षणं=युष्मत्कर्तृकं रक्षणं) तनाय कं (=तनयाय=अस्माकं पुत्रार्थम् एव) आ वृणीमहे (=गृहीत्वा आगच्छतेति प्रार्थयामः) । [तस्माद्] यथा [यूयं] पुरा विभ्युषे (=संकटाद्भीतवते) कण्वाय इत्था (सत्यं कण्वाय=कण्वायैव=सूक्तकर्तारं मां प्रत्येव) [आगतवन्तः] [तथा] नूनं (=साम्प्रतं) नः (=अस्मभ्यं=अस्मान्प्रति=सूक्तकर्तारं मां कण्व प्रति) अवसा (=युष्मत्कर्तृकेण रक्षणेन सह) गन्त (=आगच्छत) ॥

८. हे मरुतः, यः अभ्वः (=अनिष्टकारी=शत्रुः) युष्मेषितः (=युष्मदिषितः =युष्माभिः प्रेरितः) मर्त्येषितः (=मर्त्यैः प्रेरितो) [वा] [सन्] नः (=अस्मान्) ऐषते (=आभिमुख्येन प्राप्नोति=अभिपतति=आक्रमति) तं शवसा (=बलेन) वियुयोत (=वियुत=विभक्तम् अपेतं कुरुत), ओजसा वि[युयोत] (तेजोवान् कुरुत), [अपि च] युष्माकाभिः ऊतिभिः (=युष्मत्संबन्धिभी रक्षणैः) वि[युयोत] (=अपेतं कुरुत) ॥

तशी पृथ्वीची अवस्था होते असें रूप आहे.

'घाबरून जातात'='अबीभयन्त.' हे क्रियापद जरी प्रयोज्यधातूचें रूप आहे तथापि आत्मनेपद असल्यामुळें 'आ[प]णास भिववितें जाऊं देतात'='भिऊन अथवा घाबरून जातात', असा अर्थ होतो.

७. हे रुद्रपुत्रांनो, [आम्ही तुमच्या] मुलांबाळांकरितां त्वरित तुमची कृपा भाकितों आहों. [तर] [तुम्ही] जसे पूर्वी भयभीत कण्वाप्रत निःसंशय [प्राप्त झालेले आहां] तसे आतां [आपल्या] कृपेसहित आम्हांस प्राप्त व्हा.

८. हे मरुतांनो, जो [कोणी] शत्रु तुमच्या सूचनेवरून [अथवा] मर्त्यांच्या सूचनेवरून आमच्या अंगावर चालून येईल त्याला तुम्ही बलहीन करा, [त्याला] तेजोहीन करा] [आणि] [त्याला] तुमच्या प्रसादास मुकवा.

7. Quickly for our progeny, O sons of Rudra, we entreat your protection. Come now to us with your protection even as ye unfailingly did before to the terrified Kanva

8. Whatever wicked man, O Maruts, [whether] under your inspiration [or] under the inspiration of mortals, attacks us, deprive him of strength, of power [and] of your protection

७. असे समजलें पाहिजे कीं, कांहीं प्रसंग पडल्यामुळें सूक्तकर्ता कण्व ऋषि आपल्या मुलाबाळांवर मरुतांनी कृपा करावी म्हणून प्रार्थना करीत आहे, आणि म्हणत आहे कीं, 'हे मरुतांनो, या कारणापूर्वी मला कण्वाला कांहीं संकटापासून भीति प्राप्त झाली म्हणजे मी तुमचा धांवा करितांच तुम्ही कोठें असला तरी समक्षरीत धांवून आलेले आहांत. तर आज जो हा तुमचा धांवा मी करीत आहे तो ऐकून पूर्वीप्रमाणें धांवून या, विलंब करूं नका.'

'मुलाबाळांकरितां'='तनाय कम्.' 'कम्' हें पादपूरण आहे, आणि 'तनय' याचा अक्षरशः 'मुलगा' असा अर्थ आहे. तथापि मुलाबाळांकरितां असें जें आम्हीं भाषांतर केलें आहे त्याचें कारण दोन्ही शब्दांचा अर्थ बरोबर भाषेत न येतो. 'कम्' हें पादपूरण धारकरून या मंत्रांत आलें आहे तसें चतुर्थीच्या संयोगानें येत असतें.

'जसे पूर्वी भयभीत कण्वाप्रत निःसंशय [प्राप्त झालेले आहां]'. म्हणजे मला प्राप्त झालेले आहां या सूक्ताचा कर्ता कण्व नांवाचा ऋषि होय हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे

'निःसंशय'='इत्था' म्हणजे तुम्हां मरुतांस हाक मारितांच तुम्ही कधींहि आल्याशिवाय राहिलां नाहां. हा जो 'इत्था' याचा 'निःसंशय' म्हणजे 'बिनचूक' 'खरोखर' असा येथें अर्थ केला आहे त्याला प्रमाण ऋ. ६. ६८. ११ यावरील भाष्य पहा. 'इत्था' म्हणजे 'सत्यम्' या अर्थाविषयीं प्रतिपादन पूर्वी केलेंच आहे

८. 'हे मरुतांनो, तुमचें पाठबळ

९. हे अतिपूज्य [आणि] प्रवंत मरुतांनो, [ज्यापेक्षां] [तुम्ही] ण्वाला पूर्णपणें रक्षीत आलां हां त्यापेक्षां [तुम्ही आपल्या] गे प्रसादांसहित, विद्युल्लता [मेघ] टीमत [येनात] तसे, आम्हांस या.

१०. हे महादानशील [आणि] कंपविणारे [मरुत्] हो, तुमच्या अंगीं परिपूर्ण तेज [आणि] परिपूर्ण बल आहे. [यास्तव] हे मरुत् हो, [जो कोणी] क्रोधाविष्ट शत्रु [मज] ऋषीचा द्वेष्टा [असेल] त्याच्या नाशासाठीं, [तुम्ही] बाण [सारख्या]प्रमाणें द्वेष्टा धाडा.

9. Ye have, O most worshipful [and] wise Maruts, entirely supported Kaṇva; come ye, therefore, unto us with [your] entire protections even as the flashes of lightning [come] to the shower.

10. O most liberal givers, O agitators, ye possess perfect puisance [and] perfect power. Send [therefore] against the angry enemy of the poet an enemy like a shaft [for his destruction]

अथवा अर्थ 'तुम्हीं प्रेरिलेला असा [illegible],' म्हणजे, तुम्हीं ज्याला उत्तेजन दिले आहे असा

'आपल्या आगावर घालून देईल'

'आ ईवमें' हा अर्थ फार असंगत आहे 'आदरानें उत्पन्न करील' असें तात्पर्य.

मूक्तम् ४०.

गोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । बृहती छन्दः ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।
उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ।
उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ।

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणस्पते (=एतन्नामक देव), [त्वम्] उत्तिष्ठ (=सोमपाशनार्थम् अस्मृत... त्वदीयनिवासस्थानादुत्थानं कुरु) । [वयं हि] देवयन्तः (=देव... त्वादृशान् कामयमानाः सन्तः= भक्तिभावयुक्ताः सन्तः) त्वाम् ईमहे (=प्रार्थया... । [अपि च] सुदानव. (=शोभनदानोपेता) मरुतः [अपि] उपप्रयन्तु (=अस... आगन्तु अत्र आगच्छन्तु) । [तथा] हे इन्द्र, [त्वमपि] [आगत्य] सचा (=तै. सह) प्रा... शूर्भव (=अस्माभिर्दत्तसोमस्य प्राशको भव) ॥

आहे; यास्तव मज ऋषीना द्वेष करणारा जो कोणी शत्रु असेल आणि मजविषयीं ज्याच्या मनात क्रोध असेल त्याजकारणे तुम्ही एक शत्रु निष्पन्न करा, की जो लागलाच बाणाप्रमाणे त्याजवर जाईल आणि त्याचा नाश करील.' सूक्ताच्या शेवटील मत्रांत जो उपसंहार असतो त्यात यजमानाचे अथवा सूक्त करणाऱ्या ऋषीचे म्हणजे कवीचें काहीतरी बरें व्हावे अथवा संकट निवारण व्हावे अशी प्रार्थना असते. प्रस्तुत मत्रात सूक्त रचणाऱ्या कवीचे कल्याण व्हावे असे वरप्रदान मागितले आहे ते ध्यानांत ठेवावें.

'महादानशील '= 'सुदानवः'. ज्याजकडून काहीं तरी मागून घ्यावयाचे असते त्याला हे अथवा असलें विशेषण लावणें हे साहजिक आहे. मरुतांस तर 'सुदानु ' हे विशेषण वेदात अनेक ठिकाणीं लाविलेलें आढळतें. ऋ. १. २३. ९; १. ४०. १; १. ४४. १४ इत्यादि मंत्र पहा. ते आकाशातून पुष्कळ मे[घवृ]ष्टि करितात म्हणून त्यांस 'सु[दानु]' असे म्हणतात असेहि दिसते.

'कंपविणारे'= 'धूतयः.' हे मरुतांचें अ[]नेक ठिकाणी येणारं विशेषनामासारिखे झालेले विशेषण आहे. ते जाऊं ला[गले] म्हणजे सर्व वस्तुमात्रास हालवून टाकि[तात] म्हणून त्यास 'कंपविणारे' हे वि[शेषण] लावितात. वर ३ रा व ५ वा मत्र प[हा].

या मत्राच्या शेवटी जी प्रार्थना [आहे] तिजवरून असे सूचते की, हा[ऋषि] जर असल्याप्रमाणे पुरातन ऋषीं[प्रमाणे] त्याच्या शापाने पाहिजे ते करण्याची शक्ति खरोखर असती, तर आपल्या सर्व शत्रूपासून आपलें संरक्षण करण्याविषयी या सूक्त करणाऱ्या ऋषीनें मरुतांस असें साधारण यःकश्चित् बलहीन मनुष्याप्रमाणे विनवणी कां केली असती!

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।
सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।
सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽ ॥ २ ॥

भाषार्थम्.

२. हि (यस्मात्) हे सहसस्पुत्र (=बलस्य सूनो) [ब्रह्मणस्पते], धने हिते (=धननिमित्ते समामे प्राप्ते सति) मर्त्यः त्वामित् (=त्वामेव) उपब्रूते (=समीपे स्तौति) । [तथा] हे मरुतः, यो [मर्त्यो] वो (=युष्मान्) आचके (=प्रार्थयते) सुवीर्यं (=शौर्योपेतपुत्रवन्तं) सुअश्व्यं (=शोभनाश्वयुक्तत्वं) [च] आदधीत (येन= नि:संशयं प्राप्नुयात्) ॥

ब्रह्मणस्पतेरग्निना सह एकभूतत्वात् तस्य सहस्पुत्रत्वमित्यनुसंधेयम् आग्नेयीयम् ॥

३. येओ [तो] ब्रह्मणस्पति, ओ ती देवी सरस्वती; [आणि] नुष्यांस हितकारी [असा जो] र [इंद्र] त्याला देव आमच्या चान्नयुक्त यज्ञाप्रत घेऊन येओत.

3. May Brahmaṇaspati come unto [us]: may the gentle goddess [of speech] come unto [us]; may the gods bring to our five-oblationed sacrifice the hero (Indra) who is kind to men.

---

३. 'ब्रह्मणस्पति येओ. सरस्वती ओ. आणि इंद्रास घेऊन इतर देवहि ओत आणि अनेक हविरन्नांनी युक्त ो हा आमचा यज्ञ त्याचा उपभोग घे- ोत' असा भावार्थ.

'येओ [ती] देवी सरस्वती = 'प्र तु सूनृता.' अक्षरशः अर्थ. 'मधुरव- ती देवी येओ' म्हणजे येथे सरस्वतीच ्रेतित आहे यात संशय नाही. ऋ. ३. १८. ११; २. ३. ८ आणि ६ . ४ यावरून 'मधुरवचनी' सूक्ता- ी प्रेरणा ती वगैरे असे सिद्ध होते ाणि प्रार्थनाभिमानी जो ब्रह्मणस्पति त्यानंतरचेवर तिचे आह्वान होणे हे स्वाभाविक आहे. सायणाचार्य तरी 'वा- देवता' असे म्हणतात ते. रिनेक विद्वा- ंचे मत विरुद्ध आढळते तरी, आम्हास ते य दिसते.

'मनुष्यास हितकारी [असा जो] र [इंद्र] त्याला' = 'वीरं नर्यम्' . 'इंद्र' हे आम्ही अर्थावरून अ- ध्याहृत घेतले आहे. इंद्राला 'नर्य' असे पुष्कळ ठिकाणी वेदात म्हटले आहे (ऋ. १. ६३. ३; १. १२१. १२; ४. २१. २; ७. २०. १; १०. २९. १ हे मंत्र पहा) शिवाय 'ततुरिर्वीरो नर्यो वि- चेताः श्रोता हवं गृणत' (ऋ ६. २४. २). असा मंत्र आहे त्यात 'इंद्र' असे पद न- सताहि 'वीरो नर्य' म्हणजे 'इंद्र' असा अर्थ सायणानीच केला आहे तो पहा

'पंचान्नयुक्त यज्ञाप्रत' = 'पङ्क्तिरा- धसं यज्ञम्' पाच अन्ने कोणती? आलीकडे पचपक्वान्ने म्हणतात ती कदाचित् नसतील; परंतु 'पाच' हे उपलक्षण समजून 'अ- नेक हविरन्नांनी युक्त' असा अर्थ दिस- तो. 'पङ्क्तिराधसम्' हे 'अनेक वरप्र- दाने देणारा' या अर्थी 'वीरम्' (=इंद्र) याचे विशेषणहि चांगले सभवते ऋ. ७. ७३. ५ यात इंद्राला आणि ऋ. ५. ५८. २ यात मरुतांस 'तुविराधस्,' म्ह- णजे पुष्कळ वरप्रदाने देणारे असे म्ह- टले आहे.

'घेऊन येओत' = 'अच्छ नयन्तु.' '०प्रत प्राप्त करोत,' 'आणोत.' 'अ- च्छ' याचा अर्थ वेदात 'आ' या उप- सर्गाप्रमाणे होतो. उदाहरणार्थ — 'स तु नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छ रत्नम्' (ऋ ५. १. १०.) = 'तो बुद्धिमान

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः।
तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः। वाघते। ददाति। सूनरम्। वसु। सः। धत्ते। अक्षिति। श्रवः।
तस्मै। इळाम्। सुवीराम्। आ। यजामहे। सुऽप्रतूर्तिम्। अनेहसम् ॥ ४ ॥

भाष्यायाम्

४. यो [यजमानो] वाघते (=ऋत्विजे) सूनरं वसु (=सुन्दरं धनं) ददाति स अक्षिति श्रव. (=क्षयरहिताम् अखण्डिता संपदं) धत्ते (=प्राप्नोति) । तस्मै (=एतादृशे अस्माक यजमानाय) [वयं] सुवीरां (=शोभनवीरोपेतां=सुवीराणां दात्रीं) सुप्रतूर्तिं (=हुष्टु प्रकर्षेण हिंसाकारिणी=शत्रूणामभिभवित्रीम्) अनेहसम् (=अहिंस्याम्) इळाम् (=एतन्नामधेया देवीम्) आयजामहे (=यजनेन प्रसादयाम)

अग्नि आम्हाला संपत्ति आणो, (किंवा संपत्तीप्रत आम्हास प्राप्त करो);' 'अच्छा च न सुम्नं नेषि' (ऋ. ८. १६. १२)= 'आम्हास सुखाप्रत प्राप्त करा, आम्हास सुख प्राप्त करून द्या' द्वितीयार्धाचा, 'देव आमचा यज्ञ इंद्राकडेस घेऊन जाओत'

असा कित्येक विद्वान् अर्थ करि... पण इंद्राला यज्ञाप्रत आणणे हीं... देवाला केलेली वेदांत आढळते, ... यज्ञार्पित हवि इंद्राकडेस घेऊन ... अशी बहुत करून आढळत ना... आम्हास वाटते.

४. जो [यजमान] स्तोत्र-यांस सुंदर धन देतो तो खण्ड संपत्तीप्रत पावतो. तर [आमच्या] यजमानासाठी आम्ही] सुवीरयुक्त [आणि] शत्रुपराजय करणारी [परंतु दुसऱ्यांकडून] पराजय न पावणारी [जी] इळा [देवी] तिची उपासना करितों.

4. He who gives handsome largesses to the priest receives endless wealth For such a one, therefore, we propitiate Iḷā, possessed of heroes, [and] overpowering, [but herself] un-overpowered.

४. भावार्थः-'आम्हांसारिख्या ऋत्विजांस जो यजमान चांगले धन देतो त्यास अखण्डित लक्ष्मी प्राप्त होते म्हणून जो आमचा यजमान त्याच्या हितासाठी आम्ही इळा देवीला आपल्या ऋत्विजपणानें प्रसन्न करीत आहों. जी इळा वीर पुत्र देणारी, शत्रूंचे नाश करणारी आणि शत्रूपासून नाश न होऊं देणारी अशी आहे. तर या यजमानानें आम्हांस धन दिलें म्हणजे त्यालाहि अखण्डित लक्ष्मी प्राप्त होईल.'

'इळा [देवी]' ही कोण आहे याजविषयी पूर्वी १.३ ये सूक्ताच्या ९ व्या मंत्रावर केलेली टीप पहा. वरच्या मंत्रांत सरस्वतीला उद्देशून मागितलें, यांत इळेविषयी मागत आहे. जे निरीश्वर विद्वान् 'इळा' म्हणजे या मंत्रांत इळा देवी न समजता अन्न' असें समजतात ते निराधार आहेत असें आम्हांस दिसतें. आम्हांस इतर स्थळांचा अर्थ बरोबर दिसल्यामुळे तो आम्हीं घेतला आहे.

ह्या मंत्राविषयीं असें सांगणें अवश्य दिसतें कीं हा जरी कण्वकृत सूक्तांत आहे तरी तो खुद्द कण्वानेच रचिला असेल असें समजलें पाहिजे असें नाहीं जेव्हा वेदव्यासानें सूक्तें एकत्र करून संहितारूपानें गाथा बांधल्या तेव्हा हें सूक्त इतर सूक्तांबरोबर कण्व कुळांतून घेतलें इतकेंच निश्चयानें सांगता येईल. म्हणून हें सूक्त कण्वाकरिता त्याच्या पुरोहितानें अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि ऋत्विजानें रचिलें असावें असें मनांत आणिलें तर हा मंत्र समजण्यास कांहीं कठिण नाहीं.

दुसरी ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट अशी की, या मंत्राचा कर्ता (अथवा पाहिजे असल्यास द्रष्टा) कोणीहि ऋषि असला तरी वेदाचे द्रष्टे ऋषि तपःसिद्ध सर्व ऋद्धिसिद्धींचे स्वामी असत अशी जी आलीकडे आमची समजूत झाली आहे ती निराधार दिसते. वस्तुतः ते

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रि
॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ।
यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । च
॥ ५ ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।
इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत् ।

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ।
इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । व
अश्नवत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. नूनम् (=इदानीं) ब्रह्मणस्पतिः उक्थ्यं (=शंसनीयं=स्तुत्यं) मन्त्रं प्र
(=होतृमुखे स्थितः सन् प्रकर्षेण वदिष्यति) । यस्मिन् [मन्त्रे] इन्द्र, वरु
ण., अर्यमा [इत्येते] देवाः ओकांसि चक्रिरे (=सेव्यत्वेन स्थानानि कुर्वन्ति
नन्देन रमन्ते) ॥

६. हे देवाः (=इन्द्रप्रभृतय), तम् इत् (=तमेव पूर्वमन्त्रोक्तं) शंभुवं (=सुख
रकम्) अनेहसं (=दोषरहितं) मन्त्रं [वयं] [युष्मत्प्रीत्यर्थं] वोचेम (=प्र
प्रवदिष्याम) । [ताम्] इमां वाचं (=तं मन्त्रं) [यूयं] प्रतिहर्यथ च (=
थे चेत्=प्रतिगृह्णीथ चेत्) [सा मन्त्ररूपा वाग्] वः (=युष्माकं=युष्माभि
दातव्यानि) विश्वानि वामानि इत् (=सर्वाण्यपि धनानि) अश्नवत् (प्राप्नुया
संशयं प्राप्स्यति) ॥

आम्हा पाण्यापेक्षा फार मेमळ, देवावि-
षयी भावळ आणि धर्मवासनानी परि-
पूत होते. परंतु मनुष्यावर, सृष्टपदार्था-
वर अथवा देवावर आम्हापेक्षा त्यास अ-
धिक शक्ति होती अथवा आम्हास ज्या
लोभादिक वासना बाधा करितात त्या-

पासून ते मुक्त होते असे दिसत नाही.
कारण की तसे असते तर यजमानांनी
सूक्ते रचून त्यांच्या द्वारे देवांची आरा
करावी आणि त्या कामाबद्दल द
घ्यावी असे आचरण त्यांनी केले

५. आतां ब्रह्मणस्पति प्रशं-
प मंत्र म्हणेल; ज्या [मंत्रां]त
वरुण, मित्र, [आणि] अर्य-
[हे] देव रत होत असतात.

६. आणि हे देव हो, तोच
नंदकारक [आणि] निर्दोष मत्र
[आम्ही] यज्ञांत म्हणणार आहोंत;
[आणि] हे शूर [देवांनो], तें
[मं]त्र तुम्हांस आवडलें म्हणजे
[त्]या योगाने तुम्हांकडून संपूर्ण
[सं]पत्ति आ[म्हांस] मिळेल यांत
[सं]शय नाही.

5. Now [now] Brahmanaspati will sing forth a praiseworthy prayer in which the gods Indra, Varuna, Mitra [and] Aryama are accustomed to pause with delight.

6. That same delightful [and] faultless prayer we will sing, O gods, in our sacrifices. [And], O brave ones, if you accept that prayer, [it] shall [certainly] obtain all the wealth whatsoever that you can bestow.

---

५. भावार्थ.—'ब्रह्मणस्पति आमचे [गा]न ऐकून आला आहे; तो आता [सुं]दर मंत्र गाईल, म्हणजे होत्याच्या गु-[ण]ान गाईल; की जो मंत्र ऐकल्याव-[र] इंद्र, वरुण, मित्र आणि अर्यमा [यां]स इतका आनंद होईल की ते त्या म-[ं]त्रा सोडून जाणार नाहीत; जेथे तो [मं]त्र तेथेच जणुं ते घर करून राहतील.'

[ब्र]ह्मणस्पति म्हणजे स्तोत्राची देवता. [ये]थे ब्रह्मणस्पति आता आम्हांकरिता [मं]त्र म्हणेल या रूपांत विशेष ओढा-[ता]ण नाही हे सांगावयास नकोच. ब्रह्म-[ण]स्पति सुंदर मंत्र रचण्याविषयीची प्रे-[र]णा आणि शक्ति आम्हास आता देईल [आ]णि इंद्र, मित्र, वरुण आणि अर्यमा, [य]ा महान देवास फार आवडे असा मंत्र [आम्ही] रचू असे बोलण्याचे तात्प-[र्य] आहे.

'म्हणेल'—'प्रवदति.' अक्षरशः अर्थ, 'म्हणतो;' 'हा पहा म्हणण्यास तयार होत आहे'.

मित्र आणि अर्यमा व वरुण या दे-वांविषयी पूर्वी सांगितलेच आहे. (सूक्त २६. म. ८ इत्यादि स्थले पहा)

'रत होत असतात' = 'ओकांसि चक्रिरे.' अक्षरशः अर्थ 'घर करिते झाले आहेत; म्हणजे जो ऐकून ते या पूर्वी त्यात जणुं काय घर करूनच राहिले आ-हेत. यापूर्वी ब्रह्मणस्पति जेव्हा जेव्हा चांगला मंत्र गाई तेव्हा तेव्हा तो मंत्र त्यास आवडत असे. पूर्णवर्तमानकाळा-चा अर्थ वेदांत रीतिवर्तमानकाळाप्र-माणे करावा लागतो याविषयी पूर्वी सां-गितलेच आहे व उदाहरणेंहि आली आहेत. 'ओकः' या शब्दाचा जो या मंत्रात प्रयोग आहे त्याजवर ऋ.२.१९.१ हा मंत्र आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

६. 'आम्हांकरिता जो उत्कृष्ट मंत्र

७. देवभक्ताची बरोबरी कोण रूं शकेल? देवार्चन करणाऱ्या नाची [बरोबरी] कोण [करूं केल]? [कारण की] [देवांचा] पासक [अनेक] गृहांनीं परिवे-ष्टित असतो [आणि] त्याला [मनाहान्य] राहण्यासाठीं आंत ध्ये वाडा असतो.

7. Who can equal the worshipper of the gods? Who [can equal] the man who has feasted the gods? He is surrounded by house after house around him; he possesses a palace in the interior.

... ठिकाणीं सायणाचार्यांनी 'गर्ये धने' ... अर्थ घेतला. 'अनागसो अदि-... दैवस्य सवितुः सवे। विश्वा वामानि ...' ऋ.५. ८२. ६; 'अग्निर् आ ... अप्साने यात्रिर्नीरग्नु। विश्वा वामानि ...' ८. ३३ १८; 'त्वं देवता ... विश्वा वामानि धीमहि' ... १६३ ७, 'य आहुति परिवेद न ... विश्वा इन्द्र वामा ... ... [illegible]

न. इन्द्र विश्वा वामा जरितार असन्न-न' ऋ. ७ १८ १ ही स्थळें आणि ... सायणभाष्य पहा धनवाची-विषयीं अशा शब्दाचा प्रयोग होतो यावि-षयीं पुढील सूक्त १ मंत्र ३ यात आलेली 'वसिम अधवन्' ही रचना पहा

'यात भावय नाहीं' हे शब्द 'अ अवन्' या शब्दाच्या भाषांतरात समाविष्ट आहेत

उप क्षत्रं पृञ्चीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥८॥
उप । क्षत्रम् । पृञ्चीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिम् ।
दधे ।
न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति ।
वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

८ [ब्रह्मणस्पतिः] क्षत्र (=स्वबलं) [स्वात्मनि] उपपृञ्चीत (=सपृक्तं करो ... [स] राजभिः (=मित्रावरुणादिभिर्देवैः सह=तैः सहायभूतैः) हन्ति=[शत्रून्] ... (शत्रून् मारयति) । [स] भये चित् (=भीतिहेतौ युद्धेपि) सुक्षितिं दधे (= ... निवासस्थैर्य धारयति) । वज्रिणोस्य (=वज्रधारिणो ब्रह्मणस्पतेः) महाधने (=म ... युद्धे) अर्भे (=अल्पे) [युद्धे] वा न वर्ता (=निवारयिता=परावर्तयिता) अस्ति ... तरुता (=न पराजेता) [वास्ति] ॥

साठी दर्भ तोडून आथरले आहेत' असा आहे; म्हणजे ज्याने देवाचे आदरातिथ्य केले आहे

' [देवाचा] उपासक ' = ' दाश्वान्.' अक्षरशः अर्थ 'ज्याने [देवास हवि] अर्पण केले आहे तो'.

' गृहानी परिवेष्टित असता ='पस्त्याभिः प्रसारिथन.' 'पस्त्य' शब्दाचा अर्थ घर हा वेदात प्रसिद्ध आहे. ' पस्त्याभिः प्रसारिथन ' हे ' त पस्त्याः प्रतिष्ठन्ते '= नम पुरः पस्त्यास्तिष्ठन्ति ' या

अर्थी आहे असे आम्ही सम... दात कर्मणि अर्थ दर्शवत्यान ... म्हणजे नुसते आत्मनेपद ह... नाल पुष्कळ आहे.

' आंतमध्ये वाढा असतो.' 'अ... वांवत् ' याचा अर्थ ' आत ', '... मध्यें', 'कशाच्यातरी आड', 'दुर... तरी घालून आत झांकून ए... रीतीने ' याविषयी क्र. ६. ८ ... मंत्र पहा.

८. [ब्रह्मणस्पति] [आपलें सर्व] बळ एकत्र करूं शकतो [आणि] राजे [मित्रावरुणादि देवां]च्या साहाय्यानें [शत्रूंस] मारितो; [तो] संकट प्राप्त झालें तरी [आपलें] स्थान चांगल्या रीतीनें धरून राहतो. त्या वज्रधारी [ब्रह्मणस्पती]ला महायुद्धांत [अथवा] अल्प[युद्धां]त [मागें] फिरविणारा [अथवा] जिंकणारा [कोणीहि] नाही.

8. He can collect his might: he kills [the enemy] with [the help of] the Kings [Mitra-Varuna and other gods] Even in danger he firmly holds his ground. In battle great [or] in [battle] small there exists neither his router nor [his] defeater.

---

८ ब्रह्मणस्पतीचा पराक्रम या मंत्रांत सांगितला आहे 'प्रसंग पडला म्हणजे ब्रह्मणस्पति आपलें सर्व बळ गोळा करितो आणि राजे मित्रावरुणादि जे देव त्यांच्या साहाय्यानें देवोपासकांच्या शत्रूंस मारून टाकितो; आणि दारुण प्रसंग आला तरी तो आपली जागा घट्ट धरून राहतो, पळून जात नाही. युद्ध मोठें असो अथवा लहान असो, त्यांत ब्रह्मणस्पतीला मागें फिरविणारा म्हणजे त्याचा पराभव करणारा अथवा त्याला जिंकणारा म्हणून कोणी नाही' असें [illegible] आहे.

ब्रह्मणस्पति म्हणजे स्तोत्राभिमानिनी देवता हें सर्वप्रसिद्ध असल्यामुळें या मंत्राचा गूढ अर्थ असा आहे कीं, जे लोक देवभजनांत तत्पर असतात, ते कोणत्याहि संकटांत डगत नाहीत. त्यांचें धैर्य सोडीत नाहीं; त्यांनीं इंद्रादि देवांचें स्तोत्र केल्याबरोबर ते देव त्यास पावतात आणि त्यांच्या शत्रूंचा नाश करितात, देवभजनपर लोक संकटींहि धैर्य सोडीत नाहीत; त्यास लहानमोठ्या युद्धाचा प्रसंग आला तरी त्यास देवभजनाच्या योगानें इतकी शक्ति येते कीं त्याचा पराभव अथवा पराजय करण्याला कोणासच सामर्थ्य होत नसतें

'वज्रधारी [ब्रह्मणस्पती]ला' ब्रह्मणस्पतीला 'वज्रधारी' म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं इंद्र जे जे पराक्रम करितो ते करण्यास ब्रह्मणस्पति समर्थ आहे असें वेदांत सांगितलें आहे

'[मागें] फिरविणारा' ह्या शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'निवारण करणारा' ऋ. ६.१०.७,५, २१.१४ आणि ८.१४.४ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा

सूक्त ४१.

ऋषि–घोराचा पुत्र कण्व (मागील सूक्ताचा जो तोच). देव–१-३ आणि ७-९ वरुण, मित्र आणि अर्यमा; ४–६ आदित्य. वृत्त–गायत्री.

१. ज्याला प्रज्ञावंत [असे] वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा रक्षितात तो जन कधींहि नाश पावत नाहीं.

HYMN 41.

To *Varuṇa*, *Mitra* and *Aryamâ* jointly (verses 1-3 and 7-9) and the *Âdityas* (verses 4-6) By *Kaṇva* son of *Ghora* (author of the previous hymn) Metre—*Gâyatrî*.

1. That person whom wise Varuṇa, Mitra [and] Aryamâ protect is never injured.

---

१. या मंत्रात मित्र, वरुण आणि अर्यमा हे जे महाप्रज्ञायुक्त देव त्यांच्या आश्रयाचें भाग्य वर्णिलें आहे. तें हें कीं, हे देव ज्या मनुष्याला आपला आश्रय देतात त्याची हानि करण्यास कोणाचेंहि सामर्थ्य होत नाहीं.'

या मंत्रावरून देवाचा आश्रय आपणास असेल तर आपणास कळिकाळाचेंहि भय नाहीं असा आपल्या आर्य पूर्वजांचा दृढ भरवसा उघड दिसून येतो.

'कधींहि नाश पावत नाहीं' = 'नू चिद् दभ्यते.' म्हणजे त्याला कोणीहि दाबून टाकूं शकत नाहीं या शब्दांचा सायणाचार्य या स्थळीं "[शत्रूंस] कधींच मारून टाकितो" असा अर्थ करितात. त्यांत 'शत्रूंस' हें अध्याहृत घ्यावें लागतें, आणि 'दभ्यते' या स्पष्ट कर्मणि रूपाचा कर्तरि अर्थ करावा लागतो हा दोन गोष्टी असल्यामुळें तो अर्थ स्वीकरणीय होत. 'नू चिद्' याचा जो 'कधींहि नाहीं' (म्हणजे 'नाहींच') असा आम्ही अर्थ केला आहे त्यास खालीं लिहिलेले मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्याचा आधार आहे– 'नू चिद् यथा न. सख्या वियोषद् असन्नः उग्रोऽविता तनूपा' ऋ. ४ १६. २०; 'याहि सूनो सहसो यस्य नू चिद् अदेव ईशे पुरुहूत योतोः' ६. १८ ११; 'नू चिद् स भ्रेषते जनो न रेषन्मनो यो अस्य घोरम् आविवासात्' ७. २०. ६; 'श्रवत् श्रुत्कर्ण. ईयते वसूनां नू चिन् नो मर्धिषद् गिरः' ७ ३२. ५; 'मक्षू रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद् यम् अन्य आदभद् अरावा' ७ ५६ १५ शिवाय ऋ. ७ ९३ ६ आणि ८ २४ ११ हीहि स्थळें पहा. या सर्व ठिकाणी सायणाचार्य 'नू चिद्' याचा अर्थ 'नैव' ('नाहींच') असा करितात आणि तो बरोबर आहे शिवाय पूर्वी सूक्त ३९ मंत्र ४ याजवर आमची 'नू चिद्' याविषयाची टीप पहा

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः ।
अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ।
अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् ।
नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।
नयन्ति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ य [य] मर्त्यं [पूर्वमन्त्रोक्ता देवा] बाहुता इव (बाहुतेव= बाहौ
पिप्रति (पालयन्ति) [तथा] रिषो (=हिसकात्) पान्ति (=रक्षन्ति) [स]
अरिष्टः (=केनाप्यहिसितः सन्), एधते (=वर्धते=अभिवृद्धि प्राप्नोति) ॥
३. राजानो (=वरुणादयः पूर्वोक्ता देवा) एषां (=स्वकीययजमानानां) ...
(=शत्रोः) दुर्गाणि (=नगराणि) विघ्नन्ति (=विनाशयन्ति), पुरः (=अग्रतः)
[विघ्नन्ति] (=विनाशयन्ति) [च] । [तथा ते] [तान्] दुरितानि तिरः ...
(=भयानि अतिगमयन्ति=भयेभ्यो मोचयन्ति) ॥

२. ज्या [ज्या] मर्त्याला ते [धरून] जणुं संभाळितात [आणि] दुष्टापासून तारितात [तो] प्रत्येक [मर्त्य] उपद्रवरहित [होऊन] उत्कर्षाप्रत पावतो.

2. Every mortal whom they defend as though in [their] arms [and] protect from the wicked thrives uninjured.

३. हे राजे [वरुण, मित्र, आणि अर्यमा] भक्तांच्या शत्रूची [पुरे] फोडून टाकितात [आणि] [को]ट[हि] फोडून टाकितात. ते [भक्तांस] संकटाच्या पार पाडितात.

3. [These] Kings (Varuna Mitra and Aryamâ) destroy the towns [and] destroy the forts of the enemy of these (their worshippers). They carry [them] through dangers.

---

२. वरच्या मंत्रात सांगितलेलीच गोष्ट ये, थोडासा विस्तार करून सांगतो, की ज्या मर्त्याचे रक्षण वरुण, मित्र, आणि अर्यमा हे देव करितात तो 'प्रत्येक' मर्त्य उपद्रवापासून मुक्त होऊन भरभराटीस पोहचतो.'

'वेगन'='बाहुता.' अक्षरशः अर्थ [आपल्या दोनी] बाहूंच्या आत म्हणजे 'आलिंगन देऊन,' 'मिठी मारून' हा अभिप्रायणी अर्थ 'बाहुता' यातील 'ता' प्रत्ययाचा होतो. जसा 'देवता' म्हणजे 'देवात' (ऋ. १०. ४०. ७ आणि त्यावरील भाष्य पहा) तसे 'बाहुता' म्हणजे 'बाहूत,' 'वेगन.'

'संभाळितात'='पिप्रति.' 'पृ' धातूचा 'संभाळणे,' 'बचावणे' असा अर्थ होतो यविषयी 'स त्वा शर्मणो महिना पिपर्तु' (ऋ. ६. ७५. १) इत्यादि अनेक प्रयोग आहेत.

वरच्या आणि या मंत्रावरून दीन मर्त्यांस दैविक साहाय्याचा मोठा आसरा आहे, त्यातच त्याचे बल आहे दुसरे शरणस्थल नाही असा आपल्या पूर्वजांचा समग्र भरवसा उघड दिसून येतो. तप (मग ते देवांच्या इच्छेविरुद्ध आणि त्यास भीति प्राप्त होई अशा रीतीने केले तरी चिंता नाही) आचरल्याने पाहिजे ती शक्ति येते, आणि तिच्या योगाने देवाचे पाषाण आणि पाषाणाचे देव करिता येतात हा पौराणिक समजुत या आणि दुसऱ्या अनेक वेदवाक्यास विरुद्ध आहे, या गोष्टीकडेस आधुनिक आर्यांनी दिले तितके लक्ष्य थोडे आहे

३ याहि मंत्रात मित्रावरुण आणि अर्यमा हे जे देवराजे त्यांच्या आश्रयापासून त्यांच्या भक्तांचा कसा लाभ होतो ते सांगितले आहे.

'शत्रूची'='द्विष' कडे

६

सुगः पन्थां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते ।
नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते ।
न । अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा ।
प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा ।
प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. हे आदित्याः, ऋतं यते (=यज्ञं प्रति प्राप्नुवते) [भक्तसमूहाय] पन्था (=सुष्ठु गन्तुं शक्यः) अनृक्षरः (=कण्टकरहितः) [न] [वर्तते] । [तत्र] आगच्छत । । अत्र (=अस्मिन् यज्ञे) [हि] वो (=युष्माकम्) अवखादः (=...न्तव्यः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः) नास्ति ॥

५. हे नरः (=शूरा) आदित्याः, यं यज्ञम् ऋजुना पथा (=अविकल्पेन...) [यूयं] नयथ (=चालयथ) स [यज्ञो] वो (=युष्मान्) धीतये (=सोमपा...) प्रणशत् (=प्राप्नुयात्=प्राप्स्यति) ॥

यत्र यज्ञे यूयं साहाय्यं कुरुथ तत्रैव यजमानस्य सोमपानार्थं युष्माकं प्राप्तिरिति भावः ॥

'कोट[हि] फोडून टाकितात'='वि... पुरः घ्नन्ति ' या आम्हीं केलेल्या अर्थाविषयी येथं थोडेसे प्रतिपादन केले पाहिजे. त्याच्या शुद्धतेविषयी तर आम्हास संशय वाटत नाही. परंतु 'कोट' याबद्दल मुळांत 'पुरः' असा अन्तोदात्त शब्द आहे.

आतां 'कोट', अशा अर्थाचा जो 'पुरः' शब्द तो 'पुरः' असा आद्युदात्त असला पाहिजे (ऋ. ७. १५. १४; ५. १९. २ इ० मंत्र पुष्कळ आहेत). 'पुरः' ह्या अन्तोदात्त पदाचा अर्थ 'पु... असा होतो. परंतु आम्ही अदृष्ट... साठी 'वि द्विषः पुरः' असाच ... चून अर्थलाभासाठी 'वि द्विषः पुरः' ... पाठ समजून अर्थ केला आहे.

'पूः' शब्दाचा अर्थ साधारण... तांत होतो तसा वेदांतहि नग... होतो, तथापि त्याचा जो मूळ अ... कूस, कोट, किल्ल्याची अपवा... भित हा आहे तोहि वेदांत... त्याविषयी वर लिहिलेले मंत्र...

४. हे आदित्य हो, यज्ञाला याल तर तुमचा मार्ग सुगम आणि] अकंटक आहे. येथें [तुम्हां]स उपास पडणार नाहीं.

५. हे शूर आदित्यांनो, ज्या [यज्ञा]ला तुम्ही सरळ मार्गानें चालवितां त्याला [सोम]पानासाठीं तुमची प्राप्ति होईल.

4. Easy [and] thornless is your path, O Âdityas. Here there shall be no mean offering for you

5. That sacrifice, O brave Âdityas, which ye lead by a straight path shall attain ye to drink [the Soma]

[किल्ले] आहेत. 'पुः' (अथवा 'पूर्,' 'पुर') [य]चा हा आद्य अर्थ खानदेशांत अ[जू]न चालू आहे. तेथे गावकुसास अजून [ग]विपूर' अथवा 'गावपूय' (म्हणजे [गावपू]र=गावाची भिंत) असे म्हणत [अ]सतात.

'मनाच्या = एषाम्.' म्हणजे ज्या म[नुष्यां]विषयी पूर्वीच्या दोन मंत्रांत सांगि[त]ले आहे अशा लोकांच्या; अर्थात् वरुण, [मि]त्र आणि अर्यमा यांच्या मनाच्या.

'संकटाच्या पार पाडितात'='नयन्ति [दुरि]ता तिरः' अक्षरशः अर्थ 'संकटा[च्या] मधून घेऊन जातात,' 'संकटाच्या मध्ये सोडीत नाहीत. 'तिर' हे शब्दयोगी अव्यय आहे ऋ. ५ ५८. १८ वगैरे अनेक उदाहरणें आहेत.

या मंत्राचा सायणाचार्य किंचित् वेगळा अर्थ करितात; तो असा—"राजे "[वरुणादिक जे देव ते] यांच्या म्हण-"जे आपल्या यजमानाच्या पुढे दुर्ग "म्हणजे शत्रूंची नगरे फोडून टाकिता-"त, आणि शत्रूंसहि विनष्ट करितात. "त्याप्रमाणेच यजमानांची संकटे विना-"शास नेतात"

---

४. हा मंत्र आदित्यगणाविषयी आ[हे.] आदित्यगण म्हणजे कोण यासंबंधी [मं]. १४ मंत्र ३ पृष्ठ १०० येथें दिलेली [टी]प पहा.

भावार्थ स्पष्टच आहे तो, 'हे आ[दि]त्य हो, या आमच्या यज्ञात हविर्भाग [घे]ण्यासाठीं तुम्ही या; तुम्हास मार्गी कंटक अथवा कशाचा उपद्रव होणार नाहीं; आणि येथें येऊन तुम्हीं पोहचल्यावर तुम्हास वाईटसाईट अन्न आम्ही अर्पण करणार नाहीं म्हणून तुम्ही या.'

'यज्ञाला तुम्ही याल तर तुमचा मार्ग सुगम'=ऋत यते.' अक्षरशः अर्थ 'यज्ञाप्रत जाणाऱ्याला' असा आहे 'यते' हे जे एकवचन आहे ते आदित्यसमूह या एकवचनाला अनुलक्षून योजिलेले आहे. मंत्रावरची सूक्ते ज्यांनी लक्षपूर्वक वाचली असतील त्यास या वचनव्यत्ययाविषयी कांहीं सांगावयास नको.

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना ।
अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।
अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः ।
महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।
महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
सुम्नैरिद्व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवऽयन्तम् ।
सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

भाषायाम्

७. हे सखायः (=सखिभूता ऋत्विजः), मित्रस्य (=एतन्नामकस्य देवस्य
स्याम् [च] स्तोमं (=स्तोत्रं) कथा (=कथं=केन प्रियकारिणा प्रकारेण)
(=साधयामः)? [तथा] वरुणस्य महि प्सरः (=महद् भक्षणं=भक्षणीयं
[कथं साधयामः]?

देवत्रयस्य यथास्माकं स्तोमो महद् हविरन्नं च प्रतिग्राह्यं स्यात् तथा केनप्र
रेण स्तोमम् अन्नं च सिद्धं करवामेत्यर्थः ॥

८. [हे देवाः], [अहं] घ्नन्तम् (=अस्मादृशान् मारयन्तं=नाशकं नरं)
(=युष्मभ्यं) मा प्रवोचे (=मा प्रवदेयं= नाशकः कोऽस्तीति न कथयामि), शपन्तं
[प्रवोचे] (=शप्ता निन्दकः कोऽस्तीति न कथयामि), देवयन्तं [मा प्रवोचे] (=दे
यन् देवान् कामयमानो देवभजकः कोऽस्तीति न कथयामि) । सुम्नैरित् (=
सुखकरैः स्तोत्रैरेव) वः (= युष्मान्) आविवासे (=परिचरामि)॥

को दुर्जनः को निन्दकः को देवभजकश्चेति दुरुक्तकथनभीत्या आत्मश्ला
घभीत्या च न कथयामि युष्माभिरेव तद् विवेचनीयम् अहं केवलं स्तोत्रै
परिचरामीति भावगतम् ।

७. हे सख्यांनो, मित्रासाठी
गाणि] अर्यमासाठीं स्तोत्र कसें
चेलें पाहिजे [वरें]? [आणि]
णासाठीं महात्वाद्य [कसें सिद्ध
लें पाहिजे वरें]?

८. [हे देव हो,] घातकी
णेण,] निंदक [कोण], [आणि]
भक्त [कोण हे] मी तुम्हास
गगार नाहीं; केवळ स्तोत्रांनी
हांस भजतों.

7. How, O Friends, shall we prepare a hymn for Mitra [and] for Aryamâ? [and how] the great oblation for Varuṇa?

8. Let me not, O gods, name to you the wicked man nor the reviler nor the servant of the gods. I only serve you with hymns.

---

७. मनरजन आपल्याजवळ असलेल्या
साम म्हणतो की 'हे मित्रांनो मित्र
१, अर्यमा देव आणि वरुण देव याम
,रिहे असे स्तोत्र आणि महान्न आपण
श दोघांनी सिद्ध केलें पाहिजे हे तुम्हास
ठाऊक आहे काय? म्हणजे, कोणत्या
कारे स्तोत्र गाइल्याने आणि महान्न अर्प-
केल्याने त्या देवाची प्रसन्नता आप-
वर होईल हे तुम्हास ठाऊक आहे काय?
असा प्रकारचेच मराय तुकारामादिक
संतांच्या अभंगात अनेक ठिकाणीं
आढळतात.

'महावात' = 'महि रसर.' हे
हव्यास म्हणजे काय होते ते सायणाने
लिहिन नाहीं घर केलेल्या अर्थाविषयी
र ... नाहीत क्र ९ = २, २
४. ३; ९. ९६. ३ आणि ९ ९७
.७ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायण-
भाष्य पहा या सर्व स्थळीं 'सरा' हें वि-

शेषण प्रस्तुत मंत्राप्रमाणें योजिलेलें आहे
ह्या गोष्टींचा विचार केला तर हें महा-
व्रात म्हणजे काही व्रातविशेष (पंचामृत
इत्यादि आधुनिक व्रताप्रमाणें) होत
असे दिसते

८ 'हे मित्रादिदेव हो ह्या जगात
दुर्जन कोण निंदक कोण, आणि देवभक्त
कोण हे जरी माझ्याने कदाचित् सांगवे-
ल तरी ते मी सांगत नाही, कारण की
त्यापासून परनिंदा आणि आत्मस्तुति
केल्याचा आरोप मजवर येईल; यास्तव
मी स्तोत्र गाऊन माझ्या शक्तिप्रमाणे
तुमची सेवा मात्र करितो भक्त आणि
अभक्त यातला भेद पाहून त्याप्रमाणे वर
वाईट करण्यास तुम्ही समर्थ आहात'
असा भावार्थ

हा मंत्र फार सुंदर आहे यांत न-
म्रता, विनय, आणि देवाच्या न्यायीप-
णाविषयी पूर्ण श्रद्धा ही उघड दिसून ये-

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित्।
पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥
त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् ।
पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

आ तत्ते दस्र मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे ।
येन पितॄनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥
आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे ।
येन । पितॄन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्

४. [हे पूषन्,] तस्य कस्य चित् (=सर्वस्यापि तस्य) द्वयाविनः (=मन
क्रियया वाग्व्यापारेणैतद् द्वयमाप्नोति तस्य=वञ्चकस्य) अघशंसस्य (=दुरात
तपुषिम् अभि (=शरीरोपरि) त्वं पदा (=स्वपादेन) [आक्रम्य] तिष्ठ ॥

५. हे दस्र (=शत्रुक्षयकारिन्), मन्तुमः (=ज्ञानवन्) पूषन्, येन [अ
[त्वं] पितॄन् (=अस्माकं पूर्वान्) अचोदयः (=प्रेरितवानसि=पालितवानसि
ते (=तव) अवः (=रक्षणम्) आवृणीमहे (=प्रार्थयामहे) ॥

४. [हे पूषा,] तो जो वंचक
ोर-मग तो कोणीहि असो—त्या-
ा शरीरावर तूं पाय देऊन
[राहा.

4. Upon the body of that deceitful thief, whoever he is, trample thou, [Púshá], with thy foot.

५. हे पराक्रमशाली, हे प्रज्ञा-
पूषा, ज्या कृपेनें तूं आमच्या
वडिलांस पूर्वी उत्कर्षाप्रत ने-
तीच कृपा आतां आम्हीं तुज-
ळ भाकित आहों.

5. That protection, O victorious and wise Púshá, with which thou didst advance our ancestors, we imploie of thee.

४. तिमच्या ऋचेंचेच पुढें करण या
त आहे. 'पूर्वी जो चोर सांगितला
कोणीहि असो, त्याच्या मानेवर तूं
देऊन उभा राहा आणि त्याला
रडून टाक; कारण की तो कपटी
तो' असा भावार्थ.

'वंचक'=दगाबाज.' अक्षरशः अर्थ 'दो-
ज्याला आहेत तो.' अशा अर्थावरून
पाठीमागेंहि चोरी करणारा आणि प्र-
त्यक्षहि चोरी करणारा अशा प्रकारचा
वा वर्तणूक करणारा" म्हणून 'दगा-
' असें सायणाचार्य म्हणतात. परंतु ऋ.
.६३.५ यावरून जो त्यांणीं अर्थ
ला आहे तो बरा असें समजून आम्ही
ा तिल्याप्रमाणें भाषांतर केलें आहे.

'शरीरावर'= तपुषिम्.' हा अर्थ
तर्फ येथें सायणास अनुसरून केला
आहे; पण आम्हांस संशय आहे. प्रत्यां-
तर मिळत नाहीं आणि दोन दुसरे
ठ आहेत त्यांत 'तपुषि' हें 'हेति'
= शस्त्र) याचें विशेषण आहे त्यावरून

येथेंहि तिर्गीएक विद्वान् "शरीरावर
उभा राहा' असा अर्थ न करितां 'श-
स्त्रावर उभा राहा' असें समजतात पण
त्याला तरी शास्त्रोलायक प्रमाण नाहींत
असें वाटतें मग सायणास का अनुसरू
नये ?

५. सूक्तवक्ता जो ऋषि म्हणजे कवि
त्याच्या वाडवडिलांस पूषा देवानें आज-
पर्यंत रक्षिलें असें त्याणें ऐकिलें आहे
त्याप्रमाणेंच पुढें आपलेंहि रक्षण करण्या-
विषयीं तो त्या देवाला या मंत्रांत मार्थीत
आहे.

कोंकणांत अथवा देशावर राहणाऱ्या
लोकाच्या ज्या शांतादुर्गा (गोमतक), गण-
पति (पुळें, रत्नागिरी), भवानी (तुळ-
जापूर), खंडोबा (जेजुरी) इत्यादि कुल-
देवता असतात त्यांची प्रार्थना ते ते लोक
संकटसमयीं अथवा नवस फेडावयाच्या
प्रसंगीं वगैरे लागलें म्हणजे अशा रीतीं-
नींच करीत असतात.

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।
धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥
अधं । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम ।
धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥
अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु ।
पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥
अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु ।
पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ अध (=अथ=अपि च) हे विश्वसौभग (=दत्तधनयुक्त) हिरण्यवाशी-त्तम (=अतिशयेन सुवर्णमयायुधविशेषवर) [पूषन्], [त्वं] नः (=अस्मभ्यं) धनानि सुषणानि (=सुलभानि) कृधि (=कुरु) ॥

७ सश्चतः (=अस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः=शत्रून्) नः (=अस्मान्) अति नय (=अतिक्रम्य गमय), नः (=अस्मभ्यं) सुगानि (=सुखु गम्यानि) सुपथानि (=शोभन-मार्गान्) कृणु (=कुरु)। हे पूषन्, इह (=शत्रुपरिहारविषये सुमार्गक्रमणादिषये) [अस्मभ्यं] क्रतु (=प्रज्ञानं) विदः (=लम्भय) ॥

६. आणि हे सकलसंपत्तिमान् पूषा, हे सौवर्णशस्त्र [पूषा], तूं आम्हांस धनसंपत्ति सुगम कर.

७. [हे पूषा], शत्रूस आम्हांपासून दूर घेऊन जा, आमचे मार्ग सुगम [आणि] चांगले कर. हे पूषा, याविषयीं [आम्हांस] बुद्धि दे.

6 And, O Pûsha, possessed of wealth [and] possessed of an entirely golden spear, make riches accessible to us.

7. Lead the enemies away from us, make the paths good [and] safe for us. Give [us], Pusha, wisdom in this

---

६. या मंत्रांत पूषा देवाला, द्रव्यसंपादनासाठीं प्रार्थना केली आहे. कारण हा आंधारांत पडलेल्या मागमास उजेडांत आणणें, मार्ग चुकलेल्यास मार्ग दाखविणें आणि मार्गांत कोणतेंहि संकट यास न होऊ देणें ही जशी कार्यें पूषा करितो तसेंच अभिवृद्धि करणें आणि धनसंपत्ति देणें हेंहि काम तो करीत असतो.

'सौवर्णशस्त्र =' हिरण्यवाशीमत्तम.' अक्षरशः अर्थ, 'ज्याची वाशी अगदीं सोन्याची आहे.' म्हणजे केवळ वर सोन्याचा मुलामा केला आहे अशी नव्हे पण सगळीच सोन्याची केलेली आहे 'वाशी' या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य आयुध असा वर्णितात. एका टिपणी (ऋ १. ८८. ३) ते 'वाशी' म्हणजे 'आर' नावाचें हत्यार असे म्हणतात. हत्यार हा अर्थ तर निर्विवाद आहेच, पण कोणतें हत्यार; म्हणजे साधारण कोणतेंहि हत्यार, किंवा वाशी एक विशेष हत्याराचें नाव आहे, हें पाहणें आहे. ऋ. १ ८८. ३ यांत लिहिलें आहे या 'श्रियं कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा' (—"हे मरुतांनो, तुमच्या खांद्यावर वाशी आहेत त्या यज्ञसभामागच्या उंच असतात') यावरून 'वाशी म्हणजे भाल्यासारिखें लांब हत्यार असून खांद्यावर घ्यावयाचें असलें पाहिजे आणि आम्हास वाटतें कीं गुजराथेंत जी 'वांसा' असते ती आणि वेदांतील 'वाशी' एकच असावी ती (गुजराथेंतील वांसा) भाल्याइतकी लांब असते आणि तिच्या एका टोकास लोखंडाची कोयती ('दातर्डू') तीक्ष्ण धारेची घट्ट जोडलेली असते वहनकरून धनगर, मेंढपाळ, गुराखी हे लोक ती जवळ बाळगितात आणि उंच उंच झाडाच्या पाल्या खालीं उभे राहून तोडून मेंढरास व गुरास पालितात प्रसंग आल्या तर मनुष्यासहि तिनेंच मारितात आणि या वांसा' ने खून झालेले आम्हास ठाऊक आहेत यासाठीं (जर वश=वासा स्वीकारिलें. वाशी-वासी अशी उत्पत्ति नसेल तर) वेदांतील 'वाशी म्हणजे गुजराथी वासीच असेल आणि त्यासारिखेंच एक हत्यार होतें असें समजलें पाहिजे

७. 'शत्रूस आम्हापासून दूर घेऊन जा'= सधन. अति नः नय.' अक्षरशः

८. तिकडे गवत चांगले आ- तिकडे [आम्हांस] घेऊन जा. गीं नवीन त्रास [होऊं देऊं] को. हे पूषा, ह्याविषयीं [आ- ह्मांस] बुद्धि दे.

९. [आम्हांस] [धनसंपत्ति] दे, आम्हांस] भरून टाक, आणि आम्हांस पाहिजेल ते] दान कर; [आम्हांस] समृद्ध कर, [आणि] आमचे] पोट भर. हे पूषा, ह्या- विषयीं [आम्हांस] बुद्धि दे.

8. Lead us to where there is good grass, [let there be] no new distress on the road. Give [us], Púshá, wisdom in this.

9. Give [unto us], make [us] full, and be liberal [to us]; make [us] affluent, [and] fill [our] belly. Give [us], Púshá, wisdom in this.

...ट रस्ता सोडून चांगल्या रस्त्याने जावे ...विषयीं.

... या मंत्रांत पूषा देवाला अशी प्रार्थना ...हे कीं, त्याने वाटसरास रस्त्यांतून ...त्रास होऊं देऊं नये. आणि सुरक्षित ...रहा मार्गांनी जाण्याविषयीं बुद्धि द्यावी

रस्त्यावर संरक्षण करणें हा जो पूषा देवाचा धर्म तो या मंत्रांत उघड आहे आहे. आणखीहि याचें स्वरूप काय आहे ते दाखविणारे मंत्र दुसरे पुढे ल वकरच येतील.

८ हा मंत्र फार चमत्कारिक आहे. ...त पूषा देवास अशी प्रार्थना आहे कीं, जेथे गवत चांगले असेल तेथें आम्हास ...आमच्या गुराढोरांस घेऊन जा, आणि ...आम्ही तेथें जाऊं लागलों म्हणजे मार्गांत ...आम्हास नवीनच कांहीं तरी संकट प्राप्त ...होईल तर ते न होईं असे कर; आणि ...चांगले गवत असलेल्या ठिकाणीं जाण्या- ...विषयीं आणि मार्गांत नवीन त्रास टाळ- ...ण्याविषयीं आम्हास बुद्धि दे.'

...चांगले गवत असलेल्या रस्त्यांनी ने- ...ण्याविषयीं पूषा देवास प्रार्थना

आहे त्यापेक्षा पूषा देव हा आर्यलोकांस गुरे चांगल्या चाऱ्याच्या ठिकाणीं नेण्याची स्मृति देणारा गवळदेव होय असे अनुमान होते. आणि इतर ठिकाणीं पूषा देव विषयीं जे काय सांगितले आहे त्यावरू हि तो गवळदेवाप्रमाणे एक देव अ असे दिसून येते ऋ. ६. ५३. ९ य त्याच्या हातीं गुरास वळविण्याचा परो (आरा) असतो असे सांगितले आ ऋ. ६. ५८. २ यांत त्याला 'पशुप म्हणजे 'मेंढपाळ' आणि 'अजाश्व' म्ह बकऱ्यावर बसून जाणारा असे म्ह

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि ।
वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि ।
वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

१०. पूषण न मेथामसि (=न मेधामः=वयं न निन्दामः) [अपि तु] [सु] सूक्तैः (=सूक्तैःमन्त्रैःतादृशैः) अभि गृणीमसि (=अभिगृणीमः=अभिष्टुमः) [तं] [वयं] वसूनि (=धनानि) ईमहे (=दस्मम् (=शत्रूणामुपक्षपयितारं) याचामहे) ॥

आहे परन्तु इतक्यावरून तो केवळ गवळ्यासारिखा एकाद्या मोठ्याशा झाडाला प्रत्यक्षपणाने बसून राहणारा निरर्थक देव होय असे नव्हे. पूषा म्हणजे वस्तुत. सूर्यप्रकाशरूपी देवता असल्यामुळे, ज्यापेक्षा सूर्यकिरणास गाई असे वेदात म्हटले आहे त्यापेक्षा त्या गाईचा पाळणारा जो देव तो सूर्यरूपी मेंढपाळ होय असे रूपक आहे.

९. या मंत्रात संपत्ति व धनधान्य जे इष्ट असेल ते मिळावे आणि पोट भरावे असें करण्याविषयी पूषा देवाला प्रार्थना केलेली आहे; आणि सर्व [illegible] खाऊन घेण्याविषयी आणि पोट भ[illegible] विषयी पूषा देवाने बुद्धि द्यावी [illegible] शेवटी सांगितले आहे या [illegible] पूषा देवाचा जो समृद्धि करण्याचा [illegible] ता प्रगट होतो.

'दे' इतक्या एकाच अर्थाने [illegible] शब्द यात आहेत, त्या एकमेकांत [illegible] भेद विवक्षून त्यांची योजना केली [illegible] असे नाही. परंतु वेगवेगळ्या [illegible] एकच अर्थाचे पुष्टीकरण केले [illegible]

१०. पूषाला आम्ही निंदीत नाहीं [त्याला आम्ही], स्तोत्रांनीं स्तवितों. पराक्रमशाली पूषापाशीं [आम्ही] धनसंपत्ति याचितों.

10. We do not reproach Púshá, we praise him with [our] hymns. We ask wealth of him.

---

१०. हा सूक्ताचा उपसंहार आहे. [त्यांत] ऋषि म्हणतो की, 'पूर्वीच्या सर्व [ऋचांत] जें आम्ही पूषा देवाला म्हटलें तें [त्याला] दोष देण्याच्या हेतूनें अथवा आ-[क्रोश]बुद्धीनें म्हटलें आहे असें नाहीं, परंतु [आम्ही तें] [illegible] स्तोत्-

[त्या]च्याजवळ धनसमृद्धि मागून घेत आहों.'

'पराक्रमशाली'='दस्मम्.' या अ-र्थाला ऋ. १. ६२. ५. या मंत्रावरील सायणभाष्य व इतर दुसरी अनेक प्र-माणें आहेत. 'शत्रूचा नाश करून परा-क्रम [illegible]

सूक्तम् ४३.

घौरपुत्र कण्व ऋषिः । रुद्रो देवता । तृतीया तु रुद्रदेवताका मैत्रावरुणी च । ७-९. इत्येतास्तिसृणां सोमो देवता । गायत्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे ।

वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे ।

वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रचेतसे (=प्रकृष्टज्ञानवते) मीळ्हुष्टमाय (=अतिशयेन अभीष्टा[illegible]) तव्यसे (=तवीयसे=अतिशयेन प्रवृद्धाय=बलवत्तमाय) रुद्राय कत् (=कि[illegible]) हृदे (=मनसे) शंतमं (=सुखतम) [स्तोत्रं] वोचेम (=गायेम)! कीदृशं स्तोत्रं गायेम येन रुद्रस्य मनः सुखिततमं भवेदिति वाक्[illegible] ॥

सूक्त ४३.

ऋषि—घोराचा पुत्र कण्व या
वा (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता
). देवता—रुद्र. परंतु ३ री
मित्रावरुणौ ह्या देवांविषयीं-
आहे, आणि ७—९ ह्या तीन
सोम या देवाविषयीं आहेत.
—गायत्री; परंतु ९ व्या मंत्राचें
ष्टुप्.

१. महाज्ञानी, महोदार [आ-
महाबल रुद्राला [आपण]
णतें [स्तोत्र] गाऊंया [कीं जें]
याच्या] मनाला अत्यंत सुख
र !

Hymn 43.

To *Rudra* (or the God of Storm and Father of the *Maruts*). By *Kaṇva* son of *Ghora*, but verse 3 is also addressed to *Mitrâ-Varuṇau*, and verses 7-9 are addressed to *Soma* Metre—*Gâyatrî*, but of 9 the *Anushṭup*

1 What [hymn] shall we sing to all-wise, all-liberal [and] all-powerful Rudra, that shall be most agreeable to [his] heart ?

---

१. हें सूक्त रुद्राविषयीं आहे. आ-
ज काळीं रुद्र आणि शिव एकच स-
मजत. परंतु शिवाचें स्वरूप जें आधु-
निक पुराण व प्रचारांत आढळतें त्यांत
व वैदिक युगांतील रुद्राच्या स्वरू-
पांत अंतर आहे. रुद्र हा वेदकालीं
कशा देवता होय असें लोक समजत
वेदमंत्रावरून अनुमान काढतां ये-
ण्यास दिसून येतें. वायुरूपी जे मरुत्
ते देवविशेष वेदांत प्रसिद्ध आहेत
त्यांचा बाप रुद्र होय असें (ऋ. १.
४ ३ ६०) सांगितलें आहे. तो
स्वाट्' होय, म्हणजे त्याच्या स्वाधीन
असत (ऋ. ७. ३१. ३.). तो
धन्व' होय, म्हणजे त्याचें धनुष्य
आहे आणि त्यावरून तो भयंकर
बाणांचा ('शिविंषु') होय (ऋ. ७
४६. १). तो विद्युद्रूपी बाण आकाशा-
तून सोडित असतो (ऋ ७. ४६. ३),
आणि तो बाण दुष्टावर मारीत असतो
पण सज्जनावर मारीत नसतो (ऋ. ६.
२८ ७). रुद्र सज्जनाला औषधें दे-
ऊन आरोग्य करितो. रुद्र आरोग्य क-
रितो आणि उत्तम औषधें तो देतो,
आणि तो उत्तम वैद्य होय असें अनेक
ठिकाणीं सांगितलें आहे ('भेषजेभिः
भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' ऋ. २.
३३ ४.) तो सकल मनुष्यास औषधें
देऊन जगवितो म्हणून म्हणा, अथवा
पाहिजे त्या दुसऱ्या कारणामुळें म्हणा,
पण रुद्राला 'जगाचा पिता' (= भुव-
नस्य पिता') असें वेदांत म्हटलेलें आढ-
ळतें (ऋ ६. ४९. १०, 'भुवनस्य ई-
शानः' ऋ. २. ३३. ९). आणि त्या-

२. जेणेंकरून अदिति आ-
ा, [आमच्या] पशूंला, माण-
ा, जेणेंकरून [आमच्या] गा-
[आणि] जेणेंकरून [आम-
] मुलांबाळांला रुद्राचें औषध
ण्वून देईल,

2. That Aditi may obtain for us, for [our] cattle, for [our] men, that [she may obtain] for [our] cows, [and] that [she may obtain] for [our] children, the medicament of Rudra;

त क्रोधाविष्ट झाला म्हणजे ललाटस्थ
र नेत्र उघडितो; आणि तसा त्याच्या
दा क्रोधप्रसंग आल्यामुळें त्याणें सर्व-
ांद्रिय अनंगास जाळून भस्म केलें;
ऱ्या कथा त्याविषयीं ह्या महावेदात
ही सांगितलेले आढळत नाही. परंतु
र हा महापराक्रमी, महादानशील,
ात्रुनाशक, दुर्जनाचा नाशक, सज्जनाचा
लक, सर्वांस आरोग्यदायक होय असें
ाचें सौम्य आणि प्रीतिपात्र स्वरूप
ंकेलेले आहे.

' कोणतें '=' कत्.' ' यः ' याचें
ुंसक रूप जसें ' यत्,' ' सः ' याचें
ंस ' तत् ' (त=स) तसें ' कः ' याचें
' कत् ' हें आर्ष रूप आहे. आमच्या अ-
ास ऋ. ४. ३. ५ ' कत् नः आगः '
(=आमचें पाप कोणतें?) याजवरील सा-
यणभाष्याचें प्रमाण आहे. शिवाय ' कथा
हें हविषाय प्रचास कद् गायें चिकितु-
भगाय ' (=रुद्रपुत्र जे मरुत् त्यांच्या
समाठीं आपण कशी स्तुति करूंया!
...भागासाठीं महानवंत भगाला कोणतें
स्तोत्र गाऊंया!) ऋ. ५.४१.११ याजवरील
सायणभाष्य पहा. आणि ऋ. ८.३.१४;
८.६१.५; १०.५९.१ हेहि मंत्र पहा.

'[की जे] [त्याच्या] मनाला अत्यंत
सुख देईल.'=' शतमं हृदे ' अक्षरशः
अर्थ ' मनाला अत्यंत सुखद [असें].'

या सगळ्या सूक्ताचा (१ पासून ९ वे
ऋचेपर्यंत) गर्भाधानाच्या वेळीं ' दुष्ट-
रजःशांति ' म्हणून जें कर्म करितात
त्यांत जप करितात. परंतु रजोदर्शनांत
जर कांही दुष्ट असेल, आणि त्यानि-
मित्त काही शांति करणे असेल, तर ती
हें सूक्त जपल्याने कशी होईल त्याचा वि-
चार हे सूक्त वाचून वाचून आणि त्याच्या
अर्थाकडे नीट लक्ष्य देऊन देऊन करावा.

या सूक्ताच्या पहिल्या साहा ऋचा म-
हयज्ञांत म्हणत असतात. म्हणजे राहु,
केतु, इत्यादिक जे नव ग्रह त्यांची कृपा
व्हावी आणि नित्य कर्मांच्या संबंधानें,
नैमित्तिक कर्मांच्या संबंधानें अथवा काहीं
इष्ट कामना पूर्ण करून घेण्याच्या संब-
धानें त्यांनीं उपद्रव करूं नये म्हणून जें
कर्म करितात त्यांत रुद्राला आहुति दे-
तात त्या वेळीं ह्या पहिल्या साहा ऋचा
म्हणतात. पण ग्रहयज्ञांत रुद्राचें काय
काम आहे हा प्रश्न या सूक्ताचा अर्थ व
वैदिक रुद्राचें स्वरूप मनांत आणिल्या-
वर सुचतो, पण उत्तर मिळत नाहीं.

२-४. ह्या पासून चवथ्या मंत्रा-
पर्यंत कृदंत आहे, म्हणजे वाक्यसंबंध
एकच आहे. म्हणून तिहीं मंत्रांवरच्या
टीपा एकत्रच लिहिल्या.

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति ।
यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥
यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति ।
यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥
गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् ।
तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥
गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् ।
तत् । शंऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यथा (=येन प्रकारेण) मित्रः, वरुणश् [च], यथा रुद्रश् [च] न (= अस्मान्) चिकेतति (=अनुमाद्यत्वेन जानीयात्) यथा [च] सजोषस (=समानप्रीतयः=समस्ताः) विश्वे [देवा] [नश्चिकेतन्ति=अनुमाद्यत्वेन जानीयुः],

४. तत् (=तथा=तेन प्रकारेण) [वयं] गाथपतिं (स्तुतिपतिं=मौखपति) मेधपतिं (=यज्ञाधिपतिं) जलाषभेषजं (=सुखरूपौषधपतिं) रुद्रं शंयोः (= नामकाय करमैचित्पुरुषाय दत्तपूर्वं) सुम्नं (=प्रसादम्) ईमहे (=प्रार्थयामहे

पहिल्या मंत्रात रुद्राची स्तुति कशी करूंया म्हणून कवीनें आपल्याआपणास प्रश्न केला. आतां तो म्हणतो कीं 'जेणेकरून अदिति देवी आम्हावर कृपा करील आणि आमच्या गुराढोरांस आणि मुलांबाळांस बरें करील (२), जेणेकरून मित्र, वरुण आणि स्वतः रुद्र आणि विश्वेदेव हे आम्हावर कृपा करितील (३), असा जो रुद्राचा प्रसाद पूर्वी शंयुनामक पुरुषास झाला, तो प्रसाद आम्ही रुद्रापाशीं मागून घेऊंया; . . तो प्रसाद जेणेकरून होईल असे . रचून गाऊंया (४)'. म्हणजे तात्पर्य असें कीं, आपण असें स्तोत्र . . . कीं जेणेकरून रुद्र आम्हांवर प्रसन्न . . ल, आणि तो प्रसन्न झाला म्हणजे . . ति (पृथिवी), मित्र (दिवसरूपी . . वरुण (रात्रिरूपी देव) आणि . . देव हेहि आम्हावर प्रसन्न होतील.

दुसऱ्या मंत्रात 'अदिति' हा . . ध्वीरूपी देवी असें सायणाचार्य . . तात तें योग्य दिसतें. कारण . . प्रसन्न झाली तर (म्हणजे जमीन . . ली तर) गुराढोरांस आणि मुल . . सुख होईल आणि रोगराई नाहीं . . ईल, हें सांप्रतकाळीं जो दुष्काळ

३. जेणेंकरून मित्र [आणि] ण, जेणेंकरून रुद्र, [आणि] करून समस्त विश्वे[देव] आ ला कृपादृष्टीने पाहतील,

४. अशा रीतीने आम्ही स्त- पति, यज्ञपति, [आणि] सुख- षधसंपन्न [जो] रुद्र त्याचा] शंयूस दिला होता तो प्र- द प्रार्थितों.

3. That Mitra [and] Varuna, that Rudra, [and] that All the Gods combined may look upon us with favour;

4. So we pray to Rudra the lord of prayer, the lord of sacrifice [and] possessed of healing medicaments for the favour [shown by him] to S'aṁyu [before];

श भयंकर प्रसंग पडला आहे त्याच्या णाचा विचार केला असता सहज नात येईल.

तिसरे मंत्रांत जो 'सजोषस' (='स- त') हा शब्द आहे त्याचा अर्थ अक्ष- " 'एकत्र त्याण्याजेवण्याचे सुख भो- णारे' असा आहे. 'विश्वेदेवास' प- दांत त्यावरिता वेगवेगळं न बोला- ता एकच आह्वान करितात यास्तव रस असं विशेषण दिलं आहे.

चवथ्या मंत्रांत 'गाथपति' शब्द हे त्याचे तात्पर्य असे की, जो श्रोणी- द स्तवन करितो ते रुद्राचेच करितो, ं जो यज्ञ करितो तो रुद्राला- र्पितो ('यज्ञपति') असे यथार्थ न करायाचे आहे.—'सुखकर्तार(-)'. ' जलाष्वेषजस.' हा शोटा

चेत्र होय असे पूर्वी सांगितलेच आहे— 'जो शंयूस दिला होता तो '=' शंयोः.' अक्षरशः, 'शंयूचा-' हा अर्थ आम्हीं सा- यणानुसाराने घेतला आहे. सूक्त ३४ मं- त्र ६ यावर दिलेली 'शंयु' शब्दावर- ची टीप पहा. कित्येक विद्वान 'शंयो.' हे प्रस्तुत स्थानी षष्ठीपद समजून 'सुख- कारक' असा (ऋ. १०. १४३. ६ यास अनुसरून) अर्थ घेऊन ते 'रुद्र- स्य' असा अध्याहृत पदाचे विशेषण घेतात. बरें आहे, कारण 'शंयु' हा यौग होता (जर यौग असेल तर) या- विषयीं सयुक्तिक काहीच टाउक नाही. आणि १. ३४. ६; १० १४३ ६ आणि हा मंत्र. या तीन स्थलांशिवाय आणखी दुसरी प्रयोगस्थलें नाहीत

५. जो [रुद्र] तेजःपुंज सूर्याप्रमाणें [आणि] सुवर्णाप्रमाणें शोभतो. [आणि जो] [सकल] देवांमध्यें श्रेष्ठ [आणि] उत्तम [होय].

५. Who shines like the effulgent sun, [shines] like gold: the highest and the best of the gods.

६. [तो रुद्र] आमच्या घोड्यांचा संभाळ करितो. आमच्या मेंढ्यांचें [आणि] मेंढीचें बरें [करितो]. आमच्या पुरुषांचें [आणि] स्त्रियांचें [आणि] गुरांचें कल्याण करितो.

6. He does good to our horses, [causes] comfort to [our] rams [and] ewes, [comfort] to [our] men, women [and] to [our] cows.

---

५. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्ट आहे. वर चवथ्या मंत्रांत रुद्राजवळ प्रसाद मागितो असें सांगितलें. तो रुद्र कसा आहे तें या मंत्रांत विशेषविधीनें सांगितलें आहे.

६. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्ट आहे. रुद्र आमचें, आमच्या गुरांढोरांचें आणि आमच्या नोकरांचाकरांचें कल्याण करित असतो असें ऋषीचें विवक्षित आहे.

यांत चमत्कारिक इतकेंच आहे की, ऋषि आपल्या मेंढरांचें रुद्रदेव कल्याण करितो असें म्हणतो. हा ऋषि सुतरतां आहे त्यापेक्षा त्याच्या शुचिर्भूतत्वाविषयीं संशय नाहीं असें असतां त्याच्या घरीं घोडे, गाई वगैरे गुरें असत इतकेंच नव्हे पण मेंढरें सुद्धां असत. या कलियुगांत महादेव आमच्या मेंढरांचें संरक्षण करो असें म्हणणारा ब्राह्मण मिळणार नाहीं. आणि मेंढरें राखणें हें ब्राह्मणांस फार अनुचित असें आपण मानीत असल्यामुळे बिचारे मेंढपाळ जे धनगर त्यास अनिनीचत्व आलें आहे. तेव्हां खरोखर कृतयुगांत आणि या आमच्या शुचिर्भूत कलियुगांत अंतर नाहीं असें कोण म्हणेल?

'घोड्यांचा' = 'अर्वते' हें चतुर्थीचें एकवचन अनेकवचनार्थी आहे. याप्रमाणें 'मेषाय' (=मेंढ्यांचें) आणि 'मेष्ये' (=मेंढीचें) आणि 'गवे' हींहि अनेकवचनार्थी एकवचनें आहेत.

'पुरुषांचें [आणि] स्त्रियांचें' हें पुरुष आणि स्त्रिया म्हणजे नोकर आणि कुळंबिणी समजल्या पाहिजेत असें दिसतें. हा कण्वऋषि घोडे, गुरें, मेंढरें आ

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् ।

महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् ।

महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त ।

आ न इन्दो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त ।

आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे सोम, [त्वम्] अस्मे अधि (=अस्मासु) शतस्य नृणां (=शतपुरुषाणामाधिपत्यं देहि, श्रियम् (=आधिपत्य) निधेहि (=स्थापय=अस्मभ्यं शतपुरुषाणामाधिपत्यं देहि") [निधे-] नुविनृम्णं (=प्रभूतबलयुक्तं) महि (=महत्) श्रवः (=अन्नादि धनं) [निधे- हि=देहि] ॥

८. सोमपरिबाधः (=सोमदेवस्य परितो बाधका=यागरहिता) नः (=अस्मान्) मा [जुहुरन्त =मा हिंसन्तु], [तथा] अरातयः (=शत्रवो) [नो] मा जुहुरन्त (=मा हिंसन्तु) । [अपि च] हे इन्दो (=सोम), [तव परिबाधकानाम् अरातीनां च हिंसापरिहारार्थं] [त्वं] नः (=अस्मान्) वाजे (=तव बले) आभज (=आभो- पेतान् कुरु=तव बलस्य भागम् अस्मभ्यं देहि) ॥

चाकरलोक व कुणबिणी अशा सपत्नीने संपन्न आहे त्यापेक्षा प्राचीन ऋषि म्हणजे सर्वच केवळ निरिच्छ आणि अरण्यांत गुहेगुफेमध्ये एकटे राहाणारे तपस्वी अ- सत, अशी जी समजूत आहे तिला पुरता आधार नाहीं असे समजले पाहिजे.

७. हे सोमा, [ज्यामध्यें] श-तशः मनुष्यांचें आधिपत्य [आहे असें वैभव तूं] आम्हांला दे; जी-जमध्यें पुष्कळ बळ भरलें आहे अशी मोठी संपत्ति [तूं] [आ-म्हांस दे].

7. O Soma, give unto us the mastery of a hundred men, [give unto us] great wealth combined with great power.

८. सोमाची निंदा करणारे [अधार्मिक लोक] आम्हांस [उप-द्रव] न [करोत], शत्रु[जन] [आ-म्हांस] उपद्रव न करोत. हे सोमा, [तूं] आम्हांस बळ दे.

8. [May] the revilers of Soma never [hurt] us, may enemies never hurt [us]. Give us, O Soma, a share in [thy] strength.

---

७. ही ऋचा 'सोमा' विषयीं आहे. सोमदेवाविषयी सूक्त ४ मं. २ यावर दिलेली टीप पहा.

रुद्राविषयीं हें सूक्त असता मध्यंच सोमदेव कसा येतो असा प्रश्न निघतो. ऋ. ६. ७४ या सूक्तांतहि रुद्र आणि सोम या उभयतांस एकत्र आह्वान केलें आहे, आणि मनुष्यांचे आणि पशु, गाई इत्यादिकांचें कल्याण करण्याविषयीं प्रार्थ-ना केली आहे. हे दोघेहि औषधें देऊन कल्याण करणारे देव आहेत असें त्यांचे स्वरूप असल्यामुळें दोघांचेंहि एकत्र आ-ह्वान होत असतें असें दिसून येतें.

८. या मंत्राचा भावार्थ.—'हे सोमा, तुझ्या उपासनेला विघ्न करणारे आणि तुझा द्वेष करणारे व अधार्मिक जे लोक त्यांपासून आम्हास उपद्रव न होईं असें कर; आणि त्या लोकांपासून आम्हास उपद्रव न होऊं देण्याची शक्ति तू आ-म्हास दे.'

'हे सोमा '=' इन्दो.' इन्दु हें सोमाचें एक नाव आहे. 'इन्दु' शब्दाचा मूळ अर्थ थेंब. सूक्त २ मंत्र ४, पृ. १५ मंत्र १, पृ. १६ मं ६ इत्यादि पहा. नंतर 'इन्दु' शब्दाचा अर्थ 'सोम रस अ-सा होऊं लागला आणि नंतर सोमरसाची अधिदेवता जी सोमरूपिणी देवता तिचें-हि तें नाव झालें. आणि म्हणून मंत्रा-च्या शेवटल्या अर्धी 'इन्दु' शब्दाचा प्रयोग आहे.

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।
मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥९॥२७॥८॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।
मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥९॥२७॥८॥

भाष्यायाम्.

९. हे सोम, ऋतस्य परस्मिन् धामनि (=यज्ञरूपस्य सत्यस्य उत्कृष्टे धामनि=उत्कृष्टे यज्ञगृहे) या अमृतस्य ते (=मरणरहितस्य तव) प्रजा [भवन्ति] [तासां] [त्वं] मूर्धा (=शिरःस्थानीयो राजा) [भवन्] [ता] वेनः (=कामयस्व=ताभ्यः प्रसन्नो भव), [तस्मिन् धामनि] नाभा (=नाभौ=नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने) [त्वाम्] आभूषन्तीः (=अलंकुर्वन्तीः=परिचरन्तीः) [ता] वेदः (=जानीहि= अनुग्राह्यत्वेन जानीहि) ॥

ये जनास्त्वामुत्कृष्टे यज्ञगृहे तव प्रजा भूत्वा यजन्ते वेद्यां च त्वां राजानमिव परिभूषयन्ति तासां त्वं राजा भूत्वा ताः कामयमानस्ता अनुगृहाणेत्यर्थः ॥

९. हे सोमा, जे लोक उंच यज्ञमंडपांत तुज मरणमुक्ताच्या प्रजा [होतात] [त्यांचा तूं] राजा [होऊन] [त्यांजवर तूं] दया कर. हे सोमा, [यज्ञ]वेदीच्या ठायीं [तुझी] सेवा करणाऱ्या [ज्या त्या प्रजा] त्यांजला [तूं] कृपादृष्टीनें पाहा.

9. [Those], O immortal Soma, who [become] thy subjects in the highest house of sacrifice,—love [them] [as] [their] king, listen to them as they worship [thee] at the altar.

---

९. भावार्थः—हे 'अमर सोमा, या जगांत सर्वत्र मनुष्यें तुझी सेवा करितात असें नाहीं; तर जीं मनुष्यें तुला राजा करून तुझ्या प्रजा होतात आणि मोठा उंच यज्ञमंडप घालून त्यांत वेदी स्थापन करून त्याजवर हव्य वगैरे देऊन तुझी सेवा करितात तशावर तूं राजाप्रमाणें प्रसन्न हो आणि त्यांच्या मनकामना पूर्ण कर.'

७. ३६. ५ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'राजा '=' मूर्धा.' अक्षरशः अर्थ, 'डोकें,' 'माथा,' 'शिर.' ऋ. ८. ७५. ४ पहा.

'कृपादृष्टीनें पहा '=' वेदः.' अक्षरशः अर्थ 'जाण ' असा आहे. म्हणजे 'दुर्लक्ष करूं नको,' ते पाप करितात ते पाहिले न पाहिलेसें करूं नको. अर्थात्-

सूक्त ४४.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व या नांवाचा कोणीएक. देवता—अग्नि; परंतु १ ली आणि २ री ह्या ऋचा अश्वी देव आणि उषा आणि अग्नि या देवांविषयीं मिळून आहेत. वृत्त—दुसरी, चौथी इत्यादि ज्या सम आहेत त्यांचे सतोबृहती; आणि १ ली, ३ री वगैरे ज्या विषम आहेत त्यांचे बृहती.

Hymn 44.

To *Agni*, but verses 1 and 2 are about *Agni*, *Ushas* and the *As'vins* conjointly. By *Praskaṇva* the son of *Kaṇva*. Metre, of those that are even (2,4,6, &c.) the *Satobṛihati* and of those that are uneven, the *Bṛihati*

१. हे मरणरहित अग्नी, [तूं] उषेचा सोज्वळ [आणि] सुंदर प्रसाद [घेऊन ये]; हे जातवेदा, उषःकाळीं जागृत होणारे [जे] देव [आहेत] त्यांस आज तूं यजमानासाठीं घेऊन ये.

1. O immortal Agni, [bring thou hither] the brilliant [and] beautiful gift of Ushas, bring thou hither to the sacrificer today, O Jâtavedas, the gods that awake in the morning.

१. हें सूक्त अग्नीविषयीं आहे पहिल्या व दुसऱ्या मंत्राची देवता अग्नि, उषा आणि अश्वी ह्या होत असें अनुक्रमणिकेवरून आम्हीं लिहिलें आहे, तथापि ह्या दोन मंत्रांत उषेचा व देवांचा निर्देश आहे इतक्यावरूनच सर्वानुक्रमणिकेंत तसें लिहिलें आहे. पण वस्तुतः सर्व सूक्त अग्नीविषयींच आहे

'उषेचा सोज्वळ [आणि] सुंदर प्रसाद' = चित्रस्वेत उषस. चित्रं राधः'. आम्हीं केलेला अर्थ अक्षरशः आहे. तात्पर्य काढलें म्हणजे, प्रसाद (म्हणजे संपत्ति) देणारी जी सोज्वळ आणि सुंदर उषा तिला आण असेंच वर्णन केलें आहे उषा म्हणजे प्रभातकालची देवी इजविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. (सूक्त ६ मंत्र ३ पहा)

'जातवेदा' हें अग्नीचें विशेषण आहे. परंतु नित्य त्याचेंच विशेषण असतें त्यामुळें तें त्याचें विशेषनामासारिखें झालें आहे. त्याचा अर्थ यास्कानीं अनेक प्रकारानीं सांगितलेला आहे. असाच एक होतो असें निश्चयानें सांगितलेलें नाहीं. तथापि त्यांपैकीं जो पहिला आणि जो सायणानीं मान्य केला आहे ('जातानि वेदि.'' स०

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।
सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।
सऽजूः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि ।
श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।
धूमकेतुं भाऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।
धूमऽकेतुम् । भाःऽऋजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, [त्वं] हव्यवाहनः (=हविषो वोढा) अध्वराणां रथीः (=यज्ञानां रथस्थानीयः) [एतादृशो] जुष्टः (=प्रियो) दूतो (=देवमनुष्याणां वार्ताहरः) असि । [अतस्त्वम्] अश्विभ्याम् उषसा [च] सजूः (=सहितो) [भूत्वा] सुवीर्यं (=शोभनवीर्योपेतं=शौर्ययुक्तसंततियुतं) बृहद् (=प्रभूतं) श्रवः (=संपन्निम्) अस्मे निधेहि (=अस्मासु निधेहि=अस्मभ्य देहि) ॥

३. अद्य [वयं] वसुम् (=उत्तमं) पुरुप्रियं (=बहूना प्रियं) धूमकेतु (=धूमरूपध्वजयुक्तं) भाऋजीकं (=प्रसिद्धभासं) व्युष्टिषु (=उषःकालेषु) यज्ञानाम् अध्वरश्रियं (=यज्ञसेविनम्) [एतादृशम्] अग्निं दूतं वृणीमहे (=हव्यवाहनार्थं दूतं प्रार्थयामहे) ॥

"जातानि वेद" या०) तो 'सकळ प्राण्याला जाणणारा असा' हाच आम्हास योग्य दिसतो.

'उषःकाळी जागृत होणारे'=' उषर्बुधः'. म्हणजे (बहुवचन आहे तरी), अश्वी देव विवक्षित आहेत असे दिसते. कारण अश्वी हे मोठ्या पहाटेस उठतात आणि रथांत बसून जातात असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणी (सूक्त २२ मं. १, ऋ. १. १८४. १ इत्यादि) सांगितले आहे. आणि या पहिल्या ऋचेत अश्वींचा प्रतिपदोक्त निर्देश नसताहि अश्वी देवहि याची देवता आहे असे अनुक्रमणिकाकारांनी सांगितले त्याचे हेच कारण आहे.

हे सूक्त ऋषि मोठ्या पहाटेस उठून अग्नि प्रदीप्त करीत करीत म्हणत आहे अशी कल्पना आपण केली पाहिजे.

उषेला आणि अश्वीला आणण्याविषयी सांगण्याचे कारण इतकेच की अग्नि जसा मोठ्या पहाटेस उठणारा (म्हणजे ज्याला सर्व लोक मोठ्या पाहाटेस प्रदीप्त करितात) असा आहे, तशीच उषा आणि तसेच अश्वीहि पहाटेस उठणारे देव होत.

२. कारण कीं हे अग्नी, तूं हव्य वाहून नेणारा [आणि] अध्वरांचा वाहक [असा] [देवांचा] प्रिय दूत होस. [यास्तव] [तूं] अश्वी [आणि] उषा यांसहित [घेऊन] उत्तम वीरांनीं भरलेली [अशी] मोठी संपत्ति आम्हांला दे.

2. For [thou] art, Agni, the dear messenger conveying the oblations [and] carrying the sacrifices. Give unto us [thou], [therefore], accompanied by the As'vins [and] by Ushas, great wealth with brave progeny.

३. उत्तम, बहुतांस आवडणारा, धूमध्वज, तेजःप्रसिद्ध [आणि] उषःकालीं यज्ञांला येणारा [जो] अग्नि त्याला [आम्ही] आज [आमचा] दूत [होण्याविषयीं] प्रार्थितों.

3. We choose to-day [as our] messenger Agni the good, the beloved of many, the smoke-bannered, who shines with his brightness, [and] who repairs to the sacrifices in the early dawn.

---

२. उषेला आणि अश्वीला आणण्याविषयीं पूर्वीच्या मंत्रात सांगितलें त्याचें कारण या मंत्रात सांगतो; 'तूं उषेला आणि अश्वीला सहज आणिशील, कारण कीं तू देवांचा आणि मनुष्यांचा दूत म्हणजे जासूद आहेस. यास्तव तूं त्या तीनी देवास घेऊन ये आणि आम्हास दूर मनाने आणि विपुल संपत्ति दे.'

'हव्य वाहून नेणारा '=' हव्यवाहनः'. म्हणजे मनुष्यांनी अर्पण केलेले हवि देवाकडेस पोहचविणारा.

'अध्वरांचा वाहक'=' रथीः अध्वराणाम.' म्हणजे यज्ञात दिलेली हविरन्नें देवाकडेस पोहचविणारा रथीच जणु काय.

'उत्तम वीरांनीं भरलेली मोठी संपत्ति.' हा जो वर ऋषि मागतो त्याकडेस लक्ष्य पुरवावें. आताचे आमचे ऋषि (पुरोहित, कवि, भिक्षुक, पुराणिक, वैदिक) काय मागतील त्याचा विचार करावा.

३. या मंत्रात अग्नीला आज आम्ही हवि देवाकडेस नेऊन जाण्यासाठीं आमचा दूत नेमितों असें ऋषि म्हणत आहे. आपण असें मनात आणिलें पाहिजे कीं सभवतीं चारि पदार्थ उठून अग्नि प्रदीप्त करून त्यात देवांसाठीं हवि अर्पण करित आहे आणि म्हणतो कीं, हे हवि देवाकडेस पोहचविण्यासाठीं अग्नि आमचें दूतत्व करावें असी आमची प्रार्थना आहे.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।
देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।
अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।
अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥ २८

भाषायाम्.

४. देवान् अच्छ यातवे (=देवा अत्र आगच्छेयुरिति हेतोः) [अहं] व्युष्टिषु (=उषःकालेषु) श्रेष्ठं (=सर्वोत्तमं) यविष्ठं (=युवतम) स्वाहुतं (=सुष्ठु आहुतम्= आनन्देन आहुतं) दाशुषे जनाय (= हविर्दत्तवते लोकाय=हविर्दत्तवद्भ्यो) जुष्टम् अतिथिं (=प्रियं प्राघूर्णिकं) जातवेदसम् अग्निं (= जातानां वेदितारम् अग्निं देवम्) ईळे (=स्तौमि) ॥

५ हे अमृत (=मरणरहित) विश्वस्य (=सकलस्यापि) भोजन (=पालक), हे अग्ने, हे मियेध्य (=मेध्य=पूजनीय), हे हव्यवाहन (=हविषा वाहक), अहम् अमृत त्रातारं (=मरणरहित रक्षितारं) यजिष्ठम् (=अतिशयेन यष्टारं) त्वा स्तविष्यामि (=स्तोष्यामि) ॥

'तेजःप्रसिद्ध'= 'भाऋजीकम्.' म्हणजे जो आविर्भूत होतांच त्याचे तेज दृष्टिगोचर होऊं लागते.

'यज्ञाला येणारा'= 'यज्ञानाम् अध्वरश्रियम्.' म्हणजे जेथे जेथे पहाटेस ऋत्विजन यज्ञ करितात तेथे तेथे जाणारा.

'यज्ञानाम् अध्वरश्रियम्' यांत 'यज्ञानाम' हे अथवा 'अध्वर०' हे पुनरुक्त आहे. परंतु असे प्रयोग साधारण संस्कृतात सुद्धा (विदर्भानां विशांपतिः इत्यादि) विरळा येतात असे नाहीं.

४. श्रेष्ठ, परमतरुण, आनंदाने निमंत्रिलेला, [आणि] यजमानलोकांचा आवडता अतिथि असा जो जातवेद अग्नि त्याला, देवांनीं येथें यावें म्हणून, मी प्रातःकाळीं प्रार्थीत आहें.

५. हे मरणरहित विश्वपालका, हे पूज्य हव्यवाहका अग्नी, रक्षण करणारा, अमर [आणि] यज्ञकर्मांत परमकुशल [जो तूं त्या] तुला मी स्तवीन.

4. I praise in the early dawn Jâtavedas Agni, the best, the most youthful [and] the gladly-invited [and] dear guest of sacrificers, that the gods may come hitherward.

5. I will praise, O immortal protector of the universe, O Agni, O holy carrier of the oblation, thee the immortal protector, [thee] the best of sacrificers

---

४. 'अग्नीने देवास ऋषींजवळ हव्यभक्षणासाठीं आणावें म्हणून अग्नीची स्तुति आज मी मोठ्या पहाटेस उठून करित आहे; यास्तव अग्नीनें इतर सर्व देवास आज येथें आणावें' अशी ऋषींची प्रार्थना आहे.

'परमतरुण '=' यविष्ठम्.' म्हणजे पहाटेस प्रदीप्त झाल्यामुळे ताजा दिसणारा, आणि नित्य पेटविला जात असताहि तशाच्या तसाच शक्तिमान् आणि ताजा राहणारा.

'आनंदाने निमंत्रिलेला '=' सु आहुतः' म्हणजे ज्याला यजमान लोक मोठ्या आनंदानें आपल्या घरीं भोजनास बोलाविनात. हें विशेषण अग्नीला फार योग्य आहे, कारण कीं सर्व लोक मोठ्या उत्सुकतेनें आणि प्रीतीनें त्यास दरदिवस आपल्या घरीं बोलावीत असतात. या मंत्रावरून अग्निदेवावर आर्यजनाचें केवढें प्रेम असे ते दिसून येते.

५. अग्नीला प्रदीप्त करून ऋषि म्हणतो आहे कीं, 'हे अग्नी, मी तुला आता स्तवीन, मी तुला आता स्तवितों, ते स्तोत्र तूं कृपाकरून ऐक.'

'यज्ञकर्मांत परम कुशल '=' यजिष्ठम्.' म्हणजे 'परम उत्कृष्ट होता.' अग्नि हा उत्तम होता म्हणजे यज्ञसंपादक होय याविषयीं वेदांत अनेक ठिकाणीं सांगितले आहे.

हा मंत्र नादीश्राद्धात जेवावयाला बसताना म्हणत असतात. परंतु हा मंत्र त्या वेळीं कां म्हणतात असा जर प्रश्न केला तर काय उत्तर येते ते पहा. 'अमृत भोजन' हे शब्द यात आहेत! परंतु त्यांचा अर्थ काय होतो तो (सायणाप्रमाणे) आम्ही वर दिलाच आहे. तेव्हा ज्या

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।
प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥६॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।
स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते ।
सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह ।
द्रवत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे यविष्ठ्य (=युवतम) [अग्ने], मधुजिह्वः (=मधुरवचनः) स्वाहुतः (=सुष्ठु आहुतः=आनन्देन निमन्त्रितः) [त्वं] गृणते (=स्तुवते=मह्यं प्रस्कण्वाय) सुशंसः (=सुवचनः=दयार्द्रवचनो) बोधि (=भव)। [त्वं] प्रस्कण्वस्य [मम] आयुः जीवसे (=जीवनार्थं=प्रस्कण्वोऽहं चिरं जीवेयमिति हेतोः) प्रतिरन् (=प्रकर्षेण वर्धयन्=प्रकर्षेण वर्धयितुमिच्छन्) दैव्यं जनं (=देवजनं=देवान्) नमस्य (=पूजय)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। हे अग्ने, त्वं मम प्रसन्नमुखः प्रसन्नवचनश्च भव। अपि च देवान् स्तोत्रं कुर्वते मह्यं (मदर्थं) पूजय येन ते प्रस्कण्वस्य ममायुर्वर्धयिष्यन्ति अहं च तदनन्तरं चिरं जीविष्यामीति॥

७. विश्ववेदसं (=सर्वज्ञं) होतारं (=देवानामाह्वातारं) त्वा (=त्वां) विशः (=प्रजाः) समिन्धते हि (=सम्यग्दीपनेन पूजयन्ति खलु)। स [त्वं] हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत) अग्ने, प्रचेतसः (=प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्) देवान् द्रवत् (=शीघ्रम्) इहावह (=आनय)॥

त्वं देवान् आनयसीति कृत्वा सर्वाः प्रजास्त्वां भजन्ते। वयमपि तथैव इन्धनेन त्वां संदीपनेन भजामहे। अतस्त्वमत्र देवानानयेति भावः॥

प्रयोगांच्या आचरणांत आर्द्री हवन सर्व फरिशीं ते निरर्थक आहेत श्री सार्थक आहेत त्याचा विचार या प्रकारच सुचतो.

६. हे परमतरुण [अग्नी], मधुरवचन [आणि] आनंदानें निमंत्रिलेला [असा] तूं [मज] स्तोत्रकर्त्याला प्रसन्न हो; [आणि] प्रस्कण्वानें [चिरकाल] जगावें म्हणून, [तूं] देवांस पूज, आणि [तेणेंकरून] त्याचें आयुष्य वृद्धिंगत कर.

६. O most youthful [Agni], be thou, [who art] the sweet-tongued and welcomed [guest], kind to the praiser; worship the celestial tribe [and] [thereby] prolong Praskanva's life that he may live [long].

७. सर्वज्ञ होता [जो तूं त्या] तुला लोक प्रदीप्त करून भजतात; तर हे अग्नी, हे अनेकाहूत [अग्नी], महाज्ञानी देवांस तूं लवकर इकडे घेऊन ये.

7. The people kindle thee the all-knowing invoker, bring thou hither, therefore, O Agni, invoked by many, the wise gods quickly.

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, तूं मज स्तोत्याला प्रसन्न हो आणि मजकरितां आज देव पूज की जेणेकरून ते माझें आयुष्य वाढवितील आणि मला फार दिवसपर्यंत जीवंत राखितील.'

'प्रसन्न हो' = मूळांतील 'बोधि'. 'मृदुजिव्ह' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'गोड बोलणारा.' जसा बाप मुलाशीं प्रीतीनें [illegible] बोलतो तसा बोलणारा. 'बोधि' याचा अर्थ वेदांत 'हो' असा सायणाचार्यांनी पुष्कळ ठिकाणीं करितात. ऋ. ४. १७. १८; ७. ३२. ११; ७. ३२. २५ याजवरील सायणभाष्य पहा.

'प्रस्कण्वानें [चिरकाल] जगावें म्हणून इ०.' या उत्तरार्धाचा अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून आम्हीं [चिर] [illegible] घातला आहे. अक्षरशः 'जगण्याकरितां प्रस्कण्वाचें आयुष्य वाढविणारा होत्साता [तूं] दिव्य जनास पूज.'

हा मंत्र ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. यांत जी प्रस्कण्व ऋषि प्रार्थना करितो तिजवरून पूर्वीचे ऋषि पाहिजे तितका वेळ आपल्या तपोबळाच्या योगानें जगत असत अशी जी आपली समजूत आहे ती [illegible] ऋषींविषयीं तरी निराधार म्हटली पाहिजे. तसा प्रकार असता तर आपण जगावें म्हणून आपलें आयुष्य वाढविण्याविषयीं या ऋषीनें विनंती केली नसती. आणि [illegible] महर्षि सुद्धा आमच्यासारिखेच अल्पायु होते आणि त्यांस जर ईश्वर [illegible] उत्तम वयास मिळालें तर देवांची मोठी कृपा झाली असें ते समजत. ऋ. १. [illegible] १४; १. ८९. ९ [illegible] [illegible] [illegible] पहा. [illegible] जे ([illegible]) [illegible]-

सुवितारमुपसमुश्विना भगमुग्निं व्युष्टिषु क्षपः।
कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥
सुवितारम् । उपसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः ।
कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे स्वध्वर (=शोभनयागयुक्त=यज्ञकर्मकुशल) अग्ने, [एते] सुतसोमा (=सुतसोमाः=अभिषुतसोमाः=सोमम् अभिषुतवन्तः) कण्वासः (=कण्वा कण्वकुलोत्पन्नाः पुरुषा मदादयो) व्युष्टिषु क्षपश् [च] (=प्रातःकालेषु रात्रिसमये च) सवितारम् (=एतन्नामकं देवम्), उषसम् (=उषोदेवीम्), अश्विना (=अश्विनौ देवौ), भगम् (=एतन्नामकं देवं) हव्यवाहं (=हविषः प्रापकं) त्वाम् [अग्निं] [च] इन्धते (=त्वत्समिन्धनेन भजन्ते) ॥

धांयु नव्हते असे वेदवाक्यावरून सिद्ध होते ते (पुराणादिक वेदकालोत्तर ग्रंथांत सांगितलेले) मागाहून कोठून येईल? तेव्हां खरें कोणतें तें सांगावयासच नको.

७. 'तूं देवांस घेऊन येण्याविषयी फार कुशल आहेस असें समजून सर्व लोक तुला प्रदीप्त करून भजतात, त्याप्रमाणें आम्हीहि तुला पेटवून भजत आहोंत; यास्तव येथें आमच्या घरीं देवांस घेऊन ये' असा भावार्थ.

'होता'='होतारम्.' म्हणजे देवांस बोलावून आणणारा.

'लोक'='विश.' या शब्दामुळें हा मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे. कारण 'विश्' शब्दावरूनच आपला 'वैश्य' शब्द झाला आहे. आणि त्याचा अर्थ 'विश्'चा मुलगा, 'विश्' कुळांत झालेला. 'विश्' म्हणजे प्रजा, लोक, जे राजे नव्हेत ते सर्व लोक. 'विश्' शब्दांत ब्राह्मणाचा सुद्धा समावेश होतो. 'विश्' शब्दाचा जो हा अर्थ तो 'विशांपतिः' (लोकांचा अथवा प्रजांचा प्रभु=राजा) या शब्दांत आहे. त्यावरून 'वैश्य' शब्दाचा मूळ अर्थ 'साधारण प्रजालोकांपैकी' असा आहे. जसा 'राजन्य' म्हणजे राजकुळांत झालेला तसा 'वैश्य' म्हणजे साधारण प्रजालोकांपैकी मनुष्य. यासमागें 'वैश्य' म्हणजे मूळ अर्थ एक जातीचा मनुष्य असा नाहीं, 'प्रजा' असा अर्थ. आणि शेतकरी, उद्मी, व्यापारी, आणि कर देणारे लोक, हीं ज्यांवर राजे राज्य करितात ते सर्व वैश्य, शूद्र नव्हेत. 'शूद्र' हा शब्द (तेरड एक

८. हे सुयज्ञ अग्नी, कण्वजन सोमरस काढून प्रातःकाळीं [आणि] रात्रीच्या [वेळीं] सविता, उषा, अश्वी [आणि] भग यांला [आणि] तुला हव्यवाहकाला भजत असतात.

8. O Agni, excellent sacrificer, the Kanvas, having pressed the Soma, worship at night [and] in the early dawn Savitâ, Ushas, the As'vins, Bhaga, [and] thee the carrier of the oblation.

पुरुषमतः लेराज कल्न) ऋग्वेदांत सुद्रींच येत नाहीं, आणि आतां ज्यास आपण शूद्र असे समजून नीच मानितो असे जे शेतकरी, उद्यमी, कुणबी वगैरे लोक, ते वेदांतमागें 'वैश्य' होत, शूद्र नव्हेत

'अनेकाहूत' = 'पुरुहूत.' म्हणजे ज्याला अनेक लोक आपल्या घरी बोलावितात असा.

'समिन्धते' याचा अर्थ आम्हीं 'भजतात' असा केला आहे त्याविषयीं पुढचा मंत्र पाहा

८. 'कण्वकुलांतील मी प्रस्कण्व आणि माझ्या बरोबरचे दुसरे लोक मिळून हे अग्नी तुला, आणि सवित्याला, उषेला, अश्वीला, आणि भगाला सोम अर्पण करून रात्रीला आणि मोठ्या पहाटेला भजत असतो' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

'सुयज्ञ' म्हणजे चांगला यज्ञ करणारा, जो यज्ञ करून देवास आणण्याच्या कामीं आणि त्यास प्रसन्न करण्याच्या कामीं कुशल होय. या कामीं अग्नीचें कौशल्य वेदांत प्रसिद्ध आहे.

'रात्रीच्या [वेळीं]'= क्षपः.' षष्ठीचें एकवचन अथवा द्वितीयेचें अनेकवचन आहे.

मोक्षमूलरप्रकाशित भाष्याच्या प्रतीत 'क्षपः' शब्दाचा अर्थ न करितां 'अन्न.' शब्दाचा अर्थ (अन्नम् आहुतिरूपम् अभिलक्ष्य=आहुतिरूप अन्नास अभिलक्षून असा) केला आहे, त्यावरून 'क्षप.' याऐवजी सायणांचा पाठ 'अन्न' (भगेसुम्नि व्युष्टिषु अन्ने) असा होता असें समजावयाचें कीं काय? वैदिकांचा पाठ तर 'क्षप.' असाच आहे. 'क्षप' याचा जो आम्हीं अर्थ केला आहे त्याविषयीं ऋ २. २. २ इत्यादि स्थळें प्रमाणभूत आहेत.

'भग' हा देव किस्वरूप आहे ते पूर्वी (सू.१४ मं. ३ याजवरील टीपेंत) सांगितलें आहे तें पहा.

'भजत असतात'='इन्धते' अक्षरशः अर्थ 'पेटवितात.' वस्तुतः आलीला भजणें म्हणजे त्याला पेटविणें, त्याला त्याच्यास लाकडें हवि वगैरे देणें आणि अग्नीच्या साहचर्यानें या मंत्रांत सविता वगैरे जे दुसरे देव त्यासहि 'भजणें' या अर्थी याच क्रियापदाचा प्रयोग झाला आहे.

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।
उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥
पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।
उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥
अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।
असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥
अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभाऽवसो इति विभाऽवसो । दीदेथ ।
विश्वऽदर्शतः ।
असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः
॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्ने, [त्वम्] अध्वराणां (=यज्ञाना) पतिः (=प्रभुः) [सन्] विशां (=प्रजाना=लोकाना) दूतो (=वार्त्ताहरः) असि हि (=भवसि खलु) । [अतः कारणाद्] अत्र [त्वम्] उषर्बुधः (=उषःकाले प्रबुद्धान्) स्वर्दृशः (=सूर्यदर्शन= सूर्यवद् दृश्यमानान्) देवान् सोमपीतये (=सोमपानार्थम्) आवह (=आनय) ।

१०. हे अग्ने, हे विभावसो (=विशिष्टप्रकाशवन्), विश्वदर्शतः (=सर्वैर्दर्शनीयस्) [त्वम्] अनु पूर्वा उषसः (=अतीतान् उषःकालान् अनुलक्ष्य=नित्यम् उषःकालमनु) दीदेथ (=दीप्तवानसि=प्रकाशसे) । [त्वं] ग्रामेषु (=जननिवासस्थानेषु) मानुषः (=मनुष्येभ्यो हितः) अविता (=रक्षकः) [इति कृत्वा] पुरोहितोसि (=पुरः स्थापितोसि), यज्ञेषु [मानुषोऽवितेति कृत्वा] [पुरोहितः=पुरः स्थापितः] असि ॥

९. हे अग्नी, [तूं] यज्ञांचा प्रभु [आणि] लोकांचा दूत आहेस; यास्तव [तूं] प्रातःकाळीं जागृत होणाऱ्या सूर्यसदृश देवांस सोम पिण्यासाठीं आज येथें घेऊन ये.

9. In as much, Agni, as [thou] art lord of sacrifices [and] messenger of the people, bring [thou] hither to-day the sun-like gods that awake in the morning, to drink the Soma.

१०. हे अग्नी, हे तेजःपुंज [अग्नी], विश्वदर्शनीय तूं नित्य उषेच्या मागोमाग प्रकाशत असतोस. तुला मनुष्यांचा हितकर्ता संरक्षक [मानून] ग्रामांच्या ठायीं पुढें स्थापीत असतात आणि यज्ञांच्या ठायीं [पुढें स्थापीत] असतात.

10. O Agni, O resplendent [Agni], thou who art to be seen by all, hast always shone after Ushas. In villages [and] in sacrifices [thou] art placed in front as a protector beneficent to men.

---

९. 'हे अग्नी, लोक यज्ञ करितात ते तुलाच अभिलक्षून करून तुझ्यांत आगावर हवि टाकितात, आणि तूं लोकांचा दूत आहेस, म्हणजे देवापर्यंत मनुष्यांनी केलेली स्तुति पोहचविणें, त्यास मनुष्यांनीं अर्पण केलेले हवि आणि सोम इत्यादि ग्रहण करण्यासाठीं पृथ्वीवर उपासकाच्या घरीं आणणें हें काम तूं करीत असतोस; यास्तव आज आमच्या घरीं आमचा सोम पिण्यासाठीं देवास इकडे घेऊन ये,' असें तात्पर्य

'प्रातःकाळीं जागृत होणाऱ्या —' उषर्बुधः.' हे प्रातःकाळीं जागृत होणारे देव म्हणजे सविता, उषा, अश्वी, भग हे जे पूर्वदिशेंत देव ते समजावयाचे.

'सूर्यसदृश' — स्वर्दृशः.' म्हणजे सूर्योदयावर अथवा सूर्योदयाच्या वेळीं अथवा त्या अजमासास उगवणारे, असें दिसतें अथवा 'सूर्याप्रमाणे तेजस्वी' असाहि अर्थ होईल. सायणाचार्य केवळ 'सूर्यदर्शी' इतकेंच म्हणतात. विशेष खोद करून सांगत नाहींत.

१० 'हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं उषःकाळाच्या पाठोपाठ प्रकाशतोस आणि सर्वांच्या दृष्टीस पडत असतोस. तूं मनुष्यांचे कल्याण करणारा असा संरक्षक होस असें समजून तुला ग्रामांत आणि यज्ञांत सर्व लोक पुढें ठेवीत असतात'

'तूं नित्य उषेच्या मागोमाग प्रकाशत असतोस — 'पूर्वा उषसः अनु' म्हणजे उष काल होणार म्हणून तुला प्रदीप्त करीत असतात असाहि अर्थ. 'अनु' याचा अर्थ उषः म्हणजे जे उष काल प्रकाशूं लागले त्याच्या मागून'

नि त्वा॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नमग्ने॒ होता॑रमृ॒त्विज॑म् ।
म॒नु॒ष्वद्दे॑व धीमहि॒ प्रचे॑तसं जी॒रं दू॒तमम॑र्त्यम् ॥ ११ ॥
नि । त्वा॒ । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नम् । अग्ने॑ । होता॑रम् । ऋ॒त्विज॑म् ।
म॒नु॒ष्वत् । दे॒व॒ । धी॒म॒हि॒ । प्रऽचे॑तसम् । जी॒रम् । दू॒तम् । अम॑र्त्यम् ॥ ११ ॥
यद्दे॒वानां॑ मित्रमहः पु॒रोहि॑तो॒ऽन्त॑रो॒ यासि॑ दू॒त्य॑म् ।
सिन्धो॑रिव॒ प्रस्व॑नितास ऊ॒र्मयो॒ऽग्नेर्भ्रा॑जन्ते अ॒र्चयः॑ ॥ १२ ॥
यत् । दे॒वाना॑म् । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । पु॒रःऽहि॑तः । अन्त॑रः । यासि॑ । दू॒त्य॑म् ।
सिन्धोः॑ऽइव । प्रऽस्व॑नितासः । ऊ॒र्मयः॑ । अ॒ग्नेः । भ्रा॒ज॒न्ते॒ । अ॒र्चयः॑ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे देव अग्ने, मनुष्वत् (=यथा मनुर्मनुष्याणामाद्यपिता निहितवान् तथा) [वय] प्रचेतसं (=प्रकृष्टज्ञान) जीरं (=क्षिप्रकारिणम्) अमर्त्यं (=मरणरहितं) दूतं त्वा (=त्वा) यज्ञस्य साधनं (=यज्ञसंपादकं=यज्ञसिद्ध्यं) होतारम् (=आह्वातारम्) ऋत्विज [कृत्वा] निधीमहि (=निदधीमहि=स्थापयामः) ॥

१२. हे मित्रमहः (=अनुकूलदीप्तिमन्) [अग्ने], यद् (=यदा) पुरोहितः (=पुरः स्थापितः) अन्तरः (=यज्ञशालायां स्थितत्वात्समीपतरं वर्तमानम्) [त्वं] देवानां दूत्य (=दूतत्वं) यासि (=प्राप्नोषि), [तदानीम्] अग्नेः (=हे अग्ने तव) अर्चयो (=ज्वालाः), सिन्धोः (=समुद्रस्य) प्रस्वनितासः (=प्रस्वनिताः=शब्द-नियुक्ता) ऊर्मय इव (=कल्लोला इव), भ्राजन्ते (=दीप्यन्ते) ॥

'यज्ञाच्या ठायीं पुढें स्थापीत असतात '=' यज्ञेषु पुरोहितोसि.' याचा अर्थ उघडच आहे. पण ' मामाच्या ठायीं पुढें स्थापीत असतात ' (='मामेषु पुरोहितोसि ') याचें तात्पर्य काय आहे कळत नाहीं. उत्तरार्धाचा अर्थ सायणाचार्य, " तूं मर्त्यांत रक्षक आहेस आणि यज्ञांत "वेदीच्या पुढें पूर्वदिशेस स्थापिलेला " असा होत्माता मनुष्यहितकारक रक्षक " आहेस " असा करितात. तथापि गांवांत रक्षक आहेस म्हणजे काय? एखाद्या वेळीं संकटाचा प्रसंग आल्यास उपयोग व्हावा म्हणून गांवांत अग्नि ठेवीत असत असें समजायाचें की काय!

११. हे देवा अग्नी, महाप्रज्ञावान् वेगवान् [आणि] मरणरहित दूत [असा जो तूं त्या] तुला, मनु [नेमीत असे] तसा, [आम्ही] [आमचा] यज्ञसंपादक होता [आणि] ऋत्विज नेमितों.

१२. हे अनुकूलतेजोमय अग्नी, जेव्हां तूं यज्ञशाळेत पुढें स्थापिला [जाऊन] देवांचें दूतत्व पावतोस, [तेव्हां] तुझ्या ज्वाळा समुद्राच्या कल्लोळकारी लाटांप्रमाणें लखलखतात.

11. O god Agni, like Manus we appoint thee, who art the wise, quick [and] immortal messenger, [as our] invoker [and] priest accomplishing the sacrifice.

12. When, O Agni of friendly splendor, thou, placed before the altar inside the sacrificial hall, art installed as the messenger of the gods, thy flames sparkle like the roaring surges of the sea.

११. 'हे अग्नी, तूं परम बुद्धिमान, फार लवकर काम करणारा, आणि मरण्याच्या भीतीपासून मुक्त झालेला असा दूत आहेस. म्हणून मनुष्यांचा आदिपुरुष जो मनु तो तुला आपल्या यज्ञांत यज्ञसिद्धीसाठीं होत्याचें आणि ऋत्विजाचें काम करण्यासाठीं नेमीत असे, तसा आम्हीहि आज आमचा यज्ञ सिद्धीस जावा म्हणून तुला आमचा होता आणि ऋत्विज नेमीत आहों' असें तात्पर्य. सर्व मनुष्यांचा पिता जो मनु तो जशी तुझी उपासना करीत असे तशाच प्रेमभावानें आणि अनन्यश्रद्धेनें आम्हीहि करीत आहों, नवीन मार्ग काढून अथवा कर्मी श्रद्धेनें करीत आहों असें नाहीं, असा मंत्रकर्त्याचा हेतु आहे.

'मेध्यास'='जातम्.' ऋ ६ ३ ६ आणि ऋ. ७ ९७. २ या मंत्रांवरील सायणभाष्य पहा.

'मनु.' मं. १३ मं. ४ यावरील टीप

पहा. ऋ ८. ६३ १; १. ८०. १६; १ ११४ २ हेहि मंत्र पहा.

'नेमितों'='निधीमहि' अक्षरशः. 'स्थापितो.' ऋ ७ १४. ७ आणि ऋ. ३ २९ ४ यांजवरील सायणभाष्य पहा.

१२. 'हे अग्नी, तुला आम्ही यज्ञशाळेंत स्थापिल्या आणि देवांचें दूतत्व तूं पत्करू लागलास (म्हणजे आम्हा उपासकांनीं दिलेले हवि देवांकडेस पोंचवूं लागलास) म्हणजे तुझ्या ज्वाळा समुद्राच्या लाटांप्रमाणें एकामागून एक उठून चमकत असतात, असें तात्पर्य.

'अनुकूलतेजोमय' 'मित्रमह' म्हणजे ज्याचें तेज दुसरे असताहि उपासकास जाळीत नाहीं ऋ १ ५८ ८ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. इतर ठिकाणें व सायणांनींही यावरून एकच अर्थ. [illegible] 'मित्रमह' म्हणजे 'मित्राचें तेजस्व ज्याला आहे तो' असा [illegible]

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥१३॥
श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।
आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥१३॥
शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥१४॥३०॥
शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।
पिबतु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् । उषसा ।
सऽजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. हे श्रुत्कर्ण (=शृण्वत्कर्ण=अवहितकर्ण) अग्ने, वह्निभिः (=स्वस्वहविर्भागवाहकैः) सयावभिः (=सहचारिभिः) देवैः [सह] श्रुधि (=अस्माकम् आह्वानं शृणु) । मित्रः, अर्यमा [इतरे च तत्सदृशाः उषअश्व्यादय.] प्रातर्यावाणः (=प्रातःकाल आरूढरथा भूत्वा गच्छन्तो) [देवा] अध्वरं (=यज्ञम्) आ[गत्य] बर्हिषि (=कुशासने) सीदन्तु (=निषीदन्तु) ॥

१४. सुदानवः (=शोभनदानोपेता) अग्निजिह्वाः (=जिह्वासदृशया अग्निज्वालया हविर्भागं गृह्णन्तः=अग्निमुखाः) ऋतावृधः (=ऋतेन यज्ञरूपेण सत्येन वर्धमानाः) मरुतः स्तोमम् (=इदम् अस्माकं स्तोत्रं) शृण्वन्तु । धृतव्रत· (=धृतम् अनुल्लंघ्यं मेघवर्षणादिमर्यादारूपं यस्य देवमनुष्ये. स) वरुणः अश्विभ्याम् उषसा [च] सजूः (=सहितः सन्) [अस्माभिरर्पितं] सोमं पिबतु (=प्राश्नातु) ॥

अर्थ करितात तो आम्हास खरा दिसत नाही. 'मित्रमहस्' म्हणजे मित्रवत्पूज्य (=पुष्कळ मित्र) असा अर्थ होईल असें या शब्दावरून दिसतच नाही. शिवाय सायणाचार्य आम्ही केलेलाच अर्थ बहुत करून करितात; आणि तो सोडून दुसरी कल्पना करण्याचें कारण दिसत नाही.

'पलटणीच्या पुढे स्वारीला जाऊन'= 'पुरोहितः अध्वरः.' हे शब्द फारच

कठिण आहेत. आम्ही सायणास अनुसरलो आहो. परंतु 'प्रिय पुरोहित' असा कित्येक विद्वान अर्थ करितात तो बरा दिसत नाही. 'अन्तर' म्हणजे 'ज मीर असलेला.' 'जवळचा;' असें 'प्रिय.' सू. १० मंत्र ९ यांतील 'पु जश्चिदन्तरम्' यासंबंधी टीका पा

'समुद्राच्या पलीकडील लाल्‍ भाग'= 'निऋतिर दूरात्‍...उ.

सूक्तम् ४५.

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अग्निर्देवता । अथ सोम उत्तरार्धचों (दशमीनवमी) देवदेवताकः । अनुष्टुप् छन्द. ।

त्वम॑ग्ने॒ वसूँ॑रि॒ह रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ उ॒त ।
यजा॑ स्वध्व॒रं जनं॒ मनु॑जातं घृत॒प्रुष॑म् ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वसू॑न् । इ॒ह । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । उ॒त ।
यज॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । जन॑म् । मनु॑ऽजातम् । घृ॒त॒ऽप्रुष॑म् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वं वसून् (=एतन्नामकान् देवान्). रुद्रान् (=एतन्नामकान् देवान्) उत (=अपि च) आदित्यान् (=एतन्नामकान् देवान्) [अपि च] स्वध्वरं (=सुष्ठुयज्ञोपेतं=शोभनयज्ञा यदर्थं क्रियन्ते तादृशं) घृतप्रुषं (=घृतसदृशस्य मेघजलस्य वर्षण कर्तारं) मनुजातं (=मनुना प्रजापतिनोत्पादितम् ?) [अन्य ?] [देवं] जनम् (=पितृगणम् ?) इह (=अस्माकं कर्मणि) यज (=आराधय) ॥

णास प्रार्थना आहे की त्यांणी येऊन हे स्तोत्र ऐकावे आणि त्यास अर्पण केलेला सोम प्यावा.

'दानशाली'='सुदानवः'. हे विशेषण मरुतास पुष्कळ वेळ लाविलेलें पूर्वी आलेंच आहे.

'अग्नीच्या तोंडानें खाणारे'='अग्निजिह्वाः'. अक्षरशः 'अग्निच जिह्वा ज्यांची,' 'अग्निरूपी जिह्वेनें खाणारें'. ऋ. १. ८९. ७; ६. ५२. १३; ७. ६६. १०; आणि १०. ६५. ७ हे मन्त्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. 'अग्निजिह्वाः' आहे त्याबद्दल 'अग्निमुखाः' असें असण्याने होतें अशी अपेक्षा होते पण अग्नीची ज्वाळा ही दृष्टीला पडते ही तोंडासारखी दिसत नाहीं. जीभेसारखी दिसते म्हणून 'अग्निजिह्वाः' असें विशेषण दिलें आहेसें दिसतें.

'सत्या धर्मापासून सुख पावणारे'='ऋतावृधः'. 'ऋतावृध्' हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. सायणाचार्य फारकरून 'सत्यानें अथवा सत्यरूप यज्ञानें वाढविणार' (सत्यस्य सत्यरूपस्य यज्ञस्य वा वर्धयितृ) असा अर्थ करितात. परंतु अर्थसंदर्भ ... पाहूं गेलें असता 'सत्यरूप जो धर्म त्यापासून मरुद्गण म्हणजे वाढणारे ... सुख पावणारे' असा अर्थ इष्ट दिसतो आणि हाच अर्थ सायणाचार्यांनी ऋ. १०. ६६. ११; १०. ६६. १ आणि १०. ६५. ३ या मंत्रांतील भाष्यांत दिला आहे, आणि ऋ. ७ ६६. १३ यांतहि सायणाचार्यांनी केलेला अर्थ तरी कारण इष्ट दिसतो. ... महत्व ... आहे. प्राचीन ... प्रतीत देवांचा महत्व ह्रास ... ...

सूक्त ४५.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व (मागच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—अग्नि परंतु १० व्या ऋचेचा उत्तरार्ध देवांविषयीं आहे. वृत्त— अनुष्टुप्.

१. हे अग्नी, तूं वसूंस, रुद्रांस, आणि आदित्यांस [आणि] सुयज्ञांनी समृद्ध [आणि] घृताची वृष्टि करणारे जे मनूपासून निष्पन्न झालेले [देव]जन त्यांस येथें [आण आणि] [आम्हांकरितां] आराध.

Hymn 45.

To *Agni*, but the second half of verse 10 is addressed to the Devas i.e the gods which Agni is asked to bring. By *Praskaṇva* son of *Kaṇva* (author of the previous hymn). Metre—*Anushṭup*.

1. [Bring] thou hither [and] worship, O Agni, the Vasus, the Rudras and the Âdityas, [and] the Manu-begotten beings, rich in sacrifices [and] sprinkling showers of ghee.

उपासना करणें हा खरा धर्म आणि जे अनार्य लोक देवांची उपासना करीत नसत ते अनृतानुयायी म्हणजे अनृत (खोटें) आचरणारे असें समजत. आणि देवास 'ऋतावृध्' म्हणजे आपण जें यज्ञरूपी सत्य आचरीत त्यापासून आनंद पावणारे, प्रसन्न होणारे असें विशेषण देत.

'ज्याची आज्ञा सर्व लोक धारण करितात' = धृतव्रतः'. ज्याचें कर्म, किंवा ज्याणें घालून दिलेलें कर्मानुष्ठान लोक पाळितात 'धृ' धातूचा अर्थ 'पाळणें' असा 'व्रत धरणें,' 'नेम धरणें' इत्यादि वाक्यांत मराठींत सुद्धा होत असतो. शिवाय, 'यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते' (ऋ ८. ९६. २) यावरील सायणभाष्य पहा. आणि ऋ १. १०३. १ यांत सुद्धा 'धृ' धातूचा तोच अर्थ इष्ट दिसतो. आणि ऋ. १. १४१. ९ व ऋ १. १९२. ४ हे मंत्र व त्यांवरील सायणभाष्य पहा.

---

१. या मंत्रांत मागितलेल्या देवास अग्नीनें आणून त्यांची आराधना करावी अशी अग्नीची प्रार्थना केली आहे. अग्नीनें आराधना करावी म्हणजे अग्नीत जे हवि उपासक टाकीत आहे तें त्याणें त्या त्या देवास तेथें आणून त्यांजकडून ते भक्षण करवावें.

आतां कोणकोणत्या देवांची आराधना करावयास सांगतो त्याचा विचार करणें आहे. तो येणेंप्रमाणें.—

केली आहे. या ठिकाणी 'रुद्रांसहित रुद्र' याचा अर्थ सायणाचार्य रुद्रपुत्र म्हणजे जे मरुत् त्यांसहित रुद्र देव असा करितात. ऋ. ७. ३५. ६ (शं नः इन्द्रः वसुभिः देवः अस्तु शम् आदित्येभिः वरुणः सुशंसः । शं नः रुद्रो रुद्रेभिः जलाषः) यांत वसूंसहित इन्द्रदेव आम्हांस शान्तिकर होवो, आदित्यांसहित सुस्तुत वरुण आम्हांस शांतिकर होवो, आणि रुद्रांसहित आरोग्यदायक रुद्र देव आम्हांस शांतिदायक होवो, अशी प्रार्थना केली आहे. तेव्हां या तीनहि मंत्रावरून असे उघड होतें की वसुनामक देवगणाचा नायक इन्द्र होय, रुद्रनामक देवगणाचा नायक रुद्र होय, आणि आदित्यनामक देवगणाची नायिका अदिति अथवा त्यांचा नायक वरुण होय. आणि अदिति ही आदित्यांची आई असावी आणि रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् ते असावे. इन्द्राला मात्र वसूंचें नायकत्व कसें आलें तें समजत नाहीं.

'वसुगण,' 'रुद्रगण' आणि 'आदित्यगण' यांविषयीं जो एकत्र निर्देश आढळतो त्यावरून त्यांचा परस्पर कांहीं तरी संबंध असावा असें अनुमान होतें. आणि तें ऋ. ८. १०१. १५ या मंत्रावरून सिद्ध होतें. तो मंत्र असा — 'माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसा आदित्यानाम् अमृतस्य नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गाम् अनागाम् अदितिं वधिष्ट' =' रुद्रांची आई, वसूंची कन्या, आणि आदित्यांची बहीण आणि उदकरूपी दुधाचें मुख्यस्थान अशी जी निरपराधी अदिति हीच कोणीएक गाय तिला तुम्ही मारूं नका असें मी सज्जनांस सांगतो.' या ठिकाणीं तरी रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् ते होत असें सायणाचार्य म्हणतात.

'सुयज्ञानी समृद्ध' = 'स्वध्वरम्.' म्हणजे ज्यांचेसाठीं चांगले चांगले यज्ञ केले जातात ते.

'घृताची वृष्टि करणारे' ='घृतप्रुषम्.' म्हणजे उदकरूपी तुपाची वृष्टि करणारे असें सायणाचार्य समजतात

'मनूपासून निष्पन्न झालेले [देव]-जन' =' मनुजात जन.' हा अर्थ आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे; परंतु मनु म्हणजे सर्व मनुष्यांचा उत्पादक जो (आदमासारिखा) पहिला पुरुष अथवा प्रजापति त्यापासून उत्पन्न झालेले देव ते कोण हें सायणाचार्य सांगत नाहींत; परंतु ते वसुगण, आदित्यगण, आणि रुद्रगण या तिहींपासून भिन्न असें त्यांचे म्हणणें आहे. कितीएक विद्वान वसुगण, रुद्रगण, आणि आदित्यगण हेच मनूपासून निष्पन्न झालेले देव असें समजतात; परंतु ते गण मनूपासून निष्पन्न झालेले म्हणजे काय ते समजत नाहीं. 'मनूपासून उत्पन्न झालेले [देव]जन' म्हणजे पितृगण असतील काय !

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।
तान्रोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।
तान् । रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतम् । आ । वह ॥ २ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।
अङ्गिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

भाषार्थम्.

२. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, विचेतसः (=विशिष्टज्ञानयुक्ता) देवा दाशुषे (=हविर्दत्तवते उपासकाय) श्रुष्टीवानः (=श्रुष्टीवन्तः=श्रवणवन्तः=प्रार्थितफलस्य दातारः) [सन्ति]। तान् त्रयस्त्रिंशतं (=त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्) [देवान्], हे रोहिदश्व (=रोहिद्वर्णैरश्वैः ज्वालारूपैर्युक्त) हे गिर्वणः (=स्तुतिकाम) [अग्ने], आवह (=अत्रानय) ॥

३. प्रियमेधवत् (=प्रियमेधस्य हवं यथा) अत्रिवत् (=अत्रेर्हवं यथा), [अपि च], हे जातवेदः (=जातानां वेदितरग्ने), विरूपवत् (=विरूपस्य हवं यथा), [अपि च] हे महिव्रत (=महाकर्मन्) अङ्गिरस्वत् (=अङ्गिरसो हवं यथा) [तथा] प्रस्कण्वस्य (=सूक्तस्य कर्तुर्मम) हवम् (=आह्वानं) श्रुधि (=श्रुहि=शृणु) ॥

२. कारण कीं हे अग्नी, महाज्ञ [असे जे] देव [ते] हवि देणाऱ्या [उपासका]ला प्रसन्न होत [असतात]. [तर] हे रोहिदश्वा, हे स्तुतिप्रिया [अग्नी], त्या तेहतिसांला [तूं] इकडे घेऊन ये.

2. For the all-wise gods, O Agni, [are] granters of a hearing to the giver [of an oblation]. Bring [thou therefore], O prayer-loving possessor of red horses, the thirty-three [gods] hither.

३. हे महाकर्मकारी [अग्नी], [तूं] प्रियमेधा[ची हाक ऐकत होतास] तशी, अत्री[ची ऐकत होतास] तशी, [आणि] हे जातवेदा [अग्नी], विरूपा[ची ऐकत होतास] तशी, [आणि] अंगिरसा[ची ऐकत होतास] तशी [माझी] प्रस्कण्वाची हाक ऐक.

3. As of Priyamedha, as of Atri, [and], O Jâtavedas, as of Virûpa, [and], O performer of works, as of Angiras, hear [thou] the call of Praskanva.

---

२. पूर्वील मंत्रात वसुगणादि देवगणास आराधण्याविषयीं सुज्ञजनांनें अग्नीची प्रार्थना केली. आता या मंत्रात म्हणतो कीं, 'देवाची आराधना केल्यास ती फुकट जाणार नाहीं; ते प्रार्थना फलद्रूप करितील, कारण, कीं आम्ही जरी मनुष्ये अज्ञान आहोत, तथापि ते महाज्ञानी होत. आणि त्यामुळे आम्ही मागितलेल्या वस्तूंपैकीं कोणती वस्तु द्यावी, कोणती देऊं नये, आणि द्यावी ती कशी द्यावी, हे त्यास ठाऊक आहे. तर हे अग्नी, तेहतीसहि देवास तूं इकडे घेऊन ये.'

'प्रसन्न होत असतात' = श्रुष्टीवानः [सन्ति]'. अक्षरशः अर्थ, 'ऐकणे आहे ज्यास ते,' 'जे ऐकतात ते,' 'ऐकणारे', 'श्रवण करून घेणारे असे आहेत जे'

'रोहिदश्व' हे अग्नीचे नांव आहे अग्नीचे घोडे लाल आहेत म्हणजे त्याच्या ज्वाळा तांबड्या आहेत असें तात्पर्य.

'स्तुतिप्रिय = 'गिर्वणः.' म्हणजे ज्याला स्तुति आवडते तो. सूक्त १० मंत्र १२ याजवरील आमची टीप पहा.

'त्या तेहतिसांला.' म्हणजे तेहतीस देवांला. देव तेहतीस आहेत असें वेदांत सांगितलें आहे. याविषयीं सूक्त ३४ मंत्र ११ याजवरील आमची टीप पहा. हे जे तेहतीस देव या मंत्रात सांगितले तेच पूर्वमंत्रात विवक्षित आहेत असें अर्थसंदर्भावरून दिसतें आणि वसु म्हणजे ८ देवांचा एक गण, रुद्र म्हणजे ११ देवांचा एक गण, आणि आदित्य १२ देवांचा एक गण असे जे सायणाचार्य

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत।
राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥
महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।
राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥
घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।
याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥
घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।
याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. महिकेरवः (=महाकर्माणः=स्तोत्ररूपं महत् कर्म कृतवन्तः) प्रियमेधाः (=प्रि यमेधस्य कुल उत्पन्ना उपासका) ऊतये (=निजरक्षणाय), शुक्रेण शोचिषा (=शुक्रे प्रकाशेन) [युक्तम्] अध्वराणा राजन्त (=यज्ञानाम् ईशम्) अग्निम् अहू (=आहूतवन्तः) ॥

५. हे घृताहवन (=घृतेनाहूयमान) सन्त्य (=फलप्रद) [अग्ने], इमा (=इमा अपि अस्माभिः क्रियमाणा अपि) गिरः (=स्तोत्ररूपा वाचः) [त्वं] श्रु (=शृणु), याभिः [गीर्भिः] [अस्मदात्मानः] कण्वस्य सूनवः (=कण्ववंशः प्रसू अवसे (=रक्षणाय) त्वा (=त्वां) हवन्ते (=आह्वयन्ति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । प्रियमेधाना गिरो यथा त्वमशृणोस्तथा कण्वानाम् (=अस्माकं गिरोपि त्वं शृणुहीति ॥

म्हणतात (पूर्व मंत्रावरील टीप पहा) तें बरोबर असेल. कारण की त्यांत द्यावापृथिवी या दोन मिळविल्या म्हणजे तेहतीस देव झाले.

३. या मंत्रांत प्रियमेधादि जे ऋषि सांगितले त्यांनीं पूर्वीच्या काळीं अग्नीस मारिलेली हाक जशी अग्नि ऐकत असे तशी मंत्रकर्ता प्रस्कण्व आता हाक मारितो तीहि अग्नीनें ऐकावी अशी प्रार्थना आहे.

'महाकर्मकारी'='महिकेरव.' म्हणजे मनुष्यांनी देवांस अर्पण केलेले हवि दे वांजवळ पोहचविणे, देवास मनुष्या यज्ञमंडपांत घेऊन येणे, सज्जनांना प्र तिपाळ, आणि दुर्जनांचा नाश करणें इत्यादि जी मोठमोठी कामे अग्नि करितो तीं करणारा.

'प्रियमेध,' 'अत्रि,' 'विरूप,' 'अं गिरस.' हीं पूर्वी होऊन गेलेल्या मंत्र ऋषींची नावें आहेत.

४. महाकर्मे [जे] प्रियमेध [ते] शुद्धप्रकाशयुक्त यज्ञपमू अग्नीचें [आपल्या] संरक्षणासाठीं आह्वान करीत असत.

५. [तर] हे घृताहवना, हे दानशाली [अग्नी], हींहि स्तोत्रें [तूं] लक्ष्य लावून ऐक; [कीं] ज्यांहीं करून कण्वाचे पुत्र तुला रक्षणासाठीं बोलावीत आहेत.

4. The Priyamedhas for [their] protection used to invoke, with great hymns, Agni of brilliant splendor, the king of sacrifices.

5. O generous Agni, invoked with *ghee*, hear [thou] favourably these prayers too, through which the sons of Kanva are invoking thee for [their] protection.

पूर्वी होऊन गेलेल्या देवमनाप्रमाणे तू प्रसन्न व्हावास तसाच आपणासहि प्रसन्न व्हावास अशी कण्वांची विनवणी ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. कारण यांतील अर्थ असा म्हणतां येईल कीं ' हे अग्नी, माझा सर्वांबद्दल मोठें आहे. माझ्या हाकेसरशी तू धावत ये. आणि तू [illegible] अमुक अमुक ऋषींना तूं [illegible] तसा मी [illegible] ' जर प्राचीन ऋषि आर्यांना समजतो तसें असतें तर, [illegible] विनवणी न करिता [illegible] असतों

८. ऋषि म्हणतो कीं, ' मी जरी आता हाक मारीत आहे तरीही पूर्वी प्रियमेधकुळांतील मनुष्ये मारीत असत; आणि तो अग्नि ऐकत असे; तसाच माझी हाक अग्नि आता ऐको. '

' महाकर्मे ' ' महिरेव ' म्हणजे [illegible]

' शुद्धप्रकाशयुक्त ' हा अर्थ [illegible] ' शुक्रेण शोचिषा ' ह्या शब्दांवरून [illegible] आहे. [illegible]

[illegible]

' आह्वान करीत असत [illegible] ' अर्थ ' बोलावीत असत ' ' हाका मारीत असत '

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥
त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ।
शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥
नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥
नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् ।
श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे चित्रश्रवस्तम (=अतिशयेन गायनीयकीर्तिमन्=अत्युत्तमकीर्तिमन्) विक्षु (=लोकेषु जगत्यस्मिन्) जन्तवः (=मनुष्याः) त्वां हवन्ते (=आह्वयन्ति), हे पुरुप्रिय (=बहूनां प्रीतिकर) अग्ने, शोचिष्केशं (=ज्वालारूपकेशवन्तं) [त्वां] हव्याय वोळ्हवे (=हव्याय वोढव्याय=हव्यं देवान् प्रति वोढुं) [हवन्ते] ॥

न केवलं प्रियमेधास्त्वां हव्यवहनाय ह्वयन्ति अपि तु एतस्मिन् जगति सर्वेपि लोका आह्वयन्तीत्यर्थः ॥

७. हे अग्ने, विप्राः (=मेधाविनः) वसुवित्तमम् (= अतिशयेन धनस्य लम्भयितारं) श्रुत्कर्णं (=श्रवणयोग्यकर्णोपेतं) सप्रथस्तमम् (=अतिशयेन प्रख्यातं) त्वा दिविष्टिषु (=स्वर्गैषणेषु=स्वर्गैषणनिमित्तेषु यागेषु) होतारम् (=आह्वातारम्) ऋत्विजं [च] [कृत्वा] निदधिरे (=स्थापयन्ति) ॥

'हीहि '=' इमा उ.' म्हणजे प्रियमेधांची तर स्तोत्रे तूं ऐकतच होतास. आता आमचीहि ऐक.

' कण्वाचे पुत्र.' म्हणजे आम्ही स्तोत्र गाणारे. सूक्तकर्ता जरी एकलाच प्रस्कण्व आहे तथापि कण्वकुळ्यातील सर्व मिळून उपासना करीत आहेत यास्तव अनेकवचनाचा प्रयोग केला आहे, हे ध्यानात ठेविले पाहिजे. प्राचीन काळी कुटुंबांतील सर्व माणसे मिळून एकत्र उपासना करीत, असे अनुमान सभवते याविषयीं पूर्वी लिहिलेच आहे.

६. हे अत्युत्तमकीर्तिमान् [अग्नी], हे बहुतांस आवडणाऱ्या अग्नी, हवि नेऊन जाण्यासाठीं तुज ज्वालाशिखाला, [या] लोकीं मनुष्यें बोलावितात.

७. हे अग्नी, अतिशयेंकरून धनप्राप्ति करून देणारा, ज्या कानांनीं ऐकूं येतें असे कान ज्याला आहेत असा, [आणि] अतिप्रख्यात [असा जो तूं त्या] तुला विद्वान् [लोक] यज्ञांत होता [आणि] ऋत्विज [करून] स्थापीत असतात.

6. Thee, O [Agni], of most excellent renown, men in [this] world invoke, [thee] the flame-haired, O Agni, beloved to many, [they invoke] for conveying the oblation.

7. Thee, Agni, [who art] the best securer of blessings, the possessor of ears that can hear, [and who art] most renowned, the wise appoint in their heavenward yearnings [as their] invoker [and] priest.

---

६. वरच्या मंत्रांत सूक्तकर्त्यानें प्रियमेधकुलोत्पन्न मनुष्यें अग्नीचें आह्वान करितात असें सांगितलें; पाचव्यात आम्ही कण्वाचे पुत्र आह्वान करितों असें सांगितलें; आतां या मंत्रांत म्हणतो कीं, 'प्रियमेध, आणि कण्व इतकेच आह्वान करितात असें नाहीं, तर या विस्तीर्ण जगतांत सर्वत्र मनुष्यें अग्नीचें आह्वान करितात. असा अग्नीचा प्रसिद्ध महिमा आहे.'

'अत्युत्तमकीर्तिमान्' = चित्रश्रवस्तम.' ऋ. ८. ९.२. १७ आणि ३. ५९. ६ हे मंत्र व त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

'हवि नेऊन जाण्यासाठीं' = हव्याय वोळ्हवे.' ही शब्दरचना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'वोढवे' हे 'वोढुम्' याचें चतुर्थ्यन्त रूप आहे. 'वोढुम्' याला आपण तुमन्त अव्यय म्हणत असतों, परंतु वस्तुतः ते 'वोढु' या उकारान्त भाववाचक नामाचें द्वितीयान्त रूप आहे. आणि त्याच उकारान्त भाववाचक नामाचें 'वोढवे' हे चतुर्थ्यन्त रूप आहे. अर्थात तर काहीं भेद नाहीं. मात्र 'वोढुम्' असा प्रयोग असता तर 'हव्यम्' अशी द्वितीया घातली असती. 'वोढवे' या चतुर्थ्यन्त रूपाच्या साहचर्याकर्षणानें 'हव्य' शब्दाचाहि चतुर्थ्यन्त प्रयोग झाला. वस्तुतः 'हव्य वोढवे' असें विवक्षित असतां 'वोढवे' या चतुर्थीनें 'हव्य' शब्दास आपणाकडेस आकर्षिलें, आणि त्यालाहि आपल्यासारिखेंच केलें. अशा तऱ्हेचे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येतात.

'ज्वालाशिखाला' = शोचिष्केश.' म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केश होत हे विशेषण अग्नीस मानतें म्हणून सांगावयास नकोच.

७. वरच्या मंत्रांत सर्व लोक अग्नीचें

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।
बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विप्राः (=स्तोत्रकृतः) सुतसोमाः (=अभिषुतसोमा) [म...] [तथा] हविर्बिभ्रतः (=हविर्हस्ते धारयन्तः) [सन्तः] त्वा (=त्वां) ... दाशुषे (=मर्त्याय हविःप्रदाय=उपासकाय) अभि प्रयः (=हविरन्न ...) आचुच्यवुः (=आगमयन्ति] ॥

आह्वान करितात असें सांगितलें. आतां या मंत्रांत म्हणतो कीं, 'तुझें आह्वान करितात इतकेंच नव्हे, परंतु देवोपासक जन सर्व उत्तम यज्ञांच्या प्रसंगी तुला आपला होता, आणि ऋत्विज नेमितात. कारण कीं तूं चिंतिलेलें कल्याण करून देणारा, केलेली प्रार्थना ऐकून घेणारा, आणि चांगलेपणाविषयीं महाप्रख्यात असा आहेस.'

'अतिशयेंकरून धनप्राप्ति करून देणारा '=' वसुवित्तमम्.' या सुंदर मंत्राच्या अर्थसंदर्भाकडे पाहातां हें धन म्हणजे केवळ नाशवंत द्रव्यच नव्हे. पण देवांना प्रमाद आणि अमरत्व याचा

सुद्धां यांत समावेश होईल असे ...

"ज्या कानांनी ऐकू येतें असे ... ज्याला आहेत तो '=' श्रुत्कर्ण.' ... ४४ मंत्र १३ यावरील टीप पहा.

'यज्ञात '=' दिविष्टिषु.' 'दि... शब्दाचा मूळ अर्थ 'स्वर्गाविषयीं ... असा आहे. त्यावरून 'स्वर्गावि... इच्छा करून जो केलेला यज्ञ तो', ... अर्थ मागाहून झाला. यावरून ... यज्ञ म्हणजे केवळ पुरे झाले ... टीन करीत असे नाही, परंतु स्व... दि जे मर्त्यांस अनिर्वाच्य पदार्थ ... साठींहि करीत असे दिसतें.

८. हे अग्नी, मेधावी [जन] सोमरस काढून [आणि] आहुति हातांत घेऊन, तुला महातेजो[रू-पा]ला मर्त्य यजमानासाठीं हविराकडेस वळवीत असतात.

8. Thee, O Agni, the singers, having extracted the Soma, [and] bearing the oblation [in their hands], induce—[thee] the great splendor—to the sacrificial food for the benefit of the mortal worshipper

८. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, स्तोत्रें रचून म्हणणारे आणि यज्ञ संपादणारे जे विद्वान लोक यज्ञ संपादण्याच्या कामीं योजिलेले असतात, ते सोम काढून आणि हातांत आहुत्या घेऊन महातेजोरूपी जो तूं त्या तुला मर्त्य यजमानाकरितां होमाकडे आळवून आळवून ओढीत असतात'

'तुला महातेजो[रूपा]ला' = 'त्वा बृहद् भाः.' म्हणजे महातेज असा जो तूं त्या तुला. 'भास्' हें (नपुंसकलिंगी) नाम 'अग्निरूप तेज' अथवा अग्नीचें जें 'तेज' या अर्थी वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतें. ऋ. ६. ५. १; ६. ७. ५; २. ४. ५ इत्यादि अनेक मंत्र प्रमाणीभूत आहेत. आणि बहुतकरून प्रस्तुत मंत्रांत असल्याप्रमाणें 'बृहत् भा' असे दोनी शब्द एकत्र असतात. ऋ. ७. ८. ४; ८. २३. ४. १० 'भाम' शब्द नाम आहे अशाविषयीं ऋ ६. १. ११; ७. ५. ४; ८. २३. ५; ६. १०. ४ इत्यादि मंत्र पहा

'मर्त्य यजमानासाठीं' = 'मर्ताय दाशुषे' म्हणजे, अग्नीनें येऊन उपासकाचें जें अन्न, सोम, इत्यादि यज्ञसंपादकानीं अर्पण केलें असेल तें ग्रहण करून त्याचें कल्याण करावें या हेतूनें. अशी विवक्षा आहे.

या मंत्रावरून इतकें उघड होतें कीं पुरातन काळीं यज्ञ संपादण्यासाठीं विद्वान् लोकांची (विप्रांची) योजना करीत; आणि यज्ञ करणाऱ्याला त्या यज्ञाचें श्रेय यावें म्हणून ते विद्वान लोक उपास्य देवतेला अर्पण करावयाचा सोम आपणच तयार करीत; स्तोत्रें रचीत आणि त्या देवतेची विनवणी करीत. केव्हा केव्हा असेंहि आढळतें कीं त्या स्तोत्रांत केवळ यजमानाचीच अभिवृद्धि व्हावी अशी प्रार्थना करीत नसत, तर आपली (स्तोत्रकर्त्यांची) सुद्धां अभिवृद्धि व्हावी असें प्रार्थीत या इतक्या संबधानें मात्र प्राचीन पुरोहितांत आणि अर्वाचीन पुरोहितांत मोठा भेद आहे. कारण आलीकडचे पुरोहित यजमानाचें कल्याण व्हावें इतकाच मात्र आशीर्वाद देतात. कारण

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।
इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।
इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥९

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।
अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः ।
अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १० ॥ ३२

भाषायाम्.

९. हे सहस्कृत (=बलेन अरणिभ्यां मथित) सन्त्य (=फलप्रद) वसो (=नि वासक=दयालो) [अग्ने], अद्य [त्वं] प्रातर्याव्णः (=प्रातर्यावान्) [देवान् सवि तृषआदीन्] सोमपेयाय (=सोमपानार्थम्) आ[नय], [त] दैव्यं जन (=त देवान्) बर्हिः (=बर्हिरूपरि) सादय (=निषादय) [च] ॥

१०. हे अग्ने, [त्वं] सहूतिभिः (=समानाह्वानैः) दैव्य जनं (=देवजनं=दे वान्) अर्वाञ्चं यक्ष्व (=यष्ट्वा अर्वाञ्चं कुरु=यष्ट्वानय) ।—[अपि च] हे सु नवः (=सुष्ठुफलदातारो) [देवाः], सोमो [युष्मदर्थम्] अयम् (=अत्र स्थितोऽभि तं तिरोअह्न्य (= श्वः अभिषुत) [सोमं] [यूयं] पात (=पिबत) ॥

स्वताह्यनिषयी प्रार्थनेचा एक शब्द मुद्दा म्हणत नाहीत! नसुं काय, सर्व ऋद्धि सिद्धि त्याच्या नर घरी दासीप्रमाणें हजर च आहेत.

९. हे बलोत्पन्ना, हे दानशीला, हे सुखकरा [अग्नी], [तूं] प्रातश्चर [देवांना] सोमपानाकरितां आ[ण], आणि त्या दिव्यजनाला आज येथें दर्भासनावर बसीव.

१०. हे अग्नी, [तूं] सहाव्हाने करून देवजनाला यजून इकडे घेऊन ये.—[आणि] हे दानशील [देवांनो] [तुम्हास] हा [येथें] सोम [अर्पण केला] [आहे], तो काल काढिलेला [सोम] [तुम्ही] प्या.

9. [Bring] to drink the Soma, O Force-generated, generous, [and] kind Agni, those that go forth in the morning [and] seat the the celestial beings here on the Kus'a-[grass] to-day.

10. Agni, worship and bring hither, through simultaneous invocations the celestial beings.—[And] O ye generous [Gods], here [is] Soma [for ye], drink it, [which was] expressed yesterday.

---

९. यात अग्नीला अशी प्रार्थना आहे की, 'हे अग्नी, प्रातःकाळी रथात बसून संचार करणारे जे सविता, उषा, अश्वी इत्यादि देव, त्या देवजनाला तूं आज घेऊन ये, आणि या आमच्या दर्भासनावर बसीव.'

'बलोत्पन्न' = सहस्कृत.' म्हणजे जोर करून मथनानें अरणीतून उत्पन्न केलेला. सू. २६ मं. १० यांजवरील टीप पहा.

'सुखकरा' = वसो.' 'वसु' हे विशेषण वेदांत पुष्कळ देवांस लाविलेलें आढळतें. त्याचा अर्थ सायणाचार्य बहुतकरून निवासक, अथवा वासयिता, म्हणजे 'राहण्यास स्थळ देणारा,' 'आश्रय देणारा' असा करितात. हा धात्वर्थ आहे आणि अशा प्रकारचा मूळचा अर्थ काही असला तथापि प्रसिद्ध अर्थ 'चांगला,' 'बरें करणारा,' 'सुखकारी,' 'कल्याणकारी' असा होत असतो. हें विशेषण इंद्र, अग्नि, पूषा, सोम, रुद्र, आदित्य, मरुत् उषा, इत्यादि देवांस लाविलेलें आढळतें यावरून आमच्या आर्यपूर्वजांचे देव आमच्या आधुनिक वेताळ, महामारी, शिनळा, खांडियार, छिनाळ मारुति, सोळा म्हसोबा, रक्ताशिनी कालिका इत्यादि भयंकर देवताप्रमाणे वाईट करणारे आहेत असे ते समजत नसत; तर देव म्हणजे स्वभावतः चांगले, व बरें करणारे होत आणि त्यांचा पराक्रम निरपराध्यास पीडण्याचा नव्हता, सर्वांचें चांगलें करण्याचा होता असें समजत, आणि दुष्टांचें पारिपत्य करणें याहून दुसरें भयंकर कृत्य करणें त्यास आवडत असे ते समजत नसत.

'प्रातश्चर' = प्रातर्याव्णः.' म्हणजे 'प्रातर्गामी,' 'प्रातःकाळीं उठून (उषर्बुधः) संचार करणारे.' सू ४४ मं. १३ यांजवरील टीप पहा.

१०. भावार्थः—'हे अग्नी, तूं सकल देवांचें एकच वेळीं आह्वान करून त्यास हवि देऊन, इकडे घेऊन ये.—आणि हे दे-

सूक्तम् ४६.

प्रस्कण्व काण्व ऋषिः । अश्विनौ देवता । गायत्री छन्दः ।

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।
स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।
स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. एषो (=एषैव) दिव. प्रिया (=द्युलोकस्य प्रियदुहिता) अपूर्व्या (=नूतन
उषा व्युच्छति (तमो वर्जयितुमारभते) । [अतः कारणात्] हे अश्विना (=
श्विनौ), वां (=युवाम्) [अहं] बृहत् (=प्रभूतं यथा स्यात्तथा) स्तुषे (=स्तवानि)।
अनेदमुक्तं भवति । पश्य पश्य एषा दिव. प्रियदुहिता नूतनोषा. प्रकाशितुमार-
भ्या । तदहं, हे अश्विनौ, युवां भूयः स्तवानीति ॥

वानो, हे दाते हो, तुम्हासाठी हा सोम येथे अर्पण केला आहे, आणि तो काल काढिलेला आहे, यास्तव तो तुम्ही प्या.'

'महाह्वानेकरून '= 'महूतिभिः. ' म्हणजे एकामागून एकास हाक मारून बोलावूं नकोस, सर्वांस एकदमच हाक मार आणि बोलाव ऋ. ७. २७. ४ हा मंत्र आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

'देवजनाला यजून इकडे घेऊन ये ' --'दैव्यं जनम् अर्वाञ्च यक्ष्व.' म्हणजे देवास यज (हवि अर्पण कर) की जे-णेकरून ते इकडे येतील. 'अर्वाञ्चम्' हे विशेषण या स्थळीं 'आ ' या उपस-र्गाच्या अर्थी योजिलेलें आहे.

या मंत्राचा पूर्वार्ध अग्नीला म्हटलेला आहे आणि उत्तरार्ध देवास म्हटला आहे. पूर्वार्धांत ज्या देवास आणण्याबि-षयीं अग्नीची प्रार्थना केली, ते देव आले असें लागलेंच समजून त्यास म्हणतो की हे देवानो, हा सोम तुम्हास अर्पण केला आहे तो तुम्ही प्या.

'काल काढिलेला '= 'तिरोअह्न्यम्' सोमाचें हें प्रशंसार्थी विशेषण आहे. या-वरून काल काढिलेला सोम आज अर्पण केला म्हणजे तो देवास मान्य होतो अशी समजूत उघड दिसून येते. जसे कालच्या लोण्याचें तूप ('हैयंगवीनम् आदाय घोषवृद्धान उपस्थितान् । नाम-धेयानि पृच्छन्ती वन्यानां मार्गशाखिनाम्॥ रघुवंश स. १ श्लोक ४५) आपल्या लो-कांच्या तुपाप्रमाणें उत्तम मानीत तसा काल काढिलेला सोमरस गोडीविषयी वगैरे उत्तम असे असें दिसतें. फार दि-वसांचा असल्यास वाईट लागे असें वाटतें.

सूक्त ४६.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व (पूर्वीच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—अश्वी देव. वृत्त—गायत्री.

१. ही पहा द्यूची प्रिय [कन्या] नूतन उषा फांकू लागली आहे! [तर] हे अश्वींनो, तुमची मला पुष्कळशी स्तुति करूंद्या.

Hymn 46.

To the *As'vins*. By *Praskanva* the son of *Kanva* (author of the previous hymn). Metre, *Gayatri*.

1. This here shines the new Ushas, the dear daughter of heaven. Let me, O As'vins, praise you highly,

---

१. अशी कल्पना करा की मन्त्रकर्ता ऋषि मोठ्या पहाटेस उठून आकाशाकडेस पाहतो आहे, आणि उषेचा कोमल आणि मनोहर प्रकाश नुकताच पडत आहे असे पाहून म्हणतो की, 'ही पहा सुंदर उषा नुकतीच प्रकाशूं लागली आहे. तर आपण अश्वींची पुष्कळशी स्तुति करूंया.'

'द्यूची प्रिय [कन्या]' = 'दिवःप्रिया [कन्या].' उषेला म्हणजे प्रभातकालरूपी जी देवता तिला द्यूची म्हणजे निरभ्र आणि स्वच्छ प्रकाशाने भरलेला जो अपरिमित, अमर्याद, आणि अनंत भूमीवरील अत्युच्च आकाशप्रदेश तद्रूपी देवाची दुहिता अथवा कन्या असे वेदामध्ये पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे. ऋ १. ४८. ८; १. ४९. ५, ७; १. ११३. ७ वगैरे पाहा.

'नूतन' = 'अपूर्वा' म्हणजे जिला प्रकाशावयास आरंभ होऊन घटकाएक घटी अर्धी घटीचा अवकाश होऊन गेला आहे असे नव्हे, पण जी नुकतीच प्रकाशूं लागली आहे अशी.

'तर हे अश्वीनो'. उषेच्या प्रथम प्रकाशाशी अश्वींच्या स्तुतीचा संबंध असा आहे की उषा ही त्यांची बहीण होय असे ऋ १. १८०. २ यांत सांगितले आहे. आणि उषा जशी प्रातर्थरी आहे तसेच अश्वी देव सुद्धा प्रातर्थर होत सूक्त ३ मंत्र १ यावरील टीप पाहा. तेव्हा उषा दिसूं लागल्याबरोबर अश्वींचे आगमन झाले असे अनुमान सहज होते म्हणून कवि म्हणतो की, आता मला त्यांची स्तुति करूं द्या, कारण की त्यांना उदय झाला.

या मंत्राची योजना 'महयज्ञ' म्हणून जो अनिष्टमहानिवारणासाठी सत्कार करितात त्यांत 'आवाहन'काळी म्हणजे देवास आमंत्रण करण्याच्या हेतूने जे कर्म करितात त्यांत अर्थाचे आह्वान म्हणजे बोलाविणे याजकडे आणि हवनाच्या वेळी म्हणजे देवाच्या नावे आहु-

या दस्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।
धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् ।
धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।
यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि ।
यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. या (=यौ), युवां दस्रा (=दस्रौ=महाकर्मकारिणौ) सिन्धुमातरा (
मातरौ=समुद्रमातृकौ=अन्तरिक्षान्मातसमुद्रादुत्पन्नौ) रयीणां मनोतरा (=र
मनोतरौ=धनानां दातारौ) [तथा] धिया (=कर्मणा) वसुविदा (=वसुवि
संपदां लम्भयितारौ) [एतादृशौ] देवा (=देवौ) [स्थः] ॥

३. हे अश्विनौ, यद् (=यदा) वां (=युवयो) रथः विभिः (=विसदृशैः प
क्षिवत् शीघ्रैः अश्वैः) पतात् (=पतति उत्पतति), [तदा] वां (=युवयोः) [त्]
ककुभासः (=ककुभा=उच्छ्रिता) [अश्वाः] अधि जूर्णाया विष्टपि (=जीर्ण स्वर्ग-
के=जीर्णवत् पतनोन्मुखे स्वर्गलोकस्य स्थाने) वच्यन्ते (=गच्छन्ति) ॥

अयमिदमुक्तं भवति । हे अश्विनौ, यदा युवयो रथः पक्षिवद् आशुभिः उत्
युवयोरश्वैः उह्यमानः पक्षिवत् शीघ्रम् उत्पतति तदा युवयोस्तेऽश्वा अत्युच्छ्रितस्वलो
गच्छन्ति, न तु मनुष्यैः प्रयुक्ता अश्वा इव भूम्यां गच्छन्ति । अपि च युवयोस्तेऽश्वा यस्मा
त्युच्छ्रिततमस्य स्वर्लोकस्योपरि गच्छन्ति स तेषां भारेण वेगेन च जीर्णस्य हर्म्यस्य
तलमिव पतनोन्मुखो विभाति ॥

त्या अग्नीत टाकिते समयीं अश्वीच्या नावे
हवन करितात त्याजकडे; आणि अश्वी-
च्या नांवानें दीपा सकट उडीद आणि
भात याचा बळि देतात त्याजकडेस केले-
ली आहे.

परंतु नवमहयज्ञात अश्वीचा संबंध
स्वाभाविक नसतां ओढाताणीनें आणि-
ला आहे, इतकेच नव्हे परंतु अश्वी
आह्वान अथवा आहुतिप्रदान अथवा
बलिप्रदान याशी या मंत्राचा काहीं
संबंध नाहीं. मात्र या मंत्रात अश्वी शब्द
आला आहे इतकेंच.

२. जे [तुम्ही] पराक्रमी, [आणि] संपत्तीचे दाते [असे] सिंधुपुत्र, [आणि] यजनकर्माच्या द्वारें द्रव्य संपादून देणारे [असे] देव [आहांत].

३. हे अश्वी [देव हो], जेव्हां तुमचा रथ [तुमच्या] पक्षिसम घोड्यांच्या योगानें [पक्ष्यांप्रमाणें] उडतो, [तेव्हां] तुमचे [ते] महान् [अश्व] जीर्ण झालेल्या स्वर्लोकावरून [जणुं] जात असतात.

2. Who [are] brave, sons of the ocean, givers of wealth, [and] gods who grant blessings [as the reward] of the sacrifice.

3. When your chariot flies by [means of] [your] [*horses as swift as*] *birds*, [those] proud steeds] gallop on the ancient top of the highest heaven.

२. या मंत्रांत अश्वींची साधारण विशेषणें दिलीं आहेत

'पराक्रमी' = 'दस्रा' म्हणजे सज्जन उपासकांचे कल्याण करणें, दुर्जनांचें पारिपत्य करणें इत्यादि पराक्रम करणारे. सूक्त ४२ मंत्र ५ यावरील सायणभाष्य पाहा.

'संपत्तीचे दाते' = 'मनोतरा रयीणाम्'. ऋ. ८ ८. १२ आणि त्यावरील सायणभाष्य पाहा.

'सिंधुपुत्र' = 'सिन्धुमातरा'. म्हणजे अंतरिक्षांतील मेघांतून उगवणारे (सूक्त ३. मंत्र १ यावरील टीप पाहा) अंतरिक्षांत मेघरूपानें उदक भरलेलें असतें म्हणून त्याला समुद्र अथवा 'सिन्धु' असें वेदांत नाव आहे.

'द्रव्य संपादून देणारे' = 'वसुविदा' सू १८ मंत्र २ यावरील सायणभाष्य पाहा.

३. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, हे अश्वी देव हो, जेव्हां तुमचे पक्ष्यांप्रमाणें चपळ पण आकारानें महान असे अश्व तुमचा रथ ओढितात, तेव्हां तो रथ जणु काय एखाद्या पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत मोठ्या झपाट्यानें उडतोसा दिसतो, आणि ते घोडे तरी साधारण घोड्यांप्रमाणें भूमीवर चालतात असें नाही. तर द्युलोकाचा जो अत्युच्च भाग त्यावरून जातात आणि त्यांचा भार आणि वेग इतका मोठा असतो की, ते द्युलोकाच्या ज्या पाठीवरून चालतात ती एखाद्या जीर्ण वाड्याच्या छपरांत झालेल्या गर्त्याप्रमाणे हालूं लागते'

'पक्षिसम घोड्यांच्या योगानें' = 'विभि'. अक्षरशः अर्थ, 'पक्ष्यांच्या योगानें' असा आहे म्हणजे अश्वींचे घोडे इतके चपळ आहेत की ते जणुं काय पक्षीच होत.

'[पक्ष्यांप्रमाणें] उडतो' = 'पतत्.' 'पतत्' हे 'पत्' धातूचें रूप

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपर्ति । पपुरिः । नरा ।
पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे नरा (=नरौ=शूरौ) [अश्विनौ], पपुरिः (=पोषकः) अपां जा (=अब्देवीनां जारः) कुटस्य (=कर्मणः=यज्ञकर्मणश्) [च] चर्षणिः (=द्रष्टा ज्ञानी) पतिः (=पालकः) [सूर्यः] हविषा (=अस्माभिर्दत्तेन हविरन्नेन) पि र्ति (=देवान् पूरयति) ॥

आहे. 'पत्' शब्दाच्या योगानें वर्तमानकालार्थी लेट् झाला आहे असे दिसते. असे प्रयोग साधारण संस्कृतांत अथवा मराठीत येत नाहीत. पण लाटीन भाषा ज्यास येते त्यांस अशा प्रयोगाची ओळख एकदम पटेल. 'पत्' म्हणजे [पक्ष्यप्रमाणें] उडणे याजपासून 'पत्र' अथवा 'पतत्र' (पंख) आणि 'पतत्री' (पक्षी) हे शब्द निघाले आहेत. 'रथ उडतो' असा जो प्रयोग केला आहे त्याचे तात्पर्य असे की तो इतक्या-झपाट्यानें जातो की त्याला 'चालतो' हे क्रियापद लावणें कवीस योग्य वाटलें नाही, आणि त्याचे तें गमन आकाशात होत असते जमिनीवर नाही हे मुख्य कारण होय.

'महान्' ='ककुहासः'. ऋ. १. १८१. ५; ५. ७३. ७; ५. ७५. ४ आणि विशेषकरून ७. ४४. २ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'जीर्ण झालेल्या' = 'जूर्णायाम्.' ऋ. १. १८०. ५; १. १८४. ३; आणि १ ८६. ४४ यांजवरील सायणभाष्य पा

'जात असतात' = 'वच्यन्ते.' 'व हा धातु 'जाणे,' 'धावणे,' 'पळ या अर्थी वेदांत बराच प्रसिद्ध आ ऋ. ९. २. २; ९. १०८. ११; ९ ९७. २ हे मंत्र आणि त्यांजवरील भा गभाष्य पाहा. प्रस्तुतच्या मंत्रात 'वच याचा अर्थ सायणाचार्य 'उच्यन्ते' (=म टले जाते') असा करून निर्वाह क तात; परंतु 'ककुह' शब्दाचा सु अमा ते अर्थ करितात त्याचा ठिकाणी त्यांनीच महान्, मोठा, अ विशेषणवत् अर्थ केला असून सु अशा अर्थी प्रयोगान्तर सांपडत नाहीं आणि या मंत्रांत 'वच्यन्ते' आणि 'कुह' यांचे नेहमीचे अर्थ सोडून देण नो आवश्यकताहि काही दिसत नाहीं

या मंत्राचा अर्थ सायणाचार्य क तात तो असा:–" हे अश्विनौ, तुमच

४. हे शूर [अश्वी देव]हो, आपो [देवीं]चा पोषक जार [आणि] कर्मांचा ज्ञानी पालक [जो सूर्य तो] हवी[च्या योगा]नें [तुमची] तृप्ति करितो.

4. O brave [As'vins], [the sun] the nourishing lover of the Waters, and the wise protector of the [holy] work, nourishes [ye].

" अनेक शस्त्रांनीं भरलेल्या रस्त्याशीं ' जेव्हां अश्वाच्या योगानें जातो तेव्हां " तुमच्या स्तुति आम्हाकडून गाइल्या " जातात. "

४. हा मंत्र फार कठिण आहे शब्द तर सोपे आहेत. पण त्यांतून एका पदाचा अर्थ समजत नाहीं आणि सर्व मंत्राचें पर्यवसान वस्तुतः कोणीकडे आहे हें समजत नाहीं. आम्ही अक्षरशः अर्थ (बहुतकरून सायणासच अनुसरून) केला आहे त्याचें तात्पर्य येणेप्रमाणे — 'हे अश्वीनो, आपोदेवी म्हणजे उदकरूप ज्या देवी त्यांचा जार म्हणजे पति आणि कर्मांचा जो महाज्ञानी पालक असा सूर्य तो तुम्हास व इतर सर्वांस पोषितो, म्हणजे सूर्य उगवताच आम्ही तुम्हास हवि देतो तेणेकरून तुमचें पोषण होतें.'

या मंत्रांत 'कुट' शब्दाचा अर्थ सायणास अनुसरून 'कर्म' असा आम्ही घेतला आहे पण त्याला प्रयोगान्तरें मिळत नाहींत. शिवाय 'तृप्ति करितो' (= 'पिप्रति') याचें कर्म सांगितलेलें नाहीं तेव्हां हीहि एक अडचण आहे. आणि 'आपो देवींचा' जार तसा 'कुटाचा' पालक म्हणण्यापेक्षा पिता म्हटल्यास बरा अर्थ मिळण्याचा संभव अधिक दिसतो; पण 'कुट' म्हणजे काय. अथवा कोण? शिवाय 'सूर्य तृप्ति करितो' असें म्हणण्यापेक्षा 'अग्नि तृप्ति करितो' हें अधिक संभवतें पण मग 'आपो देवींचा जार' हें अग्नीस कसें लागेल? सूर्य उदकरूप देवीस आपल्या किरणांनीं ओढून घेतो म्हणून त्यास तें नाव शोभतें एकंदरीत हा मंत्र कठिण आहे

पुढचा मंत्र सोमाविषयीं आहे आणि सोमाला उदकरूप देवींचा जार म्हणजे पेय पदार्थांचा स्वामी असें म्हणणें साहजिक आहे तेव्हां हाहि मंत्र सोमाविषयीं असेल काय? पण 'कुट' च्या ऐवजी 'कूट' (= कावा, कपट) असा पाठ घेतल्याशिवाय विशेष लाभ नाहीं

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा ।
पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा ।
पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

भाषायाम्.

५. हे नासत्या (=नासत्यौ=सत्यान्वितौ) मतवचसा (=मतवचसौ=अभिमतवचनौ [अश्विनौ], [सोमो] वां (=युवयोः) मतीनां (=सुमतीनाम् अस्मदनुग्राहकत्व विषये याः मनसा युष्मत्परतासाम्) आदारः (=आभिमुख्येन अपवर्गं उद्घाटयिता) [भवति] । [तस्माद्] [युवां] धृष्णुया (=धर्षणशीलस्य=मदकरत्वेन तीव्रस्य) सोमस्य (=अस्माभिरर्पितस्यैतस्य सोमरसस्य=तादृशं सोमं) पातं (=पिबतम्) ॥

धृष्णुयेति पदम् अव्ययप्रतिरूपकं सर्वास्वपि विभक्तिषु समानरूप विशेषणमिति द्रष्टव्यम् ॥

५. हे नासत्यांनो, हे स्तुतिश्रावक [अश्वींनो], [सोम हा] तुमच्या प्रसादांचा प्रेरक [होय]. [तर तुम्ही] [हा] बळकट सोम प्या.

5. O truthful [As'vins], lovers of prayer, [the Soma] throws your favours open. Drink, [therefore], [this] strong Soma.

---

५. भावार्थः– 'हे अश्वी देवहो, सोम तुम्हास अर्पण केला म्हणजे तुमच्या त्या प्रसन्न बुद्धि त्या एकदम उघडून अर्पण करणाऱ्याकडेस धावतात; यास्तव हा बळकट सोम तुम्हास अर्पण केला आहे तरी हा तुम्ही प्या.'

'नासत्यानो' = 'नासत्या=नासत्यौ.' नासत्य हें अश्वींचे नाव आहे. त्याचा अर्थ 'असत्य नव्हेत ते' = 'सत्यरूप' असा करण्याचा संप्रदाय आहे आणि यास काहीं बाध दिसत नाहीं. अश्वी हे दोन देव वेदांत फार प्रसिद्ध आहेत आणि त्यांजविषयीं वेदांत पुष्कळ सूक्तें आहेत. असे असताहि आणि साधारण लोकांच्या उपासनेचे ते पात्रभूत असताहि, त्यांचे 'नासत्य' म्हणजे 'सत्यरूप' हे नाव वेदांत महात्म्यांत आहे. यावरून दोन गोष्टी उघड होतात. १ ली, आपल्या आर्य पूर्वजांची देवाविषयीं कल्पना आमच्या कल्पनेहून अगदीं भिन्न असे; तें आपल्या देवास चोरी करण्यात कुशल, लबाडी लागून टकविण्यात हुशार, आणि आपलीच भक्ति करणाऱ्या स्त्रियांविषयीं अवाच्य संबंध ठेवण्याविषयीं आणि त्यास दगाविण्याविषयीं तत्पर होत असें मानीत नसत. २ री, स्वताहा त्यांचा अभिनिवेश सत्याविषयीं मोठा असावा. कारण जे गुण उत्तम उत्तम असे आपण समजतों तेच देवांच्या अथवा देवांच्या अंगीं आहेत असें आपण मानितों हा नियम सर्वत्र लागू आहे.

'स्तुतिश्रावक' = 'मतवचसौ' म्हणजे स्तुति केलेली ऐकून घेणारे. अक्षरशः अर्थ, स्तुति केलेली ज्यास मान्य होते, अमान्य होत नाहीं असे.

'प्रेरक' = 'आदार.' अक्षरशः अर्थ, 'उघडणारा,' 'उघडून सामोरे करणारा.' अर्थात् 'आमच्याकडे प्रवृत्ति होईल असे करणारा,' 'प्रेरणारा.'

'बळकट' = 'धृष्णुया.' म्हणजे जो प्याल्यावर मोठा अमल येऊन आंगांत सामर्थ्य आल्यासारिखें भासतें. 'धृष्णुया' या रूपाविषयीं थोडासा वाद आहे तो असा. ऋग्वेदांत हा शब्द चवदा पंधरा मंत्रांत आला आहे; त्या सर्व ठिकाणीं सायणाचार्य 'धर्षक,' 'धर्षणशील' (म्ह० शत्रूचें अतिक्रमण किंवा पराभव करण्याविषयीं शक्ति आहे ज्यास तो) असा विशेषणाचा अर्थ करितात. परंतु 'धृष्णुया' हे तृतीयेसा-

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।
तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।
ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।
युञ्जाथामश्विना रथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे ।
युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अश्विना (=अश्विनौ), या ज्योतिष्मती (=वैपुल्यरूपप्रकाशवती) [इ-अन्नादिसंपद्] नः (=अस्मान्) तमस्तिरः (=दारिद्र्यरूपम् अन्धकारम् अति) पीपरत् (=पारयेत्) तां (=तादृशीम्) इषम् (=अन्नादिसंपदं) [युवाम्] अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) रासाथा (=रातं=दत्तम्) ॥

७. [हे अश्विनौ], मतीनां नावा (=युवयोर्या अस्मद्विषयाः सुबुद्धयस्तद्रूपया नावा) पाराय गन्तवे (=पारं गन्तुं=वयं दारिद्र्यस्य पारं गच्छेमेति हेतोः) [युवां] नः (=अस्मान् प्रति) आयातम् (=आगच्छतम्)। हे अश्विनौ, रथं (=युवयो रथम्) [अत्रागन्तु] युञ्जाथां (=सार्थं कुरुतम्) ॥

रिते रूप दिसते वास्तव ते क्रियाविशेषण मानून 'जोराने,' 'बळकट रीतीने' असा कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् अर्थ करितात. पण सर्व स्थळे लक्ष्यपूर्वक शोधून पाहतां विशेषणवत् सायणांनी केलेला अर्थ आम्हांस योग्य दिसतो. वास्तव जरी अव्ययमनिरूपक आहे तरी अर्थ नेहमी विशेषणासारिखा करणेंच योग्य दिसते. यामध्येच 'सुनृत' शब्द 'साधु' (=चांगला) असा विशेषणार्थ योजिलेला आढळतो. पुढें ११ व्या मंडलांतील 'चांगला' या विशेषणाची टीप पहा.

६. हे अश्वी हो, जी स्वर्वतीत [धनधान्यसंपत्ति] आम्हांस [दारिद्र्यरूप] अंधकाराच्या पार पाडील अशी धनधान्यसंपत्ति [तुम्ही] आम्हांस द्या.

७. [हे अश्वींनो], तुमच्या प्रसादरूप नावे[च्या योगा]नें [आम्ही] [दारिद्र्याच्या] पार जावें म्हणून [तुम्ही] आम्हांकडे या. हे अश्वींनो, तुम्ही [आपला] रथ जोडा.

6. As'vins, give us that brilliant affluence of food that shall place us beyond the darkness [of poverty].

7. Come unto us that we may go to the other end [of poverty] in the boat of [your] favours. Harness [your] car, O As'vins

---

६. सोमपान करून अश्वी प्रसन्न होतात असे पूर्वीच्या मंत्रात सांगितलें. आता कोणता प्रसाद आपणास पाहिजे तें ऋषि मागतो— 'ज्या धनधान्याच्या विपुलतेनें आमचें सर्व दारिद्र्य नाहींसें होईल आणि आमची प्रख्याति होईल आणि दुःखाची भीति निघून जाईल अशी धनधान्यसंपत्ति आम्हास तुम्ही द्या.'

'स्वर्वतीं' = 'ज्योतिष्मती' हें इंद्रुसचें विशेषण आहे. 'स्वर्वतीं' नसेल तर 'अंधाराच्या पार पाडूं शकणार नाहीं.

'अंधाराच्या पार पाडील'— 'पारयत् तमः तिरः'. 'तिरः' हें [illegible] अव्यय आहे, 'पारयत्' आणि 'तमः' यांच्याशीं संबंध लावावयाचा.

७. 'पारशा [illegible] जो दारिद्र्यरूप अंधकार त्याच्या पार आम्ही तुमच्या कृपेच्या नावेंत बसून जावें म्हणून हे अश्वींनो, तुम्ही आम्हास या आणि निघा. आपला रथ जोडून इकडे या.' असें तात्पर्य.

'तुमच्या प्रसादरूप नावेच्या योगानें'— 'नावा मतीनाम्' या ठिकाणीं 'मति' शब्दाचा प्रयोग 'सुमति' या शब्दाच्या अर्थी झालेला आहे.

या मंत्राच्या पूर्व दोन चरणांचा अर्थ सायणाचार्य, "हे अश्वींनो मनाच्या "वेगानें स्तुतीच्या पार जाण्याकरितां तु-"म्ही नावेंतून देव आम्हांजवळ घेऊन "येऊन या' असा करितात. आणि असें जाणितात की, अश्वींना स्तुतीपासून ता-रायचें नावेंतून यावें आणि [illegible] बसून अभिनंदन करावें, अशी कृपेची प्रार्थना आहे. पण [illegible]

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः।
धिया युयुज्र इन्दवः ॥ ८ ॥
अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः।
धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे अश्विनौ], वां (=युवयोः) पृथु (=विस्तीर्णम्) अरित्रं (=रथवत्) दिवः (=द्युलोकस्य) [तीर्थं] (=अवतरणप्रदेशे) [तिष्ठति], [वा] रथः सिन्धूनां (=स्यन्दनशीलानां मेघोदकानां=मेघोदकरथलरूपस्य अन्तरिक्षस्य) [तीर्थे] (=अवतरणप्रदेशे=सीम्नि) [तिष्ठति], [अपि च] धिया (=अस्मत्कर्तृकेण अनेन यज्ञकर्मणा) इन्दवः युयुज्रे (=युयुजिरे=अश्ववत् तस्मिन् रथे प्रयुक्ताः सन्ति)॥

अत्र अश्विनो रथस्य महिमा वर्ण्यते । स खलु दिव आरभ्य अन्तरिक्षपर्यन्तम् अन्तरिक्षादारभ्य पृथिवीपर्यन्तं च व्याप्नोतीति, तथा एतादृशे रथे सोमरूपा अश्वा अस्माभिर्युक्ताः सन्ति, अतः कारणाद् हे अश्विनौ युवां शीघ्रम् आगच्छतमिति भावार्थः ॥

मतीना' याचा अन्वय एकत्र केला म्हणजे सगळी अडचण दूर झाली. शिवाय अश्वींची प्रख्याति रथात बसून जातात अशी आहे, नावेत बसून जातात अशी नाही, आणि ते समुद्राच्या मध्यभागी राहतात अशीहि त्यांची प्रख्याति नाहीं.

'पार जावें म्हणून' = 'पाराय गन्तवे.' अक्षरशः अर्थ 'पैलतीराला जाण्यासाठीं.' 'पाराय' ही जी चतुर्थी 'पारं' या द्वितीयेबद्दल येथें योजिली आहे, तिजविषयीं सू. ४५, मं. ६ याजवर दिलेली टीप पहा.

हा जो 'पार' शब्द येथें वेदांत आढळतो तो फारकरून त्याच अर्थी अजूनहि साधारण मराठी भाषेत योजितात. वेदात 'पैलतीर' असा अर्थ आणि साधारण मराठीत 'जेथें पैलतीरास पायांनी जावयास उतार असतो अशी नदीमधली वाट' असा अर्थ आहे, विशेष भेद नाही. शब्द कधीं मरत नाहींत असा जो सिद्धांत आहे त्याचें हें एक उदाहरण होय. आपले मराठी माळी, कुणबी कोळी जेव्हां मराठी बोलतात तेव्हां प्राचीन ऋषि वेदांत रचून ज्या पवित्र शब्दांनीं अग्नि इत्यादि सामर्थ्यवान् देवांची स्तुति गात, त्या शब्दांनी आपण आपली वेदांतील प्राकृत भाषा बोलत आहों असे किती जणांस वाटत असेल बरें ?

८. [हे अश्वीनो], तुमचें विस्तीर्ण अरित्र द्युलोकाच्या [कांठावर] [आणि] [तुमचा] रथ अंतरिक्षाच्या कांठावर [आहे]; [आणि या] [आमच्या] यजनकर्मा[च्या योगा]नें [त्या रथास] [घोड्याऐवजीं] [आम्ही] सोमरस जोडिले आहेत.

8. Your vast *aritra* is on the border of Heaven, [and] [your] chariot [on that] of the firmament. Through [our] sacrifice the Somas are yoked [as horses] thereto.

८. हा मंत्र कठिण आहे. आम्हीं वर केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अश्वीनो, तुमचा रथ इतका मोठा आहे कीं, त्याचा मागचा भाग द्युलोकावर आहे, मधला भाग अंतरिक्षांत, आणि घोडे ज्या भागाला जोडितात तो भाग पृथ्वीवर आहे; आणि आमचे जे सोमरस हेच जणुं घोडे तुमच्या रथास आम्हीं जोडिले आहेत; तर अशा मोठ्या रथांत बसून तुम्हीं लवकर या.'

'विस्तीर्ण अरित्र'= 'पृथु अरित्रम्' 'अरित्र' याचा मूळचा अर्थ 'वल्हें' (दै. ब्रा. पार्यंतो मंदुजेणारेणेदने शनि नौ. दीर्घ यच्छति तान्यरित्राणि=जीं लाकडें नावेच्या बाजूला बांधलेलीं असतात आणि जीं पाण्यांत हालविल्यानें नाव लवकर जातें त्यांचें नाव अरित्रें, सायणाचार्य ऋ. १.११६.५. शिवाय ऋ. १०.६१ १० पहा) पण रथाच्या कोणत्या भागास 'अरित्र' म्हणतात हें समजत नाहीं. मागच्या बाजूचा कांहीं भाग असावासा दिसतें. सायणाचार्य (ऋ. २. १८. १ यावर) त्याचा अर्थ 'वक्त्र' असा करितात. तेथें रथास 'दशारित्र' (दहा अरित्रें, ज्यास आहेत तो) असें विशेषण दिलें आहे तें पाहा. पण 'वक्त्र' म्हणजे रथाचा कोणता भाग समजावयाचा हें निश्चयानें सांगवत नाहीं.

'अंतरिक्षाच्या कांठावर' = 'तीर्थे सिन्धूनाम' या ठिकाणीं तीर्थ शब्दाचा जो मूळचा अर्थ, 'उतरण्याची जागा,' 'किनारा' असा आहे तो आला आहे. या अर्थावरूनच 'घाट,' म्हणजे नदीच्या तीरावरील जागा हा, अर्थ आमचा आर्यावर्तचा अर्थ निघाला आहे. 'सिन्धु'शब्दाचा 'अंतरिक्ष' असा अर्थ घेतला त्याविषयी पृ ३५ म. ८ यावरील 'अंतरिक्ष' शब्दाविषयींची टीप पहा.

'[या आमच्या] यजन कर्माच्या योगानें... ...सोमरस [घोड्याऐवजीं] आम्हीं जोडिले आहेत'='वि पथा सोमा. 'इदे'... म्हणजे आमचा यज्ञाचें कर्म

दिवश्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे ।
स्वं वव्रिं कुह धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे ।
स्वम् । वव्रिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

भाषायाम्

९. हे कण्वाः (=कण्वपुत्राः), इन्दवः (=सोमाः) दिवः [पदे] (=द्युलोक... स स्थाने) वसु (=सम्पद्) [च] सिन्धूनां (=मर्यादारूपाणां नदीनाम्=अन्तरि... क्षस) पदे (=स्थाने) [वर्तते]। [एवं सति] [हे अश्विनौ], स्वं वव्रिं (=... स्मार्क शरीर) कुह (=कुत्र) धित्सथः (=यातु स्थापयितुम् इच्छथ)?

सोमरस अर्पण करीत आहो ते पाहून तुम्ही धावत या, जसे काय हे सोमरस तुमच्या रथास जोडलेले घोडेच होत. हे केवळ आलंकारिक बोलणे आहे, हे सांगावयास नकोच. पण ध्यानात ठेव-ण्याजोगी गोष्ट इतकी आहे की, प्राचीन ऋषि सर्व कार्य मंत्राने सिद्ध करीत, ते मंत्र म्हणत आणि ते म्हटल्याबरोबर मंत्र-सामर्थ्याच्या योगाने घोडे जोडले जात, रथ नसता एकदम प्रगट होत, देव एकदम धांवून येत वगैरे ज्या कथा पुराणादिक ग्रंथात प्रसिद्ध आहेत, आणि ज्या ख-ऱ्या होत असे सगळे लोक आता मानि-तात, त्या सर्व या मंत्रात उक्त असलेल्या आलंकारिक भाषणावरून घडल्या आ-हेत. पुराणादिकात सांगितलेल्या अतिश-योक्ति जरी वेदांत नाहीत तथापि वेदांचा साधेपणा, सरळपणा, त्यांची ... न्न वाणी आणि त्यांचा स्वाभावि... शालंकार हे अद्वितीय होत.

ह्या मंत्राचे वृत्त गायत्री आहे. ह्याचे पहिले दोन चरण अनुष्टुप् वृत्ताप्रमाणें, तिसरा चरण मुळीच नाहीं, आणि अनु-ष्टुपाचा जो चवथा चरण तो ह्याचा ति-रा अथवा शेवटचा चरण होय. अ... बरोबर म्हणता येण्यासाठी 'सिन्धू... पद आहे तें 'सिन्धूनआ' असे व... पाहिजे, म्हणजे

अस्त्रिं वां दिवस्पृथु ।
तीर्थे सिन्धूनआं रथः ॥
।
धिया युयुज्र इन्दवः ॥

अशा प्रकारची वृत्तरचना ... ष्कळ येते.

९. हे कण्वांनो, सोमरस द्युलोकाच्या ठायीं [आणि] संपत्ति अंतरिक्षाच्या ठायीं [भरली] आहे.— [तर] [हे अश्वीनो], [तुम्ही] आपलें शरीर कोठें ठेवूं इच्छितां?

9. The Somas, O Kanvas, [are] [in the space] of Heaven [and] wealth *in the space of the watery skies.*—Where [O Asvins], do you wish to place [your] own persons?

९. ह्याहि मंत्र नीट लागत नाहीं. यांत पहिल्या अर्धांत कण्वांस (म्हणजे ऋषींस जे आत ऋचांबरोबर अश्वीच्या पूजेत गुंतले आहेत त्यांस) संबोधन करून बोललें आहे, आणि त्या बोलण्याचा अनिनिकटसंबंध पुढच्या वाक्याशीं असता ते वाक्य अश्वींस संबोधून म्हटलें आहे. पण असे परोक्षपरोक्षव्यत्यय वेदांत बरेच असतात. पण ही गोष्ट एकीकडे ठेविली तरी ऋचेचा समग्र अर्थ नीट लागत नाहीं परंतु जो लागतो त्याचे तात्पर्य असें कीं. 'हे अश्वीनो, सगळें आकाश आणि त्यावरील द्युलोक सगळा भरून गेला आहे, तर तुम्ही आपले शरीर कोठें ठेवाल ? द्युलोक सोमानीं भरला आहे, आणि आकाश (अंतरिक्ष) संपत्तीनें भरलें आहे. त्यांत तुमच्या शरीराला जागा नाहीं.'

आता काठिन्य इतकेंच कीं, द्युलोकांत सोम आहेत आणि अंतरिक्षांत संपत्ति आहे आणि ती त्या प्रदेशांस भरून टाकण्याइतकी आहे असें म्हणावें कां? 'इन्दव' आणि 'वसु' या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमानें 'सोम' आणि 'धन' असा होतो याविषयीं तर संशय नाहीं

सायणाचार्य — " हे कण्वपुत्रांनो, " [अर्थात असे पुसा कीं] ' द्युलोका- " पासून सूर्यकिरण [प्रादुर्भूत झाले], " अंतरिक्षीं उदकाचा प्रवाह [प्रादुर्भूत ' झाला] [तर अशा समयीं] तुम्ही " आपलें शरीर कोठें ठेवूं इच्छितां?' "

प्रत्यक्षपरोक्षव्यत्ययाविषयीं समाधान वस्तुतः असें आहे कीं ऋषीच्या मनात प्रथम ' दिवः कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूना पदे । स्व वव्रिम् अश्विना कुह धित्सथ ? (= हे कण्वानो, सोमरस द्युलोकाच्या ठायीं आणि संपत्ति अंतरिक्षाच्या ठायीं भरली आहे, तर आतां अश्वी देव आपलें शरीर कोठें ठेवू इच्छितात ?)' असें म्हणावयाचें होतें. परंतु शेवटच्या चरणात ' अश्विना ' हे कर्तृपद तर पाहिजे असताहि वृत्ताला तितकीं अक्षरें जास्ती होऊ लागलीं,

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।
व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सू...।
वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया ।
अदर्शि वि स्रुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधु...
अदर्शि । वि । स्रुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. भाः (=उषसः प्रकाशः) अंशवे (=सोमाय=सोमपानार्थम्) अभू... (=आविर्भूत एव), सूर्यः (=सूर्यो देवः) [अंशवे=सोमपानार्थं] हिरण्... (=हिरण्यसदृशः) [अभूत् उ=आविर्भूत एव], [तथा] असितः (=कृष्ण... अग्निः) जिह्वया (=स्वकीयज्वालारूपया) [अंशवे=सोमपानार्थं] व्यख्यत् (=प्र...शितवान्) ॥

पश्य पश्य सोमपानार्थम् उषा देवी जातोदयास्ति, पश्य पश्य हिरण्यमयो ... सूर्यः सोमपानार्थं जातोदयोऽस्ति, पश्य पश्य कृष्णवर्त्मा देवोऽग्निरपि सोमपानार्थं स्व...यज्वालारूपया जिह्वया प्रकाशितोऽस्तीति भावः ॥

११. पारम् एतवे (=दुःखस्य पारं गन्तुं) साधुया (=साधुभूतः) ऋतस्य ... (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गः=सत्यभूतयज्ञरूपो मार्गः) अभूत् उ (=प्रादुर्भू...) वि अदर्शि (=... दिवः स्रुतिः (=द्युलोकस्य मार्गः=द्युलोकाय गन्तुं योग्यो मार्गः) ... येण दृष्टा) ॥

पश्य पश्य यज्ञरूपं सत्यधर्मं प्रवर्तयिता तेन च प्रवर्तनेन द्युलोकं प्रति नेय... सवित्रग्नीनाम् उदयरूपो मार्गः आविर्भूतोऽस्तीति भावगतम् ॥

यामर द्वितीय पुरुषी 'पितसपः' अशा प्रयोग पाहला.
ठिक मवाममागे मानहि कृनिय- | माम अनुगंभून 'मिथुनां दर्द', ... आहे तेथें 'मिथुनश्री पदं' ... जून पाहिजे.

१०. हा पहा सोम[पाना]साठीं [उषः]प्रकाश झाला, [हा पहा] सुवर्णासारिखा सूर्य [उगवला], [हा पहा] कृष्ण[मार्ग] [अग्नि] [आपल्या] जिभे[सहित] प्रगट [झा]ला आहे.

११. [दुःखाच्या] पैल तिरीं [जा]ण्यासाठीं [हा] सत्यधर्माचा [चां]गला मार्ग [प्रगट] झाला आहे [प]हा. [ही] स्वर्गलोकाची वाट दि[स]ूं लागली आहे पहा.

10. Lo! the light [of Ushas] has appeared for the Soma, [lo] the gold-like Sûrya (the sun) [has manifested himself], the black-[path] [Agni] has risen!

11. Lo the good road of the true religion for crossing over [misery] has manifested itself: [lo] the path to heaven has become visible.

---

१०. 'सोम[पाना]साठीं' = 'अं[ध]से.' ऋ. ५. ३६. १; ८. १७. ११ [हे] मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य [प]हा. इतरहि प्रमाणें पुष्कळ आहेत 'सोम[पाना]साठीं' उषा उगवली असे [सां]गण्याचें तात्पर्य असें कीं, उष:प्रभात होतांच नित्य सोमरस अर्पण केला जातो, म्हणून ऋषि असें कल्पितो कीं उषा उगवली आहे ती सोमरस पिण्याकरितांच उगवली आहे.

'कृष्ण[मार्ग] [अग्नि]' = 'असितः.' 'असित' शब्दानें अग्नि विवक्षित आहे असें सायणाचार्य म्हणतात. तो आपल्या जिह्वेसहित प्रगट झाला, म्हणजे आपल्या ज्वालारूप जिह्वेनें सोम पिण्याकरितां प्रज्वलित झाला असें समजावयाचें.

वृत्तसुगमार्थ हा मंत्र, "अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूरिभः।विभरदयत् जिह्वयासित" असा वाचावा

११ भावार्थः– 'उषेचा, आणि बालसूर्याचा उदय आणि अग्नीचें प्रज्वलन हीं झालीं आहेत पाहा हा जो उदय तो यज्ञरूप सत्कर्माचा प्रवर्तक आणि तोच स्वर्गलोकीं आम्हास घेऊन जाणारा मार्गच जणुं प्रगट झाला आहे.'

'वाट' = 'स्रुतिः.' ऋ. १०. ३२. ७; १. ४२ ३; ८. ९१. १; १०. ८८. १५; ६. २४. ४; ९. ७८. २; २ १३. १२ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा. या सर्व ठिकाणीं 'स्रुति'शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ 'मार्ग' हाच सायणाचार्यांनीं दिला आहे. असें असतां या प्रस्तुत स्थलीं मात्र 'प्रकाश'

तत्तदिद॒श्विनो॒रवो॑ जरि॒ता प्रति॑ भूषति ।
मदे॒ सोम॑स्य॒ पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

तत्ऽतत् । इत् । अ॒श्विनोः॑ । अवः॑ । ज॒रि॒ता । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ । मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

वा॒व॒सा॒ना वि॒वस्व॑ति सोम॑स्य पी॒त्या गि॒रा ।
म॒नु॒ष्वच्छं॑भू॒ आ ग॑तम् ॥ १३ ॥

व॒व॒सा॒ना । वि॒वस्व॑ति । सोम॑स्य । पी॒त्या । गि॒रा । म॒नु॒ष्वत् । शं॒ऽभू॒ इति॑ शं॒ऽभू॒ । आ । ग॒त॒म् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. जरिता (=स्तोता) तत् तत् (=पुनःपुनः इत) सोमस्य मदे (=सोमपान हर्षे जाते सति) पिप्रतोः (=उपासकान् धनदानादिना पूरयतोः) अश्विनोः (=अश्विदेवयोरेव) अवः (=अस्मदादिविषयकं रक्षणं) प्रतिभूषति (=प्रत्येक अलंकरोति=तदा तदा प्रशंसति) ॥

१३. हे शंभू (=कल्याणकारिणौ) [अश्विनौ] विवस्वति (=परिचरणवति यजमाने=परिचरणवत उपासकस्य गृहे) वावसाना (=वासयन्तौ=निवासकारि उपासकस्य गृहे चिरकालपर्यन्तं निवासं कर्तुम् इच्छन्तौ) [युवां] मनुष्वत् (=मनौ प्रजापतौ=प्रजापतेर्मनोर्गृहे पूर्वम् आगतवन्तौ तद्वत्) सोमस्य पीत्या (=सोमपान निमित्तेन=सोमपानार्थं) गिरा (=स्तुतिश्रवणार्थं च) आगतम् (=अत्र आगच्छतं ।

असा अर्थ करून 'तेजस्वी सूर्यांना प्रकाश प्रगट झाला' असे ते [illegible] भाष्य करितात.

या [illegible] असें उघड होतें की, आपले पूर्वज आर्य प्रभातकाळीं उठून देवांची स्तोत्रें आणि हवनें वगैरे उपासना करीत, आणि ती उपासना हा [illegible] उत्तम मार्ग होय असें मानीत.

'चांगला'='साधुना' [illegible] प्रथावरील टीपेंत 'बळकट' [illegible] वर दिलेली टीप पाहा.

'सत्यधर्मांना......मार्ग'='[illegible] पन्थाः.' ऋ. १. १२८. २; ७ [illegible] आणि ८. १२. ३ हे [illegible] [illegible] भाष्य पाहा. [illegible] स्पष्ट झाले आहे.

१२. अश्वींनीं अनेक वेळां केलेलें जे रक्षण तेंच कवि[जन] गाताणीत असतात : जे अश्वी सोमाच्या हर्षांत [उपासक लोकांचें] कल्याण करीत असतात.

12. The singer glorifies the oft-repeated protection by the As'vins, who in the exhilaration of the Soma do good [to their worshippers].

१३. हे कल्याणकारक [अश्वी देव] हो, यजमानाच्या घरीं वास करणारे [असे जे तुम्ही ते] सोम प्यावयाला [आणि] स्तोत्र [ऐकावया]ला मनूच्या येथें [येत होतां] तसे येथें या.

13. Loving to tarry with the worshipper come hither, ye beneficent [As'vins], as [you did of yore] to [the house of Manu, to drink [our] Soma [and] to [hear] [our] prayer.

---

१२. भावार्थः– 'अश्विनि माहात्म्य इतकें आहे कीं कविजन इतर देवाविषयींहि उदासीन होऊन त्यांनी (अश्वींनी) जे अनेक वेळीं अनेक मनुष्यांचें संरक्षण केलें त्याविषयींच कीर्ति गात असतात; आणि हे अश्वीदेव सोम पिऊन प्रसन्न झाले म्हणजे ते आपल्या भक्तास धनधान्य देऊन समृद्ध करितात.'

'अनेकवेळां केलेलें जें संरक्षण तें' = 'तत् तत् अवः'. अक्षरशः अर्थ 'तें तें संरक्षण'; म्हणजे जें जें अश्वींनी केलें असी प्रसिद्धि आहे तें तें.

'जे कल्याण करित असतात' = 'पिप्रतोः'. अक्षरशः अर्थ 'भरण करित असतात,' पोषण करित असतात. सोम पिऊन देव प्रसन्न होतात आणि सोमपानापासून झालेला जो हर्ष अथवा अम्मद त्याच्या योगानें उपासकास इष्ट वस्तूचा लाभ करून देतात असें वेदांत जिकडे तिकडे सांगितलें आहे.

१३ भावार्थ – 'हे कल्याणकारक अश्वींनो, उपासकाच्या घरीं येऊन सोमपानाचें आणि स्तुतिश्रवणाचें सुख भोगित राहणें हें तुम्हास आवडत असतें तर तुम्ही पूर्वी सर्वां मनुष्यांचा आदि पुरुष म्हणजे प्रजापति जो मनु त्याच्या येथें सोमपानार्थ आणि स्तुतिश्रवणार्थ जसे येत होतां तसे आज आमचे घरीं या'

'कल्याणकारक'='शंभू'. हें विशेषण लक्षांत ठेवावें. आपले पूर्वज आर्य आपल्या देवास क्रूर, अनिष्टकारक, घातकी अथवा पटकीने वगैरे जीव घेणारे असें मानीत नव्हते, तर कल्याण करणारे असें समजत याविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'यजमानाच्या घरीं'= 'विवस्वति'.

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् ।
ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् ।
ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् ।
अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।
अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अश्विनौ,] परिज्मनोः (=परितो गन्त्रोः=सूर्याचन्द्रमसाविव प्रदक्षिणीकुर्वतोः) युवोः (=युवयोः) श्रियम् अनु (=आगमनरूपं प्रकाशं युवयोः प्रकाशमानाद् उदयाद् अनन्तरम्) उषाः उपाचरत् (=आगच्छति) [युवां हि] अक्तुभिः (=रात्रौ) [आर्पितानि] ऋता (=ऋतानि यज्ञगतानि हवींषि) वनथः (=कामयेथे) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे अश्विनौ, यद्यपि उषाः पूर्वस्मिन्नेव प्रातःकाले उदेति तथापि युवां तावत् तस्या अपि पूर्वमेव सति रात्र्या महत्यवशेषे उदितः । युवां रात्रावर्पितं हविः कामयेथे नतूदितात् सूर्यादनन्तरम् आर्पितम् इति ॥

१५. हे अश्विनौ, उभा (=उभौ) [युवां] पिबतम् (=अस्माभिः अर्पितं सोमं पिबतम्), उभा (=उभावपि) नः (=अस्मभ्यम्) अविद्रियाभिः ऊतिभिः (=अनिन्दितैः संरक्षणैः सह) शर्म (=सुखं) यच्छत (=प्रयच्छतं=दत्तम्) ॥

अक्षरशः अर्थ 'यजमानाच्या येथे.' जसा एखाद्या पाहुण्याचा सत्कार झाल्याने वगैरे तो पाहुणा प्रसन्न होतो, आणि यजमानाच्या घरी फार दिवस राहू इच्छितो तसे अर्थातच हे राहू इच्छितात असे तात्पर्य आहे.

'मनूच्या येथे' = 'मनुष्वत्.' सू. ४६ म. १ ? यावरील टीप पहा. 'मनुष्वत्' म्हणजे 'मनुष्याप्रमाणे' (या) असा अर्थ संभवेल. पण आम्ही सायणाचे अनुसरलो आहो.

१४. [विश्व]प्रदक्षिणा करणारे [असे जे] तुम्ही [ते] प्रकाशल्यानंतर उषा [देवी] येत असते. तुम्हांस रात्रीं [केलेली] उपासना आवडते.

१५. हे अश्वी हो, तुम्ही उभयतां प्या, उभयतां उत्तम प्रसादांहित आम्हांस सुख द्या.

14. After the bright appearance of ye that go round [the universe] the [Goddess] Ushas comes. Ye love oblations [offered] at night.

15. Drink ye both, As'vins, grant ye both happiness unto us with blameless favours.

---

१४. 'हे अश्वीनो, उषःकाल झाल्यार अथवा सूर्योदय झाल्यावर दिलेले हवि तर देवास जसे आवडते तसे तुम्हास आवडत नाहीं, उषःकाल होण्यापूर्वीच आणि अजून बरोच रात्र असताहि देलेले जे हवि, ते तुम्हास प्रिय असते म्हणून तुम्ही उषेच्या पूर्वीच उगवत असतां, आणि तुम्ही उगवून गेल्यावर मग उषा उगवत असते,' असे तात्पर्य.

'प्रदक्षिणा करणारे' = 'परिज्मनोः'. अश्वी म्हणजे शुक्रासारिखे मोठ्या पाहाटेस उगवणारे दोन तारे होत अथवा त्यासारिखेच कोणी देव होत अशाविषयी पूर्वी सू. ३ मंत्र. १ यावर टीप दिली आहे ती पाहा. जशी उषा देवी, अथवा जसे सूर्यचंद्र पृथिवीस प्रदक्षिणा करितात तसेच हे अश्वीदेव करितात असे कवीचे हृद्ट.

१५. हा मंत्र सूक्ताचा उपसंहार आहे. म्हणून कवीच्या मनात जे मागावयाचे आहे ते यात मागितले आहे. ते हे की, दोनी अश्वींनी येऊन कवीने अर्पण केलेला सोम प्यावा, आणि कवीचे सरक्षण अशा रीतीने करावे की त्याविषयीं कोणासहि निंदा करिता येऊं नये, आणि कवीला सुख व्हावे

हा साधा, तथापि सुंदर मंत्र वाचून असा उद्गार येतो की, प्राचीन ऋषि भक्तिमान्, देवाविषयीं प्रांजल आणि आपल्या निर्बलत्वाविषयीं सज्ञान असताहि आपल्या पौराणिकांनी त्यास तपोबळाने देवाविषयीं उन्मत्त, देवास लात मारणे इतके उद्धट आणि ज्ञानसागर आणि तपोबळाच्या योगाने ऋद्धिसिद्धीचे नायक असे बनविले आहेत पाहा! तेव्हा वेदाचा अर्थ मनुष्यास होणे नाहीं, आणि जो कर्म लागेल त्याचे निसतान होईल असी समजूत सर्वत्र करून देणे आणि त्याप्रमाणे वर्तणे, हे पौराणिकास आणि त्याच्या अनुयायीस अवश्य होय यात संशय नाहीं.

सूक्तम् ४७.

प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः । अश्विनौ देवता । प्रथमातृतीयाया अनुष्टुप् बृ
द्वितीयाचतुर्थ्योस्तु पुनः सतोबृहत्यः ।

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।
तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।
तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअह्न्यम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशु

भाषायाम्.

१. हे ऋतावृधा (=ऋतावृधौ=यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ), मधुमत्तमः (=
शयेन मधुरः) सुतः सोमः (=अभिषुतः सोमरसः) अयं वाम् (=अत्र यु
युवयोरर्थे अत्र) [वर्तते] । तं तिरोअह्न्यं (=पूर्वस्मिन् दिने अभिषुतं) [
[युवां] पिबतम्, [अपि च] दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) रत्नानि (
णमानि धनानि) धत्तं (=प्रयच्छतम्) ॥

सूक्त ४७.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व (जो पूर्वीच्या सूक्ताचा कर्ता तोच). देवता—अश्वी देव. वृत्त विषम ऋचांचें (म्हणजे १ ली, ३ री, ५ वी, इत्यादिकांचें) बृहती, आणि सम ऋचांचें (२ री, ४ थी इत्यादिकांचें) सतोबृहती.

१. हे [यज्ञरूप] सत्याच्या योगानें आनंद पावणारे [अश्वी] हो, हा [पहा] तुम्हांसाठीं परम मधुर सोमरस काढिला [आहे]. [तर] हे अश्वी हो, तो काल काढिलेला [सोमरस] तुम्ही प्या आणि उपासकाला धनें द्या.

Hymn 47.

To the *As'vins*. By *Praskanva* the son of *Kanva*. Metre—the *Brihati* of those that are uneven (i.e. 1,3,5, &c.) and the *Sato-brihati* of those that are even (i.e. 2, 4, 6, &c).

1. Here [is] the sweetest Soma extracted for you, O As'vins rejoicing in sacrifice. Drink that [Soma] [which was] prepared yesterday [and] confer blessings upon the sacrificer.

---

१. हेहि सूक्त अश्वी देवाविषयींच आहे. आणि पूर्वीच्या कर्त्याचेंच आहे.

या मंत्रांत वर्षि अश्वांस म्हणतो कीं, ' हा येथें फार गोड आणि तुला कालच काढिलेला सोमरस तुम्हांस अर्पण केला आहे; तर हे यज्ञापासून आनंद पावणारे अश्वी हो, हा सोमरस तुम्हीं प्या आणि अर्पण करणाऱ्या आम्हांस उत्तम उत्तम संपत्ति द्या.'

' [यज्ञरूप] सत्याच्या योगानें आनंद पावणारे' = 'ऋतावृधा ' अक्षरशः अर्थ 'सत्याच्या योगानें वाढणारे' अथवा 'संतोष पावणारे.' आमचे पूर्वज आर्य जी देवांची उपासना करीत त्यास ते यज्ञ म्हणत आणि तसा यज्ञ करून देवास जें भजणें त्यास 'ऋत' (=सत्य) आणि तद्विरुद्ध जें आचरण त्याला ते ' अनृत ' (=असत्य) असें म्हणत असत. आर्यांनी जो येथें अर्थ केला आहे त्याविषयीं सू. ४४, मं. १४ यांजवरील टीप पाहा.

' काल काढिलेला' = 'तिरो अह्न्य.' सू. ४५ मं. १० यांजवरील टीप पाहा.

या मंत्राचें वृत्त 'बृहती' आहे. 'बृहती' वृत्ताचें लक्षण असें आहे कीं, ' बृहती ' वृत्त म्हणजे अनुष्टुप् छंदच समजावयाचा, मात्र तिसऱ्या पदांत आठ अक्षरें न

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।
कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।
कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् । हवन्ते ।
अश्विना ॥ ४ ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।
ताभिः ष्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।
ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् ।
सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

४. हे विश्ववेदसा (=विश्ववेदसौ=सर्वज्ञौ) (अश्विनौ), [युवां] त्रिसधस्थे बर्हिषि (=कक्ष्यात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते दर्भे) यज्ञं मध्वा (=मधुना) मिमिक्षतम् (=सेक्तुमिच्छतं=सिञ्चतम्) । कण्वासः (=कण्वाः=कण्वकुलोत्पन्ना मदादयः पुरुषा) [हि] वा (=युवयोरर्थं) सुतसोमाः (=अभिषुतसोमाः) [सन्तः], अभिद्यवः (=अभिगतदीप्तयः=तेजस्विनः) [सन्तः], हे अश्विना (=अश्विनौ), युवां हवन्ते (=आह्वयन्ते) ॥

५. हे अश्विना (=अश्विनौ), याभिः अभिष्टिभिः (=रक्षाभिः) युवं (=युवां) कण्वम् (=अस्मत्कुलस्य आदिपुरुषं महर्षिं) प्रावत (=रक्षितवन्तौ), ताभिः हे शुभस्पती (=कल्याणाधिपती), अस्मान् (=कण्वकुलोत्पन्नान् पुरुषान्) सु (=सुष्ठु) अवतं (=रक्षतम्), [अपि च] हे ऋतावृधा (=ऋतावृधौ=यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ) [अश्विनौ] [इमं सोम] पातं (=पिबतम्) ॥

४. हे सर्वज्ञ [अश्वी] हो, त्रिस्थली दर्भांवर तुम्ही मधानें [आमचा] यज्ञ भिजवा. हे अश्वी [देव] हो, कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन तुम्हांकरितां सोमरस काढून तुम्हांस हाक मारीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, ज्या कृपावलोकनांनी तुम्ही कण्वाला रक्षितें झालां त्याच कृपावलोकनांनीं, हे कल्याणाचे अधिपती हो, आम्हांस तुम्ही संरक्षा; [आणि] हे यज्ञानें आनंद पावणारे अश्वी हो, [हा आमचा] सोमरस प्या.

4. Sprinkle with honey the sacrifice, O omniscient [As'vins], on the three-fold Kus'a–[grass]. The bright Kanvas, having extracted the Soma for you, are, As'vins, invoking you.

5. With those kindnesses with which, As'vins, you did protect Kanva, protect us well, lords of bliss, [and] O [gods] rejoicing in sacrifice, drink [our] Soma

---

४. भावार्थ.–' हे अश्वींनो, प्रसिद्ध कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही सोम काढून तुमचें आह्वान करीत आहों. तर तुम्ही या, आणि तीन ठिकाणीं आथरलेले जे दर्भ त्यांवर बसून आमचा यज्ञ तुमच्याजवळ असलेल्या मधूनें गोड करा.'

' त्रिस्थली दर्भांवर ' = ' त्रिषधस्थे बर्हिषि ' म्हणजे तिघांस बसण्यास जागा होईल अशा रीतीनें आथरलेल्या दर्भांवर बसून. सर्व देवांस दर्भ आथरतेवेळीं तिघांस जागा होई अशा रीतीनें आथरीत असल्याविषयीं कोठें सांगितलेलें आढळत नाहीं. तेव्हां अशा प्रकारचे दर्भ 'तीन-स्थानी' 'त्रिकोणी' असा अर्थ घेऊन 'तीनदा' [illegible] आणणारे, आणि 'तीनदा' [illegible] देणारे, आणि 'तीनदा' [illegible] देणारे जे अश्वी देव त्यांच्याच [illegible] असें रीतीनें दर्भ आथरीत असें दिसतें. सू ३४, मं. ५–१२ पाहा.

' मधानें यज्ञ भिजवा ' = ' मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ' सू ३४, मं ३ आणि त्यांजवरील टीप पाहा. अश्वी देव आपल्या रथांत मधु घेऊन येतात असें वेदांत सांगितलें आहे.

' कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन ' = ' अभिद्यव कण्वास ' म्हणजे [illegible], आणि [illegible] जे कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही ते. हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. [illegible] ' अभिद्यवः ' याचा ' तेजस्वी ' असा अर्थ न करितां [illegible] ([illegible] अभि [illegible]) असें [illegible] ' अभिद्यु ' हा शब्द [illegible] देणें असा [illegible] सर्व [illegible]

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।
रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना
रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम्
पुरुऽस्पृहम् ॥ ६ ॥

भावार्थम्.

६. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ) अश्विना (=अश्विनौ), सुदा[से]
(=पिजवनपुत्राय एतन्नामकाय राज्ञे) [युवयो]रथे वसु (=अन्नादिसद्[...])
बिभ्रता (=बिभ्रतौ=धारयन्तौ) [सन्तौ] [युवां] पृक्षः (=अन्नानि=अन्नवैपुल्यम्)
[अ]वहतम् (=आनीतवन्तौ)। [तौ युवा] समुद्रात् (=अन्तरिक्षात्) उत वा
(=अथवा) दिवस्परि (=द्युलोकात्) पुरुस्पृहं (=बहुभिः स्पृहणीयं) र[यिं]
(=सम्पदम्) अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) धत्तं (=स्थापयतम्=आनीय प्रयच्छतम्)।

पाहाता आम्हांस सायणाचार्यांचाच अर्थ खरा दिसतो. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'अभिद्यु' म्हणजे ज्यांला प्रकाशाची प्रभावळ आहे, अर्थात् जें 'तेजस्वी' होत ते. हा अर्थ बहुतकरून सर्व स्थळी जुळतो. ऋग्वेदांत 'अभिद्यु' हें विशेषण बहुतकरून देवांस लाविलेलें आढळतें. त्याचा अर्थ 'प्रभापल्लवित' म्हणजे ज्याच्या आसपास कांतीची प्रभावळ आहे तो.

५. प्रस्कण्व ऋषि म्हणतो की, 'हे अश्वीहो, आमचा मूळपुरुष कण्व ऋषि त्याचे अनेक प्रसंगीं तुम्हीं आपल्या कृपेनें संरक्षण पूर्ण केलें; तो जसा तुमची उपासना करीत असे तसेच त्याचे वंशज आम्हीहि करीत आहों. तर हे कल्याण[रूपा], आणि यज्ञापासून आनंद पावणारे [दे]वहो, तुम्ही हा आमचा सोमरस [घ्या], आणि कण्वाचें संरक्षण केलें तसें आमचेंहि संरक्षण उत्तम रीतीनें करा.'

या सूक्ताचा कर्ता कण्वकुळांतील प्रस्कण्व आहे हें लक्ष्यांत ठेविलें तर या मंत्रावरून असें अनुमान काढावयाचें की, अशी देवांची कण्वकुळांत वंशपरंपरेनें उपासना होत असे. आलीकडे तरी कोणी मनुष्य आपल्या कुळदेवतेला मानत करून ध्यावयाची असली म्हणजे आमच्या वाडवडिलांचें संरक्षण केलें तसेंच आमचेंहि कर अशी प्रार्थना करण्याची चाल आहे.

या मंत्रावरून आपल्या आर्य पूर्वजांची देवाविषयीं भक्ति, श्रद्धा आणि वाडवडिलांचें संरक्षण केलें त्याप्रमाणें आम्हांलेंहि संरक्षण देव करितील असा मोठा भरंवसा उघड दिसून येतो.

६. हे पराक्रमशाली अश्वी [देव] हो, तुम्ही सुदास [राजा]साठीं धनधान्यसंपत्ति रथांत भरून घेऊन आलां; [तर] ज्याची इच्छा सर्वांनीं करावी असें वैभव अंतरिक्षांतून अथवा द्युलोकांतून [आणून] तुम्ही आम्हांस द्या.

6. Carrying wealth in [your] chariot you brought, valiant As'vins, affluence to Sudâs. Grant us [then], either from the sky or from the heaven wealth that many may envy.

या मंत्राचें वृत्त 'बृहती' आहे. वृत्तनियमानुरोधानें तिसरा चरण 'ताभिः सु अस्मान् अवत शुभस्पती' असा पदपाठांत असल्याप्रमाणें संहितेंत वाचावा म्हणजे यथास्थपादप्रमाणें लागेल.

---

६. या मंत्रांत ऋषि म्हणतो कीं, हे अश्वीनो, तुम्ही 'सुदास' म्हणून जो पिजवनाचा प्रसिद्ध पुत्र राजा होऊन गेला त्याला शत्रूंशीं युद्धप्रसंगीं यश देऊन तुम्ही आपल्या रथांतून अन्नादि संपत्ति भरून आणून देत होतां, त्याप्रमाणेंच आज आम्हांसहि सर्वांच्या मनांत भरण्याजोगी संपत्ति द्या, मग ती तुम्ही आकाशांतून आणा, अथवा स्वर्गांतून आणा. तुमचा रथ आकाशांतून जसा फिरतो तसा स्वर्गमार्गांतहि फिरत असतो.

सुदास् या नांवाचा एक प्रसिद्ध राजा वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितला आहे. त्याच्या बापाचें नांव 'पिजवन' अथवा 'दिवोदास.' (ऋ. ७. १८. २५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा) तो 'तृत्सु' म्हणून लोक होते त्यांचा राजा होता, आणि वसिष्ठ हा तृत्सूंचा पुरोहित होता तर दिवसापासून तें प्रतिष्ठास आलें असें ऋग्वेदांत वर्णिलें आहे. हा सुदास् राजा कोणी दाहा राजांबरोबर लढत असतां त्याला इंद्रानें साहाय्य केलें आणि त्यामुळें तो यशस्वी झाला असें ऋ. ७ १८ इत्यादिक सूक्तांत सांगितलें आहे

'तुम्ही सुदास [राजा]साठीं धनधान्यसंपत्ति रथांत भरून घेऊन आलां'= 'सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतम्.' अक्षरशः अर्थ, 'सुदाससाठीं रथांत धन भरून अन्न घेऊन आलां,' म्हणजे, 'अन्नरूप धन सुदाससाठीं रथांत भरून घेऊन आलां.'

'अंतरिक्षांतून'= 'समुद्रात्.' येथें अंतरिक्षास 'समुद्र' असें नांव दिलेलें ध्यानांत ठेवावें. समुद्रांत जसा पाण्याचा संचय असतो तसा अंतरिक्षांत मेघरूपानें पाण्याचा संचय असतो म्हणून अंतरिक्षासहि समुद्र हें नांव पडलें आहे. सू ३४, म. ६ यावरील 'अंतरिक्ष' या शब्दावरची टीप पहा, आणि सू

यन्नासत्या पराव॒ति यद्वा॒ स्थो अधि॑ तु॒र्वशे॑ ।
अतो॒ रथे॑न सु॒वृता॑ न॒ आ ग॑तं सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ ॥ ७ ॥

यत् । ना॒स॒त्या॒ । प॒रा॒ऽवति॑ । यत् । वा॒ । स्थः । अधि॑ । तु॒र्वशे॑ ।
अतः॑ । रथे॑न । सु॒ऽवृता॑ । नः॒ । आ । ग॒त॒म् । सा॒कम् । सूर्य॑स्य ।
र॒श्मिऽभिः॑ ॥ ७ ॥

अ॒र्वाञ्चा॑ वां॒ सप्त॑योऽध्वर॒श्रियो॒ वह॑न्तु॒ सव॒नेदुप॑ ।
इषं॑ पृ॒ञ्चन्ता॑ सु॒कृते॑ सु॒दान॑व॒ आ ब॒र्हिः सी॑दतं नरा ॥ ८ ॥

अ॒र्वाञ्चा॑ । वा॒म् । सप्त॑यः । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रियः॑ । वह॑न्तु । सव॑ना । इत् । उप॑ ।
इष॑म् । पृ॒ञ्चन्ता॑ । सु॒ऽकृते॑ । सु॒ऽदान॑वे । आ । ब॒र्हिः । सी॒द॒त॒म् ।
न॒रा॒ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=असत्यरहितौ) [अश्विनौ], यद् (=यद्यपि) [युवां] परावति (=दूरदेशे) [स्थः] यद्वा (=अथवा यद्यपि) अधि तुर्वशे (=एतन्नाम्नः कस्यचित् प्रसिद्धस्य उपासकस्य गृहे) [समीपे] स्थः, तदपि अतः (=तस्माद् दूरप्रदेशात् अथवा तुर्वशगृहात्) सुवृता रथेन (=शोभनवर्तनं युवयो रथमधिष्ठाय) सूर्यस्य रश्मिभिः साकं (=सूर्यप्रकाशोदयकाले, सूर्यतेजोयुक्तौ वा), नः (=अस्मान् प्रति) आगतम् (=आगच्छतम्) ॥

८. [हे अश्विनौ,] अध्वरश्रियः (=यागसेविनः=नित्यमेव यज्ञं प्रति गन्तारो) [युवयोः] सप्तयः (= अश्वाः) वां (=युवां) सवना [नि]इत् उप (=सवनानां समीपमेव) अर्वाञ्चा वहन्तु (=अर्वाञ्चौ वहन्तु=अर्वाग् वहन्तु=आवहन्तु) । सुकृते (=सुकर्मकारिणे) सुदानवे (=शोभनहविर्दानयुक्ताय) [यजमानाय] इषं पृञ्चन्ता (=अन्नं पृञ्चन्तौ=गव्यादिसंबद्धं पूरयन्तौ=ददतौ) [युवां] हे नरा (=नरौ=नेतारौ) [अश्विनौ], बर्हिः आसीदतम् (=आगत्य दर्भासनोपरि निषीदतम्) ॥

---

३५. मंत्र ८ यांतल्या 'अंतरिक्ष' शब्दाच्या टीप पाहा.

या मंत्रांत इत्र मध्येच अमन्त्र- मुळें पहिला चरण यशस्वात्मामार्गे लागला म्हणून 'सुदासे' यांतील 'से' न्हस्व वाचावी.

७. हे सत्यवंत अश्वी हो,[तुम्ही] दूर अंतरावर [असा], किंवा तुर्वशाजवळ असा,—तेथून [तुम्ही] [आपल्या] चांगला फिरणाऱ्या रथांत [बसून] सूर्याच्या किरणांबरोबर आम्हांकडेस या.

7. Whether you are, O truthful As'vins, far off at a distance or [near] with Turvas'a, come [ye] thence unto us in [your] easy-rolling car, to-gether with the rays of the sun.

८. [हे अश्वी देव हो,] तुमचे यज्ञगामी अश्व तुम्हांला थेट आमच्या यज्ञांकडेस घेऊन येओत. सत्कर्में करणाऱ्याला [आणि] चांगलें हवि अर्पण करणाऱ्याला धनधान्य देणारे [जे तुम्ही ते] [शूर अश्वी] हो, इकडे [येऊन] [आमच्या या] दर्भांवर बसा.

8. May [your] horses, accustomed to repair to sacrifices, bring you hither direct to our sacrifices. Bestowers of food upon the doer of good deeds [and] upon the giver of good gifts, come brave [As'vins], and sit upon the kus'a-[grass].

---

७. यांत अश्वीस अशी प्रार्थना आहे कीं, 'ते आकाश, द्युलोक इत्यादि दूर प्रदेशांत असोत अथवा पृथ्वीवर त्यांच्या 'तुर्वशादि' प्रिय उपासकाच्या घरीं असोत, कोठें असतील तेथून आपल्या चपळ रथांत बसून सूर्यकिरणांबरोबर सूक्तकर्त्या प्रस्कण्व ऋषीजवळ यावें'

'तुर्वशाजवळ'='अधि तुर्वशे' ऋ ८. ४. १ पाहा. 'तुर्वश' नांवाचा कोणीएक मनुष्य ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितला आहे तो 'यदु', 'अंगिरस्' इत्यादिकांप्रमाणें एका लोकांचा मूळ पुरुष असावा असें आढळतें आणि प्रस्तुत स्थलीं तरी 'तुर्वशाजवळ' म्हणजे 'तुर्वश' कुळांत जन्मलेल्या लोकांच्या घरीं असाच अर्थ इष्ट आहे. 'तुर्वशाचे घरीं न राहतां आमचे यज्ञाचे घरीं ये' असें मक्समूलरांचें निरक्षित पृ ३६, मंत्र १८ पाहा

'चांगला फिरणाऱ्या रथांत बसून'='सुवृता रथेन' म्हणजे ज्या रथाचीं चाकें शीघ्रगामी होत अश्वीच्या रथाविषयीं पूर्वी पुष्कळ सांगितलेंच आहे

'सूर्याच्या किरणांबरोबर'='सूर्यस्य रश्मिभिः' म्हणजे सूर्योदयकालीं असें सायणाचार्य म्हणतात परंतु अश्वी येण्याचा काल सूर्योदयापूर्वी फार वेळ असतो असें इतर ठिकाणीं सांगितलें आहे; म्हणून 'सूर्यकिरणांबरोबर' म्हणजे सूर्योदयापूर्वी जसें कांहीं प्रकाशानें दिशा फांकतात त्या प्रकाशासहित असें यांचें इष्ट दिसतें. अथवा सूर्याचें जें तेज तें घेऊन एक म्हणजे सूर्याच्या किरणांप्रमाणें तेजस्वी रथांत बसून असाहि इष-

तेनं नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।
येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेनं । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।
येनं । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥९॥

भाष्यम्.

९. हे नासत्या (=असत्यरहितौ) [अश्विनौ], येन [रथेन] [युवां] शश्वत् सदा (=सर्वदा) दाशुषे (=हविर्दात्रे यजमानाय) वसु (=धनम्) ऊहथुः (=प्रापितवन्तौ=प्रापयथः) तेन सूर्यत्वचा (=सूर्यसमानेन) रथेन (=तं युवां रथमधिष्ठाय) मध्वः सोमस्य पीतये (=मधुरस्य सोमस्य पानाय) आगतम् (=आगच्छतम्) ॥

वतें. पुढें नववा मंत्र आणि त्यावरील टीप पाहा.

या मंत्रांत 'रथेन' हे पद आहे त्यांतील 'न' ओढून दीर्घ म्हटला म्हणजे तिसरा चरण वंशस्थाप्रमाणें लागेल.

८. अश्वींस अशी प्रार्थना आहे कीं, 'हे अश्वींनो, तुमच्या रथाचे घोडे नवीन आहेत अथवा त्यास मार्ग ठाऊक नाहीं असें नाहीं; ते नित्यशः यज्ञाप्रत जाणारे आहेत. यास्तव ते आज तुम्हास येथे आणोत, आणि मार्गांत दुसऱ्या कोणत्याहि उपासकाजवळ घेऊन न जाओत, थेट आमच्याच यज्ञाकडेस घेऊन येओत, आणि तुम्ही येऊन तुम्हांसाठीं आम्हीं कुशासन आंथरलें आहे त्याजवर बसा, कारण कीं सुकृत्ये आणि सुसेवा करणाऱ्या उपासकास तुम्ही धनधान्यसंपत्तीने भरून टाकणारे आहां.'

'यज्ञगामी '=' अध्वरश्रियः'. म्हणजे यज्ञाप्रत जात असणारे. हा सायणानीं केलेला अर्थ योग्य आहे. 'यज्ञाला शोभविणारे' असा जो कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् अर्थ करितात तो निराधार दिसतो.

'घेऊन येओत '='अर्वाञ्चा वहन्तु' सू. ३४ मं. १२ याजवरील टीप पाहा.

'धनधान्य देणारे '= 'इषं पृञ्चन्तौ.' अक्षरशः अर्थ 'अन्न भरपूर करणारे'. ऋ. ६. ६८. ८; ८. ५. ३६ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तसुखासाठीं प्रथम चरण,

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियः

असा, आणि तिसरा चरण,

इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानवे

असा म्हणावा; म्हणजे 'चा' 'यो' 'पृ' हीं अक्षरे दीर्घ असताहि ऱ्हस्व म्हणावीं, आणि तसे केलें असता सतोबृहती छंदास इष्ट असल्याप्रमाणे वंशस्थवृत्ताप्रमाणें लागतील.

९. हे सत्यवंत [अश्वी] हो, [तुम्ही] ज्या रथांत [भरून] उपासकासाठीं नित्य धन आणीत असतां त्या सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज [तुमच्या] रथांत [बसून] [तुम्ही] मधुर सोमरस पिण्याकरितां या.

9. In that car, bright as the sun, truthful [As'vins], in which you ever bring wealth to the worshipper, come hither to drink the sweet Soma.

---

९. ज्या तेजःपुंज रथांत अश्वी बसून आले म्हणजे उपासकाला धनप्राप्ति होते, त्या रथांत बसून अश्वींनी यावें आणि आपण अर्पण केलेला गोड सोमरस प्यावा, अशी प्रस्कण्व या मंत्रात प्रार्थना करीत आहे

'नित्य आणीत असता '='शश्वद् ऊहथुः.' अक्षरशः अर्थ 'नित्य आणिते झाला होता.' वेदांत रीतिवर्तमान काळाच्या बजी पूर्णवर्तमान काळचा प्रयोग होत असतो, असे पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'सूर्याप्रमाणे तेजःपुंज' =' सूर्यत्वचा.' अक्षरशः अर्थ सूर्याप्रमाणे कांति आहे ज्याची. ऋ ८. ८ २ आणि त्यावरील सायणभाष्य पाहा.

हा मंत्र वृत्तसुखासाठीं खालीं लिहिल्याप्रमाणे म्हणावा, म्हणजे वृत्तानें खरें स्वरूप दृष्टीस पडेल:—

'तेन नासत्या आगतं ।
रथेन सूरिअत्वचा ।
येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु ।
मध्वः सोमस्य पीतये ।'

१०. आम्ही स्तोत्रांनीं आणि गायनांनीं विपुलधनवंत [अश्वी-स] [आमचें] संरक्षण करण्यासाठीं इकडे [या अशी] मोठ्यानें हाक मारीत आहों. कारण कीं हे अश्वी [देव]हो, कण्वांच्या प्रिय गृहीं [तुम्ही] सदैव सोम पीत आलां आहां.

10. With hymns and with songs we loudly call the wealthy [As'vins] hitherward for [our] protection. For, Asvins, you have ever drunk the Soma in the beloved house of the Kanvas.

१०. हा मंत्र सूक्ताचा उपसहार आहे. यात सूक्तकर्ता असें प्रार्थितो कीं, 'हे अश्वी देवहो, तुम्ही आमच्या या कण्वकुळांत परंपरागत पिढ्यानपिढी सोम पीत आलां आहां, म्हणजे तुमची उपासना आम्ही आज नवीन करितो आहों असें नाहीं. आमच्या वाडवडिलांपासून आमच्या गोत्रांत तुमची उपासना होत आली आहे. आणि कण्वानीं आपल्या घरीं तुम्हास अर्पण केलेला सोम इतक्या औत्सुक्यानें पीत आला आहां कीं, कण्वाचें घर तुम्हास त्यामुळें प्रिय झालें आहे. त्या चालीला अनुसरून आम्ही आज तुमच्या नावानें हे आणि यासारिखीं दुसरीं सूक्तें रचून म्हटलीं आहेत, आणि तुम्हीं येऊन आमचें रक्षण करावें असें प्रार्थीत आहों तर हे अश्वी हो, तुम्ही आमचें पाटराखे व्हा'.

या मंत्रात प्रथमार्धात परोक्ष निर्देश असून उत्तरार्धात प्रत्यक्ष निर्देश आहे अशी उदाहरणें पूर्वी आलींच आहेत.

'स्तोत्रांनीं आणि गायनांनीं'='उक्थेभि. अर्कैः.' सायणाचार्य 'उक्थ' म्हणजे 'शस्त्र' असें म्हणतात. शस्त्र म्हणजे जें स्तोत्र केवळ मोठ्यानें अथवा हळू म्हणावयाचें, गावयाचें नव्हे तें. आणि जें स्तोत्र गाऊन म्हणावयाचें त्याला वैदिक भाषेत स्तोम म्हणतात.

'इकडे [या अशी]'='अर्वाक्' या 'अर्वाक्' अव्ययाचा प्रयोग येथें 'आ' या उपसर्गाच्या अर्थी केलेला आहे.

'पीत आला आहा'='पपथुः.' रीतिवर्तमानाबद्दल पूर्णवर्तमान.

या मंत्रात अश्वीची प्रीति उपासकांवर कशी आहे आणि त्याची विनवणी किती नम्र रीतीनें मरकण्व करीत आहे ती पहा या नम्रतेशीं पुराणाचा उद्धतपणा ताडून पाहिला म्हणजे किती अंतर दृष्टीस पडते!

वृत्तसुखासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'च' दीर्घ म्हणावा आणि तिसरा चरण याप्रमाणें म्हणावाः–

शश्वेद् कण्वानां सदसि प्रिये हि कं.

सूक्तम् ४८.

प्रस्कण्वः काण्व ऋषिः । उषा देवता । अयुजो बृहत्यः । युजः सतोबृहत्यः ।

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।
सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

भाषायाम्

१. हे उषः, हे दिवो दुहितः (=सूर्यस्य कन्ये), [त्वं] नः (=अस्मभ्यं =अस्मदर्थं) वामेन सह (=धनेन सहितं) वि उच्छ (=विशेषेण प्रकाशस्व), हे विभावरि (=प्रकाशवति) [उषो] देवि, बृहता द्युम्नेन सह (=महता अन्नादिना सह) [तथा] [बृहता] राया (=पश्वादिलक्षणेन धनेन सह) दास्वती (=दानयुक्ता) [सती त्वं].[वि उच्छ=विशेषेण प्रकाशस्व] ॥

हे उषः, अस्मदर्थं विविधधनं गृहीत्वा उदिहीति भावः ॥

सूक्त ४८.

ऋषि—कण्वकुलोत्पन्न प्रस्कण्व या नांवाचा. देवता—उषा देवी. वृत्त पूर्वसूक्ताप्रमाणेंच विषम ऋचा आहेत त्यांचें बृहती आणि सम ऋचांचें सतोबृहती आहे.

१. हे उषे, हे द्युचे कन्यके, [तूं] धनासहित आम्हांसाठीं प्रकाश; हे प्रभावती देवी, उदार [अशी जी तूं ती] मोठ्या संपत्तीसहित [आणि] वैभवासहित [प्रकाश].

Hymn 48.

To *Ushas* or the goddess of the early Dawn By *Praskaṇva* son of *Kaṇva*. Metre—those that are uneven (1,3 etc) are *Bṛihatis*, and those that are even are *Satobṛihatis*.

1. With beautiful wealth for us dawn forth, O Ushas, daughter of heaven, with plenteous affluence [and] with wealth, O brilliant goddess, [dawn forth] [thou] liberal [Ushas].

---

१. हें पुण्य प्रभातवेळच्या जी उषा या नांवाची देवता वेदांत प्रसिद्ध आहे तिजविषयीं होय. ऋग्वेदांत या 'उषा देवी' विषयीं विशेषतः फार सुंदर सूक्तें आहेत त्यांपैकींच हें एक होय.

या मंत्राचा भावार्थ समजण्यास अशी कल्पना केली पाहिजे कीं, प्रस्कण्व ऋषि मोठ्या पहाटेस उठून पूर्वेकडे तोंड करून म्हणतो कीं 'हे उषे, तूं आतां आम्हासाठीं सुंदर धन, धान्य आणि हें प्रकाशवती देवा, [illegible] देऊन उगव. तूं मोठी दाती आहेस'

'द्युच कन्ये'—'दुहितर्दिव', 'द्यु' म्हणजे आकाश [illegible] [illegible] [illegible]

प्रसिद्ध तो होय, आणि [illegible] [illegible] उषा ही उगवल्यानंतर सर्व जगतांत प्रकाश पडतो आणि तो प्रकाश [illegible] असतो म्हणून [illegible] [illegible] उषेचें जन्म दर्शविलें होतें असें म्हणून तिला 'द्युची कन्यका' असें सुंदर नाव ऋग्वेद [illegible] दिलें आहे. [illegible]

'प्रकाश'—[illegible] [illegible]

अश्वा॑वती॒र्गोम॑ती॒र्विश्वसु॒विदो॒ भूरि॑ च्यवन्त॒ वस्त॑वे ।
उदी॑रय॒ प्रति॑ मा सू॒नृता॑ उष॒श्चोद॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥ २ ॥
अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । वि॒श्व॒ऽसु॒विदः॑ । भूरि॑ । च्य॒व॒न्त॒ । वस्त॑वे । उत् । ई॒र॒य॒ । प्रति॑ । मा॒ । सू॒नृताः॑ । उषः॑ । चोद॑ । राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [अन्या उषास] अश्ववतीः (=अश्ववत्यः=बह्वश्वोपेता) गोमतीः (=गोमत्यः=बहुभिर्गोभिर्युक्ता) विश्वसुविदः (=सकलसम्पत्त्या लम्भयित्र्यः) [सत्य.] भूरि (= पुनःपुनः) वस्तवे [अ]च्यवन्त (=तिमिरविवासाय प्राप्ताः=व्युष्टयं आगताः=व्युच्छन कृत्वा गताः) । [तस्मात् त्वं] हे उषः, मा प्रति (=मां प्रति=मामुद्दिश्य=मया) सूनृता (=प्रियहितवाचः=स्तोत्ररूपा हितवाचः) उदीरय (=उच्चारय), [तथा] म =यजमानानां=यजमानार्थं) राधः (=धनं) चोद (=चोदय=प्रेरय=यथा आ ्छेत्तथा कुरु) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे उषः, इतः पूर्वं या अनेका उषासः उपासकेभ्यः अश्वगास्तथा सकलधनान्तराणि आनयन्त्यः सत्यः उच्छनं कृत्वा जग्मुः, तथा अद्य त्वमपि व्युच्छ, व्युच्छनं कृत्वा च मा प्रति प्रियहितस्तोत्ररूपा वाच उच्चारय । मां देवप्रियाणि स्तोत्राणि गातु शिक्षयेति यावत् । तथा अस्माकं ये यजमानास्तेभ्यो धनं देहीति ॥

' उच्छ ' म्हणजे प्रकाशूं लागणे, उजळणें.
वृत्तसुखासाठी हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें म्हणावा.
सह वामेन न उषो ।
वि उच्छा दुहितर्दिव. ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि ।
राया देवि दास्वती ।

१५. आणि आतां हे मरुतांनो, स्थिर, वीरयुक्त, शत्रूंला जिंकणारी [आणि] शतपट [आणि] सहस्रपट वाढणारी [अशी] संपत्ति [तुम्ही] आम्हांला द्या.—बुद्धिमान् [मरुद्गण] प्रतिदिनीं प्रातःकाळीं शीघ्र येत जाओ.

15. And now, O Maruts, confer upon us a prosperity that is constant, full of brave sons, [and] able to vanquish the enemy—a prosperity growing hundred-fold [and] thousand-fold.—May the wise [troop of Maruts] daily come unto us quickly in the morning.

गोष्टीविषयीं वेदात ज्याला कांहीं आधार नाहीं अशा कथा रचिल्या असाव्या असें म्हणावें लागते.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें पोडक्पात अक्षरांनीं आधुनिक संस्कृ-ताला बसते:—

चर्कृतिअं मरुतः पृत्सु दुष्टरं
शुमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।
धनस्पृतमुक्थिअं विश्वचर्षणिं
तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥

---

१५. हा या सूक्ताचा उपसहार आहे आणि सूक्ताचे शेवटीं ऋषि वर मागत आहे. तो हा की, 'हे मरुतांनो, आता शेवटीं इतकी प्रार्थना आहे कीं, तुम्ही आम्हांला असें वैभव द्या की तें शाश्वत राहावें, त्यात शूर पुत्र असावे, आणि त्यात शत्रूंला जिंकण्याची शक्ति असावी, आणि तीं प्रतिदिनीं कमी यत्किंचित न होतां, उत्तरोत्तर शतपट आणि सहस्रपट वाढत जावी.' पुढे सगळ्यामुळें 'बुद्धिमान् इ०' पालुपद आलें आहे. नोधानें केलेलीं जितकीं सूक्तें आहेत त्याच्या शेवटीं हें पालुपद येत असतें. तुकारामानें केलेले जितके अभंग आहेत त्याच्या शेवटीं 'तुका म्हणे' इत्यादि चरण आलाच पाहिजे, तसाच नोधाऋषीनें केलेलीं जितकीं सूक्तें आहेत त्याच्या शेवटीं "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्" हे शब्द आलेच पाहिजेत.

या मन्त्रात ऋषि काय वर मागतो त्याचा विचार करावा. नोधा ऋषि ब्राह्मण आहे आणि परम विद्वान् आणि परमपवित्र ऋषि आहे तरी, आम्हाला गोब्राह्मणाचें पालन करणारा क्षत्रिय अथवा शूद्र राजा प्राप्त होओ आणि आम्हास नित्य तप आचरण्याला विघ्न न होओ असा वर मागत नाहीं, तर जी संपत्ति स्थिर राहील, जिच्या बरोबर शौर्यानें भरलेले पुत्रपौत्र आमच्या घरीं असतील आणि जिच्या योगानें शत्रूला जिंकून टाकण्याची शक्ति आम्हांला येईल अशी संपत्ति मागतो. यावरून प्राचीन ऋषि जसे होते असे आपण समजत आलों आहों त्यापेक्षां फार भिन्न असत हें अगदीं उघड होतें.

सूक्तम् ६५.

शक्त्यः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । द्विपदा विराट् छन्दः ।

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ।
सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥

पश्वा । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः । वहन्तम् । सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥

भाष्यम्.

१. [हे अग्ने,] नमो युजानं (=हविरन्नमात्मना संयुञ्जानं=हविरन्नं पात्मीकरणे दत्तचित्तं] नमो वहन्तम् (=ऋत्विग्भिर्दत्तं हविरन्नं देवेषु वहन्तं) गुहा चतन्तं (=गुहायां स्थितं) [त्वां] धीराः (=मेधाविनः) सजोषाः (=समानप्रीतयः=संगिभूता देवाः), पश्वा न तायुं (=यथा कश्चित् चोरितं पदलाञ्छनैश्चोरम्) [अनुगच्छति तद्वत्] पदैः (=त्वत्पदलाञ्छनैः) अनु ग्मन् (=अन्वगमन्=अनुसृत्य लब्धवन्तः), [अपि च] [ते] विश्वे यजत्राः (=सर्वे अपि यजनीया देवाः) त्वा (=त्वाम्) उप सीदन् (=समीपे न्यषीदन्) ॥

गुहा चतन्तमित्यत्र सायणा एवं वदन्ति । "गुहा चतन्तम् अप्रकाशां गुहायां गच्छ" "वर्तमानं...... तथा च तैत्तिरीयैराम्नायु पदैराः समाम्नायते । स निलायत । स" "प्राविशदिति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । श्रूयते च । अग्निर्दे" "निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदितीति । " ईदृशीं काञ्चि त्स्वायिकामुद्दिश्यैव गुहा चतन्तमपि देवा अन्वगच्छन्निति ब्रूते पराशर इति द्रष्टव्य

' शत्रूला जिंकणारी '=' ऋतीषाहम्'. शत्रूने आक्रमण केले असतां त्यापासून आपले संरक्षण करण्यास समर्थ असा अर्थ कितीएक विद्वान् करितात. त्याला ऋ. ८. ४५. ३५ याजवरील सायणभाष्याचा आधार आहे तरी, ऋ. ७. १४. ४ आणि ८. ६८. १ आणि ८. ८८. १ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

ही ऋचा दृष्टसुत्तार्थ झाली दाखा त्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे:—

नुऊ स्थिर मरुतो वीरवन्तम्
ऋतीषहं रयिमस्मासु धत्त ।
सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं
प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥

नोधा ऋषीची सूक्तें येथें संपली. आ ता पुढे पराशर ऋषीची लागणार.

सूक्त ६५.

ऋषि– शक्तीचा पुत्र पराशर या नांवाचा. देवता–अग्नि. वृत्त–द्विपदा विराट्.

१. [हे अग्नी], गुहेंत लपून राहिलेला, उपासकांकडून उपासना करविणारा, [आणि] उपासना वाहून नेणारा, [असा जो] तूं त्या तुझा शोध, चोराचा शोध पशूच्या योगानें लावितात तसा, [तुझे] सखे [जे] प्रज्ञावान् पूजनीय सर्व [देव] त्यांणीं पावलांच्या योगानें लाविला [आणि] [ते] तुझ्या जवळ जाऊन बसले.

HYMN 65.

To *Agni*. By *Parās'ara* son of *S'akti*. Metre— *Dvipadā Virāț*, consisting of four lines of ten syllables each.

1. Thee, [O Agni], who hidest in the cave, who promptest the offering [and] who carriest the offering, the wise [gods] [thy] companions traced through the footprints, as [people trace] the thief through [the stolen] cow, [and] the adorable [gods] all sat by thee.

---

१ हे सूक्त पराशर या नांवाच्या ऋषीचें आहे. त्याचें वृत्त 'विराट् द्विपदा' 'विराट् द्विपदा' वृत्ताचें लक्षण असें की त्यांतील प्रत्येक चरणांत दहा अक्षरें असतात, आणि चरण दोनच असतात, चार नसतात. परंतु दोन विराट् द्विपदा मिळून एक ऋचा करण्याचा आणि म्हणण्याचा प्रघात आतां पडला आहे. वस्तुतः ही जी पहिली ऋचा 'पश्वा' पासून 'यजत्राः' पर्यंत आहे त्यांत दोन 'विराट् द्विपदा' आहेत, म्हणजे दोन ऋचा मिळून झालेली आहे. आणि त्याप्रमाणेंच सर्व 'विराट् द्विपदा' विषयी समजावयाचें आहे.

यास्क काय म्हणतो की, 'हे अग्नी, उपासकांकडून देवांची उपासना करविणारा आणि त्यांची उपासना वाहून हवि दिलें म्हणजे ते देवाकडे घेऊन जाणारा जो तूं, तो जेव्हां पळून गेलास आणि लपून राहिलास, तेव्हां मेधावी जे देव ते, चोरून नेलेल्या गुराची पावलें पाहून चोराचा शोध लोक लावितात तसा, तुझ्या पावलांवरून तुझा शोध लाविते झाले आणि ते तुजजवळ येऊन बसले.' यात अग्नि पळून गेला होता, म्हणजे देवांला पोहचविण्याकरितां जें हवि अग्नीकडे अर्पण केलें होतें ते देवांकडेस न नेतां आपणच घेऊन पळून गेला, आणि लपून राहिला; तेव्हां देवांला आपले भक्ष्य मिळेनासें झाल्यामुळें देवांना अग्नीचा पाठलाग केला, अशी कांहीं तरी एखादी कथा असावी, आणि तिला उद्देशून ही ऋचा केली आहे. आणि तशी कथा आहे असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे.

ऋतस्य॑ दे॒वा अनु॑ व्र॒ता गु॒र्भुव॒त्परि॑ष्टि॒र्द्यौर्न भूम॑ ।
वर्ध॑न्तीमाप॑: प॒न्वा सुशि॑श्विमृ॒तस्य॒ योना॒ गर्भे॒ सुजा॑तम् ॥ २ ॥
ऋतस्य॑ । दे॒वाः । अनु॑ । व्र॒ता । गुः॒ । भुव॑त् । परि॑ष्टिः । द्यौः । न । भूम॑ ।
वर्ध॑न्ति । ई॒म् । आप॑: । प॒न्वा । सु॒ऽशि॑श्विम् । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । गर्भे॑ ।
सु॒ऽजा॑तम् ॥ २ ॥

भाष्यम्.

२. ऋतस (=सत्यरूपस्य) [अग्नेः] व्रतानि (=शासनानि) देवा [अनि] अनु गुः (=अन्वगच्छन्=अपालयन्=पालयन्ति), द्यौर्न भूम (=द्युलोक इव पृथि व्यपि=द्यौश्च पृथिवी च) [अग्नये] परिष्टिः (=परितः सत् वर्तमानं=गृहं) भुवत् (=अभूत्) । ऋतस्य योना गर्भे (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य स्थाने गर्भे=यज्ञस्य म स्थानं तद्रूपे गर्भाशये) सुजातं (=सुष्ठु प्रादुर्भूतं) पन्वा सुशिश्विं (=स्तोत्रेण प्र क्रम्) ईम् (=एनम्=अग्निम्) आपः (=आपो देव्यो) वर्धन्ति (=पोषयन्ति)॥

अत्रेदमुक्तं भवति । अग्नेः शासनानि राजाधिराजस्य माण्डलिका इव देवाः पाल यन्ति । अग्नेरर्थं द्यावापृथिव्यौ गृहत्वमापतुः । तथैव वेदिरूपायां योनौ सुष्ठु जात स्तोत्ररूपेणान्नेन च प्रवर्धितमप्यापो देव्यो वर्धयन्तीति तस्य महिमेति ॥ आपो वर्ध यन्तीत्यस्य अन्तरिक्षस्थे मेघोदके विद्युद्रूपेण प्रवृद्धोऽग्निः प्रादुर्भवतीति भावः ॥

परिष्टिरिति दुर्बोधम् । एतामृच सायण एवं व्याचख्यौ । देवा ऋतस्य गतस्य प लायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनु गुः । अन्वेष्टुमगमन्। तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टृ भिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः। आपोऽब्देवता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथा रक्षन्नित्यर्थः । की[illegible] । ऋतस्य योना। गर्भस्थाने मध्ये योनिरित्युदकनाम ।

सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रा[illegible]वत् । तदनन्त देवास्तमज्ञासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकम् । स निलायत । सोऽपः प्राविशत् देवाः प्रैषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राब्रवीदितीति ॥

[illegible]त सांगितलें आहे की, अग्नि गुप्त झाला [illegible] उदकांत जाऊन शिरला. ऋ. १० सूक्तें ५१, ५२ यात अग्नि आणि देव याचा संवाद दिला आहे. पण त्यांत लपून राहण्याचें कारण मा[illegible] निराळे सांगितलें आहे.

२. सत्यभूत [जो अग्नि त्या]-चीं शासनें देवहि पाळितात; द्युलोक [आणि] त्याप्रमाणेंच पृथिवी[हि] त्याला आश्रयभूत झाली; स्तोत्राच्या योगानें वाढलेला [आणि] यज्ञस्थानरूप गर्भांत सुंदर रीतीनें जन्मलेला [जो अग्नि त्या]-ला उदकें वाढवितात.

2. Of the truthful [Agni] the gods obey the ordinances; [to him] the earth like heaven became the home. Him the waters nourish who is well-born in the womb, the altar of the sacrifice, [and] well nourished with prayers.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें छन्दसुसार्थ म्हटली पाहिजेः—

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं
नमो युजानं नमो वहन्तम् ।
सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्
उप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥

यावरून समजून येईल कीं 'द्विपदा विराट्' म्हणजे त्रिष्टुभच होय. मात्र त्रिष्टुभाच्या प्रत्येक पादांतील जें सातवें (ह्रस्व) अक्षर तें यांत मुळींच नसतें. विराट् द्विपदा म्हणतांना त्रिष्टुभ् (म्हणजे उपजाती)प्रमाणेंच म्हटली पाहिजे. सातवें अक्षर नाहीसें समजून एकदम उडी मारिल्याप्रमाणें सहावें अक्षर म्हटल्यानंतर आठवें अक्षर म्हटलें पाहिजे.

---

२. या ऋचेंत अग्नीचा महिमा वर्णिला आहे:—'अग्नीची आज्ञा सकल देव सुद्धा मानितात. अग्नीला राहण्याला ठिकाण तर स्वतः सर्व द्युलोक आणि पृथिवी हीच झाल्या आहेत. उपासकाच्या स्थंडिलरूपी योनींत जन्मलेला आणि उपासकांनी स्तोत्राच्या योगानें वाढवून पुष्ट केलेला असा जो अग्नि त्याला स्वतः आपोदेवी, म्हणजे उदकरूपी देवीहि आईप्रमाणें दूध पाजून पुष्ट करीत असतात. याप्रमाणें सर्व मनुष्यें, देव, उदक, भूमि, आकाश, स्वर्गलोक इत्यादि सर्व जगत्, प्राणी, आणि पदार्थ अग्नीचा सेवा करीत असतात; असा अग्नीचा महिमा आहे.'

'गर्भूत'-'यज्ञस्थ.' म्हणजे 'यज्ञ', ज्याच्या ठायीं खोटेपणा नाहीं असा.

'त्याचीं शासनें देवहि पाळितात'= 'देवा अनु व्रता गुः' (ऋ. ३.७.७ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा) हीं शासनें म्हणजे अग्नीची उपासना करणें, त्याची प्रीति जेणेंकरून संपादिली जाईल ही कर्में करणें इत्यादि.

'द्युलोक आणि त्याप्रमाणेंच पृथिवीहि त्याला आधारभूत झाली'= भुवत् पर्तिः. द्यौ न भूम' हें वाक्य कठिण आहे 'पर्तिः.' हा शब्द वेदांत दुसऱ्या ठिकाणीं आलेला नाहीं. ऋ. ८. ८८. ६ यांत 'उरुद्रवकारक विप्र.' ७. १९. ७ यांत 'अन्नंभर' म्हणजे [illegible] आणि १०. १४०. ३ यांत 'धन' [illegible]

३. लक्ष्मीप्रमाणें आनंदकारक, पृथिवीप्रमाणें मोठा, पर्वताप्रमाणें फलोत्पादक, उदकाप्रमाणें शांतिकारक, समरांगणांतील घोड्याप्रमाणें चपलगामी, [आणि] नदीप्रमाणें अनिवार्य [असा जो हा अग्नि] त्याला निवारण्यास कोण समर्थ आहे ?

3. Delightful as prosperity, vast as the earth, nourishing as the mountain, gratifying as water, swift like a war-horse, impetuous as a rapid—who can excel Him?

आणि भूलोक यांनी, ज्या तुला आपोदेवींनी आणि ज्या तुला सुजात असा जो त्वष्टा देव त्याणे जन्म दिले तो ऋ०) ऋ. १०. ९१. ६ यात आपोदेवी ज्या माता त्याच्या पोटी अग्नि जन्मला असे सांगितले आहे (तम् आपो अग्निं जनयन्त मातरः).

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हटली पाहिजेः—

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुः
भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम ।
वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विम्
ऋतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥

---

३. यातहि अग्नीचे श्रेष्ठत्व सांगून त्याला कोण मागें टाकील असें ऋषि विचारीत आहे. ' लक्ष्मीप्रमाणे (म्हणजे समृद्धि अथवा उत्कर्षाप्रमाणें) आनंदकारक, पृथ्वीसारिखा विस्तीर्ण, फलपुष्पादिकांनी भरलेल्या पर्वताप्रमाणे समृद्ध आणि तृषाक्रांत मनुष्याला जसे पाणी तसा सुखकारक, युद्धात धावणाऱ्या घोड्याप्रमाणे चपळ आणि तेजस्वी, आणि एखाद्या मोठ्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे अनिवार्य असा जो हा अग्नि देव त्याला कोण निवारील ? म्हणजे तुझ्यापेक्षा मी श्रेष्ठ असें अग्नीला कोण म्हणण्यास समर्थ होईल?'

'पर्वताप्रमाणे फलोत्पादक' = गिरिर्न भुज्म.' (सुगम अर्थालाभासाठी 'गिरिर्न भुज्मा' असा पाठ असावा अशी मारमनादि विद्वान् इच्छा करितात). ही उपमा चमत्कारिक दिसते; कारण पर्वतच विशेष फलोत्पादक अथवा फलपुष्पांनी समृद्ध असतात अशी आता प्रसिद्धि नाहीं. परंतु वैदिक युगात पर्वताला फलपुष्पांनी समृद्ध असे म्हणण्याविषयी विशेष कारणें असावी असें वाटतें आम्हास वाटतें की वैदिक युगात डोंगरावर शेतकी करण्याची चाल आणि झाडे आणि फलपुष्पादि पदार्थ उत्पन्न करणारे वृक्ष लावण्याची चाल विशेष असावी. म्हणजे आपले लोक आता बहुतकरून सपाट मैदानावर राहत असतात, परंतु पुरातनकाळीं पर्वताच्या सुरक्षित प्रदेशात अथवा त्याच्या जवळ खालील मैदानात राहत असत असे अनुमान होते. आणि पूर्वी पर्वतावर फल-

जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति।
यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः ॥ ४ ॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा ।
वनानि । अत्ति ।
यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति ।
रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

भाषाभाष्य.

४. [अग्निः] स्वस्रां (=स्वसृणां) भ्रातेव सिन्धूनाम् (=अन्तरिक्षसंबन्धिनीनाम् अपां) जामिः (=बन्धुः=संबन्धी) [भवति]। [अग्निः], राजा इभ्यान् न (=राजा शत्रूनिव), अत्ति (=भक्षयति=राजा यथा स्वशत्रून् नाशयति तथा वनान्यग्निर्नाशयति)। यद् (=यदा) वातजूतः (=वातप्रेरितः) (अग्निः) वना (=वनानि) वि अस्थात् (=विविधम् आतिष्ठति) [तदा] [स] पृथिव्या रोम (=रोमाणि=केशान्) दाति ह (=छिनत्तीव) ॥

अत्र 'इभ्यान् न राजा वनानि अत्ति' इत्युपमा दुर्बोधा। राजा हि शत्रून् भक्षयतीति कुत्रापि न प्रसिद्धिर्वर्तते । एतच्च दुर्बोधत्वम् इभ्यशब्दस्य परिवर्त्यते पाश्चिमात्यान् अनु काश्चित् पण्डितान् गृहीतेपि न परिहार्यते ॥

पुष्पे आणि धान्यें उत्पन्न करीत अशाविषयी ऋग्वेदांत तीनच्यार मंत्रांत चांगलें ज्ञापक आहे असें दिसतें. ते मंत्र येणेंप्रमाणेः— ऋ. ८. ४९. २ (वालखिल्यसूक्त) यात इंद्राविषयीं ऋषि म्हणतो, इंद्राचें आयुध जणुं शंभर धारांचें आहे आणि तें मोठ्या धैर्यानें उपासकासाठी धांवतें आणि शत्रूचा नाश करून टाकितें. धनधान्यसंपन्न गिरीवर (म्हणजे, डोंगरावर) असलेले रस जसे पुष्ट करितात तसें इंद्राने वर उपासकाला पुष्ट करितात (=शतानीकेव प्रतिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः). ऋ. ८.५०. २ यातहि इंद्राविषयी असें सांगितलें आहे की 'इंद्राची शस्त्रें शंभर धारांचीं आणि अजिंक्य होत. त्याचे बाण मोठे होत. इंद्राला सोमरस पाजून आनंद केला म्हणजे तो अनेकधनधान्यसंपन्न गिरीप्रमाणें (म्ह. डोंगराप्रमाणें) उपासकाला पुष्ट करितो (=शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः। गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः). ऋ. ८. ८८. २ यांत इंद्राला डोंगर-

४. बहिणींचा जसा भाऊ [तसा] उदकांचा [हा] आप्त [होय]. राजा शत्रूंचा [संहार करितो] तसा [हा] वृक्षांला संहारून टाकितो. वातप्रेरित अग्नि जेव्हां अरण्यांत शिरतो [तेव्हां] तो पृथिवीचे केसच जणुं कापितो.

4. Allied to the waters as a brother to sisters [Agni] eats the forests as a king [his] enemies. When Agni has spread in the forests, he indeed shaves the hairs of the earth.

माणें फलपुष्पधान्यादिकेंकरून संपन्न असें विशेषण दिलें आहे (द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् । क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे). डोंगराच्या माथ्यावर झाडें असल्याविषयीं प्रसिद्धि ऋ. ५. ४१. ११ यांत 'वृक्षरूप केश ज्याला आहेत असे डोंगर' या शब्दावरून उघड होते (कथामहे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय । आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः = 'महान् जो रुद्रोत्पन्न मरुद्गण त्याजप्रीत्यर्थ कोणतें स्तोत्र आपण गावें? धनलाभासाठीं आपण सर्वज्ञ भगाप्रीत्यर्थ कोणतें स्तोत्र गावें? आपोदेवी, आणि वनस्पति, द्युलोक, वनें हीं आणि वृक्षच केश ज्याचे असे गिरि, आम्हांला रक्षोत').

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें वृत्तानुरोधासाठीं म्हटली पाहिजे.—

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी
गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।
अत्यो न अज्मन् सर्गप्रतक्तः
सिंधुर्न क्षोदः क ईं वराते ॥

---

४. 'जसा भाऊ बहिणीला आप्त असतो तसा अंतरिक्षांत विजेच्या रूपानें उत्पन्न होणारा अग्नि अंतरिक्षांत मेघोदरस्थानें असणाऱ्या ज्या नद्या त्यांचा आप्त होय. तो जसा एखादा राजा शत्रूंचा संहार करितो तसा वृक्षांचा संहार करून टाकितो. अग्नि अरण्यांत शिरून पसरला आणि त्याला वायूची मदत असली म्हणजे तो पृथिवीवरील सर्व वृक्ष नाहींसे करितो तो जणुं काय पृथिवीचे केसच कापून टाकीत आहे असा दिसतो.'

अग्नीची उत्पत्ति आकाशांत विद्युद्रूपानें होते आणि उदकांचीहि तेथेंच होते म्हणून अग्नीला उदकांचा बंधु असें म्हटलें आहे.

'राजा शत्रूंचा संहार करितो तसा हा वृक्षांला संहारून टाकितो' = 'इभ्यान् न राजा वनानि अत्ति.' अक्षरशः अर्थ, 'राजा इभ्यांना खातो तसा अग्नि अरण्यें खातो' ही उपमा जरी यथार्थ

अग्निरुष्णु हंसो न सीद॒न् क्रत्वा॒ चेति॑ष्ठो वि॒शामु॑ष॒र्भुत् ।
सोमो॒ न वे॒धा ऋ॒तप्र॑जातः प॒शुर्न शिश्वा॑ वि॒भुर्दू॒रेभाः ॥५॥१॥
अग्निरिति । अ॒प्सु । हं॒सः । न । सीद॑न् । क्रत्वा॑ । चेति॑ष्ठः । वि॒शाम् ।
उ॒षः॒ऽभुत् ।
सोमः॑ । न । वे॒धाः । ऋ॒तऽप्र॑जातः । प॒शुः । न । शिश्वा॑ । वि॒ऽभुः ।
दू॒रेऽभाः ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. हंसो न (=हंस इव) सीदन् (=उदकमध्ये निषीदन्) श्वसिति (=ई... त्कारनादं करोति) । [स राजा] क्रत्वा चेतिष्ठः (=प्रज्ञया अतिशय महामति... तेजस्वी) विशाम् उषर्भुत् (=प्रजानां प्रातःकाले विबोधयिता=स्वपन् उषःकाले वि... बुध्य प्रजा अपि तदैव विबोधयिता), सोमो न वेधा (=सोमदेव इव प्रज्ञावा... ऋतप्रजातः (=यज्ञाय प्रादुर्भूतः), पशुः शिश्वा न विभुः (=गर्भस्थेन शिशुना... था प्रभूता भवति तथा प्रभूतः), [अपि च] दूरेभाः (=विप्रकृष्टदेशेऽपि प्रकाश... नो) [भवति] ॥

शब्दाचे संबंधानें स्पष्ट आहे तरी यांत 'इभ्य' हा शब्द कठिण आहे. आम्ही सायणास अनुसरून भाषांतर केलें आहे. कितीएक पाश्चिमात्य पंडित इभ्य म्हणजे 'चाकर' असा अर्थ करितात. परंतु हा अर्थ क्षणभर ग्रहण केला तरी उपमा कठिण राहते ती राहतेच; कारण राजा शत्रूंस खातो तसा, हे जसें दुर्बोध आहे तसेंच राजा चाकरांस खातो तसा असे म्हणणें हेंहि दुर्बोध आहे. 'इभ्य' शब्दाचा अर्थ दुर्बोध आहे त्यामुळें ही उपमा समजत नाही. अथवा, सायणाचार्य म्हणतात तो 'इभ्य' शब्दाचा अर्थ खरा असेल, पण मग मात्र पुरातनकाळी राजांचा युद्धांत जय झाला म्हणजे ते आपल्या शत्रूंचें काय करीत अ... त्याविषयी विलक्षण अनुमान का... लागतें.

'पृथिवीचे केसच जणुं कापितो' 'अग्निर्ह दाति रोम पृथिव्याः.' वृक्ष पृथिवीचे केस म्हणणें याविषयी वे... अन्य ठिकाणीहि उदाहरणें आहेत. ५. ४१. ११ आणि त्यावरील सा... भाष्य पहा.

ही ऋचा वृत्तानुरोधेकरून खाली... हिल्याप्रमाणें म्हटली पाहिजे.

जामिः सिन्धूना भ्रातेव स्वस्राम्
इभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ।
यद्वातजूतो वना वि अस्थाद्
अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः ॥

५. तो उदकांत हंसाप्रमाणें बसून फुसफुसतो. तो प्रज्ञेनें परम देदीप्यमान आणि लोकांस प्रातःकाळीं जागृत करणारा [होय], [तो] सोमाप्रमाणें बुद्धिमान् [होय], [तो] यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेला [होय], [तो] गाभण्या गाईप्रमाणें पुष्ट, [आणि] दूरपर्यंत प्रकाश पाडणारा [असा होय].

5. Lying like a duck he hisses in the waters—he who is mightiest with his wisdom [and is] the waker of the people at dawn; wise like Soma, born for the sacrifice, fat like a pregnant cow, [and] shining afar.

---

५. या मंत्रांत अग्नीविषयीं स्वभावोक्ति आहे. 'ज्याची प्रज्ञा परम श्रेष्ठ, जो नित्य प्रातःकाळीं जागृत होऊन जनास जागृत करितो, म्हणजे ज्याला यज्ञकर्मासाठीं जन पहाटेस उठून प्रदीप्त करितात, जो सोमदेवाप्रमाणे बुद्धिमान्, जो पुष्ट, आणि ज्याचा प्रकाश दूर पडत असतो असा जो अग्नि, तो उदकात हंसाप्रमाणे बसून फुसफुसतो, म्हणजे आकाशांत जी मेघोदकें बाष्परूपाने असतात त्यात वीजेचे रूपाने अग्नि बसून हंसाप्रमाणे नाद करितो' असा भावार्थ दिसतो.

'तो सोमाप्रमाणें बुद्धिमान् होय'= 'सोमो न वेधाः.' येथें सोम म्हणजे सोमरसरूपी जो देव तो समजावयाचा आहे. सोमपान केल्यापासून महाबुद्धि आणि मोठें ज्ञान प्राप्त होतें आणि बळ येतें असें सांगितलें आहे. तेच गुण सोमरसाभिमानी जो सोमदेव त्याच्या आंगी आहेत म्हणणें साहजिक आहे ऋ. ६. ४४. ८ यांत सोमाला बुद्धिमान् अथवा ज्ञानी ("वेधाः") असें म्हटलें आहे.

'यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेला'='ऋतप्रजातः.' हवि देवाला अर्पण करावयाचें ते अग्नींत घालावयाचे असतें, म्हणून अग्नीला प्रदीप्त करीत असतात. यास्तव त्याला यज्ञासाठी उत्पन्न झालेला अथवा जन्मलेला असें विशेषण दिले आहे.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावयाची असें समजलें पाहिजे.

> श्वसिति अप्सु हंसो न सीदन्
> क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् ।
> सोमो न वेधा ऋतप्रजातः
> पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥

सूक्त ६६.

ऋषि—पराशर (पूर्वे सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—अग्नि. वृत्त—द्विपदा विराट् (पूर्वे सूक्ताचें जें तेंच).

१. सुंदर संपत्तीप्रमाणें [सुखकारक], सूर्याच्या कांतीप्रमाणें [तेजःपुंज], जिवाप्रमाणें [प्रिय], स्वताच्या पुत्राप्रमाणें [हितकारक], शीघ्रगामी अश्वाप्रमाणें चपळ, दुधाप्रमाणें पुष्टिकारक, [आणि] प्रकाशमान् [आणि] विशेषेंकरून तेजस्वी [असा जो अग्नि तो] अरण्यें आक्रमितो.

HYMN 66.

To *Agni*. By *Parâśara* (author of the previous hymn). Metre—*Dvipadâ Virâṭ*.

1. [Agreeable] like excellent wealth, [splendid] like the brightness of the sun, [dear] like the vital breath, [affectionate] like one's own son, rapid like a quick horse, nourishing like milk, bright [and] resplendent—[Agni] attacks the forests.

---

१. या मंत्रांत अग्नि अरण्यें भक्षावयास धावून जात असतो असें सांगितलें आहे. पुष्कळ उपमा देऊन अग्नीचें ऋषिदृष्टिगत स्वरूपहि यात वर्णिलें आहे.

'सुंदर संपत्तीप्रमाणे [सुखकारक]' = रयिर्न चित्रा.' अक्षरशः अर्थ 'सुंदर संपत्तीप्रमाणे.' संपत्तीचा जो प्रधान गुण आहे तो उपमेंत विवक्षित असल्यामुळें 'सुखकारक' याचा अध्याहार केला आहे. (पूर्वीच्या सूक्ताच्या तिसऱ्या मंत्रातील 'पुष्टिर्न रण्वा' हे शब्द पहा.) याप्रमाणें 'तेज पुंज,' 'प्रिय,' 'हितकारक,' हीं विशेषणें अध्याहृत घेतलीं आहेत.

'सूर्याच्या कांतीप्रमाणे तेजःपुंज '= 'सूरो न संदृक्.' सायणाचार्य 'संदृक्' हें येथें विशेषण घेऊन 'सूर्याप्रमाणे सर्वदर्शी' असा अर्थ करितात. पण 'संदृक्' हे इतर ठिकाणीं नाम असून 'कांति,' 'प्रभा,' असा त्याचा अर्थ होतो म्हणून या ठिकाणी सुद्धा नामाप्रमाणेंच समजून निर्वाह करावा हें योग्य दिसते. 'सूरः' हीं 'स्वर्' (=सूर्य) या शब्दाची षष्ठी आहे असें समजावें.

'शीघ्रगामी अश्वाप्रमाणें चपळ '= 'तक्वा न भूर्णिः.' याचा अर्थ कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् 'पक्ष्याप्रमाणें झडप घालणारा,' असा करितात, पण 'तक्वा' याचा अर्थ "झडप घालणारा पक्षी" असा होईलसा आधार दिसत नाहीं.

दाधार॒ क्षेम॒मोको॒ न र॒ण्वो यवो॒ न प॒क्वो जेता॒ जना॑नाम् ।
ऋषि॒र्न स्तु॒भ्वा॑ वि॒क्षु प्र॑श॒स्तो वा॒जी न प्री॒तो वयो॑ दधाति ॥२॥

दा॒धार॑ । क्षेम॑म् । ओकः॑ । न । र॒ण्वः । यवः॑ । न । प॒क्वः । जेता॑ ।
जना॑नाम् ।
ऋषिः॑ । न । स्तु॒भ्वा॑ । वि॒क्षु । प्र॒ऽश॒स्तः । वा॒जी । न । प्री॒तः ।
वयः॑ । द॒धा॒ति॒ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. ओको न रण्वः (=निवासस्थानं गृहमिव रमणीयः), यवो न पक्वः (=पक्व-यववत्) [आनन्दकरः], जनानां जेता (=लोकानामभिभविता) [अग्निः] क्षेमं दाधार (=रक्षणं धारयति=रक्षणं करोति)। ऋषिर्न स्तुभ्वा (=ऋषिः कविरिव स्तोत्रकर्ता), विक्षु प्रशस्तः (=जनेषु स्तुतः), वाजी न प्रीतः (=युद्धाभिमुखोऽश्व इव हर्षयुक्तः) [एतादृशोऽग्निः] वयो दधाति (=अन्नं ददाति)॥

'अरण्यं आक्रमितो'='वना सिषक्ति.' म्हणजे अरण्यें खाऊन टाकण्याकरिता अरण्याच्या अंगावर जणुं धावतो. पूर्व सूक्ताच्या ४ थ्या मंत्रांतील 'वनानि अत्ति' हे शब्द पहा. अग्नि वनें खातो म्हणणें यांत कांही ओढाताण नाहीं.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणें आहे असें समजावें:—

रयिर्न चित्रा सूरो न संदृक्
आयुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।
तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति
पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥

२. घराप्रमाणें सुखकारक, [आणि] शिजविलेल्या यवांप्रमाणें [आनंदकारक] [असा जो] जनांतें जिंकणारा [अग्नि तो] [आमचें] संरक्षण करितो. ऋषीप्रमाणे स्तोत्रकर्ता, लोकांमध्यें स्तविलेला, [आणि] रणांतील घोड्याप्रमाणें सुप्रसन्न [अग्नि] संपत्ति देतो.

2. He confers safety—he who is [agreeable] as the home, delightful as the barley that is cooked, the conqueror of the people. Praising like a poet, praised among the people, pleased like a war-horse [Agni] confers food.

२. 'जसे माहेर सुख देते तसे सुख देणारा, शिजलेले यव पाहून जसा आनंद होतो तसा ज्याला पाहतांच आनंद होतो, जो शत्रुजनांला जिंकून टाकणारा तो अग्नि आमचे संरक्षण करितो. कवीप्रमाणे स्तवन करण्याविषयी कुशल, जनांनी स्तविलेला आणि युद्धाप्रत निघालेल्या घोड्याप्रमाणे सुप्रसन्न असा जो अग्नि तो आम्हास अन्न देतो.'

'घराप्रमाणे सुखकारक'='ओको न रण्वः.' आपले घर कोणाहि मनुष्याला जसे आवडते तसे दुसरे कांहीच आवडत नाही ही गोष्ट जशी आता आपल्यास अनुभवसिद्ध आहे तशीच वेदाच्या वेळींहि होती.

'शिजविलेल्या यवाप्रमाणे [आनंदकारक]'='यवो न पक्वः' अक्षरशः अर्थ 'यवाप्रमाणे शिजलेला.' 'पिकलेल्या यवाप्रमाणे' असाहि अर्थ होऊं शकेल. यव म्हणजे आपण ज्याला 'जव,' अथवा 'सातु' म्हणतो असतो ते धान्य. ते शेतात 'पिकले' म्हणजे अथवा शिजवून खाणाऱ्यापुढे ठेविले म्हणजे जसा आनंद होतो तसा अग्नीला पहातांच आनंद होतो असा भावार्थ. ऋग्वेदात 'तंडुल' (=तांदुळ) याचे नाव नाही. साळी याचाहि शब्द नाही, 'श्यामाक' (सावे) म्हणून जे मागाहून संस्कृत कवितेंत प्रसिद्ध झाले आहे त्याचाहि कोठे उच्चार नाही. 'यव' याचा मात्र पुष्कळ ठिकाणी उच्चार येतो. आणि ऋषिपंचमी इत्यादि जे व्रताचे दिवस त्या दिवशी तांदुळ निषिद्ध आहेत. वऱ्या, सावे, यव हे निषिद्ध नाहीत. यावरून वेदाच्या वेळी तांदुळ ठाऊक नव्हते, त्याचा शोध मागाहून लागला असे अनुमान काढावयाचे की काय? 'नीवार' (=हरीक ?) म्हणून जे धान्य कालिदासादिकांच्या वर्णनेंत प्रसिद्ध आहे त्याचेहि नाव ऋग्वेदात आढळत नाही. त्याप्रमाणेच गोधूम (गहूं) याचाहि ऋग्वेदात कोठे उच्चार नाही. यावरून हीं धान्यें

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।
चित्रो यदभ्राट् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु॥३॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।
चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. दुरोकशोचिः (=दुःष्प्रापतेजा) [अग्निः], नित्यः क्रतुर्न (=निजः कर्मकर्तेव=निजः शौर्योपेतकर्मणां कर्ता पुत्र इव) [अथवा] योनौ जायेव (=शय्यालये स्थाने भार्येव) विश्वस्मै (=सर्वस्मा अपि) अरं (=पर्याप्तं) [भवति] (=आ तृप्तेः उपभोग्यो भवति)। यद् (=यस्मात् कारणात्) श्वेतो न (=श्वेतोश्व इव) चित्रः (=विचित्रदीप्तिः) [स] विक्षु (=जनेषु) अभ्राट् (=भ्राजते) [अपि च] रुक्मी (=सुवर्णमयो) रथो न (=रथ इव) त्वेषः (=तेजस्वी) [सन्] समत्सु (=संग्रामेषु) [भ्राजते]॥

अपरिमिततेजस्कोऽग्निर्यस्मात्कारणात् सर्वेषु जनेषु निवसति तथैव सर्वेष्वपि संग्रामेषु दृश्यते अतः कारणात् यथा औरसः शौर्योपेतः पुत्रो यथा वा शय्यायां शयाना भार्या सर्वेभ्योपि आ तृप्तेरुपभोग्या भवति तथा सोपि भवतीत्युक्तं भवति।

भागाहून प्रचारात आलीं असें अनुमान होतें. ऋग्वेदांत 'माष' (उडीद) हेंहि कोठें सांगितलेले नाहींत. यवाचें नाव फार येतें आणि अद्यापि तरी सर्व हव्यकव्यांत यवच पवित्र गणितात यावरून पाहतां यव हेंच धान्य आमचे आर्यपूर्वज मुख्यत्वेंकरून खात असत असें दिसतें.

'रणांतील घोड्याप्रमाणें सुभग'= 'वाजी न प्रीतः' यद्वाईत जाण्याकरितां निघालेला घोडा जसा आपल्या धन्याविषयीं सदर्य आणि कशाचीच पर्वा न करणारा असतो तसा अग्नि होय हें तात्पर्य. आतांचे आपले कवि समरांगणातील घोड्याविषयीं उपमा देणारे थोडे, कारण समरांगणाचा परिचय असणारे थोडे आहेत.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावयाची आहे:–

दाधार क्षेमं ओको न रण्वो
यवो न पक्वो जेता जनानाम्।
ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो
वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥

३. अतितेजस्वी [अग्नि], औरस शूर पुत्राप्रमाणें [आणि] शय्येवर [निजलेल्या] जायेप्रमाणें सर्वांस तृप्तिदायक [होतो]; कारण की [तो] सुंदर शुभ्र घोड्याप्रमाणें लोकांत प्रकाशतो [आणि] सुवर्णमय रथाप्रमाणें बलाढ्य [होसाता] समरांगणांत [प्रकाशतो].

3. [Agni] of unattainable brightness, is enjoyable to gratification by all, like one's own hero, like a wife in bed; since he shines brilliant like a white horse among the people, [shines] mighty like a golden car in battles.

३. भावार्थ.– 'जसा शौर्याचीं कृत्यें करणारा आपला औरस पुत्र सर्वांस तृप्ति होईपर्यंत पहावयास मिळतो, अथवा जशी भार्या शय्येवर असली म्हणजे पतीला तृप्ति होईपर्यंत उपभोगावयास मिळते, तसा हा अग्नि सर्वांस तृप्ति होईपर्यंत उपभोगावयास मिळतो. कारण की, तो एका ठिकाणीं असतो, दुसऱ्या ठिकाणी नसतो असें नाहीं; तर तो जसा सर्वांच्या घरीं प्रीतीनें पाळलेल्या शुभ्र घोड्याप्रमाणें असतो तसाच समरांगणांतहि असतो'.

'औरस शूर पुत्राप्रमाणें'= 'क्रतुर्न नित्यः.' अक्षरशः अर्थ, 'औरस शूराप्रमाणे.' 'नित्य' शब्दाचा अर्थ येथें (आणि पहिल्या मंत्रांतहि) 'निज' शब्दासारिखाच होतो. शूर पुत्राविषयीं आणि उत्तम घोड्याविषयीं आपल्या आर्य पूर्वजांची केवढी भक्ति होती तें वेदांत सर्वत्र आपणास दृष्टीस पडते.

'शय्येवर'='योनौ.' या आम्ही केलेल्या अर्थास प्रमाण ऋ. १०. १०. ७ या मंत्रावरील सायणभाष्यांत आहे तें पहा.

'रथाप्रमाणे .... समरांगणांत प्रकाशतो'= 'रथो न .... समत्सु.' वैदिक काळीं म्हणजे ज्याला आपण आतां कृतयुग म्हणतों त्या युगांत युद्धांत रथांनीं युद्ध करीत असत असें ऋग्वेदांतील अनेक मंत्रांवरून समजतें. त्याआलीकडे जीं महाभारतांत सांगितलेलीं युद्धें त्यांत तर रथांत बसून युद्ध करीत म्हणून प्रसिद्धच आहे.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हटली पाहिजे:–

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो
जायेव योनावरं विश्वस्मै ।
चित्रो यदभ्राट् छ्वेतो न विक्षु
रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।
यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥४॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।
यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [स], सृष्टा सेनेव (=धनुषः प्रेरितो बाण इव) [अथ च] त्वेषप्रतीका (=दीप्तमुखा) अस्तुः (=क्षेप्तुः संबन्धिनी) दिद्युत् न (=इषुरिव), अमं दधाति (=भयं विदधाति=भीषयति)। यमो ह जातः (=यत्सर्वं वस्तुजातं प्रादुर्भूतं तत्सर्वं यम एव अग्निरेव), यमो जनित्वं (=यच्च भविष्यत् तत्सर्वं यमः अग्निरेव)। [स च] जारः कनीनाम् (=उषोरूपाणां कन्यकानां जारः) [अपि च] जनीनां पतिः (=कृतविवाहानां ज्वालारूपाणां स्त्रियां भर्ता) [भवति]॥

सेनेव सृष्टेत्यत्र सायणास्तु प्रेरिता सेनेव......भटसंहर्तीरिवेति व्याचक्षते। [यम]शब्दोत्र संशयमस्तः। तस्य अग्निवाचकत्वमाश्रित्य यद् व्याख्यानं तत्र वयं सायणानुसरामः। केचित्तु यमशब्दस्य यमो वैवस्वत इत्यर्थं मत्वा मन्त्रोत्तरार्धं यमदेवकमिति वदन्ति॥

४. भावार्थः—' अग्नीचा वेग आणि अनिवार्यता इतकी आहे की, तो जणुं धनुष्यापासून सोडलेला बाण जसा भीति उत्पन्न करितो, अथवा एकाद्या वीराच्या हातांतून तेजःपुंज टोक असलेला भाला जसा सुटतो आणि भीति उत्पन्न करितो, तसा तो धांवतो आणि भयंकर दिसतो. सर्व जन्मलेले प्राणी ते अग्निरूपच होत, सर्व पुढे जन्मणारे जे प्राणी तेहि अग्निरूपच होत. अविवाहित कन्यकांचा जार आणि विवाहित स्त्रियांचा पति अग्नीच होय.'

हा मंत्र काहीं चमत्कारिक आहे. बाणासारिखा अग्नि भयंकर आहे असे म्हणण्याचा भावार्थ असा दिसतो की आकाशांतून वीजेच्या रूपाने धावणारा जो अग्नि, तो बाणासारिखा दिसतो. उत्तरार्धात जें सांगितलें आहे त्याचा मात्र अर्थ स्पष्ट समजत नाहीं. जे जे पदार्थ आजपर्यंत जन्मले आणि पुढे जन्मतील ते सर्व अग्निरूपच होत असे म्हणणे म्हणजे सर्व पदार्थ अग्नीच्या पोटात अद्भुत गेले व जातील असा अर्थ दिसतो आणि ज्या सुंदर कन्यका अविवाहित असून लग्न झाल्यानंतर सुखोपभोगाची आशा करीत असतात, अथवा ज्या वि

४. [अग्नि हा] फेकलेल्या निशाणाप्रमाणें [अथवा] धनुर्धराच्या तेजोमुख बाणाप्रमाणें भीति उत्पन्न करितो. जो प्राणी जन्मले ते अग्नीच [होत] [आणि] जे जन्मणार तेहि अग्नीच [होत]. [अग्नि] कुमारीचा जार आणि विवाहित स्त्रियांचा पति [होय].

4. Like a shaft thrown, like an archer's arrow with a burning point, [he] causes terror. Yama is all that was born, Yama all that shall be born, the lover of the maidens, the husband of the wives.

तसा विवाह होऊन ज्या मुलाला उत्पन्न करितात अशा होत, त्यांचा मुद्धां स्वामी अग्नीच होय. म्हणजे त्या सर्व वस्तूंना केव्हां तरी मरून अग्नीच व्हावयाचें असा भावार्थ दिसतो. याशिवाय दुसरा अर्थ घेतला तर सर्व कन्यकांचा जार आणि सर्व स्त्रियांचा पति अग्नि कसा होतो ते समजत नाही. मात्र इतका संभव आहे कीं, या कन्यका आणि स्त्रिया म्हणजे उषा देवी होत (आणि कदाचित् आपोदेवीहि असतील). ऋ. १ १५२. ४ यांत सूर्यास उषोरूप 'कन्यकांचा जार' (जारं कनीनाम्) असे म्हटले आहे. आणि अग्नि हा सूर्यरूप होय म्हणजे अग्नि आणि सूर्य एकच होत असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं मानिलेलं आढळतें.

'कुमारींचा जार '=' जारः कनीनाम्.' जार म्हणजे येथें अविवाहित स्त्रीशी विवाह करण्याच्या इच्छेनें तिजवर प्रीति करणारा असा अर्थ दिसतो. अर्थात् अर्थ विवक्षित नसेल, तथापि ऋग्वेदांत जार शब्दाचा आलोकदृचा उत्पत्ति हा अर्थहि प्रसिद्ध आहे. ऋ. १०. १६२. ५ हा मंत्र अपत्यमवमर्शनार्थ (म्हणजे पोटचें पडूं नये म्हणून जे कर्म करावयाचें त्यासंबंधीं) जपतात; त्यांत म्हटले आहे कीं, ' हे स्त्रिये, जो राक्षस तुझा भ्राता अथवा पति होऊन अथवा तुझा जार होऊन तुझ्याशी संग करितो आणि तुझ्या गर्भाचा नाश करूं इच्छितो त्याला आम्ही येथून हाकून लावितो ' (=यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥).

या मंत्राच्या उत्तरार्धांत ' यम ' शब्द आहे त्याचा अर्थ सायणानुसार आम्हीं अग्नि असा केला आहे कितीएक यम म्हणजे यम देवच समजतात परंतु त्याचा संबंध येथें लागत नाहीं. तथापि इतर ठिकाणीं अग्नीला यम हे नाव दिलेलें आढळत नसल्यामुळें यम शब्दाच्या संबंधानें हा उत्तरार्ध कठिण आहे असें म्हटले पाहिजे.

खालीं लिहिल्याप्रमाणें हा मंत्र म्हणावा:—

सेनेव सृष्टा अमं दधाति
अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।
यमो ह जातो यमो जनित्वं
जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥

तं व॑श्च॒राथा॑ व॒यं व॑स॒त्यास्तं॒ न गावो॒ नक्ष॑न्त इ॒द्धम्।
सिन्धु॒र्न क्षोदः॒ प्र नीची॑रैनो॒न्नव॑न्त॒ गावः॒ स्व॑र्दृशी॑के ॥५॥१०॥

तम् । व॒: । च॒राथा॑ । व॒यम् । व॒स॒त्या । अस्त॑म् । न । गावः॑ । न॑क्षन्ते । इ॒द्धम् ।
सिन्धुः॑ । न । क्षोदः॑ । प्र । नीचीः॑ । ऐ॒नो॒त् । नव॑न्त । गावः॑ । स्वः॑। दृशीके ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

५. तं वः (=तं त्वां) [हे अग्ने], इद्धं (=समिद्धं सन्तम्) अस्तं गावो नक्षन्ते न (=गावः स्वगृहं प्रति गच्छन्ति तद्वद्) वयं चराथा (=चरथेन=जङ्गमेन पश्वादि साध्ययाहुत्या) वसत्या (=स्थावरेण=धान्यादिसाध्ययाहुत्या) [सह] [नक्षामहे प्राप्नुयामः] । [अयमग्निः] सिन्धुर्न क्षोदः (=नदः पूरसमये स्वमहाजलं सम मन्तात् प्रेरयति तद्वत्) नीचीः (=नितरामञ्चतीः=प्रवणे गच्छन्तीः) [ज्वालारूप गाः] प्रैनोत् (=प्रेरयति) । [ता] गावः (=ज्वालारूपा गावः) स्वर्दृशी (=स्वर्दृशे=आदित्यं द्रष्टुम्=आदित्यप्रकाशयुक्तं स्वर्लोकं प्रति) नवन्त (=नवन्ते स्वनं कुर्वत्यो गच्छन्ति) ॥

' चराथा वसत्या ' इत्येतत् सायणा यास्कमनुसृत्यैवं व्याचक्षते । चरतीति चरथ पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात् कार्ये कारण शब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति नि सतीति स्थावरी व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद हुत्या च वयमिद्धं प्रदीप्तमग्निमित्यादि ॥ यत्तु गमने वसती चेति रोधमारमानाद विदुष्टराः शार्मण्याचार्या व्याख्यानं कुर्वन्ति तदपर्यालोचितमिति भाति । चराथे व तावितिसप्तम्यर्थे हि चराथा वसत्येति तृतीया न संभवति । चरथशब्दस्य पश्वर्थ तु पशून् स्थातॄन् चरथं च पाहि (ऋ. १. ७२. ६), प्र नः पूषा चरथं...... अ (ऋ. १०. ९२. १३), गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चर (ऋ. १. ७०. २) इत्यादिषु मन्त्रेषु दृश्यते । वसतिशब्दस्यापि स्थावरार्थत्वं स्वर्थाच्चरथपदसाहचर्याच्च सिध्यति ।

पूरकाले महानदस्य प्रवाहोदकं यथासमन्तात् प्रसृत्य निम्नस्थलेषु गच्छति त ग्नेर्ज्वाला इतस्ततः प्रसरन्ति स्वर्लोकं प्रति च आरोहमाणा दृश्यन्त इत्युक्त भावार्थः ॥

स्वर्दृशे स्वर्दृशीके समानार्थके स्त इति द्रष्टव्यम् ॥

५. नर [हे अग्नी], तुला प्रदीप्त करून जंगमासहित [आणि] स्थावरासहित आम्ही, गाई [आपल्या] गोठ्याकडे धांवल्याप्रमाणें तुजजवळ धांवलों.—[अग्नि हा], नद [आपल्या] प्रवाहाच्या पाण्याचे लोकळे सोडितो [त्या]प्रमाणें, [ज्वालारूप गाईस] लोकळ्या सोडितो. [मग त्या] गाई हंबरडा फोडीत आकाशाकडेस जातात.

5. To thee kindled we therefore run with that which moves [and] with that which stands, like as cows run to [their] home — [Agni] sendeth forth his spreading flames as a river its swollen waters, the cows (the flames) low to see the bright heaven

५. हा या सूक्ताचा उपसंहार असल्यामुळें स्तोत्रकर्ता ऋषि म्हणतो, 'घर गांठण्याप्रमाणें पराक्रमी जो तूं अग्नि त्या तुजजवळ आम्ही गाई गोठ्याकडेस धांवल्याप्रमाणें प्रेमानें धाव घेतो आणि तुला प्रदीप्त करून पशु आणि धान्यादिक पदार्थांच्या आहुत्या अर्पण करीत असतो. मग तू विशेष प्रदीप्त होऊन पुढनें भरून वाहणाऱ्या एखाद्या महानदाचें पाणी आसपास वाहून जातें आणि पसरतें त्याप्रमाणें तुझ्या ज्वाळा जिकडे तिकडे पसरतात आणि आकाशाकडेस धांवतात. म्हणजे अग्नीच्या ज्वाळा जिकडे तिकडे पसरून मोठ्या होऊन आकाशाकडेस जशुं चढतात असें दिसतें.'

'जंगमासहित आणि स्थावरासहित' =' चरथा वसत्या.' चराथा=चरथा. हा 'चरथ' शब्दाची तृतीया आहे (चरथाम् हा सू. ७०, मं. २ यात पष्ठी झाली आहे ती पहा). चरथ म्हणजे जंगम. म्हणजे, पशु असा अर्थ होतो याविषयीं भाषेत दिलेलें प्रमाण पहा. 'स्थावरजंगम पदार्थांच्या आहुत्या घेऊन' असा जो अर्थ आम्हीं दाखविला तो यास्क आणि सायण यास अनुसरून आहे. भाषांतरांत अक्षरशः अर्थ केला आहे.

या मंत्राचें उत्तरार्ध बरेंच कठिण आहे. त्यांत 'नीची' हें कशाचें विशेषण आहे तें स्पष्ट कळत नाहीं. तथापि सू. ७२, मं. १० यांत, 'अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टा. प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन्' या वाक्यांत प्रस्तुत मंत्राप्रमाणेंच उपमा असून 'नीची' शब्दानें अग्नीच्या ज्वाळा समजावयाच्या आहेत असें सायणभाष्यावरून स्पष्ट होतें. यास्तव येथेंहि ज्वाळा असा आम्हीं अर्थ केला आहे.

'आकाशाकडेस' = 'स्वर्दृशीके.'

सूक्तम् ६७.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । द्विपदा विराट् छन्दः ।

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ।
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्यम् । क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वनेषु (=अरण्येषु) जायुः (=जेता=शत्रुः) मर्तेषु (=मरणधर्मेषु मनुष्येषु) मित्रः (=सखा) [एतादृशोऽग्निः], राजा अजुर्यमिव (=यथा राजा तरुणं भृत्यं द्रव्यादिरक्षणाय वृणीते तथा), [अजुर्य=तरुणं], श्रुष्टिं (=यजमानं) वृणीते (=सं भजते=कामयते)। [एवं सति] [तरुणभूतैरस्माभिरुपास्यमानः स] क्षेमो न साधुः (=निधिरक्षक इव साधयिता), क्रतुर्न भद्रः (=कर्मकारी वीर इव कल्याणः) स्वाधीः (=शोभनध्यानो) होता (=देवानामाह्वाता) [अग्निः] [नो] हव्यवाट् (=अस्माभिः प्रत्तानां हविषां वोढा) भुवत् (=भवतु) ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्र इति विरोधेन सत्यप्यग्नेर्दाहकत्वे नैव स मर्त्यान् दहति वनान्येव दहतीति भावः ॥

'दृशीके' हे 'दृशे' याऐवजी तुमन्तार्थी अव्यय आहे. अक्षरशः अर्थ 'आकाश पाहावयाला' म्हणजे 'आकाशाच्या दिशेने,' 'आकाशाकडेस.'

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणें म्ह- टली पाहिजेः—

तं वश्चराथा वयं वसत्या
अस्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ।
सिन्धुर्न क्षोदः प्रनीचीरैनोत्
नवन्त गावः स्वर्दृशीके ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।
विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मन्त्राँ अशंसन् ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा ।
निऽसीदन् ।
विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् ।
मन्त्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वानि (=सकलानि) नृम्णा (=नृम्णानि=धनानि, हविर्लक्षणानि) हस्ते दधानः (=धारयन्) [अग्निः] गुहा निषीदन् (=गुहायां निषीदन्=गुहायां न्यषीदत् तदा) देवान् अमे धात् (=देवान् भयेऽस्थापयत्)। [अनन्तरं] धियंधाः (=बुद्धीनां धारयितारो=बुद्धिमन्तो) नरः (=शूरा) [देवा] यद् (=यदा) हृदा तष्टान् मन्त्रान् (=हृदयावस्थितया भक्त्या निर्मितान्यभिस्तुतिरूपाणि सूक्तानि) अशंसन् (=अगायन्) अत्र (=तदा) ईम् (=एनमग्निं) विदन्ति (=लेभिरे)।
'अमे देवान् धात्' इत्यत्र सायणाचार्या अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति देवा अभैषुरित्यर्थ इत्याहुः ॥

'श्रुष्टि' शब्दाचा अर्थ 'उपासक,' 'शुश्रूषा' करणारा असा धात्वर्थावरून सिद्ध होतो.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हटली पाहिजेः—

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो
वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ।
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो
भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥

२. सकल धनें हातांत घेऊन [अग्नि] जेव्हां गुहेंत [जाऊन] बसला [तेव्हां] त्यानें देवांस भयभीत केलें. [मग] ते बुद्धिमान् वीर जेव्हां मन लावून रचिलेले मंत्र ह्मणते झाले, तेव्हां हा त्यांस अवगत झाला.

2. [Agni] holding all the wealth in his hand put the gods in fear when he sat in the cave. The wise heroes found him then when they sang hymns composed from the heart.

---

२. अग्नि देवाकरिता उपासकांनीं दिलेले हवि घेऊन गेला आणि पळून जाऊन गुहेत लपून बसला असे पूर्वी (सू.६५, मं.१) सांगितले आहे. त्या गोष्टीस अनुलक्षून हा मंत्र आहे असे समजून सायणाचार्य भाष्य करितात, त्यालाच अनुसरून आह्मी भाषांतर केले आहे. 'अग्नि हा सकल धने आपल्या हातात घेऊन पळून जाऊन गुहेत लपून बसला. तेव्हां देवास भीति वाटली, कारण अग्नि नसल्यास त्यास हविरन्न मिळणार नाही. यास्तव देव मोठ्या भक्तीने अग्नीचे स्तोत्र रचित झाले, आणि अग्नीप्रीत्यर्थ ते म्हणते झाले. तेव्हा अग्नि त्यास पुनः लाभला,' असा अर्थ आहे.

'सकल धनें हातात घेऊन'='विश्वानि नृम्णा हस्ते दधानः'. ही धने म्हणजे उपासकांनी अर्पण केलेली जी हव्ये तीच होत असे सायण म्हणतात. पण तसा ओढूनताणून 'नृम्ण'शब्दाचा अर्थ करण्याची अवश्यकता दिसत नाहीं. अग्नीच्या जवळ जी संपत्ति नित्य असते ती कोणास न मिळावी म्हणून अग्नि आपल्या हातात घेऊन गुहेंत लपून बसला असे समजल्यास अर्थ चांगला होईल.

'ते बुद्धिमान् वीर'='धियंधा नरः.' म्हणजे देव समजावयाचे असे सायणाचार्य म्हणतात तेच मान्य करणें अवश्य दिसते.

हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजे —

हस्ते॑ दधा॑नो नृ॒म्णा विश्वा॑नि
अमे॑ दे॒वान् धा॑द्गुहा॑ निषीदन् ।
विदन्ती॑मत्र॒ नरो॑ धियंधा
हृदा यत्त॒ष्टान् मन्त्रा॒ अशं॑सन् ॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ।
प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः ।
सत्यैः ।
प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा ।
गुहम् । गाः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अजो न (=जन्मरहित ईश्वर इव) [अग्निः] पृथिवी (=विस्तीर्णा (=भूलोकं) द्या (=द्युलोकं) [च] सत्यैर्मन्त्रेभिः (=सत्यैर्मन्त्रैः=अवितथैः दाधार (=धारयति)। [तस्मात्] हे अग्ने, विश्वायुः (=सकलान्नयुक्तम्) [पश्वः (=पशोः) प्रिया (=प्रियाणि) पदानि (=स्थलानि) नि पाहि (= पालय=मा धाक्षीः) [त्व च] गुहा गुहं गाः (=गुहाया अपि गुहां प्रति गाः= निर्जनस्थले निवस) ॥

अत्र अजशब्देन सूर्यो ज्ञातव्य इति सायणाः ॥ सत्यैर्मन्त्रेभिरित्यत्र सत्यैर्मन्त्रै- यमानोऽग्निर्द्यां तस्तम्भेति च त एव ॥

३. जन्मरहित [ईश्वरा]प्रमाणें अग्नि विस्तीर्ण पृथिवीला धारण करितो आणि सत्य मंत्रांच्या योगानें द्युलोकास सावरून धरितो. [तर] हे सकलान्नसंपूर्ण अग्नी, गुरांस प्रिय जीं स्थानें तीं तूं संरक्षण कर आणि तूं गुहेंत लपून राहा.

3. [Agni] held the vast earth [and] with true hymns supported the heaven, like God. O Agni, protect thou, who dost possess all food, the places dear to cattle and hide thyself in the cave.

---

३. 'अग्नीचा प्रताप साधारण नव्हे. तो अजाप्रमाणें (ईश्वराप्रमाणे) पृथिवी आणि द्युलोक या दोहोंलाहि धारण करितो आणि खालीं पडूं देत नाहीं. आणि असे करण्याची इच्छा त्याला होते ती त्याची स्तोत्रें मनापासून उपासकांनीं गाइलीं म्हणजे होते. तर असा जो तू अग्नि तो आमचीं गुरें जेथें चरतात तीं स्थळें जाळूं नकोस. इतकें नाहीं केलेंस म्हणजे पाहिजे त्या गुहेंत खोल लपून राहिलास तरी आम्ही नको म्हणत नाहीं. आम्ही तुला देवानीं पूर्वी शोधून काढून बाहेर आणिला तसे करण्यास इच्छिणार नाहीं' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

'जन्मरहित [ईश्वरा] प्रमाणें '= 'अजो न.' या ठिकाणीं अज म्हणजे ईश्वर अथवा ईश्वरगुणविशिष्ट कोणीएक देवविशेष असा अर्थ होतो यांत संशय नाहीं 'अज' म्हणजे ज्याला जन्म नाहीं तो, जो उत्पन्न झालेला नव्हे तो. या अजाविषयीं ऋग्वेदांत विशेष सांगितलेलें नाहीं. तथापि जे सांगितलें आहे त्यावरून त्याचें खरें स्वरूप ईश्वरात्मक अथवा ईश्वररूपसदृश आहे असे सहज ध्यानांत येईल. सांपतच्या मंत्रांत जशी अजाप्रमाणें अग्नीनें पृथ्वी आणि आकाश धारण केल्याची उपमा दिली आहे, तशीच ऋग्वेद ८. ४१. १० यांत अजाप्रमाणें वरुणानें पृथिवी आणि आकाश हीं धारण केलीं अशी उपमा आहे (यः स्कम्भेन वि रोदसी अजो न द्यामधारयत्). ऋ. १. १६४. ६ यांतहि अजानें सहा लोक धारण केल्याविषयीं उक्ति आहे. ऋ. १०. ८२. ६ या मंत्रांत असे सांगितलें आहे की, 'अजाच्या नाभीवर सर्व ब्रह्माण्ड राहिलेलें आहे आणि त्यांत सकल भुवनांचा समावेश होत असतो' (अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः). हा दहाव्या मंत्र विश्वकर्म्याविषयीं असल्यामुळें विश्वकर्मा आणि अज एकच आहे असे विचाराअंतीं सहज दिसून येतें. विश्वकर्मा म्हणजे सर्व जगाचा कर्ता जो परमेश्वर तो. तो सर्वांस उत्पन्न करितो, पण त्याला कोणी निर्माणकर्ता नाहीं म्हणून त्याला अज हें नांव दिलेलें आहे असें

य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ।
वि ये चृतन्त्यृता सपन्त आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥
यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य ।
वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र ववाच । अस्मै ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यः (=यः पुरुषः) ईम् (=एतं) गुहा भवन्तं (=गुहायां सन्तं=गुप्तरूपं विद्यमानम्) [अग्निं] चिकेत (=जानाति) यश् [च] ऋतस्य (=सत्यरूप सोमस्य) धारां (=कुल्याम्) आ ससाद (=आसीदति=उपास्ते) ये [च पुरुषाः] सपन्त. (=परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तः=परिचरन्तः सन्तः) ऋता (=ऋतानि सत्यरूपाणि स्तोत्राणि) वि चृतन्ति (=ग्रथ्नन्ति), अस्मै (=एतादृशाय जनाय तेभ्य) आदित् (=स्तुत्यानन्तरमेव=शीघ्रम्) [अग्निः] वसूनि (=धनानि) ववाच (=प्रोवाच=प्रकथयति=धनलाभमार्गं दर्शयति) ॥

अग्नेर्गुह्यस्वरूपं यः पुरुषो जानाति यश्च सततं सोममभिषूय परिचर्यायुक्तः स अग्नेः स्तोत्राणि रचयति तस्मै शीघ्रमेव धनानि ददातीत्यर्थः ।

एतामृचं सायण एवं व्याचख्यौ । यः पुमान् ईमेनं गुहा भवन्तं गुहायां सन्तमग्निं चिकेत । जानाति । यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा [धारा] धारयितारमग्निमाससाद । आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान् वा सपन्त समवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषा एतमग्निं वि चृतन्ति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रथ्नन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । आदित् स्तुत्यनन्तरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयतीति ॥

दिसते. प्रस्तुत मंत्रात (आणि दुसऱ्या दोनहि मंत्रांत सुद्धा) सायणाचार्य अज म्हणजे सूर्य होय असें म्हणतात.

'सकलान्नसंपूर्ण'='विश्वायुः'. सर्वव्यापी असाहि अर्थ संभवतो.

'गुरांस प्रिय जीं स्थानें तीं' इ०. हीं अग्नीनें रक्षावीं असें सांगण्याचे तात्पर्य असें की, त्यांस आग लागून तीं जळूं नयेत अशी प्रार्थना आहे.

ही ऋचा त्याला दावविल्याप्रमाणें आहे असें समजावें:—

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं
तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ।
प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि
विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥

४. गुह्यरूपानें असणाऱ्या अग्नीला जो जाणत असतो, जो सोमाचे धारेला धरून बसतो, [आणि] जे भक्तिभावेंकरून स्तोत्रें रचितात, त्यांस तो तत्काळ संपत्तींचा मार्ग दाखवितो.

4. He that knows Him when remaining concealed, he that sits by the stream of the Soma, they that reverentially compose hymns [in honor of Him], to them he quickly proclaims riches.

---

४. या मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'जो मनुष्य अग्नीचें गुप्त स्वरूप जाणतो, आणि जो सोमरस काढून भक्तिभावानें अग्नीचें स्तोत्र रचून गातो, त्याला अग्नि शीघ्र प्रसन्न होऊन इच्छामात्रा मार्ग दाखवितो.'

यांत 'यः आ ससाद धारामृतस्य' हे आणि 'वि ये चृतन्ति ऋता सपन्तः' हे शब्द कठिण आहेत.

'संपत्तींचा मार्ग दाखवितो'='प्र वचाच अस्मै.' अक्षरशः अर्थ संपत्ति सांगतो, म्हणजे संपत्ति कशा मिळतील अथवा कोठें आहेत ते सांगतो.

मूळचा प्रकार खालीं दाखविल्याप्रमाणें आहे:-

य ईं चिकेत गुहा भवन्तम्
आ यः ससाद धारामृतस्य ।
वि ये चृतन्ति ऋता सपन्तः
आदिद्वसूनि प्र ववाच अस्मै ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः ।
चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः संमाय चक्रुः ॥५॥११॥

वि । यः । वीरुत्ऽसु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अन्तरिति ।
चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वऽआयुः । सद्मऽइव । धीराः । संऽमाय । चक्रुः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषाभाष्यम्.

५. यः [अग्निः] महित्वा (=महत्त्वेन) वीरुत्सु (=विविधं रोहन्तीषु ओषधीषु) वि रोधत् (=विशेषेण रोहति=उत्पाद्यमानः सन् वसति), उत [यः] प्रसूषु अन्तः (=स्वमातृभूतानाम् ओषधीनामुदरे) प्रजाः (=प्रजायमानोऽग्नि[illegible]यते), [यश्च] विश्वायुः (=सर्वगामी) चित्तिः (=प्रज्ञापकः=प्रसिद्धः) [अग्निः] अपां दमे (=उदकरूपे गृहे) [वर्तते], [तं] धीराः (=मेधाविनो देवाः) सद्मेव संमाय (=तस्यासनपरिमाणं कृत्वेव) चक्रुः (=तत्र तत्र स्थापयामासुः) ॥

सायणास्तु । योऽग्निर्वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि विरोधत् । विरुणद्धि । विशेषेणावृणोति । नावशेषयति । उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः । तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सद्मेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वदिति ॥

५. जो [आपल्या] मोठेपणाच्या योगानें वनस्पतींच्या पोटीं वाढतो आणि [जो] [आपल्या] आयांच्या पोटीं जन्मतो; [जो] सर्वव्यापी बुद्धिमान् [अग्नि] उदकांच्या ठायीं [असतो], [त्याला] [त्या स्थलीं] [त्याचें] आसनच जणूं मोजून देवांनीं स्थापिलें आहे.

5. Him who by his greatness spreads within the Plants and [becomes] a child in the womb of [his] mothers, wise [and] omnipresent [Agni], [who exists] in the home of the Waters—Him the wise [gods] have [there] established as if after measuring [his] seat.

---

५. ही ऋचा सुद्धां मागच्या ऋचेप्रमाणेच कांहींशी दुर्बोध आहे. पण आम्ही जो भावार्थ समजतों तो असाः—' जो अग्नि वनस्पतींच्या (म्हणजे वृक्षांच्या) पोटांत उत्पन्न होतो, म्हणजे दोन लाकडें एकमेकांवर घांसलीं म्हणजे प्रगट होतो आणि आपल्या मोठेपणामुळें त्यांतून बाहेर पडून वाढतो, आणि जो उदकांत म्हणजे उदककणपरिपूर्ण आकाशांत विजेच्या रूपानें प्रादुर्भूत होत असतो असा जो सर्वव्यापी अग्नि, त्याला त्या वृक्षांत आणि उदकांत त्याला पुरे इतकी जागा मोजूनच जणों देवांनी स्थापिला आहे.' म्हणजे सर्वव्यापी आणि मोठा अग्नि लहानशा लाकडाच्या तुकड्यांत आणि लहानशा ढगांत प्रगट होतो, असें पाहून ऋषीला आकांक्षा उत्पन्न झाली की, हा त्या लहान स्थळीं कसा मावत असेल. त्याला ऋषि असें समाधान करितो की, त्याला लहानसें स्थळ देवांनीं जणु मोजून दिलें आहे. आणि तें सोडून दुसरे ठिकाणीं जाऊं नये असें त्याला देवांनीं सांगितलें आहे.

' वाढतो '=' वि रोधत्.' ' रुह् ' धातूचें रूप.

' आपल्या आयांच्या पोटीं '=' प्रसूषु अन्त ' आया म्हणजे येथें वनस्पति अथवा लाकडेंच घ्यावयाचीं आहेत कारण लाकडाच्या पोटीं (घर्षणाअंतीं) उत्पन्न होतो म्हणून तीं जी लाकडें त्याच त्याच्या माता होत.

' जन्मतो '=' प्रजा..' ' प्रजा· ' हें आम्ही प्रजास् शब्दाचें प्रथमेचें एकवचन समजतों, आणि ' भवति ' या क्रियापदाचा अध्याहार करितो. (' दुष्प्रजाः ' यांत ' प्रजा ' शब्द सकारान्त आहे).

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणे म्हणावयाचा आहेः—

वियो वीरुत्सु रोधन्महित्वा
उत प्रजोत (?) प्रसूषु अन्त· ।
चित्तिरपांआ दमे विश्वायु·
सद्मेव धीराः संमाय चक्रुः ॥

सूक्तम् ६८.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । द्विपदा विराट् छन्दः ।

श्रीणन्नुप॑ स्थाद्दिवं॑ भुर॒ण्युः स्था॒तुश्च॒रथ॑म॒क्तून्व्यू॑र्णोत् ।
परि॒ यदे॑षा॒मेको॒ विश्वे॑षां॒ भुव॑द्दे॒वो दे॒वानां॑ महि॒त्वा ॥ १ ॥

श्री॒णन् । उप॑ । स्था॒त् । दिव॑म् । भु॒र॒ण्युः । स्था॒तुः । च॒रथ॑म् । अ॒क्तून् । वि । ऊ॒र्णो॒त् ।
परि॑ । यत् । ए॒षा॒म् । एकः॑ । विश्वे॑षाम् । भुव॑त् । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । म॒हि॒ऽत्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. भुरण्युः (=हविषां वोढा) [अग्निः] श्रीणन् (=हवींषि मिश्रयन् देवभक्षणाय संस्कुर्वन्) दिवम् उपस्थात् (=द्युलोकं प्राप्नोति) [अपि च] अक्तून् (=रात्रिषु) स्थातुश्चरथं (=स्थावरं जङ्गमं च वस्तुमात्रं) वि ऊर्णोत् (=अपोघाटयत्=स्वतेजसा प्रकाशयति)। यत् (=यस्मात् कारणात्) देवानां देवो (=देवाधिदेवः) [स] विश्वेषाम् एषाम् (=पूर्वोक्तानां स्थावरजङ्गमानां) महित्वा (=महित्वानि=महत्त्वानि) एकः (=एक एव) परि भुवत् (=परिगृह्णाति=परिव्याप्य वर्तते) ॥

अल्पभौतिकस्वरूपेण देवेभ्यः प्रदातव्यं हविः पाचयन्नप्यग्निः स्वतेजोमहत्ज्वाला ऊर्ध्वं प्रसारयन् मार्गे तमसावृतानि स्थावरजङ्गमानि सकलानि प्रस्तुति प्रकाशयन् दिवमपि स्पृशति, देवाधिदेवस्याग्नेर्महत्त्वं हि सकलानामपि वस्तूनां महत्त्वाद्भूयः । अत. कारणात् स आ दिवः प्रकाशत इति संबन्धः ॥

'श्रीणन्'शब्दं 'भुरण्यु'शब्दं च सायणमनुसृत्यैव वयं व्याचक्ष्महे । सत्स्वपि हि व्याख्यान्तरेषु नास्त्येकमपि तेषां निर्विवादम् ॥

दुसऱ्या चरणात एक अक्षर अधिक आहेसें दिसतें. म्हणून आम्ही दासविल्याप्रमाणे म्हटलें नाहीं तर निर्वाह दिसत नाहीं. वॉलेन्सन हे शार्मण्य पंडित ' उत प्रजासु प्रसूषु अन्तः ' असा पाठ असावा अशी इच्छा करितात. हा असले तरी हा द्वितीय पाद कठीण आहे.

STAN TIMES, SATURDAY, MA

INDIAN CRI

BACK

HYMN 68.

ni. By *Parâs'ara* (author of
e previous hymn). Metre—
ripadâ Virât.

BOMBAY RECEPT

BOMBAY, March 11.—The Australia returned home today by the flag of the team, docked at Ba; members of the team looked fit a the tour immensely.

They were received at the Mole

Cooking [the oblation] the carrier [of the oblation] touches heaven, makes visible at night which stands [and] that which moves: since he the god of the gods singly combines [in himself] the greatnesses of all this universe

वेळीं दृष्टीस पाडितो. कारण कीं त्या एकट्या देवाधिदेव [अग्नी]च्या आंगीं त्या सर्व पदार्थांचें मोठेपण एकत्र झालेलें आहे.

१. 'अग्नि हा लहानसें विस्तवाचें स्वरूप धारण जरी करून मनुष्यांनीं देवास अर्पावयाचें हवि भांड्यात शिजवावयाचें काम करितो, तथापि तो सकळ देवांत मोठा देव असल्यामुळें आणि स्थावरजंगमरूप सकल विश्वाचें माहात्म्य त्याच्या एकट्याच्या आंगीं असल्यामुळें तो स्वर्गापर्यंत प्रकाशतो, आणि जेथें रात्र असेल तेथें प्रकाश पाडून सकल स्थावरजंगमरूप जग दृष्टिगोचर करितो.' म्हणजे, आकाशाच्या माथ्यापर्यंत पोहचणारें जें सूर्यरूपी तेज तो अग्नीच समजावयाचा आहे. याप्रमाणें अग्नीचें जें मोठें आणि भौतिकव्यतिरिक्त स्वरूप तें यात जाणविलें आहे असें आम्हास वाटतें.

'हविरन्नें मिश्र करीत करीत '= 'श्रीणन्.' हा अर्थ आम्ही सायणानुसारें केला आहे चुलीत घातलेला अग्नि हविरन्नें मिश्र करितो म्हणजे वेगवेगळे दुग्धादिक पदार्थ मिश्र करून शिजावयाला ठेविलेले असतात ते शिजवितो असें तात्पर्य.

'रात्रीच्या वेळीं '=' अक्तून.' म्हणजे विजेच्या अथवा नक्षत्राच्या प्रकाशरूपानें; अथवा रात्रीकरितां आधार असताहि, इतकाच अर्थ होऊं शकेल

हा मंत्र खाला दाखविल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजेः–

श्रीणन्नुप स्थादिव भुरण्यु·
स्थातुश्चरथम् अक्तून् वि ऊर्णोत् ।
परि यदेषामेको विश्वेषा
भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव ।
जीवः । जनिष्ठाः ।
भजन्त । विश्वे । देवऽत्वम् । नाम । ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् ।
एवैः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे देव [अग्ने], यद् (=यदा) शुष्कात् (=नीरसाद् अरणिरूपात्काष्ठात्) जीवः (=जीवन्) [त्व] जनिष्ठाः (=प्रादुरभूः) आद् इत् (=तदानीमेव=तस्मात् कालात् प्रभृत्येव) विश्वे (=सर्वेपि पुरुषाः) ते (=तव) क्रतुं (=त्वत्प्रीतिकरं कर्म) जुषन्त (=अजुषन्त=असेवन्त) । विश्वे (=सर्वे) [च] एवैः (=स्वकर्मभिः=यज्ञस्तोत्ररूपैः) ऋत (=सत्यम्) अमृतं (=मरणरहितं) [त्वां] सपन्त. (=परिचरन्तः सन्तः) देवत्वं नाम (=देव इति नाम) भजन्त (=अभजन्त=प्राप्नुवन्) ॥

यदा त्वं मनुष्येषु प्रथमतः निर्जीवकाष्ठात् जीवः सन् प्रादुरभूस्तदाप्रभृत्येव सर्वे त्वदुपासनाया निरता भूताः सन्ति तथा भूत्वा च स्वकर्मभिः सत्यरूपं मरणरहितं त्वामुपासाना देवत्वं प्राप्ता इति तव महिमेति भावः ॥

'एवैः'शब्दस्य शार्मण्यपण्डितवर्या मास्मानप्रभृतयो यथाप्रचारमिति व्याख्यानं कुर्वन्ति । यत्र यत्र पुनः स शब्दो वर्तते तत्र तत्र मन्त्रेषु सोर्थो न युज्यत इति मतिः अपि च सायणेन भारतवर्षीयव्याख्यात्रन्तरैर्वा सोर्थो नैव दृष्टोस्तीति कृत्वा ह सायणानुसरणमेव वरं प्रतिभाति ॥

२. हे देवा [अग्नी], जेव्हां [निर्जीव] [आणि] शुष्क [काष्ठा]पासून सजीव [तूं] जन्मलास, तेव्हांपासूनच सकळ [लोक] तुझी उपासना करूं लागले. [आणि] सत्यरूप [आणि] मरणरहित [जो तूं त्या तु]ला [आपल्या] कर्मांनीं भजून [ते] सकळ [लोक] देवत्वाप्रत पावले.

2. From thence forward all followed thy worship, when thou, O god [Agni], wast born living from the dry [and lifeless] wood. And all serving thee, the true [and] the immortal, with their actions attained to godhead.

---

२. भावार्थ—' हे अग्नी देवा, तूं जेव्हा निर्जीव आणि शुष्क अशा लाकडाच्या तुकड्यापासून (म्हणजे अरणीपासून) सजीव असा जन्मलास आणि तेणेकरून आपली अचाट शक्ति लोकांत प्रगट केलीस, तेव्हापासून सकळ लोक तुझी सेवा करूं लागले. आणि सत्यरूप आणि मरणरहित असा जो तू त्याची सेवा आपल्या यज्ञादि कर्मांनी ज्यांनी ज्यांनी केली ते सर्व लोक देवत्वाप्रत पावले,' असा तुझा महिमा आहे

'शुष्क आणि निर्जीव काष्ठापासून सजीव तूं जन्मलास.' म्हणजे जसा एखादा साधु अथवा स्थानिक अथवा मान्य देव नवीन प्रचारात येऊं लागला म्हणजे लोकांचा विश्वास बसावा म्हणून भिंतीला चालविणे, कणवम उपासकांचे ऋण त्यांना नकळत देऊन टाकणें, अथवा लहानशा एका थाळींत अन्नाचें एक शीत असले तरी त्यावर असंख्यात मनुष्यांची भूक निववणें इत्यादि चमत्कार करून दाखवितो, तसा निर्जीव वस्तूपासून सजीव वस्तु उत्पन्न होणें हा जो अग्नीने पराक्रम करून दाखविला, तेव्हापासून अग्नीच्या श्रेष्ठत्वाविषयी लोकांची खात्री झाली आणि त्या दिवसापासून अग्नीच्या उपासनेंत सर्व लोक निमग्न झाले असे कवीचें ह्मण आहे.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हणावयाचा आहे —

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त
शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।
भजन्त विश्वे देवत्वं नाम
ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥

३. सत्यरूप [अग्नी]प्रीत्यर्थ स्तोत्रें [गातात], सत्यरूप [अग्नी]-प्रीत्यर्थ यज्ञ [करितात]. [असा जो] सर्वव्यापी [अग्नि त्याप्रीत्यर्थ—] सकळ लोक सत्कर्मे करिता-[त तर हे अग्नी], जो [कोण] [तु]ला हवि देईल अथवा जो [को-ण] तुझ्या उपासनेची इच्छा क-[री]ल त्याला [त्याची उपासना] [जा]णून तूं संपत्ति दे.

४. [तो] मानवांच्या घरीं [हो]ता [होऊन] बसला [आहे]. [तो]च सकल संपत्तींचा पति [होय]. [सकल संपत्तींस] [अग्नीचा] [गर्भ] आपणास घडावा अशी इच्छा [झा]ली. [आणि नंतर] [त्या] [सुबु]द्ध [संपत्ति] आपल्या बलवान [पुत्रां]शीं सुखानें राहिल्या.

3. Of truthful [Agni] [are] hymns [chanted], to truthful [Agni] [is] sacrifice [offered]. [He is] omnipresent. [For him] all perform actions.—He that shall give thee the oblation, or he that shall desire to serve thee, to him, O Agni, mayest thou give wealth after knowing [him].

4. [He is] established [as] the invoker among the posterity of Manu. He [is] the lord of [all] these riches. [The riches] desired to become pregnant by him. The intelligent [riches] lived in happiness with their own valiant [sons].

---

३ 'जे जे म्हणून स्तोत्र गातात [ते] अग्नीचेच गातात, ते सत्यरूप अग्नी[चे]च गातात. जी जी म्हणून उपासना होते ती अग्नीचीच होत असते. तर असा जो सर्वव्यापक अग्नि त्याप्रीत्यर्थच सर्व लोक यज्ञादि सत्कर्मे करीत आले आहेत. यास्तव हे अग्नी, जो तुला भजून हवि देईल अथवा जो तुझा भक्त होऊं इच्छील त्याची तूं उपासना जाणून घेऊन त्याला संपत्ति देत जा.'

हा मंत्र त्याला लिहिल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजे.—

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीति-
र्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्
तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व ॥

४ पहिल्या अर्धाचा भावार्थ असा आहे कीं, 'अग्नि मानवी प्रजाचे घरीं होतृत्व स्वीकारून राहिला आहे आणि अग्नीच सकल संपत्तींचा पति होय.' उत्तरार्ध स्पष्ट नाहीं. परंतु आम्हास जो त्याचा अर्थ दिसतो तो असा —'अग्नि हा सकल संपत्तींचा पति म्हणून सांगितलें, तर तो त्यास आपल्या और-

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ये अस्य शासं तुरासः।
वि राय और्णोद्दुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥५॥१२॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः ।
वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृऽभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्या ऋच उत्तरार्धस्य दुर्बोधत्वमनिवार्यम् । अग्निः सकलसंपदा पतिर्भूत्वा [illegible] पुत्रान् जनयति ताश्च तस्मात् लब्धपुत्रपौत्रादिका अग्नेः समीपे वसन्ति । [illegible] न केवलमग्निः संपदा पतिः अपि तु तासां प्रवर्धयिता भवतीत्युक्तं भवति ॥ [illegible] नेयमृगेवं व्याख्याता । हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता [illegible] नामाह्वाता सन् निषत्तो निषण्णः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् । स [illegible] स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्त [illegible] स्तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमिच्छन्तः ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा [illegible] सन्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत सम्यग् अवगच्छन्ति [illegible] जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वा दक्षोपानः क्रतुरिति [illegible] स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः सगतास्त्वयैव सर्वं जानन्तीति ॥

भाषायाम्.

५. ये [पुरुषा] अस्य (=अग्नेः) शासं (=शासनं) तुरासः (=तुरा [illegible] [illegible] यथा तथा) श्रोषन् (=श्रोतु कर्तुमिच्छन्ति) [ते], पितुः पुत्राः (=यथा पितुः प्रीत्यर्थं पुत्राः कर्माणि कुर्वन्ति तद्वत्), [अस्य प्रीत्यर्थं] क्रतु (=[illegible] यज्ञादिकं) जुषन्त (=सेवन्ते=नित्यं कुर्वन्ति)। पुरुक्षुः (=बहुनः) [illegible] [उपासकानामर्थं] रायो दुरः (=धनस्य द्वाराणि) वि और्णोत् (=[illegible] अपावृणोति=उद्घाटयति)। दमूना (="गृहे मनो यस्य सः"=उपासकगृहनिवासी) नाकं (=द्युलोकशिखरं) स्तृभिः (=नक्षत्रैः) पिपेश (=अलमकारयत्)॥

अयमत्र भावः । अग्नेः शासनं कर्तुमिच्छन्ति ते तस्य प्रीतिकराणि [illegible] कानि कर्माणि कर्तुमर्हन्ति । ये च तथा कुर्वन्ति तेषामर्थं स धनभाण्डारस्य [illegible] द्वाराणि उद्घाटय धनं ददाति । यथा [illegible] हि स द्युलोकं नक्षत्रैरिव [illegible] विभूषयति ॥

५. जे [कोण] ह्याची आज्ञा त्वरित ऐकून घेऊं इच्छितात [ते] पित्याचें [काम] पुत्र [करितात] तसे [त्याजप्रीत्यर्थ] उपासनाकर्मे करीत असतात. विपुलान्नपरिपूर्ण [अग्नि] [उपासकांसाठीं] संपत्तीचें दार उघडें टाकीत असतो. [ज्यो]तिर्मयकर [अग्नी]ने आकाश नक्षत्रांनीं शोभविलें आहे.

5. [They] who would obey his command with alacrity perform actions [for him] even as sons for [their] father. The lord of food throws open the door of prosperity [he] has ornamented the highest heaven with the stars.

...रांत केवळ ठेवून घेतो असे नाहीं, तर ...नी सर्वांस आपण वाढवितो,– म्हणजे ...र्नीचा वाढविणाराहि तोच आहे ...नीची त्याजकडून वृद्धि होते, पुन त्या ...डोंची आपली वृद्धि होत जाते, याप्रमा... संपत्ति उत्तरोत्तर अधिक अधिक हो...त त्या अग्नीच्याच योगानें होत जातात.' ...थापि अग्नीच्याच प्रसादेंकरून सपत्नीला ...वीत्र होतात, आणि त्या आपणास ...ग्नीपासून प्राप्त झालेल्या पुत्रपौत्रांसह ...खानें राहतात असे म्हरक वरणें म्हणजे ...भाषांतराच्या मर्यादेचें किंचित् उल्लंघन ...ल्याप्रमाणे दिसते. सायणाचार्य सुद्धा ...या ऋचेच्या उत्तरार्धाचा अर्थ निश्चयानें एकच करीत नाहींत, आणि दोन अर्थ ...सांगतात. भाष्य पहा.

'मानवाच्या घरीं '=' मनोरपत्ये.' अक्षरशः अर्थ, 'मनूच्या अपत्याच्या येथें.' मनुष्याच्या आदिपुरुषास वेदांत मनु असे म्हणतात आणि मनूच्या पोटचीं लेंकरें आम्ही आहोंत यास्तव आम्हीं 'मानव' होतों. सू. ३६, मं. १९ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'सकल संपत्तीचा'='आसा रयीणाम्.' अक्षरशः अर्थ, 'ह्या संपत्तीचा,' म्हणजे ह्या ज्या संपत्ति जिकडे तिकडे दिसत आहेत त्याचा; अर्थात् 'सर्व संपत्तीचा.'

'अग्नीचा संग आपणास घडावा अशी इच्छा झाली '='तनूषु मिथो रेतः इच्छन्त.' अक्षरशः अर्थ, 'परस्पर रेत आपल्या शरीरांत [पडावें असे] इच्छित्या झाल्या.'

'आपल्या बलवान पुत्राशीं सुखानें राहिल्या '=' स जानत स्वैर्दक्षैः.' आम्हीं सायणानुसार भाषांतर केलें आहे. परंतु या चतुर्थ पादाविषयीं आम्हास फार संशय आहे.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणे समजावयाची –

होता निषत्तो मनोरपत्ये
स चिन्नु आसां पती रयीणाम् ।
इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु
सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥

---

५. 'ज्यास अग्नीची आज्ञा पाळावयाची, म्हणजे अग्नीचे अग्नि अथवा भक्त होण्याची इच्छा असेल त्यांनीं, बापानें सांगितलेलें काम पुत्र करितात

सूक्तम् ६९.

गक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । द्विपदा विराट् छन्दः ।

शुक्रः शुंशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।
परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्वान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची
दिवः । न । ज्योतिः ।
परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः
सन् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उषो न जारः (=उषसो जार इव=बालसूर्यवत्) शुक्रः (=शुभ्रवर्ण) [अथवा] दिवो न ज्योतिः (=द्युलोकस्य ज्योतिर्दीपः सूर्य इव=द्युलोकस्थितस्व तेजस्कसूर्यवत्) शुशुक्वान् (=परमदीप्तिमान्) [अग्निः] समीची (=समीचे परस्परं संगते द्याव्यापृथिव्यौ) [स्वप्रकाशेन] पप्रा (=पप्रौ=पूरयति) [... अग्ने], प्रजातः (=प्रकर्षेण जात एव सन्) [त्वं] क्रत्वा (=तव प्रज्ञया) ... बभूथ (=सकलं परितो व्याप्तवान्=जितवानसि) [तेन च] देवानां पुत्र ... (=सूनुः सन्नपि) [तेषां] पिता भुवः (=अभव.)॥

बालसूर्यस्य कान्त्या तथा मध्याह्नगतसूर्यस्य प्रखरया कान्त्या युक्तोऽग्निर्द्यावापृथि... स्वतेजसा पूरयति । जातमात्रश्च स्वप्रज्ञया विश्वं पर्यभवत् अपि च देवानां दूतो भू... हविर्भिस्तेषां पितेव पालकोभवदिति भावगतम् ॥

सायणस्तु । दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् * * * पिता पा... यिता भवसि । यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्र. सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता ह... र्भिः पालयिता भवसीति ॥

आणि बापाचें मन प्रसन्न करितात त्या-प्रमाणें, अग्नीप्रीत्यर्थ ,यज्ञादिक , सत्कर्मे करावी. आणि जे कोण तसे करितील त्यास तो त्यांचे इच्छेस येईल तितकें धन देऊन सुखी करितो. आणि असे क-रणें त्याला काही कठिण नाही, कारण त्याची शक्ति आणि दानबुद्धि इतकी

मोठी आहे की, त्याणें सगळ्या द्युलोक... नक्षत्रानीं जडून सुशोभित केलें आहे...

'ऐकून घेऊं इच्छितात '='श्रोष... म्हणजे त्याचे अंकित होऊं इच्छि... 'इच्छितात ' हा अर्थ, लेट्चे रूप ' ... षन् ' हे क्रियापद आहे म्हणून नि... होतो.

सूक्त ६९.

ऋषि–शक्तीचा पुत्र पराशर (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता–अग्नि. वृत्त– द्विपदा विराट्.

१. उषेच्या जारासारिखा शुभ्र [आणि] द्युलोकाच्या ज्योतीसारिखा परम देदीप्यमान [अग्नि] [आपल्या तेजानें] पृथिवी आणि द्युलोक यांस भरून टाकितो. [तर] [हे अग्नी], [तूं] जन्मतांच [आपल्या] प्रज्ञेने [सकल जग] जिंकिता झालास, [आणि] [तूं] देवांचा पुत्र असतांहि [त्यांचा] पिता झालास.

Hymn 69.

To *Agni.* By *Parâs'ara* son of *S'akti* (same as the author of the previous hymn) Metre—*Dvipadâ Virâṭ.*

1. Bright like the lover of Ushas, [and] resplendent like the light of Heaven, [Agni] has filled Earth and Heaven [with his brightness].—[No sooner] born [than], [O Agni], thou didst surpass [the universe] with [thy] wisdom being the son of the Gods, [thou] becamest [their] father.

' दार उघडे टाकीत असतो.' म्हणजे पाहिजे असेल तितके घ्या असे म्हणून भांडाराचे दार जणु उघडे टाकितो की काय.

' अग्नीने आकाश नक्षत्रांनी शोभविलें आहे '= ' पिंपेश नाकं स्तृभिः.' द्युलोकास नक्षत्रांनीं शोभविले आहे असे म्हणणे म्हणजे तसे करण्याला परम शक्ति आणि औदार्य ही आहेत असे सांगावयाचे आहे. ऋ. १०. ६८. ११ यात देव मोत्यांनी घाळ्या शिंगरास सजविल्याप्रमाणे द्युलोकाला नक्षत्रांनी शोभविते झाले (अभि श्यावं न कृशनेभिः अश्व नक्षत्रेभिः द्याम् अपिंशन्) असे म्हटले आहे.

मंत्र त्यांनी दारविल्याप्रमाणें म्हणावा लागतो:–

पितुर्न पुत्रः क्रतु जुषन्त
श्रोषन्ये अग्ने शोम तुरासः ।
वि राय औणोहुरः पुरुक्षु
पिंपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥

---

१. 'एखादे स्त्रियेचा जार जसा तिच्या मागून जातो तसा प्रभातकाळी उषेच्या मागून उगवून तिचे मागून आकाशांत चालणारा जो सूर्य त्याच्या कांतीप्रमाणे तुम्बव्यानिमान् अथवा मध्यान्हीला आकाशमध्यावर चढून जिकडे तिकडे महाप्रकाश पसरणारा जो सूर्य त्याजप्रमाणें अग्निसर तेजानें परिपूर्ण

२. अग्नि [हा] प्रज्ञावान् निगर्वी, ज्ञानी [आणि] गाईच्या कासेप्रमाणें पेयरसानें भरलेला होय. [तो] जनांत आनंदकारी पाहुण्याप्रमाणें असून घराच्या मध्यभागीं [सर्वांस] हर्ष करीत करीत बसलेला असतो.

2. Agni [is] wise, free from pride, [and] knowing. [He is] the essence of beverages like the udder of cows. Being like an agreeable guest among men [he] sits in the middle of the house, delighting all.

धावा केला तर म्हसोबा हाक ऐकून येणार नाही इतक्याचा तरी विचार आमच्या कर्मठ लोकांनी करणे अवश्य आहे

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें म्हणावा लागतोः—

शुक्रः शुशुक्वान् उषो न जारः
पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।
परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ
भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥

२. 'अग्नि प्रज्ञावान् आणि ज्ञानसंपन्न असताहि निगर्वी आहे. आणि जशी गाईची कास मिष्ट दुधानें भरलेली असते तसा अग्नि जणु सर्व रसांच्या अर्थानें भरलेला आहे. असा जो अग्नि तो एखाद्या प्रिय पाहुण्यासारिखा लोकांचे घरीं राहतो, आणि आपल्या माधुर्यानें सर्वांस हर्ष करणारा होत्साता यज्ञशाळेच्या मध्यें होता होऊन बसतो.'

'निगर्वी'=' अदृप्त ' म्हणजे प्रज्ञावान् आणि ज्ञानी असताहि त्याला गर्व नाहीं, आणि तो पाहिजे त्याला सुगम आहे. त्याजजवळ पाहिजे तो जाऊन प्रार्थना करू शकतो

'गाईच्या कासेप्रमाणें पेयरसानें भरलेला '=' ऊधर्न गोना स्वाद्मा पितूनाम ' म्हणजे गाईच्या कासेंत जसें मिष्ट दुधाचें सार भरलेलें असतें त्याप्रमाणें सर्व रसांचें तत्त्व अग्नीच्या आंगीं भरलेलें आहे. कारण की तो सकल रसांस पक्व करून म्हणजे शिजवून त्यास रुचि आणितो. हा भावार्थ सायणानीं दिला आहे. परंतु ही उपमा कांहींशी दुर्बोध आहे यांत संशय नाहीं.

ही ऋचा याप्रमाणें म्हटली पाहिजे —

वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्
ऊधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनाम् ।
जने न शेव आहूर्यः सन्
मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥

या मंत्रावरून आणि दुसऱ्या मंत्रांवरूनहि या विराट् वृत्तांतील प्रत्येक पादांतील सहावें अक्षर दीर्घ पाहिजे असें दिसून येतें. पुरातनकाळीं दीर्घ अथवा ह्रस्व पाहून

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत्।
विशो यदह्वे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ३

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः ।
वि । तारीत् ।
विशः । यत् । अह्वे । नृऽभिः । सऽनीळाः । अग्निः । देवऽत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [अयमग्निः] जातः पुत्रो न (=औरसः पुत्र इव) दुरोणे (=गृहे ... (=रमयिता) [भवति] [युद्धे तु] प्रीतो वाजी न (=हर्षयुक्तो रणाश्व इव ... वि तारीत् (=शत्रुजनान् विशेषेण तरति=अतिक्रामति)। [अपि च] यद् (... नृभिः (=ऋत्विग्भिः सह) [अहं] सनीळा विशः (=सहवासिनीर्देवी... समन्तात् देवान्) अह्वे (=आह्वयामि), [तदा] अग्निः विश्वानि देवत्वा (=... देवत्वानि=सर्वेषां देवाना स्वरूपाणि) अश्याः (=प्राप्नोति)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। अग्निरुपासकानां गृहे वसन् औरसः पुत्र इव सुखरो... ति रणे च हर्षयुक्तोऽश्व इव शत्रुजनानाक्रमति। एवमुभयत्रापि भद्रः। विश्वरूपश्च ... यदा ह्यहमृत्विग्भिः सहितो भूत्वा नाना देवानाह्वयामि तदा सर्वेषां देवानां ... स एवागच्छतीति ॥

कोणते तरी म्हटल्यास चालत असे असे वाटते. आधुनिककाव्ही या वृत्ताच्या बरोबरीचे श्लोकवृत्त विशेष प्रसिद्ध नाही, पण वाचतांना ह्याचे अक्षर ह्रस्व ... चालेल तसेच दीर्घहि चालते असे ... ले पाहिजे.

३. [अग्नि] घरीं पोटच्या मुलाप्रमाणें आनंदकारक [आहे] [आणि] [युद्धांत] हर्षयुक्त वारूप्रमाणें शत्रुजनांला जेर करितो. मी जेव्हां दुसऱ्या उपासकांबरोबर समस्त देवलोकांस बोलावितों [तेव्हां] [एकटा] अग्नि[च] सर्व देवांचें रूप घेतो.

3. In the house, agreeable like one's own son, [Agni] vanquishes the enemy [in battle] like a friendly warhorse. When I, with the priests, invoke all the divine race, Agni alone becomes all the Gods.

---

३. 'उपासकाच्या घरीं पाहिला तर अग्नि एखाद्या औरस पुत्राप्रमाणें आनंदकारक आणि सुखकारक असतो. आणि युद्धाचा प्रसंग आला म्हणजे तोच एकाद्या उत्तम घोड्याप्रमाणें शत्रुजनाला आक्रमून टाकितो आणि उपासकास साहाय्य करितो. आणि अग्नीचें विश्वरूपत्व तर असें आहे की, मी आपल्या ऋत्विजाबरोबर मिळून वेगवेगळ्या अनेक देवांचें आह्वान करितो तेव्हां त्या सर्वांच्या स्थळीं एकटा अग्नीच येतो; म्हणजे अग्नि हा सर्व देवांचें रूपच जणुं घेऊन येत असतो.'

'हर्षयुक्त वारूप्रमाणें'='वाजी न प्रीत.' म्हणजे शत्रूंना जिंकण्याची ज्याला आशा आहे आणि त्यामुळें ज्याच्या अंगीं आवेश आलेला आहे अशा घोड्याप्रमाणें, असा भावार्थ दिसतो. 'हर्षयुक्त' हें भाषांतर सायणास अनुसरून केलें आहे. सू. ६६, मं. २ पहा

या मंत्रांत 'शत्रुजनास' याऐवजी आणि 'देवलोकास' याच्या ऐवजीं एकच 'विश.' हा शब्द दोनदा आला आहे. याचे हे दोन्ही अर्थ अन्वयसंदर्भानें होत असतात. वास्तव केवळ शब्दविरोधालंकारासाठीं एकच शब्दाचा प्रयोग केला आहे असें दिसते. याच सूक्ताच्या १ल्या मंत्रांत तरी 'पिता पुत्र. सन्' या शब्दांनीं विरोधालंकार दर्शविला आहे. दुसऱ्या मंत्रांत 'वेधा अदृप्त.' या शब्दावरून 'विरोधालंकार' केला आहे. चवथ्या मंत्रांत तरी 'नृम्य' (=उपासक) आणि 'नृभि.' (=मरुत्) असा एकच शब्दाचा दोन अर्थीं दोनदा प्रयोग केला आहे तो विरोधालंकारासाठींच केला आहे.

या मंत्राची वृत्तरचना खालीं लिहिल्याप्रमाणें समजावयाची आहे —

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे
वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।
विशो यदह्वे नृभि. सनीळा
अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥

तथापि म्हणताना वैदिक दृष्ट्या 'रण्वो' आणि 'विश्वानि' हे शब्द

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।
तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ४ ॥

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ ।
तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ४ ॥

भाष्यम्.

४. [हे इन्द्र], ते (=तव) एता (=एतानि) व्रता (=व्रतानि=त्वदर्थं कर्तव्यानि यज्ञयागादीनि कर्माणि) नकिः मिनन्ति (=केऽपि न हिंसन्ति), यत् (=यस्मात् कारणात्) [त्वम्] एभ्यो नृभ्यः (=एतेभ्यो दृश्यमानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सर्वेभ्योऽप्युपासकेभ्यः) श्रुष्टिं (=सुखं) चकर्थ (=करोषि)। [हे अग्ने], यत् (=यदि) [त्वं] समानैः (=मित्रभूतैः) नृभिः (=शौर्यादिनेतृभिर्मरुद्भिः) युक्तः (=सहितः) [सन्] रपांसि (=हिंसकान्) अहन् (=हतवानसि) यत् (=अव [तानि] विवेः (=गमितवानसि) तत् दंसः (=तच्छौर्यमपि कर्म) ते (=तवैव)।

अत्रेदमुक्तम् । हे अग्ने, त्वत्प्रीत्यर्थं यानि कर्माण्युपासकाः कुर्वन्ति तानि केऽपि हिंसन्ति । अत एव त्वं सर्वेभ्यस्तेभ्योपासकेभ्यः सुखं करोषि । तत्र बलाद्धोता हिंसका न हिंसन्तीति यावत् । यच्च मरुद्भिः सह सहायैस्त्वमार्योणा शत्रूनहन् स तवै पराक्रमः अन्ये तथा कर्तुं न समर्था इति ॥

‘ रॅण्वो ’ आणि ‘ विॅश्वानि ’ असेच म्हटले असतील असे नाहीं. तर आलीकडील काळांत या वृत्तावर ओक रचिल्यास मात्र कदाचित् तसे म्हणावे लागतील. वैदिक युगांत ह्रस्व किंवा दीर्घ म्हटल्यास दोनी चालली असे कितीएक मंत्रांचा विचार केला समजेल. पूर्वमंत्रावरील टीप पहा.

४. [हे अग्नी], तुझ्या कोणत्याहि कर्माचा विध्वंस करणारा कोणी नाहीं. कारण कीं [तूं] सकळ उपासकांस सुख प्राप्त करून देतोस. [हे अग्नी], [तूं] जो [आपले] मित्र मरुत् यांशीं मिळून राक्षसांस हाकून देता झालास आणि मारून टाकिता झालास तो तुझाच पराक्रम [होय].

4. None violates any of thy ordinances, since thou causest happiness to all thy worshippers. That indeed [is] thine exploit that thou didst kill, that thou didst rout the injurers in company of the valiant Maruts [thy] allies.

---

४ 'हे अग्नी, तुजप्रीत्यर्थ जीं यज्ञयागादिक कर्में उपासक लोक करितात त्यांत कोणीहि विघ्न आणूं शकत नाहीं. तू निःशत्रु आहेस. यास्तव तुजप्रीत्यर्थ करावयाचीं सकळ कर्में शेवटास जातात, आणि तू उपासकांना सुख प्राप्त करून देतोस. मरुतांसह जाऊन आर्यजनांच्या विघ्नकारी अनार्यादि दुष्ट लोकांस मारून नाहींसे जे केलें तें तूं म्हणून केलेंस. इतरांचे हातून तें महत् कार्य झालें नसतें.'

'सकळ उपासकांस'= एभ्यो नृभ्यः.' अक्षरशः अर्थ 'ह्या नरांस'; म्हणजे हे जे उपासक तुझ्या सेवेत सर्वथ तत्पर दिसत आहेत त्यांस.

'मित्र मरुत् यांशीं '= समानैर्नृभिः'. 'नृ' शब्द मरुतांस पुष्कळ ठिकाणीं ऋग्वेदांत लाविलेला आहे. "इन्द्रो नृभिः अजनत् दीद्यानः साकं सूर्यम् उषसं गातुम् अग्निम्" (३. ३१ १५) इत्यादि उदाहरणें आहेत. या ठिकाणीं 'मरुत्' शब्दाचा उच्चार नसताहि 'नृ'-शब्दानें मरुत् असा अर्थ समजावयाचा आहे. मात्र मरुतांचें साहाय्य इन्द्र घेतो असें सर्वत्र सांगितलें आहे त्याप्रमाणें अग्निहि घेतो अशाविषयीं उदाहरणांतरांची अपेक्षा आहे. प्रस्तुत स्थळीं आम्ही सायणास अनुसरलों आहों. आणि त्याशिवाय दुसरा चांगला अर्थ जुळत नाहीं.

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावा—

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति
नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।
तत्तु ते दंसो यदहन्समानैः
नृभिर्यद्युक्तो विवेरपांसि ॥

यांत तिसऱ्या चरणांत दहा अक्षरें

५. उषेच्या जारासारिखा तेजस्वी, कान्तिमान् [आणि] ज्ञातस्वरूप [अग्नि] या [स्तोत्या]कडे कृपादृष्टि करो. [अग्नीच्या] सर्व [किरणांनीं] आपणच [हवि] घेऊन द्वार उघडिलें आणि आकाशाला भेटावयाला जणुं धांवत आहेत.

5. Bright like the lover of Ushas, fair [Agni] of well-known shape—may he look upon this [worshipper] with favour.—Lo, all [his rays] carrying [the oblation] have themselves opened the door and hastened up to meet the sky.

५. 'उषेच्या जाराप्रमाणें म्हणजे बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी, लकलकीत, आणि सर्वांच्या दृष्टीस पडणारें आहे स्वरूप ज्याचें असा जो अग्नि देव, तो मज दीन स्तोत्यावर कृपावलोकन करो.' हा पूर्वार्धाचा भावार्थ झाला उत्तरार्ध कशाविषयीं आहे ते उघड कळत नाहीं. 'विश्वे' हें कर्तृपद कशाचा बोध करवितें ते समजत नाहीं परंतु बहुतकरून सायणांस अनुसरून आम्ही जो अर्थ केला आहे त्याचें तात्पर्य असें आहे की, 'अग्नीनें कृपावलोकन करावें असें ऋषीनें म्हटल्याबरोबर अग्नि प्रज्वलित झाला, आणि त्याचे किरण ऋषीनें अर्पण केलेलें हवि घेऊन दुसऱ्यानें दार उघडण्याची वाट न पहातां आपणच तें उघडून आकाशाकडे चढले आणि आकाशांत जें तेज आहे त्याला जाऊन मिळाले.' परंतु या उत्तरार्धाविषयीं आम्हांस संशय आहे.

'ज्ञातस्वरूप'='संज्ञातरूपः'. म्हणजे ज्याचें स्वरूप लोकांस समजतें. इन्द्रादि देवांसारिख्याचें स्वरूप कसें आहे तें कोणत्याहि उपासकाला कळावयाचें नाहीं, कारण ते अदृश्य होत. पण अग्नि तसा नाहीं. त्याचें स्वरूप कसें आहे तें आबालवृद्धांस ठाऊक आहे. इतर देवाचें स्वरूप कसें आहे तें समजत नाहीं म्हणून जें या विशेषणानें सुचविलें त्यावरून आपले आर्य पूर्वज ज्या देवास भजत त्यांच्या मूर्ति ते करीत नसत जर करिते, तर त्यांच्या स्वरूपाचें वर्णन प्रसंगवशात् आलें असतें.

'भेटावयाला जणूं धांवत आहेत'='नवन्त स्वर्दृशीके' सू. ६६, मं. ५ पहा.

हा मन्त्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावयाचा आहेः—

उषो न जारो विभावोस्रः
संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।
त्मना वहन्तो दुरो वि ऋण्वन्
नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥

सूक्तम् ७०.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । द्विपदा विराट् छन्दः ।

वनेम पूर्वीरर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।
आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ।
आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥

भाष्यम्.

१. [वयं] मनीषा (=मनीषया=स्तुत्या) पूर्वीः (=प्रभूता) अर्यः (=अरीन् अयतो=शत्रून्) वनेम (=हन्याम) । सुशोकः (=शोभनदीप्तिः) अग्निः [विश्वानि] (=कर्माणि) अश्याः (=अश्यात्=जानाति) । [स] आ दैव्यानि व्रता (=व्रतान्यपि देवजनसंबन्धीनि कर्माणि=देवानां सम्बन्धे मनुष्यैः कर्तव्यानि सर्वाण्यपि यागादीनि कर्माणि) [तथा] मानुषस्य जनस्य (=मनुष्यजनानाम्) आ ज[न्म] (=सर्वमपि जन्म=सर्वमपि जन्महेत्वादि गुणं?) चिकित्वान् (=अवगच्छन्) [अग्निः]

अयं भावार्थः । यस्मात्कारणादग्निर्वरेण्यो होतास्ति तस्मात् स मानवैर्देवानां स्वर्थं कर्तुं योग्यानि सर्वाणि कर्माणि जानाति तथा मनुष्यजनानां जन्महेत्वादिकं च सर्वं जानाति । एवं सर्वस्य कर्मणः सर्वस्य ज्ञानस्य च प्रभुरग्निरेवास्ति । तस्मै स्तु[तिं] मर्पयित्वा प्रभूतान्शत्रून्हन्यामेति ॥

वनेम पूर्वीरर्यो मनीषेत्यत्र मास्माकाचार्यो ' मनीषाः ' इति पाठान्तरमिच्छन् पूर्वीर्मनीषाः वनेमेति च पाठे प्रभूता. स्तुतीः प्रभरामहे इति साह्यव्याख्यानम् ॥

' विभावा ' याचे ठिकाणी ' विभावाँ ' म्हणणे याशिवाय या मंत्रांत दुसरें न्यूनाधिक कांही करावें लागत नाहीं. धारण श्लोकाप्रमाणे म्हणतां येतो.

सूक्त ७०.

ऋषि–शक्तीचा पुत्र पराशर (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता–अग्नि. वृत्त–द्विपदा विराट्.

१. [आम्ही] स्तोत्राच्या योगानें अनेक शत्रूंला संहारून टाकूं असें होओ. सुप्रकाश अग्नीला सर्व [कर्में] प्रविष्ट होतात. [तो] देवांप्रीत्यर्थ करावयाचीं सकळ सत्कर्में जाणतो [आणि] सकळ मानवी जनाचें जन्म जाणतो.

Hymn 70.

To *Agni*. By *Parâs'ara* the son of *S'akti* (same as the author of the previous hymn) Metre—*Dvipadâ Virâṭ*.

1. May we destroy many enemies with [our] hymn. Resplendent Agni receives all [prayers]. [He] knows fully the actions to be performed for the Gods, [he knows fully] the origin of the human race.

---

१. 'अग्नीला देवांप्रीत्यर्थ मनुष्यानी [क]रावीं यज्ञयागादि कर्में कशीं केलीं म्ह[ण]जे देव प्रसन्न होतील याचें परिपूर्ण [ज्ञा]न आहे आणि तसेंच मनुष्य जातीचें [ज]न्म कशानें झालें, त्यांची स्थिति [का]य, त्यांची कर्तव्यें काय याचेंहि पूर्ण [ज्ञा]न त्याला आहे. या प्रकारेंकरून सर्व [क]र्में आणि सर्व ज्ञान यांचा प्रभु अग्नि [आहे]. तर त्याला आपण स्तोत्र गाऊं [आ]णि तेणेंकरून अग्नीची प्रसन्नता सं[पा]दून अनेक शत्रूंस नाहीसे करून टाकूं' [अ]सा या मंत्राचा भावार्थ आहे. यांत [क]ठिण विशेष नाहीं, आणि हें सूक्त अ[ग्नी]विषयीं आहे तेव्हां अग्नीची स्तुति [क]रावी याविषयीं या मंत्रांत म्हानसा [उ]पोद्घात केला आहे.

'आम्ही स्तोत्राच्या योगानें अनेक श[त्रूं]ला संहारून टाकूं असें होओ' = 'व[ना]म पूर्वीः अर्यः मनीषा'. म्हणजे [आ]पण अग्नीला एक स्तोत्र गाउंदा यीं [ते]णेंकरून तो प्रसन्न होईल आणि अनेक शत्रूंचा नाश करून टाकण्याची आम्हास शक्ति देईल. स्तोत्र म्हणून शत्रूंस जिंकूंया अथवा मारूंया असें इतर पुष्कळ मंत्रांतहि आलेलें आढळतें. ऋ. १०. १०५ ८ यांत ऋषि म्हणतो कीं, स्तोत्र न करणारे जे नास्तिक शत्रु त्यास आम्ही स्तोत्राच्या द्वारें संहारूं (ऋचा वनेम अनृचः). तसेंच ५. ३. ५ यांतहि 'हे अग्नी, ज्याचा पाहुणा तूं होतोस तो यज्ञाच्या योगानें शत्रूंस जिंकून संहारितो' (स यज्ञेन वनवत् देव मर्तान्). वन् धातूचा अर्थ मारणें, संहारणें असा होतो याविषयीं आतां दिलेल्या उदाहरणाशिवाय ऋ ६. २०. ९; ६. २५. ४; ७ ४८ ३ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. आणि 'अरि' शब्द 'शत्रु' अथवा 'शत्रुसंबंधी' या अर्थी स्त्रीलिंग आहे याविषयीं ६. १६. २७; ८. ३९. २; १०. १३३. ३; ९. ५०. ११; आणि ७. ९७. ९ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथांम्।
अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।
गर्भः । चरथाम् ।
अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यः [अग्निः] अपाम् (=उदकानां) गर्भो (=गर्भवदन्तर्वर्ती) [यो] नाना (=वृक्षाणां) गर्भः, च (=अपि च) [यः] स्थाता (=स्थातृणां=स्थावराणां) गर्भो [यश्च] चरथा (=चरतां=जङ्गमानां) गर्भो [भवति] [यश्च] अद्रौ चित् (=पर्वतेपि) [वर्तते] अस्मै (=तस्मा अग्नये) अन्तर्दुरोणे (=गृहमध्ये) [हविः] मार्पयत] । [स हि] विशां (=जनानाम्) अमृतः (=अमरणः) स्वाधीः (=सु कर्मवान्=शोभनकर्मयुक्तः=यज्ञादिशोभनकर्मार्हो) विश्वो न (=एक एव अर्हो इव) [भवति] ॥

योग्निरपां मध्ये वर्तते यो वृक्षाणां मध्ये यः स्थावरेषु यो जङ्गमेषु वर्तते यश्च पर्वतसदृशेषु मेघेषु वा वर्तते तस्मा अग्नये हविरर्पयत। स हि केवलः सर्वेषां जना मरणरहितो यज्ञार्हो देवोस्ति न चान्यस्तस्माद् वरीयानिति स एव केवलो य दिकर्मभिः संमाननीयोस्तीति भावगतम् ॥

सायणो द्वितीयार्धमेवं व्याचष्टे । एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तरेऽ पर्वतेप्यन्तर्मध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोयममृतोऽमरणधर्मा स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशा न प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्म भवति तद्वत् ॥

'सकल सत्कर्मे' यात 'सकल' हा अर्थ 'आ' या अव्ययापासून गम्यमान आहे.

'मानवी जनाचें जन्म'= आ मानुषस्य जनस्य जन्म.' हा अर्थ अक्षरशः केला आहे. 'मन्म' असा पाठ असता तर 'मानवी जनाचें स्तोत्र', मानवी जनानी स्तोत्र केले करावें तेंहि असा अर्थ झाला असता. ऋ ८.११ यांत अहं मर्तेन मन्मना ... म्भामि कण्ववत् (=मी माझा ... यामणे पुरातन स्तोत्राने ... अलङ्कृत करितों) असा पाठ ... ऐवर्जी सामवेदांत तोच ऋचा ...

२. जो उदकांचा गर्भ, [जो] वृक्षांचा गर्भ, स्थावरांचा गर्भ [आणि] जंगमांचा गर्भ [होय], [आणि] जो पर्वतांत सुद्धा [असतो], त्याला घरांत [हवि अर्पण करा.] [तो] एकलाच जणुं सकळ जनांचा अमर देव [होय].

2. He who is the fœtus of the waters, the fœtus of the trees, the fœtus of the inmoveable, [and] the fœtus of the moveable, [He who is] in even the mountain—to Him [offer oblations] in the house. [He is] as though the sole immortal object of worship to all men.

आहे तेथें अर्हं प्रत्नेन जन्मना इत्यादि पाठ आहे (उत्तरार्चिक, ७वा प्रपाठक, १ला अर्धप्रपाठक २, ५). आणि ऋ ८. ४४. १२ यात अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे (=अग्निरूप जो कवि तो पुरातन स्तोत्राच्या योगानें आपल्याला शोभवून स्तोत्यावरोबर वाढलेला आहे) असा पाठ आहे त्याऐवजीं सामवेद उत्तरार्चिक, ८वा प्रपाठक, ३रा अर्धप्रपाठक यात अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुम्भमान. इत्यादि पाठ आहे. यावरून 'जन्म' शब्दाचा अर्थ 'मन्म' शब्दाप्रमाणे होत असला तर प्रस्तुत मंत्रात 'आ मानुषस्य जनस्य जन्म' याचा अर्थ 'मराठ मनुष्यजातीचे स्तोत्र' म्हणजे, मनुष्यमात्र जीं स्तोत्रें करिते तीं असा चांगला होईल.

या मंत्राचा विनियोग 'शान्तिसूक्त' म्हणून जें आहे आणि ज्याचा विशेषसंकटसमयीं जप करण्याचा प्रकार आहे त्यांत आणि घराची 'वास्तुशान्ति' म्हणजे 'गृहप्रवेश' म्हणून जें कर्म नव्या घरांत राहण्यास जाण्यापूर्वी करण्याची चाल पडली आहे त्यात करितात.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हणावयाचा आहे.—

> वनेम पूर्वीर्यो मनीषा ।
> अग्निः सुशोको विश्वानि अश्याः ।
> आ दैविआनि व्रता चिकित्वान्
> आ मानुषस्य जनस्य जन्म ॥

२ भावार्थः—'जो अग्नि उदकाच्या पोटीं जन्मतो, म्हणजे उदकांनीं भरलेल्या आकाशांत विजेच्या रूपानें जन्मतो, जो वृक्षांच्या पोटीं जन्मतो, म्हणजे लाकडाला लाकूड घासलें म्हणजे बाहेर पडतो, जो स्थावरांच्या आणि जंगमांच्या पोटीं जन्मतो, म्हणजे दगड आणि प्राणी इत्यादिकांच्या पोटीं जन्मतो, आणि जो पर्वतातहि असतो म्हणजे ज्वालामुखी पर्वतांत उत्पन्न होतो, त्या अग्नीला आपल्या घरीं हवि अर्पण करा. कारण की ज्याला सर्व मनुष्यांनीं यज्ञादिक कर्म करून भ-

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।
एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तांश्च विद्वान् ॥३॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) यो [यजमानः] सूक्तैः (=स्तोत्राणि कृत्वा) अस्मै (=अग्नये) अरं (=पर्याप्तं यथा स्यात्तथा) दाशत् (=हविरर्पयति) [तस्मै यजमानाय] सोऽग्नी रयीणां क्षपावान् (=धनानां दाता) [भवति]।—हे चिकित्व (=चिकित्वन्=सर्वज्ञ) [अग्ने], देवानां जन्म (=देवानां जात=देवान्) मर्तांश्च (=मरणधर्मणश्च मनुष्यान्) विद्वान् (=जानन्) [त्वम्] एता भूमा (=एतानि भूमानि=दृश्यमानानि भूतानि=सर्वाणि भूतानि) नि पाहि (=नितरां पालय) ॥

क्षपावच्छब्दविषये अर्थविप्रतिपत्तिर्भवति । सायणस्तु रयीणां क्षपावान् इति न संबध्नन्ति अपि तु स अग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । अग्निर्वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुष्ठूक्तैः संबद्धैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थ इति व्याचक्षते । परंतु स हि क्षपावान् अभवद् रयीणाम् अतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् (ऋ. ७. ११. १) इत्यत्र रयीणां क्षपावानित्यन्वयो दुर्निवारः । तस्मात् क्षप् क्षमणे इति धातोः क्षपणं दानं तेन युक्तः । दाता । दाता । इति नामनि व्युत्पत्तिमाश्रित्य रयीणां क्षपावानित्यस्य धनानां दातेत्यर्थो बोद्धव्यः ॥

तो अग्नि अमर देव तो हा एकमात्र आहे.' यात जी अर्थाची स्पष्ट मांडणी ... अग्नि हा सर्व मर्त्यांमध्ये आहे. तो ... अमर ... आहे.

हा मंत्र ... या:—

धर्मो ... ।

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ।
अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
ऋतऽप्रवीतम् ।
अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि ।
सत्या ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. ऋतप्रवीतम् (=ऋतेन सत्येन वेष्टितं) यम् [अग्निं] विरूपाः (=परस्पर-शुक्लकृष्णत्वाद्विसदृशरूपाः) पूर्वीः (=पूर्वा) [उषसः] क्षपः (=निशाश्च) वर्धान् (=वर्धयन्ति), स्थातुः (=स्थातृ=स्थावरं वस्तुमात्रं) चरथं (=चरत्=जङ्गमं वस्तु-जातं) [च] [वर्धात्=वर्धयति] [स] स्वः निषत्तः (=प्रकाशमाने यज्ञस्थाने निषण्णः सन्) अराधि (=आराधितः), विश्वानि अपांसि (=सर्वाणि यज्ञयागा-दीनि कर्माणि) सत्या कृण्वन् (=सत्यानि कुर्वन्=यथार्थानि करोति च) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । योऽग्निरतिमात्रं पुरातनोऽस्ति यश्च अत्र यावत् स्थावरजङ्गमानि विविधानि प्रभूतानि वस्तूनि ददर्श एतादृशश्चिरकालं जीवितवाननेकवस्तूनि दृष्ट्वा-नग्निर्होतृत्वप्रयुक्तः सन् देवयजन उपवेशितोऽस्ति । स च तत्र अस्मादृग्भिरुपासकैर्य-ज्ञयागादीनि क्रियमाणानि कर्माणि सफलानि करोतीति ॥

'स्थातुश्च रथम्' इत्यत्र वयं विद्वद्वरं बेन्फीयमनुसृत्य 'स्थातुश्चरथम्' इति पाठं निर्विवादार्थलाभायेच्छामः । सायणा अपि वैदिकपाठं स्थातुश्च रथमित्येव बुद्ध्वा रथ-शब्दस्य कयापि युक्त्या चरथशब्देन समानार्थकत्वं प्रतिपादयन्ति । रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं चेति तैर्व्याख्यातत्वात् ॥

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हट-ला पाहिजेः—

स हि क्षपावान् अग्नी रयीणां
दाशद्यो अस्मा अरं सुउक्तैः ।
एता चिकित्वो भूमा नि पाहि
देवानां जन्म मर्तांश्च विद्वान् ॥

यात एता (=एतानि= हीं, म्हणजे ही जी जिकडे तिकडे दृष्टीस पडणारी ती याचा 'सर्व' असा अर्थ करावा लाग[illegible] त्याजकडेस वाचकांनी लक्ष्य द्यावें. [illegible] व्या सूक्ताच्या नवव्या मंत्रांत 'एता[illegible] व्रतानि' व सू. ६८, मं. ४ यांत 'आ[illegible] रयीणाम्' हींहि यासारिखीं उदाह[illegible] होत. दुसरीहि उपलब्ध आहेत.

४. ज्या सत्यवेष्टित [अग्नी]ला भिन्नरूप अनेक [उषांनीं] [आणि] रात्रींनीं [आणि] स्थावरजंगमांनीं वाढविलें आहे, त्याला होता [करून] वेदीवर स्थापिलें आहे, आणि तो सकल कर्में सफल करीत आहे.

4. He who is surrounded by truth [and] whom many dissimilar [mornings] [and] nights have nourished, [whom] that which stands [and] that which moves [nourished], is honorably seated and worshipped in the sacrifice, [as] the invoker making all works fruitful.

---

४. 'ज्या अग्नीला आजपर्यंत अनेक उषांनी आणि रात्रींनी वाढविलें आहे. म्हणजे जो इतका पुराण आहे की त्याणे असंख्य रात्रि आणि उषा पाहिल्या आहेत; आणि ज्याला स्थावरांनी आणि जंगमांनीहि वाढविलें आहे, म्हणजे वृक्षादिकांच्या समिधा आणि हवि यानीं आणि मनुष्यांच्या उपासनांनी जो वाढला आहे, अर्थात् ज्याणे हें स्थावरजंगम जग आजपर्यंत अनादि काळापासून पाहिलें आहे; आणि जो सत्यानें वेष्टिलेला आहे, अशा अग्नीला उपासक जन यज्ञशाळे-तील वेदीवर होता नेमून बसवितात. कारण तो मनुष्यांचीं सर्व कर्में सफळ करणारा होत आहे. इतर होत्यांला ती शक्ति नाहीं.'

'सत्यवेष्टित'= 'ऋतप्रवीतम्'. हा शब्द ऋग्वेदात दुसरे ठिकाणी कोठे असल्याप्रमाणें दिसत नाहीं. आम्हीं सायणांनीं दिलेल्या तीन अर्थांतून एक निवडून घेतला आहे. अग्नीला 'सत्यरूप' (ऋत.) सत्यरूप यज्ञापासून आनंद पावणारा अथवा वाढलेला (ऋतावृध्) असे वेदात पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे (८.६०.५;३.२.१ इत्यादि पहा). त्यावरून त्याला सत्यानें वेष्टिलेला असें विशेषण दिलेलें समजण्यासारिखें आहे. 'भिन्नरूप'='विरूपा' म्हणजे उषा शुभ्रवर्णाच्या आणि रात्रि कृष्णवर्णाच्या होत, तेणेंकरून त्या एकमेकांपासून भिन्नरंगाच्या आहेत रात्र आणि उषा यांचा एकत्र उच्चार येतो तेव्हां त्यांस 'विरूप' हें विशेषण बहुतकरून लाविलेलें आढळतें. ऋ. १. ११३. ३ 'नक्तोषासा समनसा विरूपे', १. ९५. १ 'द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे', इत्यादि उदाहरणें आहेत. शिवाय सू. ६२, म.८ हा पहा. शिवाय 'नक्ता च चक्रुः उषसा विरूपे' असें सू. ७३, मं. ७ यांत आहे तें पहा.

'स्थावरजंगमानी'= 'स्थातुः चरथम्.' आमच्या अर्थाविषयीं तर वाद नाहींच, आणि सायणांनींच तो केलेला

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ।
वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरन्त ॥ ५ ॥

गोषु । प्रऽशंस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः ।
वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि ।
वेदः । भरन्त ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अग्ने], [त्वं] गोषु वनेषु (=अस्मदीयपशुषु वृक्षेषु च) प्रशस्तिं धिषे (=प्रशस्तत्वम्=उत्कृष्टत्वं स्थापय) । विश्वे (=सर्वे जना) नः (=अस्मभ्यं) स्वः (=दिव्यं) बलिम् (=उपायनं) भरन्त (=आहरन्तु) । [हे अग्ने], त्वा (=त्वां) नरः (=मनुष्याः) पुरुत्रा (=विविधेषु स्थलेषु) सपर्यन् (=अपूजयन्=पूजयन्ति) । [अपि च] पितुर्न जिव्रेः (=वृद्धात्पितुः सकाशाद् यथा तथा) [त्वत्तः सकाशात्] वेदः (=धनं) वि भरन्त (=विविधेषु स्वेषु स्वेषु गृहेषु अहरन् नयन्ति) ॥

आहे. परंतु ' स्थातुः च रथम् ' असा पाठ आहे त्याच्या ऐवजी स्थातुः चरथम् असा दोनच शब्दांचा पाठ असावा. ' स्थातुश्चरथम्' असा दोन शब्दांचा पाठ याच अर्थी ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. सू. ५८, मंत्र ५ यांत 'स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः '=स्थावरजंगम आणि पक्षी भितात असें आहे. सूक्त ६८, मं. १ यांत स्थातुश्चरथमक्तून् व्यूर्णोत् असें आहे. सू. ७२, मं. ६ यांत स्थातॄन् चरथं च असें आहे, स्थातॄन् च रथं च असें नाहीं. यावरून मूळचा पाठ ' चरथं ' असा असावा, 'च रथं ' असा नसावासें दिसते. दोनीहि पाठांचा स्वर एकसारिखेच येतात. वाक्यसंदर्भावरून जो अर्थ पाहिजे आहे तोच सायणांनी केला आहे, पण ' स्थातुः च रथम्' असा पाठ घेतला तर तसा वस्तुतः अर्थ होणार नाहीं. ' रथम् ' म्हणजे ' चालणारें ' असा प्रयोग अन्यत्र आढळत नाहीं. तर यावरून हें समजावयाचें कीं ' च रथम् ' हा पाठ जरी अतिपुरातन आहे तरी तो मूळ पाठ नसावा. आणि मूळ पाठ एक असतां पदांत तो एकीकडे राहून दुसरा शिरतो याचें हें एक उदाहरण होय.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजे:—

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः
स्थातुश्चरथमृतप्रवीतः ।
अराधि होता स्वर्निषत्तः
कृण्वन् विश्वान्यपांसि सत्या ॥

५. [हे अग्नी], [तूं आमच्या] गाईंच्या आंगीं [आणि] वृक्षांच्या आंगीं उत्कृष्टपण आण. सकल [जन] आह्मांस दिव्य भेट घेऊन येओत. [हे अग्नी], तुला मनुष्य नानास्थळीं पूजित असतात, [आणि] वृद्ध पित्यापासून [धन मिळविल्या]प्रमाणें [तुजकडून] धन घेऊन आपआपल्या घरीं जात असतात.

5. Bring excellence, [O Agni], into [our] cows [and] into [our] trees. May all bring unto us a divine present. Men worship thee in different places, [and] carry home from thee wealth as from an aged father.

---

५. हा या सूक्ताचा उपसंहार असल्याप्रमाणें आहे या कारणानें अग्नीपाशीं ऋषि वर मागत आहे. तो म्हणतो की, ' हे अग्नी, तुला अनेक मनुष्य अनेक स्थळीं पूजित असतात. त्या सगळ्या स्थळीं तूं जात असतोस आणि प्रसन्न होऊन वृद्ध पित्याप्रमाणें त्यास संपत्ति देतोस तर ही आमची स्तुति ऐकून आमच्या गुराढोरांचें कल्याण कर, आमच्या वेलवृक्षांचें कल्याण कर, आणि आम्हांस सर्वांकडून उत्तम धनें मिळत असें कर. '

' सकल [जन] '=' विश्वे '. सकल देव तुझ्या द्वारें प्रसन्न होत्साते भेट आणोत, म्हणजे आम्हांस वरदान देओत, असाहि अर्थ चांगला समजतो.

' वृद्ध पित्याप्रमाणें '=' पितुर्न जिव्रेः'. ही उपमा चमत्कारिक दिसते. पण वृद्ध पित्याला प्रसन्न करून जसे त्याचे पुत्र त्याजकडून द्रव्य घेतात तसे असा अभिप्राय आहे.

' आपआपल्या घरीं घेऊन जातात ' =' वि भरन्त'. अक्षरशः अर्थ '[आजपर्यंत] वेगवेगळे घेऊन गेले आहेत', म्हणजे प्रत्येक उपासक आपआपल्या घरीं नेत असतो.

हें सूक्त प्रसिद्ध पराशर ऋषीचें आहे त्यांत तो अग्निदेवतेपाशीं काय वर मागतो त्याजकडेस वाचकांनीं लक्ष्य द्यावें. त्याची मुख्य याचना गुरेढोरें आणि वृक्ष यांविषयी आहे.

मंत्र म्हणतांना धोरणाला लागतो तो असा —

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे
भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ।
वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्
पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरन्त ॥

साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥६॥१४॥
साधुः । न । गृध्नुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः ।
समत्ऽसु ॥ ६ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

६. [अयमग्निः] साधुर्न गृध्नुः (=साधिष्ठेन मार्गेण गच्छन् वाग इव महीत्रा धारयिता), अस्तेव शूरः (=धनुर्धर इव शौर्योपेतः), यातेव भीमः (=अभियातृवद्भयंकरः), समत्सु [च] (=युद्धेषु च) त्वेषः (=दीप्तो) [भवति] ॥

सूक्तम् ७१.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्रञ्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥१॥
उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सऽनीळाः ।
स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुष्रन् । चित्रम् । उच्छन्तीम् ।
उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उशतीः (=उशत्यः=कामयमानाः) सनीळाः (=सहनिवासाः=सहिता) जनयः (=अङ्गुलिरूपाः स्त्रियः) उशन्तं (=कामयमानम्) [अग्निम्], उशत्यो जनय उशन्तं नित्यं पतिं न (=कामयमानाः स्त्रियः कामयमानं स्वं पतिं यथा उप प्र जिन्वन्ति तद्वत्), उप प्र जिन्वन् (=" उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति ")। स्वसारः (=एकपाणौ जातत्वात्स्वसृभूता अङ्गुलयः), श्यावीं (=रात्रिसम्बन्धात्कृष्णवर्णाम्) अरुषीम् (=आरक्ताम्) उच्छन्तीम् (=अन्धकारस्य निरसने कर्तुमारभमाणाम्) उषसं स्वसारो गावो न (=स्वसृभूताः किरणरूपा गावो यथा जुषन्ति तद्वत्), चित्रं (=चायनीयं=चित्रविचित्रम्) [अग्निम्] अजुष्रन् (=असेवन्त=सेवन्ते) ॥

अत्र एकहस्तप्रभूतत्वात्स्वसृभूता अङ्गुलयोऽग्निमुपतिष्ठन्ति परिचरन्ति चेति प्रतिपिपादयिषिते द्वौ दृष्टान्तौ । यथा कस्यचित्पुरुषस्य बह्व्यः स्त्रियः संगताः सत्यस्तमुपयान्ति तद्वत् अथवा यथा प्रथमं कृष्णवर्णां पश्चाच्छुक्लीभवन्तीमन्धकारं च निरसन्तीमुषसं समानस्थाने भूतत्वात्स्वसृभूता दीप्तिरूपा गाव. सेवन्ते तद्वदिति ॥

६. [अग्नि] बाणाप्रमाणें झोंबणारा, धनुर्धराप्रमाणें शूर, चाल करून येणाऱ्याप्रमाणें भयंकर [आणि] युद्धांत पराक्रमी होय.

6. [Agni is] certain like an arrow, brave like an archer, terrible like an invader, [and] valiant in battles.

६. या मत्रांत अग्नीचे स्वरूप तीन उपमा देऊन वर्णिलें आहे. आणि त्याशिवाय विशेषणानेंहि प्रतिपादिलें आहे. ऋषि म्हणतो, 'जसा एखादा बाण सोडला म्हणजे एकदम जाऊन लक्ष्य पदार्थाला झोंबतो तसा अग्नि होय; तो धनुर्धराप्रमाणें शूर होय आणि एखादा शत्रु दुसऱ्या देशावर चाल करून जातो आणि वाटेत सांपडेल ते जाळतो अथवा लुटून फस्त करितो तसा आहे आणि लढाईत तर केवळ दावाग्निप्रमाणें सर्व शत्रूंचा संहार करून टाकणारा होय.'

सूक्त ७१.

ऋषि—शक्तीचा पुत्र पराशर (पूर्वसूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता— अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

HYMN 71.

To *Agni*. By *Parâs'ara* son of *S'akti* (author of the previous hymn) Metre—*Trishṭubh*.

१. कोणा पतीच्या एकत्र मिळालेल्या कामी स्त्रिया आपल्या कामयमान पतीला [भजतात], तशा अंगुलिरूप स्त्रिया अग्नीला भजतात; [आणि] कृष्णवर्ण, आरक्त, [आणि] दुरूनच उगवणाऱ्या उषेला [जशा तिच्या] किरण[रूपी] बहिणी [शोभवितात], तशा कान्तिमान [अग्नी]च्या [अंगुलिरूप बहिणी] शोभवितात.

1. The sisterhood of the combined fingers have served [Agni], like as loving wives serve their loving husband—have honoured bright [Agni], as the sisterhood of the rays honour the dark bright Ushas as she dawns.

वीळु चिद्दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण।
चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः ॥ २॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण ।
चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्राः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ नः पितरः अङ्गिरसः (=एतत्संज्ञा अस्माकम् आर्यजनानां पितरः) उक्थैः (=सूक्तैः=सूक्तद्वारा) वीळु चित् दृळ्हा (=वीळूनि अपि दृढानि=बलवन्त्यपि दुर्गाणि=वृत्रस्य प्राकारान्) अरुजन् (=अभञ्जन्) रवेण (=स्तोत्ररूपेण ध्वनिना) अद्रिम् (=अद्रिसदृशं मेघमपि) [अरुजन्]। [ते] नः (=अस्मभ्यम्=अस्माकं हिताय) बृहतो दिवः (=महतो द्युलोकस्य) गातु (=मार्गं) चक्रुः (=कृतवन्तः)। [अपि च] अहः (=दिवसं) स्वः (=तेजः) केतुं (=ज्ञापयितारम्=आदित्यम्) उस्राः (=कान्तिमतीर्दीप्तिरूपा गाश्च) विविदुः (=अलभन्त)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। पुरा काले नः पितरोऽङ्गिरसो मेघोदकस्य सूर्यप्रकाशस्य चावरकेण वृत्रेण पीडिताः सन्तः सूक्तानि रचयित्वा अग्न्यादिदेवांस्तुष्टुवुः। अनन्तरमग्न्यादयः स्तोत्रैस्तुष्टा वृत्रादीनां दुर्गाणि भिन्त्वा मेघोदकानि तथा सूर्यादीनि दिव्यानि तेजांसि मुमुचुः। अग्नेः स्थापनाच्च स्तोत्रप्रचाराच्च स्वर्गाय गन्तुं मार्गमिव चक्रुरिति॥

२. 'आमचे वाडवडील जे अंगिरस ते पूर्वी आपल्या सूक्तांनीं डोंगर सुद्धा फोडीत असत; आणि स्तोत्राच्या योगानें त्यांणीं दिवस, प्रकाश, आदित्य, आणि उदकें मुक्त करून आम्हांकरितां स्वर्गी जाण्याचा मार्ग त्यांणीं सिद्ध करून ठेविला आहे, म्हणजे, ते अग्नि इत्यादि देवांची प्रार्थना आणि तेणेंकरून त्यांची प्रसन्नता संपादन करून घेऊन मेघमंडळ फोडून पाऊस पाडीत, आणि मेघाच्छादित सूर्यादिक जी दुर्गोचीं तेजें त्यास ते मुक्त करीत; आणि अग्नीची स्तोत्रांनीं आणि हवींनी आराधना करून देवास हवि अर्पण करण्याचा जो त्यांणीं प्रकार घातला तो केवळ स्वर्गी चढून जाण्याचा मार्गच होय.'

अंगिरस (सू. ५१, मं. ३ पहा) आपल्या सूक्तांनीं मोठमोठे दुर्ग अथवा पर्वत फोडीत असत असें जें सांगितलें आहे त्याचा अर्थ सायणाचार्य इतका करितात कीं, अंगिरस हे आपल्या देवांची प्रार्थना करीत, तेणेंकरून त्या दे-

२. आमचे पितर अंगिरस [आपल्या] स्तोत्रांच्या योगानें प्रचंड दुर्गहि [फोडीत असत], [आपल्या] कवनस्वरानें पर्वतालाहि फोडीत असत. ते आम्हांकरितां महान् स्वर्गाचा मार्ग उत्पन्न करिते झाले, ते दिवस, प्रकाश, सूर्य [आणि] प्रभारूप गाई ह्यांस शोधून काढिते झाले.

2. Even the mighty fortresses [did] our ancestors [break] through [their] hymns, [did our ancestors] the Angirases, break the mountain with [their] prayer. They prepared for us the way of the vast heaven. They discovered the day, the effulgence, the sun, the heavenly cows.

यांस कृपा येऊन ते मेघ फोडून पाऊस पाडीत. परंतु इंद्र जर शब्द पुरातनकाळीं ऋषींस मोठमोठे चमत्कार करण्याची शक्ति होती असा आग्रह धरणारा कोणी मनुष्य अक्षरशः समजेल तर त्याला पाहिजे तसा अर्थ यावरून निघेल आणि पुराणादिकांत ज्या ऋषींच्या चमत्कारांविषयीं, अद्भुतशक्तीविषयीं आणि विलक्षण दीर्घायुष्याविषयीं वगैरे कथा सांगितल्या आहेत, त्या जशा निर्नायक वेदवाक्यविरुद्ध (आणि पाल्हाळच कल्पित) आहेत, तशाच वेदवाक्यांचा भावार्थ न समजतां अक्षरशः अर्थ समजल्यामुळे निघाल्या आहेत.

'प्रचंड दुर्ग' = वीळु चिद् दृळ्हा.' हे 'प्रचंड दुर्ग' आणि 'पर्वत' एकच.

'महान स्वर्गलोकाचा मार्ग उत्पन्न करिते झाले' = बृहतो दिवो गातुं चक्रुः'. म्हणजे मेघांच्या द्वारें अग्निभक्तांचा प्रचार पाडिला, आणि तेणेंकरून स्वर्गी जाण्याचें साधन आम्हाला करून दिलें. अंगिरस हे जे अतिपुरातन देवभक्त यांनीं अग्नीचा आणि तेजाचा शोध प्रथम लावून त्यांणीच अग्निभक्तीचा प्रचार चालू केला अशा अर्थाचीं ज्ञापकें आणि स्पष्ट उच्चारहि ऋग्वेदांत आले आहेत सू. ६२, मं. २, ५ पहा आणि ते उत्तम स्तोत्रकर्ते असत, त्यांचे स्तोत्र ऐकून इंद्र प्रसन्न झाला आणि स्वर्गीच्या गाई (म्हणजे मेघोदकें आणि सूर्यप्रकाश) दास वृत्रानें आपल्या गोठ्यांत कोंडून ठेविल्या होत्या तेथून मुक्त केल्या. तर देवांची उपासना करून अग्नीच्या द्वारें त्यास प्रसन्न करणें हा जो स्वर्गी अतिपुरातन काळापासून प्रचार चालून दिला तोच स्वर्गाचा मार्ग येथें सांगितलेला समजायाचा आहे. या सूक्ताचा कर्ता जो पराशर तो अंगिरसकुळांतील नव्हता. असे असतां अंगिरसांना तो

३. [अंगिरस] त्यांनी [अग्नी]-ला स्थापिते झाले, [आणि ते] त्या [अग्नी]च्या उपासनेला [आपलें] धन समजूं लागले. [आणि] त्या दिवसापासूनच सेवातत्पर, द्रव्यसंपन्न, विस्तार पावणाऱ्या, अनन्यभक्तिसंपन्न, कर्मकुशळ [अशा प्रजा] देवजनाला हविरन्नानें तृप्त करण्याच्या हेतूनें [अग्नी]ला भजूं लागल्या.

3. They established the holy [Agni]. They valued his worship. From that very day the people, pious, rich, spreading, free from passions [and] skilful in actions, serve him, with the desire of gratifying the divine race with [the] oblation.

म्हणजे वृत्राला, मारून टाकिता झाला, आणि वृत्ररूप पर्वताचीं मजबूद शिखरें जिकडे तिकडे फेंकून देता झाला (ऋ २. १५. ८; ४. १६. ८). 'सत्य स्तुति करणाऱ्या अंगिरसांनीं इंद्राची स्तुति करितांच इंद्र वृत्राला मारिता झाला' (ऋ. ६. १८. ५). 'हे इंद्रा, तू जेव्हा अंगिरसांकरितां गाईंचा गोठा उघडिलास' (१. १३२. ४), 'लपवून ठेविलेल्या ज्या गाई त्यास मोकळ्या करून इंद्रानें अंगिरसांकरितां हांकून आणि-ल्या' (उद् गा आजद् अङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः ८. १४.८).

या ऋचेवरून वैदिक काळीं स्तोत्राच्या म्हणजे प्रार्थनेच्या शक्तीविषयीं किती मोठी भक्ति असे ते उघड दिसून येतें.

खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हटल्यास हा मंत्र छंदाप्रमाणें म्हणता येतो —

वीळु चिद् दृळ्हा पितरो न उक्थैः
अद्रिं रुजन्न् अङ्गिरसो रवेण ।
चक्रुर् दिवो बृहतो गातुम् अस्मे
अहः स्वर् विविदुः केतुम् उस्राः ॥

---

३. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं अंगिरसांनीं आम्हांकरितां स्वर्गाचा मार्ग उत्पन्न केला. त्याच विचारसरणीस अनुसरून ऋषि म्हणतो कीं, 'अंगिरसांनीं पवित्र अग्नीची स्थापना केली, त्यांनीच अग्नीची उपासना हेंच आपलें धन असें मानिलें. त्या दिवसापासून अग्नीची उपासना प्रचारांत आली, आणि सरळ भक्तिमान, श्रीमान, प्रजा त्याच्या सेवेला लागली आणि दुसऱ्या वर्णांची इच्छा न धरितां अग्नीचीच सेवा करण्यास प्र-वृत्त झाली आणि देवास हवि देऊन तृप्त करणें झालें म्हणजे या प्रकारें अग्नीस्तव (अग्नीच्या मुखांत हवि देऊन) करीत असतात आणि त्या दिवसापासून या अग्निभजक प्रजांचा विस्तार होत गेला आहे' म्हणजे अंगिरसांनीं अग्निदेवाची उपासना स्थापिल्यापासून ती उपासना प्रचारांत आली आहे. आणि त्या दिवसापासून देवास हवि देण्याकरितां सर्व लोक अग्नीजवळच जात असतात. याप्रमाणें या मंत्राचा भावार्थ आहे.

मथीयदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।
आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।
आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यद् (=यदा) ईम् (=एतमग्निं) मातरिश्वा मथीत् (=अमथ्नात्=मन्थनेन जनितवान्) [यदा च] विभृतः (=विहृतः=विहरणशीलः=क्रीडाप्रियः) श्येतः (=शुभ्रवर्णो) जेन्य. (=अभिजातः) [एतादृशोग्निः] गृहे गृहे (=सर्वस्मिन्यज्ञगृहे) भूत् (=स्थापितोभवत्), आत् (= ततःप्रभृति) भृगवाणः (=भृगुरिव=सूर्यकिरणवद्दाचरन्=अतिमात्रत्वरायुक्तः) [स], सहीयसे राज्ञे न (=प्रबलाय राज्ञे यथा=यथा कश्चित्पुरुषो प्रबलस्य राज्ञो दूतत्वं स्वीकरोति तद्वत्) [उपासनाय] सचा सन् (=अनुचरत्वेनास्य संनिधौ तिष्ठन्) दूत्यं (=दूतत्वम्) आ विवाय (=स्वीचकार=अन्वतिष्ठत्) ॥

यदा मातरिश्वा निर्मथ्याग्निं गृहे गृहे स्थापितवान् ततःप्रभृति सोयमग्निर्मनुष्याणां हविर्देवेभ्यो नेतु त्वरिततमो दूतो भूतोस्तीत्यर्थ. ॥

' सेवातत्पर '=' अर्यः '. म्हणजे उपासना अथवा सेवा करण्याविषयी तत्पर. ऋ. १०. ३९. ५ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

' द्रव्यसंपन्न '=' दिधिष्वः '. हा शब्द कठिण आहे. तो ऋग्वेदांत च्यार पांचच ठिकाणी आलेला आहे. आम्ही येथें ऋ. १०. ७८. ५ यांतील ' दिधिषवो न रथ्यः सुदानव.' या शब्दावरच्या सायणभाष्याला अनुसरून अर्थ केला आहे. परंतु त्या शब्दाचे प्रयोग फार येत नसल्यामुळें त्याचा अर्थ काय आहे ते निश्चयानें सांगूं शकवत नाहीं. मारमान या शार्मण्य पंडितानी धात्वर्थाला अनुसरून या ठिकाणी ' मिळविण्याविषयी आशा करणाऱ्या' असा अर्थ केला आहे. पण तो येथें अथवा अन्यत्र ठीक जुळतो असें आम्हांस वाटत नाहीं.

' विस्तार पावणाऱ्या '=' विभृत्राः '. हाहि शब्द कठिण आहे. ' अग्निहोत्राच्या कर्मांत वगैरे असलेला तेळविणारा ' असा अर्थ सायणानी केला आहे.

' देवजनाला '=' देवान् जन्म. ' म्हणजे देवांची जी जात अथवा सर्व देवांची संख्या तिला. ' सर्व देवाला ' हाच विवक्षित आहे.

४. जेव्हां मातरिश्व्यानें याला थन करून जन्म दिलें [आणि] सुजात, शुक्रवर्ण, खिलाडू [अग्नि] घरोघर झाला त्या दिवसापासून, प्रबळ राजाचें [दूतपण पत्करावें] तसें, किरणासारिख्या चपळ [अ-ग्नी]नें संनिध राहून [यजमानाचें] दूतपण पत्करिलें.

4. When Mâtaris'vâ churned Him out [and] He the playful, the fair [and] the well bred became [established] in every home—from that time He, quick as light, has attended upon [the worshipper] and become [his] messenger as of a mighty King.

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजे, म्हणजे उपजातिवृत्ताला बसतोः—

दधन्वन् धेनयेंत्रस्य धीतिम्
आदिदॆयों दिधिषुओ विभृत्रा ।
अतृप्यन्तीरपसॊ यन्ति अच्छा
देवान् जॆन्म प्रयसॊ वर्धयन्तीः ॥

४. अग्नि हा प्रथम भूलोकी नव्हता त्याला मातरिश्व्यानें पृथ्वीवर आणिलें आणि मनुष्याजवळ दिलें अशी जी कथा (पृ. ६०, मं १ आणि टीप पहा) तिला अनुसरून ऋषि म्हणतो कीं. 'अग्नीला मातरिश्व्यानें प्रथम जेव्हा मथून जन्म दिलें, आणि अशा प्रकारे जन्मलेला शुभ्रवर्ण आणि सद्गुणी अग्नि खेळून खेळत घरोघर झाला, त्या दिवसापासून अग्नि उपासक लोकाचा सूर्यकिरणासारिखा मोठ्या वेगानें चालणारा, आणि देवांस हवि पोंहचविणारा दूत झाला; आणि तो तरी सामान्य दूताप्रमाणे दिसत नाहीं तर एखाद्या महान् राजदूताप्रमाणेच दिसतो ' म्हणजे मातरिश्व्याने अग्नि निर्माण करून मनुष्यास दिल्या दिवसापासून देवांमध्ये अग्नीनें हवि पोंचविण्याचा प्रचार लोकांत चालू झाला, आणि तेथपासून आजपर्यंत तसाच चालला आहे.

'सुजात = जेष्य' म्हणजे द्वाड नव्हे एखाद्या सद्गुणी मुलाप्रमाणे उगीच राहणारा त्रास न देणारा, सर्वांस आनंद करणारा, मागितलेलें काम निमूटपणे करणारा, आणि नम्रतेने भरलेला.

'शुभ्रवर्ण' 'श्वेत' हे स्वभावोक्ति विशेषण आहे तरुण अग्नीला शुभ्रवर्ण हे विशेषण शोभतें

'किरणासारिखा —'भृगवाण' ' 'भृगु' शब्दाचा मूळ अर्थ किरण असा आहे. त्यावरून भृगवाण म्हणजे भृगूप्रमाणे वागणारा अथवा चालणारा असा अर्थ होतो ऋ ६ ७. ४ यांत आजन्मु. यंतुम आयव भृगवाण विशोविशे यांजवरील भाष्यांत भृगुप्रमाणे म्हणजे 'सूर्यकिरणाप्रमाणे तेजस्वी' असा अर्थ सायणाचार्य करितात.

मुहे यत्पित्र ईं रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान् ।
सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥
॥ ५ ॥ १९ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् । पृशन्यः ।
चिकित्वान् ।
सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् । अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि ।
त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. यद् (=यदा) ईम् (=अयम् ? यजमानः) महे पित्रे दिवे (=महते ... ...रूपाय पित्रे) रसं (=हविरूपमन्नं) कः (=अकः=अकरोत्), [तदा] पृशन्यः (=अभिस्पर्शकुशलो=राक्षसः) चिकित्वान् (=एतत् ज्ञात्वा) अव त्सरत् (=अप...त्पलायते स्म)। [तदानीम्] अस्ता देवः (=धनुर्धरो द्युरूपो देवो) धृषता (=...र्षकेण धनुषा) अस्मै (=राक्षसाय) दिद्युं (=दीप्यमानं बाणं) सृजत् (=विसृ...वान्) [अपि च] स्वायां दुहितरि (=स्वकीयायां पुत्र्याम्=उषसि) त्वि... (=दीप्तिं) धात् (=अधात्=स्थापितवान्)॥

दुर्बोधेयमृक् । तदपि प्रायः अनेनार्थेन भवितव्यम् । मातरिश्वकृतादग्नेः स्व... नयनात्पूर्वं वृत्रादिका असुरा उषआदीनि तेजांसि व्याप्य भूमौ प्रकाशो ... न पतति तथाकुर्वन् । यदा तु यजमाना उपासका मातरिश्वसकाशादग्निं दूत ... महते द्युदेवाय हविः प्रेषितवन्तस्तदा तद्दृष्ट्वा वृत्रादयोऽसुराः पलायिताः । ता... द्यौः पिता बाणं विसृज्य उषसि पुनरपि दीप्तिं स्थापयित्वा सा यथा व्युच्छति त... करोदिति ॥

ही ऋचा आणि उपजाति श्लोक यात खाली दाखविल्याप्रमाणें ह्रस्वदीर्घाचें अंतर आहे:—

मथीयदीं विभृतो मातरिश्वा
गृहे गृहे श्यैतो जेन्यो भूत् ।
आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्
आ दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥

उत्तरार्धांत वरील कमाज्यास्त करावे लागते. त्यांत विशेष हे कीं 'सहीयसे' या पदाबद्दल 'सहसे' म्हणावें ... जशी एक अक्षराची दोन दोन अ... करून म्हणावी लागतात त्याप्रमाणे ... अक्षरांचे एक अक्षर करून म्हणावें ला... तें त्याचे हे पहिलेंच आणि एक ... उदाहरण आहे.

५. जेव्हां महान् पिता [जो] द्यु [त्या]साठीं अन्नरस यानें सिद्ध केला [तेव्हां] राक्षसांनीं [तें] जाणून [ते] पळून गेले. [तेव्हां] धनुर्धर देव शौर्ययुक्त धनुष्यानें त्याच्या आंगावर तेजस्वी बाण मारिता झाला, [आणि] आपल्या कन्येच्या आंगीं तेज स्थापिता झाला.	5. When he (the sacrificer) prepared the oblation for great Father Dyaus, the demon knowing it ran away. The divine archer shot the burning arrow at him with [his] bow, [and] placed effulgence in his daughter.

५. हा मंत्र अतिशय कठिण आहे. आम्हीं केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'अग्नीला भूमीवर आणण्यापूर्वी यज्ञयागादिक होत नसत. आणि वृत्रादि असुर उषेच्या वगैरे प्रकाशाला भूमीवर पडूं देत नसत, आणि उषेला जणु निस्तेज करून टाकिली होती. तर अग्नीला भूमीवर आणिल्यानंतर उपासकांनीं देवाला पोहचावें म्हणून हवि अग्नीत अर्पण केलें. तेव्हां ते पाहून वृत्रादि असुर पळूं लागले. त्याबरोबर धनुष्य धारण करण्याविषयीं परमकुशल असा जो द्यु त्याणें त्याजवर दिव्य बाण (वीज हाच ज्याचा बाण) मारिला आणि त्याची कन्या जी उषा, तिचे आंगीं प्रकाश पुनः स्थापित केला आणि तिला पुनः पूर्ववत् उजळून दिली.'

'महान् पिता जो द्यु त्यासाठीं' =महे पित्रे दिवे. 'द्युलोक म्हणजे पृथ्वीच्या वर जो महान् तेजोमय अतिप्रचंड प्रदेश, ज्याच्या पोटीं सूर्यचंद्रादि तारे आणि उषा इत्यादि अनेक तेजें उगवतात आणि मावळतात, ज्याच्या आंत मेघमंडळ असतें तो. त्याला जसे ग्रीक लोक देव मानून 'झीस् पेतर' आणि रोमन लोक 'द्यौस् पेतर' अथवा 'जुपितर' असें म्हणत, तसेंच त्याचे बंधु जे आपले पूर्वज आर्य लोक ते त्याला देव मानून 'द्यौस् पितर' असें म्हणत, ते या व यासारिख्या दुसऱ्या अनेक ऋचावरून दिसून येतें. आणि जसे आपले आर्य पूर्वज द्युला उषा इत्यादि देवतांचा बाप म्हणून समजत तसाच ग्रीक आणि रोमन लोकहि त्याला सगळ्या देवांचा बाप असें समजत. त्याप्रमाणेंच आर्य लोक जशी पृथिवीला द्युची स्त्री असें मानीत (ऋ १. १६४. ३३; तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः १. ८९. ४; द्यौर्मे पिता पृथिवी माता १. १९१. ६; ५. ४३. २), तसेंच ग्रीक आणि रोमन लोकहि पृथिवीला जुपितरची स्त्री आणि देवांची आणि दैत्यांची वगैरे माता असें समजत. आणि आपल्या वेदांवरून जसें सूर्याला द्युचा पुत्र म्हटलेलें आढळतें (पृ ४८, म. ८ यावरील टीप पहा) तसेंच ग्रीक आणि रोमन लोकांच्या पुराणांत सूर्याला (फीबस [illegible]) जुपितरचा पुत्र असें म्हटलेलें आढळतें.

६. [हे अग्नी], जो [कोण] तुला आपल्या घरीं प्रदीप्त करितो अथवा [जो कोण] तुला हविरिच्छूला प्रतिदिवशीं [हवि] अर्पण करितो, त्याची अन्नसंपत्ति उभयलोकीं मोठा असा जो तूं तो वाढीव. ज्या योद्ध्याला [तूं] [रणांत] साहाय्य करिशील [तो] धन घेऊन जाईल.

6. He that burns [fuel] to Thee in his house, or that from day to day offers oblation to thee who desirest it,—do augment, O Agni, renowned in both worlds, the wealth of that [man]. That warrior whom thou inspirest shall return with wealth.

गुरूप देव असा अर्थ न करिता ' दीप्तिमान् देवजनाचा समूह ' असा करितात. एकदरीत मंत्र कठिण आहे असें वर सांगितलेंच आहे.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजे:-

महे यॅत्पित्रे ईं रसं दिवे क.
अव त्सरन् पृशनिअश्चिकित्वान् ।
सृजॅदस्ता धृषतों दिद्युमस्मै
स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥

---

६. या मंत्रात अग्नीचा कृपालुपणा सांगितला आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे अग्नी, जो उपासक तुला आपल्या घरीं पेटवून समिधा म्हणजे लाकडें तुला देईल, अथवा प्रतिदिनीं तुला हवि अर्पण करील, त्याचें धनधान्य वृद्धिंगत होई असें तू करितोस. कारण की तू भूमि आणि द्युलोक या दोनहि लोकांत मोठा गणिला जातोस; ज्या उपासकाला युद्धांत तुझें साहाय्य असेल तो समरांगणांत जयी होऊन शत्रूपासून हरण करून घेतलेली लूट आपल्याजवळ घेऊन घरीं जातो.'

' तुला आपल्या घरीं प्रदीप्त करितो ' = ' यस्त्व आ दमे आ तुभ्यं इभाति.' अक्षरश: अर्थ- 'तुजकरितां आपल्या घरीं जाळितो;' म्हणजे ' तुजकरितां लाकडें जाळितो,' अर्थात् ' तुला प्रज्वलित करितो.'

' हविरिच्छूला '=' उशत..' अक्षरश. अर्थ ' प्रीति करणाऱ्याला ' असा आहे. यावरून उपासकावर लाड अथवा प्रीति करणारा जो तूं त्याला, असाहि भावार्थ निघूं शकेल.

'उभयलोकीं मोठा असा जो तू तो' ='द्विबर्हा .' हा अर्थ आम्हीं सायणानुसार केला आहे. ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं हा शब्द आला आहे. आणि बहुतक सर्व ठिकाणीं सायणाचार्य तीन अर्थ करितात, आणि यास्कानींहि तीन दि-

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यह्वीः
न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान्॥

अग्निम् । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः
सप्त । यह्वीः ।
न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु
प्रऽमतिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यह्वीः (=यह्वयः =महत्यः) सप्त (=सप्तसंख्याकाः) स्रवतः (=नद्यः) स
न (=समुद्रं यथा) [अभि सचन्ते=अभिगच्छन्ति] [तद्वत्] विश्वा पृ
(=सर्वाण्यन्नानि=उपासकेभ्यो दातव्यानि सस्यादीनि) अग्निम् अभि सच
(=आभिमुख्येन समवयन्ति)। नः (=अस्माकं) जामिभिः (=स्वसृभ्रात्रादि
ज्ञातिभिः) वयः (=अन्नं) न विचिकिते (=न ज्ञायते=न लभ्यते)। [अत.अ
णात्] चिकित्वान् (=सर्वज्ञस्) [त्वं] [हे अग्ने], देवेषु (=इन्द्रादिषु) प्र
तिम् (=अस्माकं विषयेऽनुग्रहं) विदाः (=अस्मभ्यं लम्भय)॥

अत्रेदमुक्तं भवति । यथा जलपरिपूर्णः समुद्रो भवति तथा सर्वविधैरन्नैः सम्प
ग्निर्भवति । वयं तु निष्किंचना अस्माकं पुत्रभृत्यादीन स्वसृभ्रात्रादींश्चान भर्तुम
मर्थाः स्मः । तस्मादग्निरेव देवान् अस्मद्विषये प्रसाद्य तेभ्यः सकाशाद् अस्मभ्य
अन्नं लम्भयत्विति ॥

स्रवतः सप्त यह्वीरित्यस्य प्रभूतप्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः सर्वा अपि नद्य इति भा
सप्त स्रवतां (सप्त सिन्धूना) मेघोदकैः सह समानार्थकत्वं तु सू. ३५, म. ८ स्त
महाराष्ट्रटीकायां प्रतिपादितमेव ॥

न्य आहे, सायणांनी कल्पनेने बसविलेला
नव्हे असें सिद्ध होतें. यास्तव आणि
धारकरून तो सर्वत्र जुळतो म्हणून
पाश्चिमात्य जिनीएक पंडितांनी 'दुष्पट
नक्कट' असा केलेला जो अर्थ त्यापेक्षा
सायणास अनुसरणें हें चांगलें असें आ-
म्हां समजतो.

वृत्तसुखासाठीं हा मंत्र खाली दाख
विल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजेः—

स्त्र आ यॅस्तुभ्यं दम आ विभाति
नमो वाँ दाशदुशतो अनु द्यून्।
वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा
यासद्राया सँरथँ यं जुनासि॥

७. सप्त महानद्या समुद्राकडेस धांवतात तशा सर्व अन्नसंपत्ति अग्नीकडेस धांवत असतात. आमच्या कुटुंबास तर अन्न ठाऊक नाहीं; [तर] [सर्व] जाणणारा [जो तूं तो] देवांची कृपा [आम्हांवर] होई असें कर.

7. All riches attend upon Agni as the Seven Rivers [attend upon] the sea. Food is unknown to our relations. Do thou [therefore] Agni, who knowest all, create in the Gods benevolence towards us.

---

७. या मन्त्रात ऋषि म्हणतो, 'अग्नि अतिश्रीमान् होय, आम्ही अतिदरिद्री आहोत; अग्नीची लक्ष्मी इतकी आहे की जशी मेघोदकें पडून चहूंकडून समुद्राकडेसच दिवटी वाहून जातात तसें अन्नादिक सर्व संपत्तींचे प्रवाह अग्नीकडेस वाहतात; म्हणजे अग्नीचे घरीं अन्नादि संपत्ति भरून वाहत असतात, आणि आम्ही तर इतके दरिद्री आहोंत की आमच्या घरांतील माणसांस अन्न पाहावयास सुद्धा मिळत नाहीं. तर सर्व जाणणारा जो अग्नि तो देवांस आम्हाविषयीं प्रसन्न करो, आणि आम्हांस खावयास मिळे असें करो ' याप्रमाणें पराशर ऋषीनें आपलें दीनत्व यांत वर्णिलें आहे, आणि अग्नि आपणांस आणि आपल्या बहिणभावांस अन्न देओ अशी प्रार्थना आहे.

'सप्त महानद्या'=सप्तन. सप्त यह्वी.' हा अर्थ अक्षरशः आहे परंतु या ठिकाणीं सप्त नद्या म्हणजे मेघोदकाच्या योगेकरून भूमीवरून समुद्राकडे वाहणारे जे पृथिवीवरील सर्व प्रवाह ते, असा अर्थ आहे. कोणत्या तरी अमुक सात नद्या असें विवक्षित नाहीं. सू.३५,मं.८ यांजवरील 'अंतरिक्ष' शब्दाविषयीं टीप पहा.

'अन्नसंपत्ति'= 'पृक्ष..' अक्षरशः ' अन्नें.' म्हणजे देवांस जी हविरन्नें द्यावयाचीं ती नव्हेत, तर देवांनीं मनुष्यास खावयाचीं जीं ती पृक्ष् शब्दाचा असाहि अर्थ होतो याविषयीं ऋ. १ १३९. ३; ६ २३. ९; ७. ७४.५ आणि १.७३. ५ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा पृक्ष् म्हणजे हविरन्न हा अर्थ तर प्रसिद्धच आहे.

'आमच्या कुटुंबास'='न जामिभि:.' ' जामि ' शब्द साधारण संस्कृतांत येत नाहीं. तो वेदांत प्रसिद्ध आहे त्याचा अर्थ कुटुंबांतील माणुस असा होतो. सायणाचार्य तर एकाच भाष्यांत जेवतात (जमन्ति) म्हणून ' जामि ' अशी व्युत्पत्ति सांगतात एकाच घरांत राहणारे अगदीं जवळचे जे बहीण, भाऊ इत्यादि आप्त ते असा अर्थ आहे. ऋ. १. १०५. ५ यांत सुर्योक आणि भूलीक या ज्या बहिणी त्यांस ' जामि ' असें नांव दिलें आहे (ऋ. ३. ११. १ हाहि मंत्र पहा). या व दुसऱ्या ग्रंथांवरून भाऊ, बहिणी, आणि त्यासारिखेच जे अगदीं जवळचे आप्त ते जामि होत.

वृत्तानुरोधानें हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावा लागतोः—

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥
आ । यत् । इषे । नृऽपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । नि
सिक्तम् । द्यौः । अभीके ।
अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । सुऽआध्यम् । जनयत् । सू
दयत् । च ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) [अग्निरूप] तेजः इषे (=हविरन्नाय) नृपति (=यजमानं प्रति
आ आनट् (=प्राप्नोति) [तदा] [यजमानस्य] शुचि (=शुद्धं) द्यौः (=दीप्य
मानं) रेतः (=वीर्यम्) अभीके (=गर्भाशये) निषिक्तम् (=उत्सृष्टं) [भवति]।
अग्निः शर्धं (=बलवन्तम्) अनवद्यम् (=अवद्यरहितं=दोषहीनं) युवानं (=यौव
नोपेतं) सुआध्यं (सुप्रज्ञम्) [एतादृशं पुत्रं] जनयत् (=जनयतु) सूदय
(=प्रेरयतु च) ॥

दुर्बोधेयमृक् सायणाचार्यैरेवं व्याख्याता । " अग्नेर्यत्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पा
" कं यजमानमानट् । जाठररूपेण आ समन्ताद्व्याप्नोत् । किमर्थम् । इषे अन्न ।
" कीदृशम् । शुचि शुद्धम् । द्यौर्दीप्तम् । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं तं
" वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वक्ष्यमाणगुणविशि
" ष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धं बलवन्तमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं
" जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्यं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा । उत्पन्नं पुनः सूदयत् ।
" यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमग्निं
" ऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तयेऽग्नेर्यत्तेज आनट् । व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भौमाग्निः संवे
" सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिम् । नृणां रक्षकम् । शुचि इत्या
" तादृशेन तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीके आगमनकाल एव शर्धादिगुणविशि
" पुत्रं जनयतु तं च प्रेरयतु यज्ञादा"विति ॥

वयं प्रायः सायणमनुसरामः । सार्धीयसोऽर्थस्य करणेऽस्माकमसमर्थत्वात् । तद
स्यायमर्थः । यद्यदा अग्निरूपं तेज इषे हविरन्नाय नृपतिं यजमानं प्रति अन
आगच्छत् । यदा मनुष्याः प्रथममग्निं सेवितुं प्रवृत्ता अभवन्नित्यर्थः । तदानीमेव
द्योतनः सुन्दरस्य देवपितुः शुचि शुद्धं रेतः वीर्यम् अभीके गर्भाशये निषिक्त
तमभूत् । तस्मादग्निः अनवद्यं दोषरहितं युवानं ... सुआध्यं शोभनप्र

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरो वस्व ईशे।
राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा॥९

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सू
वस्वः । ईशे ।
राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रि
अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

तादृशं शर्धं मारुतं गण जनयत् अजनयत् सूदयत् च इतस्ततोगमनाय प्रेरित
अपूर्वजातान् मरुतोऽग्निसेवामचारप्रवृत्तेरनन्तरमेव द्यौः पिताऽजनयदिति
उक्तं हि मन्त्रान्तरेषु (ऋ. ३. ५४. १३ विद्युद्रथाः मरुतः ऋष्टिमन्तः दि
इत्यादिषु) मरुतो दिवस्पुत्रा भवन्तीति ।

भाषायाम्.

९. यः सूरः (=सूर्यो) मनो न (=मन इव) सद्यः (=शीघ्रम्) अध्वनो (
र्गान्) एति (=आक्रमति) [स] एकः (=अद्वितीय एव) वस्व. (=द्र
सत्रा (=युगपदेव) ईशे (=ईश्वरो भवति)। सुपाणी (=सुहस्तौ) राजाना (=रा
मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ) गोषु (=अस्माकं धेनुषु) प्रियं (=प्रीतिकरम्) अ
(=अमृतवत् स्वादु पयो) रक्षमाणा (=रक्षन्तौ) [भवतः]
एकः सत्रा वस्व ईशे इत्यत्र सामान्यस्यापि धनस्यैक एव प्रभुर्भवतीति भा

अर्थात् ' याचा अर्थ काय, इतक्याचा निर्णय होईल तर मग मागच्या मंत्राचा मागचा अर्थ लागेल.

हा मंत्र याप्रमाणे महत्त्वाचा आहे.–

आ यद्दिषे नृपतिं तेज आनट्
शुचिरेतो निषिक्तं द्यौरभीके।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं
स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥

९. मनासारिखा सत्वर मार्ग आक्रमण करितो [असा] जो सूर्य [तोच] एकला सकळ संपत्तींचा प्रभु होय. सुहस्त राजे मित्र आणि वरुण हे [आमच्या] गाईंच्या आंगीं प्रिय अमृत रक्षण करणारे [होत].

9. Súrya who travels alone the paths rapidly like the mind, alone possesses all wealth. The good-handed Kings Mitra and Varuṇa preserve in the cows the dear [and] immortal drink.

९. या मंत्रांत सूर्य आणि मित्र, आणि वरुण या देवाविषयीं सांगितलें आहे. 'जो मनाप्रमाणे असंख्य कोटी योजनें दूर असलेले प्रदेश सत्वर चालून जातो, असा जो सूर्य तो सकळ संपत्तींचा एकला धनी आहे. आणि मित्रावरुण जे देव ते तर असे आहेत कीं, आमच्या गाईंच्या आंगीं जें अमृताप्रमाणे आनंदकारी दूध तें त्यांत राखून ठेवणारे ते राजे मित्रावरुणच होत.' याप्रमाणे हा मंत्र खरोखर अग्नीविषयीं नसता, सूर्य आणि मित्रावरुण या तीन देवाविषयीं आहे. पण अग्निदेवताक सूक्तांत हा मंत्र आला आहे म्हणून सायणाचार्य अग्नीचा संबंध या मंत्राशीं दाखविण्याच्या उद्देशानें म्हणतात कीं, "हे अग्नी, सूर्य आणि मित्रावरुण हे देव जे आतां सांगितले ती तुझीच रूपें होत"

'मनासारिखा सत्वर मार्ग आक्रमण करणारा.' हें विशेषण सूर्याला शोभतें म्हणून सांगावयास नको. वरुणास 'राजा' असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. सू. २४, मं ७, ८, ९, १४ आणि त्यांजवरील टीप पहा. त्याप्रमाणें मित्र या देवालाहि 'राजा' असें म्हटलेलें (ऋ. ३ ५९. ४ अयं मित्र नमस्यः सुशेवः राजा सुक्षेत्र. इत्यादि मंत्रांत) आढळतें. याप्रमाणेंच इंद्र, अग्नि, सोम, यम, या देवासहि राजा असें म्हटलेलें आहे. 'सुहस्त' म्हणजे 'चांगले हात ज्यास आहेत ते' हें विशेषण ऋग्वेदांत बहुतकरून 'सविता' आणि 'त्वष्टा,' या देवास लाविलेलें असतें. परंतु ३. ५६. ७ यांत मित्रावरुणासहि तेंच विशेषण लाविलेलें आहे. (त्रिरा दिव. सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी=सविता देव आणि सुहस्त राजे मित्रावरुण दिवसाला तीनवेळ आम्हास द्रव्य देओत) या सर्व ठिकाणीं सायणाचार्य 'सुंदर आहेत हात ज्याला' असा अर्थ करितात परंतु प्रथम हें विशेषण हिरण्मय सुंदर हात ज्याला आहेत तो असा अर्थी सवित्यास लागून उपयोगानें इतर देवांस लागू आलें असावें.

'गाईंच्या आंगीं प्रिय अमृत रक्षण करणारे'=गोषु प्रियम् अमृतं रक्षमाणा'

मा नो॑ अग्ने स॒ख्या पित्र्या॑णि॒ प्र म॑र्षिष्ठा अ॒भि वि॒दुष्क॒विः सन्।
नभो॒ न रू॒पं ज॑रि॒मा मि॑नाति पु॒रा तस्या॑ अभिश॑स्ते॒रधी॑हि ॥
॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्या । पित्र्या॑णि । प्र । म॒र्षि॒ष्ठाः॒ । अ॒भि । वि॒दुः ।
क॒विः । सन् ।
नभः॑ । न । रू॒पम् । ज॒रि॒मा । मि॒ना॒ति॒ । पु॒रा । तस्याः॑ । अ॒भिऽश॑स्तेः ।
अधि॑ । इ॒हि॒ ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, नः (=अस्माकं) पित्र्याणि (=पितरं वसिष्ठम् तस्मादपि पूर्वा न्पितॄन्वोपक्रम्यागतानि) सख्या (=सख्यानि=मित्रत्वानि) मा प्र मर्षिष्ठाः (=मा नाशय), विदुः कविः अभि सन् (=त्वंहि विद्वान् मेधावी त्वमस्मभ्यमभिमुखो भूत्वा तिष्ठ=सहायो भूत्वा अस्माकं समीप एव तिष्ठ)। नभो न (=तुहिनं यथा) [रूपं मिनाति=वस्तूना स्वरूपं हिनस्ति तद्वत्] जरिमा (=जरा) रूपं (=मनुष्यसौन्दर्यं) मिनाति (=नाशयति)। [अतः कारणात्] तस्या अभिशस्तेः पुरा (=तस्या रूपहिंसाया आगमनात्पूर्वमेव) [त्वम्] अधि इहि (=अवगच्छ=मा जानीहि=मामनुगृहाण) ॥

यथा त्वं मम पितरम् पितॄन्वान्वगृह्णास्तथा मामप्यनुगृहाण। त्वं हि मम हृदयं विज्ञाता भवसि। अतो मम सेवा जानास्येव। अनुग्रहश्च जराया आगमनात्पूर्वमेव कर्तव्यः। सा हि तुहिनं यथा वृक्षपत्रपुष्पादीनां रूपं विनाशयति तथा मम रूपं विनाशयिष्यतीति भावः ॥

हा मार्ग म्हणजे साधारण घरच्या गाईचा असावा. गाईच्या आंगी दूध राहो असे करणे हे विशेषकरून मित्रावरुणांचे काम आहे असे मन्त्रान्तरावरून दिसत नाही.

'मित्रावरुण' या देवाच्या जोडप्याविषयी पु.२, मं.८ यावरील टीप पहा. पु.३४,

मं. ४ हाहि पहा आणि त्यानंतरचा विशेषकरून पाहिली पाहिजे.

हा मंत्र असा म्हटला पाहिजे—
मनो न यो अध्वनः सद्य एति
एकः सत्रा सूरो वस्व ईशे।
राजाना मित्रावरुणा सुपाणी
गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥

१०. हे अग्नी, वडिलांपासून चालत आलेला [जो तुझा] आमचा स्नेह [तो तूं] विसरूं नकोस, तर विद्वान् [आणि] बुद्धिमान् [असा जो तूं तो] आमचें पाठबळ हो. जसें धुकें [पदार्थाच्या] रूपाला [नाहींसें करून टाकितें तसें] वृद्धपण रूपाला नाहींसें करून टाकितें. [तर] त्या दुर्भाग्यापूर्वींच [तूं आम्हांवर] प्रसन्न हो.

10. Do not, O Agni, destroy our ancestral friendship [with Thee], but be with [us] thou who art learned [and] wise. Age destroys beauty like mildew. Favour thou before that curse arrives.

१०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे यास्तव या सूक्तांत अग्नीची स्तुति केल्यानंतर शेवटी त्याजजवळ जें काय मागावयाचें आहे तें यांत मागितलें आहे. पराशर ऋषि म्हणतात:—'हे अग्नी, तुझी सेवा आम्ही नवीन करावयास लागलों आहों असें नाहीं, तर वाडवडिलापासून तुझी उपासना आमच्या कुळांत चालू आहे, आणि वाडवडिलापासून तुझा आमचा स्नेहसंबंध आहे. तो आतां तूं तोडूं नकोस; तर तूं जसा आमच्या वाडवडिलांचा साहाय्यकर्ता होऊन त्यांचें पाठबळ होतेस तसाच आमचाहि साहाय्यकर्ता हो आणि आमच्या बरोबर आमच्या संरक्षणासाठीं राहा. आमची भक्ति कशी आहे हें तुला ठाऊक आहे, कारण की तूं सर्वज्ञ आणि बुद्धिमान् आहेस. आणि यासमयीं जो आम्हांवर अनुग्रह करावयाचा आहे तो आम्ही म्हातारे होण्यापूर्वीं कर—म्हातारपण आलें म्हणजे, धुकें पेऊन जसें वृक्षाच्या पालवीस आणि फळांफुलांस गाळून टाकितें तसें तें सर्व सौंदर्याला नाहींसें करून टाकितें' ही प्रार्थना पराशर ऋषीनें केली आहे, यास्तव याचा विचार मन लावून करणें अवश्य आहे. कारण ज्या पराशराविषयीं महाभारतांत, पुराणांत आणि तदन्यत्र वेदांतरकारिक मघान अद्भुत चमत्कार वर्णिले आहेत, आणि जो असंख्य वर्षें तप करीत बसला होता म्हणून सांगितलें आहे त्याचें खरें स्वरूप या मंत्रावरून दिसून येतें. जशी आज्ञा कलियुगांतील बाराव्या वर्षास म्हातारपणाची भीति असते, तशीच पराशराला होती. त्याला पाहिजे तितकीं वर्षें तप करीत जगावें अशी शक्ति नव्हती, आणि अ-

सूक्तम् ७२.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ।

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरू
अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृ
विश्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नर्या (=नर्याणि=नृभ्यो हितानि) पुरूणि (=बहूनि) [धनानि] दधानः (=स्वोपासकेभ्यो दातुं स्वहस्ते धारयन्) [अग्निः] शश्वत. (= वेधसः (=मेधाविन उपासकस्य) काव्या (=काव्यानि=स्तोत्राणि) नि कः (अकरोत्=नि करोति=" नियमेन स्वात्माभिमुखानि करोति") । विश्वा (= नि=सर्वाणि) अमृतानि (=मरणरहितानि वस्तूनि गीर्वाणादीनि) सत्रा च (=युगपदेव कारयन्=समकालमेव एक एव ददन्) अग्निः रयीणां रयिपतिः (- नां स्वामी) भुवत् (=अभवत्=जातोऽस्ति) ॥

यतः कारणात् अग्निर्बहूनि धनानि हस्ते धारयन्नागच्छति तानि च स्तो भ्यो ददाति अतः कारणात् बहवः स्तोतारस्तं स्तुवन्ति । ... मरणरहितवस्तूनि ददाति तस्मात् ... धनानां ... न्त इति भावः ॥

सूक्त ७२.

ऋषि—शक्तीचा पुत्र पराशर (पूर्व सूक्ताचा जो तोच). देवता—अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. [अग्नि] अनेक बुद्धिमान् उपासकांचीं स्तोत्रें आपल्याशीं करून घेत असतो आणि मानवांस हितकारक अशीं अनेक धनें [आपल्या] हातांत धारण करीत असतो; अग्नि [हा] सकळ संपत्तींचा स्वामी होय, आणि तो एकटाच सकळ अमर वस्तू देणारा होय.

Hymn 72.

To *Agni*. By *Parâśara* the son of *Śakti* (author of the previous hymn). Metre—*Trishṭubh*.

1. Agni wins the praises of many a wise worshipper, and holds in his hand numerous blessings beneficial to men. Agni has become the master of riches, the sole bestower of all immortal things.

---

१. याचा भावार्थ.—'अग्नि हातात मनुष्यहितकारक विपुल धन घेऊन येतो आणि आपल्या उपासकांला देतो, म्हणूनच अनेक स्तोतकर्ते त्याचें स्तोत्र करितात. अग्नि हाच सुकीर्ति इत्यादि अमर वस्तूंचा लाभ करून देतो, या कारणास्तव तोच सकल संपत्तींचा स्वामी होय असें समजून उपासक लोक त्याजकडेसन धनाची प्राप्ति व्हावी अशी प्रार्थना करितात.' अशी ही या सूक्ताची प्रस्तावना पराशर महर्षीनें केली आहे. पराशर ऋषींविषयी पुराणादिकांवरून जो आमचा मह झाला आहे, त्याला आणि या प्रार्थनेतील पराशराला किती अंतर आहे त्याचा विचार वाचकांनी करावा.

'अनेक बुद्धिमान् उपासकांचीं स्तोत्रें आपल्याशी करून घेतो'='नि काव्या वेधसः शश्वत कः.' हा 'नि काव्या अकः' या शब्दांपुरता अर्थ सायणास अनुसरूनच केला आहे. अनेक उपासक लोक आपली (अग्नीचीच) स्तुति करीत असें करितो. 'शश्वत्' याचा अर्थ 'अनेक' असा केला आहे त्याला ऋ. ६. ६१. १; ८. २३. २८; ९. ९८. ४; ७ १८. १८ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य याचा आधार आहे. 'अनेकबुद्धिमान् उपासकाच्या स्तोत्राला तो मागे घालितो,' म्हणजे अनेक बुद्धिमान् कवीपेक्षा तो चांगली स्तोत्रें रचितो असाहि अर्थ होऊ शकेल.

'[सकल] संपत्तींचा स्वामी'='रयीणां रयिपतिः.' अक्षरशः 'संपत्तींचा संपत्तिस्वामी' असा आहे. यांत 'संपत्ति' (रयि) शब्द दोनदा येतो. पण 'रयिपति' याचा मूळ अर्थ जरी संपत्तिस्वा-

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।
श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । वि
अमृताः । अमूराः ।
श्रमऽयुवः । पदऽव्यः । धियम्ऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे । चा
अग्नेः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वे (=सर्वे) अमृताः (=मरणरहिता) अमूरा (=मूढत्वरहिता ...
इच्छन्तः (=अभिलाभं वाञ्छन्तोपि) परि सन्तं (=परितः सर्वत्र वर्तमा...
अस्मे (=अस्माकं) वत्सं (=वत्सवत् प्रियमेनमग्निं) न विन्दन् (=न लेभि...
[ततः] श्रमयुवः (=श्रमयुक्ताः=श्रान्ताः) पदव्यः (=पादैर्गच्छन्तो) ...
(=ध्यानकृतस्) [ते] अग्नेः परमे (=उत्तमे) चारु (=चारुणि) पदे (...
तस्थुः (=स्थितवन्तः) ॥

देवेभ्यो निर्गत्य अश्वत्थवेण्वादिषु निलीनं सन्तमग्निमन्विष्यन्तो देवाः पर...
तस्य निलयस्थानं ददृशुरित्याख्यायिकामुद्दिश्येयमृक् प्रावर्ततेत्याहुः सायणाचार्...

अस्मे इति पद सप्तम्यन्तमिति केचित् । पदवीशब्दं च ऋ. (९.९६.६)
देवाना पदवीः कवीनाम्" इत्यस्य "सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम्" (९.८...
ऽन्येतस्य चभाष्ययोर्वर्तमानां "स्खलतां पदानां साधुत्वेन योजयिते"ति सा...
मनुसृत्य नायकशब्देन निवृण्वन्ति मास्मानादयो विद्वांसः । प्रस्तुते स्थले तु ...
युज्यत इति भाति । पादैर्गच्छन्त इति यत्सायणैरुक्तं तदेव युक्तमिति ...
अपि च यः स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन योजयति सोपि पादैरेव प्रायो ...
अतः कारणात् 'नायक' इति तथा 'पादैर्गच्छन्' इत्युभावप्यर्थौ संभवत ...

मी असा आहे तरी व्यवहारात 'स्वामी' इत्याच अर्थ मागाहून होऊं लागला असें वेदांत त्याने प्रयोग आढळतात त्या- ... होतें. साधारण संस्कृतात 'विदर्भा- ...तः'=विदर्भाचा प्रजापालक=वि- ... राजा, यांत 'विशां' हें पद ... आहे. तथापि विशांपति म्हणजे ...' इत्याच अर्थ समजायाचा

असतो, तसें 'रयिपति' म्हणजे 'र... इतकेंच समजायाचें आहे.

या मंत्रांत वेदपुरुषांस 'वत्स' ... म्हणून नांव दिलें आहे. आणि इत... हि अनेक मंत्रांत वत्स शब्द ... स्तोत्र अथवा वेदपुरुष असा ... त कांहीं वत्स शब्दाचा अर्थ ... असा होत नाहीं. वत्स शब्द ...

२. [अग्नीची] इच्छा करणारे मोहरहित [जे] सकल अ[मर] [देव] त्यांजला सर्वत्र असणारा [आ]मचा [हा] बाळ सांपडला नाहीं; [मग ते] ध्यान करीत करीत, [पा]यांनीं चालून थकलेले [देव] [अग्]नीच्या सुंदर [आणि] अत्युच्च [स्थ]ळीं [जाऊन] उभे राहिले.

2. All the immortals, [though] above ignorance, [and] desirous [of Agni], did not discover [this] our darling: fatigued, walking on foot [and] contemplating [they] [then] stood on the beautiful [and] highest seat of Agni.

वींची कृति असा अर्थ होतो. परंतु [वे]दांत ऋषि आपणास 'कवि' म्हणजे [सू]क्त रचणारे असें म्हणवयास लाजत [अ]सत. उदाहरणार्थः—त्वं कविं चोदयोर्[क]सातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क्' [(ऋ. ६. २६. ३)] याचा अर्थ सायणा[चा]र्ये सुद्धा, 'हे इंद्रा, तूं अन्नलाभासाठी [के]लेल्या युद्धांत भृगु ऋषीला प्रेरणा के[ली]स आणि उपासक कुत्स यासाठीं शु[ष्ण]ाला मारिलेंस;' असा करितात. यांत [भा]र्गव ऋषीला 'कवि' असें म्हटलें [आ]हे ऋ. १. १७४ ७ यांत असें [म्ह]टलें आहे की 'त्वन् धृषि इन्द्र [क्षो]णिमतीं क्ष्मां दासाय उप बर्हणी कः'= [हे] इंद्रा, युद्धांत ऋषिजन तुला स्तवितात [आ]णि तूं त्याचा जय करून अनार्य दा[साच्या]ला भूमीवर निजवितोस, म्हणजे त्यास [मा]रून टाकितोस. यांत 'ऋषि' याब[द्द]ल 'धृषि' असा शब्द आहे. शिवाय

'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनाम् उपमश्रवस्तमम्' या (ऋ. २. २३ १) प्रसिद्ध मंत्रात 'कवीनां कवि.' म्हणजे 'कवींत उत्तम कवि'=ऋषींत उत्तम ऋषि असें ब्रह्मणस्पति म्हणून एक वेदांत देवता आहे (सू. १८. मंत्र ४ पहा.) तिला म्हटलें आहे. याप्रमाणें ऋषि आपणास 'कवि' म्हणत याविषयीं अनेक प्रमाणें आहेत. आणि ते आपल्या सूक्तास 'काव्य' अथवा 'कविता' असें म्हणत. यावरूनच आम्ही ऋषीस कवि असें म्हणत असतों.

वृत्तानुसंधानें ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावी लागते:—

नि पाविआ वेधसे. शश्वतस्क.
हस्ते दधानो नरिआ पुरूणि ।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां
सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥

२. या मंत्राचा अर्थ आम्हीं सायणा[चार्यांच]ा अनुसरूनच केला आहे. त्याचा भा[वा]र्थ असा आहे कीं, 'अग्नि पूर्वी एकदा [दे]वाला सोडून गेला, आणि वड, पिंपळ, [उं]बर इत्यादि वृक्षांत लपून राहिला.

अग्निरूप आमचा बाळ याप्रमाणें सर्वत्र जरी अंतर्गत होता आणि देव जरी अमर आणि अज्ञानाच्या पलीकडे असून ज्ञानसुखाचा उपभोग घेणारे होते तरीहि तो त्यांस मिळाला नाहीं. तेव्हां ते

३. हे अग्नी, जेव्हां तुला प्रकाशवन्तालाच प्रकाशवन्त [मरुतीं] घृतानें तीन वर्षे[पर्यंत] पूजलें, [तेव्हां]च त्यांला यज्ञयोग्यत्व प्राप्त झालें [आणि] [तेव्हांच] सुजात [मरुत्] मनोरथ पूर्ण करूं लागले.

3. When, O Agni, the brilliant [Maruts] worshipped three years with clarified butter thee [who art] brilliant, thenceforward did they attain renown worthy of worship [and] benevolently granted [the suppliant's desires].

'मोहरहित '=' अमूराः.' मोहरहित म्हणजे जे दीन मर्त्यांप्रमाणे अज्ञान नव्हेत, तर सर्व वस्तूंविषयीं ज्याला ज्ञान असतें असे देवाच्या स्वरूपाविषयी आमच्या आर्य पूर्वजाचा मह कसा होता हें त्याच्या विशेषणावरून दिसून येतें. मनुष्यांप्रमाणे ते अज्ञानी नव्हेत, ते मनुष्यांप्रमाणें मर्त्य आणि एकाच ठिकाणीं राहणारे नव्हेत. तर हे जे देवाचे दिव्य गुण त्यांप्रमाणें त्यांस विशेषणें दिलेलीं आढळतात

'आमचा [हा] बाळ '= अस्मे वत्सम्.' म्हणजे अग्नि. अग्नीवर आपल्या आर्य पूर्वजांची फार प्रीति असे. ते त्याला 'पुत्र,' बाळ, प्रिय असे म्हणत, आणि त्याला पूजीत.

'अग्नीच्या सुंदर आणि अत्युच्च स्थळीं '= पदे परमे चारु अग्नेः.' हे स्थान म्हणजे, अग्नि जेथें लपून राहिला होता ती जागा असें सायण म्हणतात.

हा मंत्र म्हणावयाला पूर्वीच्या मंत्राप्रमाणें मोठा नाहीं:—

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्
इच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।
श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्
तस्थुः पदे परमे चार्व अग्नेः ॥

३. या मंत्राचा अर्थ किंचित् संदिग्ध आहे. परंतु आम्हीं साय· सायणास अनुसरून भाषांतर केलें आहे. त्याचे तात्पर्य असें आहे कीं, 'हे अग्नी, तुझ्या सेवेचें माहात्म्य एवढें आहे कीं, मरुत् सुद्धा जे पूर्वी देव झाले ते तुझीच उपासना केल्यावर झाले, आणि त्यांस देवपण प्राप्त झाल्यावर त्यांच्या प्रीत्यर्थ लोक यज्ञ करूं लागले, आणि तेव्हांपासूनच मरुत् भक्तजनांचे मनोरथ पूर्ण करू लागले.' या मंत्रांत मरुत् शब्द नाहीं, तथापि 'शुचि' शब्दाचा अर्थ मरुत् असा आम्हीं केला आहे तो सायणाचार्यांस अनुसरून केला आहे. तो जर बरोबर नसेल तर 'शुचयः' म्हणजे 'भक्तजन' असादि अर्थ होईल. दुसरी अडचण ही आहे कीं, फक्त मरुत् हे तीन वर्षेपर्यंत अग्नीची उपासना केल्यानंतर देवत्व पावले असें आहे. तर मरुत् हे पूर्वी देव नसून अग्नीची उपासना करून देवत्व

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभ्रिरे यज्ञियासः।
विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥४

आ। रोदसी इति। बृहती इति। वेविदानाः। प्र। रुद्रियां। जभ्रि
यज्ञियासः।
विदत्। मर्तः। नेमऽधिता। चिकित्वान्। अग्निम्। पदे। परमे
तस्थिऽवांसम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. बृहती (=बृहत्यौ=विस्तीर्णे) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) आ वेविदानाः (=
प्रिलाभार्थं प्रयतमाना) यज्ञियासः (=यज्ञियाः=यज्ञार्हाः) [मरुतः] रुद्रिया (=
द्रियाणि=रुद्रस्य अग्नेः संबन्धीनि स्तोत्राणि) प्रजभ्रिरे (=प्रभृतवन्त.=कृत्वा
यन्) । [तदनन्तरं] चिकित्वान् (=ज्ञातवान्=ज्ञानसंपन्नो) नेमधिता (=
तेन=इन्द्रेण) [युक्तो] मर्तो (=मारुतो=मरुद्गणो) परमे (=उत्तमे) पदे (=
तस्थिवांसं (=स्थितवन्तम्) अग्निं विदत् (=लेभे) ॥

इयमपि दुर्बोधा। वयं तु सायणमनुसृत्यैव व्याचक्ष्महे। रुद्रशब्दस्य अग्नेः
त्तिर्भवति (ऋ. ३. २. ५ यतस्रुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टि
सामित्यादौ)। तस्माद् रुद्रियशब्दस्य अग्निसंबन्धिस्तोत्रमित्ययमर्थः सभाव्यत
तथैव मर्तशब्दो मारुतशब्देन समानार्थको न भवेदिति न। नेमधितशब्दस्य पुनरि
वाचकत्वं विवादास्पदमिति सहनीयम्। सांमतं साधीयसोर्थस्य सत्यपि व्याख्यान
स्बाहुल्येऽनुपलब्धेः।

पावले अशी प्रसिद्धि इतरत्र आढळत नाही. तरीहि ऋ. १. ८७. ५ पहा. शिवाय ६. ४८. २१ यांतहि मरुतांनी मागाहून यज्ञयोग्य नाम धारण केलें असे सांगितले आहे ते पहा.

'घृताने पूजिले'='घृतेन सपर्यन्.' म्हणजे तुपाच्या आहुत्या देऊन तुझी सेवा केली.

'त्याला यज्ञयोग्यत्व प्राप्त झाले'= 'नामानि दधिरे यज्ञियानि.' अक्षरशः अर्थ, 'यज्ञयोग्य नावे धारण करि
ले,' म्हणजे ज्याच्या नावाने यज्ञ
असे झाले. ऋ. १. ८७. ५; ६.
२१. यांतहि यज्ञयोग्य नावे मरु
धारण केली असे सांगितलें आहे.

'सुजात'='सुजाता..' म्हणजे
रशः अर्थ, 'चांगला जन्मलेला,'
ल्या अथवा सभावित कुळांत जन्म
म्हणूनच दयाळु, दानशील, निर्म
विशेषण मरुतास ऋ. १. ८८.

४. विस्तीर्ण द्यू आणि पृथिवी यांजमध्यें [अग्नीचा] शोध करीत करीत पूज्य [मरुत्] अग्नीचे स्तोत्र करिते झाले. तेव्हां इंद्रासमवेत [किरणांच्या] ज्ञानसंपन्न मरुतांस अत्युच्च स्थळीं असलेला अग्नि अवगत झाला.

4. Searching through vast heaven and earth the worshipful Maruts offered prayers to the Rudra (Agni). [Then] the wise troop of the Maruts [accompanied] by Indra discovered Agni as he stood on the highest seat.

आणि १. १६६. १२ यांत तद् वः सुजाता मरुतो अहित्वनम् याप्रमाणें लाविले आहे. आणि अग्नि, अश्विदेव, मित्रावरुण, सूर्य, उषा, आणि पृथिवी या देवतांस पुष्कळ ठिकाणी लाविलेले आहे. नीच कुळांत उपजलेले जे असतात ते सद्गुणी, दयाळु, दाते, आणि शूर नसतात अशा समजुतीनें सुजात हे विशेषण आता सांगितलेल्या देवांस लाविलेले आहे.

'मनोरथ पूर्ण करूं लागले '=' असूदयन्त तन्व:' हे शब्द कठिण आहेत. सूद् धातूचा अर्थ 'क्षरण' अथवा प्रेरण असा होतो. 'क्षरण' म्हणजे 'वाहणे,' 'गळणे.' त्यावरून 'सूदय्' म्हणजे 'वाहविणे' अथवा 'गळविणे.' उदाहरण 'हव्यसूद: उस्रियाः' (ऋ.१.९३.१२;७.५०.५)=ज्यांच्या पासून हव्य पदार्थ, म्हणजे दूध इत्यादि, गळतात किंवा प्राप्त होतात अशा गाई. त्यावरून 'यं सूदयन्ते' (ऋ. ८. २३. ८) म्हणजे ज्या अग्नीला उपासक लोक दोहतात, ज्याच्या कडून इष्टलाभ करून घेतात. यावरून 'असूदयन्त तन्वः' म्हणजे 'मरुतांनी आपणा स्वताहाला दोहूं दिलें,' अर्थात् उपासकाच्या मनकामना पूर्ण करू लागले.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे श्रोकरूपाला बसते.—

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित्
शुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।
नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि
असूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥

४. हाहि मंत्र कठिण आहे. पण आम्हां सायणास अनुसरून घेतलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'पूजनीय मरुतांस अग्नि मिळेना; तेव्हां महाविस्तीर्ण असा जो द्युलोक आणि जो पृथिवीलोक त्या दोहोंतून अग्नीचा ते शोध करू लागले. आणि अग्नीची स्तोत्रे गाते झाले. शिवाय झाले तरी मरुद्गणांनी असल्यामुळे त्यांजला अग्नि आपल्या अति उंच स्थळी उभा राहिला होता तो दृष्टीस पडला.' हा मंत्र मरुतांविषयी आहे यांत संशय दिसत नाहीं. परंतु

५. सर्व [देव] एका मनानें
ध्यावर बसून [आपल्या] स्त्रि-
ाह पूजनार्ह [अग्नीची] पूजा
ते झाले. [त्यांनीं] आपल्या
ीरांचा बळी दिला, [आणि]
अग्नीला आपला] मित्र केला
आणि] सख्या [अग्नी]चें दर्शन
तांच तरले गेले.

5. With one mind they
(the Gods ?) sat down on
[their] knees [and] ac-
companied by their wives
worshipped the venerable
[Agni]. They sacrificed
themselves, [and] made
[Agni their] friend [and
[were] saved at the sight
of friend [Agni].

रुतांचा गण) या अर्थी घ्यावा लाग-
; आणि ३ री (सर्वांत मोठी अडच-
ही की), ' नेमधिता ' म्हणजे ' नेम-
तेन ' असे समजून त्याचा ' इद्रास-
त [असलेले] ' असा क्लिष्ट अर्थ क-
वा लागतो. ' नेमधिति ' म्हणजे युद्ध
सा अर्थ प्रायः होत असतो, आणि
नेमधिता ' हें ' नेमधिती ' याऐवजी
नम्यन्त एकवचन असावें, आणि त्या-

चा सरळ अर्थ युद्धात असा असावा
एकंदरीत ऋचा कठिण आहे, पण उप-
य दिसत नाही.

वृत्तानुरोधानें मंत्र खाली दाखविल्या
प्रमाणे म्हणावा लागतो.–

आ रोदसी बृहती वेविदाना.
प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियास ।
विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान्
अग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥

५. या मंत्रात तरी अडचण नाहीं
असे नाहीं. परंतु आम्ही (बहुतकरून
सायणाचार्यास अनुसरूनच) केलेल्या
अर्थानें तात्पर्य असे की.–' अग्नि साधा-
रण देव नव्हे. तो नमन करण्यास योग्य
होय, आणि सकल देव आपल्या स्त्रियां-
सहित त्याला भजते झाले आणि आप-
ली शरीरेंहि त्याला अर्पण करून त्याला
आपला मित्र करून घेते झाले. आणि
याप्रमाणें आपला मित्र करून घेतलेला
जो अग्नि त्याचें दर्शन होताच त्याचें
रक्षण झालें.' सायणाप्रमाणें हा मंत्र देवा-
विषयीं सांगितला, पण ' देव ' हे पद

यांत नाही, आणि ' देव ' याच पदा-
अध्याहार केला पाहिजे असे प्रमाण
यात नाहीं. म्हणून ' देव ' पद अध्या-
हृत न घेता ' यजमान ' हे पद अध्या-
हृत घेतलें तर अर्थ चांगला जुळतो
देवांनी आपली शरीरें अग्नीस अर्पण
केलीं म्हणण्यापेक्षा उपासकांनी के-
असे म्हटल्यास त्या अर्थाचा अधि-
संभव आहे. ही ऋचा जरी या सूक्त
आली आहे, तरी मूळची ही येथली
आहे असे नसून आणि हिचा संबंध
खरें स्थळ इतर ठिकाणीं असेल असे
होईल. म. ५८ म. २ यातजील ...

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः ।
तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातॄञ्चरथं च पाहि

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अ
निऽहिता । यज्ञियासः ।
तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सऽजोषाः । पशून् । च । स्थातॄन्
थम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. [हे अग्ने,] यद् (=यानि) त्रिः सप्त (=एकविंशतिसंख्याकानि (=रहस्यानि) पदा (=पदानि) त्वे इत् (=त्वय्येव) [सन्ति] [तानि यासः (=यज्ञियाः=पूजनीया उपासकाः) [त्वयि] निहिता (=निहितानि तानि) अविदन् (=अविन्दन्=अलभन्त)। तेभिः (=तैः पदैः) [ते (=मरणरहितं) [त्वां] रक्षन्ते [अतः कारणात्] सजोषाः (=उपासकैः प्रीतिः सखिभूतस्त्वं) पशून् च स्थातॄन् (=स्थावरपदार्थान्) चरथं च (= स्तुजातं च) पाहि (=संरक्ष)॥

अत्र सायणा एवं व्याचक्षते। त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि वेदैकसमधिगम्यानि यद् यानि पदानि। पद्यते गम्यते स्वर्ग एभिरिति पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते। ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्व सप्त पाकयज्ञाः। अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः। अग्निष्टोमात्यग्नि सप्त सोमयज्ञाः। एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वय्येव निहिता स्थापितानि। तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात्। न ह्यग्निमन्तरे अनुष्ठातुं शक्यन्ते। यज्ञियासो * * * यजमानास्तानि पदान्यविदन् भन्त लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते। पाल यजन्तीत्यर्थः। सजोषास्तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशून् व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तम् अन्यद् यत् प्राणिजातमपि पाहि। रक्ष। तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा। अत इत्यर्थः॥

न संभवतीति न। अतः कारणात्साधीयसो व्याख्यानस्याभावे
- - ॥

६. [हे अग्नी], एकवीस जीं
[?]प पदें तीं तुझ्याचठायीं आहेत
[अ]शीं] भाविक जनांनीं शोधून
[का]ढिलीं. त्या [एकवीस पदां]नीं
[ते तुज] मरणरहिताचें संरक्षण
[क]रितात, [तर तूं] प्रसन्न [हो-
ऊ]न] पशु, स्थावर आणि जंगम
[य]ा वस्तूंस रक्ष.

6. [O Agni], the pious found established in thee the thrice seven steps [which lie] concealed in thee alone. With them [they] support [thee] the immortal. Do thou graciously protect the cattle, and that which stands and that which moves.

[पृ]ष्ठ ८१२–१४ यांजवर पहा. आणि [य]ा ऋचेचें मूळस्थान बदललें नाहीं [अ]सें मानिलें तरी पुढच्या ऋचेंत उपास[क]ाविषयींच सांगितलें आहे, तेव्हां हा [ऋ]चाहि देवाविषयीं नसता उपासकावि[ष]यीं आहे असें संभवतें.

'गुडघ्यावर बसून'='अभिज्ञु' या अर्थाविषयीं संशय दिसत नाहींच. सायणानींच तो दिला आहे. तर आपले आर्य पूर्वज गुडघे टेकून देवोपासना करीत असें समजावयाचें कीं काय ?

'आपल्या शरीराचा बळी दिला'= 'रिरिक्वांसः तन्वः स्वा.' सायणाचार्य "शरीर शिवाय करून इतर सर्व धन यज्ञांत अर्पण करितें झाले" असा अर्थ [क]रितात. परंतु ऋ. ५. २४. ३ यांत [स]ुद्धां रिरिकांस. तन्व. स्वा. हेच श[ब्]द आले आहेत. तेथें सायणाचार्यच [आ]म्ही येथें घेतल्या अर्थाजवळ जवळ [ज]ाय करितात तें पहा.

'अग्नीला आपला मित्र केला'= 'कृण्वत सखा.' हे शब्द कठिण आहेत. 'सखायम्' (अथवा सखा ?) याबद्दल 'सखा' हे रूप येथें योजिलें आहे असें समजून अर्थ केला आहे सायणाचार्य 'सखाय.' याऐवजीं आहे म्हणतात. कसाहि निर्वाह केला तरी अडचण तर राहीच, पण ऋ. ५ २४. ३ या मंत्रांत उपासकांनीं आपलीं शरीरें इंद्रास अर्पण केलीं आणि त्याला आपला संरक्षक केला असें आहे त्यावरून आम्ही वर दिलेला अर्थ केला आहे.

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें आधुनिक वृत्तांत बसतो.–

सजानीना उप सीदन्नभिज्ञु
पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।
रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः
सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥

६. या मंत्राचा पदशः अर्थ जरी सोपा आहे तरी भावार्थ गूढ आहे. आम्ही सायणाचार्यांनीं दिलेल्या अर्थास अनुसरून भाषांतर केलें आहे. त्याचें तात्पर्य

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् शुरुधो जीवसे धाः
अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

भाषापाम्.

७. हे अग्ने, वयुनानि (=ज्ञानानि) विद्वान् (=जानन्) [त्वं] [illegible] (=लोकानां) जीवसे (=जीवनाय) शुरुधः (=अन्नानि) आनुषक् ([illegible] वि धाः (=विहितवानसि=अन्नानि दत्तवानसि)। देवयानान् अध्वनः (देवानां [illegible] मार्गान्) अन्तर्विद्वान् (=अभिमुख्येन जानन्) [त्वम्] अतन्द्रः ([illegible] हविर्वाट् (=हविषां वाहकः) दूतः अभवः (=आसीः)॥
वेदितुं विदितानि वयुनानि भवन्ति ॥

७. हे अग्नी, [सकल] विद्या जा येतात आणि तूं मानवांच्या पजीविकेसाठीं सतत अन्नें देत सतोस. [हे अग्नी], देवांकडेस जाणारे [सकल] मार्ग पूर्णपणें जाणणारा [असा जो तूं तो] हवि वाहून नेणारा निरालस्य दूत झाला आहेस.

7. [Thou], O Agni, that knowest all wisdom, conferrest food after food for the sustenance of men. Intimately knowing the ways to the Gods, [thou] becamest the active messenger conveying the oblation.

---

७. या मंत्रात ऋषि म्हणतो, 'हे अग्नी, तू सकळ ज्ञानाने जाणणारा होस, आणि तू उपासक जनाच्या उपजीवनार्थ सतत अन्न प्राप्त करून देत असतोस. आणि देव जेथे राहतात तेथें जाण्याचे मार्ग तुला पूर्णपणे ठाऊक आहेत म्हणून मनुष्यांनी दिलेले हवि वाहून नेण्याकरितां तूं दूत झाला आहेस. आणि तुला हवि वाहून नेण्याविषयी कधीही आळस नसतो'

'सकळ विद्या तुला येतात' = विद्वान् वयुनानि.' सायणाचार्य 'जाणण्याचे पदार्थ सर्व जाणणारा' असे म्हणतात. 'वयुन' शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी येतो, आणि त्याचा अर्थ बहुतकरून 'ज्ञान,' 'प्रज्ञान,' म्हणजे उत्कृष्ट ज्ञान असा होतो.

'देत असतोस' = वि धा..' अक्षरशः अर्थ 'करीत असतोस,' 'उत्पन्न करून देत असतोस' असा आहे.

'देवाकडेस जाणारे सकळ मार्ग जाणणारा' = देवयानान् अध्वन अन्तर्विद्वान्.' हे हेतुगर्भविशेषण होय देवाला हवि नेऊन पोहचविणारा दूत अग्नि झाला आहे त्यापेक्षा देवाकडेस जाणारे सकळ मार्ग जर अग्नि न जाणील तर त्याचे दूतकर्म बरोबर होणार नाही. सकळ मार्ग जाणता, कोणत्या मार्गाने जाणे योग्य हे अग्नीला समजतें आणि अगदी जवळच्या मार्गाने अग्नि हवि घेऊन जातो असे तात्पर्य.

ही ऋचा त्याला दाशरिऱ्यानसांगे म्हटल्यास थोरकूनाला करते —

विद्वानो वयुनानि क्षितीना
वि आनुषक् शुरुधो जीवसे धा. ।
अन्तर्विद्वान् अध्वनो देवयानाद्
अतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥

स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन्।
विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट्॥८॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यह्वीः । रायः । दुरः । वि । ऋतऽज्ञाः । अजानन् ।
विदत् । गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. स्वाध्यः (=शोभनकर्माणः=सत्कर्माणि कुर्वन्तः) ऋतज्ञाः (=यज्ञरूपं ... जानन्तः) [अङ्गिरआदयः पूर्वं] दिवः (=द्युलोकस्य) आ सप्त यह्वीः (= ... अपि सप्त नदीः=द्युलोकसकाशात् पतन्ति पतित्वा च भूमिस्थितगङ्गाद्या नदीः प्र... हयन्ति मेघोदकानि) [तथा] रायो दुरः (=धनस्य द्वाराणि) वि अजा... (=विशेषेण ज्ञातवन्तः=लब्धवन्तः)। सरमा (=एतन्नाम्नी देवशुनी) ... दृळ्हम् ऊर्वं (=गवां संबन्धिनं स्थूलं समूहं=जलरूपाणां गवां मेघरूपं बल... गोष्ठं) विदत् (=अविन्दत्=अलभत)। येन [लाभेन] नु कं (=तां... मानुषी विट् (=मनोः प्रजा=मानवजातं) भोजते (=भुङ्क्ते=मेघजलभवानि सु... न्यनुभवति)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। अङ्गिरआदय. पूर्वर्षयो यस्मात् सत्कर्माण्याचरन् यज्ञ... सत्यधर्मं च अजानन् तस्मात् ते मेघजलान्यलभन्त तेषां द्वारा च धनभाण्डारस्य... राणीवोद्घाटयन्। अङ्गिरसां मित्रभूतेनेन्द्रेण प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी हि ... हृताना गवां पिहितं गोष्ठं लब्धवती येन मेघजलानि भूमौ प्रावहन्, तेन प्रवाहेण ... धुनापि मनुष्याः सुखमनुभवन्तीति॥

"[हे अग्ने] त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देव... नीं प्रेषितवान्। सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत्। इन्द्रश्च तान् अ... ङ्गिरसो,गाः प्रापयन्" इति सायणाः॥

८. सुकर्मेक [जे] सत्यधर्मज्ञ [पूर्वे ऋषि] त्यांजला स्वर्गींच्या सात महानद्यांचें [आणि] संपत्तीच्या द्वारांचें ज्ञान झालें. सरमेनें गायींचा प्रचंड गोठा शोधून काढिला, [कीं] जेणेंकरून मानव लोक अजूनहि सुख भोगीत आहेत.

8. [The ancients] knowing the true religion [and] performing good deeds came to know all the seven great rivers of heaven, [and] the gates of wealth: Saramâ discovered the strong cow-stall, on which the human race still subsists.

---

८. या मंत्रांत अग्नीची उपासना मनुष्यें करूं लागलीं त्यापासून मनुष्यांस काय लाभ झाला हे सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतो, 'सत्कर्मे करणारे आणि यज्ञ करणें हाच सत्य धर्म होय असें मानणारे जे अंगिरस आणि त्यांसारिखेच दुसरे पुरातन ऋषि त्यांनीं अग्नीची उपासना करण्याचा प्रचार पाडिला तेणेंकरून मेघवृष्टीची जी विपुल उदकें ती आणि त्यांजपासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या धनसंपत्ति त्यांचा लाभ त्यांस झाला. कारण, अंगिरस इत्यादिक ऋषींनीं यज्ञ करून इंद्रादिकांस प्रसन्न करून घेतल्यामुळे इंद्रानें आपली कुत्री पणींनीं हरण केलेल्या गाईंचा शोध लावण्याकरितां पाठविली, आणि तिचे शोध लाविला, आणि तेणेंकरून मेघोदकरूप गाईंचा लाभ मनुष्यांस झाला आणि त्या लाभापासून अजूनपर्यंतहि मानवी प्राणी सुख भोगीत आहेत.' याप्रमाणें जें झालें तें अग्नीच्याच प्रतापानें झालें असें तात्पर्य. सरमा या देवाच्या कुत्रीविषयीं सू. ६२, मं. 3, ५ पहा. शिवाय सू. ५१, मं. 3, सू. ७१, मं २ आणि त्यांजवरील टीप पहा.

'सत्यधर्मज्ञ'='ऋतज्ञाः' अक्षरशः अर्थ, 'सत्य जाणणारें' इतकाच आहे. आपले आर्य पूर्वज देवप्रीत्यर्थ यज्ञ करून त्यांची सेवा करणें हाच खरा धर्म, इतर सर्व असत्य असें मानीत, म्हणून ऋतज्ञ म्हणजे यज्ञ करणें हाच जो सत्य धर्म त्यांतें जाणणारे असा अर्थ आहे.

'स्वर्गींच्या सात महानद्या ='दिव आ सप्त यह्वी.' या ठिकाणीं 'सप्त यह्वी.' म्हणजे 'सप्त सिन्धू' असा अर्थ आहे आणि 'सप्त सिन्धू' याचा अर्थ मेघोदकें असा करता होतो तें सू ३५, मं. ८ यांजवरील 'अंतरिक्ष' या शब्दाविषयींच्या टीपेंत सांगितलें आहे तें पहा

'ज्ञान झालें'=वि अजानन् म्हणजे 'प्राप्ति झाली' असें विवक्षित आहे

'संपत्तीच्या द्वारें'= रायः दुरः' म्हणजे धनाचें भांडार जणूं काय होतें आणि तें उघडून त्यांतून धनदौलत देरटे घेण्याची मोकळीक झाली.

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम्।
मह्ना महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः॥९॥

आ। ये। विश्वा। सुऽअपत्यानि। तस्थुः। कृण्वानासः। अमृतऽत्वाय। गातुम्।
मह्ना। महत्ऽभिः। पृथिवी। वि। तस्थे। माता। पुत्रैः। अदितिः। धायसे। वेरिति वेः॥ ९॥

भाषायाम्

९. ये [अदितेः पुत्रा] अमृतत्वाय गातुं कृण्वानासः (=मनुष्यहितार्थम् अमरत्वसाधनाय मार्गं निष्पादयन्तो) विश्वा स्वपत्यानि (=सर्वाणि सत्कर्माणि) आ तस्थुः (=आस्थितवन्तः=तेषां कर्मणां स्वामिनो भवन्ति) [तैः] महद्भिः (=महानुभावैः) पुत्रैः (=आदित्यैः) [सह] पृथिवी (=विस्तीर्णा) माता अदितिः (=एतन्नाम्नी आदित्यदेवानां माता लोकत्रयोनिःसीमावकाशाभिमानिनी देवी) मह्ना (=स्वकीयेन महत्त्वेन) वेर्धायसे (=अग्निरूपस्य महापक्षिणो भरणार्थं) वितस्थे (=विस्तृतत्वेन तस्थौ=विस्तृता भूतास्ति)॥

इयं दुर्बोधा सायणेनैवं व्याख्याता। य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माण्यातस्थुः। आस्थितवन्तः। कृतवन्त इत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकम्। आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति। त एतं षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन्। तमाहरन्त तेनायजन्तेति च। महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः पुत्रैः सहिता माता जनयित्र्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मह्ना स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति। हे अग्ने यतस्त्वं वेः। आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यभक्षयः। अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थ इति॥

वरुणादीनां येषामादित्यानां प्रीत्यर्थं यज्ञयागादीनि शोभनानि कर्माणि यजमानाः कुर्वन्ति ये च यजमानेभ्योऽमरत्वप्राप्तिमार्गं निरपादयन् तैः सह तेषां माता निःसीमत्रैलोक्यावकाशाभिमानिनी अदितिर्नाम देव्यपि अग्निरूपस्य महापक्षिणः तुलार्थे महाविस्तारोपेता जातास्ति। एतावानग्नेर्महिमेति भावार्थस्तु स्पष्टः॥

९. अमरत्वासाठीं मार्ग करणाऱ्या ज्या अदितिपुत्रांप्रीत्यर्थ कळ सत्कर्में केलीं जातात त्या हान् पुत्रांसहित विस्तीर्ण माता दिति [अग्निरूप] पक्ष्याच्या पोणासाठीं [आपल्या] मोठेपणापसरून राहिली आहे.

9. With those [her] sons who preside over all good deeds, and who make a path to immortality—with those her great sons, vast Mother Aditi has extended herself with her greatness for the support of the Bird (Agni).

' गाईंचा मजबूद गोठा '=' गव्यं दृढम् र्वम्.' मजबूद म्हणजे जो कोणाच्याहि तीं न सापडणारा, मेघजलरूप गाईस रून नेणारा आणि त्यास कोंडून ठेवणारा जो पणि अथवा वृत्र त्याणें खडके णि मोठमोठीं कवाडें दारावर लावून र्गम केलेला. ऋ. ५. २९. १२ आणि . ३०. ४ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

मेघवृष्टीचा जो लाभ त्यांजपासून मार्वी प्रजा अजून सुख भोगीत आहेत असें म्हणणें हें अगदी खरें आहे आपल्या भरतवर्षांत मेघजलासारिखा मोठा लाभ दुसरा कोणताहि नाहीं. आणि तो न होईल तर केवढा अनर्थ होतो त्याविषयीं प्रमाण सांप्रतच्या दुष्काळांत मिळेल.

ही ऋचा खालीं दाखविल्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे –

सुआधिओ दिव आँ सप्त यह्वी
रायो दुरो वि ऋतँज्ञा अजानन् ।
विदद्गॅव्यं सरमाँ दृळ्हमूर्वं
येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥

९. हाहि मंत्र कठिण आहे. वर केलेल्या भाषांतराचें तात्पर्य असें आहे कीं, ' ज्या आदित्य देवांप्रीत्यर्थ आपणास अमरत्व प्राप्त व्हावें म्हणून सर्व लोक सत्कर्में आचरितात, आणि जे आदित्य प्रसन्न होऊन अमरत्वाचा मार्गच जणुं उपासकासाठीं बांधून देते झाले, त्या महान् आदित्यांसहित त्यांची अपरिमितपणानें मोठी जी आई अदिति ती सुद्धां अग्निरूपी महापक्ष्याच्या सुखासाठीं इतकी विस्तीर्ण होऊन राहिली आहे ' म्हणजे, अग्नीस सुख व्हावें, त्याला पाहिजे तेवढें स्थळ आणि भक्ष्यपेय मिळावें म्हणून आदित्यांसहित देवी अदितिहि विस्तीर्ण होऊन राहिली आहे. याप्रमाणें अग्नीचा महिमा आहे. आदित्यांसहित अदितिहि अग्नीसाठीं मोठी झाली (म्हणजे अग्नीला राहण्यास जागा मिळावी म्हणून अदितीलाहि मोठें व्हावें लागलें.) असें झालें यावरून अग्नीचें महत्त्व अथवा मोठेपण इतकें सर्वव्यापी आहे कीं त्याची कल्पना

सुद्धा करितां येत नाहीं असें यांत दर्शविलें आहे. हें खालीं सांगितल्यावरून समजेल.

'अदिति' ही कोण हे येथें विस्तारानें सांगणें अवश्य आहे. 'अदिति' शब्दाचा मूळचा अर्थ, जें विभागलेलें नव्हे तें, म्हणजे जें सगळें तें; त्यावरून मोठें, 'अतिविस्तीर्ण.' या शेवटच्या अर्थी अदिति हें विशेषण अग्नीला आणि इतर देवाला लाविलेलें वेदांत आढळतें. (ऋ. १. ९४. १५; ७. ९. ३; ८. १९. १४ यात अग्नीला; ऋ. ५. ५९. ८ मिमातुर्ग्रौरदितिर्वीतये नः, आणि १०.६३.३ यांत शूला लाविलें आहे; ६.४८.२ यांत अन्तथ प्रागा अदितिर्भवासि यांत सोमदेवाला लाविलें आहे; आणि ४. ३. ८ अवधं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस श्लोकं सवितुर्मनामहे यात सवित्या देवास लाविलें आहे.) त्यावरून सर्व पृथिवी, सर्व अंतरिक्ष, आणि असख्य चद्रसूर्यतारकरूप लोकांनीं भरलेला जो द्यू म्हणजे द्युलोक या तीनहि लोकाची जी जागा अथवा अवकाश तीच कोणी एक देवी तिला अदिति हें नांव पडलें. एतावता स्वर्ग, अंतरिक्ष आणि पृथिवी यांची जी अकल्पनीय अतिविस्तीर्ण पोकळी तीच 'अदिति' देवी होय. हिच्या पोटांत विस्तीर्ण पृथिवी, त्याहूनहि विस्तीर्ण अंतरिक्ष, आणि त्याहूनहि परमविस्तीर्ण द्युलोक हें आहे. म्हणजे हिची विस्तीर्णता किती मोठी आहे त्याची कल्पना करिता येत नाहीं, तेव्हां सर्व जें का आहे तें तिच्या पोटांत आहे, तिच पलीकडे कांहीं नाहीं म्हणून सांगावया नकोच.

ही जी निःसीमावकाशरूपी दे तिला आपले आर्य पूर्वज देवाची मा असें समजून भजत. आणि ती सर देवतांची माता होय यांत संशय नाह कारण दिवसरूप जो मित्र देव, तो ि च्याच पोटांत म्हणजे त्रैलोक्याच्या पो ळीतच राहतो. तसाच रात्रिरूप वरूण, तोहि तिच्याच पोटांत अस तो म्हणून तो तिचा पुत्र होय. आक शांत वृत्रादिकांस मारून उदकवृष्टि भूमी वर पडूं देणारा जो इंद्र, तोहि या म पोकळीच्याच पोटात असतो म्हणून त हि तिचा पुत्र होय. सर्व जगताला प्र श देणारा जो सविता देव, तोहि या कळीतच असतो, म्हणून सविता दे अदितीचा पुत्र होय. त्याप्रमाणेंच स जगताला सौभाग्य देणारा जो (सू विभूतिरूपच) भग देव, तोहि त्या पो ळीत संचार करितो म्हणून तोहि अदि ति मातेचा पुत्र होय. आणि आप प्रकाशप्रेरणेने सकळ प्राण्यांस पुष्ट क णारा जो (सूर्यविभूतिरूप) पूषा दे तो तरी त्याच अपरिमेय पोकळींत र हतो म्हणून तोहि अदिति मातेचा होय. आणि मित्र, वरूण इत्या आताच देव सांगितले, त्यांनतर

सदैव जगाच्या घडामोडींत गुंतलेला जो अर्यमा देव तोहि त्याच अपरिमित त्रैलोक्यावकाशातच असतो म्हणून तोहि अदितीचा पुत्र होय.

यास्तव कारणावरून मित्र, वरुण, पूषा, सविता, अर्यमा, भग यास ' आदित्य ' म्हणजे अदितीचे पुत्र असे नाव पडले आहे. अदितीने या देवांस जन्म दिले असें वेदांत सांगितले आहे ऋ १०. १३२. ६ यांत मित्र आणि वरुण यांस एक ऋषि म्हणतो की. ' हे बुद्धिमान् मित्रावरुण हो, तुमची माता अदिति होय ' (=युवोर्ह माता अदितिर्विचेतसा). याप्रमाणें पुष्कळ दुसऱ्या ठिकाणींहि अदिति देवांची माता आणि देव अदितीचे पुत्र असें सांगितले आहे उदाहरणार्थः--अदिति आम्हांस रक्षो. अदिति सुख देओ, जी अदिति मित्राची, धनसंपन्न अर्यमाची, आणि निष्पाप वरुणाची माता होय (=अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु । माता मित्रस्य रेवतोर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो इ० ऋ. ८. ४७. ९); त्या सर्वदा आणि महातेजस्वी [मित्रावरुणा]स सत्यमय आणि अतिविस्तीर्ण अदिति बलासाठी जन्म देती झाली (=ता माता विश्ववेदसा असुर्याय प्रमहसा । मही जजान अदितिः ऋतावरी ८. २५. ३). आणि वर सांगितलेल्या देवास अदितीचे पुत्र असें म्हटलें आहे. व हे जे मित्रावरुणादि मुख्य देव, त्यांची माता अदिति होय त्यापेक्षां इतर देवांचीहि ती माता होय असे म्हणणे साहजिक आहे. आणि यास्तव अदिति सर्व देवांची माता असे समजूनहि तिचें आह्वान केलेले आढळतें. उदाहरणार्थ--कारण कीं ते मित्रावरुणादिक जे अदितीचे पुत्र, ते शत्रूंना परिहार करण्याला जाणतात (=ते हि पुत्रासो अदिते विदुर्द्वेषांसि योतवे ऋ. ८ १८. ५); हे जे मित्र, अर्यमा, वरुण, ते महापापाचा नाश करणारे होत, हे अदितीचे सुखकर आणि सुखी पुत्र यज्ञस्थानी आनंद पावतात(=इमे चेतारो अमृतस्य भूरेर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति । इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ऋ ७. ६०. ५); हे आदित्य देव हो, अदितीचे सुखी पुत्र जे तुम्ही ते आम्हावर स्नेह करा आणि क्षमा करा (=यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभिक्षमध्वं युज्याय देवा ऋ २. २८ ३); मित्राची आणि धनसंपन्न वरुणाची माता अदिति आम्हाला सकळ पापापासून रक्षो (=विश्वस्मात् न अदितिः पातु अंहस. माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः. ऋ. १०. ३६. ३). आणि मित्रावरुणादिक देवास वेदांत ' राजे ' असें म्हटलें आहे त्यावरून अदितीला ' राजपुत्रा' म्हणजे जिचे पुत्र राजे आहेत ती, आणि 'सुपुत्रा' म्हणजे जिचे पुत्र चांगले आहेत ती अशी विशेषणे दिलेली आढळतात. उदाहरणार्थः--मित्रावरुणादिक देव जे राजे

त्याची आई अदिति ती आम्हांस शत्रूपासून रक्षो (=पिपर्तु नः अदितिः राजपुत्रा अति द्वेषांसि २. २७. ७); हे अग्नी, तुला आम्हीं प्रदीप्त केला आहे, तर इन्द्र आणि दुसऱ्या त्वरित येणाऱ्या देवांसहित एकाच रथांत बसून आम्हांकडे ये, चांगल्या पुत्रांची आई जी अदिति ती येऊन आमच्या दर्भासनावर बसो, आणि अमरदेव सोम पिऊन आनंद पावोत (=आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ् इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः। बर्हिर्न आस्ताम् अदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ३. ४. ११).

अदितीविषयीं वेदांत इंद्राप्रमाणें अथवा वरुणाप्रमाणें वगैरे पराक्रम कांहीं वर्णिलेले नाहींत. तिच्याविषयीं दोन गोष्टी वेदांत मुख्यत्वेंकरून प्रसिद्ध आहेत. पहिली, ती मनुष्यांचे पाप अथवा अपराध क्षमा करिते, आणि दुसरी ही की, ती मनुष्याला सुख देते. आणि अदिति देवांची आई असल्यामुळे देवांबरोबर तिला बोलाविण्याचा प्रचार आपल्या आर्य पूर्वजांचा असे. तिला भजले म्हणजे देव प्रसन्न होतात. आणि मनुष्यें पापी नव्हेत असें कोणी देवानें तिला सांगितलें म्हणजे ती त्या त्या मनुष्यांचे कल्याण करिते. याप्रमाणें वेदांत सांगितलें आहे ते खालीं दिलेल्या मंत्रांवरून समजून येईल.

'हे अदिती, हे मित्रा, आणि हे वरुणा, आम्हीं जे कांहीं तुमचा अपराध केला असेल, तो तुम्ही क्षमा करा आ[णि] हे इंद्रा, मला विपुल अभय आणि [प्र]काश मिळे असें कर.' (=अदिते मि[त्र] वरुण उत मृळ यद् वः वयं चकृम क[च्]चित् आगः। उरु अश्याम् अभयं ज्योति[र]रिन्द्र ऋ.२. २७. १४). यांत मित्र, वरु[ण] आणि इन्द्र यांसहित अदितीचें आह्वा[न] केलें आहे. 'तर हे आदित्य हो, तुम्ही आम्हांस हिंसकाच्या तोंडांतून सुटका करा. हे अदिती, चोरास सोडल्याप्रमाणें तूं आ[म्]हांस सोड' (ते नः आद्यः वृकाणाम् ... दित्यासः मुमोचत स्तेनं बद्धमिवादिते ८. ६७. १४). 'हे राजानो मित्र आ[णि] वरुण हो, हे अदिती, ज्यास तुम्ही साहाय्य करितां त्याला संकट ... पाप किंवा भय कोणत्याच दिशेकडू[न] होत नाहीं' (=न तं राजानौ ... कुतश्चन न अंहः अश्नोति दुरितं ... भयं यं...... पुरोरथं कृणुथ ... १०. ३९. १४). 'हा यज्ञाचा ... वरुण, मित्र, आणि अर्यमा हे ... ते आणि सुलभदर्शन अशी ... अदिति आम्हास निष्पाप करो ... त्याच्या पार पाडो' (अर्थ हि ... ण ऋतस्य मित्रो राजाना अर्यमा ... सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अं[हो] ... [अ]ति पर्षन्नरिष्टान् ७. ६०. ५) ... अग्नी, आम्हीं जे पाप केलें असे[ल] ... आम्हांस मनापासून क्षमा कर, ... अर्यमा आणि अदिति हा ... (अग्ने.....यत् सीम् आगः चकृम ...

सुमृळ तन् अर्यमा अदितिः शिश्रथन्तु ७. ९३. ७). 'अदिति आमच्या गुरांस दिवसा रक्षो, सत्यमय अदिति रात्रीं आमच्या गुरास रक्षो, सदा सुखदायक अदिति आम्हांस पापापासून रक्षो' (अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वया। अदितिः पातु अंहसः सदावृधा ८. १८. ६). 'आणि देवी अदिति आम्हांस रक्षो, आणि अश्वी देव आणि महाबल मरुत् आम्हास रक्षोत' (उत नो देवी अदिति. उरुष्यताम् उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धशवस. ८. २५. १०). 'आम्ही निष्पाप आहों असे मित्र, अदिति आणि सविता देव हे वरुणापाशीं सागून आम्हांस क्षमा करवोत' (मित्रो नो अत्र अदितिरनागान् सविता देवो वरुणाय वोचत् १०. १२. ८). 'इंद्र, मित्र, वरुण, अग्नि, मरुद्गण आणि अदिति यांस आम्हीं सरक्षणाकरिता हाक मारितों. तर हे दानशाली वसुदेव हो, तुम्ही खड्ड्यापासून रथ रक्षिल्याप्रमाणे आम्हास सरल पापापासून रक्षा' (इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निमूतये मारुतं शर्ध अदितिं हवामहे। रथं न दुर्गाद् वसव सुदानव. विश्वस्मान् न. अंहस. निष्पर्तन १. १०६. १) 'आम्हास पापाच्या पाशापासून वरुण मुक्त करो, आम्हास अदितीच्या आश्रयाचे सरक्षण प्राप्त होओ; हे देव हो, तुम्ही आमचे संरक्षण करून आमचे कल्याण करा' (वि अस्मद् पाशं वरुणो मुमोचत् । अपो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ७. ८८. ७).

अदिति देवी संरक्षण करिते आणि कल्याण करिते याविषयी अनेक स्थळी प्रार्थना आहे. उदाहरणः—' हे देव हो आमच्या हातानें सांप्रतकाळी, अथवा भविष्यकाळी अथवा सर्व प्रसंगी तुमची सेवा कोणती होणार? तर हे मित्रावरुण हो, हे देवी अदिती, आणि हे इंद्रा हे मरुतानो, तुम्ही होऊनच आमचे संरक्षण करा' (किमु नु वः कृणवाम अपरेण किं सनेन वसव आप्येन। यूयं न मित्रावरुणा अदिते च स्वस्तिम् इन्द्रामरुत. दधात २. २९. ३); यांत मित्रावरुणादिक जे अदितीचे पुत्र त्यासहित अदितीची प्रार्थना केली आहे. 'हे मित्रावरुण हो, हे अंतरिक्षरूपी देवी तुम्ही आणि इन्द्र, आणि अग्नि आणि अदिति हीं सर्वजण आमचे कल्याण करा' (स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति स्वस्ति न इन्द्रश्च अग्निश्च स्वस्ति न. अदिते कृधि ५. ५१. १४); यांत मित्र वरुण, इन्द्र, अग्नि आणि आकाशमार्गरूपी देवता यांसहित अदितीची प्रार्थना आहे. ' हे पित्या द्युलोका, हे माते पृथिवी, हे कृपाळू बन्धू अग्नी, हे देव हो, तुम्ही आम्हावर दया करा. हे आदित्य हो, आणि हे अदिती देवी, तुम्ही सर्वजण मिळून आम्हास पुष्कळ सुख द्या' (द्यौ. पित- पृथिवि मात अध्रुक् अग्ने भ्रातः वसव मृळत नः । विश्वे आदित्या

अदिते सजोषाः अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ६. ५१. ५). इत्यादि पुष्कळ मंत्र आहेत. पुष्कळ ठिकाणी अदितीचें आह्वान म्हणजे धांवा इतर पुष्कळ देवांबरोबर किंवा सर्व देवांबरोबर मिळून पण विशेषेंकरून तिचे पुत्र आदित्य यांजबरोबर केलेला आढळतो. ऋ. ८. १८. ४; ८. २७. ५; ९. ८१. ५; १०. ६५. १; १०. ६६. ३; १. ८९. ३; ४. २५. ३; ५. ४२. १; ५. ४६. ३; ६. ५०. १; ६. ५१. ३; ६. ५१. ४; ७. १०. ४; ७. ३९. ५; १०. ६३. १०; ७. ४१. २; १०. ६३.१७; १. ९४. १६; १. १०६. ७; १. १०. ७; २. ४०. ६; ३. ५४. १८; ४. २५. ५; ४. ५४. ६; ५. ४२. २; ५. ४९. ३; ५. ५१. ११; ६. ५१. ११; ६. ७५. १२; ६. ७५. १७; ७. ३५. ९; ७. ५१. २; ७. ६० ८; ७. ६६. ६; ८. १८. ७.

अदिति म्हणजे त्रैलोक्याची जी अपरिमित, अखंड आणि दृष्टिगोचर पोकळी तीन कोणी देवता होय असें वर सांगितलें आहे. तें अदिती देवतेला लाविलेल्या विशेषणावरूनहि उघड होतें. ऋ. ८. ६७. १० यांत अदितीला 'मही' हें विशेषण दिलें आहे. 'मही' म्हणजे विस्तीर्ण. ऋ. ५. ४६. ६ यांत तिला 'उरुव्यचाः' म्हणजे 'अतिविस्तीर्ण' असें विशेषण दिलेलें आहे. (उरुव्यचा अदितिः शृणोतु मे हवम्=अतिविस्तीर्ण देवी अदिति माझी ऐको).

अदिति ही कुटुंबातील माणसांस [illegible] कुलदेवतेप्रमाणें सुख देणारी देवी [illegible] असें ऋषि समजत, आणि तिची [illegible] प्रेमाने करीत. उदाहरण.—'कु[illegible]ला सुख देणारी जी अदिति देवी [illegible] आम्हांवर लोभ करावा म्हणून मी [illegible] करून तिला प्रार्थितो' (प्र [illegible] दितिम् ......अर्कैः स्वस्तिर [illegible] स्याय देवीम् ४. ५५. ३). [illegible] प्रातःकाळीं अदिति देवीस प्रार्थितें, [illegible] ध्याह्नीं प्रार्थितों आणि सूर्योदयीं [illegible] संपत्ति आणि पुत्रपौत्रादि [illegible] वी म्हणून मित्रावरुण यांना [illegible] (प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि [illegible] उदिता सूर्यस्य। राये मित्रावरुणा [illegible] ताता ईळे तोकाय तनयाय [illegible] ५. ६९. ३).

आदित्य हे अदितीचे पुत्र होत. [illegible] आदित्यांसहित अदितीचा धांवा [illegible] स्वाभाविक होय. पण दिलेल्या [illegible] रणांशिवाय हा एक मंत्र पाहण्या[illegible] आहे. 'साम्राज्य करणारे, अहि[illegible] ढय आणि निःशत्रु जे महा [illegible] देव युलोकीं राज्य करीत असता [illegible] गि यज्ञाला येत असतात, [illegible] अदितीस नमस्काराने आणि [illegible] वानीं कल्याणासाठीं तू मज्ञ '[illegible] ये सुखो यज्ञमायुः अनाधृ [illegible] दिवि क्षयम्। तान् आ [illegible]

सवृत्तिभिः सह आदित्यान् अदितिं स्वस्तये १०. ६३. ५).

अदितीचे जे पुत्र महादेव आदित्य ते आठ होते असे सांगितले आहे. (सेः—' अदितीच्या उदरांतून जे आठ [पुत्र [आदित्य] देव जन्मले' इ० (अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वस्परि १०. ७२. ८.) हे आठ कोण कोण ते सायणानी ' अध्वर्युब्राह्मणा'च्या आधारावर सांगितले आहेत; ते असे –१ मित्र (दिवसप्रकाशरूपी देव), २ वरुण (रात्रितमोरूपी देव), ३ धाता (म्हणजे क्र. १० १९०. ३ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् यात, १०. १२८. ७ धाता धातृणां भुवनस्य यः पतिः यात, आणि यथा अहानि अनुपूर्वं भवन्ति इ० १०. १८. ५ या आणि असल्या मंत्रात सांगितलेला जो जगताचा कर्ता देव तो), ४ अर्यमा (म्हणून जो वेदात सूर्यरूपीच एक देव प्रसिद्ध आहे तो), ५ अंश (या नावाचा सूर्यविभूतिरूपच दुसरा एक देव क्र. २ १. ४ आणि सायणभाष्य पहा), ६ भग (लोकांचे कल्याण करणारा सूर्यविभूतिरूपच आणखी एक देव), ७ विवस्वान् (तेज.पुंज सूर्यविभूतिरूपच चौथा एक देव) आणि ८ आदित्य परंतु हेच आठ आदित्य (म्हणजे अदितीचे पुत्र जे ते) असे सर्वत्र निर्विवाद रीतीने स्वीकृत नाही, याविषयी पृ. १४, मे ३ याजव- ल्कीय टीप पहा. पण मित्र, वरुण, अर्यमा, भग, सविता, इन्द्र आणि पूषा हे आदित्य होत हे मात्र सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

हे जे वर अदितीचे स्वरूप सांगितलें त्यावरून आपल्या आर्य पूर्वजाविषयीं आम्हीं जितका अभिमान धरिला तितका थोडाच असे दिसून येईल. कारण कीं हे आर्य लोक मानवी जातीच्या बाल्यावस्थेत होऊन गेले असे मानिले तरी, त्रैलोक्याची जी काळाच्या आणि स्थळाच्या संबंधाने पाहिले तरी अपरिमेय पोकळी तिला देवता मानून देवाधिदेव वरुणादिक सुद्धा सर्व तिची मुलें होत असें समजून चालणें म्हणजे, ज्या त्या अपरिमेय पदार्थास ईश्वर म्हणणें योग्य आहे त्याच्या जवळ जवळ येणे होय वैदिक काळी दुसऱ्या कोणत्याच लोकास ईश्वरगुणाविषयी इतकी सुंदर आणि इतकी भव्य कल्पना करिता आली नव्हती. त्यांनी दगडास, किंवा लाकडाच्या ओंडक्यास, किंवा झाडास देव असे नाव दिलें असते.

अदिति (देवी माता) हेंच नाव जर ईश्वराचक होऊन सदैव आर्यामध्यें चालू राहिले असतें तर फार उत्तम झाले असते. परंतु वैदिक काळच्या दुसऱ्या जशा अनेक उत्तम गोष्टी आणि कल्पना वेदोत्तर पुराणादिकाच्या काळी नाहींशा झाल्या किंवा भ्रष्ट झाल्या तद्वत् अदिति हिची अवस्था झाली आहे. कारण पुराणांत देवांची माता

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन्।
अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन्।
॥ १० ॥ १८।

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अ
इति । अमृताः । अकृण्वन् ।
अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अ
पीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

भाषायाम्-

१०. यद् (=यदा) अमृताः (=मरणधर्मरहिता देवा) दिवः (=द्युलोकम
अक्षी (=चक्षुर्द्वयं सूर्यचन्द्ररूपम्) अकृण्वन् (=अकुर्वन्=निर्मितवन्तः) [तदा
[ते] अस्मिन् (=अग्नै) चारुं श्रियं (=रमणीयं तेजः) अधि नि दधु. (=स्था
पयामासुः)। अध (=तदनन्तरं) सृष्टाः (=अग्नेर्जाता ज्वालाः) सिन्धवो न (=न
दीप्रवाहा इव) क्षरन्ति (=सचलन्ति)। हे अग्ने, [तदा ते] नीचीः अरु
(=अरुणवर्णा अधोगमनशीला ज्वालाः) प्राजानन् (=प्रकर्षेण ज्ञातवन्त=
हर्षमापुः) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति। अग्नेर्ज्वाला. खलु न नवीनास्तर्हि यदा सूर्याचन्द्रमसौ निर्मि
तदेव निर्मिताः सन्ति। ताश्च ज्वाला निर्मातृभिर्देवैर्यदा दृष्टास्तदा तानहर्षयन्निति
सत्येतावति भावार्थेपि देवास्तावत्सूर्याचन्द्रमसोर्निर्मातार इति प्रसिद्धिर्वेदे न वर्त
सायणास्तु एवमाहुः। अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभना श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादि
यज्ञसंपदमधि निदधुः। यजमाना स्थापितवन्तः। निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्य
भागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन्। कुर्वन्ति। चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागा
श्रुतेः। तदानी दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्य
म्यागच्छन्तीति शेष.। अधाज्यभागानन्तरं सृष्टा अग्नेरुत्पन्नाः सिन्धवो न सं
च्छन्त्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुषीरारोचमाना.। यद्वा
लरूपाः। हे अग्ने। एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरन्ति। संचलन्ति। सर्वासु
गच्छन्तीत्यर्थः। आगता देवाश्च प्राजानन्। अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना
दृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्तीति ॥

---

१०. जेव्हां अमरांनीं द्युलोकाचे दोन डोळे निर्माण केले तेव्हां त्यांनीं या [अग्नी]चे आंगीं सुंदर तेज स्थापित केलें. मग हे अग्नी, [तुजपासून] निघालेल्या [ज्वाळा] नद्यांप्रमाणें वाहूं लागल्या, [आणि] खालीं वाहणाऱ्या [ज्या तुझ्या] आरक्त [ज्वाळा त्या] त्यांजला दिसूं लागल्या.

10. The immortals placed beautiful splendor in Him when they created the two eyes of Heaven. Then [the effulgences] issuing from Him flowed like rivers, [the immortals] perceived, O Agni, [thy] red netherward [rays].

अदिति इजविषयी अनेक अनन्वित कथा रचिल्या गेल्या हे सर्व पुराणभक्तांस सांगितल्याशिवाय आमच्याने राहवत नाही.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे सूचाला बसतो.–

आ ये विश्वा सुअपत्यानि तस्थुः
कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।
मह्ना महद्भि: पृथिवी वि तस्थे
माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥

---

१०. हाहि मंत्र बराच कठिण आहे, तथापि तात्पर्य उघड दिसते. ते असें– ' अग्नीच्या ज्या ज्वाला त्या आधुनिक नव्हेत, तर देवांनी जेव्हां द्युलोकाचे डोळे असे सूर्य आणि चंद्र उत्पन्न केले तेव्हां त्या निर्माण केल्या होत्या. त्या ज्वाला अग्नीच्या आंगीं स्थापितात त्या नद्याप्रमाणें मोठ्या प्रवाहरूपानें वाहूं लागल्या आणि त्या वाहतांच देवास संतोष झाला.' या ऋचेचा अर्थ सायणाचार्य किंचित् निराळा करितात. तो आम्हीं भाषेंत दिला आहे, तो पहा.

ही ऋचा धोंडवृत्ताला खाली दाखविल्याप्रमाणे लागते.–

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्
दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।
अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः
प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥

सूक्तम् ७३.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः
स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव सद्म विधतो वि तारीत् ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः । चि-
कितुषः । न । शासुः ।
स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सद्म । विधतः ।
वि । तारीत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. यः पितृवित्तो रयिर्न (=पितृभ्यः सकाशाल्लब्धं धनमिव) वयोधाः (=अन्न-
दाता), [यः] चिकितुषः शासुर्न (=विदुष उपदेश इव) सुप्रणीतिः (=सन्मार्ग-
दर्शकः), [यश्च] स्योनशीः अतिथिर्न (=सुखासीनोऽतिथिरिव) प्रीणानः (=प्री-
भिस्तृप्यमाणो) [भवति] [सोऽग्निः] होतेव (=होमकर्ता ऋत्विगिव) वि[धतः]
सद्म (=परिचरणवत उपासकस्य गृहं) वि तारीत् (=विविधं कामनि[...]
न्तः क्रामति) ॥

सुप्रसन्नोऽतिथिरिव अथवा सख्ययुक्तो होतेव यजमानगृह इतस्ततो [...]

सूक्त ७३.

ऋषि–शक्तीचा पुत्र पराशर. देवता– अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. वडिलोपार्जित द्रव्याप्रमाणें [जो] अन्नदायक, विद्वानाच्या उपदेशाप्रमाणें सुमार्गास लावणारा, [आणि] सुखासनीं बसलेल्या पाहुण्याप्रमाणें तृप्त होणारा, [असा] [अग्नि] उपासकाच्या घरांत होत्याप्रमाणें इकडे तिकडे फिरतो.

HYMN 73.

To *Agni*. By *Parâs'ara* son of *S'akti*. Metre—*Trishṭubh*

1. [He] who gives food like a treasure inherited from [one's] ancestors, [who is] a good guide like the command of the wise, [who is] pleased like a guest [that is] comfortably seated—[that Agni] walks about in the house of the worshipper like a priest.

---

१ हेंहि सूक्त पराशराचेंच आहे, आणि अग्नीविषयीं आहे. या मंत्रात अग्नि हा उपासकाच्या घरीं कसा घरोब्याने वागतो आणि तो कसा उपासकास सुख देतो तेंहि या मंत्रात सांगितलें आहे ऋषि म्हणतो, ' वाडवडिलांनीं संपादन करून ठेविलेलें द्रव्य जसें श्रमाशिवाय अन्नदायक असतें, तसा अग्नि उपासकाला सहज अन्नदायक होतो विद्वान् मनुष्याच्या उपदेशावरून जसें खऱ्या मार्गाचें ज्ञान होतें तसा अग्नि उपासकाला सन्मार्ग दाखविणारा होय आदरातिथ्य करून प्रसन्न केलेला पाहुणा जसा आनंदकारक होतो तसा अग्नि आनंदकारक होय. आणि तो एकाद्या होत्याप्रमाणें उपासकाचे घरीं घरोब्याच्या नात्यानें इकडे तिकडे जात असतो.'

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें श्लोकवृत्ताला बसतो.–

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः
सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।
स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो
होतेव सद्म विधतो वि तारीत् ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।
पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥
देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।
पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिष्यः । भूत् ॥ २ ॥
देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥
देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमित्रः न । राजा ।
पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. देवः सविता न सत्यमन्मा (=सविता देव इव सत्यज्ञानः) यः [अग्निः] क्रत्वा (=आत्मीयया प्रज्ञया) विश्वा वृजनानि निपाति (=विश्वानि बलानि र क्षति) [स] पुरुप्रशस्तः (=बहुभिः स्तुतः) अमतिर्न सत्यः (=प्रकाश इव नियत) आत्मेव शेवः (=प्राण इव सुखकरः) [अग्निः] दिधिषाय्यः (=सर्वैरपि भजनीयो) भूत् (=अभूत्) ॥

लोकेषु प्रादुर्भूत एव सवितृवत्सत्यज्ञानत्वादिगुणविशिष्टोऽग्निः सर्वेषां संभजन भवदिति भावः ॥

३. विश्वधायाः (=सर्वस्य जगतो धर्ता पोषयिता) यः [अग्निः] देवो न (= दीप्यमान सवितेव) [अथवा] हितमित्रो राजा न (=अनुकूलैर्मित्रैर्युक्तो ए पृथिवीम् उपक्षेति (=पृथिव्यां निवसति=तत्र निवसन् ईष्टे), [तथा] [वस] सदः (=पुरोवर्तिनः=उपासकाः) शर्मसदो वीरा न (=पितृगृहे निवसन्त षा इव) [सुरक्षिताः] [अथवा] अनवद्या (=दोषरहिता) पतिजुष्टा (=पति पतिप्रिया) नारीव [सुरक्षिता भवन्ति],

२. जो सविता देवाप्रमाणें सत्यज्ञान [अग्नि] [आपल्या] पराक्रमानें सकळ बळें रक्षितो [तो] अनेकांनीं स्तविलेला, प्रकाशाप्रमाणें सत्य [आणि] जीवाप्रमाणें सुखकारक [अग्नि] सर्वांस पाहिजे असा झाला.

३. जो सकलांचें पोषण करणारा [अग्नि] देदीप्यमान [सवित्या]प्रमाणें [आणि] प्रिय मित्रांनीं युक्त [अशा] राजाप्रमाणें पृथिवीवर राज्य करीत असतो; [आणि] ज्याच्या पुढें बसणारे उपासक [आपल्या] घरीं बसलेल्या वीरांप्रमाणें [आणि] पतिप्रिय पतिव्रता नारीप्रमाणें [सुरक्षित होत],

2. [He] who, possessing true knowledge like divine Savitâ, protects all powers with [his] wisdom, [who is] praised by many [and] true as light [and] dear like the vital breath, became worthy of being sought.

3. [He] who, the nourisher of all, governs the earth like the divine [Savitâ], like a king surrounded by loyal friends ; [whose] servants [are as much protected] as heroes in [their] homes [or] as a stainless wife beloved of [her] husband;

२. या ऋचेंत अग्नीचे कितीएक गुण वर्णून तो लोकांस त्या गुणांच्या योगेंकरून पूजनीय झाला असें सांगितलें आहे. पराशर म्हणतात —' सूर्यरूप जो सविता देव त्याप्रमाणें खरें खोटें सर्व यथार्थ जाणणारा, सर्वांनीं स्तविलेला, प्रकाशाप्रमाणें सनातन (म्हणजे कधींहि न बदलणारा) आणि प्राणाप्रमाणें प्रिय असा जो अग्नि सकळ बळांचें रक्षण करीत असतो, तो लोकांच्या दृष्टीस पडतांच सर्वांस त्याला भजावें आणि त्याची उपासना करावी असें वाटतें.'

' सवित्याप्रमाणें सत्यज्ञान ' म्हणजे सविता देव सर्वत्र फिरून सकल वस्तूंचीं स्वरूपें जशीं यथार्थ जाणतो तसें सर्व वस्तूंचें खरें ज्ञान ज्याला आहे तो.

' सकळ बळें रक्षितो '=' निपाति वृजनानि विश्वा. ' म्हणजे सकळांच्या आंगची शक्ति जसाची तशी राहू देतो, आंगांत तेज उत्साह इत्यादि ज्या शक्ति त्यांचें संरक्षण करितो. सायणाचार्य 'सकळ सामर्थ्यांस' असा अर्थ करितात. ' वृजन'शब्दाचा ' बळ ' हा अर्थ सायणभाष्यांत पुष्कळ ठिकाणीं केलेला आहे. ' असम्निरा वृजन रम्भाकः ' (ऋ. ९. ८७. २) इत्यादि देख पहा

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्युर्वि सूरयो दर्दतो विश्वमायुः ।
सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥५॥ १

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्युः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वम् । आयुः ।
सनेम । वाजम् । सम्ऽइथेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, मघवानः (=उपासकाः) पृक्षः (=अन्नानि) वि अश्यु. (=वि... प्राप्नुयुः=सर्वत्र लब्धवन्तः स्युः), ददतः (=हविर्ददतः) सूरयः (=विद्व... सका) विश्वम् आयुः (=सकलमप्यायुष्यं) वि [अश्युः] (=प्राप्नुयुः)। [व... समिथेषु (=संग्रामेषु) अर्यो वाजम् (=अरेर्धनं) सनेम (=लभेमहि)। [... [तस्य धनस्य हवीरूपेण] भागम् (=अंशं) श्रवसे (=यशोलाभार्थं) देवे... न्द्रादिषु=तत्प्रीत्यर्थं) दधानाः (=अर्पयन्तो भूयास्म) ॥

स्याविले '=' अस्मिन् शुष्मम् अधि नि दधुः.' म्ह० मनुष्यांनीं अग्नीला आजपर्यंत पुष्कळ हवि अर्पण केलें आहे ते जणुं त्याजवरच धनच ठेविलें आहे; ते अग्नीने आता आम्हांस द्यावें असा ऋ... षीचा भावार्थ.

'मंत्रनीचा धारण करणारा हो'='र... दोन्नां धरूनी म.' म्ह० मंत्रनि हातांत धरून येऊन ये आणि आम्हास दे असा म्हणण्यावरांनीं भावार्थ आम्हांस योग्य दिसतो.

हे दोन्ही मंत्र खालीं दाखवि... णे श्लोकरूपानें लागतात:-

देवो न यः पृथिवीं विश्व...
उपक्षेति हितमित्रो न राजा।
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा
अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥
तं त्वा नरो दम आ नित्य...
अग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु।
अधि द्युम्नं नि दधुर्भूरि...
भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥

५. हे अग्नी, जिकडे तिकडे उपासक जन अन्नें लाभोत; जिकडे तिकडे हविर्दाते विद्वान् जन पूर्ण आयुष्य लाभोत; आम्हांस संग्रामांत शत्रूचें धन मिळो, कीं जेणेंकरून आम्ही यश प्राप्त व्हावें ह्मणून देवांस हविर्भाग देत जाऊं.

5. Everywhere, O Agni, may sacrificers obtain food. everywhere may learned worshippers who offer oblations live the whole life. May we win the enemies' wealth in battles, offering to the Gods oblation for fame.

---

५. 'हे अग्नी, जे जे उपासक, मग ते श्रीमंत असोत अथवा विद्वान् असोत, तुला भजून हवि अर्पण करितील त्यास जिकडे तिकडे अन्नरूप संपत्तीचा लाभ होवो आणि अपमृत्यूपासून मुक्त होऊन सर्व आयुष्य भरपूर जगोत; आणि आम्हास युद्धात यश येऊन शत्रूचे सर्व धन आम्हास मिळो, की जेणेकरून आम्ही इन्द्रादिक देवास हवि अर्पण करून कीर्तिमान होऊं.'

'पूर्ण आयुष्य लाभोत =' विश्वम् आयु: वि अश्युः ' म्ह० मनुष्याची जी शंभर वर्षांची आयुर्मर्यादा ती टळेपर्यंत जगोत ' ही प्रार्थना पराशरासारिख्या महर्षीने केली आहे. तेव्हा वैदिक युगातील ऋषि वस्तुत घरे होते त्याविषयी अनुमान बांधण्यास आपणास पोषक साधन आहेत. पाहिजे तितकी शंभर वर्षे जगण्याची शक्ति तपोबलाने त्यास येत नसे ही गोष्ट जशी सिद्ध होते, तशीच ते रणशूर असत आणि शत्रूबरोबर युद्ध करून त्यांची सर्व संपत्ति हरण करण्याविषयीं तत्पर, आणि उत्सुक असून उपास्य देवतांचें साहाय्य मागीत असत हीहि गोष्ट यावरून स्पष्ट होते. आपल्या परमार्थाच्या कर्माविषयीं जे आपणास ज्ञान आहे ते इतके निर्मूल आहे की आणि त्यापासून होणारे परिणाम इतके संकटदायक आहेत की, त्या कर्माविषयी खरे ज्ञान होण्यासाठी जितके श्रम केले तितके थोडेच आहेत.

हा मंत्र त्यांनी दार्शनिकादर्शनें वै-वक्तृत्वाला वसतो –

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्यु
र्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।
सनेम वाजं समिथेष्वर्यो
भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया सस्रुरद्रिम् ॥६॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त ।
द्युऽभक्ताः ।
पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया ।
सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हि (=यस्माद्) वावशानाः (=अतिवत्सलाः) स्मदूध्नीः (=स्मदूध्न्यः= नित्यपूर्णदुग्धाशया) द्युभक्ताः (=दीप्तिमन्यो) धेनवः (=गावः) ऋतस्य (=सत्यमयमग्नि) पीपयन्त (=अपाययन्) । सुमतिं (सुष्टुमतिम् अनुमहात्मिकां बुद्धि) भिक्षमाणाः (याचमानाः) सिन्धवः (=नद्यः) परावतः (=दूरदेशाद् अपाय) अद्रि समया (=पर्वतस्य समीपे) वि सस्रुः (=विविधं प्रावहन्) ॥

एतां दुर्बोधा सायण एवं व्याचख्यौ ॥ ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेश आगत धेनवोऽग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीपयन्त । क्षीरादिलक्षणं गव्यम् अपाय कीदृश्यो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूध्नी. । स शब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः भक्ताः । दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सि स्यन्दनशीला नद्यः सुमतिमस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच सत्यः अद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विसस्रुः । विशेषेण ग प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

साधीयसोऽर्थलाभस्येतरत्राभावाद् वयं सायणाचार्यमनुसरामः । यतः कारणात् पृथिव्यां प्रथमप्रादुर्भावे सर्वा भौमा गावः (=सर्वाः सोमधारारूपा वा गावः) तस्य पणार्थं नित्यविपुलपयोयुक्ता आसन् अपि च सर्वा अप्यापस्तस्य पोषणार्थं यच्च दिकं तन्निष्पादयितुमितस्ततः प्रावहन्, तथा गावश्च आपश्च अग्नेरनुमहमैच्छ भावगते स्पष्टम् ॥

६. परम वत्सल [आणि] नित्य भरलेल्या कासेच्या [अशा ज्या] तेजस्वी गाई त्या सत्यमय [अग्नी]-ला दूध पाजित्या झाल्या. अग्नीच्या प्रसादाची प्रार्थना करणाऱ्या नद्या दूर दूर अंतरावरून अनेक दिशांनीं येऊन पर्वताजवळ वाहिल्या.

6. The kindest cows, of never-drying udders [and] possessed of brightness, suckled truthful [Agni]. Imploring Agni's benevolence the rivers flowed in from afar to the mountain.

---

६. ही ऋचा कठिण आहे आणि हिचा अर्थ जो सायणांनी दिला आहे तोच बहुतकरून आम्ही घेतला आहे. त्याचा भावार्थ असा कीं, 'अग्नीला हवि मिळावें म्हणून गाईंच्या कासेंत सतत दूध राहू लागलें, आणि आपल्या वत्सांस दूध पाजण्याविषयीं जशा त्या उत्सुक असतात तशा अग्नीला आपला वत्स समजून त्याला त्या पाजूं लागल्या. आणि अग्नीला सस्पुरोडाशादिक हव्य मिळावें म्हणून उदकें भिरडून निरडें वाहूं लागलीं आणि तेणेकरून धान्यनिष्पत्ति होऊं लागली. अग्नीची कृपा आपणांवर व्हावी अशी इच्छा धरून उदकांनीं धान्यें पिकविलीं' असें तात्पर्य सायणाच्या भाष्याचें आहे. परंतु ऋचेच्या शब्दांवरून पाहतां हिचा अर्थ असा होईल वा नाहीं याविषयीं संशय दिसतो. अग्नि पृथिवीवर प्रादुर्भूत होतांच सर्व गाई (किंवा सोमाच्या धारा) आणि उदकें ही त्याच्या सेवेस तत्पर झालीं, इतकेंच मात्र तात्पर्य निर्विवाद आहे असें वाटतें.

'ऋतस्य धेनवः' हे शब्द एकान्वय घेऊन 'सत्यरूप धर्माच्या गाई' म्हणजे 'सोमाच्या धारा' असा अर्थ कितीएक मन्वान्तरादेखीं पाहतां होईल असें वाटतें. मग 'एनम् (=अग्निम्)' इतकें पद 'पीपयन्त' या क्रियेच्या कर्मासाठीं अध्याहृत घेतलें पाहिजे.

'पर्वताजवळ वाहिल्या'—'समया अद्रि सस्रुः' हा पर्वत म्हणजे सायणाचार्य जेथें धान्यें उत्पन्न होतात असला डोंगर असा अर्थ करितात. असें जर असेल तर डोंगराच्या आसपासच धान्यें पिकविण्याचा प्रांत आणि वसति दूर होती असें अनुमान काढितां येतें. कितीएक विद्वान 'अद्रि' शब्दाचा अर्थ मेघ [illegible] असा करून त्यावरून मेघांतून वाहिलीं असें भाष्य करितात.

हा सर्व मंत्र [illegible] श्रोतृजनांस स्मरावे —

ऋतस्य हि धेनवो वावशाना
स्मदूध्नीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा
वि सिन्धवः समया सस्रुरद्रिम् ।

त्वे अ॑ग्ने सुम॒तिं भिक्ष॑माणा दि॒वि श्रवो॑ दधिरे य॒ज्ञिया॑सः ।
नक्ता॑ च च॒क्रुरु॒षसा॒ विरू॑पे कृ॒ष्णं च॒ वर्ण॑मरु॒णं च॒ सं धुः॑ ॥ ७ ॥

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः । दि॒वि । श्रवः॑ । द॒धि॒रे॒ ।
य॒ज्ञिया॑सः ।
नक्ता॑ । च॒ । च॒क्रुः । उ॒षसा॑ । विरू॑पे॒ इति॑ विऽरू॑पे । कृ॒ष्णम् । च॒ ।
वर्ण॑म् । अ॒रु॒णम् । च॒ । सम् । धु॒रिति॑ धुः ॥ ७ ॥

यान्रा॒ये मर्ता॒न्त्सुषू॑दो अग्ने॒ ते स्या॑म म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ।
छा॒येव॒ विश्वं॒ भुव॑नं सिसक्ष्यापप्रि॒वान्रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ८ ॥

यान् । रा॒ये । मर्ता॑न् । सुसू॑दः । अ॒ग्ने॒ । ते । स्या॒म॒ । म॒घऽवा॑नः ।
व॒यम् । च॒ ।
छा॒याऽइ॑व । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सि॒स॒क्षि॒ । आ॒प॒प्रि॒ऽवान् । रोद॑सी॒
इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, [तव] सुमतिं भिक्षमाणाः (=अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं प्रार्थय[माना]) यज्ञियासः (=यज्ञार्हाः) [देवाः] दिवि (=द्युलोके=स्वर्गे) त्वे (=त्वयि) [श्रवः] दधिरे (=हविरन्नादिरूपां परिचर्यां कृतवन्तः), [अपि च] नक्ता च उषसा (=नक्तोषसौ=रात्रीं च उषसं च इति द्वे) विरूपे (=असमानरूपे) [देवौ] [चक्रुः] (=निर्मितवन्तः) [तेन च] कृष्णं च अरुणं च वर्णं (=श्यामलवर्णं त[था अरुण]वर्णं=रात्रेः उषसश्च ये स्वरूपे ते) सं धुः (=सम स्थापयामासुः=एकत्रैकत्र[...])

अग्नेः पृथिव्यां प्रथमप्रादुर्भावे तस्य प्रसादं प्रार्थयमानाः सर्वेऽपि देवा[...] स्वर्गे चक्रुः सर्वेऽपि च मनुष्या यथा प्रातःकाले यजनादिकं कुर्वन्ति तथा [...] निर्ममिरे तया सह च रात्रिमपि निर्ममिर इति भावः ॥

८. च (=अपि च) हे अग्ने, यान् [अस्मान्] मर्तान् राये सुषूदः ([...] त्वम् अस्मान् मर्तान् धनलाभाय प्रेरयेस्तादृशाः) वयं मघवानः (=धनवन्तः) [स्याम] (=भवेम) । [त्वं हि] रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) अन्तरिक्षं [च] आपप्रिवान् (=आपूरितवान्) [सन्] विश्वं भुवनं (=सर्वं जगत्) छायेव सिसक्षि ([...]) [...] स्वमनसा परिपूरितत्रैलोक्यस्त्वं सकलं जगद्रक्षसि । तस्माद् यदि [...] कमप्युद्दयमिच्छेर्तर्हि वयं निश्चितं धनवन्तः स्यामेति भावः ॥

७. हे अग्नी, पूजार्ह [देव] [तुझ्या] अनुग्रहाची प्रार्थना करून द्युलोकीं तुझी उपासना करिते झाले, [आणि] असमानवर्ण [ज्या] रात्र आणि उषा [त्यां]स उत्पन्न करिते झाले, [आणि तेणेंकरून] कृष्णवर्ण आणि श्वेतवर्ण यांस एत्र स्थापिते झाले.

८. आणि हे अग्नी, जर [तूं] आम्हां] मर्त्यांस धन[प्राप्ती]ची रणा करशील तर आम्ही श्रीमंत ाऊं. भूलोक आणि द्युलोक आणि] अंतरिक्ष यांस व्यापून रहणारा (जो तूं तो] सकल गताच्या बरोबर छायेप्रमाणें फि तोस.

7. Imploring [thy] fri ship the worship-de ing Gods offered to th sacrifice in heaven. they created the N [and] the Dawn, of dis lar form, and establi the black and the r colour together.

8. And O Agni, if wert to lead us, morta wealth, we should be rich men Thou, who filled heaven and [and] the firmament, fi est all creation li shadow.

* अग्नि प्रथम पृथ्वीवर प्रगट झाला तेव्हा त्यांनी रूप दिले आणि उदकांनी धान्ये [illegible] म्हणून या [illegible]. आता म्हणतो त्या प्रसंगी देवांस आनंद झाला आणि त्यांनी अग्नीची कृपा आपणावर व्हावी म्हणून त्याची उपासना [illegible], आणि मनुष्यांनी [illegible] आपणास हवि देता यावे असा हेतूने रात्र आणि उषा ही एकमे[illegible] भिन्नरूपाची दैवतें निर्माण केलीं; [illegible]

नि [illegible] देवांनी [illegible] यजन करण्याची प्रवृत्ति [illegible]

* तुझी उपासना करिते [illegible] [illegible] [illegible] तुझ्या [illegible] [illegible] करिते [illegible]; [illegible] झाले.

[illegible]

९. हे अग्नी, तुवां रक्षिलेले [असे आम्ही] [आमच्या] घोड्यांनीं [शत्रूच्या] घोड्यांस, योद्धयांनीं योद्धयांस [आणि] पुत्रांनीं पुत्रांस जिंकून हरण करूं असें कर. आमचे विद्वान् [पुत्र] वडिलोपार्जित धनाचे प्रभु [होऊन] शंभर वर्षें जीवंत राहोत.

9. May we, O Agni, under thy auspices, conquer [the enemy's] horses with [our] horses, [his] soldiers with [our] soldiers, [his] sons with [our] sons. May our wise [sons], masters of ancestral wealth, attain a hundred winters.

'जर तू आम्हा मर्त्यांस धनप्राप्तीची प्रेरणा करिशील तर '=' यान् राये मर्तान् सुषूदः ते स्याम मघवानो वयं ' अक्षरशः अर्थ. 'ज्या मर्त्यांस धनासाठी प्रेरिशील ते आम्ही श्रीमत होऊं.' परंतु "ज्या मर्त्यांस तूं धनासाठी प्रेरिशील ते आणि आम्ही श्रीमत होऊं असे कर' असाहि अर्थ होऊं शकेल परंतु तो युक्त नाही आणि सायणास आम्ही अनुसरलो आहो.

'व्यापून राहणारा '=' आपप्रिवान्.'

९. हा मंत्र फार महत्त्वाचा आहे. पराशर ऋषि म्हणतात – 'हे अग्नी, तू आमचें रक्षण कर, आणि युद्धात आमच्या घोड्यास, आमच्या योद्धयास आणि आमच्या पुत्रास जय देऊन शत्रूच्या घोड्याचा, योद्धयाचा आणि पुत्राचा पराजय करून त्यास आमच्या हातीं पाड आणि जिंकून आम्हास श्रीमत कर; आणि अशा प्रकारें आम्हास तू मिळवून दिलेल्या संपत्तीत आमच्या पश्चात् आमच्या पुत्राच्या हातीं राहो, ते विद्वान् होओत, आणि अल्पायुषी न होता भरपूर शंभर वर्षें जगोत.'

जर पराशर ऋषि गिरिकंदरी राहून तप करणारे असते तर ते अशी प्रार्थना करितेना. पराशरादिक जे आमचे प्रसिद्ध आर्य पूर्वज त्याच्या विषयीं ज्या कथा आम्हास पुराणादिक आधुनिक ग्रंथांनी शिकविल्या आहेत, त्या आणि त्याचें जें वेदावरून खरें स्वरूप स्पष्ट दि-

यात अग्नीच्या दिव्य स्वरूपाचे प्रमाण सांगले आहे. अग्नि म्हणजे नित्य भौतिक अग्निच समजावयाचा असें नाहीं. त्याला दिव्य मन आहे असे ऋषिजन समजत

एकीकरणः—

यान्रायें मर्तान् सुषूदो अग्ने
ते स्याम मघवानो वयं च ।
छायेव विश्वं भुवनं सिसक्षि
आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।
शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥१
॥ २० ॥ १२

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे
हृदे । च ।
शकेम । रायः । सुऽधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवऽभक्त
दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. हे वेधः अग्ने (=मेधाविन् अग्निदेव), एता (=एतानि) उचथानि (...वनानि) ते (=तव) मनसे (=मनोवृत्तये) हृदे (=अन्तःकरणाय) ज... (=प्रियाणि) सन्तु । देवभक्त (=देवैः संभजनीयं=देवाना प्रियं) श्रवः (=... रत्नं) [त्वयि] अधि दधानाः (=स्थापयन्तः=अर्पयन्तो) [वयं] ते (=... सुधुरो रायः (=सुष्ठु वाहकस्य संपद्रूपस्याश्वस्य=शोभनस्य वैभवरूपस्याश्वस्य) (=यमनं=नियमनं) शकेम (=कर्तुं शक्नुयाम) ॥
धनरूपस्याश्वस्यास्माकं यथानुकूलो भवति तथा कर्तुं शक्तिरस्माकं ना... भावः ॥
सुधुरो राय इति सायणा एवं विवृण्वन्ति । ते तव संबन्धिनः सुधु... निर्वाहकस्य । यद्वा शोभन धूर्वहति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य धनस्येति ॥

सून येते त्यात फार अंतर आहे. ते नित्य शूर, देवाचे भक्त आणि देवसेवेंत राहून प्रपंच करणारे असत, आणि ते आपणांस हजारो वर्षेपर्यंत जगण्याची शक्ति आहे असें न समजतां शंभर वर्षे जगलो तर देवाची आपणावर मोठी कृपा झाली असें मानणारे होते. म्हणून त्यांनी अशी प्रार्थना केली आहे. या प्रार्थनेत विशेष हा आहे की,

आपले पुत्र शंभर वर्षे जगोत अथवा त्यांस संतति असो ... मिळलेले नाही, तर ते जिवंत (... होऊंत असे जाणिले आहे ... मर्यात विशेष उगम हे की, ... मध्या तपोबलानें आपण ... देवाच्या कृपेनी अशक्य नाही ... प्रतिबंध करितील तर देवानें ... यह ... असें म्हटलें नाही, ...

सूक्तम् ७४.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।
आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये ।
आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

भाषाभाष्यम्.

१ अध्वर (यज्ञ) उपप्रयन्तः ([illegible]) [illegible] आरे च (दूरदेशादपि) अस्मे शृण्वते ([illegible]) अग्नये मन्त्रं वोचेम । ([illegible]) ॥

२. जो पुरातन [अग्नि], वध करणारे जन युद्धांत एकमेकांवर पडले म्हणजे, [हवि] देणाऱ्या [उपासका]चें घरदार संभाळितो.

३. सकल जन हो, तुम्ही अग्नीची कीर्ति गा. अग्नि वृत्राला मारण्याकरितां जन्मला आहे आणि तो प्रत्येक युद्धांत विजयी होतो.

2. [That] ancient [Agni] who, when slaughtering men join in battle, protects the home of him who has given [oblation].

3. Nay let [all] beings praise [Agni] Agni has been born the killer of Vritra, the victor in every battle.

२. यात अग्नीचा एक गुण सांगितला आहे. तो हा की, 'जेव्हा मनुष्य युद्ध करितात आणि एकमेकांच्या सेना मारून टाकितात, तेव्हा त्यांपैकी ज्या पक्षात अग्निभजक म्हणजे अग्नीला हवि अर्पण करून त्याची उपासना करणारे असतात, त्यांचे संरक्षण करून यांचे घरदार शत्रूच्या हाती न पडे असे करितो;' म्हणजे, जो अग्नि अनादिकालापासून युद्धात आपल्या उपासकाचा जय करीत असतो, त्या अग्नीप्रीत्यर्थ स्तोत्र गाऊं असा पूर्व ऋचेशी अन्वय केला पाहिजे.

स्पष्टीकरण.—

२. स्पार्हितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु ।
अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥

३. पहिल्या ऋचेत आपण अग्नीची स्तुति गाऊया असे सांगितले. आता म्हणतो की, 'आम्हीच अग्नीचे यश गावें असे नाही, ते सर्वांनी गाण्यास योग्य होय, कारण की अग्नि हा वृत्रासारिख्या महाशत्रूला मारून टाकणारा आणि शत्रूचे धन हरण करणारा असा महाविजयी देव प्रादुर्भूत झाला आहे.'

वृत्राला मारणे हा मोठा पराक्रम इन्द्राचा आहे, तरी इतर देवहि तोच पराक्रम करितात असे त्या त्या देवांचे भजक म्हणत असतात. यावरून 'वृत्रहा' या शब्दाचा अर्थ 'शत्रुनाशक' इतकाच वेदात साधारण होऊं लागला, मग तो शत्रु वृत्रच असला पाहिजे असे नाही, कोणताहि शत्रु असला म्हणजे झाले. तोच अर्थ येथे घेतला तरी चांगला निर्वाह होईल.

'तो प्रत्येक युद्धात विजयी [होतो]'= 'धनंजयो रणेरणे.' या तिन्ही ऋचांचा झोक अग्नीच्या शौर्याकडेसच आहे हे ध्यानात ठेवावे. गोतम ऋषि गिरिकंदरी तप करूनच कालक्षेप करणारे असते, तर त्यास अग्नीचे अशा प्रकारचे वर्णन करावे असे वाटले नसते.

स्पष्टीकरण.—

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि ।

यस्य॑ दू॒तो असि॒ क्षये॒ वेषि॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ।
द॒स्मत्कृ॒णोष्य॑ध्व॒रम् ॥ ४ ॥

यस्य॑ । दू॒तः । असि॑ । क्षये॑ । वेषि॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ।
द॒स्मत् । कृ॒णोषि॑ । अ॒ध्व॒रम् ॥ ४ ॥

तमित्सु॑ह॒व्यम॑ङ्गिरः सु॒देवं॑ सहसो यहो ।
जना॑ आहुः सु॒बर्हिष॑म् ॥ ५ ॥ २१ ॥

तम् । इत् । सु॒ऽह॒व्यम् । अ॒ङ्गि॒रः । सु॒ऽदे॒वम् । स॒ह॒सः । य॒हो॒ ।
जनाः॑ । आ॒हुः॒ । सु॒ऽब॒र्हिष॑म् ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषाभाष्यम्.

४. [illegible]

५. [illegible]

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांतानि च

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर.

१५. आम्हांस किती झालें तरी इंद्राविषयीं ज्ञान होत नाहीं. [त्याच्या] पराक्रमापेक्षां मोठे [पराक्रम] कोणास ठाऊक आहेत ? त्याच्या ठायीं देवांनीं सामर्थ्य, आणि प्रज्ञा [आणि] प्रभाव हीं एकवट स्थापिलीं आहेत. आणि [तेणेंकरून तो] आपलें आधिपत्य प्रगट करितो.

15. As far [as we know] we do not know Indra. Who [knows deeds] above [his] deeds ? In him the Gods have placed together prowess and intelligence [and] [all] powers, [he thereby] manifesting his empire.

वज्र ते त्वष्टा देव यानें करून दिलें असें वेदांत सांगितलें आहे. त्वष्टा देव हा देवांचा विश्वकर्मा म्हणजे सुतार होय. सू. ३२, म. २ याजवरील आमची टीप पहा

---

१५. 'इंद्राविषयीं आम्ही स्तोत्रें गातों आणि त्याचें खरें ज्ञान आम्हास नाहीं. आणि आम्ही त्याविषयी जाणत नाहीं यांत आश्चर्य नाहीं; कारण त्याच्या त्यांच्या पेक्षा मोटीं अशी कृत्यें कोणी हे केलेलीं कोणासहि ठाऊक नाहींत. आणि हीं कृत्ये सर्वश्रेष्ठ असावीत यात नवल नाहीं, कारण कीं सर्व देवांनी मेळून शौर्य, प्रज्ञा आणि सामर्थ्य हीं सर्व गोळा करून जणुं एकट्या या इंद्राच्या ठायीं स्थापन केलीं आहेत. तेणेंकरून तो आपले आधिपत्य सर्वत्र आहे असें प्रगट करून दाखवितो.'

यात इंद्राविषयीं आम्हांस खरें ज्ञान होत नाहीं असें ऋषि म्हणतो त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें. कारण आपले आर्य पूर्वज आणि त्यांचे ऋषि (=कवि) हे केवळ त्रिकालज्ञ आणि सर्वज्ञ होते असें आम्ही आग्रह धरून हट्टानें समजतो तसें तेच स्वतः समजत नव्हते असें यावरून दिसून येईल. इंद्राची पराक्रमकृत्येंहि कोणास समजत नाहींत, मग त्याचें शौर्य, त्याची प्रज्ञा आणि शक्ति याचें ज्ञान कोणास होईल? अशी कवीची विवक्षा आहे.

दुसऱ्या चरणांत 'वीरिआ परः' असें वृत्तासाठीं म्हटलें पाहिजे.

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत ।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम्
१६ ॥ ३१ ॥ ५

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अत्नत ।
तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१६. या धियं (=यस्मिन्निन्द्रे) अथर्वा (=एतन्नामक ऋषिः) मनुः पि (=सकलानां प्रजानां पितृभूतः प्रजापतिः) [तथा] दध्यङ् (=एतन्नामक ऋ श्च) अत्नत (=अकुर्वन्), तस्मिन् इन्द्रे पूर्वथा (=पूर्वकाले यथा तथा) ब्र (=अस्माभिः प्रत्तानि हविरन्नानि) उक्था (=उक्थानि=स्तोत्राणि) [च] स अग्मत (=सगच्छन्ते=इन्द्रेण सह संगतानि सन्ति) । [एवं सः] अनु स्वरा अर्चन् [भवति] (=स्वस्याधिपत्यं प्रकटयति) ॥

अयं भावः । यस्मा इन्द्राय सकलप्रजानां पिता मनुः यस्मै च अथर्वा दध्यङ् इत्येते हविरन्नानि स्तोत्राणि च पुरा काले प्रार्पयन्, तस्मा इन्द्राय तथैव इ मस्माभिः प्रत्तानि हविरन्नानि स्तोत्राणि च अनेन प्रकारेण इन्द्रं प्रति गच्छन्ति ।

१६. ज्या [इंद्रा]प्रीत्यर्थ अथर्वा [आणि] पिता मनु [आणि] दध्यङ् [हे] उपासना करिते झाले, त्या इंद्राप्रत पूर्वीच्या काळाप्रमाणें [हीं आमचीं] हविरन्नें [आणि] स्तोत्रें अर्पण केलीं आहेत. [या प्रकारेंकरून तो] आपलें आधिपत्य प्रगट करीत असतो.

16. To Indra to whom Atharvâ, Father Manu [and] Dadhyach offered worship, to Him our offerings [and] hymns have [thus] approached as in ancient times, he [thus] manifesting his empire.

१६. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. ऋषि म्हणतो, 'या प्रकारेंकरून आम्ही इंद्राला हविरन्नें आणि स्तोत्रें अर्पण केलीं आहेत आणि तीं पुरातन काळचे जे अथर्वा, मनुप्रजापति आणि दध्यङ् इत्यादि उपासक हे जशी उपासना करीत त्याप्रमाणें अर्पण केलीं आहेत. या प्रकारेंकरून इंद्र आपलें स्वाधिपत्य सर्वत्र आहे असें उघड करून दाखवितो.'

'अथर्वा,' 'पिता मनु' आणि 'दध्यङ्' हे अतिपुरातन काळचे पहिले [उपा]सक होत. पिता मनु म्हणजे सकळ [प्र]जांचा बाप जो प्रजापति अथवा मनु[ष्यां]चा आदिपुरुष तो. याजविषयीं पृ. [२३]६, म. १९ आणि त्याजवरील टीप प[हा]. अथर्वा हाहि अतिप्राचीन आपला [ए]क पूर्वज आहे. त्याणें अग्नीची उपास[ना] प्रथम स्थापन केली आणि यज्ञ कर[ण्या]चा प्रचार घातला असें सांगितलें आहे. [ज]सें: 'अथर्वा प्रथम यज्ञांनीं देवोपासने[चा] मार्ग रचिता झाला' (=यज्ञैरथर्वा प्रथमे पथस्तते ऋ. १. ८३. ५); 'हे अग्नी, तुला अथर्वा [प्रथम] पुष्कराच्या झाडांतून मथून उत्पन्न करिता झाला' (=त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा निरमन्थत ६. १६. १३); 'प्रथम अथर्वा यज्ञाच्या योगानें देवाला उपास्य करिता झाला' (=यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयत् १०. ९२. १०); 'अंगिरस, नवग्व, अथर्ववंशातील पुरुष आणि भृगु हे आमचे पितर म्हणजे पूर्वज होत' (=अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः १०. १४. ६). ऋ. १०. २१. ५ यांत अग्नीला 'जातो अथर्वणा' म्हणजे अथर्वा याणें प्रथम उत्पन्न केलेला असें विशेषण लाविलें आहे. याशिवाय अथर्वा याजविषयीं आणखी कांहीं वेदांत आढळत नाहीं. 'दध्यङ्' हा अथर्वा या ऋषीचा पुत्र असें वेदांत सांगितलें आहे (ऋ ६. १६ १४). आणि अंगिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि, मनु इत्यादिक जे अतिप्राचीन म्हणजे यज्ञ करण्याचा आणि अग्नीची उपासना करण्याचा प्रचार पाडणारे ऋषि, त्यांत याचें

सूक्तम् ८१.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः ।

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।
तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥
इन्द्रः । मदाय । वुवृधे । शवसे । वृत्रऽहा । नृऽभिः ।
तम् । इत् । महत्ऽसु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे ।
वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. इन्द्रः नृभिः (=मनुष्यैः) मदाय (=हर्षाय) शवसे (=बलाय) [
वृत्रहा वावृधे (=वृत्रघ्नो भूत्वा वृत्रं यथा हन्यात्तथा प्रवर्धितोऽभूत्) तम् इत् (=
महत्सु आजिषु (=प्रभूतेषु युद्धेषु) उत (=अपि च) अर्भे (=अल्पे) [
[वयं] हवामहे (=अस्माकं संरक्षणाय आह्वयामहे)। स [इन्द्रो] वाजेषु (
मामेषु) नः प्राविषत् (=अस्मान् प्रकर्षेण रक्षतु) ॥

इन्द्रो यथा मत्तो भूत्वा बलवांश्च भूत्वा वृत्रं हन्यात्तथा तं स्तोत्रादिभिर्मनुष्याः
र्धितवन्त इति भावः । "स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते" इति सायणभा

नांव येतें. ऋ. १. १३९. ९ आणि ६. १६. १४ पहा. याशिवाय दुसरा विशेष इतिहास वेदांत या दध्यङ् ऋषीविषयी सांगितलेला नाहीं. मात्र ब्राह्मणांत त्याजविषयीं तो प्राचीन असल्यामुळें कांहीं कथा सांपडते. त्यांतून सायणांनीं ऋ. १. ११६. १२ या मंत्रावरील भाष्यांत दिलेली कथा आम्हीं खालीं उतरून घेतोः—"इंद्रानें दध्यङ् ऋषीला प्रवर्ग्यविद्या (सोम सिद्ध करण्याची विद्या) आणि मधुविद्या अशा दोन विद्या शिकविल्या आणि म्हणाला, या कोणाला तूं शिकवूं नकोस, शिकविशील तर तुझा शिरच्छेद करीन. मग अश्वी देवांनीं दध्यङ् ऋषीचें शिर तोडून त्या धडावर एका घो शिर जोडिलें, आणि दध्यङ् ऋ शिर लपवून ठेविलें. आणि नंतर द ङ् ऋषीनें अश्वींस ऋग्, साम, यजु र्ग्यविद्या आणि मधुविद्या हीं शिकवि तें पाहून इंद्रानें दध्यङ् याचें शिर डिलें. तेव्हां अश्वींनीं दध्यङ् ऋषीचें खरें मानवी शिर तें त्याला पुनः लावि

प्रस्तुत मंत्राचा भावार्थ इतकाच अ कीं, मनुष्य जातीचे आदिपुरुष अ आद्य ऋषि जे अथर्वा, मनु आणि दध इत्यादि पुरुष ते जशी इंद्राची उपास करीत तशी आम्हीहि आज केली अ ती त्याला मान्य होओ.

सूक्त ८१.

ऋषि—रहूगणाचा पुत्र गोतम. देवता—इन्द्र. वृत्त—पङ्क्ति.

१. इंद्राला हर्ष व्हावा [आणि] बळ यावें [आणि] त्याणें वृत्रहनन करावें म्हणून त्याला मनुष्यांनीं वाढविलें आहे. त्यालाच मोठ्या युद्धांत आणि त्याला लहान युद्धांत [आम्ही] हाक मारीत असतों. तो संग्रामांत आम्हांला रक्षो.

HYMN 81.

To *Indra*. By *Gotama*, son of *Rahūgaṇa*. Metre—*Pankti*.

1. Indra has been glorified by men that he may be exhilarated and be strong and become the killer of Vṛitra. It is him we invoke in battles great, him in battle small. May he protect us in fights.

---

१. 'इंद्राची स्तुति गाऊन इंद्राला मनुष्यांनी मोटा केला आहे आणि त्यामुळे तो हृष्ट आणि प्रबळ होऊन वृत्राला मारण्यास समर्थ झाला. तो प्रबळ असल्यामुळे त्यालाच आपण लहानमोठ्या संग्रामात हाक मारून आमचे रक्षण करण्यास बोलावितों. तर तो सकळ संग्रामात आम्हाला रक्षो.'

'त्याला मनुष्यानीं वाढविलें आहे'= वावृधे नृभिः.' स्तोत्रे म्हणून वाढविला असें तात्पर्य. स्तोत्र देवतेला अर्पण केले म्हणजे तिची शक्ति वाढते आणि तिला पाहिजे ते अनेक पराक्रम करण्याची शक्ति येते असे वैदिक ऋषीचे हृद्य अनेक वेळ पूर्वी आम्हीं दाखविले आहे. यात्र मंत्रावरचें सायणभाष्य पहा.

वृत्तसुलासाठीं तिसरा आणि चवथा चरण खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हटले पाहिजेतः—

तमिन्महत्सु आजिषु ।
उतेमर्भे हवामहे ।

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।
असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥
असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।
असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते ।
भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥
यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।
युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।
युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । द
अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

२. कारण कीं हे वीरा [इंद्रा], [तूं] [एकटा] [सगळ्या एका] सेनेप्रमाणें आहेस, [तूं] [शत्रूंचा] मोठा पराभविता आहेस. [तूं] क्षुद्र उपासकाचा सुद्धा जय करविणारा होस. तुजकरितां सोम काढणाऱ्या यजमानाच्या हस्तगत तूं पुष्कळ संपत्ति करून देतोस.

2. Thou art, O Hero, a match for an army, thou art a great subjugator; thou art a promoter of even an humble worshipper. For the sacrificer that presseth the Soma for thee, thou winnest much wealth.

३. जेव्हां युद्धप्रसंग येतात [तेव्हां] जिंकणाऱ्याला [तुझ्या द्वारें] धन प्राप्त होतें. [तूं] [आपले] आवेशोन्मत्त दोनहि घोडे रथाला जोड. [तूं] युद्धांत कोणा एकाला मारशील, कोणा एकाला संपत्ति प्राप्त करून देशील. [तर] हे इंद्रा, [तूं] आम्हांलाच संपत्ति प्राप्त करून दे.

3. When battles ensue, spoils are given to the victor. Harness thy pair of proud tawny horses: some one thou slayest, to some one thou givest the spoil. To our lot, O Indra, mayest thou assign the spoil.

२. महानमीच्या सर्व युद्धांत इंद्रालाच आम्हीं हांक मारून बोलावीत असतो म्हणून पूर्वी मंत्रांत सांगितलें, त्याचें कारण या मंत्रांत सांगतो ऋषि म्हणतो.— 'कारण कीं हे इंद्रा, तूं एकटा सोमास साहाय्य करूं लागलास तर एका सगळ्या सेनेनें साहाय्य मिळाल्याप्रमाणें होतें, तूं सगळ्या एका सैन्यासारिखा आहेस. तूं शत्रूंला तुझ्या भजकाच्या स्वाधीन करून देण्याविषयीं परम दक्ष आहेस. तूं दरिद्री उपासकाचाहि विजयी करून मोठा करणारा आहेस. जो उपासक सोम सिद्ध करून तुला भजतो त्याच्या स्वाधीन शत्रूंचें पुष्कळ धन होईं असें तू करितोस'

ही सर्व ऋचा युद्धप्रसंगाची आहे. इंद्र हा एका सेनेसमान आहे, तो पुष्कळ शत्रूंचा पराभव करितो, क्षुद्र उपासकाचाहि मोठ्या शत्रूंबरोबर लढत असता तो जय करविणारा होय, आणि सोम अर्पण करणाऱ्या यजमानाच्या हातीं शत्रूचें सर्व धन पडे असें तो करणारा होय असें ऋषि म्हणतो समजून आपले अर्थ पूर्वक युद्धाविषयीं [illegible]

४. जसा बळानें तसा प्रज्ञेनेंहि मोठा [जो] भयानक इंद्र [तो] [प्रतिदिनीं] आपला पराक्रम वाढवीत असतो. प्रगल्भ [आणि] सुमुख [आणि] पीताश्व इन्द्र [आपलें] लोहमय वज्र [आपल्या] निबिड खांद्यांवर सुंदर रीतीनें धारण करितो.

4. *Great in wisdom as* in might, formidable [Indra] augments his exploits. Handsome [and] lofty Indra, the master of the tawny pair of horses, puts his iron thunderbolt beautifully on his bulky shoulders.

'जोष '=' पुष्ट.' म्हणजे जोडीत असतोस. रीतिभूत, भूत, रीतिवर्तमान, वर्तमान, रीतिभविष्य आणि भविष्य या काळांच्या स्थळीं आज्ञार्थी क्रियापदाचा प्रयोग जसा इतर भाषांत होतो तसा छांदस संस्कृतांतहि पुष्कळ होतो.

'आम्हांलाच '=' अस्मान्.' यांत जो 'च' आम्हीं घातला आहे तो 'अस्मान्' हें पद पादारंभीं कवीनें मुद्दाम घातलें आहे त्याच्या स्थलापासून गम्यमान आहे.

वृत्तानुरोधानें 'अस्मान्' यांतील अचा लोप होऊं न देतां 'अस्मीं इन्द्रवसो दधः' असा पंचम पाद म्हटला पाहिजे.

---

४. 'इंद्र जसा बळानें मोठा आहे तसाच प्रज्ञेनेंहि मोठा आहे. तो आपले पराक्रम नित्य अधिक अधिक करीत असतो. तो उंच, आणि सुंदर आहे आणि आपलें लोहमय वज्र आपल्या मांसल खांद्यांवर घेतो तेव्हां तें फार शोभतें, आणि असा सिद्ध झालेला जो इंद्र त्याला त्याचे पीतवर्ण अश्व रथांत घालून वाहून नेतात' याप्रमाणें पुढास तयार झालेल्या इंद्राचें वर्णन यांत आहे.

'जसा बळानें तसा '=' अनुष्वधम्.' अक्षरशः अर्थ 'बळाप्रमाणें', 'बळाला अनुसरून.' 'स्वधा' शब्दाचा 'बळ' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे.

आ प॒प्रौ पार्थि॑वं॒ रजो॑ बद्ब॒धे रो॑च॒ना दि॒वि ।
न त्वावाँ॑ इन्द्र॒ कश्च॒न न जा॒तो न ज॑निष्यते॒ऽति॒ विश्वं॑ ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । प॒प्रौ । पार्थि॑वम् । रजः॑ । ब॒द्ब॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि ।
न । त्वाऽवा॑न् । इ॒न्द्र॒ । कः॑ । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते॒ ।
अति॑ । विश्व॑म् । व॒व॒क्षि॒थ ॥ ५ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भोज॑नं परा॒ददा॑ति दा॒शुषे॑ ।
इन्द्रो॑ अ॒स्मभ्यं॑ शिक्षतु॒ वि भ॑जा॒ भूरि॑ ते॒ वसु॑ भक्षी॒य तव॒ राध॑सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । प॒रा॒ऽददा॑ति । दा॒शुषे॑ ।
इन्द्रः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । शि॒क्ष॒तु॒ । वि । भ॒ज॒ । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ । भ॒क्षी॒य ।
तव॑ । राध॑सः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [इन्द्रः] [स्वमहिम्ना] पार्थिवं (=पृथिवीसम्बन्धि सकलमपि [illegible]) [तथा] रजः (=अन्तरिक्षम्) आ पप्रौ (=परिपूरितवान्) [स] दिवि ([illegible] लोके) रोचना (रोचमानानि=नक्षत्राणि) बद्बधे (=बाधितवान्=सम्यक् [illegible] स्थापितवान्)—हे इन्द्र, त्वावान् (=त्वत्समानः) कश्चन (=कोऽपि) न [illegible] ति], न जातो न जनिष्यते (=पुरा न भूतः इत उत्तरमपि न भविता) [illegible] हि] अति विश्वं ववक्षिथ (=सकलमपि वस्तुजातमतीत्य महानसि) ॥

६. अर्यः (=स्वामी) यः [इन्द्रो] दाशुषे (=हविर्दात्रे यजमानाय) [illegible] भोजनं पराददाति (=मर्त्यैर्मनुष्यैर्भोग्यं वस्तुजातं ददाति) [स] इन्द्रः [illegible] भोजनम्] अस्मभ्यं शिक्षतु (=ददातु)। —[हे इन्द्र], ते भूरि वसु ([illegible] यद् प्रभूतं धनं वर्तते तत्) वि भज (=अस्मदर्थं विभज्य [illegible] देहि)। तव राधसः भक्षीय (=तव धनस्य विभागं प्राप्नुयाम्) ॥

[illegible] इन्द्रो यजमानेभ्यो धनजातम् [illegible] ददाति [illegible] इन्द्रो हि [illegible] न [illegible] । [illegible] ॥

५. त्याणें पृथिवीवरील सर्व अवकाश, [आणि] अंतरिक्ष [हीं] भरून टाकिलीं आहेत. त्याणें द्युलोकांत तेजस्वी नक्षत्रें भरून दिलीं आहेत.—हे इंद्रा, तुझ्या समान कोणीहि नाहीं, [पूर्वी] झालेला नाहीं [आणि] [पुढें] होणार नाहीं. [तूं] विश्वापेक्षां मोठा आहेस.

5. He has filled the whole Earth [and] the firmament. He crowds the brilliant stars in Heaven.—None, O Indra, is thine equal, none [such] has been born, nor shall be born. Thou hast grown greater than the Universe.

६. जो [इंद्र] प्रभु हविर्दात्या उपासकाला मर्त्यभोग्य धन देतो [तो] इंद्र आम्हांला [तें धन] देओ.— हे इंद्रा, तुझ्या विपुल धनाचा अंश आम्हांला दे, मला तुझ्या प्रसादाचा अंश लाभो.

6. May Lord [Indra], who gives away to his worshipper wealth to be enjoyed by mortals, confer [the same] on us.—Grant us, [O Indra], a share of thy wealth, may I enjoy [a portion] of thy affluence.

५. ' इंद्र हा इतका मोठा आहे कीं, त्याणें आपल्या मोठेपणानें सर्व पृथिवी आणि सकळ अंतरिक्ष भरून टाकिलीं आहेत. त्याणें अत्युच्च द्युलोकीं असंख्य नक्षत्रें जडलीं आहेत —तर हे इंद्रा, तुझ्यासारिखा दुसरा कोणीहि आजपर्यंत झाला नाहीं आणि पुढेंहि कोणी होणार नाहीं. तूं सकळ विश्वाच्या अतीत आणि विश्वापेक्षां मोठा आहेस.' इंद्रानें आपला प्रताप त्रैलोक्यांत भरिला आहे असें तात्पर्य आहे.

यात जे इंद्राचे (सर्वव्यापित्व आणि अद्वितीयत्व हे) दोन गुण सांगितले त्यांच्या संबंधानें पाहिलें तर ईश्वराचे गुण आपल्या आर्य पूर्वजांस ठाऊक नव्हते असें कोणीहि म्हणूं शकणार नाहीं. आणि इंद्र म्हणजे ढगाचा आणि विजेचा आणि पावसाचाच देव असें समजून ते त्याला भजत नसत हेंहि उघड होतें.

वृत्तानुरोधानें पादाच्या मध्यंतरु 'अति' शब्दांतील ' अ 'चा लोप न होऊं देतां ' अति विश्वं ववक्षिथ ' असें म्हटलें पाहिजे.

६. ' इंद्र प्रभु आपल्या भक्तास मर्त्यांनी भोगण्यास योग्य असा सर्व वस्तु देत असतो त्याच तो आम्हास देओ, आणि यात इंद्राला कांहीं कठिण नाहीं, कारण इंद्राजवळ मोठी संपत्ति आहे हिचा एक

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुक्रतुः ।
सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥ ७
मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः ।
सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः
आ । भर ॥ ७ ॥
मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।
विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८
मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।
विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ ।
नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हि (=यस्मात् कारणात्) मदेमदे (=सोमपानेन जाते हर्षे हर्षे=प्रत्ये
मति हर्षम्) ऋजुक्रतुः (=ऋजुमत्त) [इन्द्रो] नः (=अस्मभ्यं) गवां यू
(=गवां यूथानि=गोसमूहान्) ददिः (=दाता=तेषां मानयिता) [भवति]। [
त्व हे इन्द्र,] उभयाहस्त्या (=उभाभ्यां हस्ताभ्यां) पुरु शता वसु (=पुष्कलानि
तानि वसूनि) [अस्मभ्यं दातुं] सं गृभाय (=समस्य गृहाण)। [त्वं न] शि
शीहि (=तीक्ष्णीकुरु=धनानां दानेन जातोत्साहान् कुरु) [त्वं] रायः आ भर
(=धनान्यानय) ॥

८. हे शूर [इन्द्र], सुते सचा (=अभिषुते सोमे सति) शवसे रा
(=शत्रुवधादिशौर्यकर्मकरणाय तथा अस्मभ्यं धनदानाय) मादयस्व (=आत्मानं हृ
ष्टं कुरु)। हि (=यस्मात् कारणात्) [वयं] त्वा (त्वां) पुरूवसुं (=बहुधना
विद्म (=जानीमः) [अपि च] कामान् (=अस्माकं कामान्=कामनाः) उप स
ज्महे (=त्वया सह समागम कुर्मः)। अथ (=अतः कारणात्) [त्वं] न अ

७. कारण कीं [तो] सरळ बुद्धीचा [इन्द्र] सोमहर्षांच्या प्रत्येक प्रसंगीं आम्हांला गाईंचे कळप देणारा होय. [तर हे इन्द्रा], [तूं आपल्या] दोनहि हातांनीं शेकडो धनें आम्हांकारणें एकवट धारण कर. [तूं आम्हांला] उत्तेजन दे. [तूं] सर्व संपत्ति घेऊन ये.

७. For at each exhilaration by the Soma the right-minded [Indra] [is] our giver of herds of cows.—Hold [for us], [O Indra], many hundred blessings in both [thy] hands. Sharpen [us]. Bring us riches.

८. हे शूरा [इन्द्रा], सोम काढून सिद्ध होतांच पराक्रम [करण्या]करितां [आणि] [आम्हांला] प्रसाद [देण्या]करितां तो तूं पिऊन मादयुक्त हो. कारण कीं तूं मोठा धनवान् आहेस असें आम्ही जाणतों आणि आम्ही आमच्या कामना तुझ्या पुढें ठेवितों. तर [तूं] आमचा रक्षणकर्ता हो.

8. Be exhilarated so soon as the Soma is extracted, O brave [Indra], that thou mayest perform exploits [and] mayest confer wealth on us. For we know thee to be possessed of vast wealth. We present our wishes to thee. Be thou therefore our protector.

आणि तो मनुष्यास मनुष्यानीं उपभोगण्यास योग्य अशा वस्तु देतो असें जरी सांगितलें आहे तरी अमर्त्यांनीं भोगावयाच्या वस्तुहि देण्याला समर्थ आहे असें कवीनें जाणविलें आहे.

यात वृत्तासाठीं 'भज' असें रूप शुद्ध असतांहि 'भजा' असें झालें आहे.

---

७. इंद्र हा मोटा संपत्तिमान् आहे असें पूर्व मंत्रांत सांगितलें त्याला प्रमाण सांगतोः—'कारण कीं, इंद्राला आम्ही जेव्हां जेव्हां सोम पिण्यास देऊन आनंदित करितों, तेव्हां तेव्हां तो आम्हाला गाईंचे कळपाचे कळप देत असतो. कारण तो सरळ बुद्धीचा, म्हणजे ज्यास जें देणें योग्य तें देण्याविषयीं सिद्ध असा आहे.—तर हे इंद्रा, तूं आपल्या दोनीहि उदार हातांत आम्हाकारणें शेकडो विपुल संपत्ति घेऊन ये, आम्हाला उपासना करण्याला उत्तेजन दे' असें तात्पर्य.

'सोमहर्षांच्या प्रसंगीं.' सोमपान केल्यावर देवास जसें बळ येई तसेंच

सूक्तम् ८२.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या जगती । शिष्टाः पङ्क्त्य ।

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।
यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥१

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा । अतथाऽइव
यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मघवन्, [अस्माकं] गिरः (=स्तुतीः) उपो सु शृणुहि (=औप
शृणुहि=अस्मान् प्रत्यागत्य शृणु), अतथा इव मा [भूः] (=विपरीतो मा भू
यथानुमहबुद्धिरभवस्तस्माद्विनो मा भव) । यदा [हि] (=यस्मात् हि) [त्व
नः (=अस्मान्) सूनृतावतः (=वाचा युक्तान्) करः (=करोषि) आत् (=
कारणात्) अर्थयासे इत् (=मार्थयस एव=वयं त्वां याचिष्यामह एव) । [त
हे इन्द्र, ते हरी (=तव हरिनामकावश्वौ) नु (=क्षिप्रं) योज (=रथे
योजयित्वा अस्मान् प्रति त्वमागच्छ) ॥

सूक्त ८२.

ऋषि–रहूगणाचा पुत्र गोतम. देवता– इंद्र. वृत्त– पङ्क्ति, मात्र शेवटच्या ऋचेचें जगती वृत्त.

१. हे मघवन् [तूं] येऊन [आमच्या] प्रार्थना मन लावून ऐकून घे. [तूं आम्हांविषयीं] उदासीन [होऊं] नको. [तूं] ज्यापेक्षां आम्हांला वाचा दिली आहेस त्यापेक्षां [आम्ही] तुझ्या जवळ याचना करणारच करणार. [तर हे] इन्द्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

HYMN 82.

To *Indra*. By *Gotamo* son of *Rahūgaṇa*. Metre—*Pankti*, except of the last which is *Jagatī*.

1. Come and hear with attention our prayers, O Maghavan; do not [become] indifferent. As thou hast given us speech, so thou shalt indeed be importuned. Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

---

१. हेंहि सूक्त गोतम ऋषीचेंच आहे. आणि देवता आणि वृत्त हींहि पूर्वीप्रमाणेंच आहेत. तर या सूक्तांत तरी गोतम ऋषीचें कांहीं अलौकिक रूप दृष्टीस पडतें. हा गोतम ऋषि आम्हां दीन मर्त्यांसारिखेच होते ते आपण पाहूं. ते म्हणतात 'हे इंद्रा, तूं सत्वर येऊन आम्ही तुजप्रीत्यर्थ सूक्त गात आहोंत तीं तूं मन लावून ऐक. तूं आम्हांविषयीं उदासीन न होतां आलेंच पाहिजे. आम्ही तुझी अशी वारंवार प्रार्थना करितों याबद्दल तुला राग न येवो. तूं आम्हांस बोलावयास वाचा दिली आहेस, आणि स्तोत्र रचण्याची शक्ति दिली आहेस, यास्तव आम्ही तुला वारंवार प्रार्थना करून त्रास देणारच. तर तूं आपले घोडे रथाला जोड आणि आम्हांजवळ ये.'

या मंत्रांत पुत्र पित्याजवळ लडिवाळपणानें जसा पण अधिकाराच्या नात्यानें बोलतो, तसा ऋषि इंद्राशीं बोलतो आहे. अशा प्रकारचीं सलगीचीं भाषणें तुकारामाच्या अभंगांत पुष्कळ सांपडतील.

'वाचा दिली आहेस = सूनृतावर.' 'सूनृता' म्हणजे प्रिय आणि सत्य अशी वाणी, म्हणजे स्तोत्र, आणि आम्हांस वाणी दिली आहेस म्हणजे स्तोत्र करावयाला शिकविलें आहेस, असें सायणाचार्य म्हणतात. तोच अर्थ इंग्रजींत आम्ही घेतला आहे.

या ऋचेंत 'सूनृहि' असें पद वृत्ताकरितां 'सूनृही' असें केलें आहे हें पहा. जसें अर्वाचीन कवितेंत अक्षर

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी॥२

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।
अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु ।
इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी॥३

सुऽसंदृशम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । वन्दिषीमहि ।
प्र । नूनम् । पूर्णऽवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज ।
नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात्) [हे इन्द्र], [यजमाना] अक्षन् (=त्वया दत्तान्यन्नानि भक्षन्) [भुक्तवन्तश्च] अमीमदन्त (=तृप्ता आसन्)। [तदनन्तरं] प्रिया अधूषत (=प्रियास्तनूः स्वकीयानि शरीराणि अकम्पयन्=अनर्तयन् ?)। स्वभानवः (=स्वायत्तदीप्तयो) विप्राः (=मेधाविनः=यजमाना) नविष्ठया मती (=अतिनूतनया मत्या=स्तुत्या=सूक्तेन) [त्वाम्] अस्तोषत (=अस्तुवन्)। [तस्मात्] हे इन्द्र, ते हरी (=तव हरिनामकावश्वौ) नु (=क्षिप्र) योज (=रथे योजय=रथे योजयित्वा अस्मान् प्रति आगच्छ) ॥

३. हे मघवन, वय सुसंदृशं (=सुष्टुमहद्दृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं) त्वा (=त्वां) वन्दिषीमहि (=स्तवामहि) [त्वम् अस्माभिः] स्तुतः [सन्] पूर्णवन्धुरः (=अस्मभ्यं दातव्येन धनेन पूर्णरथो) [भूत्वा] वशान् अनु (=यथाकामं) नूनं (=नूनं) प्र याहि (=प्रस्थाय आयाहि)। [तस्मात्] हे इन्द्र, ते हरी (=तव हरिनामकावश्वौ) नु (=क्षिप्रं) योज (=रथे योजय=रथे योजयित्वा अस्मान् प्रति आगच्छ)॥

ह्रस्वाचे दीर्घ आणि दीर्घाचे ह्रस्व करितां तसेंच पण फार थोड्या ठिकाणीं वैदिक कवितेंतहि करीत होते. पण बहुतकरून तो व्यत्यय ते पदांतीच करीत असत. आम्ही तो निर्बंध पाळीत नाहीं.

पांचवा चरण 'योजा नु इन्द्र ते हरी' असा म्हटला पाहिजे. आणि हें चरण पद प्रत्येक ऋचेच्या शेवटीं येत असल्यामुळें यास्तव येथें एकदाच त्याविषयीं हें सांगितलें तर पुरे. ऐशीच्या सूक्तांत सुद्धां चवथा पाद पालुपद आहे तो ह्या.

२. कारण कीं हे इन्द्रा, उपासक जन त्वां दिलेलें अन्न खाते झाले [आणि] आनंद पावले [आणि] आनंदानें नाचूं लागले; तेजस्वी [आणि] बुद्धिमंत उपासक अगदीं नव्या स्तोत्रानें [तुला] स्तविते झाले. [तर] हे इंद्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

2. For thy worshippers ate, were exhilarated [and] shook their limbs [in dance]. The selfresplendent [and] wise worshippers praised [thee] with the newest hymn. Quickly [*therefore*] harness thy pair of tawny horses.

३. हे मघवन्, कृपादृष्टीनें पाहाणारा जो तूं त्या तुला आम्ही वंदन करीत आहों आणि तुला स्तवीत आहों. तर तूं *रथ भरून देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें ये. हे इंद्रा,[तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

3. May we, O Maghavan, do homage to thee that lookest with favour. Being praised come thou quickly with thy full car according to thy will Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

---

२. 'हे इंद्रा, हे तुझे उपासक त्वां प्रसन्न होऊन दिलेले अन्न भक्षून आनंदित होऊन जणूं नाचत आहेत, आणि अगदीं नवें स्तोत्र रचून तुला अर्पीत आहेत. तर तूं आपले घोडे रथाला सत्वर जोडून आम्हाप्रत ये;' म्हणजे तुझी भक्ति करणारे आम्ही अगदीं नवें स्तोत्र रचून तुला प्रार्थीत आहों तर तू सत्वर ये.

यांत ऋषि अगदा नव्या स्तोत्रानें आपण इंद्राची स्तुति करीत आहों असें म्हणतो त्याजकडेस लक्ष द्यावें. नवीन स्तोत्र रचून उपासना केली तर ती देवास अधिक मान्य होते असें ऋषीचें मत वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे.

या मंत्राच्या पहिल्या दोन पादांचा अर्थ स्पष्ट नाहीं. तो आम्ही सायणाप्रमाणेंच केला आहे, पण 'अव प्रिया अधूषत' याचा अर्थ आचार्य अत्यानंदामुळे बोलण्यास असमर्थ होऊन आपलीं शरीरें कापविते झाले इतकाच करितात.

'तेजस्वी'= स्वभानव.'. अक्षरशः अर्थ स्वताहाचें तेज आहे ज्यास तें. या विशेषणाचें येथें काय प्रयोजन आहे तें समजत नाहीं. स्वभानु हें वेदांत उषा इत्यादि देवतांचें विशेषण येतें. या ठिकाणीं मरुत् देव सोमपानानें हर्षित होऊन इंद्राची स्तुति करीत आहेत असा कदाचित् अर्थ असेल काय ?

४. तर हा इंद्र त्या बलवान् [आणि] गोदायक रथावर आरूढ होओ–[कीं] जो [रथ], हे पीताश्व इंद्रा, तुजकरितां [सोमानें] भरून ठेविलेलें पात्र जाणतो. [तर] हे इंद्रा, तूं आपले घोडे सत्वर जोड.

५. हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], तुझा उजवा [घोडा] जोडिला जाओ आणि डावाहि [जोडिला जाओ]. [तूं] [आमच्या] हविरन्नाने तृप्त होऊन त्या रथांत बसून [आपल्या] प्रिय पत्नीप्रत जा. हे इंद्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

4. Therefore may he mount that mighty [and] cow-giving car, which observes the bowl filled [with Soma] for thee, O Indra of the tawny pair! Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

5. May thy right [horse] be yoked and may, O [Indra] of hundred intellects, [thy] left [horse be yoked]. In that car go to thy beloved wife after being gratified with [our] oblation. Quickly [therefore] harness thy pan of tawny horses.

या मत्राचा नान्दीश्राद्धांत आणि अंत्येष्टींत सपिण्डीप्रकरणांत विनियोग करण्याची चाल पडली आहे.

३ हे मघवन्, तुझी आम्ही स्तुति करीत आहों. कारण कीं तू सर्वांवर कृपा करणारा आहेस तर तू आमची स्तुति ऐकून आपला रथ आम्हास द्यावयाच्या संपत्तीनें भर आणि त्यात बसून ये आणि तूं आपले घोडे रथाला सत्वर जोडून आम्हांप्रत ये.

या मत्राचा पहिला चरण ' सुसदृशं तुआ वय ' असा म्हटला पाहिजे.

---

४. यांत ऋचेचा भावार्थ असा आहे की, ' हे इंद्रा, जो महापराक्रमी आणि उपासकाला गाई मिळवून देणारा तुझा रथ तुज पीताश्वाकारणें उपासकानीं अर्पिलेलें सोमानें भरलेलें पात्र दुरून पाहून त्वरित तुला घेऊन येत असतो त्या रथांत तू बैस आणि आम्हांप्रत सत्वर ये.'

' गोदायक रथ '=' गोविदम्.' म्हणजे उपासक जन संग्रामात शत्रूशीं युद्ध करीत असता इंद्राचा रथ त्याच्या साहाय्याला येतो आणि त्याचा जय करून शत्रूंच्या गाई त्याला मिळवून देतो. म्हणून त्याला ' गोविद् ' असें विशेषण लाविलें आहे.

' [कीं] जो [रथ] हे पीताश्व इंद्रा, तुजकरिता [सोमानें] भरून ठेविलेलें पात्र जाणतो '=' यः पात्र हारि-

६. [हे इंद्रा], [मी] [माझ्या] तोत्रानें तुझे अयाळी पिवळे घोडे जोडितों. चल, [तूं] निघून ये. [तूं आपल्या] हातांत [लगाम] धर. [आमचे] तीव्र मदकारक सोमरस तुला उन्मत्त करितील. [तर] हे वज्रधर [इंद्रा], [तूं] पूषा [देवा]ला बरोबर घेऊन [आपल्या] पत्नीशीं संतृप्त हो.

6. I yoke with [my] hymn thy maned tawny horses. Come thou forth unto us. Hold [the reins] in [thy] hands. [Our] extracted sharp Somas shall exhilarate thee. Accompanied by Púshá do thou, O welder of the thunderbolt, enjoy thyself with [thy] wife.

अर्पण करितों आहों तेणेंकरून तृप्त हो, असा ऋचेचा भावार्थ.

'[आपल्या] प्रिय पत्नीप्रत'=जा-याम् उप प्रियाम्.' ही पत्नी कोण ते सा-यणाचार्य सुद्धा सांगत नाहींत. आणि कोणी पत्नीविशेष विवक्षित आहे असें दिसत नाहीं. जसे इंद्राचे अश्व आणि रथ हे कल्पनासिद्ध आहेत तशीच त्या-ची पत्नीहि कल्पनासिद्ध आहे. तिला वेदोत्तर ग्रंथांत, म्हणजे पुराणादिकांत, 'शची' असें नांव पडलें आणि तिला जयंत नांवाचा पुत्र झाला इत्यादिक कथांचा प्रसार झाला. सू. २९, मं. २ याजवरील टीप पहा आणि सू. ५३, मं. ३ हा मंत्र आणि त्याजवरीलहि टीप पहा

६. इंद्रानें येऊन सोम प्यावा म्हणून जें वर मागत आलों आहे त्याच प्रार्थनातरंगाला अनुसरून ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्रा, तूं आपले घोडे रथाला जोडण्याचे श्रम घेऊं नको. मीच आपल्या स्तोत्राच्या योगानें ते तुझ्या रथाला जोडितों. तर तूं नाच आणि हातांत लगाम धरून घोडे हाकून मात्र ये. जर येशील तर आम्ही काढिलेले अतितीक्ष्ण सोमरस तुला उत्तम आनंद करितील. तर तूं ये आणि देवांना पूषा देवाला बरोबर आण, आणि आपल्या भार्येलाहि घेऊन ये आणि सर्वजण मिळून आमचा सोम प्या आणि अतितृप्त व्हा.'

'माझ्या स्तोत्रानें घोडे जोडितों'= 'युनज्मि ब्रह्मणा हरी.' स्तोत्र म्हटलें म्हणजे इंद्राचे घोडे आपोआप जोडले जातात, स्तोत्र म्हटलें म्हणजे रथ आपोआप येतो, आणि स्तोत्र म्हटलें म्हणजे इंद्राला शक्ति आणि तारुण्य भरून टा-कण्याचे इत्यादि सामर्थ्य येत हा स्तु-तीचे उत्कर्ष वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येत असतात. त्यांचीं उदाहरणें पूर्वीं आलीं-च आहेत. तथापि हें एक चमत्कारिक

सूक्तम् ८३.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः ।

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः
तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तव । ऊतिऽभिः ।
तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा ।
अभितः । विऽचेतसः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, तव ऊतिभिः (=त्वदीयैः संरक्षणैः) सुप्रावीः (=सुष्ठु रक्षितः) मर्त्यः (=मरणधर्मा मनुष्यः) अश्वावति (=अश्ववैपुल्ये) [तथा] गोषु (=गोवैपुल्ये) प्रथमः (=प्रथमं यथा तथा=सर्वेभ्योपि पूर्वं) गच्छति (=अश्ववैपुल्यं गोविपुल्यं सर्वेभ्योपि पूर्वमेव प्राप्नोति) । तम् इत् (=तमेव) [त्वं] वसुना (=...नेन), सिन्धुं विचेतस आपो यथा (=विशिष्टज्ञानयुक्ता नद्यो यथा), अभितः (=...मन्तात्) पृणक्षि (=पूरयसि) ॥

यं मर्त्यं त्वं संरक्षसि स एव प्रथममश्वादिवैपुल्यं प्राप्नोति स एव प्रभूत...न्भवतीत्यर्थः ॥

असल्यामुळे येथे उतरून घेतोः—' हे इंद्रा, युद्धामध्ये शीघ्र आणि साहाय्यदाते असे जे तुझे स्तोत्राने जोडले जाणारे दोन पिवळे घोडे ते मी माझ्या स्तोत्राच्या योगाने रथाला जोडितो (ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आशू) ऋ. ३. ३५. ४. शिवाय ऋ. ८. २. २७; १. १७७. २ हेहि मंत्र पहा. सू. ८८, मं. ३ पहा.

' पूषा देवासह बरोबर घेऊन '= ' पूषण्वान्.' पूषादेवासहित [illegible] आणि त्याजबरोबर ही इन्द्र[illegible] आनंदित व्हावे याविषयी ऋ[illegible] ७ हा मंत्र पहा.

हा मंत्र खाली दाखवि[illegible] सूनाला असतोः—

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना [illegible]
उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः [illegible]
उत्त्वा सुतासो रभसा अमं[illegible]
पूषण्वान् वज्रिन् समु [illegible]

सूक्त ८३.

ऋषि—गोतम (पूर्व सूक्ताचा जो तोच). देवता—इंद्र. वृत्त—जगती.

१. हे इंद्रा, तुझ्या संरक्षणाचा प्रसाद ज्याला होईल तो मर्त्य [सर्वांहून] प्रथम अश्वसंपत्तीप्रत [आणि] गाईंप्रत पावतो. त्यालाच तूं, बुद्धिमंत नद्या आसमंतात् समुद्राला [भरितात त्या]प्रमाणें, अतिविपुल धनानें भरीत असतोस.

Hymn 83.

To *Indra*. By *Gotama*, (author of the previous hymn). Metre—*Jagati*.

1. That mortal, O Indra, who is well-championed with thy supports, is the first to attain to the wealth of horses [and] to cows Him only thou fillest with plenteous wealth, as the wise rivers fill the ocean from all sides.

---

१. हेहि सूक्त गोतम ऋषीनेच केलेल आहे. याचे वृत्त 'जगती' म्हणजे बारस्थ होय.

या प्रथम मंत्रात ऋषि म्हणतो की, 'हे इंद्रा, ज्याचे तू संरक्षण करितोस तो मर्त्य मनुष्य अश्व, गाई इत्यादि संपत्तीप्रत प्रथम पावतो; आणि जशा नद्या सर्व बाजूनीं वाहून जाऊन समुद्राला भरून टाकीत असतात, तशीं धनें सर्व बाजूनीं त्याच्या घरीं जाऊन भरतात. असा तुझ्या प्रसादाचा महिमा आहे.'

'तुझ्या संरक्षणाचा प्रसाद ज्याला होईल'=तव ऊतिभिः सुप्रावीः.' अक्षरशः अर्थ 'तुझ्या संरक्षणांनीं उत्तम संरक्षणवान.' म्हणजे तू संरक्षण करितोस ते उत्तम संरक्षण होय, आणि ते संरक्षण ज्याला लाभेल तो.

'बुद्धिमंत नद्या'='आपो विचेतसः.' बुद्धिमंत हा अर्थ अक्षरशः आहे, तरी सायणांनीं दिलेल्या भावार्थास अनुसरून आहे. ते म्हणतात, उदकाच्या योगानें ज्ञानाचा विशेष लाभ होतो म्हणून उदकाला 'विचेतसः' हे विशेषण लाविलें आहे. आम्हास वाटतें, सरस्वती इत्यादिक नद्यांच्या तीरीं राहिल्याने बुद्धि अधिक वाढते अशा समजुतीनें या विशेषणाचा प्रयोग केला आहे. नद्यांच्या काठीं राहाणाऱ्या लोकांत बुद्धि आणि ज्ञान विशेष असतें, अशा अनुभवाला अनुसरूनच सरस्वती म्हणून जी एक नदी तिला आपल्या आर्य लोकांनीं बुद्धि आणि ज्ञान यांची देवता केली आहे.

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें श्रोताला बसतो.—

> अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति
> सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।
> तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा
> सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥

आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः
प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव॥ २

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति
विऽततम् । यथा । रजः ।
प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते
वराःऽइव ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. आपो न देवीः (=आपो देव्य इव=दिव्या आपो निम्नप्रदेशम् उ[illegible] धावन्ति तद्वत्) देवा होत्रियम् उप यन्ति (=होतुः स्वभूतं चमसं नाम [illegible] प्रति गच्छन्ति)। [ते] विततं यथा रजः (=विस्तीर्णं ज्योतिः=सूर्यादीनां [illegible] पुञ्जो भूम्यां पतति तद्वत्) अवः पश्यन्ति (=अवस्तात् पश्यन्ति=दूरस्थिते [illegible] मयं दृष्टिपातं सोमपात्रस्योपरि कुर्वन्ति)। [ते] देवयु (=देवान् आत्मन [illegible] [चमसं] प्राचैः प्र णयन्ति (=प्राचीनं यथा तथा नयन्ति=गृहीत्वा प्राचीं दि[illegible] गच्छन्ति) [अपि च] ब्रह्मप्रियं (=ब्रह्मणा होतृकृतेन मन्त्रेण द्वारा [illegible] [तं चमसं] वरा इव जोषयन्ते (=एकामेव कन्यामनेके वरा यथा ममेयं [illegible] ति ममेयं भविष्यतीति सेवन्ते तथा ममाय चमसो भविष्यति ममायं भवि[illegible] सेवन्ते)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। होत्रा संस्कृतं सोमचमसं दृष्ट्वा देवा सुदूरात् [illegible] तेजःपुञ्जसदृशं स्वस्य दृष्टिपातं कुर्वन्ति अपि च निम्नप्रदेशं प्रति जलानि [illegible] च्छन्ति तथा तं चमसं प्रति गच्छन्ति अपि च तं देवाधिनं मोऽयमस्माकं [illegible] चमसं सेवन्ते देवा ममाय भविष्यति ममायं भविष्यतीति पाऽऽ[illegible]॥

२. जशा आपो देवी [सखल जागाकडेस धांवतात त्याप्रमाणें] देव होत्याने सिद्ध केलेल्या सोमपात्राकडेस धांवतात, [आणि] [ते] तीर्णे प्रकाशाच्या जाड्याप्रमा[णें] आपली दृष्टि खालीं पसरतात; [आणि] देवार्थी [सोमपात्रा]ला [पूर्वे]कडेस घेऊन जातात, [आणि] [स्]तोत्राच्या योगानें आनंद करणा[ऱ्या] [त्या सोमपात्रा]ची, [एकाच क]न्यकेची] अनेक वर [वांछा क]रितात] तशी, ते वांछा करितात.

2. The Gods run to the Soma-bowl of the invoker, like as the divine waters [to a low level]. Down they throw their sight like a flood of light; they lead forth the God-devoted bowl to the east; they [each] strive for the [bowl], dear through the prayer, as many lovers [strive for the same maiden].

२ हा मंत्र कांहींसा कठिण आहे पण [त्]याचा भावार्थ स्पष्ट दिसतो तो असा कीं, [हो]त्याने तयार केलेल्या सोमाने भरलेला [प्]याला पाहून स्वर्गस्थ देव आनंदित हो[त]ात. आणि तेजोमय जो आपला दृष्टि[प्रा]त तो त्या चमसावर करितात. आणि [ए]काएकी भूमीवर दक्षदेखाव घेऊन [ते] सोमाचा प्याला घेऊन पूर्वदिशेकडे [चा]लते होतात; आणि एखाद्या सुंदर क[न्]येला वरण्याकरितां आपले अनेक [व]र जसे ही मी वरीन, ही मी वरीन [अ]शा उत्सुक असतात त्याप्रमाणे हा सोम [मी] पिईन, हा मी पिईन असी ईच्छा [क]रितात. कारण कीं सुंदर स्तोत्र म्हणून [हा] चमस देवास अर्पण केलेले असते त्या[मु]ळे तो देवाला अधिक प्रिय होत असते.' [ह]ा मसाला सोमरस पाहून देवाला [जि]तो आनंद होतो आणि ते तो पिण्याविषयीं [ज]ितीं उत्सुक असतात ते सांगण्याचा उद्देश आहे.

'आपो देवी' म्हणजे उदक त्यास देवी असे म्हणण्याचे कारण स्पष्टच आहे. वेदात त्यास सचेतन कल्पून त्यांस देवता मानिल्या आहेत. परंतु स्थलीं जरी त्याला सचेतन मानण्याचा विशेष उद्देश आहे असे नाही. तरी 'देवी' हे त्यास बहुत टिकाणी विशेषण लावले असल्या-मुळे येथेहि सहज लाविले गेले आहे.

'[ति]र्णीं प्रकाशाच्या जाड्याप्रमाणे' —[ति]रत् दधा रज.. म्हणजे, जसा [प्र]काशाच्या लोटा भूमीवर येतात तसा देवाच्या [दृ]ष्टीचा लोट भूमीवर [पड]तो असे तात्पर्य देवांच्या दृष्टिचा [प्र]काशाच्या लोटाचे उपमा दिली हे स्पष्ट दिसत.

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इद्धाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।
सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥४॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या ।
ये । सुऽकृत्यया ।
सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. आत् (=अपि च) ये अङ्गिराः (=अङ्गिरसः) सुकृत्यया शम्या (=इंगि-कृत्ययुक्तया उपासनया) इद्धाग्नयः (=प्रज्वलिताग्नयो) [भवन्ति] [ते] [अग्नि-] प्रथमं (=सर्वेभ्योपि पूर्वं) वयो दधिरे (=हविरन्नमग्नौ प्रार्पयन्) [ते] न- (=शौर्योपेता) [अङ्गिरसः] पणेः (=एतन्नामकस्यासुरस्य) सर्वं भोजनं (=सक-लमपि धनं) अश्वावन्तं गोमन्तम् आ पशुम् (=अश्वसमूहसहितं गोसमूहं प-शुजातं च) समविन्दन्त (=अलभन्त) ॥

अत्रेदमुक्तम् । पणिनापहृतानां गवां प्रत्यानयने निमित्ते सति अग्नि समिन्धनं हवींषि प्रार्प्य अभ्युपासनाप्रचारम् अङ्गिरस एव सर्वेभ्योपि मनुष्येभ्यः पूर्वं प्र-वन्तः । हविषा तृप्तेनाग्निना च प्रवर्धितबलास्ते पणिना सह युद्ध्वा तस्य हृतं ग-श्वादीनां पशूनां समूहं जित्वा स्वगृहं प्रति नीतवन्तः । अङ्गिरःकृताद् उक्त-अग्नेरिन्धनात् पूर्वम् अग्नेरिन्धनं नासीदिति भावः ॥

३. [हे इंद्रा], जें जोडपें पळी पुढें करून [तुला] पूजितें [त्या] ला [तूं] वर्णनीय वाणी देत तोस. [तो यजमान] निरूपद्र-होऊन] तुझ्या भक्तींत राह- [आणि] उत्कर्षाप्रत पावतो. [याकारणे] सोमरस काढणाऱ्या [यज्ञ]कर्त्याला कल्याणकारक शक्ति प्राप्त होते].

3. Thou conferrest, [O Indra], speech worthy of praise on that couple which, with the ladle stretched forth performs worship [to Thee]. Thy worshipper] lives in thy ordinance, unmolested, [he] prospers. On him, who extracts the Soma and sacrifices [to Thee], attends beneficent power.

---

३. या मंत्रांत इंद्राच्या भक्ताचें भाग्य [वर्णि]लें आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्रा, [जो] यजमान आपल्या स्त्रीसहित बसून [पळीने] हवि अर्पण करितो त्याला आणि [त्या]च्या स्त्रियेला तूं उत्तम वाणी देतोस, [तो] यजमान नि शत्रु होतो आणि तुझी [भक्ति] करीत सुखानें दिवस घालवितो [त्या]चा उत्कर्ष होतो. जो यजमान सोम- [रस का]ढून तुला अर्पण करितो आणि [तुझे] यजन करितो त्याला कल्याणकारक [शक्ति प्रा]प्त होते.' याप्रमाणें तुझ्या उपास- [का]चें भाग्य मोठें होय.

'पळी पुढें करून = यतस्रुचा.' स्रु- [क् म्ह]णजे ज्या पळीनें हवि अर्पण करीत [ती] पळी. ती प्राचीनकाळीं यज्ञ क[रीत अस]तांना वापरीत त्या पळ्याच्या अथवा डावाच्या लाकडाची करितात; पुरातन काळींहि लाकडाचींच करीत असतील. कोंकणांत अजूनहि घरांत खाण्याजेवणांत वापर- ण्याचीं भांडीं लाकडाचीं अथवा दगडा- चींच करीत असतात लाकडाच्या पळी- ला 'डोली' अथवा 'डावल' आणि लाकडाच्या परातीला 'माड' म्हणतात आणि हातांत धरण्याच्या मुठीसहित अ- सलेल्या लाकडाच्या वाटीला 'हातूल' म्हणतात. हीं जशीं लाकडी भांडीं आप- ले कोंकणी गरीब लोक वापरतात तसेंच आपले पुरातन आर्य लोक लाकडाच्या पळ्या वापरीत.

वृत्तानुरोधानें पहिल्या पादांत 'उक्षि- अ वच ' असें म्हटलें पाहिजे

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि।
आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः ।
वेनः । आ । अजनि ।
आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् ।
अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. यज्ञैः (=यागैः) अथर्वा (=एतन्नामकः पुरातनः कश्चिदृषिः) प्रथमं पथस्तते (=पणिहृताना गवां स्थलं प्रति गच्छतो मार्गान् सर्वेभ्योऽपि प्रथमं अकरोत्) ततः (=तदनन्तरं) व्रतपा. (=व्रतस्य=देवप्रीत्यर्थस्य कर्मजातस्य पालकः) वेनः (=कान्तः=सर्वैरपि मनुष्यैरपेक्षितः) सूर्य आ अजनि (=सर्वतः प्रादुरभूत्)। [ततोऽथर्वा] गा आ आजत् (=ता गाः प्राप्य प्रत्यानीतवान्), काव्यः (=काव्य उशना एतन्नामकः कश्चित् पुरातन कविः) सचा (=सह अभूत्=सहायोऽभवत्)। [वयं] यमस्य अमृत जात यजामहे (=मरणरहितं पुत्रं यजामहे=पूजयामः)॥

अथर्वा नाम प्रख्यातः पुरातन ऋषिर्यज्ञकरणरूपान् मेघजलरूपगवादिस्थानं देवानुग्रहप्राप्तेर्मार्गान् अकरोत् ततः पूर्वं यज्ञप्रचारो नासीदिति भावः। ...स्थापितदेवकर्मणां पालयिता सूर्य आविरभूत्। तस्य प्रकाशद्वारा च ...उशना काव्यः इत्येतौ ता गाः प्रत्यानीतवन्ताविति संबन्धः॥

यमस्य जातममृतं यजामह इति दुर्बोधं सायणेनैवं व्याख्यातम्। ...नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामह इति॥

४. आणि सुचरितयुक्त भक्तीनें जे [अंगिरस] अग्नीतें प्रज्वलित करिते झाले [ते] अंगिरस प्रथम हविरन्न अर्पण करिते झाले. [ते] वीर पणीचें सर्व अन्न [आणि] [त्याच्या] घोड्यांसहित आणि गाईंसहित [सकळ] गुरें हरण करून घेते झाले.

4. And the Angirases, who kindled Agni with devotion full of good deeds, first offered the oblation. [Those] brave ones became possessed of all the wealth of Pani with [his] horses, with [his] cows, and his cattle.

४. या मंत्रात अंगिरस् ऋषींनी अग्नीची उपासना करण्याचा प्रचार प्रथम घातला असें सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतोः—'पणिनामक असुरानें अंगिरसाच्या गाई चोरून नेल्या तेव्हा त्या परत मिळाव्या म्हणून अंगिरसांनी अग्नीला प्रदीप्त केलें आणि हवि अर्पण केलें त्यापूर्वी अग्नीला प्रदीप्त करून हवि अर्पण्याचा प्रचार नव्हता, तो अंगिरसांनीच घातला. अंगिरसांनीं अग्नीला हवि अर्पण केल्यावर त्यांला विशेष सामर्थ्य येऊन [पणीवरोबर लढले आणि पणीजवळ असलेलें सर्व द्रव्य, सर्व घोडे, गाई आणि इतर पशु हे सर्व हरण केलें.' याचें तात्पर्य इतकेंच की, मेघोदकरूपी आणि गाई आणि सूर्यप्रकाश इत्यादिरूपी ज्या गाई, त्या जेव्हा वृत्ररूपी चोरानें हरण केल्या तेव्हा, मनुष्यमात्रानें अग्नीची उपासना करण्याचा म्हणजे अग्नीतें प्रज्वलित करून त्यात इंद्रादि देवासाठीं हवि अर्पण्याचा प्रचार पाडिला, आणि त्या वेळेपासून आजपर्यंत अग्नीची उपासना लोक करीत आहेत.

अंगिरस हे फार प्राचीन देवभक्त होऊन गेले. ते आता प्राचीन होत असे नाहीं, तर गोतमादिकांनीं प्रस्तुत सूक्ताप्रमाणेंच वेदसूक्तें रचिलीं त्या वेळींहि ते अतिप्राचीन होत असें समजून त्याविषयीं उल्लेख येत असतात. पणि कोण आणि त्याचा अंगिरसाशीं संबंध काय याजविषयीं सू. ६२, मं. २ याजवरील टीप पहा. त्याच सूक्ताच्या पाचव्या मंत्रावरीलहि टीप पहा. शिवाय, सू. ५१, मं. ३ पहा.

अंगिरसांनीं प्रथम अग्नींत हवि अर्पण्याचा प्रचार घातला असें या मंत्रांत सांगितलें आहे; तसेंच अथर्वा या एका दुसऱ्या अतिप्राचीन उपासकानें यज्ञ करण्याचा प्रचार घातला असें सांगितलें आहे तें पहा.

वृत्तानुरोधानें दुसरा चरण 'इद्धाग्नयः शमिआ ये सुकृत्यया' असा म्हटला पाहिजे.

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते
ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वे

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा
आऽघोषते । दिवि ।
ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत्
भिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥ ४ ॥

भाष्यम्.

६. यद् (=यत्र=यस्योपासकस्य गृहे) बर्हिः स्वपत्याय वृज्यते वा
क्रियते=सुकर्मकरणाय बर्हिश्छिद्यमानं भूत्वा आस्तीर्यते) वा (=अ
[यत्र] अर्को दिवि श्लोकम् आघोषते (=स्तोता इन्द्रस्य स्तोत्र शुलो
उदात्तध्वनित्वाद् द्युलोकेपि प्रतिनाद्यमानं स्तोत्रमुच्चारयति) [अपि च
कारुः [इव] ग्रावा वदति (=स्तुत्यः स्तोतेव सोमाभिषवाश्मा मधु
तस्य [उपासकस्य] इत् (=तस्योपासकस्य एव) अभिपित्वेषु (=
उपेतिषु=उपागमनासु) इन्द्रो रण्यति (=रमते=हर्षं प्राप्नोति) ॥

यस्योपासकस्य गृहे बर्हिरादिसाधनैः सुकर्म क्रियते, यस्य गृहे प
सुखं स्तोत्रमुच्चार्यते, यस्य गृहे च कविवाणीवन्मधुरनादेन ग्राव्णा सोम
तस्योपासकस्यैव उपासनाभिरिन्द्रो हृष्यतीत्यर्थः ॥

कारुरुक्थ्य इति लुप्तोपमम् इति सायणाः सम्यक् ॥

त्यागें यमोच्या पोटी ' मनु ' उत्पन्न
केला असा कथा आहे. तेव्हां अमर-
र्यातिमान् मनु ऋषि असा कदाचित् अर्थ
होईल. सायणाचार्य " असुपंष्या निय-
मनामाटीं प्रादुर्भूत झालेल्या अमर [इ-
न्द्राला] धारा [इंद्रींनी] ममतां "
असा अर्थ करितात.

हा मंत्र खालीं लिहिले
ला असतो:—

यौरपत्यां प्रपन. प
ततः मूर्ध्नो वंशी वे
आ ना औरे ईय
पमस्य नाम

५. प्रथम अथर्वा यज्ञांच्या योगानें मार्ग करिता झाला. त्यानंतर कर्मांचा रक्षिता प्रिय सूर्य जन्माला आला. [मग] [अथर्वा] गाई हाकून आणिता झाला. [त्याला] काव्य उशना सहाय [झाला]. यमाच्या अमर पुत्राला [आम्ही] भजतों.

5. With sacrifices Atharvâ was the first to make the paths. Then Sûrya was born, the beloved protector of divine rites. [Atharvâ then] brought back the cows. Kâvya Us'anâ [became his] ally. We worship the immortal son of Yama.

---

५. जसा अग्नीच्या उपासनेचा प्रचार प्रथम अंगिरसांनी घातला असे वर सांगितले तसे यज्ञ करण्याची चाल अथर्वा ऋषीने प्रथम घातली असे या मंत्रात सांगितले आहे. ऋषि म्हणतो;—' पूर्वी वृत्राने केले तेव्हा त्या गाई पुनः [illegible] होणे हा जो देवाचा अनुग्रह त्याच्या प्राप्तीसाठीं अथर्वा याने यज्ञ केले. तेव्हा देव प्रसन्न झाले आणि सूर्य पुनः उत्पन्न झाला आणि देवाप्रीत्यर्थ करावयाची कर्में पुनः चालू झाली, आणि प्रकाशरूप गाई अथर्वा याणें पुनः वळवून आणिल्या. त्याला उशना काव्य हा ऋषि सहाय झाला. तेथपासून यज्ञ करण्याची चाल पडली.'

'अथर्वा.' हा एक अतिप्राचीन ऋषि होय. याणें पूर्वी काय काय केलें त्याविषयीं पोकळ्या उल्लेख वेदात केव्हा केव्हा येत असतो. सू. ८०, मं. १६ यावरील टीप पहा

'जन्माला आला'='आ अजनि' म्हणजे प्रगट झाला.

'हाकून आणिता झाला'='आ आजत्'. म्हणजे, पणीने (वृत्राने) चोरून नेल्या होत्या त्या पुन वळवून आणिल्या.

'काव्य उशना.' उशना हाहि एक अतिप्राचीन ऋषि होय. त्याला काव्य असे उपनाव आहे. जशी मनु, अथर्वा, अंगिरा, या अतिप्राचीन ऋषींची प्रसिद्धि वेदात आहे तशीच उशना याची आहे. सू. ५१, मं. १० यावरील उशनाविषयींची टीप पहा. जसा अथर्वा अतिप्राचीन तसाच काव्य उशना हा असल्यामुळे दोघांनी मिळून गाई परत आणिल्या असे सांगितले आहे.

'यमाच्या अमर पुत्राला आम्ही भजतों'='यमस्य जातम् अमृतं यजामहे.' आम्ही शब्दशः जो उघड अर्थ दिसतो तो येथे दिला आहे. पण यमाचा अमर पुत्र कोण हें सांगणें कठिण आहे. यम हा सकळ मनुष्यांचा आद्य पुरुष.

सूक्तम् ८४.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । आदितः षड् अनुष्टुभः । सप्तम्याद्यास्ति
उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडश्या-
द्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती । विंशी सतोबृहती ॥

असा॑वि॒ सोम॑ इन्द्र ते॒ शवि॑ष्ठ धृष्ण॒वा ग॑हि ।
आ त्वा॑ पृणक्त्विन्द्रि॒यं रजः॒ सूर्यो॒ न र॒श्मिभिः॑ ॥ १ ॥

असा॑वि । सोमः॑ । इन्द्र॒ । ते॒ । शवि॑ष्ठ । धृष्णो॒ इति॑ । आ । ग॒हि ।
आ । त्वा॒ । पृ॒णक्तु॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । रजः॑ । सूर्यः॑ । न । र॒श्मिऽभिः॑ ॥ १ ॥

इन्द्र॒मिद्धरी॑ वह॒तोऽप्र॑तिधृष्टशवसम् ।
ऋषी॑णां च स्तु॒तीरुप॑ य॒ज्ञं च॒ मानु॑षाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्र॑म् । इत् । हरी॒ इति॑ । व॒ह॒तः॒ । अप्र॑तिधृष्टऽशवसम् ।
ऋषी॑णाम् । च॒ । स्तु॒तीः । उप॑ । य॒ज्ञम् । च॒ । मानु॑षाणाम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, ते (=त्वदर्थं) सोम. असावि (=अभिषुतोऽस्ति) । [इन्द्र]
हे शविष्ठ (=अतिशयेन बलिन्) धृष्णो (=शत्रूणां जेतः), [त्वम्] आ ग[हि]
(=अस्मान् प्रति आगच्छ) । [सोमरसपानाज्जातम्] इन्द्रियं (=तव सामर्थ्यम्)
सूर्यो रश्मिभी रजो न (=सूर्यः स्वैः किरणैरन्तरिक्षं यथा=सूर्यो यथा स्वकिरणैरन्त-
रिक्षं पूरयति तद्वत्) त्वा (=त्वाम्) आ पृणक्तु (=परिपूरयतु) ॥

२. अप्रतिधृष्टशवसम् (=अहिंसितबलम्=अप्रतिहतसामर्थ्योपेतम्) इन्द्रम् इत्
(=इन्द्रमेव) हरी (=हरिद्वर्णोपेतावश्वौ) ऋषीणां च स्तुतीरुप (=ऋषीणां स्तुती-
र्प्रति) मानुषाणां यज्ञं च [उप] (=सूक्तकरणसामर्थ्यहीनानां मनुष्याणां यज्ञं
प्रति च) वहतः (=आनयतः) ॥

नान्यस्य देवस्य तर्हि इन्द्रस्यैव हरी स्त इति तथा सर्वेऽपि कवयः सर्वेऽपि मनुष्या-
श्च इन्द्रमेव सूक्तैर्हविर्भिश्च भजन्त इति च भावः ॥

क देवोपासकांहून अधिक शक्तिमान् अ-
थवा भिन्नस्वभावाचे आणि भिन्नस्थि-
तीचे होते असें पुराणांतरीं सांगितलें
आहे तरी वस्तुतः ते तसे नव्हते असें
यावरून उघड दिसून येतें.

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें थोड-

वृत्ताला धरतो:—

बाहेयों यत् सुअप्त्याय [illegible]
अर्दसों वा धोंडयोतयं [illegible]
माता येत्र यंदरि [illegible]
तसेंदिन्द्रो अभि[illegible]

६. ज्या [उपासका]च्या येथें सुकर्माकरितां दर्भ कापून सिद्ध होतात, अथवा [जेथें] स्तोता [इन्द्राचें] स्तोत्र द्युलोकीं गाजवितो, [आणि] जेथें वर्णनीय गायका- [प्रमाणें] ग्रावा ध्वनि करितो, त्याच [उपासका]च्या उपासनांनीं इंद्र आनंदित होतो.

6. Where the Kus'a- [grass] is cut for [the performance of] a good rite, or [where] the singer causes [Indra's] praise to be resounded in Heaven, [and] where the Soma-pressing stone sounds [like] an excellent poet—in the offerings of that man alone does Indra delight.

---

६ या मंत्रात इंद्र कोणा उपासकाच्या श्रमव्या उपासनेला पाहून आनंदित होतो ते सांगितले आहे. ऋषि म्हणतात — 'ज्या उपासकाचे घरीं दर्भ प्रसन्न मनाने आचरतात. आणि ज्याच्या घरीं इंद्राची स्तुति इतक्या मोठ्या ध्वनीने गाइली जाते कीं तिचा प्रतिध्वनि द्युलोकाहून ऐकू येतो. आणि ज्याच्या घरीं सोम काढण्याच साम ग्रावा म्हणून पाषाण असतो त्यांतून स्या मोठ्याचा मधुर ध्वनि एकाद्या उत्तम गायकाच्या ध्वनीप्रमाणें ऐकू येतो, त्याच उपासकाची उपासना पाहून इंद्राला आनंद होतो.'

। ग्रावा म्हणून ज्या पाषाणास म्हटले आहे त्यांतील त्याच्या आवाजाच्या मधुरता-विषयीं वेदांत अनेक उल्लेख सां-पडतात. मृ. ८८, मं. ७ आणि त्यापुढील पहा. त्याच्या मधुर ध्वनि ऐकून देवास आनंद होतो आणि ते येथें येतात असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणी म्हटलेले आढळतें "जेथें ग्रावा वाजतो तेथें तुम्ही जा (यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतम् १. १३५. ७) असे वायु आणि इंद्र यास म्हटले आहे. ऋ. ५. ३६. ४ यांत 'हे इंद्रा, हा स्तोता ग्राव्याप्रमाणें उच्च ध्वनीनें तुझे स्तोत्र गात आहे (एष ग्रावेव जरिता त इंद्र इयर्ति वाचं बृहत्)' असे म्हटले आहे. ग्रावा या पाषाणावर उपासकांनी आणि उपास्य देवतांनी फार प्रीति असे असे वेदांतवचनांवरून समजून येते. मृ. ८४ मं. ३ पहा.

'द्युलोकीं गाजवितो = दिवि आघोषत' स्तोत्र म्हणणारा [illegible] [illegible] देवाच्या [illegible] [illegible] असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटले आहे आणि [illegible] [illegible] आहे

हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

३. हे वृत्रघ्ना [इंद्रा], तूं [आपल्या] रथावर आरूढ हो. [आमच्या] स्तोत्रानें तुझ्या घोड्यांची जोडी [रथाला] जोडिली आहे. ग्रावा [आपल्या] मधुर नादानें तुझें मन आम्हांविषयीं अनुकूळ करो.

3. Mount [thy] chariot O killer of Vritra. Thy pair of tawny horses is harnessed by our prayer. May the Soma-pressing stone with [its] sound make thy mind tend unto us.

४. हे इंद्रा, हा अत्युत्तम, अमर्त्य [आणि] माद उत्पन्न करणारा सोमरस [तूं] पी. [या आमच्या] यज्ञगृहांत पवित्र [सोमा]-च्या धारा तुजकडेस वाहत आहेत.

4. Drink thou, O Indra, this excellent, immortal [and] exhilarating Soma-juice. In [this] house of sacrifice the streams of brilliant Soma are flowing towards thee.

---

३. 'हे इंद्रा, आम्हीं स्तोत्र म्हणून घोडे तुझ्या रथाला जोडिले आहेत; तूं ऊठ आणि आम्हाकडे येण्यासाठी या रथात बैस हा पहा आम्ही सोम तुजकरितां काढीत आहों. त्यात ग्रावा पाण आनंददायक नाद करीत आहे ऐकून आम्हाजवळ येण्याविषयीं तुझे [मन करो].'

'स्तोत्रानें तुझ्या घोड्यांची जोडी [रथाला] जोडिली आहे =' युक्ता ते ब्रह्मणा हरी.' ऋ १० ८५ ह्या सूक्ताचा ६ वा [मंत्र] आणि त्याजवरील टीप पहा

हा मंत्र तर दीर्घस्वराच्या संबंधाशिवाय पद्याशिवाय अनुष्टुभाप्रमाणे म्हणता येतो.

४ 'हे इंद्रा, हा आम्हीं तुजकरितां मिळविलेला सोम अत्युत्तम, अमर्त्य देवांनी पिण्यास योग्य आणि मादकारक आहे. आणि त्या लखलखीत सोमाच्या धारा या आमच्या यज्ञगृहात तुजकडे जाण्यासाठी जणू वाहत आहेत; तर तू हा सोम पी

'अमर्त्य '=' अमर्त्यम् ' म्हणजे मरण न येई असे करणारा असा सायणाचार्य येथे अर्थ करितात. आणि ऋ. २ ३७ ४ या मंत्रावरील भाष्यात सुद्धा तोच अर्थ त्यांनी स्पष्टपणें केला आहे; तो घेतला तरी चांगला संभवतो.

'यज्ञगृहात '=' ऋतस्य सदने.' अक्षरश अर्थ 'सत्याच्या गृहीं म्हणजे, सत्यमय जो यज्ञ तो जेथें करावयाचा त्या स्थळीं. यज्ञ करणें हाच खरा धर्म आणि तेच सत्यान तत्त्व होय असे आपले आर्य पूर्वज मानीत असत, त्यामुळे यज्ञगृहाला

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे ।
ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥
यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. य एक इत् (=य एक एव) [इन्द्रो] दाशुषे मर्ताय (=हविर्दात्रे [illegible]ष्याय) वसु विदयते (=धनं विशेषेण ददाति) [स] इन्द्रः अङ्ग (=[illegible]) अप्रतिष्कुत ईशानः (=अप्रतिहतः प्रभुः) [भवति]॥

ते.' म्हणजे इंद्ररूप जी शक्ति तिजला असा अर्थ. ऋ. ६. ६०. १ यांत इंद्र आणि अग्नि या दोघांस 'सहस्तमा' म्हणजे 'उत्कृष्टशक्ति' असे म्हटले आहे. या प्रकारच्या विशेषणांवरून इंद्र आणि अग्नि ह्या देवांचें खरें स्वरूप आपले आर्य पूर्वज समजत असत आणि त्याप्रमाणें तें वर्णीत असत असें उघड होतें.

६. 'हे इंद्रा, तूं जेव्हां आपले पि-

वळे घोडे आपल्या रथाला जोडितें [illegible] व्हां तुझा रथ इतका सुंदर [illegible] होतो की त्यासारिखा रथ [illegible] नाही. तुझे बळ इतकें आहे [illegible] रिखें बळ दुसऱ्या कोणालाहि [illegible] नुसते घोडेच घेतले तरी त्यां[illegible] घोडे आणखी कोणाजवळहि [illegible]

दूनानुरोधें करून 'नहि [illegible] आनशे' असा पाठ म्हटला [illegible]

५. [हे मित्रांनो], [तुम्ही] इंद्राप्रीत्यर्थ सत्वर गा आणि स्तोत्रें म्हणा. [हे आपले] गाळून काढिलेले सोमरस [त्याला] मत्त करोत. [त्या] सर्वोत्कृष्ट शक्तीला [तुम्ही] नमस्कार करा.

5. Quickly do ye, [friends], sing in honour of Indra, and chant hymns. The distilled drops shall intoxicate [him]. Adore ye [that] excellent power.

६. हे इंद्रा, [तूं] जेव्हां [आ-पले] पिवळे घोडे [रथाला] जोडितोस [तेव्हां] तुझ्यापेक्षां चांगला रथ कोणाचाहि नसतो. कोणीहि त्वाविषयीं तुझी बरोबरी करणारा नाहीं. उत्तम घोड्यांविषयीं तुझ्या बरोबरीला कोणीहि आलेला नाहीं.

6. None possesses, O Indra, a better chariot than thine when thou harnessest thy pair of tawny horses [to thy chariot]. None has equalled thee in power. None has equalled [thee] in excellent horses.

णीं 'मादने' असा प्रयोग केला आ-
तो केवळ वृत्तसुखासाठी आहे ह्रस्वा-
दीर्घ आणि दीर्घांचे ह्रस्व आपले आधुनिक कवित करितात असे नाहीं. वेदांतहि त्याची उदाहरणें क्वचित् सापडतात.

५. ऋषि आपल्या मित्रास म्हणतो, तुम्ही इंद्राप्रीत्यर्थ सत्वर स्तोत्र गा म्हणजे तो येईल, आणि तो आल्यावर त्याला हे आमचे गाळून काढिलेले सोमरस माद आणितील आणि तो तेणेकरून आनंदित होईल या प्रकारेकरून तुम्ही या इंद्राच्या महा शक्तीला नमस्कारादिकांनी भजा.'

'हे गाळून काढिलेले सोमरस = सुता इन्दव.'. अक्षरशः अर्थ, 'गाळून काढिलेले थेंब.' मध जसे भरीतून एक एक थेंबाच्या रूपानें गाळून काढितात तसा सोमरस पवित्रांतून एक एक थेंबाच्या रूपाने गाळून काढीत यास्तव अनेक थेंबांच्या द्वारें खालीं गळून एकवट झालेला असल्यामुळें सोमाला अनेकवचन वेदांत केव्हां केव्हां येत असतें. याच कारणानें अथवा अज्ञात अशा दुसऱ्या कारणास्तव कितीएक भाषांत पातळपदार्थास नित्य अनेकवचन असत. संस्कृतांत 'आप' हे नित्य अनेकवचनच असतें. फारशींत 'नीर' (=उदक) दाग् (=दुध) हीं नित्य अनेकवचनी असतात.

'त्या सर्वोत्कृष्ट शक्तीला '= ज्येष्ठं सहः.' अक्षरशः, 'सर्वांहून वरील शक्ती-

७. हवि अर्पण करणाऱ्या मर्त्याला जो एकटाच धनसंपत्ति देत असतो तो इंद्रच निष्कंटक प्रभु [होय].

7. He who alone confers wealth on the mortal that has sacrificed—that Indra alone is the Lord unopposed.

---

७. 'हवीनें इत्यादि उपासना करणारे जे मर्त्य त्यांस इंद्रच संपत्ति देत असतो, दुसरा देव देत नसतो. त्यांपैकी सर्वांचा प्रभु एकटा इंद्र होय, दुसरा कोणी प्रभु नाही, आणि त्याला कोणत्याही गोष्टीविषयीं प्रतिबंध करणारा कोणी नाही.'

या मंत्राचें वृत्त उष्णिक् आहे. या वृत्ताविषयीं पृ. ७९, मं ४ जवर दिलेली टीप पहा. पुढच्या दोन मंत्रांचेंहि तेच वृत्त आहे. आणि 'इन्द्रो अङ्ग' ही जी तिसऱ्या पादाची शेवटची चार अक्षरें ती पालुपदाच्या रूपानें तीनहि मंत्रांत आली आहेत. तिसऱ्या चरणाचीं पहिलीं आठ अक्षरें अनुष्टुपाच्या चरणाप्रमाणें म्हणतां येतात असें प्रस्तुत सूक्तावरून दिसतें. आणि हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणता येतो.

य एक इद्विदयते
वसु मर्ताय दाशुषे ।
ईशानो अप्रतिष्कुतः
इन्द्रो अङ्ग ॥

८. [इंद्र] यज्ञ न करणाऱ्या त्योला अळंब्याला पायानें [चिडल्या]प्रमाणे इंद्र स्वत: केव्हां चेरडून टाकील? इन्द्र आमची प्रार्थना केव्हां ऐकेल ?

९. बहुत [देवां]स सोडून झटला तो [उपासक] सोम सिद्ध करून जो तुला [च] भजतो हे इंद्रा, तुझाच महा पराक्रम

8. When will Indra—[Indra] himself—trample the unsacrificing mortal like a Mushroom under [his] foot ? when will Indra himself hear our prayers ?

9. That every [worshipper] whatsoever, having extracted the Soma, serves Thee in preference to many [other Gods], is O Indra, due to thine own great power.

' आम्हाप्रमाणे इंद्राप्रीत्यर्थ यज्ञ करणारे जे अभक्त मनुष्य त्यास इंद्राने चिरडून टाकिल्याप्रमाणे चिरडावे अशी आम्ही वारवार प्रार्थना करीत असतो ती आमची प्रार्थना इंद्र त्या अभक्तास कधी नाहींसे करून टाकील बरें ?'

अळंब्याला'= क्षुम्पम हे एका वनस्पतीचे नाव आहे ज्याला ' अहिच्छत्र' असे संस्कृतात म्हणतात आणि जी छत्राकार असते अशी वनस्पति अथवा गोलाकार फळ असते अशा एक वनस्पति तिच क्षुम्प होय. असे सायणाच्या आणि यास्काच्या भाष्यावरून दिसते; पण ती कोणती वनस्पति निश्चयाने सांगवत नाही तथापि त्याला ' अळंबे ' अथवा ' छत्री ' असे म्हणतात तसली एखादी वनस्पति अथवा त्याप्रमाणें एखादें फळ असावे असे दिसते म्हणून आम्ही ' अळंबे ' या शब्दाने भाषांतर केले आहे.

' स्वत इन्द्र '= इन्द्रो अङ्ग.' 'अङ्ग' हे अव्यय ' एव ' या अर्थी वेदात येत असते, त्याप्रमाणे येथे आले आहे. ऋ. १० ८ ६; ७. ५६ २, ८. ८०. ३ आणि ६. ५२ ३ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा

हा मंत्र त्याला दाखविल्याप्रमाणें म्हणावा —

> कदा मर्तमराधसं
> पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
> कदा नः शुश्रवद् गिर
> इन्द्रो अङ्ग ॥

९. ' हे इंद्रा, जो पाहिला तो उपासक इतर देवाला सोडून सोमरसानी तुलाच भजतो तर इतर देवाला सोडून देऊन आपल्यास उपासना जडाकडून करवून घेतो हा जो महा शक्ति तो तु-

८. [इंद्र] यज्ञ न करणाऱ्या त्या अळब्याला पायानें [चि-त्रा]प्रमाणें इंद्र स्वतः केव्हां न टाकील? इन्द्र आमची ना केव्हां ऐकेल?

९. बहुत [देवां]स सोडून जो तो [उपासक] सोम सि-द्धकरून जो तुला [च] भजतो हे इंद्रा, तुझाच महा पराक्रम

8. When will Indra—[Indra] himself—trample the unsacrificing mortal like a Mushroom under [his] foot? when will Indra himself hear our prayers?

9. That every [worshipper] whatsoever, having extracted the Soma, serves Thee in preference to many [other Gods], is O Indra, due to thine own great power.

'आळ्याप्रमाणें इन्द्रासारख्या यज्ञ न करणारे जे अभक्त मनुष्य त्यास इंद्रा-ने चिरडून टाकिल्याप्रमाणें चिर-डावे अशी आम्ही वारंवार प्रार्थ-ना करीत असतां ती आमची प्रार्थना इन्द्र त्या अभक्तास कधी नाहीसे करून टाकील बरें?'

'अळब्याला'='क्षुम्पम्' हे एक व-नस्पतीचे नाव आहे. ज्याला 'अहिच्छ-त्रक' असे संस्कृतात म्हणतात आणि जी ...र असते अशी वनस्पति अथवा ...प्रकार फळ असते अशी एक ...ते तेच क्षुम्प होय, असे सायणा-चार्य आणि यास्काच्या भाष्यावरून दिसतें; पण ती कोणती वनस्पति त्याने सांगवत नाही.

दिसते म्हणून आम्हीं 'अळंबे' या श-ब्दानें भाषांतर केलें आहे.

'स्वत. इन्द्र'='इन्द्रो अङ्ग.' 'अङ्ग' हे अव्यय 'एव' या अर्थी वेदांत येत असतें, त्याप्रमाणें येथें आलें आहे. ऋ. १०. ४ ४; ७. ५६ २; ८. ८०. ३ आणि ६. ५२. ३ आणि त्यांजवरी-ल सायणभाष्य पहा.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें म्ह-णावा:—

कदा मर्तमराधसं
पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रवद् गिर.
इन्द्रो अङ्ग ॥

९. 'हे इंद्रा, जो पाहिला तो उपा-...ला सोडून सोमरसानीं ...इतर देवाला सोडून ...जनाकडून ...शक्ति ती तु-

१०. रुचिकर, खरोखर सर्वव्यापी, [आणि] मधुर सोमरसातें इंद्राच्या] गाई पितात. ज्या [गाई] इंद्राबरोबर जाणाऱ्या असून त्या वीर्यवान् वीराशीं मत्त होतात आणि तेणेंकरून शोभिवंत दिसतात. [आणि त्या] [इंद्राच्या] आधिपत्याला अनुसरून कल्याणकारक [होत].

10. The fair [cows] drink of the delicious, the truly pervading [and] the sweet [Soma]; [cows], that go with Indra, and revelling with [that] manly hero appear beautiful, [and are] beneficent in accord with [his] empire.

अर्थलाभासाठी समजून केलें आहे.

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावा:—

यथिडि त्वा नद्युम्य आ
सुनावीं आविवासति ।
उग्रं तत् पत्यते शवः
इन्द्रो अङ्ग ॥

---

१०. 'ज्या गौरवर्ण गाई इंद्राबरोबर रत असतात आणि त्याच्या सहवासानें आनंदित होत असतात, आणि त्या सहवासाच्या योगानें विशेष सुंदर दिसतात, त्या गाई इंद्राबरोबर स्वादिष्ठ आणि मधुर सोमरस पितात त्या इंद्राच्या वैभीम आधिपत्याला अनुसरून कल्याणकारी होत.'

'खरोखर सर्वव्यापी' = इत्था विषुवृ.' म्हणजे निश्चयानें निःसंशय सर्वभर व्याप्त होणारा; सर्व शरीरामध्ये उत्साह करणारा.

'गाई' = गौर्य.'. अक्षरशः 'गौरवर्ण [गाई]' या योगाच्या गाई समजावयाच्या त्याविषयीं आम्हाला कांहीं सांगता येत नाहीं; आणि इंद्र आपल्या रथाला गाई अथवा बैल जोडितो असें कोठें सांगितलेलें प्रसिद्ध नाहीं. पुढचे दोन मंत्रहि याच गाईविषयीं आहेत. वीर्यवान् इंद्राबरोबर गाई जातात, असें येथें सांगितलें आहे तरी जसें त्याचे 'हरी' (पिवळे घोडे) नित्य त्याजबरोबर असतात आणि त्याला यज्ञस्थानीं आणितात असें सांगितलें आहे तशा गोऱ्या गाई त्याजबरोबर फिरतात असें वेदांत प्रसिद्ध नाहीं.

'इंद्राच्या आधिपत्याला अनुसरून कल्याणकारक होत' = वस्वीः अनु स्वराज्यम्.' म्हणजे इंद्राचें राज्य जसें सर्व प्रजांना सुखकारक होय तसाच त्याच्या गैर गाई कल्याणकारक होत असा अर्थ. तथापि 'वस्वीरनु स्वराज्यम्' हें (१०, ११, १२ या तीन मंत्रां चे-

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।
व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥१२

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रऽचेतसः ।
व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु
स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. प्रचेतसः (=प्रकृष्टज्ञानवन्तः) ताः (=पूर्वोक्तास्तस्य गावो) नमसा (=न-
स्कृतिना) अस्य सहः (=तस्येन्द्रस्य बलं) सपर्यन्ति (=पूजयन्ति)। अस्य पुरू-
व्रतानि (=तस्य बहूनि कर्माणि=तत्प्रीत्यर्थं कर्तव्यानि बहूनि यज्ञादिकर्माणि) पू-
चित्तये (=पूर्वबुद्धये=सर्वेभ्योपि पूर्वं ज्ञानाय=सर्वेभ्योपि पूर्वं स्वस्योपासनामेव स-
जानीयात्तथा सर्वेभ्योपि पूर्वं) सश्चिरे (=सिषेविरे=सेवन्ते=अनुतिष्ठन्ति) [अपि च
स्वराज्यम् अनु (=इन्द्रस्य स्वाधिपत्यम् अनुलक्ष्य) वस्वीः (=वस्व्यः=
[सन्ति] ॥

सर्वेभ्योपि पूर्वं तस्य गाव एव तं पूजयन्ति तस्मै च यज्ञयागादिकर्माणि कु-
न्तीत्यर्थः ॥

'११. त्या त्याच्या नानावर्णा-च्या प्रियकर गाई सोमाला [आ-या दुधानें] मिश्र करितात. त्याच्या प्रिय धेनु घातक वज्र [सो]डितात. [आणि त्या] [इंद्रा-च्या] आधिपत्याला अनुसरून क-ल्याणकारक [होत].

11. Those cows of his, many-coloured [and] affectionate, mix [his] Soma [with their milk]. Indra's beloved cows discharge the fatal thunderbolt, [and are] beneficent in accord with [his] empire.

---

११. ' वर इंद्राच्या ज्या गाई सांगि-तल्या त्या नानावर्ण असून त्यानवर आपल्या वत्सावर प्रीति केल्याप्रमाणे अ-सत प्रीति करणाऱ्या होत. आणि त्याला पुष्ट व्हावें म्हणून त्याच्या सोमात आप-लें दूध मिसळून तो सोम मिष्ट करितात आणि त्या इंद्राच्या प्रिय गाईंनी सोमात आपलें दूध घातलें म्हणजे इंद्राला त्या सोमानें इतकें सामर्थ्य येतें की, तो आ-पलें घातक वज्र शत्रूवर घालण्याला स-मर्थ होतो. या प्रकारेंकरून इंद्राच्या सार्वभौम अधिकाराप्रमाणेंच त्या सर्व-प्रकारें सुखकारक होत.'

इंद्र नित्य सोम पितो तो उपासकांना दिलेलाच पितो असें नाहीं, आपल्या घ-रींहि पीत असतो. आणि तो आपल्या सोमात आपल्या गाईचें दूध घालीत अ-सतो आणि त्या दुधाच्या सोमानें त्याच्या मिळणें इतकें बळ येतें की तो शिवाय इंद्र आपल्या शत्रूशीं वज्र फेंकून युद्ध करावयास लागतो असा या मंत्राचा भा-वार्थ दिसतो.

उपासक जन जो सोम अर्पण करी-त त्यात ते तापलेलें दूध घालीत असत. त्यामुळें इंद्रहि आपल्या भुवनांत जो सो-म पीत असतो त्यांत दूध घालण्याकरि-ता गाई बाळगतो अशी कल्पना करणें साहजिक होय.

स्वर्गी ज्या 'कामधेनु' (म्हणजे इ-च्छेला ती वांछा पूर्ण करणाऱ्या गाई) आहेत असें पुराणादि ग्रंथ आम्हांला सां-गतात त्याचें बीज या आणि यासारि-ख्या दुसऱ्या मंत्रात नाहीं काय ?

'प्रियकर = पृशनायुव.' अक्षरशः अर्थ, 'स्पर्श करूं इच्छिणाऱ्या', 'स्पर्श करणाऱ्या,' म्हणजे 'चाटणाऱ्या,' वत्सा-वर प्रेम केल्याप्रमाणे प्रेम करणाऱ्या.

इन्द्रो॑ द॒धीचो॑ अ॒स्थभि॑र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः ।
ज॒घान॑ नव॒तीर्नव॑ ॥ १३ ॥
इन्द्रः॑ । द॒धीचः॑ । अ॒स्थऽभिः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः ।
ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अप्रनिष्कुतः (=अप्रतिहत) इन्द्रो दधीचः (=दध्यङ्नामकस्य अ पुत्रस्य कस्यचिद् ऋषेः) अस्थभिः (=अस्थिभिः) नवतीर्नव (=नवनवतिसं कानि=नवाधिकनवतिसंख्याकानि=अपरिमितानि) वृत्राणि (=शत्रून्) ज (=हतवान) ॥

अत्र सायणा एवमुपन्यस्यन्ति ॥

अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासु पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरै योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् किमस्य किंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्त्येतदाश्वं शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽश्व तदन्विच्छतेति । तच्चान्वैषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजह्रुः । शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेति ॥

परमार्थतस्तु अत्रर्च्यभिलक्षितया कयाचिदन्ययैवाख्यायिकया भवितव्यम् । शाट्यायनिभ्यस्त्वर्वाचीनकालेषु रचितानां ब्राह्मणानां युगे तस्या विस्मृतत्वादेषा शाट्यायनिप्रोक्ता कथा प्रादुरभावीति द्रष्टव्यम् ॥

१२. त्या प्रज्ञावंत [गाई] नमस्कार करून त्याच्या बळाची पूजा करितात. सर्वांच्या पूर्वी [त्या गाई] त्याजप्रीत्यर्थ सत्कर्मे करितात. [आणि त्या इंद्राच्या] आधिपत्याला अनुसरून कल्याणकारक [होत].

12. They the intelligent [cows] worship his puissance with adoration. They have performed, before all, many rites in honor of Him, [and are] beneficent in accord with [his] empire.

---

१२. यात ऋषि अशी कल्पना करितो की, इंद्राजवळ ज्या नित्य राहणाऱ्या गाई आहेत त्या त्याची पूजा करीत असतील. कारण सर्व स्थावर जंगम पदार्थ कोठेहि असले तरी त्याची पूजा करून त्याला भजतात. तर सतत इंद्राच्या संनिध असणाऱ्या ज्या गाई त्या त्याला सर्व उपासकांच्या अगोदर भजत असतात म्हणून सांगितल्यास काही नवल नाही. गणपतीच्या संनिध नित्य राहणारा मूषक सर्व भक्तांच्या पूर्वी गणपतीची स्तुति आणि पूजा करितो असे म्हटल्यास, अथवा शिवाची सेवा प्रथम नंदी करितो, अथवा विष्णूची सेवा प्रथम गरुड करितो, किंवा रामाची स्तुति प्रथम मारुति करितो असे म्हटल्यास काही नवे सांगितल्याप्रमाणे होत नाही

' प्रज्ञावत '=' प्रचेतसः.' नंदीला, गणपतीच्या उंदराला, सार्जंच्या मोराला, विष्णूच्या शेषाला किंवा गरुडाला आणि रामाच्या मारुतीला ' प्रज्ञावत ' अथवा याहूनहि मोठमोठी विशेषणे लाविलेली त्या त्या देवाच्या आणि त्याच्या त्याच्या प्रिय पशूच्या माहात्म्यात वर्णिलेल्या कपात पुष्कळ सापडतील

' त्याच्या बळाची पूजा '=' अस्य सह ' म्हणजे, त्या बळवानाची पूजा इ०

' सर्वांच्या पूर्वी '=' पूर्वचित्तये ' हा अर्थ ' पूर्वचित्तये ' हे रूप ज्या ज्या मंत्रात आले आहे ते सर्व वाचून पाहून त्यांची वरून घेऊन आम्ही येथे दिला आहे.

याचा तिसरा चरण ' व्रतानि अस्य सश्चिरे ' असा म्हटला पाहिजे

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् ।
तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितम् ।
तत् । विदत् । शर्यणाऽवति ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. पर्वतेषु अपश्रितम् (=अवरुद्ध पर्वतेषु स्थापितं) यत् अश्वस्य
[इन्द्रः] इच्छन् [अवर्तत] [तत् स] शर्यणावति (=एतन्नामके कस्मिं
सरोवरे) विदत् (=अलभत) ॥

शर्यणावदिति मधुरसोमाधीशुक्तं [illegible] सरोवरमिति मन्त्रान्तरेभ्यः स्पष्टं

जी माळणं त्यांत पुष्कळ काळ होऊन गेल्यावर रचिली गेली. कारण दध्यङ् याला भिऊन असुर पराभव पावत असत, इंद्राच्याने असुरांस मारवले नाहीं, असुरांनी सर्व पृथिवी व्यापिली, आणि दध्यङ्ने अश्वशिर 'कुरुक्षेत्रांतील' शर्यणावत् सरोवरीं सांपडलें असा प्रकारच्या कल्पना वेदाच्या काळच्या नव्हेत, तर त्याच्या मुळावरवर अर्वाचीनकालिक जन्माची मुद्रा ठसलेली स्पष्ट दिसते. मूळची कथा काय असेल ती असो. तिचा विसर पडल्यामुळे ही दुसरी मागाहून रचिली असावी. पण पुढच्या मंत्रावरील टीप पहा.

'नव्याण्णव वृत्रांला '=' नवतीर्नव वृ-

णि.' म्हणजे 'अनेक शत्रूंना'
न अर्थ आहे. 'नवतीः नव'
नऊवेळ नव्वद =आठशें दहा अ
र्थ नाही. ऋ. ४. ४८. ४
६१. १ याजवरील सायण
सू. ५४, मं. ६ याजवरील टीप
त्र याचा अर्थ शत्रु असा होतो.
कोण होते ? वृत्र, शंबर, शुष्ण
असतील, किंवा दध्यङ् याजवि
जी विस्मृत कथा निजलेली
मानुष शत्रु असतील. पण पुढच्या
वरील टीप पहा.

वृत्तसुखासाठीं दुसरा चरण 'वृ
अप्रतिष्कुतः' असा म्हटला पाहिजे

१३. निष्कंटक इंद्र दध्यङ् याच्या हाडकांनीं नव्याण्णव वृत्रांला मारिता झाला.

13. Indra, the [Lord] unopposed, killed ninety-nine Vritras with the bones of Dadhyang.

१३. इंद्राने दध्यङ् याच्या हाडकाच्या योगेकरून शत्रु मारून टाकिले अशी एक जुनी कथा आहे. तिजविषयी या ऋचेत उल्लेख करून सांगितले आहे. दध्यङ् म्हणून अथर्वा ऋषीचा एक पुत्र असे. त्याविषयीं पृ. ८०, म. १६ याजवरील टीपेत सांगितले आहे ते पहा. दध्यङ् हा अंगिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि, मनु, नवग्व इत्यादि जे महापुरातन ऋषि त्यात गणिला जातो. अग्नीची उपासना लोकांनी करण्याला दध्यङ् प्रथम कारणीभूत झाला सोमरस वाटून तो देवाला अर्पावा याविषयींचा प्रचार पाडणारे जे ऋषि त्यांतून दध्यङ् हा एक होय. दध्यङ् याणे घोड्याच्या शिराच्या योगाने अश्वी देवाला मधुर सोमाचे ज्ञान होई असे करून दिले (ऋ. १. ११६. १२) ते घोड्याचे शिर अश्वींनी त्याला लाविले होते (ऋ. १. ११७ २३). त्या घोड्याच्या तोंडाने अश्वीला उपदेश केला तो दध्यङ् याचे मन अश्वींनी प्रसन्न केल्यावर केला (ऋ. १. ११९. ९). इंद्राने प्रसन्न होऊन दध्यङ् याला मातरिश्व्याबरोबर गाई दिल्या (ऋ १०. ४८. २). इतकेच दध्यङ् ऋषीविषयी ऋग्वेदात सांगितलेले आहे. आणि इंद्राने दध्यङ् ऋषीच्या अस्थींनी शत्रु मारिले असे प्रस्तुत मंत्रात मात्र सांगितले आहे. परंतु दध्यङ्च्या हाडकांनीं इंद्राने शत्रु कसे मारिले त्याची कथा किंवा समजण्यास सुलभ असा उल्लेख ऋग्वेदात आलेला नाही परंतु वेदोत्तर जे ब्राह्मणादिक ग्रंथ त्यात या कथेचा विस्तार आहे. तो असा:— "दध्यङ् ऋषि जीवंत असता त्याला भिऊन असुर पराभव पावत असत. तो स्वर्गी गेल्यावर असुर पृथ्वीभर पसरले. तेव्हा इंद्राच्या हातून त्याचा पराभव करवेनासा झाल्यामुळे दध्यङ् ऋषीचा त्याणे शोध केला तेव्हा तो स्वर्गी गेला असे समजले मग इंद्राने दध्यङ् ऋषीच्या शरीराचा तरी काही भाग राहिला आहे काय असा शोध करिता ज्या घोड्याच्या शिराने दध्यङ् याणे अश्वींला मधुर सोम करण्याची विद्या सांगितली ते अश्वशिर शर्यणावत् म्हणून कुरुक्षेत्रात एक सरोवर आहे त्यात सांपडले. त्या डोक्याचीं हाडके घेऊन त्यांच्या योगानें इंद्राने असुरांला मारून टाकिले" (शाट्यायन ब्रा.) परंतु ही कथा वाचताच आपली खात्री होते कीं, मूळची कथा ही नव्हे. ज्या कथेला अनुलक्षून दध्यङ्च्या अस्थींनीं इंद्रानें शत्रु मारिले असे सांगितले आहे ती विसरली गेल्यामुळे वेदोत्तरकाली रचिलेली

१४. पर्वतांवर जाऊन राहिलेलें जें अश्वाचें शिर [इंद्र] शोधीत [होता] तें त्याजला शर्यणावतांत मिळालें.

14. The horse's head which [he was] desirous of finding [and] which lay hidden in the mountains, he did discover in S'aryaṇâvat.

१४. 'जें अश्वाचें शिर पर्वतात जाऊन नाहींसें होऊन राहिलें होतें त्याचा शोध करता करता तें इंद्राला शर्यणावत् सरोवरात सांपडलें.' दध्यङ् याणें अश्वाच्या शिरानें उपदेश केला अशी जी कथा आणि दध्यङ्च्या हाडवानीं इंद्राशत्रु मारिले अशी जी कथा वरच्या ऋचात दर्शविली, तिलाच अनुलक्षून हाहि मंत्र प्रवृत्त झाला आहे. शर्यणावत् हे एक सरोवर होय आणि त्यात सोमवल्ली फार होती; आणि तिचा सोमरस प्रसिद्ध असून तो उत्तम असल्यामुळे देवास आपला जाई असे बऱ्याच मंत्रावरून दिसून येते यावरून दध्यङ् ऋषि म्हणून जो म्हणतात तो केवळ रूपकसिद्ध असून मूळ अर्थ सोमवल्ली इतकाच असेल. दध्यङ् शब्दाचा मूळ अर्थ 'दही ज्यात मिश्रित केलें आहे तो' इतकाच होतो आणि दध्यङ्च्या हाडवानीं इंद्रानें अनेक शत्रु मारिले म्हणजे सोमवल्लीचे जे हाडवासारिखे तुकडे त्यातून गाळून काढलेला सोमरस पिऊन इंद्राला मोठें सामर्थ्य आलें आणि त्याच्या योगानें त्यानें आपले वृत्रादिक शत्रु मारिले असे कळते. त्याप्रमाणेच दध्यङ् याणें घोड्याचें डोकें घालून अश्वीला मधुर सोमरस सिद्ध करण्याची विद्या शिकविली असें आहे त्याचें तात्पर्य इतकेंच दिसते की, सोमवल्लीचें शिरर घोड्याच्या डोक्यासारिखें दिसत असेल, आणि पदार्थास माधुर्य आणणें, कशात तरी मधुररस उत्पन्न करणें, मधमाशाकडून मध करविणें हीं कामें अश्वी देव करितात त्यापेक्षा अश्वशिराप्रमाणें ज्याचें शिरर अशा सोमवेलात मधुर रस मिळतो असें अश्वीला समजलें तें त्याला घोड्याचें डोकें घालून घेऊन दध्यङ् याणें म्हणजे सोमवेलानेच जणुं शिकविलें. आणि हें शिर इंद्राला शर्यणावत् या सरोवरात शोधाअंती सापडलें हेहि योग्यच आहे, कारण की सोमाचे वेल त्या सरोवरात मिळत असे प्रसिद्धच आहे आणि हें घोड्याचें डोकें (म्हणजे वस्तुत. घोड्याच्या डोक्यासारिखें दिसणारें सोमवेलाचें शिरर) पर्वतात जाऊन राहिलें होतें हेहि खरेंच आहे, कारण कीं सोमवल्ली पर्वतात असत, आणि त्याच्या प्राप्त्यर्थ बहुतकरून पर्वतप्रदेशीं शोध करावा लागत असे. आणि 'दध्यङ्' याणें सोमरस अर्पण करून अश्वीची उपासना करण्याचा प्रचार प्रथम पाडिला याचें तात्पर्य इतकेंच दिसते कीं, सर्व युगाच्या

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणा
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात्

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भा
दुःऽहृणायून् ।
आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृ
ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. अद्य (=अस्मिन् दिने) शिमीवतः (=शौर्यकर्मोपेतान्) भामिन
जोयुक्तान्) दुर्हृणायून् (=अन्यैर्दुःसहक्रोधयुक्तान्) आसन्निषून् (=आ
हृत्स्वसः (=हृदये बाणान् क्षिपतो) मयोभून् (=सुखकारिणः) [ए
तस्य गाः (=सत्यमयस्य यज्ञस्य वर्धयितॄन् वृषभान् अश्वान् वा) धुरि (=
अग्रभागे) को युङ्क्ते (=कः संयोजयति)? यः [सुभग] एषां भृत्या
(=इन्द्ररथस्य सम्बन्धिनां वृषभानां रथवहनक्रियां समर्धयति=ते यथा त
तथा मन्त्रैः करिष्यति) स जीवात् (=स एव जीविष्यति=चिरायुर्भविष्य

हा चंद्रादिक सुंदर पदार्थ कसे करितो तें मोठें गुह्य अथवा गूढ आहे. तर हें जे त्वष्टा देवाचें अगाध कर्तृत्व ते शर्यणावतांत सोम निर्माण केला यावरून लोकांस समजलें, कारण असा अत्यानंदकारक पदार्थ शर्यणावतासारिख्या रूक्षप्रदेशीं निर्माण करणें यांत कौशल्य साधारण आहे असें नाहीं. आणि तो सोम आकाशरूपी जलमय प्रदेशांत जसा चंद्र दिसतो आणि आपला निर्माणकर्ता त्वष्टा देव याच्या चातुर्ययुक्त कर्तृत्वाची साक्ष पुरवितो तसाच शर्यणावत् सरोवरांत राहून शोभतो आणि आपल्या कौशल्ययुक्त त्वष्टा या विभ्याच्या कर्तृत्वा-

विषयीं साक्ष पुरवितो. त्वष्टा दे
वस्तूंचा निर्माणकर्ता असें वेदा
तले आहे. आणि आकाशांत च
मा शोभतो तसा पात्रांत सोम
अशाहि उपमा वेदांत येतात (
चन्द्रमा इव सोमश्चमूषु दद्दृशे
स त्वमीशिषे ऋ. ८. ८२.
आमच्या अर्थाचें तात्पर्य इतकें
म हा मनुष्याला शर्यणावत् ह
मिळाला आणि त्यांतयापुन त
याचें चातुर्य समजून आलें; तो
काशरूपी जलप्रदेशांत चंद्र दो
शर्यणावत् जलमय सरोवरां
या अर्थात 'गोः' म्हणजे 'होन

१५. या प्रकारेंकरून सूर्य-किरण, चालत असणाऱ्या चंद्राच्या या गृहीं सूर्याचें गुह्य तेज पाहाते झाले.

15. Thus did the [solar rays] perceive in this mansion of the travelling moon the hidden light of the sun.

तात्पर्य समजावयाचें असें आम्हास वाटतें. त्याला अनुसरून दुसरा चरण 'प-र्वतेषु अपश्रितम्' असा पाठ समजून वाचला पाहिजे.

---

१५. हा मंत्र लहानसा आणि गाय-त्रबद्ध आहे तरी फार दुर्बोध आ-आणि मंत्र दुर्बोध आहे असें यास्क, णे सायणाचार्य यासहि वाटल्यामारि-त्याच्या त्याच्या भाष्यावरून दिसून . आमच्यानें या ऋचेचा निःसंशय अर्थ काय आहे तें खात्रीनें साग-नाहीं, यास्कव सायणानीं केलेला अ-आम्ही उतरून घेतला आहे त्याचा वार्थ असा कीं, 'हें जें सतत चालत णाऱ्या चंद्राचें मंडल आकाशात आ-त्याच्या ठायीं असलेलें तेज आरण त्वष्ट्याने केलें सूर्यानेच ठेविलेलें आहे, सें सूर्यकिरणाला समजतें म्हणजे, सूर्य-किरण सूर्याच्या ठायीं असताना त्याला 'नांव असतें तेंच तें परावर्तनानें च-स्पापुन निशानाहि मात्र होतें, कारण तो चंद्राच्या आंगीं असलेला प्रकाश सू-र्याचा होय.' परंतु या अर्थाविषयीं आम्हास मोठाच संशय आहे. एक तर असा अर्थ केल्यानें या मंत्राशीं मागच्या मंत्राचा संबंध काहींच राहत ना-ही; दुसरें असें कीं, 'गोः' म्हणजे 'चा-लणाऱ्या' असें 'चन्द्रमसः' याचें विशे-षण केलें आहे तें संभवत नाहीं; तिसरें हें कीं, 'त्वष्टुः' म्हणजे 'सूर्याचें' असा अर्थ करणें यात मोठी ओढाताण आहे. परंतु यास्कानीं केलेला अर्थहि अशाच प्रकारचा आहे. निरुपायासाठीं या मं-त्राविषयीं आशा सोडली पाहिजे असें वाटतें.

तथापि खालीं लिहिल्याप्रमाणें अर्थ कदाचित् होईल असें आम्हास वाटतें:-

'यात ठिकाणीं, म्हणजे सर्वणावत् नामक सरोवरात्च, आकाशात असलेल्या चंद्राच्या घरीं जसें त्वष्टा देवाचें गुप्त रू-प दृष्टीस पडतें तसें, सोमाच्या योगानें त्वष्टा या देवाचें गुप्त स्वरूप जनाच्या दृष्टी-स पडलें' म्हणजे त्वष्टा देव सर्व प्राण्या-चा आणि सर्व सोमादिक पदार्थांचा उत्पन्नकर्ता होय. तो वस्तु कशा निर्मा-ण करितो तें चातुर्य गुप्त आहे; म्हणजे सुतार घरें बांधितो आणि तसेंच दुसरे पदार्थ निर्माण करितो, पण ते कसें क-रितो तें सर्वांस दृष्टीं पडतें त्यामुळें त्याच्या कौशल्यांत गुप्त काहीं नाहीं; पण त्वष्टा

१७. पळतो कोण? पराभव कोणाचा होतो? भीतो कोण? सहाय [आहे असें] कोण मानतो? [इंद्र] जवळ [आहे असें] कोण [जाणतो]? [आपल्या] मुलांचा भार [इंद्रावर] कोण घालील? [आपल्या] हत्तीचा भार [इंद्रावर] कोण [घालील]? [आणि कोण [आपल्या] संपत्तीचा भार [इंद्रावर] कोण [घालील]? [आपल्या] स्वतःविषयीं [आणि दुसऱ्या] लोकांविषयीं [इंद्रावर भार] कोण घालील?

17. Who flees? Who is beaten? Who fears? Who considers Indra [as] [our] ally? Who [as being] near? Who speaks on behalf of [his] children? Who on behalf of [his] elephant, and [who on behalf of his] wealth? Who on behalf of himself [and] who on behalf of [other] people?

३. हे उषेप्रमाणें सुंदर स्त्रिये, ह्या भयानक [आणि] अत्यंत स्तवनीय इंद्राकारणें या यज्ञांत नमस्कारासहित हवि अर्पण कर. ज्या [इंद्रा]चें, तेज, कीर्ति [आणि] बळ [आणि] प्रकाश हीं, त्याचे घोडे धावण्याकरितां तयार आहेत तशीं, हविरन्न [घेण्या]करितां प्रगट झालीं आहेत.

3. [O fair one], beautiful as the Dawn, offer to the solemn [and] praiseworthy [Indra] in this sacrifice [food] together with obeisance, since for food his strength, [his] glory, his puissance [and his] splendor are manifested, like as his horses [stand ready] to go. .

---

३. ह्या मंत्रांत ऋषि आपल्या स्त्रियेस म्हणतो की, 'हे उषेप्रमाणें सुंदरी स्त्रिये, हा पाहा इंद्र आपल्या तेजासहित, कीर्तीसहित, वीर्यासहित आणि प्रकाशासहित रथांत बसून हवि घेण्यास आला आहे; तर ह्या प्रचंड आणि स्तवनीय इंद्राला नमस्कार करून लौकर हविरन्न अर्पण कर, नाहीं तर तो हविरन्न घेतल्याशिवायच निघून जाईल. कारण की आमचे हवि स्वीकारून घेण्यास जसा तो आपल्या तेजास व कीर्ति इत्यादिकांसहित प्रगट झाला आहे, तसे त्याचे घोडेहि त्याला येथून घेऊन जाण्याविषयीं सिद्ध आहेत, यास्तव त्वरा कर.' या मंत्रांत ऋषि, हा पाहा इंद्र आला आहे त्याला लौकर हवि दे, नाहीं तर हा असाच निघून जाईल असें आपल्या स्त्रियेस सांगतो. या अर्थाप्रमाणें ह्या मंत्रांत 'न' याचा अर्थ 'आणि' असा केला म्हणजे बरीच अडचण दूर होते.

'उषेप्रमाणें सुंदर स्त्रिये'='उषो न शुभ्रे.' यांत 'उषः' ही संबोधनविभक्ति ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'शुभ्रे' ही संबोधनी असल्यामुळें उपमेंत सुद्धां 'उष.' ही संबोधनी शब्दसाहचर्याच्या आकर्षणामुळें झालेली आहे. अशा प्रयोगाचीं दुसरीं उदाहरणें वेदांत सापडतात.

'त्याचे घोडे'='हरितः.' 'हरित्' हें पाहिजे त्या घोड्याचें नांव आहे असें नाहीं; इंद्राचे, सूर्याचे, आणि अग्नीचे जे पिवळे घोडे त्यास 'हरित्' हें नाव आहे. सूर्याचे आणि अग्नीचे पिवळे घोडे म्हणजे पिवळ्या वर्णाचे किरणरूप घोडे होत. बालसूर्याचे किरण सुवर्णाप्रमाणें पि-

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण।
अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे॥

रि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । म
वन् । कामम् । आ । पृण ।
नु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी
नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं) भूरि (=महद्) [अस्ति]
स्मसि (=स्मः) । हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), [त्वम्] अस्य स्तोतु
म् (=अभिलषितम्) आपृण (=पूरय) । ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं
(=महान् द्युलोकोपि) अनुममे (=पश्चात् मीयते=तव वीर्यादनन्तरं मी
तेन समं वा=तव वीर्याद् अल्पीयसी भवति) इयं (=पुरोदृश्यमाना)
=तव) ओजसे (=बलाय=त्वद्बलाद् भीत्वा) नेमे (=नता बभूव)॥
हान् द्युलोकोपि तव सामर्थ्यादल्पीयानेव तथा इयं विस्तीर्णा पृथिवी
व त्वद्बलभाराद्वा अधोनता भूत्वा तिष्ठतीति भावः ॥

४. हे बहुतांनीं स्तविलेल्या विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, आम्ही ज्यापेक्षां तुजवर अवलंबून चालतों त्यापेक्षां आम्ही तुझे आहोंत. कारण कीं हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तुजशिवाय दुसऱ्या कोणालाहि स्तुति प्राप्त होत नाहींत. तर आमच्या ह्या स्तुतींवर, दासीवर प्रीति केल्याप्रमाणें, प्रीति कर.

4. O Indra, praised by many, O Lord of bliss, thine are we who live in dependence on thee. For none else than thee owns the praises, O prayer-loving Indra. Look, therefore, with kindness upon our praises as [though they were thy] attendants.

---

४. भावार्थ.—' हे इंद्रा, ज्यापेक्षा आम्ही तुजवर अवलंबून आहों आणि तुला तनमनधनेंकरून हे शरण आलो आहों, त्यापेक्षा आम्ही तुझेच आहोत. आणि आम्ही तुझ्याच स्तुति गात आहो कारण की आमच्या स्तुतीचा तूंच स्वामी आहेस, दुसरा कोणी नाहीं यास्तव ह्या स्तुति आम्ही आज गात आहो त्या तूं आपल्या दासी असें समजून त्यांवर कृपा कर.'

' बहुतांनीं स्तविलेल्या '= ' पुरुष्टुत. ' म्हणजे ज्याची स्तुति पुष्कळजण करितात.

' आम्ही ज्यापेक्षा तुजवर अवलंबून चालतो त्यापेक्षा आम्ही तुझे आहों '= 'ये वय त्वा आरभ्य चरामसि ते [वय] ते [स्मः].' अक्षरशः अर्थ, 'जे आम्ही तुजवर अवलंबून चालतो ते आम्ही तुझे आहो.'

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ।
अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं
॥ ६ ॥ २२ ॥ १

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । व
पर्वऽशः । चकर्तिथ ।
अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । द
केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, त्वं त (=प्रसिद्धं) महां (=महान्तम्) उरुं (=विस्तीर्णं)
(=मेघं=वृत्रं) पर्वशः (=पर्वणि पर्वणि) वज्रेण चकर्तिथ (=शकलीचकर्थ)॥
निवृताः (=अवरुद्धा) अपः (=उदकानि=मेघोदकानि) सर्तवै (=सर्तुं=
अवासृजः (=अवाङ्मुखमस्राक्षीः=आवर्जितवानसि)। सत्रा (=सत्यमेव)
विश्वं (=नानाविधं) सहः (=बल) केवलं (=समस्तं=संगृहीत) दधिषे (=
नानाविधं बलं केवलं तवैवास्तीत्यर्थः ॥

अत्र सत्रेत्यस्य केचित् 'सह'शब्देन व्याख्यानं कुर्वन्ति। तच्चिन्त्यम्। ऋ
२ सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः। सत्रा महा असि श्रुतः
सत्यमेवेत्येव व्याख्यानं कर्तुं योग्यत्वात् बहुषु मन्त्रान्तरेषु सायणाचार्यैः
ख्यातत्वाच्च।

५. हे इंद्रा, तुझें सामर्थ्य मोठें [आहे]. [आम्ही] तुझे आहों. हे संपत्तिमान् [इंद्रा], [तूं] या स्तोत्याची मनकामना पूर्ण कर. महान् द्युलोकहि तुझ्या सामर्थ्याच्या बरोबर नाहीं; आणि ही पृथिवी तुझ्या बळास भिऊन नमून खालीं राहिली आहे.

5. Vast [is] thy heroism, O Indra. We are thine Fulfil the desire of this [thy] praiser, O blessed [Indra] The vast heaven falls short of thy heroism and this earth bows to thy strength.

---

५. या सुंदर ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे इंद्रा, तुझें सामर्थ्य अपरिमित आहे, याकरितां आम्ही तुझेच आहों, दुसऱ्या देवास शरण जात नाहीं. यास्तव जी ही तुझी स्तुति करीत आहे त्याची मनकामना तू पूर्ण कर. कारण कीं [सर्व प्रकारच्या संपत्तींनीं परिपूर्ण असे] तुझें सामर्थ्य तर इतकें मोठें आहे कीं, हा जो महान् द्युलोक आमच्या डोळ्यावर दिसतो तोहि त्यापेक्षा लहान आहे. आणि ही बापडी पृथिवी तर तुझ्या बळाच्या भारानें नमूनच जशी खालीं पडून राहिली आहे.' या ऋचेंत इंद्राच्या मोठेपणाविषयीं, सामर्थ्याविषयीं, आणि संपत्तीविषयीं उत्तम वर्णन आहे, आणि इतकेंहि असून अर्थ कितीं सरळ आहे पाहा!

पुरातनकाळचे ऋषीचा असा पूर्ण समज होता कीं देव अति मोठे, अति बलाढ्य, अति श्रीमान्, आणि आपण च्यार दिवस जगणारे, निर्बळ आणि निर्धन अल्पप्राणी आहों, यास्तव आपण त्यास शरण जावें आणि त्याचे अंकित व्हावें यातच आपलें संरक्षण, आणि मोठेपण आहे.

सूक्त ५८.

ऋषि–गोतमकुळांत जन्मलेला
ा या नांवाचा कोणीएक. दे-
–अग्नि. वृत्त–पहिल्या पांच
ांचें जगती, आणि राहिले-
चें त्रिष्टुभ्.

१. बळानें उत्पन्न झालेला मर-
हित होता [अग्नि] जेव्हां यज-
ाचा दूत होतो, [तेव्हां] तो स-
: [अरणींतून] बाहेर पडतो.
ी] अगदी जवळच्या मार्गांनी
तरिक्षांत जातो [आणि] हवीनें
ांत [देवांची] उपासना करितो.

HYMN 58.

To *Agni*. By *Nodhas* of the Family of *Gotama*. Metre—*Jagati* of the first five, and the *Trishṭubh* of the rest

1. Quickly does the strength-born, immortal invoker (Agni) come out [from the wood] when he becomes the messenger of the sacrificer. By the best paths he passes through the aerial regions. With the oblation he serves [the gods] in the sacrifice.

---

१. भावार्थ –' बलपुत्र आणि अमर
ा जो अग्निरूप होता तो जेव्हां उ-
ाचें दूतत्व स्वीकारितो तेव्हां तो
ल्या आईबापाच्या पोटांतून म्हणजे
णींतून एकाएकीं बाहेर पडतो, आणि
ादी जवळच्या वाटेनें आकाशांतून
गीं जाउन देवास घेउन येतो, आणि
स यज्ञांत हवि अर्पण करून पूजितो '
ाजे अग्नीला उपासक जन अरणींत
र्षणानें उत्पन्न करून त्याला पेटवितात
ाणि देवास त्यानें आणण्याकरितां
शामार्गानें वर पाठवितात तो जा-
ा देवास घेउन येतो, आणि त्यास यज-
नानें सिद्ध केलेले हवि अर्पण करितो
' बळानें उत्पन्न झालेला '=' सहो-
:' म्हणजे बळाचा अथवा स्तंभाचा
पुत्र सू. २६ म. १० आणि त्यावरील
टीप पहा

' होता ' म्हणजे देवास यज्ञाप्रत बो-
लावून आणणारा अग्नीस ' होता ' म्ह-
णण्याचें कारण पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं
सांगितलेंच आहे

' अरणी ' म्हणून पिंपळाच्या लाकडाचे
दोन तुकडे असत ते एकमेकांवर घा-
सून अग्नि उत्पन्न करीत असत. या
अरणींस वेदांत अग्नीचीं मातापितरें असें
म्हटलें आहे उदाहरणार्थ –आ यो मा-
त्रोरुशन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः
पावकः (–' जो सुंदर, सुकर्मा आणि ते-
ज पुंज अग्नि आपल्या आईबापांपासून
यज्ञकर्माकरितां जन्मला '). ऋ. ७ ३.९.
' अगदी जवळच्या मार्गांनी.' ऋ ७.
६४ ३ पहा

सूक्त ५८.

ऋषि–गोतमकुळांत जन्मलेला नोधा या नांवाचा कोणीएक. देवता–अग्नि. वृत्त–पहिल्या पांच चांचें जगती, आणि राहिलेंचे त्रिष्टुभ्.

१. बळानें उत्पन्न झालेला मररहित होता [अग्नि] जेव्हां यजमानाचा दूत होतो, [तेव्हां] तो सत्वर [अरणींतून] बाहेर पडतो. [तो] अगदी जवळच्या मार्गांनी अंतरिक्षांत जातो [आणि] हवीनें यज्ञांत [देवांची] उपासना करितो.

Hymn 58.

To *Agni*. By *Nodhas* of the Family of *Gotama*. Metre—*Jagatī* of the first five, and the *Trishtubh* of the rest.

1. Quickly does the strength-born, immortal invoker (Agni) come out [from the wood] when he becomes the messenger of the sacrificer. By the best paths he passes through the aerial regions. With the oblation he serves [the gods] in the sacrifice.

---

१. भावार्थ.–' बलपुत्र आणि अमर असा जो अग्निरूप होता तो जेव्हां उपासकाचें दूतत्व स्वीकारितो, तेव्हां तो आपल्या आईबापाच्या पोटांतून म्हणजे अरणींतून एकाएकी बाहेर पडतो, आणि अगदी जवळच्या वाटेनें आकाशांतून स्वर्गी जाऊन देवास घेऊन येतो, आणि त्यास यज्ञांत हवि अर्पण करून पूजितो ' म्हणजे अग्नीला उपासक जन अरणींत संघर्षणानें उत्पन्न करून त्याला पेटवितात आणि देवास स्वर्गी आणण्याकरितां आकाशमार्गानें वर पाठवितात. तो जाउन देवास घेऊन येतो, आणि त्यास यजमानानें सिद्ध केलेले हवि अर्पण करितो.

' बळानें उत्पन्न झालेला '=' सहोजाः ' म्हणजे बलाचा अथवा शक्तीचा पुत्र मृ. २६ म. १० आणि त्यावरील टीप पहा.

' होता. ' म्हणजे देवांस यज्ञामत बोलावून आणणारा अग्नीस ' होता ' म्हणण्याचें कारण पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेंच आहे.

' अरणी ' म्हणून पिंपळाच्या लांकडाचे दोन तुकडे असत. ते एकमेकावर घांसून अग्नि उत्पन्न करीत असत. या अरणींस वेदांत अग्नीची मातापितरें असे म्हटलें आहे. उदाहरणार्थः–आ यो मातरोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः (=' जो सुंदर, सुमञ आणि तेजःपुंज अग्नि आपल्या आईबापापासून यज्ञकर्मासाठी जन्मला '). ऋ. ७. ३.९.

' अगदी जवळच्या मार्गांनीं. ' ऋ. ७. ६४. ३ पहा.

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।
रथो न विक्ष्वृञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयि-
षाट् । अमर्त्यः ।
रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या ।
देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

२. जरारहित [अग्नि] आपलें भक्ष सत्वर घेऊन, मग भक्षण करण्याच्या इच्छेनें लांकडांवर उभा राहतो. घृतानें शिंपडलेल्या [अग्नी]ची पाठ घोड्या[च्या पाठी]प्रमाणें शोभते. तो द्युलोकाचें शिखर जणुं गर्जविता होत्साता मोठा नाद करितो.

2. Quickly seizing his own food, [and] wishing to eat, the ever youthful [Agni] stands upon the fuel. The back [of Agni] anointed [with ghee] shines like [the back of] a horse. He makes a noise as if causing the ridge of heaven to resound.

---

२. 'अरणीतून अग्नि बाहेर पडून प्रदीप्त होऊन आम्ही अर्पण केलेलें भक्ष्य त्वरित खाऊन हविरन्नादि जे आम्ही अर्पण करणार ते खाण्याची इच्छा करून हा तरुण अग्नि समिधांवर चढून बसला आहे. यावर आम्ही तूप ओतल्यामुळे, घाम करून धावून मजलेवरच्या घोड्याप्रमाणे, याची पाठ दिसत आहे. आणि हा नाद करीत आहे, जसा वायु द्यावास आणण्यास जात असून स्वर्गाच्या पाठीवरून धावत असतां तेथें प्रतिशब्द उत्पन्न करीत आहे,' असा भावार्थ.

'जरारहित'='अजर.' अग्नि नित्य तारुण्य असतो, कधींहि म्हातारा होत नसतो, असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आलें आहे. सू. ३६, म. १५; सू. २२ मं. १० इत्यादि पहा.

'लांकडांवर उभा राहतो'='अतसेषु तिष्ठति.' म्हणजे जो समिधांचा ढीग घालून ठेविला आहे त्यावर. समिधा पेटूं लागल्या आहेत आणि अग्नीच्या ज्वाळा जिकडे तिकडे पसरत आहेत इतकें विवक्षित दिसतें.

या ऋचेचा उत्तरार्ध तर अगदीं साधारण धोरणाप्रमाणें वाचता येतो, प्रथमार्धांतील शेवटचा भाग विशेष ओढाताणीशिवाय म्हणता येतो, परंतु प्रथम पाद मात्र बराच खडबडीत आहे:—

आ स्वमद्म युवमानो अजरः।
तृषु अविष्यन्नतसेषु तिष्ठति।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते।
दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत्।

३. रुद्रांनीं [आणि] वसूंनीं ढें केलेला, हविर्वहनाविषयीं कुशाळ, मरणरहित [आणि] धनें जिंकणारा [असा] हा [अग्निरूप] होता स्थानापन्न [झाला आहे]. लोकांचे घरीं [जसा सजविलेला] रथ [धनें आणून देतो] तसा उपासकांचे घरीं [हा अग्नि]देव [स्तोत्रांनीं] सजविलेला होत्साता धनांची रास आणून देतो.

3. [Agni], active
the sacrifice, put forwa
by the Rudras [and]
the Vasus, winner
wealth, the immortal inv
ker, has taken his se
[This] god adorned [w
praises] brings a stream
wealth to the houses
[his] worshippers, as [do
an adorned car [bri
grain] to the houses of
cultivators.

---

३. 'अग्नि प्रदीप्त होऊन हवि ग्रहण करण्यासाठीं झाला आहे असें पाहून ऋषि जवळ असलेल्या मित्रास म्हणतो कीं, 'हा पाहा हवि वाहून नेण्याविषयीं कुशल, रुद्रगणनामक देवानीं आणि वसुगणनामक देवानीं आम्हीं अर्पण केलेले हवि त्याजकडेस घेऊन जाण्यासाठीं पुढें केलेला म्हणजे पाठविलेला, आणि युद्धांत शत्रूंशीं लढून त्यांचे धन हरण करणारा, आणि मरणरहित जो अग्नि तो आमचा होता म्हणजे होमनिष्पादक होऊन बसला आहे. तर आपण याची स्तुति करून हवि अर्पण करूं. कारण कीं याची स्तुति करून याला सजविला असता, सजविलेली गाडी जशी धान्याची रास शेतकऱ्याच्या घरीं आणिते तसा हा संपत्तीची रास उपासकाच्या घरीं आणीत असतो.'

सुगीच्या दिवसात शेतातून दाण्याचे
आणावयाची झाली म्हणजे गाडी स
तींतून घरीं आणीत असतात. ह
दक्षिण महाराष्ट्र देशात अजून
पाडव्याच्या सुमारें शाळु जोंधळा
हरभरे किंवा गहूं शेतांत मळून
केल्या असतील त्या घरीं आणाव
असल्या म्हणजे शेतकरी आपल्या
फुलें, हार वगैरे लावून शोभ
आणि त्यात दाणे भरून वाजत
नाचत गात घरीं घेऊन येतात.
चालीला अनुलक्षून यात उपम
आहे असें आम्हास वाटतें

'रुद्रांनीं आणि वसूंनीं' 'रु
वसु' हे कोण देव आहेत यावि
४५ मं. १ याजवरील 'वसु,'
याजवरील टीप पहा. रुद्रांनें

७. ज्याची उत्तम यजनकर्ता आणि देवांस बोलावून आणणारा ा समजून सात होते ऋत्विज् ांत योजना करितात असा जो ळसंपत्तीचा स्वामी अग्नि, त्याला हविरन्नानें भजतों आणि [त्या-पाशीं] उत्तम धन प्रार्थितों.

7. Him whom the seven invoking priests choose as the best sacrificer [and] invoker in sacrifices—that Agni, the lord of all gifts, I worship with [my] oblation, [and] pray for the highest wealth.

ा भृगूनी अग्नि पृथ्वीवर आणिला केवळ स्पष्ट आहे असें समजावयाचें ीं काय ? हा शेवटचा पक्ष स्वीकारिला र त्याला आधार ऋ ३ ५. १० ात सांपडेल. त्यांत असें सांगितलें आहे ीं 'भृगुभ्यः परिमातरिश्वा गुहा सन्त व्यवाह समीधे.' याचा अर्थ सायणा-ार्य, "लपून राहिलेला जो अग्नि त्या-ा मातरिश्वानें भृगूपासून म्हणजे सूर्य-िरणापासून पेटविलें" असा करितात ावरून भृगु म्हणजे सूर्यकिरण असा र्थ परंपरागत आला आहे असें दिसतें, ाणि त्यामुळें जेथें जेथें भृगूनी पृथिवी-र यज्ञकर्मासाठीं म्हणून अग्नि प्रथम ाणिला किंवा पेटविला असें सांगितलें ाहे, तेथें तेथें सूर्यकिरणांनी अग्नीस ्रथम पृथ्वीवर आणिलें असा गूढार्थ मजता येईल, आणि मातरिश्वानें अ-ग्नि भृगूसाठीं पेटविला म्हणजे सूर्यकिर-ापासून पृथिवीवर प्रगट होणारा जो ्ग्नि त्याला वादळ्‌वायूनें विस्तृत केलें सा अर्थ.

ि या भृगु हे वास्तविक विद्यमान पुरा-न महर्षि असून त्यांनीं अग्निभक्तांचा ार प्रथम स्थापिला ही, आणि भृगु ्हणजे सूर्यकिरण आणि त्यांनीं अग्नीला पृथिवीवर आणिलें ही, अशा दोन्ही गोष्टी घेऊन त्याचा सकर झाला आहे असें समजल्यास चालेल.

कसेंहि असलें तरी ऋग्वेदांत आण-खी असें सांगितलें आहे कीं (ऋ.१०. ४६. २) विद्वान् भृगूनी गुराप्रमाणें प-ळून गेलेला, आणि लपून राहिलेला जो अग्नि त्याला शोधून काढिलें. भृगु हे अतिप्राचीन ऋषि होत असें वेदमंत्र रचले गेले तेव्हांहि मानीत असत. स-गळ्या ऋग्वेदसंहितेंत भृगूनी केलेलीं सूक्तें नाहींत. आणि ऋग्वेदांत कित्ये-एक ठिकाणी अशी देवास अशी प्रार्थना आहे कीं, 'सर्व एकतीस देव, आपो देवी, मरुत्, भृगु, उषा आणि सूर्य यांसहित तुम्ही येऊन आमचा सोम घ्या' (ऋ. ८. ३५. ३) एका मंत्रात (ऋ. १०. १४. ६) एका ऋषीनें म्हटलें आहे कीं, आ-मचे जे पितर म्हणजे प्राचीन पूर्वज त्यांचा प्रसाद आम्हांवर असो; आणि त्या पूर्वजांचीं जीं नावें दिलीं आहेत त्यांत भृगु हे आहेत तीं नावें 'अङ्गिरस्', 'नवग्व,' 'अथर्वण' आणि 'भृगु' हीं होत.

याशिवाय ऋग्वेदांत भृगूविषयीं वि-शेष कांहीं सांगितलेलें नाहीं. वेदाच्या अलीकडील जे पुराणादिक ग्रन्थ त्यांत तर भृगु हें नांव प्रसिद्ध आहेच, आणि

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥२४

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः
शर्म ।
उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । ज
गम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

९. हे विभावः (=विभावन्=विशेषेण प्रभावन्) [अग्ने], [त्वं] गृणते (=स्तोत्रे
मत्सदृशाय) वरूथं (=रक्षणसाधनं=कवचं) भव, हे मघवन् (=धनवन्) [अग्ने
[त्वं] मघवद्भ्यः (=धनयुक्तेभ्यो) [यजमानेभ्यः] शर्म (=शरणस्थानं) भव
हे अग्ने, [त्वं] गृणन्तं (=मत्सदृशं स्तोतारम्) अंहसः (=पापाद्) उरुष्य (=रक्ष)
–धियावसुः (=धीमान् प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=श
त्वरं) जगम्यात् (=दिने दिन आगच्छतु) ॥

८. हे बलपुत्रा, हे सुलदायसिमान् [अग्नी], [तूं] आज हां स्तोत्यांला अक्षय सुखें दे. अग्नी, हे शक्तिपुत्रा, तूं [या] त्याला संकटापासून लोखंडाच्या तींनीं रक्ष.

8. O son of might, grant thou to-day, O [Agni] of friendly brightness, imperishable blessings unto us, thy praisers. O Agni, child of strength, save thou thy praiser from danger by means of iron walls.

---

८. या ऋचेंत ऋषि असें म्हणतो ा, 'हे बलपुत्रा, हे शक्तिपुत्रा अग्नी, आम्हांसारिख्या स्तोत्यांस आज अक्षसुख दे, तूं मजसारिख्या स्तोत्याला ोखंडाच्या भिंती बांधून त्यांच्या आत ावून संकटापासून रक्ष ' हा जरी स्तोाचा उपसंहार नाहीं तरी त्याच्या जळ जवळ आहे, त्यामुळें उपसंहारांत ी प्रार्थना म्हणजे मागणें असतें ते यांत ाहे. 'या सूक्तानें तुझें आम्हीं स्तवन ेलें आहे, तर तूं कृपा करून आम्हाारिखे जे तुझे दीन स्तोते त्याचें तू संरक्षण कर.'

' सुखदायक दीप्तिमान् '=' मित्रमहः ' पृ. ५० मं. २१ याजवरची टीप पहा.

' शक्तिपुत्रा '=' ऊर्जो नपात् ' प्रस्तुत स्थळीं सायणाचार्य ' अन्नाचा पुत्र ' असा र्थ करितात, पण ऋ ५. ७ १; ६. ४८. २; ७. १६ १ याजवरील त्याचि भाष्य पहा.

' लोखंडाच्या भिंतींनीं ' = 'आयसीभिः पूर्भिः.' ऋ. ७ १५- १४ याजवरील सायणभाष्य पहा. शिवाय ऋ. ४. २७ १ यांतहि ' शतं मा पुर आयसीः अरक्षन् '=' लोखंडाच्या शंभर भिंतींनी मला रक्षिलें ' असें गर्भस्थ वामदेव ऋषीनें म्हटलें आहे

अग्नीला बलपुत्र आणि शक्तिपुत्र कां म्हणतात याविषयीं पूर्वी पुष्कळ वेळ सांगितलेंच आहे

हा मंत्र खालीं लिहिल्यावरून पूर्वकाळीं कसा म्हणत असतील, याविषयीं समजून येईल.—

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य ।
स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।
अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्य ।
ऊर्जो नपात् पूर्भिरायसीभिः ।

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥२४॥

भवं । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भवं । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।
उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

९. हे विभावः (=विभावन्=विशेषेण प्रभावन्) [अग्ने], [त्वं] गृणते (=स्तोत्रे=मत्सदृशाय) वरूथं (=रक्षणसाधनं=कवचं) भव, हे मघवन् (=धनवन्) [अग्ने], [त्वं] मघवद्भ्यः (=धनयुक्तेभ्यो) [यजमानेभ्यः] शर्म (=शरणस्थानं) भव । हे अग्ने, [त्वं] गृणन्तं (=मत्सदृशं स्तोतारम्) अंहसः (=पापाद्) उरुष्य (=रक्ष) । धियावसुः (=धीमान् प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=शीघ्रं) जगम्यात् (=दिने दिने आगच्छतु) ॥

सूक्तम् ५९.

गोतमो नोधा ऋषिः । अग्निर्वैश्वानरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

व॒या इद॑ग्ने अ॒ग्नय॑स्ते अ॒न्ये त्वे विश्वे॑ अ॒मृता॑ मादयन्ते ।
वैश्वा॑नर॒ नाभि॑रसि क्षिती॒नां स्थूणे॑व॒ जनाँ॑ उप॒मिद्य॑यन्थ ॥ १ ॥

व॒याः । इव॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्नयः॑ । ते॒ । अ॒न्ये । त्वे इति॑ । विश्वे॑ । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ते॒ ।
वैश्वा॑नर । नाभिः॑ । अ॒सि॒ । क्षि॒तीना॑म् । स्थूणा॑ऽइव । जना॑न् । उ॒प॒ऽमित् । य॒य॒न्थ॒ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, अन्येऽग्नयः ते (=तव) वया इत् (=शाखा एव) [भवन्ति]। त्वे (=त्वयि) [एव] विश्वे अमृताः (=सर्वे देवा] मादयन्ते (=हृष्यन्ति)। हे वैश्वानर (=" विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबन्धिन् अग्ने)," [त्वं] क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः (=अवस्थापयिता) असि। त्वम् उपमित् (=उपस्थापयिता सन्) जनान् (=मनुष्यान् स्थूणेव=स्तम्भ इव) ययन्थ (=धारयसि)॥

स्वताहाला तारण्याची अवश्यकता नाही, यज्ञ करविता यजमानाला मात्र आहे असे समजून प्रार्थीत नाही.

दुसरी गोष्ट अशी ध्यानात ठेवण्याजोगी दिसून येते की, आलीकडच्या काळांतील स्तोते अथवा ऋषि म्हणजे पुरोहित, भट, भिक्षुक यांच्याकडून यज्ञादिक कांहीं तरी कर्म करविलें म्हणजे ते यजमानाचें रक्षण अथवा कल्याण होओ अथवा त्याच्या स्त्रियेला, किंवा मुलीला नित्य सौभाग्य असो आणि त्याप-

सौभाग्य असो अशी देवांची अथवा ईश्वराची प्रार्थना न करितां, यजमानालाच मात्र ' शांति असो, पुष्टि असो, संतोष असो, वृद्धि असो, विघ्नें दूर होओत, दीर्घायुष्य असो, आरोग्य असो, कर्मापासून कल्याण होओ, कर्माचा उत्कर्ष होओ, धर्माची बढती होओ, सुखाची बढती असो, धन आणि धान्य यांचा उत्कर्ष असो, इच्छिलेली संपत्ति प्राप्त होओ, बाहेरच्या प्रदेशीं अरिष्टाचें निरसन होओ, जें बरें असेल तें होओ,

९. हे प्रकाशमान् [अग्नी], [तूं] स्तोत्रकर्त्याचें कवच हो, हे धनसंपन्न [अग्नी], [तूं] धनसंपन्न यजमानाचें शरणस्थान हो. हे अग्नी, [तूं] स्तोत्याला संकटापासून तार.—बुद्धिमान् [अग्नि] प्रतिदिवशीं सकाळीं येत जाओ.

9. Do [thou], O bril-liant [Agni], become the coat of arms to the praiser, do [thou], O rich [Agni], become the shelter to the rich sacrificers, save [thou], O Agni, the praiser from danger.—May wise [Agni] come daily early in the morn.

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।
तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अर्थ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।
तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।
या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि ।
या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अग्निः दिवो (=द्युलोकस्य) मूर्धा (=मूर्धस्थानीयः प्रधानभूतः) पृथिव्या नाभिः (=मध्यस्थानीयश्) [चास्ति] । अथ (=अनन्तरम्=अत एव) [स] रोदस्योः (=द्यावापृथिव्योः) अरतिः (=स्वामी) अभवत् । तं (=तादृशं) त्वा (त्वा) देवं, हे वैश्वानर [अग्ने], देवासः (=देवा) आर्याय (=आर्यजाताय=आर्यजनानामर्थं) ज्योतिरित् (=ज्योतीरूपेणैव) अजनयन्त (=उदपादयन्) ॥

३. ध्रुवासः (=ध्रुवाः=निश्चला) रश्मयः (=किरणा) आ सूर्ये न (=सूर्ये इव) वैश्वानरे अग्नौ [ध्रुवाणि] वसूनि (=धनानि) दधिरे (=ध्रियन्ते=आसते) । [अतः कारणात् हे अग्ने], या (=यानि) [वसूनि] पर्वतेषु, ओषधीषु (=वृक्षेषु) अप्सु (=उदकेषु), या (=यानि) [च] मानुषेषु (=मनुष्येषु) [विद्यन्ते], तस्य (=वसुजातस्य=तेषां सर्वेषां वसूनां) [त्वं] राजासि (=अधिपतिर्भवसि) ॥

सकळ मनुष्यांच्या जठरांत अग्नि असतो म्हणून वैश्वानर होय आणि त्यामुळेच | सकळ देवासाठी अग्नीच्याच मुखात हवि अर्पिले जाते, म्हणून सकळ अमर जे

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।
स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥ ४ ॥
बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।
मनुष्यः । न । दक्षः ।
स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः॥४॥

भाषायाम्.

४. रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) सूनवे (=पुत्राय=पुत्रभूताय अग्नये) बृहती इव (=बृहत्याविव=प्रभूते इव) [जाते स्तः]। [अथ] होता (=पुरोवर्ती देवानामाह्वाता) स्वर्वते (=तेजोयुक्ताय) सत्यशुष्माय (=सत्यबलाय) नृतमाय (=अतिशयेन पराक्रमवते) वैश्वानराय पूर्वीः (=बहुविधा) यह्वीः (=बृहतीः) गिरः (=स्तुतीः), दक्षो मनुष्यो न (="यथा मनुष्यो लौकिको बन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत्"), [प्रयुङ्क्ते]॥

असा जो वैश्वानर अग्निदेव, त्याला देवानी आर्यजनास प्रकाश मिळावा म्हणून उत्पन्न केला आहे' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

या मंत्रांत अग्नीला देवानी उत्पन्न केले असे सांगितले आहे. परंतु इतर ठिकाणी अग्नि हा सर्व देवांत श्रेष्ठ आणि सर्व देवांपेक्षां पुरातन होय असें सांगितलें आहे.

'पृथिवीचा नाभि'='नाभिः पृथिव्याः' याचा अर्थ 'पृथिवीचा रक्षक' असा सायणाचार्य करितात.

उपजातिवृत्ताला आणि या त्रिष्टुप् क- ... थोडें अंतर आहे हे पहाः—

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्याः ।
अथाभवदरती रोदसोोः ।
तं त्वा देवासोजनयन्त देवं ।
वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ।

३. या ऋचेत वैश्वानर अग्नीचें वैभव सांगितलें आहेः— 'हे वैश्वानर अग्नी, पर्वतांत जी खनिज द्रव्यें, सस्यादि धान्यें आहेत; वृक्षांपासून फलपुष्पगंधादि जी द्रव्यें प्राप्त होतात; जलांपासून वनस्पत्यादिकांची उत्पत्ति, रत्नोत्पत्ति, नौकावहनापासून होणारे व्यापार उदीम, जलचर, मनुष्यमात्रापासून आदरातिथ्य, दानमानादि होणारे लाभ, या सर्व

२. अग्नि [हा] द्युलोकाचा माथा [आणि] पृथिवीचा नाभि [होय]. आणि तो द्यावापृथिवीचा स्वामी झाला आहे.—असा जो देव तूं त्या तुला, हे वैश्वानर अग्नी, आर्यजनासाठीं ज्योतीरूपानें देव निर्माण करिते झाले.

2. Agni [is] the head of Heaven [and] the navel of the Earth. So he became the master of both Heaven and Earth.—Such thou hast been begotten, O good Vais'vânara, by the gods as a light for the Ârya

३. सूर्याच्या ठायीं किरण अचल [आहेत] तसीं वैश्वानर अग्नीचे ठायीं धनें [अचल] आहेत.—[हे अग्नी], पर्वतांत जीं [धने] [आहेत], जीं वृक्षांत, [जीं] उदकांत [आहेत], [आणि] जीं मनुष्यांमध्यें [आहेत], त्यांचा [तूं] राजा होस.

3. As eternal rays in the sun [even so] blessings stand constant in Agni Vais'vânara.—What [blessings] [are] in the mountains, in plants, in the waters, [and] what among men, of those thou, O Agni, art the king.

देव हे अग्नीच्याच ठायीं म्हणजे अग्नीच्या मुखानें हवि पावतात असें मंत्रांत म्हटलें आहे.

'लोकांचा नाभि होस'=' नाभिरसि क्षितीनाम्'. म्हणजे जनांची व्यवस्था करणारा असें सायणाचार्य म्हणतात परंतु सर्व जन ज्यापासून निघाले आहेत म्हणजे उत्पन्न झाले आहेत तो असा अर्थ समजतों. आणि सर्व अग्नि, सर्व देव, सर्व मनुष्य यांचा उत्पन्नकर्ता आणि रक्षिता वैश्वानर अग्नीच होय असें सांगण्याचें तात्पर्य आहेसें दिसतें.

हा मंत्र उपमानीला खालीं दाखविल्याप्रमाणें मिळतो.

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये ।
तुए विश्वे अमृतो मादयन्ते ।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां ।
स्थूणेव जना उपमिद्ययन्थ ।

२. 'अग्नि हा एवढा मोठा आणि इतका व्यापक आहे कीं, तो द्युलोकाचा माथा होय आणि पृथिवीचा मध्यभाग होय; म्हणजे द्युलोक आणि पृथिवी हीं त्याच्या सर्व अधिकाराखालीं आहेत. यामुळें तो या दोहोंचा पति होय. हर

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।
राजां कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् ।
राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

भाषायाम्

५. हे जातवेदः (=सर्वेषां जातानां वेदितर्) वैश्वानर, ते (=तव) महित्व (=महत्त्व=बृहत्त्वं) बृहतो (=विस्तीर्णस्य) दिवश्चिद् (=द्युलोकादपि) प्र रिरिचे (=प्रवबृधे=महीयोऽस्ति)। [त्वं] मानुषीणां कृष्टीनां (=मनोर्जातानां प्रजानां=मनुष्यजातस्य) राजासि (=प्रभुरसि)। [त्वं] युधा (=युद्धेन) देवेभ्यः (=स्तोतृभ्यो) वरिवः (=धनं) चकर्थ (=अकार्षीः=प्रयच्छसि) ॥

त्वं स्तोतृणां हितार्थं युद्धा संग्रामे तेभ्यः शत्रुधनं जित्वा ददासीत्यर्थः ।

'वरिवः' शब्दः सायणमनुसृत्यैवास्माभिर्व्याख्यातः । यत्तु विद्वद्वरो मास्मार अन्ये न केचित् मुक्ततासुखादिशब्दैर्व्याख्यानं कुर्वन्ति तच्चिन्त्यम् । युधा इन्द्रो मह्ना वरिवश्चकारेति वाक्यं प्रभृतेषु मन्त्रेषु सायणेन धनशब्देनैव व्याख्यातत्वात् । यस्माद्वै सर्वत्र धनशब्देनैव व्याख्यानं कृतमस्ति तस्मात्सोऽर्थो पुरातनव्याख्यानपरंपरामनुसृत्यैव सायणेन कृतोऽस्तीति मन्तव्यम् । स चार्थः सर्वेष्वपि मन्त्रेषु योग्यो भाति । एवं सति ननु केवलं धात्वर्थपरं सायणस्य व्याख्यानं न तु पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमिति इत्वा भूयोभूयस्तद्दूषयन्तो व्याख्यातारः स्वयमेव पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमर्थं त्यक्त्वा केवलधात्वर्थाधिगतमर्थान्तरं कुर्वन्तीत्यवधेयम् ॥

म्हणतातः— "कोणीतरी साधारण मनुष्य "दात्याची अनेक स्तुति करितो तसा." 'हा होता' म्हणजे मंत्रवक्ता असेल एक किंवा मंत्रकर्त्याच्या बरोबर देवयजन करण्यात गुंतला आहे तो असेल. कि- ,,१. विद्वान् 'होता मनुष्यो न दक्षः' शब्द अग्नीकडे लावून तितक्यानेंच एक वाक्य करून 'अग्नि हा मनुष्याप्रमाणें कुशळ होता होय' असा अर्थ करितात, आणि 'अर्पण करा' याचा अध्याहार करितात.

'[अर्पण करीत आहे.]' याबद्दल मुळांत क्रियापद नाहीं. त्यामुळें हा मंत्र बराच कठिण म्हटला पाहिजे.

४. द्यावापृथिवी [आपल्या] पुत्राकरितांच जणुं काय विस्तीर्ण झाल्या आहेत. चतुर मनुष्यासारिखा [हा] होता तेजःपुंज, सत्यबल, [आणि] अतिपराक्रमी [अशा] वैश्वानराप्रीत्यर्थ नाना प्रकारचीं [आणि] मोठीं स्तोत्रें [अर्पण करीत आहे].

4. Earth and Heaven have as it were become vast for their son. [This] invoker like a civil man [is offering] varied [and] loud hymns to the effulgent, truly powerful [and] most valourous Vais'vânara.

वृ[illegible] अपून हीं तुजनवळ क्षणिक सहचारी नव्हेत, तर सूर्याचे किरण जसे त्याचे सहवासी आहेत, तशी सहचर व शाश्वत आहेत.

---

४. 'अग्नि इतका मोठा आहे की, तो सगळी पृथ्वी आणि सगळा द्युलोक [illegible] मावत नाहीं. आणि तो त्यात रा-[illegible] म्हणूनच जणूं पृथ्वी आणि स्वर्ग [illegible] विस्तीर्ण होऊन राहिले आहेत. तो तेजःपुंज, खरा बलवान् आणि अ-[illegible] शौर्ययुक्त असा होय. त्या-ला हा [illegible] होता (म्हणजे यज्ञसंपा-[illegible]) चतुर स्तोत्याप्रमाणें, नानाविध [illegible] मोठ्यानें म्हणून अर्पित आहे' [illegible] ह्या ऋचेचा भावार्थ आहे. येथे [illegible] द्यावापृथिवीचा मुलगा म्हटला [illegible] देखावे. ऋ. ४. १५. [illegible] अग्नि 'दिवः शिशुः' म्हणजे [illegible] पुत्र असें म्हटलें आहे. त्या-[illegible] देव, आदित्यगण आणि [illegible] पुत्र असें वेदांत [illegible] दात प्रसिद्ध असल्याविषयीं पूर्वी पुष्कळ वेळा सांगितलेंच आहे. यावरून उघड दिसून येईल कीं, विस्तीर्ण पृथिवीवर महान् द्युलोक जो हा वर पसरला आहे त्या दोघांच्या मध्ये उषेची उत्पत्ति प्रतिदिनीं प्रभातकाळीं होत असते; आणि सूर्य, सविता, वरुण (म्हणजे रात्रीचा जो भयंकर अंधकार तद्रूप देव) आणि कोणीएक दोन तारे तद्रूप जे अश्वी देव त्यांची उत्पत्ति म्हणजे उगवणें अथवा आगमन होत असतें म्हणून त्या सर्वांस द्युलोकाचीं मुलें असें वेदांत सांगितलें आहे. अग्नि हा सूर्यरूप तेजानें व विद्युद्रूप तेजानें पृथिवी आणि द्युलोक यांच्या दो-[illegible] जन्मतो म्हणजे आविर्भूत होतो म्हणून त्याला दोघांचा पुत्र असें म्हटलें आहे.

'चतुर मनुष्यासारखा, [हा] होता' [illegible]

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥६॥

प्र । नु । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः । वृत्रऽहनम् ।
सचन्ते ।

वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव ।
शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. वृषभस्य (=वर्षितु रेतः सेक्तुं समर्थस्य=वीरस्य) [वैश्वानरस्याग्नेः] महित्वं नु (=क्षिप्रं) प्रवोचं (=प्रब्रवीमि), यं वृत्रहणं (=वृत्रस्य हन्तारं) [वैश्वानरं] पूरवः (=मनुष्याः) सचन्ते (=सेवन्ते)। वैश्वानरोऽग्निः दस्युं (=रसानामुपक्षपयितारं शम्बरं) जघन्वान् (=हतवान्) [सन्] काष्ठाः (=अपः=मेघोदकानि) अधूनोत् (=अधोमुखा न्यपातयत्) शम्बरं [च] अव भेत् (=भित्त्वा, अवक्षिप्तवान्)॥

अत्र काष्ठाशब्दः सायणमनुसृत्यैवास्माभिर्व्याख्यातः। यत्तु शार्मण्यपण्डितैरन्यथा व्याख्यानं कृतं तदाधाराकाङ्क्षयेव। उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत (ऋ. १. ३७. १०) इत्यत्र, तथा अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् (ऋ. १. ३२. १०) इत्यत्र च काष्ठाशब्दस्य उदकशब्देनैव व्याख्यानं कर्तुं योग्यत्वात् सायणकृत एवार्थः साधुरिति मन्तव्यम् ॥

५. हे सर्वज्ञा वैश्वानरा, तुझें मोठेपण मोठ्या द्युलोकापेक्षांसुद्धा मोठें आहे. [तूं] मनुष्यलोकांचा राजा होस. [तूं] युद्धाच्या योगानें स्तोत्यांकरितां द्रव्य संपादन करितोस.

5. O all-knowing Vais'vānara, thy vastness exceeds even the vast heaven. [Thou] art the king of the human races. [Thou] dost secure wealth for [thy] praisers through battle.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे उपजातिवृत्ताला बसतो:—

बृहती इव सूनवे रोदसी ।
गिरो होता मनुषिओ न दक्षः ।
सुअर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीः ।
वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ।

---

५. अग्नि मोठा आहे असें वर सांगितलेंच आहे. त्याच विचारसरणीला अनुसरून कवि म्हणतो की, 'अग्नि इतका मोठा आहे की, तो द्युलोकापेक्षाहि मोठा होय. आणि तो केवळ मोठा आहे इतकेंच नव्हे, पण या पृथ्वीवरील सकळ मनुष्याचा तो राजा होय आणि म्हणून जे मनुष्य त्याची स्तुति करितात पृथ्वीवर जो आपण अग्नि पाहतों तो, आकाशांत जे सूर्यकिरण आहेत तद्रूप, विद्युत् चमकतात तद्रूप, आणि नक्षत्रादिक तेज जिकडे तिकडे प्रकाशतात तद्रूप जें महातेज तें होय आणि त्या अग्नीचें येथें केलेलें वर्णन विशेष अतिशयोक्तियुक्त आहे असें नाहीं.

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा । शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

भावार्थः.

७. विश्वकृष्टिः (=विश्वाः कृष्टयः सर्वाः प्रजाः यस्य सः=विश्वजनानां स्वामी) विभावा (=विशेषेण प्रकाशयिता) [एवंभूतो] वैश्वानरो महिम्ना (=स्वमहत्त्वेन) भरद्वाजेषु (=एतन्नामकेषु ऋषिषु=तेषां गृहेषु) यजतो (=यष्टव्यो) [भाति]। सूनृतावान् (=प्रियसत्यवान्) अग्निः शातवनेये (=शतवनेः पुत्रस्य गृहे) [तथा] पुरुणीथे (=एतन्नाम्नि=पुरुणीथस्य गृहे) शतिनीभिः (=शतसंख्याकाभिः) [स्तुतिभिः] जरते (=स्तूयते) ॥

भरद्वाजाः शातवनेयाः पुरुणीथाश्च वैश्वानरमग्निं नित्यं यजन्त इति भावः ॥

"असें म्हणणें योग्य होय. आतां अ-
"ग्नीच्या कृतीवरूनहि त्याला ही स्तुति
"शोभते. कारण कीं 'अग्नींत टाकिलेली
"आहुति आदित्याप्रत पोहचते; आ-
"दित्यापासून वृष्टि होते; वृष्टीपासून अ-
"न्न, आणि अन्नापासून प्रजा होते'
"असें स्मृतींत सांगितलें आहे आणि
"हा सर्व विस्तर निरुक्तांत सांगितला
आहे."

यावरून वैश्वानर म्हणजे इंद्र अथवा वायु नव्हे, तर अग्नीच होय असें यास्क आणि सायण याचें मत आहे. आणि आम्हांसहि तसेंच वाटतें. परंतु त्या मताविषयीं जी त्याणीं युक्ति सांगितली ती एकदम ग्रहण करवत नाहीं. आतां अग्नीला वृत्रहंता कां म्हटला यांत विशेष अडचण नाहीं. वृत्रहंता हें जरी इंद्राचें नांव आणि वृत्राला मारणें जरी इंद्राचें काम होय, तरीहि ऋग्वेदांत इतर देवांलाहि 'वृत्रहंता' असें म्हटलें आहे. अग्नीला ऋ. १. ७४. ३; ३. २०. ४; ६. १६. १९ इत्यादि अनेक मंत्रांत म्हटलें आहे. सोमाला ऋ. ८. ८९. ७; १. ९१. ५ यांत म्हटलें आहे. ऋ. १. १०८. ३; ७ ९३. १ इत्यादिकांत इंद्राग्नीस म्हटलें आहे. आणि वृत्राला मारून उदकवृष्टि करणें हा इंद्राचा पराक्रम अग्नीनें केला असें कोठें कोठें सांगितलेलें आढळतें. उदाहरणार्थः— ऋ. ६. ५९. ३ यांत इंद्र आणि अग्नीस वज्रधारी म्हटलें आहे. शिवाय ऋ. १. ७८. ४ पहा. ऋ. ६. १६. १४, ४८.हाहि मंत्र पहा. ऋ. ७. ५. ३ यांत वैश्वानरानें नगरें म्हणजे मेघ फोडिले असें

६. त्या महाशूराचें महाभाग्य मला त्वरित गाऊं दे [कीं] ज्या वृत्रहंत्या [शूरा]ला मनुष्यें सेवितात. वैश्वानर अग्नि दस्यूला मारून उदकें वर्षविता झाला, [तो] शंबराला छेदून खाली टाकिता झाला.

6. Let me quickly sing the greatness of [that] hero, the killer of Vritra, whom men adore: Agni Vais'vânara having killed the Dasyu, shook the waters; he struck down S'ambara.

---

६. 'ज्या वृत्रघातक वैश्वानराची उपासना मनुष्यें करितात त्या शूर वैश्वानराचें महाभाग्य मी आतां वर्णितो. त्याचें मुख्य महाभाग्य हें होय कीं, त्याणें वृत्र आणि शंबर हे मेघोदकें चोरणारे असुर मारून उदकें मुक्त केलीं आणि खालीं सोडून दिलीं.'

'त्या महाशूराचें' = वृषभस्य' अक्षरशः अर्थ 'वर्षण करणाराचें' वर्षण करणारा म्हणजे जो नपुंसक नव्हे तो, जो शूर असा वीर होय तो. सायणाचार्य पाण्याचा वर्षाव करणारा म्हणून वृषभ असें म्हणतात. यास्कहि तसेंच म्हणतात.

या मंत्रांत वैश्वानर अग्नीनें वृत्र मारून उदकवृष्टि केली असें सांगितलें आहे. हें काम इंद्र करीत असतो असें वेदांत आढळतें. या ठिकाणीं वैश्वानर वर्णिलें म्हणून त्याचें कारण काय असा प्रश्न निघाल्यामुळें वैश्वानर हा कोण ह्याचा विचार यास्कानीं विस्तारानें केला आहे, व सायणाचार्यांनीहि केला आहे. ते म्हणतात कीं, "शाकपूणीचें मत वैश्वानर म्हणजे अंतरिक्षांत वास करणारा असा जो वायु अथवा इंद्र; आणि वायु किंवा इंद्र यांजकडून वर्षण होत असतें यास्तव ही स्तुति योग्य होय. दुसरे कितीएक म्हणतात कीं, द्युलोकांत राहणारा जो सूर्य तोच वैश्वानर अग्नि होय, व याविषयीं त्यांनीं कांहीं युक्तिहि सांगितली आहे. परंतु हीं दोनीहि मतें योग्य नाहींत. वस्तुतः असें आहे कीं, वैश्वानर हें अग्नीचें नांव असून वैश्वानर आणि अग्नि एकच होत. वैश्वानर याची व्युत्पत्ति सर्व नराम नेतात/नेणारा म्हणून वैश्वानर असें आहे; अथवा सर्व प्राणी अग्नि [illegible] म- जतात म्हणून अग्नि हा वैश्वानर होय, अथवा अंतरिक्ष आणि द्युलोक हे सर्व प्राण्यांस व्यापून राहतात म्हणून ते विश्वानर, आणि त्यांपासून विद्युद्‌रूपानें अग्नीची उत्पत्ति होते म्हणून त्याचें नांव वैश्वानर होय. यास्तव वैश्वानर या शब्दाचा मुख्यार्थ करून दोन्हीहि अर्थानें वैश्वानर म्हणजे अग्नि

७. सकळ मनुष्यांचा प्रभु [आणि] विशेष तेजस्वी वैश्वानर [आपल्या] मोठेपणामुळें भरद्वाजांच्या येथें यज्ञास पात्र [झाला आहे]. प्रियसत्यवाक् अग्नि शातवनेयाच्या येथें [आणि] पुरुणीथाच्या येथें शेकडो [स्तुतीं]नीं स्तविला जातो.

7. Vais'vânara, the lord of all men, [and] possessed of great brightness receives worship by his greatness among the Bharadvâjas. In the house of S'âtavaneya [and] Purunitha sweet-singing Agni is praised with hundreds of hymns.

म्हटलें आहे. ऋ. ७ ६ २ हाहि मंत्र पहा.

यावरून असें समजावयाचें की जशी व्यासांनी महाभारत आणि पुराणादिक यांच्या कर्तृत्वाविषयीं अथवा कालिदासानें काव्यसौंदर्याविषयीं प्रख्याति झाली असल्यामुळें च कथित् मान्य कवीनें केलेलें एखादें 'सूर्यलीमाहात्म्य' अथवा 'महाबलेश्वरमाहात्म्य' व्यासानें केलें, किंवा 'ज्योतिर्विदाभरणादिक' जैनबनावट ग्रंथ कालिदासानें केलें अशी प्रख्याति त्या त्या ग्रंथाचें कर्ते करू पाहतात; तसाच वृत्रहनन करून उदकवृष्टि करणें हा मोठा पराक्रम प्रसिद्धीस आल्यावर इंद्राव्यतिरिक्त जे दुसरे देव त्यांचे भक्त त्यांची स्तोत्रें करू लागले म्हणजे ते ते इंद्राचें पराक्रम त्यांणी केले असें वर्णन करू लागतात

'शबर' हा कोण आहे याविषयीं सू. ५१. म ६ यावरील टीप पहा. येथें शंबर म्हणजे वृत्रच समजावयाचा आहे.

या मंत्राचा प्रथमार्ध तर अगदी उपजातिप्रमाणें वाचता येतो, उत्तरार्धांत विशेष फेरफार करावयाला नको:—

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं
यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वान्
अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ।

---

७. या मंत्रात वैश्वानर अग्नीची उपासना कोणकोणत्या प्रसिद्ध उपासकाच्या घरीं होत असते तें सांगितलें आहे. 'भरद्वाजकुलांत, शातवनेयाचे घरीं आणि पुरुणीथ राजाचे घरीं वैश्वानर अग्नीची उपासना होत असते.' अग्नीची प्रख्याति आणि योग्यता कशी आहे त्याजविषयीं हा मंत्र आहे.

'भरद्वाजाच्या येथें '=' भरद्वाजेषु.' अक्षरशः अर्थ, 'भरद्वाजाचे ठायीं.' हा सप्तम्यर्थाविषयीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. 'भरद्वाज' हें जें कविकुल तें वे-

सूक्तम् ६०.

गौतमो नोधा ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

वह्निं॑ य॒शसं॑ वि॒दथ॑स्य के॒तुं सु॑प्रा॒व्यं॑ दू॒तं स॒द्योअ॑र्थम् ।
द्वि॒जन्मा॑नं र॒यिमि॑व प्रश॒स्तं रा॒तिं भ॑र॒द्भृग॑वे मा॒तरि॑श्वा ॥ १ ॥

वह्नि॑म् । य॒शस॑म् । वि॒दथ॑स्य । के॒तुम् । सु॒प्र॒ऽअ॒व्य॑म् । दू॒तम् । स॒द्यःऽअ॑र्थम् ।
द्वि॒ऽजन्मा॑नम् । र॒यिम्ऽइ॑व । प्र॒ऽश॒स्तम् । रा॒तिम् । भ॒र॒त् । भृग॑वे । मा॒तरि॑श्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वह्निं (=हविषो वोढारं) यशसं (=यशस्विनं) विदथस्य केतुं (=यज्ञस्य प्रकाशयितारं प्रज्ञापकं) सुप्राव्यं (=सुष्टु प्रगच्छन्तं) सद्योअर्थं (="यदा हवींषि जुह्वति तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्प्रति गन्तारं") दूतं (=देवानां दूतं) द्विजन्मानं (=द्यावापृथिव्योर्जातम्) [एतादृशम् अग्निं] मातरिश्वा भृगवे (=एतत्संज्ञकाय महर्षये भृगुकुलोत्पन्नेभ्यो यजमानेभ्यः) प्रशस्तं (=प्रख्यातम्=उत्तमं) रयिमिव (=धनमिव) रातिम् [इव च] (=मित्रमिव च) भरत् (=अभरत्=आहरत्=आनिनाय) ॥

को नाम मातरिश्वेति सांप्रत सनिश्चयं न निर्णेतु शक्यते । योऽग्निः स एव मातरिश्वेत्येकोऽर्थस्तु त शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् (ऋ. ३. २६. २) इत्यादौ निर्विवाद एव । यत्तु मातरिश्वा किल भृगुभ्यः (ऋ. ३. ५. ४) दूरदेशादग्निमाजहार. तथा च विवस्वदर्थं मातरिश्वने प्रथम आविरभूदग्निरिति (ऋ. १. ३१. ३; १. १४३. २) तथैव मनुष्याणामर्थं मातरिश्वा किल प्रथमोऽग्निं निरमन्थादिति (ऋ. १. ७१. ४; १. १४१. ३; १. १४८. १) दृश्यते तत्र मातरिश्वशब्देन कस्य निर्देश इति जिज्ञासा । सायणाचार्यास्तु तादृशेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु मातरिश्वा नाम वायुरिति विवृण्वन्ति । युक्तं च मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति प्राणिति (वर्तत इति यावत्) इति मातरिश्वेति कथयन्ति । विदुष्वरः शार्मण्यभट्टाचार्यो रोथस्तु तन्नेति । मातरिश्वशब्दस्य वेदे क्वापि वायुरित्यर्थो नैव भवतीति च प्रवदति । प्रत्युत च मातरिश्वेति कश्चिन्मनुष्यभावभाग्देवदूतो विवस्वांश्च तादृश एव कश्चिद्दिव्यविभुर्महर्षिर्यस्मै सोऽग्निं दूरदेशादाजहारेति । अस्माकं मते तु मातरिश्वा वैद्युतोऽग्निः । द्युलोकाद्भूमौ पतन्वैद्युतोऽग्निर्हि भीममग्निमुत्पादयति स्वर्गाद् यद्वा दूरदेशाद् विवस्वतो (=यजमानस्य) अर्थेत्र लोकं आनयतीति युज्यत एव । मातरिश्वा यदमिमीत मातरिश्वा (३. २९. ११) मन्त्रस्य व्याख्याने सायणेन यदान्तरिक्षे निर्मितो भवति तदा मातरिश्वनामको भवतीति स्थाने उक्तवान् ॥

वरील सायणभाष्य पहा); तसा 'विश्वानर' याचा अर्थ 'सकळ मनुष्यांचा प्रभु,' 'सार्वभौम पदवी भोगणारा' असा होतो. हे विशेषण ऋग्वेदात इंद्रास लाविलेले आढळते आणि त्याचा अर्थ सायणाचार्य सुद्धा असाच करितात. त्यावरून विश्वानराचा म्हणजे इंद्राचा पुत्र म्हणून 'वैश्वानर.' इंद्रानें अग्नीस जन्म दिले असे ऋग्वेदात एका प्रसिद्ध सूक्तात सांगितले आहे (ऋ. २. १२. ३ यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः = हे जनहो, जो दोन दगडांच्या मध्ये म्हणजे मेघाच्या मध्ये अग्नीला जन्म देता झाला आणि जो युद्धांत नाश करणारा होय तो इंद्र आहे असें समजा). आतां विश्वानर हे इंद्राचे नांवच जर असते तर ही आम्ही सांगितलेली युक्ति निर्विवाद घेण्यासारखी झाली असती असे कोणी म्हणेल, तर तितके आम्ही मान्य करितो. पण दुसरी कोणतीहि युक्ति सांगून वैश्वानर हे नांव का पडले ते सांगू लागल्यास तर त्यापेक्षां ही युक्ति बरी दिसते.

सूक्त ६०.

ऋषि-नोधा (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुभ्.

१. [हवि] वाहून नेणारा, यशस्वी, यज्ञाचा ध्वज, चांगल्या रीतीनें जाणारा [आणि] त्वकर जाणारा दूत [असा जो] दोघांपासून जन्मलेला [अग्नि], त्याला मातरिश्व्यानें उत्तम निधि [आणि] मित्रच जणुं [करून] भृगूकरितां आणिला

HYMN 60.

To *Agni*. By *Nodhas* (author of the previous hymn). Metre—*Trishṭubh*.

1. Mâtaris'vâ brought [Agni] to Bhrigu [as] an excellent treasure [and] friend, [Agni] the carrier [of the oblation], the glorious, the banner of the sacrifice, the successful [and] quick messenger, [Agni] born of the two

मनुष्यांवर एवढा मोठा उपकार करून अग्नीला स्वर्गाहून आणून देणारा अथवा प्रथम ज्यानें या भूलोकावर अग्नि सिद्ध केला असा जो मातरिश्वा हा कोण?

सायणाचार्य वायु असें म्हणतात, आणि 'मातरि' म्हणजे अंतरिक्षरूप अथवा द्युलोकरूप आईच्या ठायीं श्वास टाकितो म्हणजे जगतो अथवा राहतो म्हणून 'मातरिश्वा' अशी व्युत्पत्ति सांगतात. ही व्युत्पत्ति आम्हास खरी दिसते; आणि अंतरिक्षाला अथवा द्युलोकाला वायूची आई असे जरी वेदांत म्हटलेलें नाहीं, तथापि ऋ. ७. ९०. ३. (राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् । अध वायुं नियुतः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके= ज्या वायूला या द्यावापृथिवी म्हणजे द्युलोक आणि पृथिवी धनाकरितां निर्माण करिती झाली इ०) या मंत्रात द्युलोक आणि पृथिवी यांणी त्याला जन्म दिले असे सांगितले आहे. तेव्हा कदाचित् वायु असा अर्थ होऊं शकेल. परंतु वायूनें अग्नि द्युलोकाहून मनुष्याकरिता भूमीवर आणिला या समजुतीचें बीज वास्तविक काय आहे ते समजत नाही, व त्याने अग्नीचा मंथन करून मनुष्याकरिता पृथिवीवर आणिले याचें बीज उघड नाहीं. आतां इतकें खरें आहे की जेथें जेथें मातरिश्व्यानें अग्नीला प्रथम आणिलें अथवा मंथिलें अथवा उत्पन्न केलें असे सांगितले आहे त्या सर्व स्थळीं मातरिश्वा म्हणजे वायु हाय असें सायणाचार्य म्हणतात. यावरून सायणाचार्यांचा अर्थ व्याख्यानपरंपरेनें आलेला प्राचीन आहे असें समजतां येईल, आणि यास्कानेंहि तोच सांगितला आहे. तथापि वायु ही देवता वेदांत क्षुद्र आहे; आणि तिणें अग्नीला प्रथम मनुष्यहितासाठीं भूमीवर आणिलें हें नीट जुळत नाहीं. यास्तव कित्येक विद्वान मातरिश्वा म्हणजे कोणीएक देव आहे, पण तो वायुमात्र नव्हे, असें म्हणतात. पण तो कोण देव आणि त्याला मातरिश्वा कां म्हणतात, याचा निर्णय ते करीत नाहींत. तर मातरिश्वा म्हणजे खरोखर कोण आणि त्याला तें नांव कां पडलें!

या गोष्टीचा निर्णय करण्यापूर्वी वेदांत जेथें जेथें मातरिश्वा हें नांव आलें असेल असे सर्व मंत्र पाहिले पाहिजेत. वर जे मंत्र सांगितले त्याशिवाय दुसऱ्या बऱ्याच मंत्रांत मातरिश्वा हे नांव आलेलें आहे. ऋ. १. ९६. ४ यांत अग्नीलाच मातरिश्वा असें म्हटले आहे. ऋ. १०. ८८. १९ यांत 'हे मातरिश्व'= 'हे मातरिश्व्या' असें संबोधन अग्नीलाच केलें आहे. ऋ. ३. ५. ९ यांत अग्नीला मातरिश्वा हें नांव दिलें आहे. ऋ. १०. ८५. ४७ यांत मातरिश्वा आम्हां दोघांनी ज्ञानयुक्त करो अशी प्रार्थना आहे, तेथें अग्नि हा अर्थ करणें उचित दिसतें. (याच संबंधानें ऋ. १०. १०९. १ पहा). ऋ. ३. २६. २ "तं शुभ्रम् अग्निम् अवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानम् उक्थ्य-

तं नव्य॑सी हृद आ जाय॑मानमस्मत्सु॑की॒र्तिर्मधु॑जिह्वमश्याः ।
यमृ॒त्विजो॑ वृ॒जने॒ मानु॑षासः प्रय॑स्वन्त आ॒यवो॒ जीज॑नन्त ॥३॥

तम् । नव्य॑सी । हृ॒दः । आ । जाय॑मानम् । अ॒स्मत् । सु॒ऽकी॒र्तिः मधु॑ऽजिह्वम् । अ॒श्याः ।
यम् । ऋ॒त्विजः॑ । वृ॒जने॑ । मानु॑षासः । प्रय॑स्वन्तः । आ॒यवः॑ । जीज॑नन्त ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. वृजने (=संग्रामे=संग्रामप्रसङ्गे) यम् [अग्निम्] ऋत्विजः (=यजनं कुर्वन्तः) प्रयस्वन्तः (=हविरन्नयुक्ताः=गृहीतहविष्का) मानुषासः (=मानुषाः=मनुष्या) आयवो (=यजमाना) जीजनन्त (=अजीजनन्त=जनयन्ति) तं मधुजिह्वं (=मधुरवाचम्) (=अग्निं) नव्यसी (=नवीयसी=अतिशयेन नूतना) हृद आ जायमानम् (=हृदयादेव उत्पद्यमाना) अस्मद् (=अस्माकं) सुकीर्तिः (=शोभना स्तुतिः) अश्याः (=आभिमुख्येन प्राप्नोतु=गच्छतु) ॥

सति युद्धप्रसङ्गे यं मेधाविनमग्निं मनुष्याः संरक्षणाय आहूय हविषा यजन्ते स्तुवन्ति च तमग्निं एषाऽस्माकम् अतिशयेन नूतना सूक्तरूपा अन्तःकरणाज्जायमाना स्तुतिः प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

‘जायमानम्’ इति पदं व्यत्ययेन नपुंसकम् । हृदयान्मन्त्रस्य स्तुतेर्वा जायमानत्वं हि इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् (ऋ. २. ३५. २) इत्यादिष्वनेकेषु स्थलेषु यथा प्रसिद्धं तथा हृदयादग्नेर्जायमानत्व न प्रसिद्धम् ।

‘वृजन’शब्दोऽत्र सायणानुसारेणैवास्माभिर्व्याख्यातः । सा च व्याख्या मन्त्रान्तरेष्वपि तैः स एवार्थो यस्मात्कृतोऽस्ति तस्माद्व्याख्यातृपरंपरागतेति ज्ञेयम् । दृश्यतेऽपि च तेषु तेषु मन्त्रेषु ॥

३. युद्धप्रसंग आला म्हणजे ज्याला मनुष्यलोक हविरन्न देऊन यजन करून उत्पन्न करीत असतात, त्या मधुजिह्व [अग्नी]प्रत हे आमचें अंतःकरणापासून उत्पन्न होणारें अगदी नूतन सुस्तोत्र पावो.

3. May this our good praise, born of the heart [and] wholly new, reach that [Agni] of the sweet tongue, whom at the approach of battle human worshippers produce and honour with oblations.

---

३. भावार्थः—'युद्धप्रसंग आला म्हणजे मनुष्ये अग्नीच्या समिधानीं जन्म देतात (म्ह॰ पेटवितात), आणि त्याला हवि इत्यादि देऊन त्याची सेवा करितात; तर असा जो अग्नि, त्याप्रत हे आमचें अगदी नवें आणि अंतःकरणापासून रचिलेलें सूक्त प्रविष्ट होओ.'

'अगदी नूतन स्तोत्र' = 'नव्यसी सुवृक्तिं' म्हणजे आताचें आताच रचिलेलें, पूर्वी कोणी तरी दुसऱ्या ऋषानें केलेलें नव्हे. प्राचीन आपले पूर्वज नित्य जुनीं सूक्तें म्हणून देवांची सेवा करीत नसत, तर केव्हा केव्हा नवा रचूनहि म्हणत असत त्याचें हें एक चांगले उदाहरण होय. आणि यावरून असाहि प्रश्न निघतो की, वेदांचीं सूक्तें अनादिकालापासून आलेलीं आहेत तर यात ऋषि आपल्या सूक्तास अगदी नूतन म्हणतो याचा अर्थ काय?

'युद्धप्रसंग आला म्हणजे' = शूसर्ने अक्षरशः अर्थ 'युद्धात' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे, आणि शिवाय तत्कालीन विशेष-उदाहरणार्थ, डाक्टर [illegible] वगैरे— जो 'युद्धप्रसंग' असा अर्थ करितात तो निराधार आहे असे आम्हास वाटतें. युद्धप्रसंगीं आराध्य देवतेचा धावा करणें ही चाल सर्व देशांत आणि सर्व युगांत प्रसिद्ध आहे. शिवाजी छत्रपति महाराज अफझुलखानावर गेले तेव्हा भवानीची उपासना करून गेले होते असें इतिहासप्रसिद्ध आहेत. शिवाय रामायणादिक जे वेदोत्तरकालिक ग्रंथ तेहि यावर चाल करून जाण्यापूर्वी अग्नीला वगैरे हवि देऊन भजत असत असे रामविजय वाचणाऱ्यास ठाऊक आहेत.

'मधुजिह्व' म्हणजे गोड आहे जिह्वा ज्याची तो अथवा मधुर हवि ज्याच्या जिभेवर घालतात तो, किंवा ज्याला मधुरवचन म्हणजे मधुर अशीं स्तोत्रें गाता येतात तो. अग्नि हा होता आहे असें वर्णन यावें त्यावरून त्याला मधुरवचन हें विशेषण योग्य शोभतें.

'अंतःकरणापासून उत्पन्न होणारें' = '[illegible] आ [illegible]' या शब्दाचा [illegible] अक्षरशः अर्थ हृदयापासून उत्पन्न होणारा जो [अग्नि] त्याप्रत, असें अग्नीचें विशे-

उशिक्पांवको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥
उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु ।
दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् ॥ ४ ॥
तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥५॥२६
तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।
आशुम् । न । वाजम्ऽभरम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

४. उशिक् (=कामयमानो) वसुः (=साधुः) [एतादृशः] पावकः (=शोधकोग्निः) मानुषेषु विक्षु (=मानुषरूपासु विक्षु=मानुषीषु प्रजासु) वरेण्यो (=वरणीयः=श्रेष्ठो) होता (=देवानामाह्वाता=होतृत्वे) अधायि (=स्थापितोस्ति)। रयीणा रयिपतिः (=धनानां पतिः=पति) [एतादृशः] अग्निः दमे आ (=गृहे) दमूनाः (=गृहमनाः=गृहप्रियो) गृहपतिः (=गृहस्य पतिः) भुवत् (=अभवत्)॥

उपासकानां गृहेषु अग्निः खलु होतृकर्म कुर्वन् गृहपतिरिव भातीति भावः ॥
आ इति सप्तम्योद्योतकः ॥

५. तं (=तादृश) रयीणा पति (=धनानां पतिं) त्वा (=त्वां) हे अग्ने, वाजंभरं (=वाजस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वोढारम्) आशुं न (=अश्वमिव), मर्जयन्तः (=मार्जयन्तो) वयं गोतमास. (=गोतमगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा) मतिभिः (=स्तुतिभिः) प्र शंसामः (=प्रकर्षेण स्तुमः)। —धियावसुः (=धीमान्=प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रात. (=प्रातःकाले) मक्षु (=सत्वर) जगम्यात् (=दिने दिन आगच्छतु)॥

षण आहे. परंतु अग्नि अंतःकरणापासून अथवा हृदयापासून उत्पन्न होतो असें कोठे प्रसिद्ध नाही, आणि स्तुति, मंत्र, सूक्त अथवा प्रार्थना हृदयापासून निघालेली आहे असें वर्णन वेदांत पुष्कळ ठिकाणी येतें. उदाहरणार्थ ऋ. १. १७१. २; २. ३५. २; ३. ३९. १ इत्यादि पहा. तर 'जायमाना' असा पाठ अर्थलाभासाठी घ्यावा असें आम्हांस वाटतें.

४. मायाळु [आणि] दयाळु जो पावक त्याला श्रेष्ठ होता [करून] मनुष्यलोकीं स्थापिलें आहे. सकल धनांचा स्वामी [जो] अग्नि [तो] घरांत घराचा प्रिय स्वामी झाला आहे.

५. यास्तव हे अग्नी, संपत्तींचा स्वामी जो तूं त्या तुला आम्ही गोतम [आपल्या] स्तोत्रांनीं स्तवितों, आणि अन्न वाहून नेणाऱ्या घोड्याप्रमाणें तुला [आम्ही] रगडतों.— बुद्धिमान् अग्नि प्रतिदिनीं सकाळीं [प्रा]त जावो.

4. The loving [and] kind Pâvaka is ordained [as] the best invoker among human beings. Lord of riches, Agni has become in the house the loving Lord of the house.

5. Therefore, with [our] hymns, we the sons of Gotama praise thee, O Agni, who art the Lord of riches, and rub thee like a horse that carries food.—May wise Agni come daily early in the morning.

---

४. भावार्थ —'प्रीति करणारा आणि दयाळु असा जो अग्नि तो उत्तम होता म्हणून मनुष्यलोकीं त्याची होत्याच्या जागीं स्थापना झालेली आहे. सकल धनांचा स्वामी असा जो अग्नि, तो प्रत्येक यजमानाच्या घरीं होत्याचें काम करितो आणि प्रिय गृहपतीसारिखाच शोभत असतो.' अग्नि हा उत्तम होता म्हणजे देवांस यज्ञांत बोलावून आणण्याविषयीं अतिकुशल असा प्रख्याति वेदांत सर्वत्र आहे.

'पावक' हें अग्नीचें नाव आहे त्याचा अक्षरशः अर्थ शुद्ध अथवा पवित्र करणारा असा आहे. या अर्थी तें इतर देवांसहि वेदांत लाविलेलें आढळतें.

हा वेदमन्त्र दाखविल्याप्रमाणें शौनकसूक्त स्तवितो:—

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु
वरेण्यो होताधायि विक्षु।
दमूना गृहपतिर्दम आ
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम्।

५. 'या अग्नीचे गुण आणि माहात्म्य सांगितलें. तर असा जो अग्नि, जो धनांचा स्वामी, त्यास आम्ही गोतमकुळांतील मनुष्य आमच्या स्तोत्रांच्या योगानें स्तवितों आणि एखादा धान्य वाहून नेणारा घोडा असतो आणि त्याला जसा रगडतात तसा आम्ही याला रगडतों. तर हा अग्नि प्रतिदिनीं प्रातःकालीं प्रगट होवो आणि आम्हीं दिलेले हवि ग्रहण करीत जावो.'

हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. आणि गोतम ऋषि म्हणतो या आम्ही

सूक्तम् ६१.

गौतमो नोधा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमम् । माहिनाय ।
ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १

भाषायाम्.

१. [अहं] तवसे (=प्रवृद्धाय) तुराय (=त्वरमाणाय) माहिनाय (=महते) अस्मै [इन्द्राय] इत् उ (=अस्मै प्रसिद्धाय इन्द्रायैव) प्रयो न (=अन्नमि[व]) [इमं] स्तोमं प्र हर्मि (=प्रहरामि=प्रभरामि=अर्पयामि)। ऋचीषमाय (=ऋचा [स]माय=यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समाय) अध्रिगवे (=अप्रतिहतं यथा तथा गच्छते अप्रतिहतगमनाय) इन्द्राय ओहं (=? वहनीयं=प्रशस्तं) [स्तोम] [तथा] राततमा (=राततमानि=पूर्वैर्यजमानैर्यानि दत्तानि तेषूत्तमानि) ब्रह्माणि (=हविरन्नानि) [प्र हर्मि=अर्पयामि] ॥

इन्द्रमेव स्तुत्या हविषा च परिचरामीत्यर्थः ।

'ऋचीषम'शब्दोनुसायणमेवात्र व्याख्यातः । यत्र यत्र हि मन्त्रेष्वयं शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते तत्र तत्र सायणा इममेवार्थं कुर्वन्ति । अतश्च सोर्थो व्याख्यानपरंपरयागतत्वेः पूर्वव्याख्यातृभ्य उपलब्ध इति मन्तव्यम् । निर्वचनदृष्ट्यापि स सर्वत्र युज्यत इति भाति । एवं सति यच्छार्मण्यपण्डिता अन्यथा व्याचक्षते तच्चिन्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

ओहमिति पदमीषद्दुर्बोधमनुसायणमेव व्याख्यातमस्माभिः । व्याख्यान्तरैः सूचितार्थस्याधारसापेक्षत्वात् ॥

गोतमकुलोत्पन्न मनुष्य अशीला स्तोत्रांनी भजतो. या सूक्ताचा कर्ता जो नोधा ऋषि तो गोतमकुळांत जन्मलेला आहे हें लक्षात ठेविलें पाहिजे. आणि वस्तुतः सूक्तकर्ता जरी एकटाच नोधा आहे, तरी नोधा हा एकटाच अशीच्या भजनांत गुतला होता असें नाहीं. त्याच्या जवळ त्याच्या कुटुंबाची जी माणसें आहेत त्यांस अनुलक्षून तो 'आम्ही गोतमकुलोत्पन्न' असें म्हणतो हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

'बुद्धिमान् अग्नि इ०.' सूक्त ५८, मं. २ पहा.

सूक्त ६१.

ऋषि–नोधा (पूर्व सूक्ताचा जो तोच). देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. बलाढ्य, त्वरायुक्त [आणि] मोठा [जो] हा [इंद्र] त्यालाच [मी] अन्न [अर्पण केल्या]प्रमाणें [हें] स्तोत्र अर्पण करितों. स्तुतियोग्य [आणि] अप्रतिहत इंद्राला उत्तम [स्तोत्र] [आणि] सर्वोत्कृष्ट हविरन्नें [अर्पण करितों].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Hymn 61.

To *Indra*. By *Nodhas* (author of the previous hymn). Metre–*Trishtubh*.

1. To Him, to Him alone who is mighty, impetuous [and] great, I offer [this] praise like food,—to Indra, who is equal to the praise, who is irresistible, [I offer] excellent [praise] [and] oblations the best [ever] given.

[illegible]

[illegible]

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम्
बाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥२॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि ।
आङ्गूषम् । आस्येन ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) [न त्वन्यस्मै देवाय] प्रय इव (=अन्नमिव) [स्तोत्रं] प्र यंसि (=प्रयच्छामि=प्रार्पयामि), [अस्मा एव] सुवृक्तिं (=सुसंस्कृतम्) आङ्गूषं (=स्तोत्ररूपमाघोषं) बाधे (=शत्रूणां बाधनाय) भरामि (=प्रभरामि=प्रार्पयामि) । [अन्येपि] हृदा (=हृदयेन=अन्तःकरणेन) मनसा (=बुद्ध्या) मनीषा (=मनीषया=ज्ञानेन) प्रत्नायेन्द्राय पत्ये (=पुरातनाय स्वामिन इन्द्रायैव) धियः (=स्तुतीः) मर्जयन्त (=मार्जयन्ति=संस्कुर्वन्ति) ॥

इन्द्र एव श्रेष्ठः स्तोत्रार्हो हविरर्हश्च । तस्य पुरातनस्वामिभूतत्वात् ॥ अतः कारणादहं तमेव स्तोत्रादिना भजे, अन्येपि तमेव भजन्ते नान्यं देवम् इति भावः ॥

३. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) त्यं (=तं=प्रसिद्धम्) उपमम् (=उत्तमं) स्वर्षां (=स्वर्गस्य दातारम्) आङ्गूषम् (=आघोषयुक्तं स्तोत्रम्), मंहिष्ठम् (=अतिशयेन दानशीलं) सूरिं (=विद्वांसम्) [इन्द्रं] मतीनां (=स्तुतीनां) सुवृक्तिभिः (=सुसंस्कृताभिः) अच्छोक्तिभिः (=आभिमुख्येन कृतैर्वचनैः) वावृधध्यै (=वर्धयितुम्), आस्येन (=मद्वदनेन) भरामि (=प्रभरामि=रचयित्वार्पयामि) ॥

उत्कृष्टतमं तथा स्वर्गदायकं स्तोत्रमिन्द्रायैव करोमि परमोदारं च विद्वांसमिन्द्रं स्वेन स्तुतिवचनानि गात्वा तस्य कीर्तिं प्रवर्धयामि नान्यस्य देवस्येति भावः ॥

२. ह्या [इंद्रा]लाच [मी] अन्नाप्रमाणें [स्तोत्र] अर्पण करितों, [याला‍च] [मी] [शत्रु]बाधक मधुर स्तोत्र अर्पण करितों. [दुसरे लोकहि] पुरातन प्रभु [जो] इंद्र [त्याच्याच] प्रीत्यर्थ अंतःकरणपूर्वक, मन-पूर्वक [आणि] आस्थापूर्वक स्तोत्रे रचीत असतात.

३. उत्कृष्ट [जे] स्वर्गदायक स्तोत्र [तें] [मी माझ्या] तोंडानें या [इंद्रा]प्रीत्यर्थच अर्पण करितों. परम उदार [आणि] बुद्धिमान् [इंद्रा]ची[च] कीर्ति मी भक्तिपूर्वक सुंदर स्तोत्रांनी वाढवितों.

2. To Him alone I offer [a prayer] like an oblation, [to Him] I offer a well-fashioned loud prayer for the driving off [of the enemy]; to Indra, the ancient Lord, [they] prepare prayers with the heart, with the mind [and] with the thought.

3 To Him alone I offer with [my] mouth that most excellent heaven-giving prayer [which I can make]; I glorify the liberalest wise [Indra alone] with well-fashioned hymns of devotions

---

देवास प्रिय होत. आणि आजपर्यंत जें उपासकांनी अन्न अर्पण केलें त्यात उत्तम असेल ते देतो असा म्हणण्याचा आशय आहे.

'हरिरसे '= ब्रह्माणि ' याचा अर्थ बहुतकरून 'स्तोत्रे' असा होतो पण सायणाचार्य केव्हां केव्हां (आणि प्रस्तुत स्थळींहि) 'हविरन्न' असाहि करीत असतात आणि 'स्तोत्र उच्चारून हविरन्न अर्पण करीत, यास्तव 'ब्रह्म' शब्दाचा 'हविरन्न' असा अर्थ करणें यात विशेष नवल नाहीं

या मंत्रांत अक्षरांची भरती खालीं दाखविल्याप्रमाणें करावी लागते—

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय
प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगव ओहम्
इन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥

---

२. भावार्थ.—'इंद्र पुरातन प्रभु होय; यास्तव, भुकेल्या मनुष्यास अन्न अर्पण केल्याप्रमाणें मी त्याला‍च स्तोत्र अर्पण करितो आणि मान इद श्रेष्ठ समजून त्यास भजतो असे नाहीं. तर इतर मनुष्यहि त्याच्याच मनःपूर्वक, अंतःकरणपूर्वक आणि आस्थापूर्वक स्तोत्रे रचून ता अर्पण करून भजत आले आहेत यात मुद्दा इतर देवांहून इंद्रास श्रेष्ठत्व आहे असे दर्शविलें आहे.

'[शत्रु]बाधक '= बाधे ' अक्षरशः अर्थ 'बाधण्याला, बाजूस करण्याला, नाहीसे करण्याला.' 'बाधे' हे 'बाध्' धातूचें चतुर्थी रूप आहे. शत्रू

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।
तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।
गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् ।
मेधिराय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव), रथं न तत्सिनाय तष्टेव (=रथस्वामिने तष्टा रथकर्ता रथं करोति तद्वद्) [अहं] स्तोमं (=स्तोत्रं) सं हिनोमि (=प्रेरयामि=करोमि)। गिर्वाहसे च (=गीर्भिरुह्यमानाय=अश्ववद् गिर एव यं वहन्ति तमिन्द्रायैव) सुवृक्ति (=शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा=शोभनं यथा भवति तथा) गिरः (=स्तोत्राणि) [सं हिनोमि] (=करोमि)। मेधिराय (=मेधाविने) [इन्द्रायैव] विश्वमिन्वं (=विश्वव्यापकं=स्तोत्रं) सं हिनोमि (=करोमि)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। स्तोतृभिः प्रेषितानि स्तोत्राणि रथवद् इन्द्रमानयन्ति। अतः कारणाद् रथेच्छां कुर्वते रथकारो रथं करोति तद्वदहमिन्द्रायैव न त्वन्यदेवाय स्तोत्रं रचयामि। यत्स्तोत्रं रथवत् सुवृक्ति। सुसंस्कृतमिति यावत्। इन्द्ररथवत् सर्वव्यापि च करोमि। इन्द्रश्च सर्वेषु देवेषु स्तुत्यर्हस्तस्य मेधावित्वादिति।

यत्तु 'गिर्वाहस्' शब्दं गिरो वाहः अर्पित हविरन्नादिकं यस्य स इति प्रकारेण विदुष्टरमास्मानादयो व्याचक्षते तन्न। यथा कस्मैचिद् गन्तु रथं कृत्वा रथकारः प्रेरयति तथा मम यज्ञं प्रत्यागन्तुम् इन्द्रायाहं स्तोत्रं रचयित्वा प्रेरयामि येन स आगमिष्यति स हि स्तोत्रं रथवद् अधिष्ठाय गच्छतीति भावार्थसद्भावात् ॥

हाकून देण्यासाठी स्तोत्र अर्पण करितों म्हणजे, जेणेंकरून शत्रु नाहींसे होतील असें स्तोत्र अर्पण करितों.

'मधुर'='सुवृक्ति.' अक्षरश. अर्थ 'चांगलें तासलेलें,' 'चांगली तासणी ज्यांत झाली आहे.' म्हणजे गुळगुळीत; चांगले दिसणारे; कानास चांगले लागणारे. सू.५२, म.१यावरील टीप पहा.

'पुरातन प्रभु जो इंद्र त्याच्याच प्रीत्यर्थ'='प्रत्नाय पत्ये इन्द्राय.' यावरून दुसरे देव 'पुरातन' नव्हेत म्हणजे त्यांची भक्ति आलीकडे जन करू लागले आहेत असे ऋषीचें दृश आहे.

हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें आधुनिक वृत्ताला बसतोः—

४. रथाची वांछा करणाऱ्या [मनुष्या]करितां सुतार रथ [करितो] तसा मी या [इंद्रा]प्रीत्यर्थेच स्तोत्र रचितों; स्तोत्रवाहन इंद्राप्रीत्यर्थेच मी सुंदर स्तोत्र [रचितों], बुद्धिमान् [इंद्रा]प्रीत्यर्थेच सर्वव्यापि [स्तोत्र] रचितों.

4. To Him alone I prepare a hymn as a carpenter [prepares] a car for one that desires a car; yes, hymns to Indra who is carried on hymns, a beautiful hymn to [Indra], an all-pervading hymn to wise [Indra].

अस्मा इदु प्रेय इव प्र यंसि
भरामि आङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा
प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥

३. भावार्थ.—'जे जे म्हणून उत्कृष्ट स्तोत्र होय असे लोक समजतात, आणि जेणेकरून स्तोत्याला स्वर्गप्राप्ति होते, असे स्तोत्र मी आपल्या तोंडानें रचून इंद्राप्रीत्यर्थ म्हणत असतो, इतर देवाप्रीत्यर्थ म्हणत नसतों मी अति उदार आणि बुद्धिमान् इंद्राचीच कीर्ति भक्तियुक्त स्तोत्रांनी गाऊन वाढवितो, इतरांची वाढवीत नाही'

'स्वर्गदायक' = 'स्वर्षाम्' सायणाचार्य येथे 'धनदायक' असा अर्थ करितात. परंतु अक्षरश अर्थ जुळत असता तो सोडणे अवश्य दिसत नाहीं.

'भक्तिपूर्वक सुंदर स्तोत्रांनीं' = 'अच्छोक्तिभिः मतीनां सुवृक्तिभि' अक्षरश अर्थ, 'भक्तांच्या सुंदर स्तोत्रांनी'

'वाढवितो' = 'वावृधध्यै.' अक्षरशः अर्थ 'वाढविण्यासाठी.' परंतु अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून या मंत्राचे भाषान्तर आम्हीं किंचित् अक्षर सोडून केले आहे.

या मंत्रांत जें ऋषीनें म्हणणे आहे त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें. तो म्हणतो, मी स्तोत्रें, म्हणजे सूक्तें रचून इंद्रालाच अर्पण करितो, आणि इंद्राचीच कीर्ति वाढवितो तो आपणास कोणत्याहि प्रकारची शक्ति इंद्रावर वर्चस्व करण्यासारिखी आहे असे जाणवीत नाही. दीन अनाथ मनुष्याने अनन्यभावाने एकान्त देवतेवर भरवसा ठेवून त्या देवतेची स्तुति करावी तशी यात केलेली आहे.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे थोडक्यांत बसतोः—

अस्मा इदु रथपुरमं सुअर्षा
भरामि आङ्गूषअम् आसिएन ।
महिष्टमच्छोक्तिभिर्मतिईना
सुवृक्तिभिः सूअरि वावृधध्यै ॥

---

४. भावार्थ.—'इन्द्र गिर्वाहस आहे; म्हणजे, तो घोड्यावर अथवा गाडीत बसून फिरल्याप्रमाणें स्तोत्रावर बसून फिरणारा आहे वास्तव सुतार जसा रथ बनवून धन्याला तरी बसून जावयाला देतो, तसा मी स्तोत्रें रचून इन्द्राकडे पाठवून देतों म्हणजे ती त्याजकडे प्रविष्ट होतील, आणि तो रथात बसल्याप्रमाणें त्याजवर बसून येईल. आणि ही मी स्तोत्रे करितो ती सुंदर आणि इंद्राच्या

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।
वीरम् । दानऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) इन्द्राय श्रवस्या (=अन्नेच्छया=अन्नलाभाय) सप्तिमिव (=अश्वं युञ्जन्ति तद्वत्) जुह्वा (=जिह्वया) अर्कं (=मन्त्रं) समञ्जे (=युनज्मि), दानौकसं (=दानानामेकनिलयं) पुरां (=शत्रूणां नगराणां) गूर्तश्रवसं (=प्रसिद्धकीर्तिं) दर्माणं (=विदारयितारं) वीरं (=शूरम्) [एतादृशमिन्द्रं] वन्दध्यै (=वन्दयेति) ॥

यथा कश्चिन्मित्राद्यानयनार्थम् अश्वं रथेन युनक्ति तथाहं त्वदागमनार्थं मन्त्रं जिह्वया युनज्मि । मन्त्रं रचयामीति यावत् । त्वं हि रथवद् मन्त्रमधिष्ठायागच्छसीति पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितमेवेति भावः । एतेनापि पूर्वमन्त्रगतगिर्वाहस्शब्दस्य गीर्भिरुह्यमानः इति सायणाचार्यकृतोर्थ एव युक्तः न तु व्याख्यान्तरकृत इति द्रष्टव्यम् ॥

रथाप्रमाणे पाहिजे तिकडे त्याला घेऊन जाणारी अशी रचितों. इंद्राप्रीत्यर्थच स्तोत्र रचितों, कारण की तो सर्व देवात उत्तम बुद्धिमान् आहे.'

'स्तोत्रवाहन इंद्राप्रीत्यर्थच '=' गिर्वाहसे.' 'गिर्वाहस्' याचा अक्षरशः अर्थ 'गिरः' म्हणजे स्तोत्रेच 'वाहः' म्हणजे वाहन आहे ज्याचें तो. इंद्राचे स्तोत्र ·न तो रथांत बसून आल्याप्रमाणे येतो ·न त्यास 'गिर्वाहस्' असे नांव दि· आहे.

'सर्वव्यापि '=' विश्वमिन्वम्.' म्हणजे इंद्राच्या मनांत जिकडे जावयाचे असेल तिकडे घेऊन जाणारे असें स्तोत्र.

ही ऋचा श्लोकाप्रमाणे खाली दाखविल्याप्रमाणें वाचावीः—

अस्मा इदु स्तोमॅं स हिनोमि
रथं न तष्ट इव तत्सिनाय ।
गिरश्च गिर्वाहस सुव्वृक्ति
इन्द्राय विश्वॅमिन्वॅ मेधिराय ॥

४. रथाची वांछा करणाऱ्या [मनुष्या]करितां सुतार रथ [करितो] तसा मी या [इंद्रा]प्रीत्यर्थच स्तोत्र रचितों; स्तोत्रवाहन इंद्राप्रीत्यर्थच मी सुंदर स्तोत्र [रचितों], बुद्धिमान् [इंद्रा]प्रीत्यर्थच सर्वव्यापि [स्तोत्र] रचितों.

4. To Him alone I prepare a hymn as a carpenter [prepares] a car for one that desires a car; yes, hymns to Indra who is carried on hymns, a beautiful hymn to [Indra], an all-pervading hymn to wise [Indra].

अस्मा इदु प्रेय इव प्र यंसि
भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा
प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥

३. भावार्थः—'जे जे म्हणून उत्कृष्ट स्तोत्र होय असे लोक समजतात, आणि जेणेकरून स्तोत्याला स्वर्गप्राप्ति होते, असे स्तोत्र मी आपल्या तोंडानें रचून इंद्राप्रीत्यर्थ म्हणत असतो, इतर देवाप्रीत्यर्थ म्हणत नसतों. मी अति उदार आणि बुद्धिमान् इंद्राचीच कीर्ति भक्तियुक्त स्तोत्रांनी गाऊन वाढवितो, इतरांची वाढवीत नाहीं'

'स्वर्गदायक'='स्वर्षाम' सायणाचार्य येथे 'धनदायक' असा अर्थ करितात परंतु अक्षरशः अर्थ जुळत असता तो सोडणें अवश्य दिसत नाहीं.

'भक्तिपूर्वक सुंदर स्तोत्रांनी'='अच्छोक्तिभिः मतीनां सुवृक्तिभिः' अक्षरशः अर्थ, 'भक्तांच्या सुंदर स्तोत्रांनीं'

'वाढवितो'='वावृधध्यै.' अक्षरशः अर्थ 'वाढविण्यासाठी.' परंतु अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून या मंत्राचे भाषान्तर आम्ही किंचित् अक्षर सोडून केले आहे.

या मंत्रात जें ऋषीचे म्हणणे आहे त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें. तो म्हणतो, मी स्तोत्रें, म्हणजे सूक्तें रचून इंद्रालाच अर्पण करितो, आणि इंद्राचीच कीर्ति वाढवितो तो आपणास कोणत्याहि प्रकारची शक्ति इंद्रावर वर्चस्व करण्यासारिखी आहे असे जाणवीत नाहीं दीन अनाथ मनुष्याने अनन्यभावाने एकाच देवतेवर भरवसा ठेवून त्या देवतेची स्तुति करावी तशी यात केलेली आहे.

हा मंत्र खाली दासविल्याप्रमाणें श्लोकवृत्ताला बसतो:—

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां
भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां
सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥

---

४. भावार्थः—'इन्द्र गिर्वाहस आहे; म्हणजे, तो घोड्यावर अथवा गाडीत बसून फिरल्याप्रमाणें स्तोत्रावर बसून फिरणारा आहे. यास्तव सुतार जसा रथ करून मालकाला तो बसून जावयाला देतो, तसा मी स्तोत्रें रचून इन्द्राकडे पाठवून देतो म्हणजे ती त्याजकडे प्रविष्ट होतील, आणि तो रथात बसल्याप्रमाणें त्याजवर बसून येईल. आणि ही मी स्तोत्रें करितो ती सुंदर आणि इंद्राच्या

५. ह्या इंद्राकरितांच मी द्रव्येच्छेनें घोडा [तयार केल्या]प्रमाणें [माझ्या] जिह्वेनें स्तोत्र तयार करितों, आणि दानांचें माहेर [आणि] शत्रूंच्या नगरांचा प्रख्यात विदारणारा [असा जो] वीर [इंद्र] त्याला वंदन करितों.

5 For Him alone, with a desire for food, I yoke with my tongue a eulogy like a horse, that I may do homage to Indra the hero, the home of gifts, the renowned destroyer of the cities [of the enemies].

---

५. भावार्थः—'जसा कोणीतरी मनुष्य आपल्या मित्राला दुरून आणविण्याकरितां घोडा जोडून पाठवून देतो, तसा इंद्राला इकडे आणविण्याकरितां मी आपल्या मंत्राला जोडितों, आणि सर्व वरप्रदानाचें माहेर, आणि शत्रूंच्या नगरांचें निर्दलन करण्याविषयीं ज्याची मोठी प्रख्याति आहे असा जो वीर इंद्र, त्याला वंदन करितों.'

'दानाचें माहेर'='दानौकसम्' अक्षरशः अर्थ, 'देण्याचें घर,' म्हणजे पाहिजे तो वर देणारा, पाहिजे त्याची इच्छा पुरविणारा हा अर्थ स्पष्ट असता दुसराच अर्थ जो कित्येक पाश्चिमात्य विद्वानांनी कल्पिलेला आहे तो निराधार दिसतो

'वंदन करितो'='वन्दध्यै.' अक्षरश 'वंदण्यास,' 'नमण्यास.' याचा संबंध 'तयार करितों' (='सम् अञ्जे') या क्रियापदाशीं आहे. परंतु पर्यवसानीं अर्थ आम्ही केलेल्याप्रमाणेच समजावयाचा.

'शत्रूंच्या नगराचा प्रख्यात विदारणारा.' सू. ५३ म. ८ हा आणि त्याजवरील टीप पहा.

ही ऋचा सार्थी दाखविल्याप्रमाणें पदपाठास साधारण श्लोकाप्रमाणें वसते:—

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्या
इन्द्राय अर्कं जुह्वा समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै
पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥
अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् ।
स्वर्यम् । रणाय ।
वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म । तुजन् । ईशानः । तुजता ।
कियेधाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) [न त्वन्यस्मै देवाय] त्वष्टा (=विश्वकर्मा) स्वपस्तमम् (=अतिशयेन शोभनकर्माणं=हननकर्मणि अतिशयेन कुशलं) स्वर्यं (=शब्दयन्त) वज्रम् (=एतन्नामकम् आयुधं) रणाय (=युद्धार्थं) तक्षत् (=अतक्षत्=निर्मितवान्), तुजता (=हिंसता) येन [वज्रेण] तुजन् (=हिंसन्) कियेधाः (=बलवान्) ईशानः (=ऐश्वर्यवान्) [इन्द्रो] वृत्रस्य चित् (=वृत्रस्यापि) मर्म (=मर्मस्थानं हृदयादिकं) विदत् (=अविदत्=प्रहारार्थं लब्धवान्=प्राप्तवान्)॥

शत्रुहिंसनकुशलतमं वज्रं त्वष्टा यन्निर्मितवांस्तदिन्द्रायैव निर्मितवान् न त्वन्यस्मै देवाय, तेन वज्रेण च प्रहरन्निन्द्रो वृत्रं जघानेति भावः ॥

'कियेधाः' इत्येतत्पदमस्माभिः सायणमनुसृत्य व्याख्यातम्। यत्तु 'प्रभूत ददत्' इति व्याख्यानं विदुष्टरेण भास्मानेन कृतं तस्य संशयमस्तात्स्वच्छन्दनिर्वचनादृते नास्त्याधार इति द्रष्टव्यम्। ये च निर्वचनैकावलम्बी सायणः किलेति तं दूषयन्ति त एव निर्वचनैकावलम्बिनो भवितुं नार्हन्तीत्यलम् ॥

६. ह्या [इंद्रा]साठीच विश्वकर्मा परमकौशल्ययुक्त [आणि] गर्जना करणारें वज्र रणाकरितां निर्माण करिता झाला; ज्या घातकी [वज्रा]नें प्रहार करणारा बलवान प्रभु [इंद्र] वृत्राचेंहि मर्मस्थान भेदून टाकिता झाला.

6. For Him alone Tvashtâ fashioned [as a weapon] in battle the most skilful [and] rumbling thunderbolt; striking with which deadly [weapon], the mighty Lord [Indra] hit the vital part of Vritra himself.

६. भावार्थ—'शत्रूला मारून टाकण्याविषयीं अतिकुशल आणि मोठी गर्जना करणारें असें वज्र त्वष्ट्या देवानें म्हणजे विश्वकर्म्यानें अथवा देवांच्या सुतारानें निर्माण केलें तें इंद्राप्रीत्यर्थ निर्माण केलें इतर कोणाहि देवासाठीं केलें नाहीं. त्या वज्राविषयीं तर प्रसिद्धि अशी आहे की, महाबलवान् जो सकळ जगाचा शत्रु वृत्र त्यालाहि त्याच्या योगानें इंद्रानें मारून टाकिलें, मग इतरांस मारून टाकील यांत काय आश्चर्य ?'

'त्वष्टा' हा देवाचा सुतार, ज्यास विश्वकर्मा असेंहि म्हणतात तो होय याविषयीं सू. ३२, म. २ हा आणि त्यावरील आमची टीप पहा.

'गर्जना करणारें'='स्वर्यम्.' ऋ.५. ३०. ८ आणि ५. ५६. ४ यांजवरील सायणभाष्य पहा.

'वृत्रस्येहि'='वृत्रस्य चित्.' यावरून समजून येईल की वृत्र म्हणजे यःकश्चित् शत्रु आहे असें नाहीं. त्याला मारणें म्हणजे अति दुरापास्त होय, आणि म्हणूनच त्याचा जो इंद्रानें वध केला त्याविषयीं इंद्राची कीर्ति जिकडे तिकडे वेदांत वर्णिलेली आहे.

ही ऋचा बरीच रहस्यदोत आहे. खालीं दाखविल्याप्रमाणे ह्रस्वदीर्घांचा व्यत्यय दिसतो—

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं
स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म
तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥

यांत 'विदत् येन' याचा संधि प्रथम 'विदद्येन' असा होऊन मग 'विदद्दिएन' असें संप्रसारण वृत्तासाठीं होतें तें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें दिसतें.

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।
मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

भागायाम.

६. ह्या [इंद्रा]साठींच विश्वकर्मा परमकौशल्ययुक्त [आणि] गर्जना करणारें वज्र रणाकरितां निर्माण करिता झाला; ज्या घातकी [वज्रा]नें प्रहार करणारा बलवान प्रभु [इंद्र] वृत्राचेंहि मर्मस्थान भेदून टाकिता झाला.

6. For Him alone Twashtā fashioned [as a weapon] in battle the most skilful [and] rumbling thunderbolt; striking with which deadly [weapon], the mighty Lord [Indra] hit the vital part of Vritra himself.

६. भावार्थः– 'शत्रूला मारून टाकण्याविषयीं अतिकुशल आणि मोठी गर्जना करणारें असें वज्र त्वष्टा देवानें म्हणजे विश्वकर्म्यानें अथवा देवांच्या सुतारानें निर्माण केलें ते इंद्राप्रीत्यर्थ निर्माण केलें इतर कोणाहि देवासाठीं केलें नाहीं. त्या वज्राविषयीं तर प्रसिद्धि अशी आहे की, महाबलवान् जो सकळ जगाचा शत्रु वृत्र त्यालाहि त्याच्या योगानें इंद्रानें मारून टाकिलें, मग इतरांस मारून टाकील यांत काय आश्चर्य ?'

'त्वष्टा' हा देवाचा सुतार, ज्यास विश्वकर्मा असेंहि म्हणतात तो होय याविषयीं सू ३२, म २ हा आणि त्यावरील आमची टीप पहा.

'गर्जना करणारें'='स्वर्यम्' ऋ ५ ३०. ८ आणि ५. ५६ ४ यांजवरील सायणभाष्य पहा.

'वृत्राचेंहि'='वृत्रस्य चित्.' यावरून समजून येईल की वृत्र म्हणजे यःकश्चित् शत्रु आहे असें नाहीं. त्याला मारणें म्हणजे अति दूरापास्त होय, आणि म्हणूनच त्याचा जो इंद्रानें वध केला त्याविषयीं इंद्राची कीर्ति जिकडे तिकडे वेदांत वर्णिलेली आहे.

ही ऋचा वरील सदर्भात आहे. खालीं दाखविल्याप्रमाणें ह्रस्वदीर्घाचा व्यत्यय दिसतो–

अस्मा इदु त्वंषटा तक्षद्वज्रं
सुअंपस्तम सुरिअं रणाय ।
वृत्रस्य चिद्विदिदिएन मर्म
तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥

यात 'विदत् येन' याचा संधि प्रथम 'विदद्येन' असा होऊन मग 'विदिदिएन' असें संप्रसारण वृत्तासाठीं होतें ते लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें दिसतें.

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् ।
अहिऽहत्ये । ऊवुः ।
परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति ।
महिमानम् । परि । स्तः इति स्तः ॥ ८ ॥

सूते नोधा इति संमतम् । यद्वा महान्तम् इन्द्रमेव जन्मनोनन्तरं ("सद्यः") तस्य मा-
तादितिरभिषुतसोमा सती सोममपाययत् पाययत् भक्षितसोमश्च इन्द्र एव मेघरूप
वराहं हतवान्नान्यो देव इति ॥ उक्तं च मन्त्रान्तरे, "यत् जायथाः तदहः अस्य
कामे अंशोः पीयूषम् अपिबः गिरिस्थाम् । तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुः
दमे आ असिञ्चत् अग्रे" इति ऋ. ३. ४८. २.

भाषायाम्.

८. अस्मा इदु इन्द्राय (=अस्मा इन्द्रायैव=इन्द्रप्रीत्यर्थमेव=इन्द्रं प्रत्यभिनन्दि-
तुमेव) देवपत्नीः ग्नाश्चित् (=देवाः पतयो यासां ता देवता अपि) अहिहत्ये (=अ-
हेर्वृत्रस्य हनने=वृत्रहननप्रसङ्गे) अर्कं (=स्तोत्रम्) ऊवुः (=समतन्वत =चक्रुः.)।
[इन्द्र एव] उर्वी (=विस्तीर्णे) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) परि जभ्रे (=परि-
वेष्टितवान्) अस्य (=इन्द्रस्य) महिमानं (=महत्त्वं) ते (=द्यावापृथिव्यौ) न
परि स्तः (=नैव परिवेष्टयतः) ॥

द्यावापृथिव्योरपि सकाशाद् इन्द्रस्य महत्तरभूतत्वात् स एव ते परिवेष्टयति तयो-
रल्पीयस्त्वात् तं ते न परिवेष्टयत इति भावः ॥

७. ह्या महान् [इंद्रा]च्याच आईच्या यज्ञांमध्यें एकाएकीं सोम पिऊन [आणि] चांगलीं अन्नें [भक्षून] परम बळवान विष्णु पक्क अन्न हरण करिता झाला [आणि] पाषाण टाकून वराहाचा छेद करिता झाला.

7. In the sacrifices of the mother of this great [Indra] alone all-powerful Vishnu drank quickly the juice [and ate] the good offerings, [and] carrying away what was cooked threw the stone [and] pierced through the boar.

---

७ ही ऋचा फार कठिण आहे. ऋग्वेदांत केव्हां केव्हां अशा ऋचा आढळतात की त्यांचा अर्थ परम दुर्बोध असतो. त्यांपैकींच ही एक होय. तथापि या ऋचेचें तात्पर्य असें दिसतें की, 'पूर्वी इंद्राचे आईनें यज्ञ केलें, त्यांत विष्णुनें येऊन एकदम सोम पिऊन आणि मधुर मधुर पक्कान्नें भक्षून वज्रप्रहार केला आणि मत्त वराहास म्हणजे डुकरास भेदून टाकिलें.' अशी एकादी अतिपुरातन कथा असावी आणि तिला उद्देशून यांत ऋषि बोलत आहे असें दिसतें. इंद्राची माता 'अदिति' असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितलें आहे आणि ऋ ३. ४८. २ यांत तर इंद्र जन्मतांच त्याच्या आईनें त्याला सोम काढून पाजला असें सांगितलें आहे. 'विष्णु' म्हणजे ऋग्वेदांत कोणता देव समजावयाचा याविषयीं सू. २२, म. १६ इत्यादि पहा.

अथवा या ऋचेचें तात्पर्य असेंहि होऊं शकेल – 'सर्व देवांत इंद्रालाच त्याच्या आईनें तो उपजतांच सोमपान केलें त्यामुळें तो बलवान् होऊन एकाएकीं मेघरूप वराहास भेदून मारून टाकिता झाला.'

'यज्ञामध्यें' = 'सवनेषु.' अक्षरशः अर्थ 'सोम काढिले तेव्हां' असा आहे. या ठिकाणीं हा अक्षरशः अर्थच घेतल्यास बरें होईल.

'पाषाण' = 'अद्रिम्.' हा पाषाण म्हणजे वज्र समजावयाचा. तो गोफणीच्या धोंड्याप्रमाणें (=पाषाणाप्रमाणें) फेंकला जातो म्हणून त्यास वेदांत पाषाण असें नांव आहे.

एकंदरीत ही ऋचा कठिण म्हटली पाहिजे, पण त्याला उपाय नाहीं. वेदासारिख्या अनादिकाळ मधांत कोठकोठें थोड्या ऋचा दुर्बोध असल्या तर काहीं नवल नाहीं. बहुतकरून सर्वांचा अर्थ समजण्यासारिखा असतो याचेंच खरोखर नवल वाटलें पाहिजे.

अर्थास कठिण असली तरी वृत्तानें मात्र ही ऋचा सरळ आहेः–

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यः
महः पितुं पपिवाँन्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्
विध्य[illegible]

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।
परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

सूते नोधा इति संमतम् । यद्वा महान्तम् इन्द्रमेव जन्मनोनन्तरं ("सद्यः") तस्य मातादितिरभिषुतसोमा सती सोममपाययत् पाययत् भक्षितसोमश्च इन्द्र एव मेनहर्वराहं हतवानान्यो देव इति ॥ उक्तं च मन्त्रान्तरे, "यज्जायथाः तदहः अस्य कामे अंशोः पीयूषम् अपिबः गिरिस्थाम् । तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुः दमे आ असिञ्चत् अग्रे" इति ऋ. ३. ४८. २.

भाषायाम्.

८. अस्मा इदु इन्द्राय (=अस्मा इन्द्रायेव=इन्द्रमेत्यर्थमेव=इन्द्रं प्रत्यभिनन्दितुमेव) देवपत्नीः ग्नाश्चित् (=देवाः पतयो यासां ता देवता अपि) अहिहत्ये (=अहेर्वृत्रस्य हनने=वृत्रहननप्रसङ्गे) अर्कं (=स्तोत्रम्) ऊवुः (=समतन्वत =चक्रुः)। [इन्द्र एव] उर्वी (=विस्तीर्णे) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) परि जभ्रे (=परिवेष्टितवान्) अस्य (=इन्द्रस्य) महिमानं (=महत्त्वं) ते (=द्यावापृथिव्यौ) न परि स्तः (=नैव परिवेष्टयतः) ॥

द्यावापृथिव्योरपि सकाशाद् इन्द्रस्य महत्तरभूतत्वात् स एव ते परिवेष्टयति तयोरल्पीयस्त्वात् तं ते न परिवेष्टयत इति भावः ॥

८. ह्या इंद्रासीलथच दिव्य देवपत्न्या सुद्धा वृत्रयुद्धाच्या प्रसंगीं गीत गात्या झाल्या. [इंद्रच] विस्तीर्ण द्यु आणि पृथिवी यांस वेटून राहिला, त्या ह्याच्या मोठेपणाला वेष्टूं शकल्या नाहींत.

8. To Him alone, to Indra alone, even the goddesses, the wives of the gods, knit a song when he slew the Serpent. He surrounded the vast Heaven and Earth, never did these surround his greatness.

८ भावार्थः–' वृत्रहनन केलें तेव्हां इंद्रानेच गीत देवपत्नी गात्या झाल्या. देवपत्न्यानी गीत गाणें हे सौभाग्य दुसऱ्या देवास नाहीं, इंद्रासच आहे आणि इंद्राचें माहात्म्य इतकें मोठें आहे की, तें द्यावापृथिवीत मावत नाहीं ते द्यावापृथिवीत मावत नाहीं इतकेंच नाही परंतु तें द्यावापृथिवीस वेष्टून राहते, द्यावापृथिवी ह्या त्यास वेष्टित नाहीत ' हा मंत्र चमत्कारिक आहे राजान शत्रूवर जय मिळविला म्हणजे त्याच्या नगरातील स्त्रिया त्याचे यश गातात हा चाल गुजराथ वगैरे प्रांतात अजून चालू आहे आणि मध्यंतरीहि आपल्या देशात चालू होती तशी अत्यंत पुरातन ज वैदिक युग त्यातहि होती असे दिसून येते आणि हे गीत गाणे म्हणजे पूर्वीच दुसऱ्यांना रचिलेले ओव्या वगैरे म्हणत असत असे नाहीं, परंतु जेव्हांचे तेव्हा आज्ञा [illegible] गीत रचून गात असत असेंहि दिसून येते. अजून तरी [illegible] दिवसी, अथवा [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] बायका जेव्हांच्यातेव्हां नवीन गीत रचून म्हणत असतात तशा पुरातनकाळी रचून म्हणत असत असे या मंत्रातील जे 'ऊतु' ' हे क्रियापद आहे त्यावरून समजावयाचें आहे. कारण कीं ' ऊतुः' म्हणजे ' गुफल्या झाल्या ' असा अर्थ आहे आपल्या 'ओवी' शब्दाला तरी हाच अर्थ आहे माळेत फुलें ओवल्याप्रमाणें ज्यात शब्द ' ओवलेले ' असतात ती ' ओवी ' होय आणि दुसऱ्या एका अनिर्णित [illegible] नावाचे [illegible] आहे ज्यात [illegible] अक्षर [illegible] एक ' लाविलेले ' असत ती ' लावणी ' होय लावणीत [illegible] आणि [illegible] लाविल्या म्हणजे कविता झाली असे समजतात म्हणून [illegible] लावणी हे नाव पडले आहे.

[illegible] यश बायका गातात ही प्रसिद्ध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ मेघदूत १ [illegible]

' वृत्रहत्यास' म्हणजे '[illegible] अहिहत्ये.' [illegible] [illegible]

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९

अस । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः
परि । अन्तरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः
ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. अस्येत् एव (=अस्यैव) [इन्द्रस्य] महित्वं (=महिमा) दिवः (=द्युलो-
कात्) पृथिव्याः अन्तरिक्षात् [च] परि [एतेभ्यः सकाशात्] प्र रिरिचे (=अधि-
कं वर्तते)। इन्द्र [एव] स्वराट् (=स्वेनैव तेजसा राजमानो) दमे आ विश्वगू-
(=दमे दमे विश्वगूर्तः=गृहे गृहे सर्वैः स्तुतः) स्वरिः (=शोभनशत्रुकः) अम-
(=महान्) [सन्] रणाय (=युद्धाय=योद्धुं) ववक्षे (=प्रवृद्धोरित) ॥

स्वरिरिति पदं गर्जनावान् इति पदेनापि व्याख्यातुं शक्यम्। बृहस्पतिरमद् हि
त्वदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत् इत्युक्तत्वात्। तदपि पदपाठे सुऽअरिः
इत्यधीतत्वात् सायणकृतस्य शोभनशत्रुक इति व्याख्यानस्य परित्यागे न कोपि हेतुः
साधुरिति द्रष्टव्यम्। त्यजन्ति हि तद्विदुरमारमानादयः शार्मण्यपण्डिताः ॥

म्हणजे 'वृत्ररूप जो सर्प त्याला मारिला तेव्हां.' वृत्राला सर्प असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणी म्हणतात याविषयी पूर्वी सागितलेंच आहे.

'त्या याच्या मोटेपणाला वेष्टूं शकल्या नाहींत'='न अस्य ते महिमानं परि स्तः.' म्हणजे याचा महिमा (=आकार) द्युलोक आणि पृथिवी यांपेक्षा मोठा झाल्या-मुळें त्या आकारास त्या आपल्या पोटां- ठेवून घेऊं शकल्या नाहीत.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे आधुनिक वृत्ताला बसतेः—

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीः
इन्द्रायार्कम् अहिहत्ये ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी
न अस्य ते महिमानं परि स्तः ॥

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।
गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥१०॥२८

अस । इत् । एव । शवसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।
गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रवः । दावने सऽचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

१०. अस्य इत् एव शवसा [इन्द्रः] शुषन्तं [वि वृश्चत्] (=अयम् इन्द्र ए शोषकम् असुरं वृत्रं स्वबलेन व्यवच्छिनत्) । इन्द्र [एव] वज्रेण वृत्रं वि वृश्च (=व्यवच्छिनत्) । सचेताः (=समानचित्तः=दयालुः) [इन्द्रो] गा न व्राण (=गा इव वृत्रेणावृता) अवनीः (=अपः=मेघोदकानि) दावने (=हविर्दत्त यजमानाय=यज्ञ कुर्वत उपासकाय) अभि श्रवः (=कर्मफलभूतमन्नमभिलक्ष्य=कर्मफ लान्नत्वेन) अमुञ्चत् (=अवर्षात्) ॥

इन्द्र एव जलशोषकवृत्रं हत्वा यजमानहितार्थं मेघोदकान्यावर्जयतीत्यर्थः ॥

१०. भावार्थः– 'पाणी जिकडून तिकडून शोषून घेऊन चोर जसा गुरें चोरून एकाद्या गुहेंत लपवून ठेवितो तसा मेघाडंबरांत लपवून ठेवणारा जो वृत्र, त्याला इंद्रच आपल्या बळानें आणि वज्रानें छेदून टाकिता झाला; आणि यज्ञादि कर्म करणारा जो उपासक त्याच्या हितार्थ मेघोदक सोडून देता झाला.' हा इंद्राचा पराक्रम वेदांत जिकडे तिकडे पसरलेला आहे.

या मंत्रांत जी कोंडून ठेविलेल्या गाईंच्या मार्गें अशी उपमा मेघोदकांस दिली आहे ती ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. गुरें चोरून गुहेत नेऊन ठेवणें ही गो[illegible] सर्व युगीं सर्व देशीं प्रसिद्ध आहे. ग्री[illegible] आणि रोमन लोकांचीं पुराणे (मैथालजी[illegible]) वाचणारांस ही गोष्ट चांगली ठाऊक अ[illegible]सेलच. आलीकडे विजापूर येथें [illegible] काळाच्या संबंधानें आर [illegible] जुन्या इमारती साफ करण्याचें काम [illegible] लेलें असून त्यांपैकीं एकीच्या [illegible] व्यापाचा उपयोग आजपर्यंत [illegible] वर्षें चोर लोक अज्ञान [illegible] असत, त्यामुळें त्यांत गुरांना [illegible] आणि सगळ्या सामानास [illegible] सांपडले. [illegible]

या इंद्राचें मोटेपण द्यु-
र्क्षा, पृथिवीपेक्षां [आणि]
ापेक्षां मोठें होय. इंद्रच स्व-
;, सकल गृहीं स्तुत, महा-
न्, [आणि] बलवान् [असा
ा] युद्धासाठीं झालेला आहे.

9. Of Him alone the vastness exceeds the Heaven, the Earth [and] the Firmament; vast Indra [alone], praised by all in [every] home, self-resplendent, and having great enemies to fight, has grown for fight.

. भावार्थ—' द्युलोक, पृथिवी
अंतरिक्ष या सर्वांहूनहि ज्याचें
ा म्हणजे आकार मोटा होय असा
ा एक इंद्रच होय; इतर देवाचें
ा एवढें नाहीं. आणि जो स्वतः-
तेजस्वी, जो प्रत्येक मनुष्याचे घरीं
ा स्तुत, ज्याचे शत्रु मोटे, जो म-
आणि जो जणुं काय युद्धाकरितान
ा आहे असा इंद्रच होय, दुसरा
नाहीं.' म्हणजे, युद्ध करण्यासच
काय झाला आहे असा हा एक इं-
आहे, दुसरा देव कोणी नाहीं
र हा द्युलोक, अंतरिक्ष आणि पृ-
या तिहींपेक्षा मोटा आहे असें
चेत सांगितलें आहे त्यावरूनस
याचें ईश्वराच्या मोटेपणाविषयीं
च्या आर्य पूर्वजांचा विचार कसा
ते समजून दिसतें. द्युलोक,
रिक्ष आणि पृथिवी यांपेक्षा मोटा
ो म्हणजे यापेक्षा मोटेपणाविषयीं अ-
ांगले वर्णन करणें अशक्य आहे

एक ईश्वर आहे हें ज्ञान आणि ईश्वरा-
चा महिमा अपरिमित आहे हेंहि ज्ञान
या सूक्तावरून आपल्या परमपुरातन पूर्व-
जांसहि बीजरूपानें तरी होतें असें नि-
श्चयानें सांगता येतें

' सकल गृहीं स्तुत '=' दमे आ वि-
श्वगूर्तः ' हे शब्द किंचित् संदिग्ध आ-
हेत अक्षरशः अर्थ, ' घरात सर्वांनीं
मानिलेला ' म्हणजे, घरोघर ज्याची सर्व-
जण स्तुति करितात असा.

' युद्धासाठीं झालेला आहे '=' ववक्षे
रणाय.' म्हणजे युद्ध करण्यासच जणुं
झालेला आहे ' ववक्षे ' याचा अक्ष-
रशः अर्थ, ' वाढलेला आहे ' असा
होतो.

ही ऋचा सायणाचार्यांनीं दाखविल्याप्रमाणें वृ-
त्तास असते —

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं
दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः
स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।
ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।
ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।
गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्यै ॥ १२

भाषायाम्.

११. अस्येदु (=अस्यैव) त्वेषसा (बलेन) सिन्धवः (=समुद्रा) रन्त (=स्वे स्वे स्थाने विरमन्ति), यद् (=यथा) सी (=तान् सिन्धून्) वज्रेण पर्ययच्छत् (=परितो नियमितवान्=तेन सिन्धुषु वज्रद्वारा परिवेष्टितेषु सत्सु यथा ते स्वस्वस्थानेषु विरताः स्युस्तथा विरता भवन्ति) । ईशानकृत् (=वृत्रादिवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन्) [स] दाशुषे (=हविर्दत्तवत उपासकाय) दशस्यन् (=फलं प्रयच्छन्) [वर्तते] । तुर्वणि· (=शत्रूणां हिंसिता) [एतादृश इन्द्रः] तुर्वीतये (=एतत्संज्ञाय कस्मैचिदुदके निमग्नाय ऋषये) गाधम् (=अवस्थानयोग्यं धिष्ण्य प्रदेशं) कः (=अकः=अकरोत्) ॥

१२. [हे इन्द्र], तूतुजानः (=क्षिप्रः) कियेधा· (=बलवान्) ईशानः (=प्रभुः) [त्वम्] अस्मा इदु (=अस्मा एव) वृत्राय वज्रं प्र भर (=प्रहर=इमं वृत्रं वज्रेण प्रहर) । अर्णांसि (=वृष्टिजलानि) इष्यन् (=मेघादवगमयन्) [त्वम्] अपां चरध्यै (=उदकानां चरणाय=उदकानि यथा चरन्ति तथा) गोः पर्व न (=गोः पर्वाणीव=गोर्मांसखण्डानिव) [तस्य वृत्रस्य] [पर्वाणि=खण्डान्] तिरश्चा (=तिर्यग्यथा भवति तथा) वि रद (=छिन्धि) ॥

मेघरूपं वृत्रं गामिव छित्वा लौकिकाः पुरुषा गोर्मांसखण्डान् पृथक् छिन्दन्ति तद्वद्वृत्रस्य खण्डाश्छित्वा तस्माद्वृष्टि हृत्वा जलानि प्रवाहय । त्वं हि सिद्धमन्त्रः अतस्तव त्वनुगुणं न ते किमप्यसाध्यमिति भावः ॥

१०. हा इंद्रच आपल्या बळानें शोषक [असुरा]ला [छेदून टाकिता झाला], इंद्रच [आपल्या] वज्रानें वृत्राला छेदून टाकिता झाला. दयावान् [इंद्रच] गाईप्रमाणें कोंडलेल्या उदकांस हवेदांच्या उपासकासाठीं अन्न मिळावें म्हणून मुक्त करिता झाला.

10. He alone, with his might, slew the Demon of drought; Indra [alone] with his thunderbolt slew Vritra. Sympathizing Indra [alone] let down, like confined cows, the waters for the giver of oblations for food.

नसून मांग महार वगैरे जातींच्या चोरांनीं आत गुरें नेऊन तेथें त्याचा आपल्या रीतीप्रमाणें विनियोग केलेला असे

'शोषक असुराला'='शुष्णम्' हा शोषक असुर म्हणजे वृत्र समजावयाचा आहे. यावरून वृत्राचें खरें (म्हणकसिद्ध) स्वरूप दिसून येतें

'अन्न मिळावें म्हणून'='अभि श्रव.' म्हणजे आपली उपासना करणारे जे भक्त त्यांस अन्न मिळावें या उद्देशानें. पाऊस पडल्यावरच धान्य पिकत असतें

या ऋचेंत वृत्तानुसाराने जें दूरस्पर्श कपिञ्जलें घालावयाचें आहे तें चमत्कारिक आहे; तें असें.–

अस्यं इदेवं शवसा शुष्णं
वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।
गा न व्राणा अवनीरमुञ्चत्
अभि श्रवो दावने सचेताः ॥

येथे 'वृत्रम्' याऐवजीं 'वृत्तरम्,' 'व्राणा' याऐवजीं 'व्वराणा' आणि 'श्रवो' याऐवजीं 'श्शरवो' असे वाचावें लागतें याजकडेस लक्ष्य देण्यासारिखें आहे. यावरून असें सिद्ध होतें कीं रकारानें संयुक्त झालेलें जें अक्षर त्यांतील रकाराच्या पूर्वीचें जें व्यंजन तें, वृत्ताला अवश्य असल्यास, स्वतंत्र अक्षर होत असतें, म्हणजे रकार आणि त्यापूर्वीचें जें व्यंजन यांच्यामध्यें एक ह्रस्व किंवा दीर्घ स्वर घालता येतो; जसें 'वृत् + र' यांत त् आणि र यांच्यामध्यें अ घातला; 'व् + राणा' यांतील व् आणि र यांच्यामध्यें अ घालून 'व्वराणा' केलें; आणि श् + रवो यांतील श् आणि र यांच्यामध्यें अ घालून 'शरवो' आणि मग 'श्शरवो' असें केलें आहे. याप्रमाणें दुसरेहि ठिकाणीं वृत्तरचनेचे प्रयोग येतील.

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३॥

अस । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।
युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्य इत् उ (=अस्यैव) तुरस्य (=युद्धाय त्वरमाणस्य=जयशालिन) [इन्द्रस्य] पूर्व्याणि (=पुराणानि) कर्माणि (=वृत्रवधादीनि चरितानि) [हे स्तोः त्वं] प्र ब्रूहि (=प्रशंस)। [स हि] उक्थैः (=स्तोत्रैः) नव्यः (=स्तवनीयो) [भवति]। यद् (=यस्माद्) युधे (=योद्धुं=योधनार्थम्) आयुधानि इष्णान (=वज्रादीन्यस्त्राणि प्रक्षिप्य) ऋघायमाणः (=हिंसन्) [स इन्द्रः] शत्रून् निरिणाति (=नितराम् अभिगच्छति=नाशयति) ॥

अस्मा इदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः
परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।
ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्
तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥

यात 'यशेन' याच्या ऐवजी 'वज्रेण' असें म्हणावें लागतें आणि 'दाशु-षे' आहे तें 'दाशुषे' आणि 'गाध' आहे त्याऐवजी 'गाधं' असें म्हणावें लागतें. या दोहींपैकी [illegible] [illegible]

[illegible]

जो एखादा मनुष्य गाई मारून [illegible] तुकडे तुकडे करितो तसा वृत्राचे [illegible] त्याचे तूं तुकडे तुकडे कर, आणि [illegible] पाडून उदकांचे प्रवाह नदीकडे [illegible] त असें कर. हे तुझ्या [illegible] कारण की तूं बलवान प्रभु आहेस [illegible] तुझ्या मनात वृत्राचा वध करावयाचा [illegible] [illegible]

[illegible]

११. याच्याच बळाच्या योगानें समुद्र [आपआपल्या स्थानीं] राहतात, कीं जणुं [तो] त्यांस [आपल्या] वज्रानें वेढूनच राहतो. ऐश्वर्यवान् [इंद्र] उपासकावर अनुग्रह करणारा [होय]; शत्रुघातक [इंद्र] तुर्वीतीसाठीं [पाण्यांस] उतार करिता झाला.

11. Through His might alone, the seas stand [in their places], as though he surrounded them with his thunderbolt. Supreme [Indra] [is] favourable to the worshipper: victorious [Indra] made a ford for Turviti.

१२. [हे इंद्रा], अति आवेशी [आणि] बळवान् प्रभु [असा जो तूं तो] ह्याच वृत्रावर [आपलें] वज्र मार. [तूं] गाईचे आडवेतिडवे [तुकडे केल्या]प्रमाणें [वृत्राचे] तुकडे कर, आणि वृष्टि पाडून उदकें वाहायाला लाव.

12. [O Indra], strike [thou], the impetuous [and] mighty Lord, [thy] thunderbolt upon this very Vritra; cut [him] down into fragments like a cow, that the showers may fall, that the waters may flow.

---

११. 'मोठमोठाले समुद्र आपआपले ठिकाणीच राहतात, मर्यादा उल्लंघून जात नाहींत, तर जणु काय त्यास इंद्र आपल्या वज्रानेंच वेढून मर्यादेच्या आंत ठेवीत असतो; हा पराक्रम इंद्रच करू शकतो, दुसरा कोणी नाहीं. सर्वांचा प्रभु जो इंद्र तोच उपासकावर कृपा करीत असतो. पराक्रमी इंद्रच तुर्वीतिनांवाच्या उपासकाकरितां पाण्याला उतार पडे असें करिता झाला' असा भावार्थ.

'तुर्वीति.' सू ५४, मं. ६, आणि सू. ३६, मं. १८ पहा. तुर्वीति या नांवाचा उपासक पाण्यांत सांपडला असून उतार नसल्यामुळे बुडून जात असतां इंद्रानें तो बुडूं नये म्हणून तेथें एकाएकीं उतार होई असें केलें अशी प्रसिद्धि असल्यामुळें त्याला उद्देशून चवथ्या चरणाचा अर्थ समजावयाचा आहे. हा आश्चर्यकारक पराक्रम ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. कृष्णप्रभूला गोकुळांत नेत असतां यमुना नदीनें दुभागून मार्ग दिला, आणि जीजस क्रैस्ट समुद्राच्या पाण्यावरून चालले तेव्हां पाणी जमिनीप्रमाणें घट्ट झालें असें प्रसिद्ध आहे. या सर्व कथांचें बीज परमपुरातन वेदांत आहे या संबंधानें पाहिलें असतां सकल धर्मांचें बीज वेद असें म्हटल्यास कांहीं अतिशयोक्ति होते असें वाटत नाहीं.

या ऋचेंतेहि कूतरचना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे, ते असें.—

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च ।
भूम । जनुषः । तुजेते इति ।
उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय ।
नोधाः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. अस्य इदु (=अस्यैव) [इन्द्रस्य] भिया (=भयेन) दृळ्हा गिरयश्चि (=दृढा निश्चला. पर्वता अपि), द्यावाभूमा च (=द्यावापृथिव्यौ च) तुजेते (=कम्पेते), जनुषः (=जना) [अपि] [कम्पन्ते]। [अतः कारणाद्] वेनस्य (=कान्तस्य) [इन्द्रस्य] ओणिं (=रक्षणम्) उपो जोगुवानः (=सूक्तैः पुनःपुनरुपशब्दयन्=उपश्लोकयन्) नोधाः (=एतन्नामक ऋषिः) सद्यः (=क्षिप्रमेव) वीर्याय भुवत् (=वीर्यवानभवत्) ॥

युद्धकुशल आणि शत्रुहननाविषयी योग्य अशी वर्णीत. आमचे अर्वाचीन कवि कोणत्याहि देवाचें वर्णन करूं लागले म्हणजे त्याला निजवितील, उष्मा लागतो म्हणून वारा घालवितील, किंवा पाय दुखतात म्हणून देवीकडून त्याचे पाय रगडवितील, अथवा त्याजकडून आंगाला विभूति लावून अनेक वर्षेपर्यंत तप करवितील. हा जो भेद आम्ही दाखविला तो, प्राचीन आपले आर्य पूर्वज जे आपला देव कसा आहे म्हणून मानीत आणि आम्ही कसा मानितो ते दाखविण्याकरिता सांगितला आहे. व- लागत. देवाचे स्वरूप कवीच्या कल्पने- स्तुते ... चें दोन्ह असून ते तर बदलत नाहीच; ... तेन वृन आमचे विचार मात्र बदलत ... येते.

...र्थः— ‘... दाखविल्याप्रमाणे ऋचा खाली

म्हणावी लागते:—

अस्य इदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि
तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधानि
ऋघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥

यांत ‘कर्माणि’ आहे त्याऐवजीं वृत्तार्थ ‘करमाणि’ असें समजावयाचें; आणि ‘इष्णानः’ आहे त्याऐवजीं ‘इष्वाणः’ असें म्हणावयाचें; त्याजवरून असा नियम निघतो की, ‘र्’ अथवा ‘ष्’ हे ज्यांच्या आरंभी आहेत अशी संयुक्त अक्षरें संहितेत असली तर वृत्तानुरोधानें ‘र्’ बद्दल ‘र’ असें आणि ‘ष्’ बद्दल ‘ष’ असें म्हणावयास चिंता नाहीं; म्हणजे संयुक्त अक्षरानें पहिलें व्यंजन इतकें लांबवून म्हणण्याची चाल पूर्वी असावी की, त्याचें एक स्वतंत्र अक्षर

१३. ह्याचीच [ह्या] पराक्रमी [इंद्राचीं] च पूर्वीचीं चरितें गा. स्तोत्रें गाऊन त्याची स्तुति गाण्यास योग्य [होय]. कारण कीं तो आयुधें टाकून लढून नाश करणारा [होत्साता] शत्रूंचा संहार करीत असतो.

13. Of Him alone sing thou forth the ancient [exploits], the exploits of mighty [Indra]. [He] deserves to be praised with hymns; since throwing missiles for fighting, [he], the destroyer, crushes the enemies.

तरी अशी उपमा देणार नाहीं तर वैदिक ऋषीनें ही उपमा दिली याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, ज्या वस्तु खाऊं नयेत असें आम्ही आता योग्यरीतीनें समजतो आणि ज्याचें नाव घेणें म्हणजे पातक आहे असें मानितो ते पदार्थ पूर्वी ऋषिजन अभक्ष्य समजत नसत, आणि त्याचें नाव घेणें किंवा त्याची उपमा देणें हें पातक आहे असें मानीत नसत. वस्तुत. पाहिलें असता अभक्ष्यभक्ष्याचा विचार करूं लागलो तर वैदिक युगापेक्षा आमचें हें बापडें कलियुग अधिक पुण्यवान आणि अधिक स्तुतिपात्र आहे अशाविषयीं हें तर केवळ द्वापर आहे, पण ऋग्वेदात दुसरे ठिकाणीं बळकट प्रमाणे येत जातील.

'आणि वृष्टि पाडून उदकें वाहायाला लाव '=' इष्यन् अर्णांसि अपां चरध्यै ' अक्षरश अर्थ, ' वृष्टि येईं असे करणारा तूं उदकाच्या वाहण्यासाठीं ' असा आहे, तो स्पष्ट समजावा म्हणून आम्ही किंचित् विस्तरानें भाषांतर केलें आहे.

वृत्रासाठी तिसरा आणि चवथा हे पाद खालीं लिहिल्याप्रमाणे वाचावे:—

गोर्न पर्व वि रदआ तिरश्चा
इष्यन्नर्णांसि अपआं चरध्यै ।

---

१३. ' इंद्र युद्ध करण्यांत अति कुशल होय; तो वज्रादिक आयुधें शत्रूवर टाकून देऊन आपणहि आगावर धावून जातो आणि शत्रूस चिरडून नाहींसें करून टाकितो यामुळें तो स्तोत्रें गाऊन स्तविला जाण्यास पात्र होय. तर असा जो इंद्र, त्याचीच वृत्रवधादिक जी महाकृत्ये तीं तूं गा,' असें ऋषि लोकास अथवा जवळ असलेल्या मित्रास म्हणतो आहे.

या ऋचेंत इंद्रानें स्वरूप कसें वर्णिलें आहे तिकडे आमच्या वाचकांनीं लक्ष्य द्यावें. आमचे आर्य पूर्वज नित्य हातांत गोमुखी घेऊन तप करीत नसत. त्यास युद्ध करण्याची सवई नित्य असे. त्यामुळें ते आपल्या उपास्य देवतेला सुद्धा

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वव्ने । भूरेः । ईशानः ।
प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्व्ये । सुस्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

भाष्यम्.

१५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) [इन्द्राय] एषाम् (=अस्मदुपासकानां जनाना) त्यत् (=तत् प्रसिद्धं) [स्तोत्रम्] अनुदायि (=अकारि) यत् [स्तोत्रं] भूरे (=बहुन. प्राग्जातस्य) एकः (=अद्वितीय) ईशानः (=स्वामी) वव्ने (=यचते =इष्टवान्)। इन्द्रः सूर्ये सौवश्व्ये (=सूर्यसौवश्व्यनामकेन केनचित्सह) पस्पृधानं (=युध्यन्तं) सुष्विं (=सोमानामभिषोतारम्) एतशम् (=एतशनामानं कंचिदुपासकम्) प्रावत् (=प्रकर्षेण संरक्षितवान्) ॥

असामूनि ‘सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये’ इति वाक्यं दुर्बोधतरमनुसायणमेवास्माभिर्बोधितम्। ते हि वदन्ति। “उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका। स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा। स च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे। तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव। तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति।” अत्र यद्यपि सूर्यसौवश्व्ययोः पदयोर्निर्वचनं सायणेन व्याख्यायिकामनुसृत्य कृतं चिन्त्यं भवेत् तदपि सूर्यः सौवश्व्य इति नाम्ना कश्चित्प्रसिद्धपुरुषो न भवेदिति न। केचित् पाश्चात्यपण्डितास्तु सूर्ये तेजस्विनि सौवश्व्ये शोभनानामश्वानां समूहे पस्पृधानं स्पृहां कुर्वन्तं शोभनाश्वरूपस्य धनस्येच्छां कुर्वन्तम् इतीच्छन्तीति भाति ॥

१४. ह्याच्याच भीतीनें अचल पर्वत सुद्धा [आणि] द्युलोक भूलोक [हे] सुद्धा [आणि] [सर्व] प्राणी सुद्धा थरथर कांपतात. प्रियकर इंद्राच्या अभयाची स्तुति करीत करीत नोधा एकाएकीं बळवान् झाला.

14. Through the dread of Him alone even the solid mountains, even heaven and earth [and] men tremble. Praising again and again the support of beloved [Indra] Nodhas instantly became powerful.

होतेल व तेहि आणखी मधून अक्षर होत असे खानदेशात कांही एक वाले- [illegible] लोकांशी प्रसिद्ध आहे. त्यात अस्पार नर्मदा पल्याड बडोदा बडो- दा न [illegible] । नाकि नय सरजाची । इ० असे होत असे आढाग आढव- तात यानहि ' सर्जाची ' याऐवजी ' सरजाची ' असे झाले आहे ऋषि प्राचीन असो अथवा अर्वाचीन असो, द्विज असो किंवा ग्राम्य असो, व्याकरण आणि छंद इत्यादि शास्त्राचे नियम एकच आहेत

१४ 'इंद्राच्या भितीने मोठमोठे प्रचंड असे जे निश्चल पर्वत तेहि कांपतात तेहि कांपतो, आणि पृथिवीहि कांपते, सर्व जन कांपतात म्हणून त्याच्याच भयाने सर्वांचे [illegible] सर्वांचे रक्षण करितो [illegible] आहे तर असा जो प्रियकर इंद्र त्याने केलेल्या संरक्षणाची स्तुति करीत करीत तो नोधा ऋषि तत्काळ बलवान झाला.'

[illegible]

णारे जे लोक असतात, त्यास हा अर्थ समजून संतोषदायक होईल कारण ईश्वरगुणानुवादाच्या योगाने तदनुसरणाची इच्छा उत्पन्न होते; तेणेकरून सद्विचार आणि सदाचार हे निपजतात, आणि सद्विचाराच्या आणि सदाचाराच्या अंगी जी हानि असेल ती दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणी नसेल

[illegible] सुद्धा — ' नृतव ' [illegible] बहुवचन

[illegible]

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ।
॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।
अक्रन् ।
आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः ।
जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

१६. हे हारियोजन (=हर्योरश्वयोर्योजनं युग्मं यस्य रथे स) इन्द्र, गोतमास. (=गोतमाः=गोतमगोत्रोत्पन्ना अस्मद्रूपा उपासका) एव (=एवम्=अनेन प्रकारेण) ते (=त्वदर्थं) सुवृक्ति (=सुवृक्तीनि=सुरचनानि=सुन्दराणि) ब्रह्माणि (=स्तोत्राणि) अक्रन् (=अकृषत), आ एषु (=एषु स्तोतृषु गोतमेषु) विश्वपेशसं (=सर्वरूपं) धियं (=धनं) धाः (=धेहि=स्थापय=अस्मभ्यं गोतमेभ्यो देहि) । —धियावसुः (=धीमान्=प्रज्ञायुक्त) [इन्द्रः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=सत्वर) जगम्यात् (=दिनेदिन आगच्छतु) ॥

१५. असंख्य लोकांचा एकला प्रभु [जो इंद्र] त्याला जें आवडतें तें हें आमचें [स्तोत्र] या इंद्रालाच अर्पण केलें आहे. सोम अर्पण करून उपासना करणारा एतश सूर्यसौवश्व्याशीं युद्ध करीत असतां त्याचें संरक्षण इंद्र करिता झाला.

15. To Him alone this hymn of ours is offered, which he, the single Lord of all, loves. Indra protected the Soma-pressing Etas'a who was fighting with Sûrya Sauvas'vya.

---

१५. 'अनेक लोकाचा एकला प्रभु असा जो इंद्र, त्याला जे आवडते असे हें आमचें स्तोत्र आम्ही इंद्रालाच अर्पण केलें आहे. तर तो आमचे संरक्षण करो संरक्षण करण्याविषयी इंद्राची प्रख्याति आहे. उदाहरणार्थ, एतश नावाचा उपासक सूर्यसौवश्व्य या नावाच्या मनुष्यावरोबर लढत असता त्याला इंद्राने रक्षिलें म्हणून प्रसिद्धि आहेच'. असें तात्पर्य.

'सूर्यसौवश्व्याशी युद्ध करीत असता' ='सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये.' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. पण त्याच्या निर्विवादत्वाविषयी विशेष सांगता येत नाही. 'सूर्याची बरोबरी करणाऱ्या घोड्याची इच्छा करणारा जो त्याला' असाहि अर्थ अक्षरशः होऊं शकेल.

'एतश' हा कोण होता अथवा 'सूर्यसौवश्व्य' कोण होता याविषयीं विशेष म्हणण्यासारिखें काही ठाऊक नाहीं. सू. ५४, मं. ६ पहा.

मूलपुस्तकार्थ ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे आहे असें समजावें.

अस्मा इदु त्यदनु दायि एषाम्
एको यँद्वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं
सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥

१६. या प्रकारेंकरून हे सुवर्णवर्णांचे घोडे जोडिलेल्या रथांत जाणाऱ्या इंद्रा, हे सुंदर मंत्र गोतमांनीं तुजप्रीत्यर्थ केले आहेत. तर तूं आमच्या ठायीं सर्व प्रकारचें धन स्थापित कर.—बुद्धिमान् [इंद्र] प्रतिदिवसीं सकाळीं येत जाओ.

16. Thus, O Indra, that harnessest a pair of golden steeds to thy car the Gotamas have made these well-fashioned hymns for thee. Confer thou upon us wealth of all forms.—May wise [Indra] come early each day in the morning.

---

१६. 'सोन्याचे घोडे रथास जोडून जाणाऱ्या हे इंद्रा, या प्रकारेंकरून आम्ही गोतमानी तुझी स्तुति केली आहे आणि ती सुंदर रीतीने केली आहे तर तूं मान्य करून घे आणि आम्हां उपासकांला सर्व प्रकारचें धन दे' असा अर्थ. हा या सूक्ताचा उपसंहार झाला आणि उपसंहार झाला असे दर्शविण्याकरितां ऋषीनें 'या प्रकारेंकरून' (एव) असें या ऋचेंत पद घातलें आहे; आणि उपसंहारांत कांहीं तरी वरप्रदान मागावयाचें असतें तें यांत मागितलें आहे तें हें कीं, इंद्रानें स्तुति मान्य करून घ्यावी आणि स्तुतिकर्ते जे गोतमकुळांतील ऋषि त्यांजला सर्व प्रकारचें धन द्यावें.

'सुवर्णवर्णांचे' इ० = 'हारियोजन.' इंद्राचे घोडे सुवर्णवर्णाचे आहेत असें सांगितलें आहे.

'गोतमानी' सूक्तकर्ता जो नोधा ऋषि तो गोतमकुळांतील आहे हें लक्षांत ठेविलें म्हणजे 'गोतमानीं' का म्हटलें तें समजेल; कारण कीं सूक्तकर्ता आपल्या कुटुंबांतील सर्व माणसें जवळ घेऊन त्यांजबरोबर इंद्रोपासना करीत आहे आणि त्यांजबरोबर मिळून सूक्त रचून म्हणत आहे असें समजलें पाहिजे.

'बुद्धिमान्' इ०. हा चवथा चरण ध्रुवपदासारखा आहे तो पूर्वी आलाच आहे. याचा संबंध या सूक्ताशीं अथवा या ऋचेशीं विशेष आहे अथवा इष्ट तरी आहे असें नाहीं

संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७	८	उस्राः । इव	उस्राःऽइव
१७	१०	जुषन्त	जुषन्त
४१	४	मन्दू इतिं	मन्दू इतिं
१२६	७	अनुऽक्रामम्	अनुऽक्रामम्
१८९	१२	०वरुणा हुवे	०वरुणा । हुवे
२०९	९	इमहे	ईमहे
२१७	३	अनु । एतवे	अनुऽएतवे
३६५	३	ते	ते
४२३	१	वि सुपर्णौ	वि सुपर्णौ
४२९	१	हिरंरण्य०	हिरण्य०
५३३	७	दुःऽगा	दुःऽगा
५७७	७	विभाऽवसो इतिं	विभावसो इतिं
६१३	८	शंऽभू इतिं	शंभू इतिं
६२९	३	पुरुऽवसू इतिं	पुरुवसू इतिं
६५३	३	महि	महि
६६५	१०	यन्ति । अक्तुऽभिः	यन्ति । अक्तुऽभिः
६७५	२	०यांति	०यांति
७०५	५	मुऽहूतो इतिं	मुहूतो इतिं
७२७	३	इदम्	इदम्
७३७	५	रयोरिति रयः	रयोरिति रयः
७७९	१	नर्य	नर्य
८३१	५	अपः	अपः
८७१	४	अग्रे	अग्रे

भाषायामशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	१५	अनवदनोऽहनी	अवदनोऽहनी
४०५	९	इना०	ईना०
८८१	१५	वृत्रा	वृत्रः

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

VEDÁRTHAYATNA

or

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर.

पुस्तक २. सप्टेंबर सन १८७७. अंक [illegible]

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये ।
हव्या सुश्चन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये ।
हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन ।
यदग्ने यासि दूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन
यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. च (=अपि च) तान् (=पूर्वोक्तान्) देवान् प्रशस्तये (=स्तोत्राय=अस्माभिः कृतं स्तोत्रं श्रोतुं), [तथा] हे सुश्चन्द्र (=सुप्रकाश), हव्या वीतये (=हव्या वीतये=अस्माभिः प्रत्तानि हवींषि सेवितुम्) इह (=अस्माकं यज्ञे) उप आ वह (=सामीप्येन आनय)॥

७. हे अग्ने, यद् (=यदा) [त्वं] दूत्यं यासि (=देवानां दूतत्वं करोषि) [तदा] योः (=रथे गच्छतस्तव) अश्व्यः (=अश्वसंबन्धी) [अथवा] रथ उपब्दिः (=ध्वनिः) कच्चन (=कदापि) न शृण्वे (=न श्रूयते)॥

"शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः" ॥

यज्ञ चांगला असे समजत ते, आर्य जन कोणकोणते पदार्थ खात आणि कोणकोणते पदार्थ देवांस अर्पण करीत ते सर्व समजल्याशिवाय कळण्यास साधने नाहीत.

स्पष्टीकरण.—

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये
दस्मत् कृणोषि अध्वरम् ॥ ४
तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो।
जना आहुः सुबर्हिषम् ॥ ५

४. [हे अग्नी], ज्याच्या घरीं [तूं] दूत होतोस [आणि] [देवांनीं] भक्षावें ह्मणून हवि घेऊन जातोस [आणि] [ज्याचा] यज्ञ सुंदर करितोस;

५. त्यालाच हे अंगिरा, हे शक्तिपुत्रा [अग्नी], सुहव्य [आणि] सुदेव [आणि] सुयज्ञ [असें] जन ह्मणत असतात.

4. [He] in whose house, [O Agni], thou becomest a messenger, carriest the oblation to feast [the Gods] [and] gracest the sacrifice.—

5. Him alone, O Angiras, son of might, the people call the giver of good oblation, the servant of a good God [and] the performer of a good sacrifice.

---

४. ५. चवथा आणि पांचवा या मंत्रांचा अन्वय एकत्र आहे यास्तव त्यांचा विचार एकत्र केला पाहिजे. गोतम ऋषि ह्मणतात, 'हे अग्नी, तू देवाप्रत हवि नेऊन जाण्याकरिता ज्याचा दूत होऊन ज्याच्या घरी प्रादुर्भूत होतोस, आणि यज्ञांत पूजा स्वीकारून ज्याचा यज्ञ तू सुशोभित करितोस (४) त्यालाच लोक 'चांगलें हवि देणारा, 'चांगल्या देवाची उपासना करणारा, आणि 'चांगलें दर्भ आथरून देवाप्रीत्यर्थ यज्ञ करणारा' असें ह्मणतात (५)

'ज्याच्या घरीं दूत होतोस '= 'यस्य दूतो असि क्षये' ह्मणजे ज्याच्या घरचें हवि स्वीकारून घेऊन देवाप्रत नेऊन पोंहचवितोस.

'ज्याचा यज्ञ सुंदर करितोस '= 'दस्मद् कृणोषि अध्वरम्' ह्मणजे ज्या यज्ञांत तूं विराजमान होतोस, ज्या यज्ञांत तू असल्यामुळे शोभा येत असते.

'हे अंगिरा '= 'अंगिरः.' मृ. ३१, मं १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'शक्तिपुत्रा'='सहसो यहो.' मृ. २६, मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

'सुहव्य,' 'सुदेव' आणि 'सुयज्ञ,' या विशेषणांचा विचार करण्यासारिखा आहे. कितीएक मनुष्य देवास चांगलें हवि अर्पण करणारे असत, कितीएक वाईट हवि अर्पीत, कितीएक चांगल्या देवास भजत, कितीएक वाईट देवास भजत, त्याप्रमाणेच कितीएक चांगला यज्ञ करीत, कितीएक वाईट यज्ञ करीत; आणि जे चांगलें हवि अर्पीत, चांगल्या देवास भजत आणि चांगला यज्ञ करीत, त्यांची प्रशंसा होत असे असें यावरून स्पष्ट दिसतें. आता चांगलें हवि कोणतें, चांगला देव कोण, आणि चांगले दर्भ पसरून केलेला यज्ञ तो कोणता, याचा विचार सायणाचार्य करीत नाहीत. पण चांगला देव कोणता असे आपले आर्य पूर्वज समजत याविषयीं संशय नाहींच. मात्र कोणतें हवि चांगलें आणि कोणता

त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः।
प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः। वाजी। अह्रयः। अभि। पूर्वस्मात्। अपरः।
प्र। दाश्वान्। अग्ने। अस्थात् ॥ ८ ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि।
देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत। द्युऽमत्। सुऽवीर्यम्। बृहत्। अग्ने। विवाससि।
देवेभ्यः। देव। दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, यः कोपि वाजी (=योद्धा) पूर्वस्मात् अभि (=अन्ये ...न्यस्मात् योद्धुः) अपरः (=द्वितीयः=निकृष्टः) [सन्नपि] त्वोतः (=त्वया ...तो यदा तदा) अह्रयः (=लज्जारहितः=निर्भयो) [भवति] [अपि च] दा... (=तुभ्यं दत्तहविष्कः) [सन्] प्रास्थात् (=ऐश्वर्यमभिगम्य सर्वेषां उ... तिष्ठति)॥

९. उत (=अपि च) हे देव (=द्योतमान) अग्ने, देवेभ्यो दाशुषे (=देवानां... हविर्दत्तवते यजमानाय) [त्वं] द्युमत् (=कीर्त्यादिना अतिशयेन दीप्तं) सु... (=शोभनवीर्यैरुपेतं) बृहत् (=प्रौढं) [धनं] विवाससि (=प्रापयसि)॥

६. आणि [हे अग्नी], [तूं] । देवांस स्तोत्र [ऐकण्या]-ःरितां [आणि] हे सुप्रकाश अग्नी], हवि भक्षण्याकरितां इकडे ।ऊन ये.

७. हे अग्नी, जेव्हां [तूं] दू-नाचें काम करितोस, [तेव्हां] तूं चालत असतां [तुझ्या] घोड्याचा [आणि] रथाचा ध्वनि कधींहि ऐकूं येत नाहीं.

6. And bring [thou hither those Gods to [hea our] praise, [and] O [Agn of delightful splendor, t enjoy the oblations.

7. No sound of [thy horses [or] of [thy] chari is ever heard, when tho drivest,[and] when, O Agr thou actest the messenge

---

६. यांत अग्नीला ऋषि म्हणतो, 'ज्या देवाचा दूत तू होतांस असे वर मागितलें त्या देवांस इकडे आमच्या यज्ञांत घेऊन यें, म्हणजे ते आम्ही केलेली स्तुति ऐकून घेतील आणि आम्ही अर्पिलेलीं हव्यें भक्षण करितील.'

या ऋचेंत आणि आधुनिक अनुष्टु छंदांत कांहीं अंतर नाहीं. आणि अनुष्टुप् व गायत्री मंत्र जितके आहेत तितक्याविषयीं बहुतकरून असेंच म्हटलें तरी चालेल. त्यांत ह्रस्वदीर्घांचा विशेष फरकार होत नाहीं. ते आधुनिक अनुष्टुप् (या गायत्री)प्रमाणें वाचता येतात

७. यांत ऋषि अग्नीला म्हणतो, देवाचें दूतत्व पतकरून देवाला पृ वर आणण्याला अथवा पृथ्वीवरून त्रि घेऊन जाण्याला द्युलोकाहून पृ वर अथवा पृथ्वीवरून द्युलोकी मं त्वरेनें रथांत बसून जातोस, तेव्हा तु घोड्याचा अथवा रथाचा आवाज कध ऐकू येत नाहीं, कारण तूं फार मं त्वरेनें जात येत असतोस.'

या ऋचेत खालीं दाखविल्याप्र अक्षरें आहेत.—

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य क यदग्ने यासि दूतिअम् ॥

सूक्तम् ७५.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् ।
हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् ।
हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियम् ।
वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अङ्गिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् ।
वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अग्ने], हव्या (=हव्यानि=अस्माभिः प्रत्तानि चरुपुरोडाशादीनि) आसनि (=मुखे) जुह्वानः (=प्रक्षिपन्) [त्वम्] [इदमस्माभिः क्रियमाणं] सप्रथस्तमं (=सर्वतः अतिशयेन पृथु=अतिविस्तीर्णं=सर्वत्र श्रूयमाणं) देवप्सरस्तमं (=अतिशयेन देवानां प्रीणयितृ) वचः (=स्तोत्रं) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. अथ (=पूर्वोक्तप्रकारं स्तोत्रमहं जुषे इति तव प्रतिज्ञाया अनन्तरं) [वयं] हे अङ्गिरस्तम (=अङ्गिरसां वरिष्ठ) वेधस्तम (=अतिशयेन मेधाविन्) अग्ने, ते (=तुभ्यं=त्वत्प्रीत्यर्थं) प्रियं सानसि (=संभजनीयं) ब्रह्म (=स्तोत्र) वोचेम (=गायेम) ॥

सारिखी सूक्ते रचिली ते, युद्ध करण्यास उत्सुक आणि युद्धांत देवानी साहाय्य करावे अशी प्रार्थना करीत असलेले पण संसारात गुंतलेले योद्धे असत.

श्लोकीकरणः–

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि।
देवेभ्यो देव दाशुषे ॥

८. हे अग्नी, [कोणी] योद्धा दुसऱ्यापेक्षां उणा असला [आणि] त्वां त्याचें रक्षण केलें तर [तो] निर्भय [होतो] [आणि] [तुला] हवि अर्पण करून अग्रेसर होतो.

8. Any warrior, [being] behind another who occupies the front, becomes fearless if protected by thee, [and] offering oblations to thee O Agni, stands in the front

९. आणि हे देदीप्यमान अग्नी, देवांकारणें [हवि] अर्पण करणाऱ्या [उपासका]ला [तूं] कीर्तियुक्त, सुसंततियुक्त [आणि] मोठें [असें] वैभव प्राप्त करून देतोस.

9. And to him that sacrifices to the Gods, thou givest, O Agni, a prosperity full of splendor, full of brave progeny, full of greatness.

---

८. या ऋचेत ऋषि म्हणतो कीं, हे अग्नी, जो मनुष्य तुला हवि देतो, म्हणजे तुला भजतो, त्यानंतर युद्धांत प्र- संग आला तरी तू त्याला निर्भय करितोस आणि त्याला सर्वांचा अग्रगण्य करितोस.

'दुसऱ्यापेक्षां उणा असला' = 'अभि पूर्वस्मादपरः' म्हणजे अक्षरशः अर्थ 'पुढें उभा राहणाऱ्याच्या मागें असणारा' असा आहे. सायणाचार्य या ऋचेचा अर्थ करितात तो असा— "हे अग्नी, जो कोणी पुरुष आपल्या अतिशयापासून [illegible] होऊन असला निरुद्ध होतो त्याचें त्वां रक्षण केलें तर त्याने तुला हवि अर्पण केलें असतां त्याला अन्न प्राप्त होतें आणि लवकर प्राप्त होत असतो."

ही ऋचा त्रिष्टुप् छंदांतील आहे –

त्वाऊतो वाजी अह्रय. अभि पूर्वस्मादपरः।
प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥

९. हा सूक्ताचा उपसंहार आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे अग्नी, जो कोणी उपासक देवांची उपासना करून त्यांजप्रीत्यर्थ होम करून हवि अर्पण करितो, त्याला तू कीर्ति, सुसंतति आणि वैभव हीं प्राप्त करून देत असतोस' यावरून अग्नि भक्तांचा कैवारी आहे.

हे सूक्त येथें संपलें. यांत प्रख्यात देवस्थानांची गोष्ट ही आहे कीं नऊ ऋचांपैकीं चार युद्धासंबंधीं आहेत, जसें कोणी म्हणेल कीं हा ऋषि युद्धांत गुंतलेला असून त्याने हें सूक्त रचिलेलें आहे आणि कांहीं अशांनी हें ठरविलें आहे कीं पुरातन ऋषि, म्हणजे आपले आद्य पूर्वजांपैकीं कवि कीं ज्यांनी वेदा-

सूक्त ७५.

ऋषि—रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम. देवता—अग्नि. वृत्त—गायत्री.

१. [हे अग्नी], हव्यें तोंडांत घालीत घालीत [हें] अतिविस्तीर्ण [आणि] देवांस अत्यंत आनंद करणारें [आमचें] स्तोत्र [तूं] सेवन कर.

२. आणि हे अंगिरसांतील उत्तम अंगिरसा, हे परम मेधावी अग्नी, तुज प्रिय [आणि] आवडतें स्तोत्र आम्ही गातों.

Hymn 75.

To *Agni*. By *Gotama*, son of *Rahûgaṇa*. Metre—*Gâyatrî*.

1. [O Agni], putting in [thy] mouth [our] offerings, accept [thou] [this our] widest hymn, most acceptable to the Gods.

2. And we will sing, O best of the Angirases, O most wise Agni, a dear [and] agreeable hymn unto thee.

---

१. हेंहि सूक्त गोतमाचेंच आहे. यांत ऋषि म्हणतो. 'हे अग्नी, आम्ही तुला हव्यें अर्पण करीत आहों आणि तुझें स्तोत्र गात आहों. तर तूं आमचीं हव्यें भक्षण कर, आणि हें जें स्तोत्र आम्ही मोठ्यानें गात आहों आणि जें इतकें प्रेमळ आणि सुंदर आहे कीं तें देवांस परम आनंददायक होणार आहे, तें तूं ग्रहण करून घे'.

'अतिविस्तीर्ण' ='सप्रथस्तमम्'. अतिविस्तीर्ण म्हणजे या ठिकाणीं फार लांब असा अर्थ समजावयाचा नाहीं असें आम्हास वाटतें, तर जें जिकडे तिकडे पसरत आहे, जें जिकडे तिकडे ऐकूं येत आहे तें, असा अर्थ असावा. ऋ. ६. ६८. ९ यांतहि स्तोत्र या अर्थाचा जो 'मन्म' शब्द आहे, त्यालाहि 'सप्रथः' म्हणजे विस्तीर्ण हें विशेषण लाविलें आहे तें पहा. तेथेंहि जिकडे तिकडे ऐकूं येणारें असाच भावार्थ दिसतो. 'अतिविस्तीर्ण' हा केवळ अक्षरशः अर्थ आहे.

२. 'तुम्ही कृपाळ तें स्तोत्र मी सेवन करितों, तुम्ही गा, असें तूं सांगितल्यानंतर तुला आवडतें आणि जें ऐकून तुला आनंद होईल असें स्तोत्र आम्ही तुजप्रीत्यर्थ गातों.'

'अंगिरसांत उत्तम अंगिरस'='अङ्गिरस्तम.' अग्नि आङ्गिरसकुळाचा आदिपुरुष होय असें पूर्वी आलेंच आहे. पूर्वील सूक्ताचा ५वा मंत्र पहा.

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँ ऋतं बृहत्।
अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

यज्ञं । नः । मित्रावरुणा । यज्ञं । देवान् । ऋतम् । बृहत् ।
अग्ने । यक्षि । स्वम् । दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, नः (=अस्मदर्थं) मित्रावरुणौ यज (=हविषा तर्पय), देवान् (=देवान् हविषा पूजय), बृहद् ऋतं [यज] (=यज्ञरूपं महद् सत्यम् अनुति... स्वं दमं (=तव गृहं=यज्ञगृहं) यक्षि (="यज संगच्छस्व")॥

यक्षि स्वं दममित्यत्र त्वय्यन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यत इति साय...

३. हे अग्नी, [ह्या] जनांतुन
। बंधु कोण [आहे] ? [तुज-
साठी] यज्ञ कोण करितो ? [तूं]
ण [आहेस]? [तूं] कोणाचा
आश्रय करितोस ?

3. Who [is] thy brother among the people? Who O Agni, performs a sacrifice [for thee]? Who [art thou]? With whom dost [thou] live?

४. हे अग्नी, [तूं] जनांचा
धु [होस], तूं जनांचा प्रिय
मित्र होस. तुझ्या जीवलग मित्रां-
चा तूं जीवलग मित्र [होस].

4 [But] thou [art] a brother to the people, [thou art], O Agni, a dear friend—a praiseworthy companion of [thy] companions.

३. 'हे अग्नी, या लोकात अनेक लोक तुला हवि अर्पण करितात. त्यातून कोणता मनुष्य आपल्या सख्या बंधूप्रमाणे तुजवर प्रीति करितो ? कोणता मनुष्य तुला आवडे असा यज्ञ करितो ? तुझे स्वरूप कसे आहे ? तू कोणाचे घरी राहत असतोस ?' अग्नीविषयी या सर्व गोष्टींच्या संबंधाने गोतम ऋषीस संशय आणि जिज्ञासा उत्पन्न झाल्यामुळे तो असे प्रश्न करीत आहे. अग्नीची खरी भक्ति आणि त्याजवर खरी प्रीति करणारे या जगात किती आहेत असा भावार्थ

स्पष्टीकरण.—

कस्ते जामिर्जनानाम् अग्ने को दाश्वध्वरः ।
को ह कस्मिन्नसि श्रितः ।

४. 'अग्नीच्या अनेक नामधारी भक्तात अग्नीवर खरोखर प्रीति करणारे आणि त्याला सतत आश्रय देणारे किती असतील ते असोत. त्याविषयी संशय आहे. परंतु अग्नि मात्र सर्व जनांचा बंधु, सर्व जनांचा प्रिय मित्र आणि सर्व उपासक जनांचा जीवलग मित्र होय यात संशय नाही.' यात इतके तात्पर्य आहे की, अग्नीवर लोकांची मनापासून प्रीति असो किंवा नसो, अग्नीची मात्र सर्व लोकांवर प्रीति असते. या अर्थासाठी पूर्वीच्या मंत्राचा आणि या मंत्राचा संबंध एकत्र घेतला पाहिजे.

स्पष्टीकरण.—

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।
सखा सखिभ्य ईड्यः ॥

५. [हे अग्नी], [तूं] आ-हांकारणें मित्र आणि वरुण यांचें यजन कर, [तूं] देवांचें यजन कर, [तूं] मोठें यजन कर. हे अग्नी, [तूं] आपलें घर पूज.

5. Worship for us Mitra and Varuṇa, worship the Gods; perform a great sacrifice. Worship thou thine home, O Agni.

५. यांत ऋषि म्हणतो कीं, 'हे अ-ग्नी, तुज आम्ही प्रदीप्त करून भजत आहों. तर मित्र, वरुण आणि दुसरे जे देव त्यांस घेऊन ये आणि आम्हांकरितां त्यांची पूजा कर. त्यासप्रीत्यर्थ मोठा यज्ञ कर, आणि तुझें जें घर (म्हणजे तुज आम्ही जेथें प्रदीप्त करितों तें स्थळ) त्याला तूं सुशोभित कर.'

'यजन कर'='यज.' यजन म्हणजे यज्ञ अथवा सेवा करणें

'तूं आपलें घर पूज = यक्षि स्व दमम्.' याचा अर्थ सायणाचार्य 'तू आपल्या घरांत येऊन बैस' असा क-रितात, त्यालाच आम्ही अनुसरलों आहों.

मूलसूत्रांत 'स्वं दमम्' असें आहे त्याच्या ठिकाणीं 'सुअं दमम्' असें म्हटलें पाहिजे.

हें सूक्त येथें संपलें. यांत अग्नीवि षयीं ऋषीचें प्रेम आणि नम्रतापूर्ण भक्ति ही स्पष्ट दिसून येतात. या तपोबळाचा अथवा अपौरुष शक्तीच लेश नाहीं. साम्प्रत काळीं सत्या प्रेम मनानें कोणी ईश्वरोपासक प्रार्थना करी त्यासारिखीच प्रार्थना यांत आहे.

२. हे अग्नी, [तूं] ये [आणि] आमचा] होता [होऊन] येथें [ब]स. तूंच आमचा निःशत्रु नायक [हो]. सकलव्यापी द्युलोक आणि [पृ]थिवी तुला रक्षोत. देवांनीं आ[म्हां]वर मोठा प्रसाद करावा ह्मणून [तूं] त्यांचें यजन कर.

2. Come Agni, [and] sit here as our invoker. Uninjured do thou become our leader May all-pervading Heaven and Earth protect thee. Worship the Gods for great kindness.

---

२ या मंत्रांत ऋषि अग्नीला ह्मणतो [क]ी, ' हे अग्नी, देवास कोणत्या रीतीनें आह्वान करावें आणि कोणत्या रीतीनें त्यांची प्रसन्नता संपादावी हे आम्हास अवगत नाहीं; पण देवास कसें बोलवावें आणि कसें आणावें आणि त्यास कसें हवि अर्पण करावें हे तुला ठाऊक आहे यास्तव तू ये आणि येथें आमच्या घरीं [ब]स; आणि आमच्याकडून यज्ञ करीव ह्मणजे देवाची मोठी कृपा आम्हावर होईल तुला कोणतेहि विघ्न येणार नाही, कारण तुला कोणीहि विघ्न करू शकत नसतो आमचा नायक हो. आम्ही तुझ्या मागून मागून चालतों.

यज्ञ करण्याविषयी अग्नि अतिचतुर आहे असं पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं आले आहे आणि पुढील मंत्रांतहि यज्ञांनी तुझ्या कौशल्याप्रत ध्यान पावला आहे ! या शब्दांनी जाणविलेच आहे यास्तव अग्नीन येऊन आपला यज्ञ सिद्ध करावा असें ऋषि मागतो आहे

प्रेत श्मशानांत नेल्यावर जेथें चिता रचावयाची ती भूमि पाणी शिंपून प्रथम शुद्ध करितात, तेव्हा हा मंत्र ह्मणत असतात त्याप्रमाणेच, महयज्ञ ह्मणून जे कर्म अनिष्ट महाव्या शांतीसाठीं करितात त्यांत आणि इतर कर्मांतहि स्थालीपाकाच्या वेळीं ह्मणजे होमांत घालावयाचें अन्न शिजवितानाहि या मंत्राचा उच्चार करितात अन्न शिजवितें वेळीं हे अग्नी, तू ये आणि येथें (या अन्नाखालीं) बैस अशा अर्थाचा मंत्र का लावून दिला हे समजण्यासारिखें आहे; पण प्रेतदहनाच्या वेळीं भूमिशुद्धीकडे याचा विनियोग केला आहे याविषयीं मात्र विचार आहे. मात्र शुद्ध केलेल्या भूमीवर अग्नीची स्थापना करावयाची असते.

या ऋचेंत देवांच्या शरण शिवाय करून दुसरें तीन शब्द कुणाला लागत नाहींत. दीर्घस्वरजन्यत्व करावा ला. ग्लो.—

' निःशत्रु नायक – अदब्ध पुरएतृणाम् ॥ निःशत्रु अर्हस, यास्तव

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपाव
अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा सुदा

। । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम्
शस्तिऽपावा ।

र्थ । आ । वह । सोमऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिथ्यम् ।
चकृम । सुऽदात्रे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, [त्वं] विश्वान् रक्षसः (=सकलान् राक्षसान्) प्र सु ध
कर्षेण दह), यज्ञानां (=यागानां) [च] अभिशस्तिपावा (=हिंसायाः
रक्षिता) भव (=यज्ञानाम् अभिशस्तेर्हिंसा यथा न भवेत्तथा तान् रक्ष
(=अनन्तरं) सोमपतिं (=सोमस्य प्रभुम्=इन्द्रं) हरिभ्याम् (=अ
[सह] आ वह (=आनय) । [वयं हि] सुदात्रे अस्मै (=सुष्ठु दात्रे
मपतये) आतिथ्यं चकृम (=अतिथियोग्य सत्कारं सिद्ध कृतवन्तः स्मः)

एहि अग्ने इह होता निषीद
अदब्धः सु पुरएता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमि
यजा महे सौमनसाय देवान् ।

३. हे अग्नी, तूं सकल राक्षस जाळून टाक [आणि] यज्ञांचा विघ्न निवारणारा हो. नंतर सोमपतीला [त्याच्या] उभय अश्वांसहित इकडे घेऊन ये; त्या उदार दात्याकारणें आम्हीं अतिथिसत्कार सिद्ध केले आहेत.	3. Burn down, O Agni, all demons, and be the protector of sacrifices from injury. Then bring thou hither the Lord of Soma with his pair of tawny horses. We have prepared hospitality for that liberal giver.

३. यांत अग्नीला अशी प्रार्थना आहे कीं, 'त्वांत सर्व राक्षसाला जाळून टाकावें आणि यज्ञाला कोणतेंहि विघ्न न होईं असें करावें आणि सोमपति जो इन्द्र त्याला यज्ञाकडे घेऊन यावें, कारण हा मोठा दाता होय आणि त्याजकरितां आम्हीं आदरसत्कार करण्याकरितां सर्व सिद्धता केली आहे.'

यांत राक्षसाला जाळून टाकावें अशी प्रार्थना आहे ती समजण्याला राक्षस म्हणजे कोण ते सांगितलें पाहिजे. पुराणादिकांत राक्षस म्हणजे कोण ते प्रसिद्ध आहे परंतु ज्याप्रमाणें पौराणिक आणि आधुनिक युगांतील ब्राह्मण, वैश्य इत्यादि; वैदिककालांतील ब्राह्मण, वैश्य इत्यादिकांपासून भिन्न होते तसेंच पौराणिक कथांतील आणि रामायण, महाभारत इत्यादिकांतील रावण, बकासुर, वृक, हिडिंब, हिरण्यकशिपु, कंस इत्यादि प्रसिद्ध राक्षसांहून वैदिककालांतील राक्षस भिन्न आहेत. ऋग्वेदांत राक्षसांविषयीं जसा जसा मजकूर उठेल [illegible] आहेत ते सर्व वाचून पाहतां याविषयीं संशय राहत नाहीं. वैदिक राक्षसांचीं नावें कोठें दिलेलीं नाहींत. अमुकाला राक्षस म्हणावें अथवा अमुक व्यक्ति राक्षस होय असें कोठें सांगितलेलें नाहीं. नांव घेऊन कोणत्याहि राक्षसाविषयीं कांहींच सांगितलेलें नाहीं. राक्षस हे देवांपेक्षा अधिक शक्तिमान् अथवा पराक्रमी आहेत असें सांगितलेलें नाहीं आणि ते पृथिवीचा आणि पृथिवीवरील सकळ प्राण्यांचा उपमर्द करितात असेंहि सांगितलेलें नाहीं. राक्षसाला दहा तोंडें अथवा सहस्र बाहु, अथवा विकाळ दात किंवा भयंकर आकार आहेत असें सांगितलेलें नाहीं. ते अमुक ठिकाणीं राहतात अथवा अमुक ठिकाणीं राज्य करितात असें सांगितलेलें नाहीं. तर त्याविषयीं वेदांत जें सांगितलें आहे तें निराळेंच आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

१. राक्षस हे 'जाळून टाकणारे' होत अशा अर्थाचीं विशेषणें वेदांत त्यास दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ: 'हे सोमा, जाळून टाकणाऱ्या सर्व राक्षसाला परा-

३. हे अग्नी, तूं सकल राक्षसांस जाळून टाक [आणि] यज्ञांचा विघ्न निवारणारा हो. नंतर सोमपतीला [त्याच्या] उभय अश्वांसहित इकडे घेऊन ये; त्या उदार दात्याकारणें आम्ही अतिथिसत्कार सिद्ध केले आहेत.	3. Burn down, O Agni, all demons, and be the protector of sacrifices from injury. Then bring then hither the Lord of Soma with his pair of tawny horses. We have prepared hospitality for that liberal giver.

३. यात अग्नीला अशी प्रार्थना आहे की, 'त्याने सर्व राक्षसांला जाळून टाकावें आणि यज्ञाला कोणतेहि विघ्न न होईं असें करावें. आणि सोमपति जो इंद्र त्याला यज्ञाप्रत घेऊन यावें, कारण इंद्र मोठा दाता होय आणि त्याजकरिता ऋत्विजांनी आदरसत्कार करण्याकरितां सर्व सिद्धता केली आहे.'

यात राक्षसांला मारून टाकावें अशी प्रार्थना आहे ती समजण्याला राक्षस म्हणजे कोण ते सांगितलें पाहिजे पुराणादिकांत राक्षस म्हणजे कोण ते प्रसिद्ध आहे. परंतु ज्याप्रमाणें पौराणिक आणि आधुनिक युगांतील ब्राह्मण, वैश्य इत्यादि; वैदिककाळ्यांतील ब्राह्मण, वैश्य इत्यादिकांपासून भिन्न होते तसेंच पौराणिक कथांतील आणि रामायण, महाभारत इत्यादिकांतील रावण, नरकासुर, कंस, हिडिंब, हिरण्यकशिपु, केशी इत्यादि प्रसिद्ध राक्षसांहून वैदिकयुगांतील राक्षस भिन्न आहेत. ऋग्वेदांत राक्षसांविषयी ज्या ज्या मंत्रांत उल्लेख अथवा उच्चार आले आहेत ते सर्व पाहून पाहतां यांविषयीं संशय राहत नाहीं. वैदिक राक्षसांचीं नावें कोठें दिलेलीं नाहींत. अमुकाला राक्षस म्हणावें अथवा अमुक व्यक्ति राक्षस होय असें कोठें सांगितलेलें नाहीं नांव घेऊन कोणत्याहि राक्षसाविषयीं काहींच सांगितलेलें नाहीं. राक्षस हे देवांपेक्षा अधिक शक्तिमान् अथवा पराक्रमी आहेत असें सांगितलेलें नाहीं आणि ते पृथिवीचा आणि पृथिवीवरील सकळ प्राण्यांचा उपमर्द करितात असेंहि सांगितलेलें नाहीं. राक्षसाला दहा तोंडे अथवा सहस्र बाहु, अथवा विकाळ दात किंवा भयंकर आकार आहेत असें सांगितलेलें नाहीं. ते अमुक ठिकाणीं राहतात अथवा अमुक ठिकाणीं राज्य करितात असें सांगितलेलें नाहीं. तर त्याविषयीं वेदांत जें सांगितलें आहे तें निराळेंच आहे. तें येणेंप्रमाणें –

१. राक्षस हे 'खाऊन टाकणारे' होत अशा अर्थाचीं विशेषणें वेदांत त्यास दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ: 'हे सोमा, खाऊन टाकणाऱ्या सर्व राक्षसांला परा-

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः।
वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम्॥ ४॥

प्रजाऽवता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।
सत्सि । इह । देवैः ।
वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रऽयन्तः । जनि-
वसूनाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], स्वन् आसा (=स्वेन आस्येन) वह्निः (=हविषां वो-
[भवति], अहं प्रजावता वचसा (=प्रजान्वय्कर्मोत्तेजन स्तोत्रेण) आ च
(=त्वा यस्मिन् क्षण आह्वयामि) नि च इह देवैः सत्सि (=तस्मिन् क्षण ए
देवैः सह अस्मिन् देवयजनदेशे निषीद) । [निश्च च] हे यजत्र (=पूज्
[अग्ने], होत्रम् उत पोत्रं (=होत्रा क्रियमाणं कर्म तथा पोत्रा क्रियमाणं कर्म)
(=कामयस्व) [अपि च] हे वसूना जनितः (=धनानाम् उत्पादयितः), [
वसूनां] प्रयन्तः (=? प्रयन्ता दाता) बोधि (=भव) ॥

बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनामित्यत्र बोधि प्रयन्ता जनितर्वसूनामिति पाठः कर्
भायेषितव्यः ॥

असे अनुमान होते. दुसरे उदाहरणः– ' हे इंद्रा, तूं राक्षसांस आणि शत्रूंस मारून टाक, तूं वृत्राच्या दाढा फोडून टाक. हे वृत्रघ्न इंद्रा, तूं आम्हांस उपद्रव करणाऱ्या अमित्राचा क्रोध नाहीसा करून टाक' (वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मन्युम् इन्द्र वृत्रहन् अमित्रस्य अभिदासतः १०. १५२. ३). यांतहि वृत्रादिक जे कल्पनासिद्ध शत्रु त्यांच्याच मालिकेंत राक्षस घातले पाहिजेत असे अनुमान होते. आणखी उदाहरणः– ' हे सोमा, राक्षसासहित रोग नाहीसा होओ' (अप अमीवा भवतु रक्षसा सह

९. ८५. १). आणखीः– 'माता (
म काढानयाचा पाषाण) वाजत
राक्षसांस दूर हाकून देओ. दु
निर्ऋति (=पापाची देवता) अ
दुसरा प्रत्येक भक्षक यांस हाकून दे
(मावा वदन् अप रक्षांसि सेधतु दु
निर्ऋतिं विश्वम् अत्रिणम् १०. ३६
यांतहि दुःस्वप्नें आणि पापरूपी नि
र्ऋति नांवाची देवता त्यांच्या पंक्तींत
क्षसांस बसविल्यामुळें ज्या जातीचे प्र
दुःस्वप्नें आणि पापरूपी देवता हे
त्याच प्रकारचे प्राणी राक्षस हे असा
' सोमपतीला ' =' सोमपतिम् ' (

गूहमाना। वयान् अनन्तान् अव पदीष्ट ७.१०४.१७) 'हे मरुतांनो, ही मनुष्यामध्ये जिकडे तिकडे राहा, आणि राक्षसास धरा आणि त्यास निरन टाका; जे राक्षस पक्षी होऊन रात्रींमध्ये उडतात' (=वि तिष्ठध्वं मरुतः वेक्षु इच्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन। वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभि ७.१०४.१८) १० राक्षसाला जाळून भस्म करावे अथवा मारून टाकावे म्हणून अग्नि, सोम, इंद्र, पर्जन्य, बृहस्पति आणि मरुत् या देवास अनेक ठिकाणी प्रार्थना केली आहे – 'हे अग्नी, तिक्ष्ण तेजाने प्रकाशणारा असा जो तूं तो तूं चारी राक्षसाला नाहीसे करून टाक' (=वि पाजसा पृथुना शोशुचान बाधस्व द्विष रक्षस ३. १५ १) 'हे सोमा राक्षसाचा दुर्गम घरांहि पाडून टाक' (रुजा दृळ्हा चिद् रक्षसः सदांसि ९. ९१ ४) 'हे अग्नी, तू प्रत्येक राक्षसाला जाळून टाक' (रक्षसो दह प्रति १. ७९ ६) 'हे अग्नी, तू आपल्या अनिवारक्या मनाने राक्षसाला मार' (विध्य रक्षस तपिष्ठैः ४. ४ १) 'जो पर्जन्य देव वृक्षाला मारितो, आणि राक्षसाला मारितो' (वि वृक्षान् हन्ति उत हन्ति रक्षसः ५. ८३ २). 'हे इंद्रा, तू आपल्या वज्राने पूर्व दिशेकडून, पश्चिम दिशेकडून [illegible] राक्षसाला मारून [illegible]' (प्राक्तात् अप पश्चात् अधरात् उत्तरात् अभि जहि पर्वतेन ७. १०४. १९–२१). शिवाय ३. ३०. १६, १७ पाहा.

याप्रमाणेच ज्यांत राक्षसांला जाळून टाकण्याविषयी देवास प्रार्थना आहे असे मंत्र अनेक आहेत. परंतु राक्षसांविषयीं कोणतीहि कथा किंवा इतिहास सांगितलेला आढळत नाही. वर जे मंत्र सांगितले त्यावरून राक्षस वाईट आहेत आणि ते नाशकारक आणि उपद्रवकारक आहेत असें होतें. पण त्यांची आकृति कशी असते अथवा ते कसे असतात याविषयी काही सांगितलेले आढळत नाहीं. कितीएक मंत्र वेदात आहेत त्यांचा विचार केला असता राक्षस म्हणजे आम्ही ज्याला भूतें अथवा राहु केतु इत्यादिक नावें देतो तशा प्रकारचे कल्पनासिद्ध कोणी तरी असावे असें सिद्ध होतें.– 'हे ग्रावे (सोम काढण्याचे पाषाण) हो, नाशकारक राक्षसाला मारा, पापाची देवता जी निर्ऋति तिला दूर हाकून द्या आणि दरिद्रावस्थेला जवळ येऊं देऊं नका' (अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् १०. ७६ ४), यात पापरूपी देवीला आणि दरिद्रावस्थारूपी देवीला दूर करण्याविषयीं प्रार्थना आहे, त्यांतच राक्षसाला मारून टाकण्याविषयीहि प्रार्थना आहे. यावरून निर्ऋति आणि दरिद्रावस्था हे ज्या प्रकारचे मानी होत त्याच प्रकारचे कोणी राक्षस असतेत

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन्
एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥५॥२४॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः ।
कविः । सन् ।
एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रया । जुह्वा ।
यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अग्ने,] यथा [स्वयं] कविः सन् (=विद्वान् सन्) कविभिः (=बुद्धि. ऋत्विग्भि.) [पूर्व] विप्रस्य मनुषः (=मेधाविनो मनोः) हविर्भिः (=पुरोडाशादिभिरर्पणीयैर्द्रव्यैः) देवान् अयजः (=इन्द्रादीन् अपूजयः) एव (=तथैव) हे होतः (=देवानामाह्वातः), हे सत्यतर (=अतिशयेन सत्य) अग्ने त्वं अद्य (=अस्मिन् दिने) [अस्मिन् यज्ञे] मन्द्रया जुह्वा (=हर्षयित्र्या हुवाग्नि ज्वालारूपया) [तान्] यजस्व (पूजय) ॥

‘ आवाहन करितांच.’ ‘ करिताच ’ असे जे शीघ्रतार्थक पद घातले आहे त्याचा अर्थ ‘ च–च ’ अशी जीं दोन पदें मूळांत आहेत त्यांजपासून गम्यमान आहे.

‘ होत्यानें केलेली सेवा आणि पोत्यानें केलेली सेवा ’=‘ होत्रम् उत पोत्रम्.’ होता म्हणून जसा यज्ञांत सोळा ऋत्विजांतून एक ऋत्विज् असतो तसा ‘ पोता ’ हाहि एक ऋत्विज् होय. देवांचें आह्वान करणें हें होत्याचें काम आहे.

‘ पोता ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ शुद्ध करणारा ’ असा सायणाचार्य करितात (ऋ. १. ९४. ६ याजवरील भाष्य पहा).

श्लोकीकरणः–

प्रजावता वचसा वह्निरासा
आ च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।
वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र
बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥

दुसरा आणि तिसरा हे चरण ऋ... सदृश दीत आहेत.

[हे अग्नी], [तूं] [आप-
तोंडानें हवि वाहून नेणारा
]. मी संततिदायक स्तो-
नें आवाहन करितांच तूं
देवांसहित येथें बैस. [आ-
होत्यानें केलेली सेवा आणि
पूज्य [अग्नी], पोत्यानें केले-
ली तुला मान्य होओ. हे
संपत्तीच्या पित्या, [तूं संपत्तीचा]
दाता हो.

4. [Thou art, O Agni], the carrier of the oblation with [thy] mouth. So soon as I invoke thee with a hymn that giveth children, sit thou down with the Gods. Accept, O worshipful [Agni], the service of the Hotâ and the service of the Potâ. Be thou, O father of blessings, the giver [of blessings] [unto us].

अर्पण करणें तो विशेषेंकरून इ-
र्पण करीत, म्हणून इंद्रास 'सोमा-
असें नाव पडलें आहे. त्याप्र-
तर देव जरी सोम पीत असत
तोच 'सोमपा' (म्हणजे सोम
असें वेदांत नांव पडलें आहे.

स्पष्टीकरण –

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने
भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा।
अथा वह सोमपतिं हरिभ्याम्
आतिथ्यमस्मै चकृमा सुदाव्ने ॥

हे अग्ने, तू आपल्या तोंडानें
न जाऊन देवाकडेस पोहचवि-
तेस, यास्तव तुला प्रार्थना आहे
तुझें आवाहन करितांच तू येथें
म आणि देवासहि बरोबर आणून
आपल्याजवळ बसांव आणि आ-
होत्यानें आणि पोत्यानें जी तुझी
ची जात आहे ती स्वीकारून घे,
आम्हांस संपत्ति देणारा हो, का-
रण तूं संपत्तीचा पिता आहेस.'
प्रमाणें या ऋचेचा भावार्थ उघड
तरी पहिल्या आणि चवथ्या च-
पदाच्या अन्वयाविषयीं आणि

अर्थाविषयीं थोडी अडचण दिसते. चव-
था चरण अर्थलाभासाठीं बोधि यन्ता
जनितर्वसूनाम् असा असावा असें आम्हा
वरून आम्हीं अर्थ केला आहे 'बोधि'
म्हणजे जो 'हो' असा अर्थ केला आहे
त्याविषयीं ऋ ४ १७. १८; ६. ४१.
४; ७ ३२ ११. २५; आणि ४. २२.
१० इत्यादि मंत्रावरील सायणभाष्यांत
भरपूर प्रमाण आहे

'संततिदायक स्तोत्रानें = प्रजाव-
ता वचसा' या विशेषणाचें येथें प्रयोजन
समजत नाहीं, पण अर्थ असाच आहे
याविषयीं संशय नाहीं.

५. [हे अग्नी], तूं विद्वान् होत्साता विद्वान् ऋत्विजांबरोबर ज्याप्रमाणें मेधावी मनूच्या हवींनीं देवयजन [पूर्वी] करिता झाल्रास त्याप्रमाणेंच, हे होत्या, हे अतिसत्यरूप अग्नी, तूं आज [आमच्या घरीं] आनंदकारक पळीनें [देव]यजन कर.

5. As thou didst, [O Agni], a sage in the company of sages, worship the Gods [before] with the oblations of pious Manus, even so, O invoker Agni, O most truthful one, do thou worship [them] to-day [for us] with [thy] gladdening ladle.

---

५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. यात गोतम ऋषीची प्रार्थना अशी आहे कीं, 'हे अग्नी, तूं पूर्वीच्या काळीं जसा मनुष्याचा जो आदिपुरुष अथवा प्रजापति त्याच्या घरीं, स्वतः विद्वान् होत्साता विद्वान् ऋत्विजांबरोबर देवास हवि अर्पण करून तृप्त करीत होतास, तसाच आज आमच्या घरीं आपल्या पळीनें देवास हवि अर्पण करून तृप्त कर; कारण तूं उत्तम होता आहेस आणि तूं प्रतारणा करणारा नसून केवळ सत्यरूप आहेस.'

'मेधावी मनूच्या हवींनी —' विप्रस्य मनुषो हविर्भिः.' मनु म्हणजे सर्व प्रजाचा मूळ पुरुष, (अथवा एक पुरातन ऋषि?) असा अर्थ आहे. मनु प्रजापति हाच अर्थ येथे उचित आहे (सू. ३१, ऋ. १० यावरील टीप पहा) इतीवरून मानवाच्या घरीं तू जसा प्रसन्न होऊन देवांचे पूजन करीत आला आहेस, तसेंच आम्हांहि आमच्या घरीं देवांचे पूजन कर, असें तात्पर्य.

'आनंदकारक पळीनें.' पळी म्हणजे होमात हवि टाकण्याची जी सुवा म्हणून पळी असते. ती ममतास्पद आहे. आनंदकारक असें म्हणण्याचें कारण असें कीं ती पूर्ण हविर्भागाबरोबर देवास आनंद होतो.

मंत्रपाठ —

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः
देवाँ अयजः कविभिः कविः सन्।
एवा होतः सत्यतर त्वमद्य
अग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥

हा मंत्र [illegible] अथवा [illegible] नाहीं, तर [illegible]

हे अग्नी], तूं विद्वान् होत्सा-
न् ऋत्विजांबरोबर ज्याप्रमा-
वी मनूच्या हवींनीं देवयजन
] करिता झालास त्याप्रमाणें-
होत्या, हे अतिसत्यरूप अग्नी,
ज [आमच्या घरीं] आनं-
क पळीने [देव]यजन कर.

5. As thou didst, [O Agni], a sage in the company of sages, worship the Gods [before] with the oblations of pious Manus, even so, O invoker Agni, O most truthful one, do thou worship [them] to-day [for us] with [thy] gladdening ladle.

हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
ोतम ऋषीची प्रार्थना अशी आहे
हे अग्नी, तू पूर्वीच्या काळी जसा
त्या जो आदिपुरुष अथवा प्रजा-
न्याच्या घरीं, स्वतः विद्वान् होत्सा-
ाद्वान् ऋत्विजांबरोबर देवास हवि
' करून तृप्त करीत होतास, तसाच

स्थ होऊन देवांचें पूजन [illegible]
आहेस, तसेंच आजहि [illegible]
वाचें पूजन कर, असें [illegible].

' आनंदकारक [illegible] ' [illegible]
होमात हवि टाकण्याची [illegible]
न पळी असते, ती [illegible]
आनंदकारक असें [illegible]

सूक्त ७७.

ऋषि–रहूगणाचा पुत्र गोतम. देवता–अग्नि. वृत्त–त्रिष्टुप्.

१. कोणत्या रीतीने आम्हीं अग्नीला भजावें ? ह्या तेजस्वी अग्नीसाठीं देवप्रिय असें कोणतें स्तोत्र गावें ? जो अग्नि मर्त्यामध्यें अमर्त्य [होत्साता] [आणि] सत्यमय [आणि] यज्ञ करण्याच्या कामीं परमकुशल होता [होऊन] देवांप्रीत्यर्थ यजन करितो.

HYMN 77.

To *Agni*. By *Gotama* son of *Rahûgaṇa*. Metre—*Trishṭ*[ubh]

1. How shall we [sacri]fice to Agni? What [God-]loved praise is sung of [this] brilliant one? who, [im]mortal among mo[rtals], truthful and the most [skill]ed invoker, gratifies [the] Gods

१. पूर्वीच्या सूक्ताप्रमाणें या सूक्ताच्या प्रथम मन्त्रांतहि गोतम ऋषि आपलें अज्ञान, अल्पशक्ति आणि उपासनेविषयीं कौशल्यहीनत्व दर्शवून म्हणतो कीं, 'मर्त्य मनुष्यामध्यें अमर्त्य, सत्यमय आणि देवांना हवि अर्पण करून प्रसन्न करण्याविषयीं परमकुशल असा जो अग्नि, त्याला मान्य होईल अशी आम्ही अज्ञानी मनुष्यांनीं कोणती उपासना करावी. आणि देवास जें आवडेल असें कोणतें स्तोत्र गावें ? तर याविषयीं आम्ही अज्ञानी आहों. यास्तव हे अग्नी, आम्ही वेदोक्तरीतीनें जी तुझी उपासना करीत आहों ती तूं मान्य करून घे

'भजावें' = 'दाशेम' अक्षरशः अर्थ '[हवि] अर्पण करावें' पुरातन काळीं देवास भजण्याची मुख्य रीत म्हणजे हवि [illegible]

उपासना करणें ही होती. त्यामुळे [दा]शेम' याचा पर्यवसानी अर्थ '[भजावें]' इतकाच होतो. देवास बळी देऊ[न उपासना] करणें हा प्रचार आपल्या आर्यपू[र्वजांतच] होता असें नाहीं; पुरातन यहुदी [लोक] आणि आर्य लोकांचे अवांतर भे[द] जे ग्रीक आणि रोमन आणि प[ारशी] लोक त्यांमध्येंहि तीन चाल अ[से].

'देवांप्रीत्यर्थ यजन करितो' = '[यज]ाति देवान्' अग्नि हा उत्तम हो[त]ा म्हणजे देवांचा धावा करून त्या[ंस य]ज्ञस्थळीं घेऊन येण्याच्या कामीं पर[म कुशल] आहे असें जो वेदांत सर्वत्र [वर्णिलें] आहे, तिला अनुसरून उत्तरार्ध [अर्थ] केला पाहिजे. सर्व देवांप्रीत्यर्थ अ[ग्नी]च मुख्य हवि घालीत असतो आ[णि अ]नेक देवांच्या नावानें अनेक [illegible]

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊम् इति ।
नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा ।
यजाति ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यः [अग्निः] अध्वरेषु (=यज्ञेषु) शंतमः (=अतिशयेन सुखकरः) ऋतावान् (=सत्यवान्) होता (=देवानाम् आह्वाता) [भवति], [हे ऋत्विजः] तम् उ (=तमेव) [अग्नि] नमोभिः (=स्तोत्ररूपैर्नमस्कृतिभिः=स्तोत्ररूपैरिन्नैः) आ कृणुध्वम् (=अभिमुखीकुरुत=अस्मान्प्रति यथागच्छेत्तथा कुरुत), यत् अग्निः (=अग्निर्हि) मर्ताय (=मरणधर्मणे मनुष्याय) देवान् वेः (=आनयति) सः [तान्] बोधाति (=बोधेत्=जानीयात्) मनसा (=भजनपूर्णमनसा) [च] यजाति (=यजेत्) ॥

अग्निर्देवान् मर्त्यहिताय आनयति को देवश्च कीदृशो भवतीति जानाति तं ... भक्तिभावेन पूजयति स हि देवानाम् अतिसुखकरः सत्यश्च आह्वाता वर्तते । अस्मात् कारणात् अग्नि स्तोत्रैरानयतेति भावः ॥

ज्यो कारणें सर्व देवांस अग्नि बोलावून आणितो आणि त्यानंतरून हवि स्वीकारि- तो असें म्हणणें स्वाभाविक आहे.

ओवीरूपः—

कथा दोहिरें ऑंवीचें ओवी
देवेंनुसा उत्सवीं भाविन हें ।
यो यज्ञीं अमृत. ऋतवान
होता दक्षि. नमोभि देवा ।

२. [हे मित्र हो], जो [अग्नि] यज्ञांमध्यें अत्यंत सुखकारक [आणि] सत्यवान् होता [होय] त्याच [अग्नी]ला नमस्कारांनीं [तुम्ही] येथें आणा. कारण कीं अग्नि मर्त्य मनुष्यांसाठीं देवांला घेऊन येईल [आणि] तो [त्यांस] जाणील आणि मनापासून भजेल.

2. He who is a truthful [and] most delightful invoker in sacrifices, bring him, [ye friends], with adorations, that he—Agni—may bring the Gods for the benefit of the mortal, that he *may* know [them] and worship them with [his] heart.

२. 'अग्नि यज्ञात सत्यवान् म्हणजे देव आले, हवि खाऊन तृप्त झाले असें उगीच सांगून यजमानाची प्रतारणा न करणारा, आणि देवाला अतिसुखकारक असा होता होय आणि तो आला तर देवास आपल्याबरोबर घेऊन येईल आणि कोण देव आला, कोण नाहीं आला, कोण येईल, कोण येण्यास काय करावें असें तो जाणील. आणि त्याचें पूजन करील. यास्तव अग्नीला स्तोत्र अर्पण करून बोलावून आणा' असें ऋषि आपल्या मित्रास म्हणतो आहे

वरीचा भावार्थ असा आहे कीं, देवाचें यजन करण्यास कोणातरी मानवी ऋत्विजास लाविलें तर मंत्र म्हणून किंवा हवि अर्पण करून देव न येताहि देव आले आणि अर्पण केलेले हवि खाऊन गेले असें उगीच सांगून प्रतारणा करील आणि खोटें बोलेल; पण अग्नि तसें करणार नाहीं, तो खरेंच बोलेल आणि देवास खरोखर घेऊन येईल; कारण त्यानें देवास बोलाविलें म्हणजे त्याची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून देवास आनंद होतो आणि ते येतात, यास्तव अग्नीला तुम्ही आळवून येथें आणा.

श्लोकीकरण.—

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा
होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्
स चा बोधाति मनसा यजाति ॥

यात तिसऱ्या चरणात 'अग्नि' आहे त्या ठिकाणीं 'अग्निनि' आणि 'मर्ताय' आहे तेथें 'मरताय' असें वाचावें लागतें त्याकडेस लक्ष्य द्यावें. अशीं उदाहरणें पूर्वीं आलींच आहेत.

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥
सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् ।
अद्भुतस्य । रथीः ।
तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् ।
आरीः ॥ ३ ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।
तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥
सः । नः । नृणाम् । नृऽतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् ।
तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयन्त ।
मन्म ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. स हि क्रतुः (=कर्मणा पराक्रमाणां कर्ता) [भवति], स मर्यः (=शत्रूणा मारयिता=शूरः), स साधुः (=साधयिता=विजयी) [भवति] । [स] मित्रो न (=मित्र इव), अद्भुतस्य रथीः (=अभूतस्य=अदृष्टस्य धनस्य नेता नायको) भूत् (=भवति) । त दस्म (=शत्रूणाम् उपक्षपयितारम्) [अग्नि] देवयन्तीः (=देवयन्त्यः=देवान् आत्मन इच्छन्त्यः=देवभजका) आरीविंश. (=आर्याः प्रजाः=आर्यजनाः) मेधेषु (=यज्ञेषु) प्रथमम् उप ब्रुवते (=सर्वेषा देवानामग्रे स्तुवन्ति) ॥

४. सः [अग्नि.] नृणा नृतमः (=नेतृणां नेतृतमः शौर्योपेतेषु शौर्योपेतो) रिशादाः (=शत्रूणां भक्षयिता) [भवति] । अग्निः नः (=अस्माकं) गिरः (=स्तुतीः) अवसा धीतिं (=हविर्लक्षणेनान्नेन सह यत् कर्म तत्) [च] वेतु (=कामयतु) । ये च मघवानः (=यजमानाः) शविष्ठाः (=अतिशयेन बलिनः) [सन्तः] वाजप्रसूताः (=दत्तहविष्का) [भूत्वा] तना (=नित्यं) मन्म (=अस्मानि स्तोत्राणि) इषयन्त (=एषयन्ति=अग्नि प्रति गमयन्ति) [तेषां गिरः अवसा धीतिं च वेतु] ॥

२. [हे मित्र हो], जो [अग्नि] यज्ञांमध्यें अत्यंत सुखकारक [आणि] सत्यवान् होता [होय] त्याच [अग्नी]ला नमस्कारांनीं [तुम्ही] येथें आणा. कारण कीं अग्नि मर्त्य मनुष्यांसाठीं देवांला घेऊन येईल [आणि] तो [त्यांस] जाणील आणि मनापासून भजेल.

2. He who is a truthful [and] most delightful invoker in sacrifices, bring him, [ye friends], with adorations, that he—Agni—may bring the Gods for the benefit of the mortal, that he may know [them] and worship them with [his] heart.

---

२. 'अग्नि यज्ञांत सत्यवान् म्हणजे देव आले, हवि खाऊन तृप्त झाले असे उगीच सांगून यजमानाची प्रतारणा न करणारा, आणि देवाला अतिसुखकारक असा होता होय आणि तो आला तर देवास आपल्याबरोबर घेऊन येईल आणि कोण देव आला, कोण नाहीं आला, कोण येईल, कोण येण्यास काय करावें असें तो जाणील, आणि त्याचें पूजन करील. यास्तव अग्नीला स्तोत्रें अर्पण करून बोलावून आणा', असें ऋषि आपल्या मित्रास म्हणतो आहे

कवीचा भावार्थ असा आहे कीं, देवाचें यजन करण्यास कोणातरी मानवी ऋत्विजास लाविलें तर मंत्र म्हणून किंवा हवि अर्पण करून देव न येताहि देव आले आणि अर्पण केलेले हवि खाऊन गेले असें उगीच सांगून प्रतारणा करील आणि खोटें बोलेल; पण अग्नि तसें करणार नाहीं, तो खरेंच बोलेल आणि देवास खरोखर घेऊन येईल; कारण त्यानें देवास बोलाविलें म्हणजे त्याची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून देवास आनंद होतो आणि ते येतात, यास्तव अग्नीला तुम्ही आळवून येथें आणा.

श्लोकीकरण –

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा
होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।
अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्
स चा बोधाति मनसा यजाति ॥

यात तिसऱ्या चरणांत 'अग्नि' आहे त्या ठिकाणीं 'अग्नि' आणि 'मर्ताय' आहे तेथें 'मरताय' असें वाचावें लागतें त्याशिवाय लक्ष्य यावें. अशीं उदाहरणें पूर्वीं आलीच आहेत.

३. कारण की तो महा पराक्र-[होय], तो शूर [होय], विजयी [होय], [तो] मित्राप्रमाणें अद्भुत [संपत्ति] मिळवून देणारा होय. देवोपासक आर्य लोक त्या महापराक्रमकारी [अग्नी]-लाच यज्ञांमध्यें प्रथम हाक मारितात.

४. तो शूरांमध्यें उत्तम शूर [आणि] शत्रूला खाऊन टाकणारा [होय]. अग्नि आमचीं स्तोत्रें, हविरन्न आणि उपासना हीं प्रीतीनें मान्य करून घेओ. आणि जे अत्यंत बलवान् [आणि] श्रीमान् उपासक हवि अर्पण करून नित्य स्तोत्र ह्मणतात [त्यांचीहि स्तोत्रें, हविरन्न, आणि उपासना हीं प्रीतीनें मान्य करून घेओ.]

3. For he [is] a hero, he [is] a warrior, he an achiever, [he] is like a friend the leader of unkown [wealth]. Him the God-worshipping Âryan people first address in sacrificies—him, the doer of wonderful deeds.

4 He [is] the bravest of the brave, [and] destroyer of the enemies—may Agni love [our] praises [and our] service with the oblation; and [love the praises and the service with the oblation of those] who, rich [and] most mighty, offer food [and] ever send forth hymns.

---

३ पूर्वील मंत्रात अग्नीला भजून आपण असें मागितलें, त्याचे कारण सांगतोः—' कारण कीं, अग्नि हा महा पराक्रमी, शूर, आणि विजयी आहे, आणि एकाद्या मित्राप्रमाणे पाहिजे तो पदार्थ मिळवून देणारा होय. आणि देवाच्या भजनात तत्पर असे जे आर्य लोक ते पराक्रमकारी अग्नीलाच यज्ञात प्रथम हाक मारितात. ह्मणजे स्तवितात.'

' देवोपासक आर्यजन '=' देवयन्तीः आरीः विशः' सू. ५१, मं ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

' महा पराक्रमकारी '=' दस्मम्.' सू ४२, मं.१०आणि त्याजवरील टीप पहा.

थोरीकरणः—

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुः
मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः
विश. उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥

४. या मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति ।
द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥
तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥
तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे ।
द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥
तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।
द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. तमु त्वा (=तादृशं त्वामेव) रायस्कामः (=धनकामो) गोतमः (=अस्य सूक्तस्य कर्ता) गिरा (=स्तुत्या) दुवस्यति (=परिचरति), द्युम्नैः (=स्तोत्रैः) अभि प्र णोनुमः (=पुनः पुनः स्तुमः) ॥

३. तमु त्वा (=पूर्वोक्तं त्वामेव) वाजसातमं (=धनानाम् अतिशयेन दातारम्) [अग्निम्] अङ्गिरस्वत् (=अङ्गिरसो यथा) हवामहे (=आह्वयामः), द्युम्नैः (=कीर्तिः) अभि प्र णोनुमः (=पुनः पुनः स्तुमः) ॥

गोतम' असे म्हटले आहे. पुरातनकाळीं आपले आर्य पूर्वज कुटुंबातील सगळी मनुष्यें घेऊन उपास देवाची सेवा करीत असत याविषयीं पूर्वी पुष्कळ सांगितले आहे. परंतु येथे सायणाचार्य, सूक्ताचा द्रष्टा जो मी गोतम ऋषि तो, इतका अर्थ समजावयाचा आहे असें जाणवितात.

५. या प्रकारेंकरून सत्यवान् आणि सर्वज्ञ अग्नि गौतमकुळांत जन्मलेल्या कवींनीं स्तविला आहे. ह्यांच्या घरीं तो वैभव वाढवो, तो संपत्ति समृद्ध करो. तो महाविद्वान् अग्नि त्यांच्या घरीं तृप्ति होईपर्यंत पुष्टिकारक हविरन्नामृत पावतो.

5. Thus is Agni, the truthful and the knower of all things, praised by poets descended of Gotama. May he enrich their prosperity, may he enrich their affluence. That wise [Agni] receives nourishing food [with them] to his satisfaction

वरील सायणभाष्य पहा.

धोकीकरण.—

स नो नृणां नृतमो रिशादा

अग्निर्गिरो ऽवसा वेतु धीतिम् ।
तना च ये मघवानः शविष्ठ
वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥

५. 'हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे; आणि हें जे सूक्त ऋषीनें केलें त्याला अनुलक्षून तो म्हणतो कीं, 'या प्रकारेंकरून आम्ही गोतमकुळांतील मनुष्यांनी ही अग्नीची स्तुति केली आहे तर अग्नि आमचें वैभव वाढवो. तो विद्वान् आहे आणि त्याची तृप्ति होईपर्यंत आम्ही त्याला हवि अर्पण करीत असतो.'

धोकीकरण—

एवं अग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा
विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।
स एषु द्युम्नं पीपयत् स वाजं
स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥

सूक्त ७८.

ऋषि—रहूगणाचा पुत्र गोतम. देवता—अग्नि. वृत्त—गायत्री.

१. हे सर्वज्ञ [अग्नी], हे सर्वसाक्षी [अग्नी], आम्ही गोतम तुला स्तोत्रानें [पुनः पुनः स्तवितों], मन्त्रांनीं पुनः पुनः स्तवितों.

Hymn 78.

To Agni. By Gotama, son of Rahûgana. Metre—Gâyatrî.

1. To thee, O [Agni] that knowest all, O omniscient one, we approach and praise with our song, we praise with [our] hymns

१. हेंहि सूक्त गोतमऋषींचेंच आहे. यांतील पहिल्या मंत्रांत अग्निविषयीं स्तुति असून ती गोतम आणि त्याचे बांधव यांनीं केली आहे यांत कारणामुळे 'आम्ही

तमु॑ त्वा वृत्रहन्त॑मं॒ यो दस्यूँ॑रवधू॒नुषे॑ ।
द्यु॒म्नैर॒भि प्र णो॑नुमः ॥ ४ ॥
तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मम् । यः । दस्यू॑न् । अ॒व॒ऽधू॒नु॒षे ।
द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥ ४ ॥
अवो॑चाम॒ रहू॑गणा अ॒ग्नये॒ मधु॑म॒द्वचः॑ ।
द्यु॒म्नैर॒भि प्र णो॑नुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥
अवो॑चाम । रहू॑गणाः । अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः॑ ।
द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥ ५ ॥ २६ ॥

भाषायाम्

४. [हे अग्ने], यस् [त्वं] दस्यून् (=उपक्षपयितॄन्=अनार्यादीन् जनान्) अवधूनुषे (=स्वस्थानात् प्रच्यावयसि=विनाशयसि) तमु (=तमेव) वृत्रहन्तमं (=श-त्रूणाम् अतिशयेन हन्तारं) त्वा (=त्वां) द्युम्नैः (=स्तोत्रैः) अभि प्र णोनुम: (=पुनः पुनः स्तुमः) ॥

५. [एवं वयं] रहूगणाः (=रहूगणस्य पुत्राः) मधुमत् वचः (=माधुर्योपेतं स्तोत्रम्) अवोचाम (=प्रावादिष्म) । [अग्नि] द्युम्नैः (=स्तोत्रैः) अभि प्र णोनुमः (=पुनः पुनः स्तुमः) ॥

. त्या तुला [अग्नी]लाच ध- गोतम स्तोत्रानें पूजितो; ही] मंत्रांनीं पुन:पुन: स्तवितों.

. त्याच तुला परम धनद ी]ला [आम्ही] अंगिरसांप्र- बोलावितों; [आम्ही] मंत्रां- : पुन: स्तवितों.

2. Thee, therefore, Gotama, desirous of wealth, worships with praise,—we praise with [our] hymns.

3. Thee, therefore, the best giver of wealth we invoke like the Angirases: we praise with [our] hymns.

'त्या तुला'='तमु त्वा.' म्हणजे प- ंत्रात सर्वज्ञ आणि सर्वसाक्षी असे म्हटले आहे त्याच अग्नीला स्त- असे तात्पर्य. या मंत्राच्या पहिल्या गोतम स्तवितो असे एकवचन पुढच्या भागांत आम्ही स्तवितो नेकवचन आहे. मंत्रकर्ता ऋषि त्या बांधवांसहित अग्नीची उपा- रीत आहे. यास्तव एकदा ए- आणि पुन. अनेकवचन घातलें

ंनीं पुन. पुन. स्तवितों'=द्युम्नैर- नुमः' हे पालवपद आहे आणि मंत्राच्या शेवटी हे पुनः संग्रयन ल.

३. 'अङ्गिरसांप्रमाणें बोलावितों'='अ- ङ्गिरस्वत् हवामहे.' म्हणजे अङ्गिरस् म्ह- णून जे महापुरातन प्रसिद्ध देवभक्त होऊन गेले ते जसे अग्नीची स्तुति करून त्याला आपल्या घरीं यज्ञास बोलावीत असत तसे आम्ही बोलावितों सू.३१, मं.१७; सू. ४५, मं. ३ आणि सू. ६२, मं. १ आणि त्यांवरील टिपा पाहा. अङ्गिर- स हे अग्नीचे प्रख्यात भक्त असत आणि ही त्यांची अग्निभक्तीविषयीं जी प्रख्या- ति ती अतिप्राचीन काळापासून अस- ल्यामुळें अङ्गिरसांप्रमाणें आम्ही तुला बोलावितों (म्हणजे तुझा धावा करून तुला स्तवितों आणि भजतों) असें ऋषि म्हणतो.

सूक्तम् ७९.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । आद्यतृचस्य त्रिष्टुप् । [illegible] छन्दः ।

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।
शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।
शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् ।
शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हिरण्यकेशः (=सुवर्णसदृशज्वालायुक्तः) [अग्नी] रजसो विसारे (=अन्तरिक्षस्थमेघजलस्य विसरणे पतने निमित्ते सति) अहिः (=सर्परूप.=सर्पवत् शीघ्रधाविष्ठो) धुनिः (=मेघानां कम्पयिता) वात इव ध्रजीमान् (=वायुरिव शीघ्रगतिमान्) [च] [भवति]। [स च] यशस्वतीः (=यशस्वत्यः=अन्नादिसंयुक्ता) अपस्युवः (=उदयकाले वस्तुमात्रप्राणप्रेरणादिकर्मकुशलाः) सत्याः (=नित्यतारूपसत्ययुक्ता) उषसो न (=उषस इव=एतादृशो दिने दिन आगच्छन्ती या उषा सेव) शुचिभ्राजाः (=शुद्धतेजस्क.) नवेदाः (=ज्ञाता) [अपि च यशस्वान् तथा अपस्युः सत्यश्च भवति] ॥

एषा दुर्बोधा कथं कथमपि व्याख्यायते ॥ केचिद् ग्रास्मानादयः पण्डिता उषसो नवेदाः इति संबध्नन्ति उषसोभिन्न इति च भाष्यमिच्छन्ति । तत्तु आधारमापेक्षमिति द्रष्टव्यम् ॥

२. [हे अग्ने], ते सुपर्णाः (=तव वाजिनः) एवैः आ अमिनन्त (=आग-

४. जो तूं दस्यूंला विध्वंसून टाकितोस त्याच तुला अतिपराक्रमी अग्नीला [आम्ही] मंत्रांनीं पुनः पुनः स्तवितों.

4. Thee, who vanquishest the Dasyus, that very Agni, the best among destroyers of the enemy, we praise with [our] hymns.

५. आम्हीं रहूगणांनीं अग्नीप्रीत्यर्थ हें मधुर स्तोत्र गाइलें आहे. [आम्ही] मंत्रांनीं पुनः पुनः स्तवितों.

5. Thus have we the Rahûganas sung [this] sweet hymn in honor of Agni. We praise with [our] hymns.

---

४. 'दस्यूंला'='दस्यून्.' हे दस्यु म्हणजे आर्य लोकांस धर्माच्या संबन्धानें इत्यादि उपद्रव करणारे जे कोळी, खोड यादि आपल्या देशात प्रथम वस्ति करून राहिले होते ते लोक. सू. ५३, म. ४, सू. ५१, मं. ८ हे मंत्र आणि त्याजवरील आमची टिका पाहावी

'अतिपराक्रमी'='दस्युहन्तमं.' अक्षरशः अर्थ अनार्य लोक इत्यादि जे शत्रु त्यास मारून टाकण्याविषयीं अतिकुशल असा आहे.

५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे आणि यांत ऋषि म्हणतो, या प्रकारेकरून आम्ही रहूगणाच्या वंशजानी हें मधुर स्तोत्र म्हटले आहे, आणि पुनः पुनः अग्नीची स्तुति केली आहे.

यदीमृतस्य पर्यसा पियांनो नर्यन्नृतस्यं पृथिभी रजिष्ठैः ।
अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३

यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नर्यन् । ऋतस्यं । पृथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

च्छन्ति आगच्छन्तश्च स्वगमनैर्मेघान् हिंसन्ति) [तदा] कृष्णो वृषभः (=कृष्ण-वर्णो मेघो) नोनाव (=भृशं शब्दं करोति) । यदि (=यदा) इदं [भवति] [तदा] [वैद्युतीभिः] शिवाभिः (=सुखकारिणीभिः) स्मयमानाभिर्न (=हसन्तीभिरिव=हास्यमुखवद्दृश्यमानाभिः) [अद्भिः सह] आ अगात् (=आगच्छति) । [तदा] मिहः पतन्ति (=वृष्टयः पृथिव्यां पतन्ति) अभ्रा स्तनयन्ति (=अभ्राणि इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति) ॥

भाषायाम्.

3. यत् (=यदा) ईम् (=अयम्) [अग्निः] ऋतस्य पयसा (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य रसेन=सोमेन) पियानः (=पुष्टः) [सन्], ऋतस्य रजिष्ठैः पथिभिः (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य अतिशयेन ऋजुभिर्मार्गैः=यज्ञरूपैर्ऋजुतमैर्मार्गैः) नयन् (=नेता=जगतो नायकः=जगतो यज्ञकर्मसु प्रवर्तको) [भवति], [तदा] अर्यमा, मित्रः, वरुणः, परिज्मा (=परितो गन्ता मरुद्गणश्च) [इत्येते] उपरस्य योनौ (=मेघस्य स्थाने=अन्तरिक्षे) त्वचं पृञ्चन्ति (=मेघं पूरयन्ति=मेघं जलसंपूर्णं कृत्वा तस्मात् जलं निर्गमयन्ति) ॥

त्वचं पृञ्चन्ति उपरस्य योनाविति दुर्बोधं सायणेनैव व्याख्यातम् । उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृञ्चन्ति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं शरीरविवरेण संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति यावदिति ॥

यदा मनुष्या अग्निं होतारं कृत्वा यज्ञरूपैः साधनैर्देवानुपासते तदा अर्यमादयो देवा मेघाज्जलं वर्षयन्तीति भावार्थोऽस्य मन्त्रस्येति द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिदिनीं उगवणारी उषा जशी स्वच्छ, तेजस्वी, सर्वदर्शी, वैभवयुक्त, वेळच्या-वेळेवर उगवून सर्व प्राण्यांस प्रागत्भ्य घालीत असते आणि सत्यरूप अस-

ते म्हणजे कधींहि कोणास नियम न करितां उगवते, तसा अग्नि होय.' मेघापासून उदकवृष्टि करणें हा जो ईश्वराचा मोठा पराक्रम त्याच्या संबंधानें अग्नि

सूक्त ७९.

ऋषि–गोतम (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता– अग्नि. वृत्त–१,२ आणि ३ या ऋचांचे त्रिष्टुभ्; ४,५ आणि ६ यांचें उष्णिक्; आणि ७,८,९,१०,११ आणि १२ यांचे गायत्री.

१. सुवर्णमय ज्याचे केश [तो अग्नि] उदकवृष्टि करावयाची असली म्हणजे केवळ सर्पस्वरूप, अत्यावेशी [आणि] वायूप्रमाणें गतिमान् [होतो]. [तो] उषांप्रमाणें शुद्धतेजस्क, ज्ञानी, वैभवयुक्त, चपल [आणि] सत्य [होय].

२. [हे अग्नी], तुझे घोडे [आपल्या] गमनांनीं सर्वत्र संहार करीत येतात, [आणि] काळा वृषभ ओरडूं लागतो.–असें जेव्हां [होतें तेव्हां] [वैद्युत अग्नि] कल्याणकारक [आणि] हास्यमुख दिसणाऱ्या [आपो देवीं]-सहित येत असतो: वृष्टि पडत असतात, अभ्रें गर्जना करीत असतात.

HYMN 79.

To *Agni*. By *Gotama* (author of the previous hymn) Metre 1–3 *Trishṭubh*; 4–6 *Ushṇih* and 7–12 *Gâyatri*.

1. [Agni] of the golden hairs [is], when the waters fall, [like] a snake, [is] a shaker [of the clouds] [and] impetuous like the wind. Like the daily Ushas [he is] pure in his brightness, endowed with knowledge, glorious, full of energy, [and] truthful.

2. Down come thy steeds, [O Agni], destroying [all] as they come : the black bull lows.—When thus [happens] [celestial Agni] comes with the healing [Waters] [that come] as though smiling : the showers fall, the clouds roar.

१. ही ऋचा फारच कठिण आहे आम्ही केलेल्या अर्थाचे तात्पर्य असें आहे कीं, 'आकाशातून मेघवृष्टि करावयाची असली म्हणजे अग्नि हिरण्यकेश म्हणजे सोन्याप्रमाणें ज्याचे केश झळकतात असा होतो, आणि त्याच्या आगी सर्पाप्रमाणें आवेश आणि वायूप्रमाणें चपळ शक्ति आणि वेग येई

३. जेव्हां सत्यधर्माच्या रसानें पुष्ट [होत्साता] [असा] हा [अग्नि] सत्यधर्माच्या परम सरळ मार्गानीं उपासना करवितो, [तेव्हां] अर्यमा, मित्र, वरुण, [आणि] सर्वगामी [मरुद्गण] हे मेघाच्या स्थानीं जलकोश भरून टाकितात.

3. When he, fattened with the milk of the true religion, leads [the people] by the straightest roads, [then] Aryamâ, Mitra, Varuṇa [and] the all-wandering [Maruts] fill the skin in the home of the cloud.

स्वरूप कसें आहे तें या मंत्रात आणि सूक्तात सांगितलें आहे असें दिसतें. म्हणजे, आकाशातून पर्जन्याच्या रूपानें जो पाऊस पडतो त्यात अग्नीचाहि पराक्रम आहे असें तात्पर्य. विद्युल्लतेच्या रूपानें अग्नि मेघमंडलातून पाऊस पाडितो म्हणून त्यास वैद्युत अग्नि असें म्हणतात. आणि या सूक्ताच्या पहिल्या तीन ऋचा वैद्युत अग्नीविषयीं आहेत असें अनुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे. वैद्युत अग्नीला 'मध्यम अग्नि' असेंहि म्हणतात, कारण की विद्युत् भूमि आणि स्वर्ग यांच्या 'मधल्या' जो अंतरिक्षप्रदेश त्यांत असते.

हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें थोडक्यात बसतो:—

हिरण्यकेशो रजसो विसारे
अहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।
शुचिभ्राजा उषसो नवेदा
यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥

२. यात ऋषि म्हणतो की, 'हे अग्नी, तुझे घोडे जेव्हां तुला रथांत बसवून घेऊन येतात तेव्हां ते येतां येतां सर्व मेघांचा चुराडा करीत करीत येतात. मग काळा जो मेघ तो ओरडूं लागतो. मग तू उदकाबरोबर येऊन प्रगट होतोस, आणि ती मेघोदकें तुजबरोबर हंसत हंसत जणूं येत असतात. एवंच तूं विद्युद्रूपानें आकाशात प्रगट झालास म्हणजे जिकडे तिकडे वृष्टि होते आणि मेघगर्जना होत असते'

'सर्वत्र संहार करीत येतात'='आ अमिनन्त' हा अर्थ सायणाप्रमाणें केला आहे तसा अर्थ दिसतो यांत संशय नाहीं.

थोडीकरण:—

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः
कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्
पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥

---

३. 'जेव्हा अग्नि मनुष्यानी अर्पिलेला सोमरस पिऊन मनुष्यांचा होता होतो तेव्हां अर्यमादि देव मेघवृष्टि करितात; म्हणजे अग्नीला पुष्ट करून म-

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः।
स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति॥ ६॥ २०॥

क्षपः। राजन्। उत। त्मना। अग्ने। वस्तोः। उत। उषसः।
सः। तिग्मऽजम्भ। रक्षसः। दह। प्रति॥ ६॥ २०॥

अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि।
विश्वासु धीषु वन्द्य॥ ७॥

अव। नः। अग्ने। ऊतिऽभिः। गायत्रस्य। प्रऽभर्मणि।
विश्वासु। धीषु। वन्द्य॥ ७॥

भाषायाम्.

६. हे राजन्, हे तिग्मजम्भ (=तीक्ष्णमुख) अग्ने, [स त्वं] क्षपः (=रात्रि- समयेषु) उत त्मना (=अपि च) वस्तोः (=अहनि) उत (=अपि च) उषसः (=उषःकालेषु), रक्षसः प्रति दह (=प्रत्येकं राक्षसं दह)॥

७. हे अग्ने, हे विश्वासु धीषु वन्द्य (=सर्वेषु कर्मसु स्तुत्य) गायत्रस्य प्र- भर्मणि (=गायत्रछन्दयुक्तस्य सूक्तस्य अर्पणे कृते सति), [त्वं] नः (=अस्मान्) (=रक्ष)॥

तव प्रीतिकरं यज्ञायन्त तेन वृन्देन कृते सूक्ते तुभ्यम् अर्पिते सति त्वं तव गणसाधनैरस्मान् रक्षेति भावः॥

त्या ज्वाळेनें चारी बाजूंला पाहात आहे असें दिसत असतें. अग्नि पेटला म्हण- जे एक बाजूस तो पाहातो आणि तिक- डेस प्रकाश पाडतो आणि मागच्या बा- जूला अंधार पडतो असें नाहीं, तर आ- समंतात् चारी बाजूंस त्याचा उजेड एक- सारिखा पडत असतो. म्हणून अग्नीला 'पुर्वणीक' हें विशेषण दिलें आहे.

'प्रकाशाच्या योगानें धन दे' =रे- वद् दीदिहि.' अक्षरशः अर्थ धनासहि- त प्रकाश. म्हणजे तूं प्रकाश, की जेणे- करून आम्हांस धन मिळेल.

हा मंत्र असा म्हटला पाहिजे.

स इधानो वसुष्कविः
अग्निरीळेनिओ गिरा।
रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि॥

आ नो॑ अग्ने र॒यिं भ॑र सत्रा॒साहं॒ वरे॑ण्यम् ।
विश्वा॑सु पृ॒त्सु दु॒ष्टर॑म् ॥ ८ ॥

आ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । र॒यिम् । भ॒र॒ । स॒त्रा॒ऽसह॑म् । वरे॑ण्यम् ।
विश्वा॑सु । पृ॒त्ऽसु । दु॒स्तर॑म् ॥ ८ ॥

आ नो॑ अग्ने सुचे॒तुना॑ र॒यिं वि॒श्वायु॑पोषसम् ।
मा॒र्डी॒कं धे॑हि जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

आ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽचे॒तुना॑ । र॒यिम् । वि॒श्वायु॑ऽपोषसम् ।
मा॒र्डी॒कम् । धे॒हि॒ । जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

प्र पू॒तास्ति॒ग्मशो॑चिषे॒ वाचो॑ गोतमा॒ग्नये॑ ।
भर॑स्व सुम्न॒युर्गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मऽशो॑चिषे । वाचः॑ । गो॒त॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ।
भर॑स्व । सु॒म्न॒ऽयुः । गिरः॑ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, [त्वं] सत्रासाहं (=बहूनाम् अभिभवितारं) वरेण्यं (=सर्वैर्वरणीयं=श्रेष्ठं) विश्वासु पृत्सु दुष्टरं (=सर्वेष्वपि युद्धेषु शत्रुभिर्दुस्तरणीयं) रयिं (=धनं) नः (=अस्मदर्थम्) आ भर (=आनय) ॥

९. हे अग्ने, सुचेतुना (=सुबुद्ध्या=अस्मदनुग्रहबुद्ध्या) विश्वायुपोषसं (=“सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं=यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तं ”) रयिं (=धनं) आ [भर] (=आनय) [अपि च] जीवसे (=जीवनाय=वयं जीवितुं यथा समर्थाः स्याम तथा) मार्डीकं धेहि (=सुखं प्रयच्छ) ॥

अस्मभ्यं प्रभूतं धनं दत्त्वा तस्योपभोगाय नो दीर्घायुषः कुर्वित्यर्थः ॥

१०. हे गोतम (=एतत्सूक्तकर्तः), सुम्नयुः (=धनमात्मन इच्छन्) [त्वं] तिग्मशोचिषे (=तीक्ष्णज्वालाय) अग्नये पूताः (=शुद्धा) वाचः (=स्तुतीः) गिरः (=स्तोत्राणि) [च] प्र भरस्व (=प्रकर्षेण सपात्र प्रापय) ॥

६. तर हे राजा अग्नी, हे तीक्ष्णमुख [अग्नी], तूं रात्रीच्या वेळीं, आणि दिवसाच्या वेळीं आणि प्रभातकाळीं सर्व राक्षसांला जाळून टाक.

७. हे अग्नी, हे सकळ कर्मांमध्यें वंद्य [अग्नी], सूक्त अर्पण करितांच तूं आपल्या रक्षणांनीं आम्हांला रक्ष.

6. Burn thou, therefore, O king Agni, O [God] of fiery jaws, every Râkshasa at night and even during day and at the rise of the Dawn.

7. O Agni, that deservest to be revered in all actions, protect us with thy protections when a hymn is offered.

---

६ या मंत्रात अग्नीला अशी प्रार्थना आहे कीं, 'हे अग्नी, वर सांगितल्याप्रमाणे तूं सर्वत्र प्रकाश पाडणारा देव आहेस, त्यापेक्षा आम्हास उपद्रव करणाऱ्या प्रत्येक राक्षसाला रात्री, दिवसाच्या वेळीं आणि प्रभातकाळीं जाळून भस्म कर. आणि तसें करणें हे तुला कठीण नाहीं; कारण की तुला राजाप्रमाणे सर्वत्र अधिकार असून राक्षसाला जाळून टाकण्याएवढी तीक्ष्ण शक्ति तुझ्या अंगीं आहे.'

'राक्षसाला.' राक्षस म्हणजे कोण याविषयीं सू. ७३, मं. ३ यांजवरील टीप पहा.

७. हे अग्नी, कोणतेंहि यज्ञादिक कर्म केलें तरी त्यांत तुझी स्तुति करण्यास योग्य होय. तर असा जो तूं त्या तुला आम्ही गायत्री वृत्तांत सूक्त रचून अर्पण केले म्हणजे तूं आमचें रक्षण करीत जा; म्हणजे आम्हास जेव्हां जेव्हा संकट पडेल तेव्हां आम्ही तुझी स्तुति गायत्री वृत्तांत सूक्त म्हणून करूं, आणि तेव्हा तेव्हा तूं आमचें रक्षण करीत जा.

'सकळ कर्मांमध्यें वंद्य' =' विश्वासु धीषु वन्द्य.' म्हणजे कोणत्या देवाप्रीत्यर्थ कोणतेंहि कर्म केले तरी त्यात अग्नीची स्तुति प्रथम होतच असते असें तात्पर्य. कोणतेंहि हवि अर्पण केले तरी तें अग्नीतच टाकिले जातें.

८. हे अग्नी, सर्वविजयी [आणि] उत्तम [आणि] सकळ युद्धांत दुस्तर असें धन तूं आम्हांला आण.

8. Bring unto us, O Agni, a wealth that shall subdue all, [that shall be] excellent, [and] [that shall be] unconquerable in all battles.

९. हे अग्नी, सर्व जन्मभर पोषण करणारें धन तूं कृपाकरून आम्हांकरितां आण आणि आम्हीं जगावें या हेतूनें आम्हांला सुख दे.

9. Bring thou unto us, O Agni, with graciousness a wealth that shall sustain all lifetime; confer happiness [upon us] that we may live.

१०. हे गोतमा, धनेच्छु [असा जो] तूं [तो] तीक्ष्णप्रभावान् अग्नीकारणें पवित्र स्तुति [आणि] स्तोत्रें अर्पण कर.

10. Pour forth, O Gotama, who art desirous of wealth, pure prayers [and] praises to Agni of resplendent brightness.

---

८. 'हे अग्नी, ज्या संपत्तीपासून आमच्या शत्रूंचा पराभव होईल, जी श्रेष्ठ होय, आणि जी कोणत्याहि समरांत आली तरी शत्रूला निर्दाळून टाकणारी, शत्रूकडून निर्दाळण करून न घेणारी अशी संपत्ति आम्हाला घेऊन ये.'

वृत्तसुसंगतीसाठीं 'वरेणिअं' आणि 'विश्वासु' असा उच्चार केला पाहिजे.

९. 'हे अग्नी, तूं कृपा करून आम्हास इतकी संपत्ति दे की ती आमच्या जन्मभर आम्हास पुरेल, सरणार नाहीं, आणि आम्हाला असें सुख प्राप्त करून दे की जेणेकरून आम्ही पुष्कळ दिवस जगूं' म्हणजे, आम्हास पुष्कळ संपत्ति दे आणि तिचा उपभोग घेण्याला आम्हाला दीर्घायुष्य कर असें तात्पर्य.

'कृपा करून' = 'सुमतुना' अक्षरश अर्थ 'सन्मतीनें.' म्हणजे आम्हावर मायाळू कृपा करून ऋ. १ १५९. ५ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा दुसरीहि पुष्कळ ठिकाणीं असाच केलेल्या अर्थाला आहेत.

'सुख' = सन्ताप्म. हें येथें नाम आहे, विशेषण नाहीं, असें मन्त्राच्यावरील सायणभाष्यावरून सिद्ध होतें.

१०. धात, गोतम ऋषि आपल्यास म्हणतो की, 'हे गोतमा, तूं धनाची इच्छा करीत आहेस, तर तेजस्वी जो अग्नि त्याच्याकरितां शुद्ध स्तुति अर्पण कर. धनाची इच्छा करणारा [illegible] न आहे [illegible] [illegible]

सूक्तम् ८०.

राहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः ।

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।
शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. इत्था हि (=अनेन प्रकारेण हि) मदे सोमे इत् (=मदकरे सोमपाने एव) ब्रह्मा (=स्तोता) वर्धनं चकार (=तव आनन्दकरं स्तोत्रं कृतवान् अस्ति)। [तस्मात्] हे शविष्ठ वज्रिन् (=अतिशयेन बलवन् वज्रधर इन्द्र), [त्वं] ओजसा (=तव बलेन) अहिं (=वृत्रं) पृथिव्या निः शशाः (=पृथिवीतः [illegible] गमय), स्वराज्यम् अनु अर्चन् (=स्वस्य राज्यं च प्रकटय) ॥

ऱ्या मंत्रावरील ‘ बहुसुत ’ शब्दाविष-यी टीप पहा.

‘ राक्षसांला.’ सू. ७६, मं. ३ याज-ल टीप पहा.

‘ आम्ही स्तविला आहे ’=‘ गृणीते.’ येथे कर्मणि आत्मनेपद असें समजून अर्थ केला पाहिजे. ‘ [देवाला] स्तवि-तो ’ असा अर्थ सायणाचार्य करितात. ‘ लोकांनीं स्तविला जात असतो ’ हा अर्थ चांगला जुळतो.

वृत्तासाठी ‘ उक्थिअः ’ असा उच्चा-र तिसऱ्या चरणात केला पाहिजे.

११. हे अग्नी, जो कोण आम्हांला जवळून [अथवा] दूरून त्रास देईल तो नाश पावो. तूं आमचाच कल्याणकर्ता हो.

१२. सहस्रनेत्र [आणि] विश्वदर्शी अग्नि राक्षसांला नाहींसे करितो. [तो] स्तवनीय होता [या प्रकारेंकरून आम्हीं] स्तविला आहे.

11. He, O Agni, who from near or from afar harasses us,—may he be destroyed. Be thou the promoter of us alone.

12. Thousand-eyed [and] all-seeing Agni drives away demons. The praiseworthy invoker is [thus] praised.

---

११ 'हे अग्नी, जे कोणीहि आम्हास जवळून अथवा दुरून उपद्रव देतील अशा सर्व मनुष्याला तू नाहींसे करून टाक आणि तू आमचेच कल्याण करणारा हो, दुसऱ्याचेंहि करू नको' असा भावार्थ

या मंत्राविषयीं विशेष सांगावयाचें कांहीं नाहीं, मात्र गौतमासारख्या मोठ्या ऋषीनें अशी प्रार्थना करणे म्हणजे वैदिक काळच्या ऋषींचें खरें स्वरूप दिसून येतें. एक तर हे वा, प्राचीन ऋषींना आपल्या शत्रूंना ठार मारावे पण सुर्यवर्णादिक प्रचंड लोकांचा नाश अथवा उपमर्द करण्याचीहि शक्ति त्याला होती असे जे पौराणादिकांचें म्हणणें त्याला कांहीं आधार दिसत नाहीं (कारण जर असता तर गोतमानें आपल्या पराक्रमानेंच शत्रूंचा नाश केला असता अग्नीची प्रार्थना केली नसती), आणि दुसरें असें की, सत्ययुगांत मोठमोठ्या ऋषिजनामध्यें क्षमेचा आणि क्षांतीचा मोठा भर असेल असें जर कोणास सत्ययुगाविषयीं पुराणादिक ग्रंथांत सांगितलेल्या कथांवरून वाटत असेल, तर त्याला पुरता आधार नाहीं.

वृत्तानुरोधासाठीं 'यो नो अग्नेभिदासति । अन्ति दूरे पदीष्ट सः' असे पढिले दोन चरण वाचले पाहिजेत.

१२ 'अग्नि हा सहस्राक्ष म्हणजे हजार डोळे असलेला आणि सर्वत्र पाहणारा असा आहे, आणि त्यामुळें त्याला जिकडे तिकडे राक्षस असतील तिकडे तिकडे ते दृष्टीस पडतात, आणि तो त्यास नाहींसे करून टाकितो म्हणूनच तो देवांचा स्तुत्य आवाहन करणारा होय असें समजून त्याची स्तुति करितात.

'सहस्रनेत्र' या विशेषणाचें तात्पर्य इतकेंच की, अग्नीला पाहिजे तिकडे पाहतां येतें असें दिसत असतें, जसें काय त्याला हजार डोळे आहेत दाच मूर्त

सूक्त ८०.

ऋषि—गोतम (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता—इन्द्र. वृत्त— पङ्क्ति.

१. या प्रकारेकरून हर्षकारक सोमाच्या भरांतच स्तोत्यानें आनंदकारक स्तोत्र [तुला] अर्पण केलें आहे. [तर] हे परम प्रबळ वज्रधरा, [तूं आपल्या] पराक्रमानें अहीला पृथिवीपासून हाकून लाव, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट कर.

Hymn 80.

To *Indra*. By *Gotama*, author of the previous hymn. Metre—*Pankti*.

1. For thus indeed in the exhilarating Soma has the praiser composed a gladdening hymn [for thee]. Drive off, O mightiest wielder of the thunderbolt, the Serpent from the earth with [thy] power, [thus] manifesting thy empire.

१. हेंहि सूक्त गोतम ऋषीचेंच आहे याचें वृत्त मात्र ' पङ्क्ति ' आहे पङ्क्तिनामाचें वृत्त साधारण संस्कृतांत बहुतकरून येत नाहीं. पण वेदांत बरेच येतें त्याचें लक्षण असें आहे की अनुष्टुप् वृत्ताचा तिसरा चरण घाटून घेतला आणि पहिला, दुसरा, हे चरण ठेवून चवथा टेकिला आणि तीन चरण केले म्हणजे जसें गायत्री वृत्त होतें, तसें अनुष्टुभाचे चारीहि चरण कायम ठेवून आणखी एक पांचवा चरण अखेरीस जोडिला म्हणजे पङ्क्तिवृत्त होतें. सारांश पङ्क्तिवृत्त म्हणजे अनुष्टुभच समजावयाचें मात्र त्याला एक पांचवा चरण अधिक जोडिला म्हणजे झालें.

ऋचेचा भावार्थ असा आहे की ' हे इंद्रा, तूं हर्षं पावें म्हणून सोमरसाच्या आनंदांत हें स्तोत्र रचून तुला अर्पण केलें आहे. तर हे इंद्रा, तू पृथिवीवरून वृत्ररूप अहीतें हाकून लाव, आणि तसें केल्यानें तुझें आधिपत्य सहजच प्रगट होईल. असें करणें तुला कठिण नाहीं, कारण तुझ्या वज्राच्या योगानें तुला अत्यंत शक्ति येत असते.'

' हर्षकारक सोमाच्या भरांतच'='सोमे इत् मदे ' अक्षरशः अर्थ, ' सोमांत [आणि] मदांतच.' ' तुला इंद्राला सोमरसानें हर्ष उत्पन्न करण्यासाठीं ' असा, अथवा ' तू सोमरस पिऊन हर्ष पावला असता ' असाहि अर्थ चांगला संभवतो.

' स्तोत्यानें '=' ब्रह्मा.' ब्रह्मा अथवा (ब्राह्मण) शब्दाचा हा असर्दा मूळचा अर्थ आहे ' ब्रह्म ' रचणारा, म्हणजे सूक्त रचणारा तो ' ब्रह्मा ' अथवा ' ब्राह्मण.'

' अहीला.' ' अहि ' म्हणजे सर्प. येथें रूपकार्थानें अहि म्हणजे वृत्रच्या

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।
इन्द्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥३॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।
इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अ-
र्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], प्रेहि (=प्रकर्षेण गच्छ), अभीहि (=आभिमुख्येन आगत) धृष्णुहि (=धैर्यवान् भूत्वा अभिभव) ते वज्रो न नि यंसते [हि] (=तव वज्र न नियम्यते हि=शत्रुभिः अप्रतिहतगमन वर्तते हि) । हे इन्द्र, ते शवः (=तव बलं) हि नृम्णं (=वीर्ययुक्ता शक्तिः खलु=लोकाभिभवितृ साधनं खलु) । [अत: कारणात्] हनो वृत्रम् (=वृत्रं जहि) । जया अपः (=मेघोदकानि तस्माज्जित्वा गृहाण), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (=स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्=तथा कृत्वा स्वस्याधिपत्यं प्रकटय च) ॥

तो मागाहून भूलोकी आणिला असे म्हणणे याचा अर्थ समजावयाला कठिण नाही. ज्या वस्तु अतिउत्तम अशा समजल्या जातात त्या मृत्युलोकी प्रथम नव्हत्या; दिव्यलोकी, अथवा तशाच एखाद्या दुसऱ्या अगम्यस्थळी होत्या, तेथून भूलोकी आणिल्या असे समजणें हा मानवी स्वभाव आहे. अग्नि हा पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, त्याला द्युलोकाहून भूलोकीं मनुष्यहितार्थ मातरिश्व्याने आणिले असे वेदात सांगितले आहे (सू. ६०, मं.१ आणि त्यावरील टीप पहा). सूर्य, चंद्र, अमृत, स्त्री इत्यादि जीं चवदा रत्नें तीं पूर्वी पृथिवीवर नव्हती, समुद्रांत होतीं, तेथून देवदैत्यांनीं मंथून काढिलीं हें तर प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणेंच सर्वांस आनंद करणारा असा जो सर्वप्रिय सोमरस तो पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, स्वर्गी होता, तेथून त्याला आणिलें अशी कथा वेदात सांपडावी यांत नवल नाहीं.

पण तो श्येन पक्ष्याने आणिला असें सांगितलें आहे. तर श्येनाचीच योजना करण्याचे विशेष कारण काय ? श्येन हा अतिचपल अतिबलाढ्य आणि अति उंच उडणारा पक्षी आहे म्हणून त्याचें नांव या कथेंत आलें की काय ?

श्येनानें स्वर्गाहून सोम आणिला अशा अर्थाचे जे वेदात मंत्र आहेत त्यास अनुलक्षून ऐतरेय इत्यादि ब्राह्मणात इत्यादि विस्तार रचिले गेले आहेत. त्यांचें एक उदाहरण येथें देतों:–' पूर्वी इंद्र

२. हे वज्रधरा, जो सोम पिऊन [तूं] वृत्राला [आपल्या] प्रतापाच्या योगानें मारून उदकांपासून फेकून देता झालास; तो प्रबळ, श्येन पक्ष्यानें आणिलेला मादकारक [आणि] पिळून काढिलेला सोमरस तुला हर्षविता झाला, आणि तूं आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झालास.

2. That mighty, intoxicating extracted juice of Soma brought by the falcon exhilarated thee, by which, O wielder of the thunderbolt, thou didst with [thy] might strike Vṛitra off the waters, manifesting [thy] empire.

२ यात ऋषि म्हणतो की, 'हे इंद्रा, तू जेव्हा वृत्राला मारून टाकून मेघोदके मुक्त केलीस आणि सर्व जगतावर आपले परिपूर्ण आधिपत्य आहे असे उघड करून लोकास दाखविलेस, तेव्हा तू सोम प्याला होतास आणि त्या सोमाच्या योगाने तुला मोठा हर्ष झाला होता' म्हणजे वृत्रहननरूपी महा पराक्रम जो त्वा केला तो सोम पिऊन हर्ष झाल्यावर केला असा भावार्थ आहे.

'प्रबळ' = 'वृषा' म्हणजे ज्याने पान केले असता पिणाऱ्याच्या अंगी वीर्योत्पात होते. सोमपानाने इंद्राला शक्ति येते असे पूर्वी सांगितलेच आहे

'श्येनपक्ष्याने आणिलेला' = 'श्येनाभृत.' हे येथे सहजोक्तिदर्शक विशेषण आहे; हेतुगर्भ नव्हे. सोम पहिल्याने स्वर्गात होता त्याला पृथिवीवर श्येनपक्ष्याने आणिले अशा अर्थाचे मंत्र वेदांत बरेच आढळतात. उदाहरणार्थ.—'श्येन पक्षी नीट जाऊन आनंदप्रद व अणि हर्षकारक दिव्य सोमवल्लीला धरून तिला दूर आणि अति उंच द्युलोकापासून घेऊन आला' (=ऋजीषी श्येनो ददमानो अंशु परावतः शकुनो मन्द्रं मदम्। सोम भरद् दादृहाणो देवावान् दिवो अमुष्माद् उत्तराद् आदाय, ऋ. ४. २६. ६); 'हे इंद्रा, ज्या सोमाला सोमेच्छु जो तू त्या तुजकरिता श्येन पक्ष्याने आणिले' (=आ य ते श्येन उशते जभार, ऋ. ३. ४३. ७); 'श्येन पक्ष्याने मनोवेगी होऊन सुपर्णनगरीप्रत स्वर्गी जाऊन सोमाला वज्रधर इंद्रासाठीं आणिले' (=मनोजुवा अयमान आय सीमतरत्पुरम्। दिव सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्, ८. १००. ८); 'हे इंद्रा, श्येन पक्ष्याने आणिलेला, आणि पिळून काढिलेला, जो सोम तो माद येण्यासाठीं तू पी' (=पिबा सोम मदाय कम् इन्द्र श्येनाभृत सुतम्, ८. ९५. ३).

सोमरसासारिखा अतिशोभिवंत पदार्थ पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, द्युलोकी होता,

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।
सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।
अभिक्रम्याव जिघ्नतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः ।
अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, [त्वं] भूम्या अधि [वृत्रं निर्जघन्थ] (=वृत्रं हत्वा तं भूम्याः सकाशान्निःक्षिप्तवानसि) [तथा] दिवो वृत्रं निर्जघन्थ (=द्युलोकसकाशाद्वृत्रं हत्वा निःक्षिप्तवानसि) । [तस्मात्] मरुत्वतीः जीवधन्या इमा अपः (=मरुद्भिर्युक्ता जीवान् प्रीणयित्रीः इमा पुरोदृश्यमाना अपः) अव सृज (=अधः प्रेरय), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (=स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्=तथा कृत्वा स्वसामर्थ्यं प्रकटय च) ॥

५. हीळितः (=क्रुद्ध) इन्द्रः अभिक्रम्य (=आभिमुख्येन वृत्रं प्रति गत्वा) दोधतः (=जगद् भृशं कम्पयतो) वृत्रस्य सानु (=समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं) वज्रेण अव जिघ्नते (=प्रहृत्य अवक्षिपति) सर्माय (=सरणाय=प्रवहणाय) अपः चोदयन् (=मेघोदकानि प्रेरयन्=मेघोदकानि च अवसृजति) अनु स्वराज्यम् अर्चन् (=तथा कृत्वा स्वाधिपत्यं प्रकटयति च) ॥

स्य.' ' संधि ' असा अक्षरशः आहे. 'सु' पासून ' भ ' प्रत्यय लागून जसे ' सुम्नं;' ... ' सुम्नं ' होते ... आहे. वृत्री वगैरे- | कापासून आलेली शक्ति तुझ्या स्वाधीन इन्द्री असतें यां ती जशी तो तुझ्या आमची शारीरिक शक्ति होय असा भावार्थ दिसतो.

३. चल, मार, जिंक; तुझें वज्र कोणीहि निवारणार नाहीं. कारण कीं हे इंद्रा, तुझें बळ घातक [होय]. वृत्राला मारून टाक, उदकांना हिसकावून घे, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट कर.

3. Go forth, attack, challenge. Thy thunderbolt shall not be resisted. For thy power, O Indra, is overpowering. Slay Vritra, win the waters, manifesting thy empire.

राजा हा गंधर्वांजवळ होता त्यानीं इच्छा देवांस आणि ऋषीस झाली. हा सोम राजा आम्हाप्रत कसा येईल ? वाग्देवी म्हणाली गंधर्व स्त्रीलंपट होत. मला स्त्री करा आणि माझ्या योगानें तुम्ही सोम विकत घ्या. देव म्हणाले, नाहीं. तुझ्या शिवाय आमच्यानें कसें राहवेल ? ती म्हणाली, विकत घ्यावा माझें तुम्हाला कारण पडेल तेव्हा मी येत जाईन ते म्हणाले बरें आहे. आणि ती अगदीं नग्न स्त्री झाली आणि तिच्या योगानें त्यांनीं सोमराजाला विकत घेतला' (=सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत । त देवाश्च ऋषयश्च अभ्यध्यायन कथमयमस्मान्सोमो राजागच्छेदिति । सा वागब्रवीद् । स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः । मयैव स्त्रिया भूतया पणध्वमिति । नेति देवा अब्रुवन् कथं वयं त्वदृते स्यामेति । साब्रवीत् क्रीणीतैव । यर्हि वाव वो मया अर्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरागन्तास्मीति । तथेति । तया महानग्न्या भूतया सोमं राजानम् अक्रीणन । ऐतरेय ब्रा. १, २७) इतर ठिकाणीं गायत्रीनें श्येन पक्ष्याचें रूप घेऊन सोमाला द्युलोकाहून पृथिवीवर आणिलें असें सांगितलें आहे शतपथ ब्राह्म. ३. २. ४; आणि ऋ ८. ९५. ३; ९ ७१. ९ या मंत्रावरील सायणभाष्य पहा

शेवटचे तीन चरण

येना वृत्रं निरद्भ्यो ।
जघन्थ वज्रिन्नोजसा ।
अर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥

असें म्हटलें पाहिजेत.

३. इंद्र वृत्राला मारण्यास सरसावून पुढें जात आहे अशी कल्पना करून ऋषि म्हणतो कीं, 'हे इंद्रा, हे चल, धाव वृत्रावर घाला, बोलाव त्याला लढाईस. तुझें वज्र त्याच्या अंगावर टाक ते निवारण्याची शक्ति शत्रूला येणार नाहीं. तुझी शक्ति सर्वांस जिंकून टाकणारी आणशक्तिच जणुं आहे. तर वृत्राला मारून तू त्याजकडून उदकें (म्हणजे मेघोदकें) जिंकून घे, आणि तसें करून आपलें आधिपत्य सर्वत्र आहे असें प्रगट करून दाखीव '

'जिंक '=' धृष्णुहि.' धैर्य धर, धैर्य धरून अंगावर घालून घे.

'तुझें बळ घातक [होय] '=' नृम्णं हि ते शवः.' 'नृम्ण' शब्दाचा अर्थ 'न-

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा ।
मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥
अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।
मन्दानः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥
इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।
यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ७ ॥
इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् । मा-
यया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [इन्द्रः] शतपर्वणा (=शतसंख्याकसंधियुक्तेन शतधारेण वा) वज्रेण [वृत्रस्य] अधि सानौ (=कपोले) नि जिघ्नते (=प्रहरति) । अन्धसो मन्दान- (=सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन हृष्टः) इन्द्रः सखिभ्यः (=मित्रभूतेभ्यः स्तोतृभ्यो) गातुमिच्छति (=सुखमिच्छति), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (=तथा कृत्वा स्वाधिपत्यं प्रकटयति च) ॥

७. हे इन्द्र, हे अद्रिवः (=अद्रिवन्=वज्रधर), हे वज्रिन्, तुभ्यम् इत् अनुत्तं वीर्यम् [अस्ति] (=तवैव सामर्थ्यं शत्रुभिरतिरस्करणीयं वर्तते), यत् ह (=यस्मात् कारणात् खलु) त्वं त्यं मायिनं मृगं तम् उ (=तं प्रसिद्धमपि मायायुक्तं वृत्ररूपं मृगं) मायया अवधीः (=हतवानसि), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (=तथा कृत्वा स्वस्य स्वामित्वं प्रकटितवानसि च) ॥

मारून खाली, पृथिवीवर पाडितो, आणि उदकाचा प्रवाह भूमीवर वाहे अशा रीतीने उदकें खाली सोडून देतो आणि तेणेंकरून आपलें आधिपत्य उघड करून दाखवितो.'

'तोंडावर'=' सानुम्.' 'पाठीवर' असा अर्थ होईल. परंतु सायणांनी 'समुच्छ्रितं हनुप्रदेशम्' (=उताणा निजल्यावर तोंडापैकी हनुवटीचा जो भाग वर येतो) असा अर्थ केला आहे तो आम्ही घेतला आहे.

'उदकें खाली सोडून देऊन वाहवितो '=' अपः सर्माय चोदयन्.' अक्षरशः अर्थ, 'उदकें वाहण्यासाठीं सोडणारा' इतका आहे. 'तोंड' अथवा 'शिर' की जें सर्व शरीरापेक्षां उंच दिसणारें तें इतका अर्थ आहे असें पुढील मंत्रावरच्या सायणभाष्यावरून समजतयाने आहे.

४. हे इंद्रा, [तूं] पृथिवीवरून [वृत्राला मारून नाहींसा केलास], द्युलोकाहून वृत्राला मारून नाहींसा केलास. [तर] हीं मरुद्युक्त [आणि] जीवांस तृप्त करणारीं उदकें [तूं] खालीं सोड, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट कर.

4. Off from Earth, O Indra, [and] off from Heaven, hast thou slain Vritra. Send thou down these waters that have the Maruts with them [and] that sustain life, manifesting thy empire.

५. क्रोधाविष्ट इंद्र [जगताला] कांपविणाऱ्या वृत्राच्या तोंडावर वज्रानें प्रहार करून खालीं पाडितो आणि उदकें खालीं सोडून देऊन वाहवितो, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट करितो.

5. Enraged Indra, attacking with [his] thunderbolt the chin of destructive Vritra, strikes him down, propelling the waters to flow, [and] manifesting his empire.

---

४. उदकें मेघोदरांतून खालीं गळावीं अशी इच्छा करून ऋषि इंद्राला म्हणतो कीं, 'हे इंद्रा तू वृत्राबरोबर युद्ध करून त्याला मारून पृथिवीवरून आणि द्युलोकांतून नाहींसा करून टाकिला आहे. तर हीं जीं आकाशांत उदकें मेघरूपानें कोंडून आहेत त्यास तू खालीं पाड आणि तसें करून आपलें आधिपत्य प्रगट कर.'

'मरुत्वतीः' = मरुत्वतीः म्हणजे मरुत् ज्यांजबरोबर आहेत अशी. मरुत् उदकांबरोबर कसे आहेत आणि या विशेषणाचें प्रयोजन काय आहे तें समजत नाहीं. कदाचित् इंद्रानें वृत्रापासून सोडविलेल्या [illegible]ता मरुत् त्याच्याबरोबर राहिले अशी कवीची कल्पना असेल तर कोण जाणे. 'मरुत्वान्' हे विशेषण बहुतकरून इंद्रासच लाविलेलें आढळतें. बृहस्पति, वायु, विष्णु, अग्नि आणि सोम या दे[वांस]हि लाविलेलें क्वचित् आढळतें. प[ण] उदकास लाविलें आहे असें हें एक[च] उदाहरण दिसतें.

वृत्तानुरोधानें 'निरिन्द्र भूमिआ अ[भि]' असा प्रथम चरण वाचावा.

५. वृत्राशीं जें इंद्राचें युद्ध झालें त्याला अ[नु]लक्षून, म्हणजे तें युद्ध जणु होत आ[हे] असें समजून ऋषि म्हणतो, 'इंद्र वृत्रा[च्या] [illegible]वर धावून जाऊन त्याला मा[illegible]

वि ते वज्रा॑सो अस्थिरन्नव॒तिं ना॒व्या॒३॑ अनु॑ ।
म॒हत्त॑ इन्द्र वी॒र्यं॑ बा॒ह्वोस्ते॒ बलं॑ हि॒तमर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ८

वि । ते॒ । वज्रा॑सः । अ॒स्थि॒र॒न् । न॒व॒तिम् । ना॒व्याः॑ । अनु॑ ।
म॒हत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । बा॒ह्वोः । ते॒ । बल॑म् । हि॒तम् । अ
अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ८ ॥

स॒हस्रं॑ सा॒कम॑र्चत॒ परि॑ ष्टोभत विंश॒तिः ।
श॒तैन॒मन्व॑नोनवु॒रिन्द्रा॑य ब्र॒ह्मोद्य॑तम॒र्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ९ ॥

स॒हस्र॑म् । सा॒कम् । अ॒र्च॒त॒ । परि॑ । स्तो॒भ॒त॒ । विं॒श॒तिः ।
श॒ता । ए॒न॒म् । अनु॑ । अ॒नो॒न॒वुः॒ । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ । उत्ऽय॑तम् ।
र्च॒न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [हे इन्द्र], नवति नाव्या अनु (=नावा तार्या नवति नदीरनु=वृत्रनि यद्वीमेघजलरूपा नदीरनु) ते वज्रासः वि अस्थिरन् (=तव वज्रा ति अतिष्ठन्=यत्र यत्र मेघजलान्यासंस्तत्र तत्र तेषां रक्षणाय तव वज्र बहुत्वभावं अतिष्ठत्) । हे इन्द्र, ते वीर्यं (=तव सामर्थ्यं) महत् (=प्रभूतम्) [अस्ति] ते बाह्वोः (=तव हस्तयोः स्थाने) बल हितं (=बलं निहितं वर्तते) । अनु स्व ज्यम् अर्चन [भवसि] (=त्वं च तेन स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयसि) ॥

९. सहस्रं (=सहस्रसंख्याका मनुष्याः) साकम् अर्चत (=युगपदेव अस्तुत) विंशतिः (=विंशतिसंख्याका ऋत्विगादयः) परि स्तोभत (=परितः स्थित्वा अस्तु वन्), शताः (=शतसंख्याका मनुष्या) एनम् अनु अनोनवुः (=इन्द्रम् आनुपूर्व्ये तुष्टुवुः), इन्द्राय ब्रह्म उद्यतम् (=इन्द्राय तस्मिन् काले हविर्दानुमुद्धृ धृतम्) । [इन्द्रः] अनु स्वराज्यम् अर्चन [भवति] (=स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयति) ॥

'वज्रधरा'=' अद्रिवः.' 'अद्रिवान्' आणि 'वज्री' या दोनोंहि शब्दांचा अर्थ एकच आहे. 'अद्रिवान्' शब्द (मंत्रांमध्ये इतर अथवा वरनाम त्यांनी केलेला) वेदांत पुष्कळ स्थानी आलेला आहे. आणि 'अद्रि' म्हणजे वज्र आणि 'अद्रिवान्' म्हणजे 'वज्रधर' असा अर्थ सायणाचार्यांनीच पुष्कळ ठिकाणी केला आहे. एकच अर्थाचे दोन शब्द अर्थ दाखविण्याकरितां योजिलेले आहेत.

६. [वृत्राच्या] तोंडावर [इंद्र] शंभर गांठी असलेल्या वज्रानें प्रहार करितो. सोमरसानें हृष्ट झालेला इंद्र [आपल्या] मित्रांस सुख [व्हावें असें] इच्छितो, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट करितो.

७. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, हे वज्री, तुझेंच सामर्थ्य अजिंक्य [होय], कारण की तूं त्याला—त्या मायावी मृगालाहि मायेने मारिता झालास; आणि आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झालास.

6. On [Vritra's] chin He strikes with his hundred-knotted thunderbolt. Indra, delighted with the oblation, wishes prosperity to [his] friends, manifesting his empire.

7. O Indra, armed with the sling-stone, O wielder of the thunderbolt, thou alone hast unresisted prowess, since thou slewest with art that artful beast—that, even that [artful beast], manifesting thy empire.

---

६. यात ऋषि म्हणतो की. 'शंभर ज्याला गांठी गांठी आहेत अशा वज्रानें इंद्र वृत्राच्या तोंडावर प्रहार करितो, आणि उपासकांनी अर्पण केलेले हवि भक्षून तृप्त होऊन त्याजला सुख व्हावें असें इच्छितो, कारण की तो आपल्या उपासकांस आपले मित्र असें समजतो. आणि तसें करून आपले आधिपत्य उघड करून दाखवितो.'

'शंभर गांठी असलेल्या वज्राने '= 'शतपर्वणा वज्रेण.' म्हणजे ज्याला अनेक कठिण कठिण गांठी आहेत, ज्याच्या योगाने त्याचा घातकपणा अधिक होतो. 'शंभर धारा ज्याला आहेत' असाहि अर्थ सायणाचार्य करितात.

'सोमरसाने हृष्ट झालेला '=' अन्धसः मन्दानः.' ऋ. १. ८२. ५ यावरील सायणभाष्य पहा दुसरीहि प्रमाणें पुष्कळ आहेत

'आपल्या मित्रास =' सखिभ्य.', म्ह उपासक जनाला. जे लोक इंद्राची उपासना करितात त्यांच्याशी इंद्र मित्रभावाने वागतो असें आपले पूर्वज मानीत.

'सुख...इच्छितो ='गातुम् इच्छति.' ऋ. ५. ३०. ७ 'मनवे गातुम् इच्छन्' इत्यादि मंत्रावरील सायणभाष्य पहा.

७. 'हे इंद्रा, शत्रूच्या हातून ज्याचा पराभव होणें नाही असें वीर्य अथवा सामर्थ्य तुझ्याच आंगी आहे, दुसऱ्या कोणाच्या आंगी नाही. कारण की मायावी मृगाप्रमाणें पळणारा जो जगताचा उपद्रवकारक वृत्र, त्याचा पाठलाग करून त्याला मायेने तूच मारिता झालास, दुसऱ्याला मारता आलें नसतें.'

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।
महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वर्चन्ननु स्वराज्यम्
॥ १० ॥ ३०

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।
महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अ
न् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१०. इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं (=बल) [निरहन्=हतवान्], सहसा सहः
रहन् (=आत्मीयेन आयुधेन तस्य आयुधं हतवान्) । तत् अस्य पौंस्यं महत् (=
इन्द्रस्य बलं महत् खलु) [यत् स] वृत्रं जघन्वान् (=वृत्रं हत्वा) [अपः=उदका
असृजत् (=अधः पातितवान्) । [तथा कृत्वा स] अनु स्वराज्यम् अर्चन् [अनु
(=स्वस्याधिपत्यं प्रादुरभावयत्) ॥

ळ ', म्हणजे नव्वद नद्यांजवळ इतकेंच तात्पर्य. नव्वद नद्या म्हणजे अमुक नव्वद नद्या असें समजावयाचें नाहीं, तर असंख्य इतकाच अर्थ आहे. सू. ५४, मं. ६ याजवरील टीप पहा. नद्या म्हणजे भूमीवरील नद्या समजावयाच्या नाहीत, पण ज्या उदकाच्या योगानें नद्या भूमीवर वाहतात तीं मेघोदकें घ्यावयाचीं आहेत.

' बळ स्थापिलें आहे '=' हितम्,' म्हणजे राहिलें आहे, राहत असतें इतकाच अर्थ.

दुसरा, तिसरा आणि चवथा हे चरण खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचले पाहिजेतः—

नवति नाविआ अनु ।
महत् ते इन्द्र विरिअम् ।
बाहुओस्ते बलं हितम् ।

- ‾‾‾हां वृत्रावर इंद्राला जय मिळाला त्या वेळेला अनुलक्षून ऋषि म्हणतो ' इंद्राला जय मिळाला हें पाहून एकदम सहस्रावधि उपासक जन ए मिळून इंद्राचा जयजयकार क झाले; इकडे वीस, तिकडे वीस या णे कितीएक कवि त्याचें यश वर्णिते ले, कितीएक ठिकाणीं शेकडो म जमून त्यांतून एकामागून एक असे चो स्तुति गाते झाले आणि इंद्राला अर्पण करिते झाले. या प्रकारेंकरून इं नें आपलें आधिपत्य प्रगट केलें.'

' हजारों,' ' वीसजण ' आणि ' शं ही परिसंख्यावाचक विशेषणें सम याचीं नाहींत, तर अपरिमितत्व संख्यावाचकें असें समजलें पाहिजे.

चवथा चरण ' इन्द्राय ब्रह्म उद्यत असा म्हणावा लागतो.

८. [हे इंद्रा], नव्वद नद्यांजवळ तुझीं वेगवेगळीं वज्रें राहिलीं. हे इंद्रा, तुझें सामर्थ्य मोठें [आहे], तुझ्या बाहूंच्या ठायीं मोठें बळ स्थापिलेलें [आहे], [आणि तेणेंकरून] तूं आपलें आधिपत्य प्रगट करितोस.

8. Thy different thunderbolts lay along the ninety navigable [rivers]. Great, O Indra, is thy puissance. In thy arms is strength established, [whereby] thou manifestest thy empire.

९. हजारो [लोक] मिळून याचें स्तोत्र गाते झाले, वीसजण याचें स्तवन करिते झाले, शभरजण याला वाखाणिते झाले. इन्द्रालाच हवि अर्पण केलें, आणि तो [तेणेंकरून] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झाला.

9. A thousand praised [him] in one voice; twenty glorified [him] together. A hundred extolled him one after another. To Indra was sacrifice offered. [And he thereby] manifested his empire.

'मायावी मृगाला'='मायिन मृगम.' वृत्राला ज्या कारणासाठीं अहि (सर्प) असे म्हणतात त्याच कारणास्तव त्याला 'मृग' असे म्हणतात. मृगया करणारे लोकांची नजर चुकवून अनेक युक्ति (माया) करून जसा मृग पळतो आणि पारधी अनेक युक्ति (माया) करून त्याला मारितो, तसा वृत्र इंद्राला दुरवून न पडूं लागला, पण इंद्रानेहि अनेक युक्ति (माया) योजून त्याला मारिलें असे कवीचें हृद्ग आहे.

वृत्तानुरोधेंकरून पहिले दोन चरण असे म्हटले पाहिजेत —

इन्द्र तुभ्येमिदद्रिवो
अनुत्त वज्रिन्वीरिअम ।

८. 'हे इंद्रा, वृत्राने अवरोधून टेविलेली जी असंख्य मर्यादेरें त्यांच्या रक्षणार्थ तू आपल्या एकाच वज्राचीं अनेक वज्रें करून एक एक उदकाजवळ एक एक वज्र टेविलेंस. हे इंद्रा, तुझें वीर्य मोठें आहे, आणि तुझ्या बाहूंच्या ठायीं मोठी शक्ति वगैरे स्थापिलेली आहे. तेणेंकरून तूं आपलें आधिपत्य प्रगट करीत असतोस.'

'नव्वद नद्यांजवळ' ='नवति नाव्या अनु' अक्षरशः अर्थ, 'नावा ज्यांत चालतात असा नव्वद [नद्या] जव-

इमे चित्तवं मन्यवे वेपेते भियसां मही ।
यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ११
इमे इति । चित् । तवं । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति
यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्च-
न् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ११ ॥
न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बीभयत् ।
अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १२
न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् ।
अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्च-
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे इन्द्र, हे वज्रिन्, यद् (=यदा) मरुत्वान् (=मरुद्युक्तः=मरुतः ... सन्) [त्वम्] ओजसा (=स्वबलेन) वृत्रम् अवधीः (=हतवानसि) [तदा] भियसा (=भयेन) तव मन्यवे (=त्वदीयकोपात्) इमे मही चित् (=इमे ... दृश्यमाने द्यावापृथिव्यावपि) कम्पेते (=कम्पिते अभवताम्)। अनु स्वराज्यम् अर्चन् [अभवः] (=तेन च त्वं स्वस्याधिपत्यं प्रकटयसि स्म) ॥

१२. वृत्रः न वेपसा इन्द्रं वि बीभयत् (=इन्द्रं स्वकीयेन वेपथुना भीतं नाकरो... त्=कर्तुं न समर्थोऽभूत्) न तन्यता (=स्वकीयेन घोरेण गर्जनेनापि न) [वि बी... भयत्=भीतं नाकरोत्]। [अपि तु] एनं (=वृत्रम्) आयसः (=अयो... यः) सहस्रभृष्टिः (=सहस्रधारायुक्तो) वज्रः (=इन्द्रस्यायुधम्) अभि आ... यत (=अभ्यपतत्)। [तेन च इन्द्रः] अनु स्वराज्यम् अर्चन् [अभवत्] (=स्व... स्याधिपत्यं प्रादुरभावयत्) ॥

१०. इंद्र वृत्राचें सामर्थ्य [नाहींसें करिता झाला], [आणि आपल्या] आयुधानें [त्याचें] आयुध मोडून टाकिता झाला. [तो तो] वृत्राला मारिता झाला [आणि उदकें] [खालीं] सोडिता झाला हा त्याचा मोठा पराक्रम [होय], आणि [तो तेणेंकरून] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झाला.

10. Indra [broke] the strength of Vritra, broke [his] weapon with [his] weapon. That is his great heroism that he slew Vritra and let down the waters, [thereby] manifesting his empire.

१०. 'इंद्राने आपल्या वज्राने वृत्राचे बळ नाहीसे केले आणि आपल्या आयुधाने त्याचे आयुध मोडून टाकिले आणि वृत्राला मारून त्याणे कोंडून ठेविलेली जी मेघोदके ती मुक्त करून खाली सोडून देता झाला. हा जो इंद्राने पराक्रम केला तो मोठा होय आणि तेणेकरून त्याणे या जगावर आपले आधिपत्य आहे असे सिद्ध करून दाखविले,' असा ऋचेचा भावार्थ आहे.

वृत्रसुक्तासाठीं 'वृत्र जघन्वाँन् असृजत्' असा उच्चार केला पाहिजे.

यद्वृत्रं तर्व चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।
अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्बधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तर्व । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १३ ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।
त्वष्टा चित्तर्व मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तर्व । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. यद् (=यदा) वृत्रं तव अशनिं च (=त्वया प्रक्षिप्तं वैद्युतमग्निं च) वज्रे (=तवायुधविशेषेण) समयोधयः (=परस्परम् अयोधयः) [तदा] हे इन्द्र अहिं जिघांसतः (=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुमिच्छतः=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुं प्रवृत्तस्य तव) शव (=बलं) दिवि बद्बधे (=अनुस्यूतमासीत्=व्याप्तमभूत्) [तेन च त्वम्] अनु स्व राज्यम् अर्चन् [अभूः] (=स्वस्याधिपत्यं प्रादुरभावयः) ॥

१४. हे अद्रिवः, ते (=तव) अभिष्टने [सति] (=सिंहनादे सति) य स्थाः [यत्] जगत् च (=यत् किमपि स्थावरं जङ्गमं च) [वर्तते] [त त्सर्वं] रेजते (=कम्पते)। [तव वज्रस्य निर्माता] त्वष्टा चित् (=त्व देवोपि) तव मन्यवे भिया (=तव क्रोधाद् भीत्वा) वेविज्यते (=भृशं कम्प ते)। [एवं त्वम्] अनु स्वराज्यम् अर्चन् [भवसि] (=स्वाधिपत्यस्य प्रक यिता भवसि) ॥

इंद्राला साहाय्य करणारे मरुत् जसे सर्व जग हालवितात तसें सर्व हालवून दे- ण्याची शक्ति वृत्राला होती. आणि इंद्र जशी मेघगर्जनारूप घोर गर्जना करितो तशीच वृत्रहि करूं शकतो असें मनात ठेवून हा मंत्र रचिला आहे. वृत्र हा सामान्य शत्रु नव्हता, तर इंद्राला जशी अपार शक्ति आहे त्याचप्रमाणें ती वृत्रालाहि आहे अशा रीतीचें त्या मंत्रांत दर्शविलेच आहे. (सू. ५२, मं. ५ दाखवर्

११. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, तूं जेव्हां मरुतांच्या साहाय्यानें [आपल्या] बळेंकरून वृत्राला मारिता झालास [तेव्हां] ह्या प्रचंड [द्यावापृथिवी] सुद्धां तुझ्या क्रोधाला भिऊन कंपायमान झाल्या; आणि [तेणेंकरून तूं] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झालास.

11. Even these vast [Heaven and Earth] trembled with fear at thy rage, when O Indra, O wielder of the thunderbolt, thou, accompanied by the Maruts, didst slay Vritra with thy might, manifesting thy empire.

१२. [आपल्या] क्षोभानें [अथवा आपल्या] घोर गर्जनेनें सुद्धां वृत्र इंद्राला भिववूं शकला नाहीं. [तर इंद्राचेंच] सहस्रधारांचें लोहमय वज्र याच्या अंगावर पडलें, आणि [तेणेंकरून तो] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झाला.

12. Nor with [his] agitation nor with [his] roaring could Vritra terrify Indra. [But] on him fell [Indra's] adamantine thunderbolt of a thousand edges, manifesting Indra's empire.

---

११. 'इंद्राने महा क्रोध करून वृत्राला मारून टाकिलें तेव्हां हा [illegible] भूलोक आणि त्याहूनहि हा वरचा स्वर्लोक हे दोनाहि भीतीने थरथर कांपले, मग इतर पदार्थ कंपायमान झाले म्हणून काय सांगावयाचें आहे? या प्रकारानें इंद्र आपलें आधिपत्य या सर्व जगतावर आहे असें सिद्ध करिता झाला.'

'मरुतांच्या साहाय्यानें' = मरुत्वान्. अक्षरशः अर्थ, 'मरुतांसहित [होत्साता तूं]' असा आहे. इंद्रानें वृत्र मारिला तेव्हां मरुतांनीं इंद्राला साहाय्य केलें हे वेदांत सर्वप्रसिद्ध आहे.

वृत्रवधासाठीं चवथा चरण '[illegible]' असा वाचावा.

१२. 'इंद्र वृत्रासुरावर युद्ध करूं लागला तेव्हां वृत्रानें सर्व जगत् हालविलें आणि मेघगर्जनेसारिखी मोठी घोर गर्जना करूं लागला. पण त्याला इंद्र भ्याला नाहीं उलट इंद्राचेंच वज्र वृत्रावर जाऊन पडलें—जे वज्र लोखंडाचें बनलेलें आणि हजार धारांचें असें होतें. याप्रमाणें वृत्राचा नाश करून इंद्रानें आपलें आधिपत्य जगावर उघड करून दाखविलें.'

३. [ह्या उषा] कुशल स्त्रियांप्रमाणें दूरून एकाच काळीं [आपल्या] कांतींनी प्रकाशतात, आणि पुण्यवान्, दानशील [आणि] सोम काढून उपासना करणारा [जो] उपासक [त्या] साठीं प्रतिदिवशीं अन्न घेऊन येतात.

3. Like skilful damsels [the Ushases] shine from afar at one time with [their] brightness, daily carrying food for the righteous, the liberal [and] the soma-offering worshipper.

(त्याला जोडिले) असे सांगितले आहे. ऋ. ५. ८०. ३ यांत 'तांबडे बैल (रथाला) जोडून येणारी उषा' (=' एषा गोभिररुणेभिर्युजाना') असे म्हटले आहे. इतर देवहि (इन्द्र, सविता, अग्नि हे) तांबड्या गाई किंवा तांबडे बैल रथाला जोडून येतात असे सांगितले आहे, त्याप्रमाणेच उषा तांबडे बैल आणि तांबड्या गाई रथाला जोडिते अशी कल्पना आहे अशी युक्ति जरी उघड आहे, तथापि उषा देवीच्या ज्या लाल कांति अथवा लाल किरण त्याच तांबड्या गाई आणि तेच तांबडे बैल हा मतांर चांगला सुस्थे।

' पूर्वीप्रमाणें '=' पूर्वथा.' म्हणजे आजपर्यंत जसे प्रगट करीत आली आहे तसें इतकें तात्पर्य.

आधुनिक श्लोकांत आणि या मंत्रांत किती अंतर आहे पहा:—

> उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा
> सुआयुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।
> अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा
> रुशन्तं भानुम् अरुषीरशिश्रयुः ॥

इतर मंत्राप्रमाणें यांतहि पादाच्या अंतीं अर्ता द्वादश वृत्तांत आणि श्लोक वृत्तांत कांहींच अंतर नाहींसें होत गेलें आहे त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें.

---

३. उषा पूर्वेकडून येतात त्या कशा दिसतात ते यांत सांगितलें आहे. ' उषा ह्या स्त्रियांप्रमाणे एकदम निघून दूर अंतराळांत शोभतात त्या सुंदर स्त्रियांप्रमाणें दिसतात, आणि त्या येतांना भाविक उपासकांकरितां अन्नादि संपत्ति घेऊन येत असतात; म्हणजे त्या येतात म्हणून उपासकाला अन्नादि संपत्ति मिळत असते '

' एकाच काळीं '=' समानेन योजनेन.' हे शब्द कठिण आहेत एकाच साधनानें असा अक्षरशः अर्थ आहे. म्हणजे एकाच वेळीं निघून, एकदाच जणूं बांधिल्या जाऊन. या ऋचेचा प्रथमार्ध दुर्बोध आहे, भाषा पहा.

सोम काढून देवाची उपासना करणारा जो उपासक त्याचें माहात्म्य उत्कट-

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।
स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥५॥२३

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते ।
कृष्णम् । अभ्वम् ।
स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्जन् । चित्रम् । दिवः । दुहिता ।
भानुम् । अश्रेत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।
श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना ।
कृणोति ।
श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विऽभाती । सुऽप्रतीका । सौमनसाय ।
अजीगरिति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अस्याः (=उषसः) रुशद् अर्चिः (=दीप्यमानं तेजः) प्रति अदर्शि (=पु[न]र्दृश्यते=यथा ह्यो, यथा पूर्वेद्युस्तथा अस्मिन्नपि दिने दृश्यते)। [तदर्चिः] वि तिष्ठते (=विविधं तिष्ठति=सर्वास्वपि दिक्षु प्रसृतं भवति) अभ्वं कृष्णं (=महान्तमन्धकारं) बाधते (=विनाशयति) [च]। दिवो दुहिता (=द्युलोकरूपस्य पि[तुः क]न्या=उषा) विदथेषु स्वरुम् अञ्जन् न (=यथा यज्ञेषु यूपमलङ्कारादिभिर्दे[वाः] सुशोभितं कुर्वन्ति तथा) पेशः (=स्वकीयं रूपम्) [अनक्ति=अलङ्करणैर्युक्तं क]रोति] [अपि च] चित्रं भानुम् अश्रेत् (=चायनीयं रमणीयं तेजः अश्रेत् [धा]रयति)॥

'स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जन्' इत्यत्र विदथेषु यज्ञेषु स्वरुं न स्वरुनाम्ना शक[ल]ेन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्वर्यवोऽञ्जन् । अञ्जन्ति । तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रू[प]मु[षा] अनक्ति । संश्लिष्टं करोति । इति सायणपादाः ॥

६. [अधुना वयम्] अस्य तमसः पारम् (=अस्य नैशस्यान्धकारस्यान्तम्) [अ]तारिष्म (=उत्तीर्णा अभूम=उत्तीर्णाः स्मः)। उच्छन्ती (=तमो निरस्यन्ती) उ[षा] वयुना कृणोति (=वयुनानि करोति=सर्ववस्तूनां ज्ञानानि करोति=यथा सर्वं

४. [उषा ही] नटीप्रमाणें वेगवेगळीं रूपें धारण करिते आणि गाईच्या कासेप्रमाणें [आपलें] वक्षस्थळ उघडें करिते. सकळ भुवनासाठीं प्रकाश पाडणारी उषा गोठ्यांतून गाई [बाहेर पडतात] तशी अन्धकारांतून बाहेर पडली आहे.

4. [Ushas] puts on many forms like a dancing girl, [she] uncovers [her] bosom like as the cow [her] udder. Making light for the whole world Ushas has come out of darkness as cows [do] out of the cow-fold

४. उषा उगवते अथवा येते तो कशी दिसते त्याविषयी यात कल्पना केलेली आहे. ' ती एकाद्या नटीप्रमाणें वेगवेगळीं रूपें धारण करिते आणि दुभत्या गाईची कास जशी भरलेली आणि पुष्ट दृष्टीस पडते तशी ती आपलीं स्तनें उघडीं जणु करून दाखविते. सकळ जगताला उजेड मिळे असें करणारी उषा गोठ्यात कोंडून ठेविलेल्या गाई जशा बाहेर पडतात तशी अंधकारांतून बाहेर पडली आहे पहा.'

श्लोकीकरण —

अधि पेशांसि वपते नृतूरिव
अपोर्णुते वक्ष उस्रेव बर्जहम् ।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती
गावो न व्रजं वि उषा आवर्तमः॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।
प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।
प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्रान् ।
मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

वस्तूनां ज्ञानं भवेत्तथा तानि दृष्टानि करोति) । विभाती (=विशेषेण प्रकाश [सा] छन्दो न (=" वशीकरणे समर्थः पुरुष" इव) श्रिये स्मयते (=शोभ सति=सशोभं यथा स्यात्तथा हसति) । सुमतीका (=शोभनाङ्गी) [उषा मनसाय अजीगः (=सौमनस्याय अस्मान् जागृतान् कृतवती=वयं मनुष्य.सु यथा भवेम तथा कृतवती) ॥

भाषायाम्.

७. भास्वती (=तेजस्विनी) सूनृतानां नेत्री (=सूक्तरूपाणां वाचां प्रेरयि दिवो दुहिता (=उषा) [एवं] गोतमेभिः स्तवे (=अस्माभिर्गोतमकुलोत् स्तोतृभिः स्तूयते) । [एवं स्तुता सती] हे उषः, [त्वं] प्रजावतः (=पुत्रपौ दियुक्तान्) नृवतः (=नृभिः पुरुषैरनुचरादिभिः संयुतान्) अश्वबुध्यान् (=अ श्वैध्यान् बोद्धव्यान्=अश्वसमृद्धयङ्कितान्) गोअग्रान् (=गवादिपशुमुख्यान्) वा न् (=अन्नसंभारान्=अन्नसंपदः) उप मासि (=प्रयच्छसि=प्रयच्छ) ॥

जणुं गिळून टाकिले होते ते हळुहळु पुनः दिसूं लागले आहेत असे पाहून गोतम ऋषि म्हणतो, 'आता आम्ही या रात्रिमय अंधकारातून मुक्त झालों, कारण उषा उजळून सकळ पदार्थ पुनः दिसूं लागत असे करीत आहे. सुंदर उषा एकाद्या वशीकरणपरायण पुरुषाप्रमाणें मनोहारी अशा रीतीनें हासमुख दिसत आहे. आम्हीं सर्वांनी उठून मनांत आनंद मानावा म्हणून सुरूपवती उषा आम्हांस जागृत करीत आहे.'

आपल्या आर्य पूर्वजांस रात्रीच्या अं-

धारांतून मुक्त होण्याविषयीं केवढी उत्कंठा असे आणि ज्या तेजाच्या योगानें तो त्याचा मनोरथ पूर्ण होई अशा सूर्यरूप अथवा उषारूप तेजावर ते कशी प्रीति करीत असत ते या मंत्रावरून दिसून येतें. आणि प्रभातकाळीं उठून ते आनंदित होत असे अनुमान यावरून निघतें.

श्लोकीकरणः—

अतारिष्म तमसस्पारमस्य
उषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।
श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती
सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥

५. हिची तेजोयुक्त प्रभा [ही पहा] पुनः दिसत आहे, [ती] पसरत आहे, [ती] घोर अंधकाराला पळवून लावीत आहे. यज्ञांत यूप शोभवितात तशी शूची कन्यका [आपलें] रूप [शोभवीत आहे]; [ती] सुंदर प्रकाश धारण करीत आहे.

६. [आम्ही] या अंधकाराच्या पार पडलों. उषा उगवून सकळ पदार्थ दृष्टिगोचर करिते. प्रकाशणारी [उषा], वश करूं इच्छिणाऱ्याप्रमाणें, मधुर हांसते. सुंदर [उषे]नें [आमची] मनें प्रसन्न व्हावीं म्हणून [आम्हांस] जागृत केलें आहे.

5 Her brilliant light is visible again, [it] spreads, [it] chases away the vast darkness. [She] [exhibits her] beauty as [they exhibit] the sacrificial post in sacrifices; the daughter of heaven has assumed a beautiful brightness.

6 We have come across this darkness [of the night] Ushas dawning illuminates the universe. Brilliant [Ushas] smiles like one solicitous to please, fair [Ushas] has waked us for delight

७. तेजस्विनी [आणि] वाचांतें प्रेरणारी [अशी] द्यूची कन्यका गोतमांनी [या प्रकारेकरून] स्तविली आहे. हे उषे, संततीनें भरलेली, मनुष्यांनीं भरलेली, अश्वांनीं भरलेली [आणि] गाईंनीं परिपूर्ण [अशी] संपत्ति [तूं आम्हांला] दे.

7. Brilliant, [and] inspirer of prophetic voices, the daughter of Heaven is [thus] praised by the Gotamas. Mayest thou, O Ushas, grant a prosperity full of children, full of men, distinguished by horses, [and] conspicuous with cows.

---

७. 'वर सांगितल्याप्रमाणें आम्ही गोतमांनी हे उषेचें स्वरूप वर्णून तिची स्तुति केली आहे. उषा ही स्तुतिरूप ज्या वाचा ऋषींच्या मुखांतून निघतात त्यांतें प्रेरणारी होय— तर हे उषे, तूं आम्हांला पुत्रपौत्रादिसंततियुक्त, अनुचरादि पुरुषयुक्त, घोडे जीत विपुळ आहेत आणि जीत गाई तर प्रथमच दृष्टीस पडतात, 'अशी समृद्धि दे.' हा आणि पुढचे दोन मंत्र उषेला संबोधून आहेत.

'वाचांतें प्रेरणारी'='नेत्री सूनृतानाम्' उषःकाळीं कविता करण्याचें स्फुरण कवींस होतें हे प्रसिद्धच आहे आणि पक्षिरूप गायकांला आणि द्युम्न्या गवयाला त्या वेळीं गायनाची स्फूर्ति होते हे सर्वांस ठाऊक आहेत सू. ४८, म. २ आणि टीप पहा.

'मनुष्यांनीं भरलेली'='नृवतः.' म्हणजे चाकर भृत्य जीत विपुळ आहेत ती असें सायणाचार्य म्हणतात.

'दे'='उप मासि.' अक्षरशः, 'देतोस,' म्हणजे 'देशीलच.'

थोरीकरणः—

भासुअती नेत्री सूनृताना
दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।
प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यान्
उषो गोअग्रान् उप मासि वाजान् ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति।
विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया ।
वि । भाति ।
विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् ।
मनायोः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. देवी (=द्योतमाना) [उषा] विश्वानि भुवना (=सर्वाणि भूतजातानि=सर्वमपि जगत्) अभिचक्ष्य (=प्रकाश्य) प्रतीची (=प्रत्यङ्मुखी सत्यागच्छन्ती) चक्षुः (=चक्षुष्मती=तेजस्विनी) [सती] उर्विया (=विस्तीर्णं यथा तथा) वि भाति (=विशेषेण भ्राजते)। विश्वं जीवं (=सकलमपि प्राणिजातं) चरसे (=चरणाय=स्वस्वव्यापारेषु यथा सर्वे प्राणिनो व्यापृता भवेयुस्तथा तान्) बोधयन्ती (=उद्बोधयन्ती) [सा] विश्वस्य मनायोः (=सकलस्य वाक्चातुर्यसमर्थस्य कवेः) वाचं (=स्तवनरूपां वाणीम्) अविदत् (=अलभत=प्रयच्छति=सर्वेऽपि मत्सदृशाः कवयः स्तुतिरूपं काव्यं कर्तुं समर्था यथा भवेयुस्तथा तेषु वाचं प्रेरयति)॥

दुसरीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. ऋ. ८. ४४. १५ पहा.

या मंत्राचे पहिला, दुसरा आणि चवथा हे चरण शुद्ध श्लोकाप्रमाणेंच म्हणता येतात—

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं
दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम्।
सुदंससा श्रवसा या वि भासि
वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥

पुनः॑पुनर्जा॒यमा॑ना पुरा॒णी स॑मा॒नं वर्ण॑म॒भि शुम्भ॑माना ।
श्व॒घ्नीव॑ कृ॒त्नुर्विज॑ आमिना॒ना मर्त॑स्य दे॒वी ज॒रय॒न्त्यायुः॑॥१०॥२९

पुनः॑ऽपुनः । जाय॑माना । पु॒रा॒णी । स॒मा॒नम् । वर्ण॑म् । अ॒भि । शुम्भ॑माना ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । कृ॒त्नुः । विजः॑ । आ॒ऽमि॒ना॒ना । मर्त॑स्य । दे॒वी । ज॒रय॑न्ती । आयुः॑ ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

१०. पुन.पुनर्जायमाना (=प्रतिदिन प्रातःकाले प्रादुर्भवन्ती) पुराणी (=चिरंतना) [सत्यपि] समान वर्णम् अभि शुम्भमाना (=एकमेव वर्ण रूपमभिशुम्भमाना=नित्यमेकेनैव रूपेण युक्ता दृश्यमाना) [उषा] देवी, विजः कृत्नुः श्वघ्नी (=उद्वेजकः सर्वस्वहरणेनोद्वेगं कारयन् द्यूतकर्मकुशलतरः कितव इव=एतादृशः कितवो यथान्यस्य धनं क्रमेण हरति तथा), आमिनाना (=आयुर्नाशयन्ती सती), मर्तस्य आयुः (=मरणधर्मणो मनुष्यस्य आयुः प्राणं) जरयन्ती (=जीर्णं दुर्बलं कुर्वन्ती ऊनयन्ती) [वर्तते] ॥

श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनानेति वाक्यं सायण एवं व्याचष्टे। उषाश्च पुन पुनर्जायमानेत्युक्तम् । अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृत्नु कर्तनशीला श्वघ्नी व्याधस्त्री च । सा यथा विजश्चलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वदिति । विजःशब्दो दुर्बोधः, सः 'अर्यः पृथ्वीविज इवामिनाति' (ऋ. १, १२. ५) इत्यत्र उद्वेजकशब्देन विवृतः सायणेन । तदेव विवरणमनुसृतमस्माभि मन्त्र-उपायान्तराभावात् ॥

'म्' आला आणि 'म्'च्या पुढें स्वर आला तर तें न्हस्व अक्षर संयोगाच्या पूर्वी दीर्घ म्हणता आलें असतें तसें दीर्घ म्हणावें. या मंत्राच्या पुढच्या मंत्रांतील 'वर्णम् अभि शुम्भमाना' यांतील 'र्णं' दीर्घ म्हणावा लागतो आणि 'म्'च्या योगानें म्हणता येतो. ७३ व्या मंत्रांतील ५ व्या मंत्रात 'पुरुम् एतानि' हेंहि याचेंच उदाहरण होय. दुसरा नियम असा दिसतो की विसर्गांच्या पूर्वी ह्रस्व अक्षर असावें आणि त्या विसर्गांच्या पुढें स्वर येऊन विसर्गांचा लोप झाला तरी ह्रस्व अक्षर, विसर्ग येतात म्हणून दीर्घ करता येतें. उदाहरण 'वसुः उरिः'

९. [ही] देवी सकळ भुवनें पाहून परत येते आणि प्रकाशवती [उषा] सर्वत्र प्रकाशते. [ती] सकळ जीवांला जागे करून [आपआपल्या] कामीं लाविते, [आणि] सकळ कविजनांला वाचा फुटविते.

9. The goddess having seen all the world returns, and full of brightness shines far and wide. Waking all life to action she finds the voice for each poet.

९. 'ही उषा सकळ भुवनें पाहून पाहून आता आम्हाजवळ परत येत आहे आणि विशेष प्रकाशमान होत्साती जिकडे तिकडे प्रकाशत आहे. ती जिकडे जिकडे जाते तिकडे तिकडे सकळ प्राण्यास उठवून आपआपल्या कामीं लाविते आणि प्रजसारिखे जे कविजन त्याला वाचा फुटे आणि ते स्तोत्रें जी तद्रूप कविता रचीत असे करिते.' याप्रमाणें उषेविषयीं यात स्वभावोक्ति आहे. उषा ही सकळ भुवनें पाहत पाहत फिरून आम्हाकडेस येते असें म्हणणें, ती सर्व प्राण्यास जागे करिते आणि कविजनाच्या अंगीं स्फूर्ति आणिते असें म्हणणें यात सहजोक्तीचें सौंदर्य आहे. या कवितेंत जरी प्रासादि अथवा यमकादि चमत्कार नाहींत तरी प्रसाद आणि आल्हादकत्व ही विशेष आहेत.

'प्रकाशवती'= चक्षुः.' म्हणजे जगाचा डोळाच जणु अशी जी ती. 'चक्षु' शब्दाचा 'चक्षुष्मान्'= तेजस्वी असा अर्थहि वेदात क्वचित् असतो.

'विस्तीर्णपणे' 'उर्विया' हें येथें क्रियाविशेषण समजावयाचें आहे. यास प्रमाण ऋ. ५. २८. १ यातील 'प्रत्यङ्ङुषसम् उर्विया विभाति' या पादावरील सायणभाष्य होय. इतर ठिकाणी तरी 'उर्विया' हें क्रियाविशेषणच चागलें जुळतें.

'आपापल्या कामीं लाविते.' प्रभातकाळीं पक्षी उठून गाऊं लागतात, हरणें चरूं लागतात, मनुष्यें बाहेर फिरूं लागतात, विद्यार्थी घोकूं लागतात इत्यादि व्यापार ज्याचा तो करूं लागतो हें प्रसिद्धच आहे. सू. ४८, मं ५, ६ आणि त्यावरील टीप पहा. उषेविषयीं या गोष्टीवर पुढेंहि पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन येत जाईल.

थोडीफरक.—

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्य

प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ति

विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥

'वाचम्' यातील 'च' दीर्घ म्हणावा लागतो. आणि बहुतकरून असा नियम आढळतो की ह्रस्व अक्षराच्या पुढ

पुनः॑पुनर्जाय॑माना पुरा॒णी स॑मा॒नं वर्ण॑म॒भि शुम्भ॑माना ।
श्व॒घ्नीव॑ कृ॒त्नुर्विज॑ आमिना॒ना मर्त॑स्य दे॒वी ज॒रय॒न्त्यायुः॑ ॥१०॥२

पुनः॑ऽपुनः । जाय॑माना । पु॒रा॒णी । स॒मा॒नम् । वर्ण॑म् । अ॒भि । शु॒
म्भ॑माना ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । कृ॒त्नुः । विजः॑ । आ॒ऽमि॒ना॒ना । मर्त॑स्य । दे॒वी । ज॒रय॑न्ती
आयुः॑ ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

१०. पुनःपुनर्जायमाना (=प्रतिदिनं प्रातःकाले प्रादुर्भवन्ती) पुराणी (=चि[रन्]तना) [सत्यपि] समानं वर्णम् अभि शुम्भमाना (=एकमेव वर्णं स्वतनिष्ठं [शु]भमाना=नित्यमेकेनैव रूपेण युक्ता दृश्यमाना) [उषा] देवी, विजः कृत्नुः श्व[घ्नी] (=उद्वेजकः सर्वस्वहरणेनोद्वेगं कारयन् द्यूतकर्मकुशलतरः कितव इव=द्यूत[कृ]कितवो यथान्यस्य धनं क्रमेण हरति तथा), आमिनाना (=आयुर्नाशयन्ती म[र्त]स्य आयुः (=मरणधर्मणो मनुष्यस्य आयुः प्राणं) जरयन्ती (=जीर्णं कुर्वती ऊनयन्ती) [वर्तते] ॥

श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनानेति वाक्यं सायण एवं व्याचष्टे। उषाः पुनः पुनरा[वर्त]नेत्युक्तम्। अतः सैवायुर्जरयति। तत्र दृष्टान्तः। कृत्नुः वर्तनशीला श्वघ्नी व्या[धस्त्री]व। सा यथा विजः चलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्[ज]रयति तद्वदिति। विजःशब्दो दुर्बोधः, सः 'अयं पुरोविज आतिनाति' (ऋ ९. [१]१२. ५) इत्यत्र उद्वेजकशब्देन विवृतः सायणेन। तदेव विरलमनुमन्यामहे [इ]

१०. पुनः पुनः जन्मास येणारी [आणि] पुरातन [असूनहि] एकच रूपानें शोभणारी [ही उषा] देवी, धूर्त [आणि] नागविणाऱ्या द्यूतकाराप्रमाणें, मर्त्यांचें आयुष्य हळूहळू हरण करणारी [होय].

10. [She who is] born again, and again, [who is] ancient [and yet] appears of the same colour—the goddess [Ushas] wears out the life of the mortal, a depriver like a cunning [and] deceitful gamester.

१०. 'उषा पुनः पुनः जन्मते, म्हणजे प्रतिदिनीं जन्मते आणि प्रारंभापासून ती या जगांत आहे आणि म्हणूनच ती पुरातनी असते आणि स्वरूपाची छाया नित्य भासते आणि जेव्हां जेव्हां जन्मते तेव्हां स्वरूपाची कांति नित्य असते. पण वस्तुतः तसें कांहीं नाहीं. तिचें स्वरूप नित्य एकच असतें, त्यांत त्यानुसार कांहीं फेर होत नाहीं आणि तिचा रंगहि बदलत नाहीं. पण ती स्वतः जरी आहे तशीच नित्य राहते

'द्यूतकाराप्रमाणें=श्वघ्नी इव.' श्वघ्नी शब्दाचा द्यूतकार हा अर्थ सायणांनीं ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. पाश्चात्य पंडितांनीं एक दोन स्थळीं [illegible] अर्थ केला आहे.

त्यानंतर [illegible] 'वागिमहुण' [illegible] [illegible] आयुष्य [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

हे जे विनियोग करितात त्यांची बहुत-करून सर्वत्र हीच अवस्था आहे. दक्षिणेंत बहुतकरून विवाहाच्या वेळीं जे आयुर्मंत्र म्हणतात ते ऋ. १. ८९. ८; १. ९६. ८; १०. ३६. १४; १०. ८५. १९; १०. १०७. २ हे होत. हे मंत्र आयुःसूक्तापैकीं आहेत. 'आयुः-सूक्त' सगळें 'मंत्रपुष्प' म्हणून ज्या मंत्रांनी पुष्पाञ्जलि देवावर घालितात त्यास म्हणतात. हे 'आयुःसूक्त' ऋग्वेदांत ज्या ज्या मंत्रांच्या शेवटीं "आयुः" शब्द येतो ते सगळे एकत्र घालून केलें आहे. ते मंत्र सोळा आणि ऋग्वेदपरिशिष्टांतून घेतलेले दोन मिळून अठरा आहेत. ते सूक्त येणेंप्रमाणेः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्
व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १. ८९. ८

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी
समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।
श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना
मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १. ९२. १०

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य
द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।
द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो
द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ १.९६.८

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगाद्
अप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।
आरैक्पन्थां यातवे सूर्याय
अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः॥१.११३.१६

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा
दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।
दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते
दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः॥१.१२५.६

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
विश्वामित्राय ददतो मघानि
सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः ॥ ३.५३.७

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्
पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।
एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः
प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ४. १२. ६

[यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं
तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।
सकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां
सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः] परिशिष्टे॥

गोमायुरदादजमायुरदात्
पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।
गवां मण्डूका ददतः शतानि
सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः।७.१०३.१०

ऋदूदरेण सख्या सचेय
यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः ।
अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे
तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ ८.४८.१०

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा
निरत्रसन्तमिषीचीरभैषुः ।
आ सोमो अस्माँ अरुहद्विहाया
अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥८.४८.११

इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं
रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं

१०. पुनः पुनः जन्मास येणारी [आणि] पुरातन [असूनहि] एकच रूपानें शोभणारी [ही उषा] देवी, धूर्त [आणि] नागविणाऱ्या द्यूतकाराप्रमाणें, मर्त्यांचें आयुष्य हळुहळु हरण करणारी [होय].

10. [She who is] born again, and again, [who is] ancient [and yet] appears of the same colour—the goddess [Ushas] wears out the life of the mortal, a depriver like a cunning [and] deceitful gamester.

१०. 'उषा पुनः पुनः जन्मते, म्हणजे प्रतिदिनी जन्मते आणि फार दिवसांपासून ती या जगांत आहे. आणि त्यामुळें ती म्हातारी असावी आणि म्हातारपणाची छाया तिला मागावी. आणि जेव्हां जेव्हां जन्मते तेव्हां बाळपणाची कांति तिला असावी, पण वस्तुतः तसें कांहीं नाहीं. तिचें स्वरूप नित्य एकच असतें, त्यांत न्यूनाधिक कांहीं होत नाहीं, आणि तिचा रंगहि बदलत नाहीं. पण ती स्वतः जशी आहे तशीच नित्य राहते, तथापि ती मर्त्यांचें आयुष्य हळुहळु हरण करून त्यांच्या स्वरूपाला बाळपणापासून तरुणपण, तरुणपणापासून वृद्धपण अशा वेगवेगळ्या दशा प्राप्त करून देऊन त्यांचा रंग बदलविते. आणि एखादा धूर्त आणि बुचाडून घेणारा जुगाऱ्या जसा हळुहळु द्रव्य जिंकून घेऊन न समजतां एकाएकीं शेवटीं फसवितो, तशी उषा सर्व मर्त्यांचें आयुष्य हरण करून त्यांस फसविते.'

'पुनः पुनः जन्मास येणारी.' म्हणजे दरदिवस सकाळीं उगवणारी.

'द्यूतकाराप्रमाणें'='श्वघ्नी इव.' 'श्वघ्नी' शब्दाचा द्यूतकार हा अर्थ सायणानीच ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे. पारधी असाहि एक दोन स्थळीं अर्थ केला आहे.

लग्नांत वरानें वधूचें 'पाणिग्रहण' केल्यावर ब्राह्मणांनीं आयुष्य वर्धमान म्हणजे वृद्धिंगत व्हावें या हेतूनें आयुर्वर्धक मंत्र म्हणून आशीर्वाद देण्याची चाल आहे. ज्या मंत्राच्या शेवटीं 'आयुः' हा शब्द येतो असे सहा मंत्र म्हणत असतांत त्यांत प्रस्तुत मंत्राचाहि पाठ कोण कोण म्हणतात. कारण त्याच्या शेवटीं 'आयुः' असा शब्द आला आहे, परंतु ज्यानें हा मंत्र अशा कामीं प्रथम लावून दिला (नारायणभट्टी प्रयोगरत्नादिक ग्रंथांत हे मंत्र म्हणावे म्हणून सांगितलें आहे) त्याला याचा अर्थ समजला नाहीं. कारण जर समजता, तर ज्यांत आयुष्याची वृद्धि नसतां हानि सांगितली आहे असा मंत्र असल्या मङ्गलकार्यांत आणि ब्राह्मणांच्या आशीर्वादांत तो घालण्यास नसता. पण

व्यूर्ण्वती दिवो अन्ताँ अबोध्यप स्वसारं सनुतर्युयोति ।
प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।
प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

भाषापाठः

११. दिवः अन्तान् (=द्युलोकस्य अन्तान्) व्यूर्ण्वती (=तमसो मुक्तान् कुर्वती) [उषा] अबोधि (=अबुध्यत=जागृता जाताऽस्ति) [पश्य]। [सा] स्वसारं (=रात्रिरूपां स्वकीयां स्वसारं) सनुतः अप युयोति (=अत्यन्तं दूरदेशे पृथक् करोति=विनाशयति)। मनुष्या युगानि (=मनुष्याणि युगानि=मनुष्यसंबन्धीनि युगानि=मनुष्याणां कालान्) प्रमिनती (=हिंसन्ती) जारस्य योषा (=सूर्यरूपस्य जारस्य कान्ता) [सा] चक्षसा वि भाति (=स्वकीयेन तेजसा विशेषेण भाजते)॥

दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयु ॥८.५९.७
वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व
सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।
स सिन्धुभिः कलशे वावशानः
समुस्रियाभिः प्रतिरन्न आयुः॥९.९६.१४
सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्
सवितोत्तरात्तात्सविता धरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं
सविता नो रासतां दीर्घमायु ॥१०.३६ १४
नवो नवो भवति जायमानः
अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्
प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः॥१० ८५ १९
विद्युन्न या पतन्ती दविद्योत्
भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः
प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १०.९५.१०
उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्
ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते
वासोदा सोम प्र तिरन्त आयु १०.१०७ २
[न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति
देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् ।
यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं
स देवेषु कृणुते दीर्घमायु ॥
स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायु] परिशिष्टे ॥

थोडीकरण:—

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी
समानं वर्णम् अभि शुम्भमाना ।
श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना
मर्तस्य देवी जरयन्त्यायु ॥

पशून्न चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यश्वैत्।
अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२॥

पशून् । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न । क्षोदः ।
उर्विया । वि । अश्वैत् ।
अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिऽभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. पशून् न (=यथा कश्चित् गवादीन् पशून् प्रथति) [अथवा] सिन्धुः क्षोदः (=महानदी यथा स्वकीयमुदकं रोधसी निर्भिद्य प्रथति तद्वत्) चित्रा (=चायनीया=सुन्दरी) सुभगा (=सुधनोपेता) [उषाः] प्रथाना (=प्रथिता सर्वत्र प्रसारिततेजस्का सती) उर्विया वि अश्वैत् (=विस्तीर्णं यथा तथा विविधं श्वेतते=सर्वासु दिक्षु भ्राजते) [पश्य]। दैव्यानि व्रतानि (=देवसम्बन्धीनि कर्माणि यज्ञादीनि) अमिनती (=अहिंसन्ती=स्वोदयाभावेन यथा न विनाशं गच्छेयुस्तथा कुर्वती) [सा] सूर्यस्य रश्मिभिर्दृशाना (=सूर्यस्य किरणैः सहोज्ज्वलन्ती) चेति (=ज्ञायते=भाति) [पश्य] ॥

[illegible]:–
[illegible] ऊर्वीं दिशो अन्तान् अशोभि
अप स्फुरं समुद्रयोनि।

प्रमिनती मैत्रिआ व्रतानि
गांधा जारस्य नीक्षण विभाति ॥

११. आकाशाच्या प्रांतांस [अंधकारापासून] मुक्त करणारी [उषा ही पहा] जागृत होत आहे, [आणि] [आपल्या] बहिणीला दूर पिटून देत आहे. मानवांचे दिवस नाहींसे करणारी [अशी जी] [सूर्यरूप] जाराची प्रिया [ती आपल्या] प्रकाशानें प्रकाशत आहे.

11. The uncoverer of heaven's frontiers, [Ushas] has awoke. She chases away [her] sister. The destroyer of human ages, [and] the beloved of the [solar] lover shines with her brightness

---

११. पुनः उदयगाच्या उपेरदेश पाहून अथवा पाहिल्याप्रमाणें वर्णन ऋषि म्हणतो.—' आकाशप्रदेशाला अंधकारापासून मुक्त करणारी उषा ही पहा येऊन आपल्या काळ्या बहिणीला (म्हणजे रात्रीला) हाकून देत आहे. मनुष्याचे दिवस प्रत्यहीं कमी कमी करीत जाणारी जी सूर्यरूपी जाराची प्रिया उषा ती पहा कशी आपल्या प्रकाशानें प्रकाशत आहे.'

'बहिणीला '=' स्वसारम्.' वेदात उषा आणि रात्र यास परस्पर बहिणी असे म्हणण्याचा प्रचार आहे. नित्य एकत्र असतात, एकमेकाला सोडीत नाहींत म्हणून बहिणी असें ऋषींनीं म्हटलेलें आहे. ऋ. १. ११२. २, ३; १०. १२७. ३; १. १२४. ८ पहा.

'मानवांचे दिवस '=' मानुषा युगानि.' म्हणजे मनुष्याचे जे घटिका, प्रहर, दिवस, महिना, वर्ष इत्यादिक काळ ते. 'युग' शब्दाचा ऋग्वेदात हाच अर्थ होतो. दिवस असा अर्थ सायणानीच पुष्कळ स्थळीं (योग्यरीतीने) केलेला आहे. सहस्रावधि आणि लक्षावधि वर्षांची जी युगं आपण पुराणादिकात ऐकतों तीं वेदात ऐकून ठाऊक नाहीत. कृत, त्रेता, द्वापर, कलि यांचीं नावेंहि (युगार्थी) ठाऊक नाहीत. 'द्वापर' तर शब्द सुद्धा ऋग्वेदात आलेला नाहीं. मग युगायुगाप्रमाणें फिरणारे धर्म पुराणें सांगतात ते कोठून येतील? हा युगाविषयींचा जो विभू आपल्या धर्मात रचिला गेला तो अलीकडचा आहे.

'[सूर्यरूप] जाराची प्रिया '=' जारस्य योषा.' सूर्याला उषेचा जार आणि उषा त्याची वाता असें ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलेलें आहे. ऋ. १. ११५. २; ७. १०. १; ७. ७५. ५ इत्यादि अनेक मंत्रांत सूर्य उषेचा जार असें सांगितलें आहे.

उप॒स्तच्चि॒त्रमा भ॑रा॒स्मभ्यं॑ वाजिनीवति ।
येन॑ तो॒कं च॒ तन॑यं च॒ धाम॑हे ॥ १३ ॥
उषः॑ । तत् । चि॒त्रम् । आ । भ॒र॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ।
येन॑ । तो॒कम् । च॒ । तन॑यम् । च॒ । धाम॑हे ॥ १३ ॥
उषो॑ अ॒द्येह गो॑म॒त्यश्वा॑वति विभावरि ।
रे॒वद॒स्मे व्यु॑च्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥
उषः॑ । अ॒द्य । इ॒ह । गो॒ऽम॒ति॒ । अश्व॑ऽवति । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ ।
रे॒वत् । अ॒स्मे इति॑ । वि । उ॒च्छ॒ । सू॒नृ॒ता॒ऽव॒ति॒ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे उषः, हे वाजिनीवति (=दत्तान्ने), तद् चित्र (=तादृशं सुन्दरं धनम्) अस्मभ्यम् आ भर (=अस्मदर्थमानय) येन [वयं] तोकं च तनयं च (=पुत्रांश्च पौत्रांश्च) धामहे (=दधीमहि)॥

पुत्रपौत्रादियुक्तं धनमस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

१४. हे उषः, हे गोमति (=गोभिर्युक्ते), हे अश्वावति (=अश्वसंपन्ने), हे विभावरि (=विशिष्टतेजस्विनि), हे सूनृतावति (=स्तोत्रात्मकवाचां प्रेरयित्रि), [त्वम्] अद्येह (=अस्मिन् दिनेत्र) अस्मे रेवद् वि उच्छ (=अस्मभ्यं धनं प्रकाशस्व=वय यथा धनं लभेमहि तथा तमो निवारय)॥

१२. सुंदर [आणि] सौभाग्यवती [उषा] पशूंप्रमाणे [पसरलेल्या] [अथवा] महानद [आपलें] उदक [पसरतो त्या]-प्रमाणे जिकडे तिकडे आपलें तेज पसरून प्रकाशत आहे. देवांच्या कर्मांचा भंग न होऊं देणारी [उषा] सूर्याच्या किरणांबरोबर दृष्टिगोचर होत आहे.

12. The fair [and] fortunate [Ushas] is spreading her brightness far and wide like [a herd of] cows, [or] as [does] the river [its] billowing waters. She who does not break the ordinances of the Gods has become visible along with the rays of the sun.

१२. उषा सुरतांत उतरत आहे असा येथले हे दुसरे एक वर्णन 'जसा मेंढ्यांच तांड्या गाईंचा मोठाचमोठा एक कळप सोडून द्यावा आणि तो जिकडे तिकडे पसरावा तशी, अथवा एखादा मोठा नद पुराने भरून जाऊन आपले पाणी जिकडे तिकडे पसरून देतो तशी, ही उषा जिकडे तिकडे आपल्या प्रभेने पसरली आहे. प्रात-काळी लोकांनी उठून देवांची सेवा करावी इत्यादि जे नियम ते मोडून जाऊ नयेत आणि मनुष्यांनी जेव्हांचीं तेव्हां कामे करावी म्हणून उषा मग्नही सूर्याच्या किरणांबरोबर उगवत असते तशी आजहि उगवली आहे पहा.'

'तेज पसरून '=' प्रथाना.' अक्षरशः अर्थ 'आपण पसरली जाऊन,' 'आपणास पसरून.' 'जिकडे तिकडे '=' उ-

र्विया. याच सूक्ताच्या नवव्या मंत्रावरील टीप पहा.

'पशूंप्रमाणे पसरल्याप्रमाणे.' उषेच्या ज्या कांति प्रात-काळीं पूर्वेकडेस दृष्टीस पडतात त्यास गाईंची उपमा दिलेली पूर्वी आलीच आहे. म १, २ आणि त्यावरील टीपा पहा.

'प्रकाशत आहे '=' वि अश्वैत्' ऋ १. ११३. १५ इत्यादि मंत्रावरील सायणभाष्यांत 'श्वित्' धातूचा 'तेजाने वाढणे,' 'तेजस्वी होणे,' 'फाकणे,' हा तसा अर्थ आला आहे.

शोधीकरण.—

पशून चित्रा सुभगा प्रथाना
सिन्धुर्न क्षोदः उर्विया वि अश्वैत् ।
अमिनती दैव्यानि व्रतानि
सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उषः ।
अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥ २६ ॥
युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः ।
अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥
अश्विना वर्तिरस्मदा गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ।
अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ।
अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. हे उषः, हे वाजिनीवति (=दत्तान्ने), अद्य (=अस्मिन् दिने) अरुणान् अश्वान् (=त्वदीयान् आरक्तवर्णान् वाजिनो) युक्ष्व हि (=रथे योजय खलु) । अथ (=अनन्तरं च) विश्वा सौभगानि (=सकलान्यपि सौभाग्यानि) नः (=अस्मभ्यम्) आ वह (=आनय) ॥

१६. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणामुपक्षपयितारौ=शत्रुविजयिनौ) अश्विना (=अश्विनौ), [युवां] समनसा (=समनसौ=समानमनस्कौ भूत्वा) अस्मद् वर्तिः अर्वाक् (=अस्माकं गृहं प्रति=अस्माकं गृहमुद्दिश्य) [युवयो] रथं गोमद् (=अस्माकं गोनां लाभो यथा भवति तथा) हिरण्यवत् (=हिरण्यलाभश्च यथा भवति तथा) आ नि यच्छतम् (=आभिमुख्येन आवर्तयतम्=प्रेरयतम्) ॥

गा हिरण्यं च गृहीत्वा रथारूढौ युवामस्माकं गृहमागच्छतमिति भाव. ॥

वर्तिःशब्दस्य गृहसमानार्थकत्वं सायणेन सम्यक् प्रतिपादितम् / सत्यपि हि तस्य मार्गार्थकत्वे 'आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा गोमद्दस्रा हिरण्यवत्' (ऋ. ८. २२. १७) इत्येतदादिभिर्मन्त्रान्तरैर्गृहसमानार्थकत्वं ज्ञायते ॥ वर्तिरस्मदिति अस्मद्वर्तिरित्यर्थं न स्यादिति न ॥

श्लोकीकरणः–
उषो अद्येह गोमति ।
अश्वावति विभावरि ।
रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥

यांत सुद्धा तिसरा चरण नारा अक्षरांचा आणि जगतीप्रमाणे म्हणता येतो असा आहे·

१३. हे उषे, हे अन्नदायिके, [तूं] आम्हांला असें सुंदर वैभव आणून दे की जेणेंकरून आम्हांस पुत्र आणि पौत्र हे प्राप्त होतील.

१४. हे उषे, हे गोसंपन्ने, हे अश्वसंपन्ने, हे प्रकाशवती, हे वाचेप्रेरके, तूं आज येथे आम्हांप्रत प्रकाशून धन दे.

13. Bring unto us, O Ushas, O granter of food, that prosperity whereby we may possess sons and grandsons

14. O Ushas, rich in cows, rich in horses, O bright one, O inspirer of voices, shine thou here today into wealth for us.

१३.' आम्हांस पुत्रपौत्रादियुक्त संतति दे' इतकेंच या ऋचेचें तात्पर्य आहे. उषेनें पुत्रपौत्रादियुक्त संतति आणावी म्हणजे काय? तात्पर्य इतकेंच की, ' हे उषे, तूं आज जी उगवत आहेस तो हा दिवस आम्हाला लाभाचा होवो; आमची हानि न होई आणि आम्हाला संतति आणि संपत्ति उत्तम मिळे असें कर.' उषा अथवा सूर्य अथवा कोणताहि झाला तरी देव आपणाकरिता धन प्रत्यक्ष घेऊन येईल असें हे प्राचीन ऋषि मानीत नसत, तर नित्य उगवणारे अथवा यज्ञाप्रत येणारे जे देव त्यांची उगवते वेळेस अथवा यज्ञांस यावयाच्या वेळेस प्रार्थना केली तर ते त्या दिवशी आपली हानि होऊं देणार नाहीत आणि संपत्तीविषयीं अथवा संततीविषयीं ज्या आपल्या मनकामना त्या पूर्ण करितील इतकेंच मनात ठेवून ते प्रार्थना करीत असत

हा मंत्राचें वृत्त उष्णिक्. या वृत्ताविषयीं सू. ७९, म. ४ यावरील टीप पहा. थोडक्यामाणें वाचला तर हा मंत्र असा म्हटला पाहिजे –

उषस्तच्चित्रमा भर
अस्मभ्यं वाजिनीवति।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥

यांतील तिसरा चरण जगती वृत्ताचा समजावा.

१४. यांत ऋषि म्हणतो, ' हे उषे, तूं आता येथे प्रकाश आणि आम्हाला जेणेंकरून संपत्ति मिळे असें कर.' ' रेवत् वि उच्छ ' याचा जो ' प्रकाशून धन दे' असा अर्थ येथे केला आहे त्याजविषयीं यांच सूक्ताचा आठवा मंत्र आणि त्याजवरील टीका पहा.

' गोमत्ने ' इ०. उषा उगवून गाई देते, घोडे देते, प्रभा जिकडे तिकडे फाकविते आणि गायकांच्या आणि स्तोत्यांच्या वगैरे वाचाला प्रेरणा करिते म्हणून तिजला या मंत्रांतील विशेषणें लाविलेली आहेत.

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।
आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥
एह देवा मयोभुवा दस्रा हिरण्यवर्तनी ।
उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥
आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।
उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

१७. हे अश्विना (=अश्विनौ), यौ [युवाम्] इत्था (=अनेन पुरोदृश्यमानेन प्रकारेण) श्लोकं (=युवयो रथस्य नादम्) आ दिवः (=आ द्युलोकात्) चक्रथु (=कारितवन्तौ), [अपि च] जनाय (=लोकहितार्थं) दिव आ (=आ द्युलोकात्) ज्योतिः (=प्रकाशं) चक्रथुः (=कृतवन्तौ=स्वतेजसा सह उदितवन्तौ स्थः), [तौ] युवं (=युवां) नः (=अस्मभ्यम्) ऊर्जम् (=अन्नम्) आ वहतम् (=आनयतम्)॥

यस्माद्युवाम् आ दिवं नादं कुर्वन्तं रथमधिष्ठाय स्वतेजसा प्रोदितवन्तौ स्थः तस्माद् अस्मभ्यमन्नादिसंपदमानयतमिति प्रार्थ्यते ॥

१८. उषर्बुधः (=उषःकाले प्रतिबुध्यमाना अश्विनोरश्वाः) मयोभुवा (=मयोभुवौ=सुखकारिणौ) दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणामुपक्षपयितारौ=पराक्रमवन्तौ) हिरण्यवर्तनी (=हिरण्मयरथौ) देवा (=देवौ) [अश्विनौ] सोमपीतये (=सोमं पातुं) इह आ वहन्तु (=अत्रास्माकं यजनस्थानं आनयन्तु) ॥

उषर्बुधः उषःकाले प्रतिबुध्यमाना उषःसवित्रादयो देवविशेषा अश्विनावागच्छन्तु आनयन्त्विति वा योज्यम् ॥

णारे तारे असावे (अथवा सूर्य आणि चंद्र हे तेजाचे निधि होत. पुढच्या मंत्रावरची टीप पहा). त्यांचा समावेश 'उषर्बुधः' (पहाटेस जागे होणारे) या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या सूर्य, सविता, मित्र, । इत्यादि देवांत होतो. म्हणून त्याना १ उपरोक्त पुष्कळ येत असतो.

तसाच या मंत्रांत आला आहे. पुढचे दोन मंत्रहि अर्थाविषयींच आहेत.

श्लोकीकरणः—
अश्विना यातिरस्मदा ।
गोमद्स्रा हिरण्यवत् ।
अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥

१५. हे उषे, हे अन्नदायिके, [तूं आपले] आरक्त अश्व आज [रथाला] जोड, आणि आम्हांकरितां सकल सौभाग्यें घेऊन ये.

१६. हे अश्वींनो, हे पराक्रमकारी [अश्वी] हो, [तुम्ही] उभयतां एकमनस्क [होऊन] [आपला] रथ आमच्या घराकडेस वळवा, कीं जेणेंकरून [आम्ही] गाईंनीं [आणि] सुवर्णानें संपन्न होऊं.

15. Harness then, O Ushas, O giver of food, [thy] tawny horses this day [to thy chariot]. And then bring unto us all happiness.

16. Drive you, victorious As'vins, your chariot with one mind towards our abode, so that we may obtain cows [and] gold.

१५- हा मंत्र समजण्यास अशी कल्पना करावी कीं ऋषि मोठ्या पहाटेस उठून पूर्वकडे उषेची वाट पहात उभा राहिला आहे आणि म्हणतो, 'हे उषे, हे अन्नपूर्ण देवी, तूं आतां येण्याला विलंब लावूं नकोस, तर तुझे जे आरक्त वर्णाचे घोडे ते तूं आपल्या रथाला एकदम जूप आणि ये, आणि येताना आम्हांकरिता सर्व उत्तम भाग्य घेऊन ये.' उषेचे जे घोडे ते आरक्त वर्णाचे असतात असे सांगितले आहे. याच सूक्ताचा दुसरा मंत्र आणि त्यावरील आमची टीप पहा.

उदाहरण—

युक्ष्वा हि वाजिनीवति ।
अश्वानरुणानुष. ।
अथा नो विश्वा सौभगानि आ वह ॥

१६. हा मंत्र उषेच्या जवळ जवळ दरम्यान अथवा आकाशात प्रादुर्भूत होणारे जे अश्वी देव त्यांजविषयीं आहे. 'हे अश्वी हो, तुम्ही दोघेहि प्रसन्न होऊन आपला रथ हांकून आमच्या घराजवळ या आणि येताना आम्हांला गाई आणि सुवर्ण ही घेऊन या.' सू. ३, मं. १ यावरील दिलेली टीप पहा. अश्वी देवाविषयी चवतिसावे इत्यादि सूक्तें पूर्वी आलीच आहेत.

'एकमनस्क होऊन' = 'समनसा.' म्हणजे दोघेहि आम्हांला प्रसन्न आणि अनुकूल होऊन. 'आमच्या घराकडेस' = 'अस्मद् वर्ति.' 'वर्ति' शब्दाचा घर हा अर्थ सायणांनी पुष्कळ ठिकाणीं केला आहे आणि तो बहुतेक ठिकाणीं चांगला जुळतो. ऋ. ८. २२. ७ यावरून तो अर्थ सिद्ध होतो असे आम्हास वाटते (भाष्य पहा.)

[illegible] हे दोघे दोन पहाटेस उत्पन्न-

सूक्तम् ९३.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः। अग्नीषोमौ देवता। आद्यतृचस्य अनुष्टुभः। चतुर्थ्यादि ... त्रिष्टुभः। अष्टम्या नवम्या जगती वा। ... गायत्री छन्दः। ... त्रिष्टुप्॥

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम्।
प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः॥ १॥

अग्नीषोमौ। इमम्। सु। मे। शृणुतम्। वृषणा। हवम्।
प्रति। सुऽउक्तानि। हर्यतम्। भवतम्। दाशुषे। मयः॥ १॥

भाषायाम्.

१. हे वृषणा (=वृषणौ=सेचनसमर्थौ=सामर्थ्योपेतौ=बलवन्तौ) अग्नीषोमौ, [युवाम्] इमं मे (=मम) हवम् (=आह्वानं) सु (=सुष्टु=सावधानं) शृणुतम्। सूक्तानि (=ऽस्मानि मयोच्यमानानि स्तोत्राणि) प्रति हर्यतं (=आभिमुख्येन कामयेथाम्)। [अनन्तरं] दाशुषे (=हविर्दानवते उपासकाय मद्रूपाय मम नियोक्त्रे यजमानाय वा) मयो भवतं (=सुखस्य दातारौ) भवतम्॥

स्पष्टीकरणः—

याविथा श्लोकमा दिवो।
ज्योतिर्जनाय चक्रथुः।
आ नः ऊर्जं वहतमश्विना युवम्॥

१८. हा येथे उपसंहार आहे. ऋषि अशी प्रार्थना करितो की, अश्वीचे जे मोठ्या पहाटेस जागे होणारे घोडे ते त्याला या माझ्या यज्ञाकडेस सोम पिण्यासाठी घेऊन येओत.

'सोन्याच्या रथांत बसून जाणारे'= 'हिरण्यवर्तनी.' हा अर्थ आम्ही सायणानुसारें केला आहे. आणि हा शब्द जेथें जेथें आला आहे ते ते मंत्र पाहतां तो योग्य आहे असें वाटतें. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् सुवर्णमय मार्गानें जाणारे असा अर्थ करितात, पण सायणाचार्यांचा अर्थ घेण्यासारिसा दिसतो.

'प्रातःकाळीं जागृत होणारे अश्व'= 'उषर्बुधः.' हा अर्थ सायणाचार्यांस अनुसरून आम्ही केला आहे. परंतु प्रातःकाळीं जागृत होणारे जे उषा, सविता इत्यादिक देव ते घेऊन येओत असाहि अर्थ चांगला संभवतो.

स्पष्टीकरणः—

एह देवा मयोभुवा।
दस्रा हिरण्यवर्तनी।
उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये॥

१७. हे [अश्वी हो], ज्या तुम्ही, उभयतांनीं द्युलोकापर्यंत [आपल्या रथाचा] एवढा नाद केला आहे [आणि] जनासाठीं प्रकाश पाडिला आहे, [ते] तुम्ही आम्हांकरितां शक्तिदायक अन्न घेऊन या.

17. May you, O As'vins, who have thus caused heaven to resound with your chariot and made a light for the people, may you both bring invigorating food unto us.

१८. कल्याणकारक, पराक्रमी [आणि] सोन्याच्या रथांत बसून जाणारे [जे अश्वी] देव, त्यांजला प्रातःकाळीं जागृत होणारे [त्यांचे अश्व] सोम पिण्यासाठीं येथें घेऊन येओत.

18. May [their horses] awake at morn, bring hither, for to drink the Soma, the two gods, the givers of happiness, the performers of great deeds [and] drivers of golden chariots

---

१७. भावार्थः– 'हे अश्वी देव हो, तुम्ही आज आपल्या रथांत बसून सर्व द्युलोकपर्यंत त्या रथाच्या चक्राचा नाद गाजवीत येत आहां आणि लोकांला प्रकाश मिळावा म्हणून प्रकाशत आहां; तर तुम्ही येतांना आम्हांला अन्न घेऊन या.'

'द्युलोकापर्यंत नाद केला आहे' - 'आ दिवः घोषं चक्रथुः'. अशी कल्पना केली पाहिजे की, अश्वी आपल्या सोन्याच्या रथांत बसून आपल्या तेजःपुंज प्रभेसहित पूर्वेकडे उगवत आहेत आणि त्यांच्या रथाचा मोठा ध्वनि होत आहे आणि तो द्युलोकापर्यंत जाऊन आदळत आहे. आणि असा अश्वांना गौरव कवि करीत आहे. 'प्रकाश पाडिला आहे' = 'ज्योतिश्चक्रथुः.' सायणाचार्य म्हणतात की अश्वी देव म्हणजे सूर्य आणि चन्द्रमा हेच होत. त्यांपैकी ते उगवले म्हणजे जनाला प्रकाश मिळतो असे म्हणणे हे योग्यच आहे. अश्वी यांचे वास्तविक स्वरूप काय आहे म्हणजे ते कशाचे देव होत, हे जरी निश्चयाने सांगवत नाही तरी वेदामध्ये जी त्यांची वर्णने आली आहेत, त्यांजवरून पहातां ते सूर्यादिकांसमान रथांत बसून येणार, पूर्वेकडेस उगवणारे, आणि प्रकाशणारे देव होत. असे अनुमान निघते; मग ते सूर्यचन्द्रात्मक असोत अथवा कोणी दोन चमकणारे तारे असोत अथवा सूर्य आणि दिवस एकत्र होणारे देव असोत

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।
तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्व्यम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति ।
तस्मै । धत्तम् । सुऽवीर्यम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम् ।
स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् । हविःऽकृतिम् ।
सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवत् ॥ ३ ॥

समाप्तम्.

सूक्त ९३.

ऋषि–गोतम (मागच्या सूक्ताचा जो तोच). देवता–अग्नीषोम (म्हणजे अग्नि आणि सोम या दोघांचें जोडपें). वृत्त–१-३ अनुष्टुभ्, ४-७ त्रिष्टुभ्, ८ जगती किंवा त्रिष्टुभ्, ९-११ गायत्री, १२ त्रिष्टुभ्.

१. हे प्रबळ अग्नीषोम हो, [तुम्ही] ही माझी हाक लक्ष लावून ऐका. [तुम्ही] [हीं] स्तोत्रें मान्य करून घ्या. [आणि] हविर्दात्या उपासकाला कल्याणकारी व्हा.

HYMN 93.

To *Agnishomau* (i.e *Agni* and *Soma* taken collectively). By *Gotama* (author of the previous hymn). Metre—Verses 1 to 3 *Anushtubh*, 4-7 *Trishtubh*, 8 *Jagati* or *Trishtubh*, 9-11, *Gáyatri*, 12 *Trishtubh*.

1. O mighty Agni and Soma, hear ye well this my invocation; accept ye kindly [these] prayers, and be the givers of happiness to the sacrificer.

---

१. हें सूक्त अग्नीषोमाविषयीं, म्हणजे अग्नि आणि सोम हे जे दोघे देव त्याविषयीं आहे. या दोघांस मिळून एकत्र हे सूक्त अर्पण केलेलें आहे. अग्नीचा आणि सोमाचा असा काय संबंध आहे की त्यानला अग्नीषोम असे समासबद्ध नाव देऊन त्यांची स्तुति एकत्र केलेली आहे? याचें उत्तर इतकें दिसते की 'ज्ञानोबा तुकाराम' यांचे भजन एकत्र कां करितात? हे जसे सतमाळ्यांतील आणि लोकांच्या तोंडीं नेहमी येत असणारे साधु असल्यामुळे एकत्र गाइले जातात तसेच अग्नि आणि सोम हे एकत्र देवमाळेंत असून उपासकांच्या मुखीं नित्य असतात म्हणून त्यांची स्तुति एकत्र येत असते.

'आणि हविर्दात्या उपासकाला कल्याणकारी व्हा'=' भवत दाशुषे मयः.' यावरून कोण समजावयाचा ते स्पष्ट समजत नाहीं, म्हणजे स्तोत्र करणारा कवि त्याला किंवा ज्याकरिता तो स्तोत्र रचीत आहे त्याला हे समजत नाहीं. सायणाच्या भाष्यावरून स्पष्टीकरण होत नाहीं. मी जो स्तोत्र करणारा त्याचें कल्याण करा असा एक अर्थ किंवा ज्याकरिता मी हे स्तोत्र रचीत आहें त्याचें कल्याण करा असा दुसरा अर्थ.

हा मंत्र साधारण अनुष्टुप् धोरणाप्रमाणें चालला म्हणता येतो.

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।
अवातिरतं बृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥
अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् ।
वसम् । पणिम् । गाः ।
अव । अतिरतम् । बृसयस्य । शेषः । अविन्दतम् । ज्योतिः । एकं
बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥
युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।
युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥
युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । स
इति सऽक्रतू । अधत्तम् ।
युवम् । सिन्धून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्च
गृभीतान् ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्नीषोमा (=अग्नीषोमौ), तद् वां वीर्यं [illegible]

[illegible]

५. हे सोम, [illegible]

[illegible]

२. हे अग्नीषोम हो, जो आज तुम्हांला हें स्तोत्र अर्पण करीत आहे त्याला [तुम्ही] उत्तम वीरांनीं युक्त, [आणि] उत्तम अश्वांनीं युक्त [अशी] गोसंपत्ति द्या.

३. हे अग्नीषोम हो, जो [तुम्हांला] आहुति [देईल] [आणि] जो तुम्हांस हवि सिद्ध करून देईल, तो सुवीरांनीं युक्त [असें] पुत्रपौत्रांसहित सगळें आयुष्य लाभो.

2. O Agni and Soma, bestow upon him who offers this prayer unto you today, a wealth accompanied by excellent heroes and excellent horses.

3. O Agni and Soma, he who shall offer oblation or who shall offer other sacrificial food unto you, may he attain to his full life-time accompanied by brave sons and posterity.

---

२. या मंत्रावरून असें दिसतें कीं, मंत्र रचणारा हें सूक्त दुसऱ्या एका उपासकाकरितां रचीत आहे, स्वताकरितां नव्हे. म्हणून म्हणतो, 'हें सूक्त जो मनुष्य आज तुम्हाला अर्पण करितो त्याला तुम्ही उत्तम वीर्यवान पुत्रपौत्र, उत्तम गाई, उत्तम अश्व यांनीं परिपूर्ण जी उत्तम अभिवृद्धि ती द्या.'

मोक्षमूलर:—

> अग्नीषोमा यो अद्य वाम्
> इदं वच. सपर्यति ।
> तस्मै धत्तं सुवीर्यं
> गवां पोषं स्वश्व्यम् ॥

३ 'हे अग्नीषोम हो, जो यजमान तुम्हाला घृताची आहुति अथवा चरुपुरोडाशादिक अन्न देतो त्याला तुम्ही पुत्रपौत्रादिक शूर संतति देऊन तो आपलें सर्व शतसंवत्सर आयुष्य संपेपर्यंत जगेल असे करा. म्हणजे तो नर शंभर वर्षे जगो. आणि त्याला पुत्रपौत्रादि लाभोत.

या मंत्रांत 'आहुति'—'आहुतिम्' आणि 'हवि'='हविष्कृतिम्' हे दोन शब्द आहेत त्यांचा अर्थ म्हणतात आहुति म्हणजे तुपाची आहुति आणि हविष्कृति म्हणजे चरुपुरोडाशादिक जें अन्न तें अन्न करितात.

विल्सन आणि ग्रासमन याच्या भाषांतराप्रमाणे वाचक पाहतील.—

> स देवता सुवीरेण
> विश्वमायुर्व्यश्नवत् ।

४. हे अग्नीषोम हो, तो तु-चा पराक्रम प्रसिद्ध आहे की तुम्ही] पणीपासून गो[रूप] न्न हरण करिते झालां, बृसया-पा पोराला जिंकिते झालां, [आ-ग] बहुतांच्या हितासाठीं एकच काश संपादिते झालां.

५. हे अग्नी, आणि हे सोमा, म्हीच दोघेहि एकत्र मिळून हीं नक्षत्रें द्युलोकीं स्थापिते झालां आ-; तुम्हीच हे अग्नीषोम हो, [वृ-]निरुद्ध नद्यांला शापाच्या निंद्य गोंपासून मुक्त करिते झालां.

4. O Agni and Soma, that exploit of yours is well known that [ye] took away the nourishment—the cows—from Pani, [that] [ye] subjugated the offspring of Brisaya [and that] [ye] discovered the one light for many.

5. You it is Agni and O Soma, that with a common mind have placed these brilliant stars in heaven, you it is that have freed, O Agni and Soma the captive rivers from the curse of the enemy.

यो अ॒ग्नीषोमा॑ ह॒विषा॑ सप॒र्याद्दे॑व॒द्रीचा॒ मन॑सा॒ यो घृ॒तेन॑ ।
तस्य॑ व्र॒तं र॑क्षतं पा॒तमंह॑सो वि॒शे जना॑य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥८॥

यः । अग्नीषोमा॑ । ह॒विषा॑ । स॒प॒र्यात् । दे॒व॒द्रीचा॑ । मन॑सा । यः । घृ॒तेन॑ ।
तस्य॑ । व्र॒तम् । र॒क्षत॒म् । पा॒तम् । अंह॑सः । वि॒शे । जना॑य । महि॑ ।
शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यो [यजमानः] अग्नीषोमा (=अग्नीषोमौ=हे, अग्नीषोमौ, युवा) हविषा (=हविरन्नेन) देवद्रीचा मनसा (=देवतापरायणेनान्तःकरणेन) [वा] सपर्यात् (=परिचरेत्) यो [वा] घृतेन (=आज्याहुतिभिः) [सपर्यात्] तस्य व्रतं [हे अग्नीषोमौ], [युवा] रक्षतं (=तस्य कर्म=उद्योगं समाप्तिं प्रापयतम्) [तम्] अंहसः पातम् (=पापात्पालयतम्), [तस्य] विशे जनाय (=पुत्रपौत्रापत्येभ्य. अनुचरादिभृत्येभ्यश्च) महि शर्म यच्छतम् (=महत् सुखं दत्तम्) ॥

६. [हे अग्नीषोम हो], [तुम्हांपैकीं] एकाला मातरिश्वा द्युलोकांतून आणिता झाला [आणि] दुसऱ्याला श्येन [पक्षी] अद्रींतून मंथन करून काढून आणिता झाला. हे अग्नीषोम हो, स्तोत्राच्या योगानें वर्धमान होणारे [तुम्ही] यज्ञासाठीं [हा] विस्तीर्ण लोक निर्माण करिते झाल्यां आहां.

6. One of you Mâtariśvâ brought down from heaven, the falcon churned the other from the mountain. Glorified by prayer you, O Agni and Soma, created this wide world for sacrifice.

'एकत्र मिळून' = सक्रतू.' म्ह० दोघांनी मिळून एकत्र आपली बुद्धि लावून 'नवाला' = 'मिथुन.' म्हणजे ज्यापासून नवा उत्पन्न होतात अशी जी मेंढरें ती. मेषोदराला 'मिथु' असे धर्मे नांव पडलें यांविषयीं सू. ३५, म ८ पासूनचील 'अंतरिक्ष' या शब्दाविषयींची टीप पहा.

'पाण्याच्या नित्य समर्गापासून' = 'अभिशस्तेरवद्यात्.' म्हणजे दुष्ट जो वृत्र त्याच्या दोषो नुकसानापासून.

पाठान्तरः—

युवम् एतानि दिवि रोचनानि
अग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।
युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्याद्
अग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः ।
सं देवत्रा बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतम् । गिरः ।
सम् । देवऽत्रा । बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति ।
तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति ।
तस्मै । दीदयतम् । बृहत् । १० ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्नीषोमा (=अग्नीषोमौ), सवेदसा (=सवेदसौ=समानहविष्कौ) सहूती (=समानाह्वानौ) [युवां] नो गिरः (=अस्माभिरुच्यमाना इमाः स्तुतीः [एकत्रैव] वनतम् (=उभावपि समानमेव स्तोत्रमिदं सेवेथाम्)। [युवां] देवत्रा (=देवे मध्ये) [हि] सं बभूवथुः (=समानमेव जन्म प्रापथुः=संजातौ स्थः न तु पृथक् पृथक्) ॥

१०. हे अग्नीषोमौ, अनेन [घृतेन] वाम् (=ईदृशेन घृतेन युवां) [यो दाशति] वां (=युवाम्) [अनेन] घृतेन यो दाशति (=भजते=उपास्ते) तस्मै [युवां] बृहद् दीदयतम् (=महद् धनं प्रकाशयतं=महद् धनं यथा तं प्राप्नुयात् तथा प्रकाशेथाम्) ॥

येणार नाहीत, कारण तिसरा आणि चवथा हे चरण एक एक अक्षर कमी केल्याशिवाय त्रिष्टुभाला बसणार नाहीत. आणि जरी पहिला पाद 'सपर्याद्' यातून 'सपरिआद्' अशी च्यार अक्षरे काढिली आणि द्वादशाक्षरी केला तरी दुसऱ्या पादात अक्षर वाढविण्याला मार्ग नाही, कारण 'देवद्रोचा' अशी च्यार अक्षरें निघालीं तरी पाद जगतीप्रमाणे म्हणता येणार नाही.

८. हे अग्नीषोम हो, जो [कोण] हवीच्या योगानें [तुम्हांला] भजेल, [जो कोण] [तुम्हांला] देवतापरायण अंतःकरणाने [आणि] जो [कोण] घृताच्या योगानें [तुम्हांस] भजेल, त्याच्या उद्योगावर [तुम्ही] अनुग्रह करा. [त्याला] पापापासून [तुम्ही] रक्षा. त्याच्या मुलांबाळांला [आणि] लोकांला [तुम्ही] मोठें सुख द्या.

8. He who should serve you Agni and Soma with sacrificial food, with a god-craving mind, [or] who [should serve you] with clarified butter, his work may you prosper, him may you save from sin, to [his] progeny [and] to [his] men may you give great happiness.

---

८. 'हे अग्नीषोम हो, जो कोण उपासक तुम्हाला चरुपुरोडाशादि हविरन्न देऊन अथवा केवळ भाविक मनाने अथवा घृताच्या आहुति देऊन भजेल त्याणें आरंभिलेलें कोणतेंहि काम तुम्ही शेवटास न्या, त्याला संकटापासून तारा, आणि त्याच्या मुलाबाळांला आणि अनुचरादि परिवाराला तुम्ही मोठें सुख प्राप्त करून द्या.'

'हवीच्या योगानें'= हविषा. 'हवि' म्हणजे चरु, पुरोडाश इत्यादि अन्न असें सायणाचार्य म्हणतात. या मंत्रांत हवि देऊन भजणें, केवळ भाविक मनानें भजणें, आणि घृताच्या धारा ओतून भजणें या तीन प्रकारच्या उपासनेचा भेद दर्शित केला आहे.

'त्याच्या उद्योगावर तुम्ही अनुग्रह करा'= तस्य व्रतं रक्षतम्.' म्हणजे त्याणें कोणतेंहि आरंभिलेलें काम शेवटास न्या, त्याचा नाश होऊं देऊं नका, त्याला यश देत जा.

'मुलाबाळांला आणि लोकांला'= 'विशे जनाय' 'परिवाराला.' 'कबिल्याला'

या मंत्रांत वृत्त जगती किंवा त्रिष्टुभ आहे असें वर सांगितलें आहे पण त्याचा अर्थ सगळा मंत्र त्रिष्टुभ् किंवा सगळा जगती होय असा नसावा, तर अर्धा त्रिष्टुभ आहे आणि अर्धा जगती आहे. त्यापेक्षा सगळ्याला त्रिष्टुभ् अथवा जगती म्हणावें, असा आग्रह. कारण या मंत्राचे पहिले दोन चरण त्रिष्टुभाचे आणि तिसरा व चवथा हे जगतीचे आहेत; ते याप्रमाणें:—

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्याद्
देवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।
तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो
विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥

पण त्यांतहि चार त्रिष्टुभ्च्छंदाचे चरण

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः ।
सं देवत्रा बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतम् । गिरः ।
सम् । देवऽत्रा । बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति ।
तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति ।
तस्मै । दीदयतम् । बृहत् । १० ॥

भाषापाठ.

९. हे अग्नीषोमा (=अग्नीषोमौ), सवेदसा (=सवेदसौ=समानधनौ) सहूती (=समानाह्वानौ) [युवां] नो गिरः (=अस्माभिरुच्यमाना इमाः स्तुतीः) [एकत्र] वनतम् (=उभावपि समानमेव स्तोत्रमिदं सेवेथाम्)। [युवां] देवत्रा (=देवेषु मध्ये) [हि] सं बभूवथुः (=समानमेव जन्म प्रापथुः=संगतौ स्थः न तु पृ-क् पृथक्) ॥

१०. हे अग्नीषोमौ, अनेन [घृतेन] वाम् (=ईदृशेन घृतेन युवां) [यो दाशति] वा (=युवाम्) [अनेन] घृतेन यो दाशति (=भजते=उपास्ते) तस्मै [युवां] बृहद् दीदयतम् (=महद् धनं प्रकाशयतं=महद् धनं यथा तं प्राप्नुयात् तथा प्रकाशेथाम्) ॥

येणार नाहींत, कारण तिसरा आणि चवथा हे चरण एक एक अक्षर कमी केल्याशिवाय त्रिष्टुभाच्या वसणार नाहीत. आणि जरी पहिला पाद 'सपर्याद्' यातून 'सपरिआद्' अशी च्यार अक्षरे काढिली आणि द्वादशाक्षरी केला तरी दुसऱ्या पादांत अक्षर वाढविण्याला मार्ग नाहीं, कारण 'देवद्रोचा' अशीं च्यार अक्षरें निघाली तरी पाद जगतीप्रमाणें म्हणता येणार नाहीं.

९. हे अग्नीषोम हो, समानहविष्क [आणि] समानाह्वान [जे तुम्ही ते] [आमची स्तोत्रें] [एकत्रच] ग्रहण करून घ्या. [कारण] [तुम्ही] देवांमध्यें दोघेहि मिळून एकत्र जन्मलेले आहां.

9. O Agni and Soma. may you who have a common oblation [and] a common invocation accept our prayers together. [For] together were you born among the Gods.

१०. हे अग्नीषोम हो, या [घृतानें] तुम्हांला, तुम्हांला [या] घृतानें जो [कोण] भजतो, त्याजमत [तुम्ही] प्रकाशून मोठें वैभव द्या.

10. O Agni and Soma, with this [clarified butter] [whoever] [sacrifices] to you, whoever sacrifices to you with [this] clarified butter, to him may you shine upon great wealth.

९. 'हे अग्नीषोम हो, तुम्हा दोघांला मिळून ही स्तुति आम्ही अर्पण करीत आहों, ही प्रत्येकाची वेगळी वेगळी नाहीं तरीहि तुम्हाला मान्य होओ. कारण तुमची जी उत्पत्ति देवामध्यें झाली ती दोघांची मिळून एकत्रच झालेली आहे, निरनिराळी नाहीं, आणि तुमचें आह्वानहि लोक दोघांचें मिळून करितात आणि तुम्हांला हवि तरी दोघांला मिळूनच देत असतात.'

'एकत्र जन्मलेले आहां =' सं व- [illegible]' म्हणजे देवात तुम्हा दोघांना मिळून हाक मारण्याची चाल आहे, तुम्हा दोघांचें जोडपें देवांमध्यें प्रसिद्ध आहे

१०. या मंत्राचा अर्थ समजण्यास [illegible] कल्पना केली पाहिजे या मंत्रांत [illegible] उत्तम घृत घेऊन त्याच्या आहुति [illegible] अग्नीमध्यें [illegible] आहे आणि म्हणजे [illegible] तरी, 'या आमच्या उत्तम घृताहुतीच्या तुपानें जो कोण तुम्हाला भजेल त्याला तुम्ही मोठें वैभव प्राप्त करून द्या, कारण वैभव देण्याविषयी तुम्हाला काहींच कठिण नाहीं. तुमच्या मनांत आलें आणि तुम्ही केवळ प्रकाशला म्हणजे आपोआप त्यास प्राप्त होईल.'

'प्रकाशून मोठें वैभव द्या --' बृहत् दीदयतम्.' अक्षरशः अर्थ 'मोठें [वैभव] प्रकाशा' म्हणजे असें प्रकाशा की जेणेंकरून मोठें वैभव प्राप्त होईल. सू. ९२, मं ८, १४, ११ हे तीन मंत्र आणि त्यावरील टीका पहा.

जरी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

९. हे अग्नीषोम हो, समानहविष्क [आणि] समानाह्वान [जे तुम्ही ते] [आमचीं स्तोत्रें] [एकत्रच] ग्रहण करून घ्या. [कारण] [तुम्ही] देवांमध्यें दोघेहि मिळून एकत्र जन्मलेले आहां.

१०. हे अग्नीषोम हो, या [घृतानें] तुम्हांला, तुम्हांला [या] घृतानें जो [कोण] भजतो, त्याजमत [तुम्ही] प्रकाशून मोठे वैभव द्या.

9. O Agni and Soma, may you who have a common oblation [and] a common invocation accept our prayers together. [For] together were you born among the Gods.

10. O Agni and Soma, with this [clarified butter] [whoever] [sacrifices] to you, whoever sacrifices to you with [this] clarified butter, to him may you shine upon great wealth.

९. 'हे अग्नीषोम हो, तुम्हा दोघांला मिळून ही स्तुति आम्ही अर्पण करीत आहों, ही प्रत्येकाची वेगळी वेगळी नाहीं तरीहि तुम्हाला मान्य होओ. कारण तुमची ही उत्पत्ति देवामध्यें झाली ती दोघांची मिळून एकत्रच झालेली आहे, निरनिराळी नाहीं, आणि तुमचें आह्वानहि लोक दोघाचें मिळून करितात आणि तुम्हांला हवि तरी दोघांला मिळूनच देत असतात.'

'एकत्र जन्मलेले आहां =' स बन्धुः' म्हणजे देवांत तुम्हा दोघांला मिळून हाक मारण्याची चाल आहे, तुम्हा दोघांचे जोडपें देवांमध्यें प्रसिद्ध आहे.

१०. या मंत्राचा अर्थ [illegible] अशी कल्पना केली पाहिजे या [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] 'या आमच्या उत्तम तुपाचा [illegible] तुपानें जो कोण तुम्हाला भजेल त्याला तुम्ही मोठे वैभव प्राप्त करून द्या, कारण वैभव देण्याविषयीं तुम्हांला काहींच कठिण नाहीं. तुमच्या मनात आलें आणि तुम्ही केवळ प्रकाशला म्हणजे आपोआप ते प्राप्त होईल.'

'प्रकाशून मोठे वैभव द्या -' बृहद् [illegible].' [illegible] अर्थ 'मोठे [वैभव] प्रकाशा.' म्हणजे असें प्रकाशा की त्यावरून मोठे वैभव प्राप्त होईल. पृ. ९२, मं ८, १४, १६ [illegible] आणि [illegible]

[illegible]

सूक्तम् ९४.

आङ्गिरसः कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । अष्टम्याः पुनरष्टमस्य पादा देवदेवताः । षोडश्या अन्त्यौ पादौ मित्रादिदेवदेवत्यौ ॥ पञ्चदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सर्वा जगत्यः ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातऽवेदसे । रथम्ऽइव । सम् । महेम । मनीषया ।
भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । सम्ऽसदि । अग्ने । सख्ये । मा ।
रिषाम । वयम् । तव ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अर्हते (=पूज्याय) जातवेदसे (=जातानां सर्वेषां प्राणिनां वेदित्रे) [अग्न-ये] इमं स्तोमम् (=इदं सूक्तं) मनीषया (=देवतापरायणया बुद्ध्या) रथमिव सं महेम (=रथमिव संस्कुर्याम=यथा कश्चिन् मित्रादिप्रियजनानयनाय रथं संस्कृत्य प्रेषयति तद्वद् इदं सूक्तमग्नेरानयनाय संस्कुर्याम) । हि (=यस्मात्) अस्य संसदि (=अग्नेरुपासकजनसंहतौ) [वर्तमानानां] नः (=अस्माकम्=अस्मदर्थं) प्रमतिः (=अग्नेः प्रकृष्टा बुद्धिः=अनुग्रहबुद्धिः) भद्रा (=कल्याणी) [भविष्यति] । [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना-] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवेम) ॥

दिक् प्राचीन महर्षि कसे होते, त्या वेळच्या लोकांची स्थिति कशी होती, याविषयी बऱ्याच निश्चयाने आपल्याच्याने अनुमान काढवते. ते हें की, प्राचीन ऋषि आम्हांसारिखेच मर्त्य आणि अल्पायुषी होते आणि शंभर वर्षें जीवंत राहणें म्हणजे आयुष्याची शिकस्त झाली असें आम्हांप्रमाणें तेहि मानीत; ते संसार सोडून गिरिकंदरी कंदमुळें खाऊन राहत नसत, तर आम्हांप्रमाणेंच गावीं नगरीं राहत असत; ते आपणांस दिव्य सामर्थ्य आहे, आपण इतर लोकांपेक्षा उच्च जातीचे आहों असें मानीत नसत; ते आपण 'पृथ्वीवरील देव' आहों, इतरांनीं आपली सेवा करावी असें मानीत नसत; त्यांला घोडे बाळगण्याविषयीं छंद असे, आणि आपणांस पुत्रपौत्रादिक संतति होईल ती शौर्यादिक जे क्षत्रियाचे गुण तेणेंकरून पूर्ण असावी असें ते इच्छीत आणि देवांकडेस प्रार्थीत; ते बहुतकरून नेहमी युद्धें करीत असत, कोणाशीं कोणाबरोबर तरी युद्ध करावयाचा प्रसंग त्यांजला वारंवार येत असे, आणि त्या युद्धांत आपणास जय येओ आणि शत्रूचें सगळें धन आपणांस मिळो अशी ते प्रार्थना करीत. धर्माच्या संबंधानें पाहि-

२. [हे अग्नी], तूं ज्याचा यज्ञ संपादितोस त्याची मनकामना पूर्ण होते. [तो] निष्कंटक होऊन सुखी राहतो, [तो] उत्तम शौर्यवंत पुत्रपौत्रांप्रत पावतो. तो समृद्ध होतो. त्याला दरिद्रावस्था गांठीत नाहीं. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

2. He for whom thou dost sacrifice—he attains his desire, [he] lives unopposed, [he] possesses progeny full of bravery. He prospers. Poverty reacheth him not. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

२. 'हे अग्नी, ज्याच्या यज्ञांत तूं होता होऊन यज्ञ संपादितोस त्याची मनकामना पूर्ण होते. तो निःशत्रु होऊन सुखी होतो, त्याला शूर पुत्रपौत्रादिक प्राप्त होतात, त्याचा सर्व प्रकारानीं उत्कर्ष होतो, आणि त्याला दरिद्रावस्था प्राप्त होत नाहीं. अग्नी तुझ्या कृपेचा महिमा असा आहे, तर आम्ही तुझ्या संगत असतां त्यापासून आमचें वाईट न होवो असें कर.'

* तूं ज्याचा यज्ञ संपादितोस '=यस्मै त्वम् आयजसे.' अग्नि हा उत्तम होता होय आणि तो ज्या यज्ञांत पौरोहित्य करितो तो यज्ञ देवांस प्रिय होतो असें प्रसिद्ध आहे. पहिल्या सूक्ताचा पांचवा इत्यादिक मंत्र पहा.

मोहीहरण –

यस्मै त्वमायजसे स साधति
अनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम्।
स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्।
त्वमादित्याँ आ वह तान्ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा
वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । सम्ऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।
त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्ने], [वयं] त्वा समिधं (=त्वां समिद्धं कर्तुं) शकेम (=समर्था भवेम, [त्वं] [नो] धियः साधय (=यज्ञादिकर्माणि निष्पादय)। त्वे (=त्वयि) आहुतं हविः (=समर्पितं हविरन्नं) देवा अदन्ति (=भक्षयन्ति)। [तस्मात्] त्वं आदित्यान् आ वह (=अदितेः पुत्रान् मित्रावरुणार्यमादीन् देवान् आनय) [वय
हि तान् उश्मसि (=उश्मः=कामयामहे)। [वयं] हे अग्ने, तव सख्ये (=

२. [हे अग्नी], तूं ज्याचा यज्ञ संपादितोस त्याची मनकामना पूर्ण होते. [तो] निष्कंटक होऊन सुखी राहतो, [तो] उत्तम शौर्यवंत पुत्रपौत्रांमत पावतो. तो समृद्ध होतो. त्याला दरिद्रावस्था गांठीत नाहीं. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

2. He for whom thou dost sacrifice—he attains his desire, [he] lives unopposed, [he] possesses progeny full of bravery. He prospers. Poverty reacheth him not. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

---

२. 'हे अग्नी, ज्याच्या यज्ञात तूं होता होऊन यज्ञ संपादितोस त्याची मनकामना पूर्ण होते. तो निःशत्रु होऊन सुखी होतो, त्याला शूर पुत्रपौत्रादिक प्राप्त होतात, त्याचा सर्व प्रकारनीं उत्कर्ष होतो, आणि त्याला दरिद्रावस्था प्राप्त होत नाही. अशी तुझ्या कृपेची कीर्ति आहे, तर आम्ही तुझ्या संगत आहो त्यापेक्षा आमचे वाईट न होओ असें कर.'

*तूं ज्याचा यज्ञ संपादितोस '=यस्मै त्वम् आयजसे.' अग्नि हा उत्तम होता होय आणि तो ज्या यज्ञात पौरोहित्य करितो तो यज्ञ देवास प्रिय होतो असें प्रसिद्ध आहे. पहिल्या सूक्ताचा पावक इत्यादिक मंत्र पहा.

थोडीहरण –

यस्मै त्वमायजसे स साधति
अनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।
स तूताव नैनमश्नोति अंहतिः
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

भरा॑मे॒ध्मं कृ॒णवा॑मा ह॒वींषि॑ ते चि॒तय॑न्तः॒ पर्व॑णापर्वणा व॒यम्।
जी॒वात॑वे प्रत॒रं सा॑धया॒ धियोऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥४॥

भरा॑म । इ॒ध्मम् । कृ॒णवा॑म । ह॒वींषि॑ । ते॒ । चि॒तय॑न्तः । पर्व॑णाऽपर्वणा ।
व॒यम् ।
जी॒वात॑वे । प्र॒ऽत॒रम् । सा॒ध॒य॒ । धियः॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ ।
व॒यम् । तव॑ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], [वयम्] इध्मं भराम (=त्वदर्थं समिधः सम्पादयाम=यथा सम्पादये म तथा कुरु) वयं [त्वा] पर्वणापर्वणा (=पर्वणि पर्वणि=" प्रतिपक्षमाद्यन्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम् ") चितयन्तः (=प्रज्ञापयन्तः=प्रदीप्तं कुर्वन्तः सन्तः) ते हवींषि कृणवाम (=तुभ्यं हविरन्नानि करवाम=यथा कुर्मस्तथा कुरु)। जीवातवे (=जीवनाय=चिरजीवनाय=वयं यथा चिरं जीवेम तथा) धियः प्रतरं साधय (=अस्माकं कर्माणि " अग्निहोत्रादीनि " निष्पादय=होता भूत्वा उत्कृष्टं यथा तथा समाप्तं प्रापय), [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवेम)॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ।
चित्रः प्रकेत उषसो महाँ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥
॥ ५ ॥ ३० ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विऽपत् । च । यत् ।
उत । चतुःऽपत् । अक्तुऽभिः ।
चित्रः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा ।
रिषाम । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

५. [अयमग्निः] विशां गोपाः (=जनानां पालयिता) [भवति] । अस्य अक्तुभिः (=अस्यैव=अग्नेरेव रश्मिभिः=प्रकाशद्वारा) जन्तवः (=सकलाः प्राणिनः) द्विपद् च यद् उत चतुष्पद् (=यद् द्विपदं यच्च चतुष्पदं तानि सर्वप्राणिजातानि) चरन्ति (=संचरन्ति) । [हे अग्ने], [त्वम्] उषसः (=उषोदेवतासंबन्धी) चित्र (=चायनीयः=पूज्यः=उत्तमो) महान् प्रकेतः (=प्रकाशः) असि । [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवेम) ॥

४. [हे अग्नी], आम्हीं तुजकरितां काष्ठें आणावीं असी इच्छा आम्हांला दे. आम्हीं तुला प्रतिपर्वणीला प्रदीप्त करून तुझ्या ठायीं हवि अर्पण करावें असी आम्हांला इच्छा दे. [आम्हीं] [फार वर्षे] जगावें म्हणून [आमचीं] कर्में उत्कृष्ट रीतीनें संपाद. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

4. May we bring thee fuel, may we offer thee oblations, kindling thee every season. That we may live long, lead thou our rites successfully. May we never O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

४. 'हे अग्नी, तुला प्रत्येक पर्वणीच्या वेळीं, म्हणजे यज्ञ करण्याचें जें मास शुद्ध, वद्यारंभ, पौर्णिमा, अमावास्या इत्यादि प्रसंग त्या प्रत्येक प्रसंगीं तुला प्रदीप्त करण्यासाठीं समिधा आणाव्या, तुला समिद्ध करावा, आणि तुझ्या ठायीं हवि अर्पावे असी आम्हांला इच्छा दे. आणि आमचीं जीं कर्में तीं तू साग संपादून आमचें आयुष्य संपेपर्यंत आम्ही जगूं असें कर. कारण हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत आम्ही असल्यां तर आमचा नाश होणार नाहीं.'

'आमचीं कर्में संपाद' - 'साधय धियः.' म्हणजे आम्ही जे यज्ञादिक करितो त्यांत तू मुख्य पुरोहित होऊन आमचीं कर्में तडीला ने. ही जेणेकरून आम्ही फार दिवसपर्यंत जगूं. ही जी फार दिवस जगण्याची प्रार्थना आणि वाऊ येथे आणिली आहे तिजमुळे आणि "अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव" हे पालुपद प्रत्येक मंत्रास आहे त्यामुळेच हे सूक्त 'कर्दन' कर्मांत म्हणत असावें असें वाटतें.

उदाहरण -

भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते
चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतरं साधया धियः
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

५. [अग्नि हा] लोकांचा पालन करणारा [होय]. जे द्विपाद आणि जे चतुष्पाद प्राणी [ते] ह्याच्याच प्रकाशामुळें चालतात. [हे अग्नी], [तूं] उषेचा सुंदर मोठा प्रकाश होस. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

5. [He is] the protector of the people. Through his rays all creatures, both [that which is] biped and [that] which [is] quadruped, move.—[Thou] art [O Agni], the fair [and] great light of Ushas. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices

---

५. "हे अग्नी, तूं सकळ प्राण्यांचा रक्षक आहेस. तूं प्रकाशतोस म्हणून द्विपाद आणि चतुष्पाद प्राणी संचार करितात. उषेचा जो प्रकाश तद्‍रूप तूं आहेस. आणि उषा उगवते आणि सूर्य उगवतो तद्‍रूप तूं तेज आहेस आणि ते तेज चित्र विचित्र [illegible]. म्हणूनच सर्व प्राणी जगले आहेत. तुझ्या मैत्रीत आम्ही आहों त्यापेक्षां आमचें कांहींहि न होई असें कर.'

* ह्याच्याच प्रकाशामुळें —' अस्य अ-

[illegible]

[illegible]

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे।
रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥७

यः । विश्वतः । सुऽप्रतीकः । सऽदृङ् । असि । दूरे । चित् । सन् ।
तळित्ऽइव । अति । रोचसे ।
रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये ।
मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ७ ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि
अस्तु । दुःऽध्यः ।
तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा
रिषाम । वयम् । तव ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यस् [त्वम् अग्निः] सुप्रतीकः (=शोभनाङ्गो) विश्वतः सदृङ् (=सर्वास्वपि दिक्षु सदृशः समानरूपः) असि [स त्वं] दूरे चित् सन् (=दूरदेशे वर्तमानोऽपि) तळिदिव अति रोचसे (=समीपम् इव=समीपं वर्तमान इव प्रकाशसे)। [स त्वं] हे देव (=द्योतमान), रात्र्याश्चित् अन्धः (=बहुलमन्धकारम्) अति पश्यसि (=अतीत्य ईक्षसे=अतीत्य प्रकाशयसि। [तस्मिं] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वय मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम)॥

अत्रेदमुक्तं भवति। दिवा यत् सूर्यरूपं तेजो दूरवर्त्यपि समीपवर्तिवत् प्रकाशते रात्रौ च यन्नभसि तारकादीनां तेजो बहून् अन्धकारव्यापान्, आकाशप्रदेशान् अतीत्य भूमौ पतति तत्सर्वमग्नेः सवन्ध्येवेति ॥

८. हे देवाः, सुन्वतो रथः (=सोम युष्मदर्थम् अभिषुण्वत उपासकस्य रथो) [युद्धादिषु] पूर्वो भवतु (=प्रथमो भवतु=सोमम् अनभिषुण्वतां रथेभ्योऽपि जये प्रथमो भवतु)। अस्माकं शंसः (=अस्माकम् अभिशापः=अस्माभिः कृतः शापो) दूढ्यः अभि अस्तु (=दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्माकं शत्रून् अभिभवतु=बाधताम्)।

६. [हे अग्नी], तूं अध्वर्यु [होस] आणि [तूं] पुरातन होता होस. [तूं] प्रशास्ता [होस]. [तूं] जन्मतः पुरोहित [होस]. हे प्राज्ञा, [तूं] ऋत्विजांचीं सकळ कर्मे जाणतोस आणि फलद्रूप करितोस. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

6. Thou [art] an Adhvaryu [priest], and art an ancient invoker. [Thou art] a Pras'âstâ, a Potâ [and] by birth a Purohita [priest]. Thou knowest and makest to prosper all offices of the priests, O wise one May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

---

६. 'हे अग्नो, यज्ञात जे अध्वर्यु, होता, प्रशास्ता, पोता आणि पुरोहित या नावाचे ऋत्विज् म्हणजे उपाध्ये असतात तद्रूपच तू आहेस, आणि सकळ ऋत्विजांचीं सकळ कामे तुला येतात, आणि तीं तूं चालवून सफळ करीत असतोस. तर असा जो विद्वान् तूं त्या तुझ्या आश्रयातलो आम्ही आहों, त्यापेक्षा आमचें अकल्याण होऊं देऊं नको.'

शोकीकरण.—

त्वमध्वर्यु उत होतासि पूर्व्यः
प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।
विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यसि
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

ही जी वृत्तरचना आम्ही विग्रह करून दाखविली यावरून जगती वृत्त आधुनिक श्लोक वृत्ताला लाविले तर साधारण रीत्या बसते तर खरें, पण त्रिष्टुभाप्रमाणे सरळ बसत नाही.

७. जो [तूं अग्नि] सुंदर [आणि] चहूंकडून एकसारिखा होत, [तो] [तूं] दूर असतांहि सन्निध [असल्या]प्रमाणें प्रकाशतोस, [तो तूं] देदीप्यमान [अग्नि] रात्रीच्या सुद्धा अंधकारामधून प्रकाशतोस. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

7. Thou, O Agni, who art beautiful [and] of the same form on all sides, shinest as though [thou wert] near, though being far; thou seest beyond the blindness of even the night May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

८. हे देव हो, सोमयाग करणाऱ्या उपासकाचा रथ [सर्वां]पुढें असो. आमचा शाप दुष्ट जनांला बाधो. तर [हे देव हो], ही आमची प्रार्थना तुम्ही मान्य करून घ्या आणि सफळ करा. हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

8. May the chariot of the Soma-sacrificer be in front, O Gods. May our imprecation harm the wicked. Know ye then this prayer and make [it] prosper May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

---

७. भावार्थ.—'हे अग्नी, दिवसा जें सूर्यरूप तेज अति दूर असताहि अति समीप असल्याप्रमाणें पूर्णपणें प्रकाशतें, आणि रात्रीच्या वेळीं सर्व अंधकारमय आकाशप्रदेशामधून जें तारांचें आणि नक्षत्रांचें तेज भूमीवर पडतें, तें सर्व तुझेंच आहे. तूं सुंदर आणि पाहिजे त्या दिशेनें पाहिलें तरी एकच रूपाचा आहेस. तर असा जो महानुभावी तूं, त्या तुझ्या आश्रयाखालीं आम्ही आहों त्यांचें तूं आमचें अकल्याण होऊं देऊं नको.'

'चहूंकडून एकसारिखा '= विश्वतः सदृङ्.' म्हणजे सूर्यरूप अथवा नक्षत्ररूप जो अग्नि त्याजकडे कोणत्याहि दिशाकडून पाहिलें तरी त्याचें रूप एकच असतें.

स्पष्टीकरणः—

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि
दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।
रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यसि
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

८. देवांना संबोधून म्हटलें, 'हे देव हो, जो उपासक सोम काढून यज्ञ-

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥
॥ १० ॥ ३१ ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्यऽइव ।
ते । रवः ।
आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रि-
षाम । वयम् । तव ॥ १० ॥ ३१ ॥

अध स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन्।
सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥११
अध । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । य-
वसऽअदः । वि । अस्थिरन् ।
सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषा-
म । वयम् । तव ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे अग्ने], यद् (=यदा) [त्वम्] अरुषा (=अरुषी=आरोचमानौ) वातजूता (=वातजूतौ=वायुवेगवन्तौ) रोहिता (=रोहितौ=तव लोहितवर्णाश्वौ) रथे अयुक्थाः (=रथे अयोजयः) ते रवः (=रथस्य गर्जना) [च] वृषभस्येव (=महोक्षस्य रव इव) [भवति] आत् (=तदा) [त्वं] वनिनः (=वनवृक्षान्) धूमकेतुना (=धूमपताकिना तव ज्वालासंघेन) इन्वसि (=व्याप्नोषि) । [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम) ॥

११. अध (=अपि च) [हे अग्ने], यद् (=यदा) ते (=तव) यवसादः (=तृणानां भक्षयितारः) द्रप्साः (=ज्वालाशाः) वि अस्थिरन् (=विविधम् अवतिष्ठन्ते=इतस्ततः प्रसृता भवन्ति) [तदा] स्वनात् (=तव गम्भीरशब्दात्) उत पतत्रिणः (=पक्षिणोऽपि) बिभ्युः (=बिभ्यति) तत् (=अपि च तदानी) ते (=तुभ्यं) तावकेभ्यो रथेभ्यश्च सुगं [भवति] (=मार्गः सुगम्यो भवति) । [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम) ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।
मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं
॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धायसे । अवऽयाताम् । मरुताम् ।
अद्भुतः ।
मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः । अग्ने । सख्ये ।
रिषाम । वयम् । तव ॥ १२ ॥

भाष्यायाम्.

१२. अयं (=मद्रूप उपासको) मित्रस्य वरुणस्य [च] धायसे (=धा
मित्रावरुणाभ्यां पालितो भवितुं) [योग्यो भवति] अवयातां मरुताम् (=
वमन्युम् अपगमयतां मरुतां) [स्वकीय एव] हेळः (=क्रोधः) अद्भुतः (
न) [भवति]। [हे अग्ने], [त्वं] सु मृळ (=सुष्ठु मृडय=अस्मान् सुखय
मनः (=मरुताम् अन्तःकरणं) पुनर्नो भूतु (=पुनरपि अस्माकं भवतु=क्रो
अस्मदनुकूलं भवतु)। [तर्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [व
वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम)॥

मित्रावरुणावानय मरुतश्चानयेति प्रार्थ्यते ॥

च्या आवाजाप्रमाणें होत असतो तेव्हा तूं जिकडे तिकडे पसरतोस, आणि आपल्या तेजानें अरण्यातील झाडाला पुरे पुरे करून टाकितोस.' अग्नीचे लाल घोडे म्हणजे लाल रंगाच्या ज्वाळा. आणि तो 'रथात बसून जाऊं लागला म्हणजे' तो अरण्यांत पसरूं लागला म्हणजे असा अर्थ.

श्लोकीकरणः—

यदयुक्था अरुषो रोहिता रथे
वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुना
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

११. 'आणि हे अग्नी, जे
पडतील तेथे तेथें गवताला सा
कणाऱ्या ठिणग्या त्या इकडे तिक
रूं लागल्या आणि तुझा आवा
लागला म्हणजे पशुपक्ष्यादिक स
थरथर कापून पळून जातात आ
क्षादिक सर्व वनस्पति जळून
आणि मग तूं आणि तुझे रथ
जाल तिकडे मार्ग मोकळा असतो
आम्ही तुझ्या आश्रयाखाली आहो
क्षां आमचें अकल्याण होऊं देऊ

१०. [हे अग्नी], तूं जेव्हां आपल्या रथाला लकलकीत [आग] वायूप्रमाणें चपळ [अशी] तांबड्या घोड्यांची जोडी जोडितोस [आणि जाऊं लागतोस] [आणि] जेव्हां तुझा [रथाची] गर्जना पोळाच्या डरकण्याप्रमाणें [होते], तेव्हां [तूं] [आपल्या] धूमकेतु [ज्वाळे]नें अरण्यांतील महावृक्षांला व्यापून टाकीत असतोस. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होईं असें कर.

११. आणि [हे अग्नी], जेव्हां तुझ्या तृणभक्षक ठिणग्या इकडे तिकडे पसरतात [तेव्हां] पक्षी सुद्धा [तुझ्या] ध्वनीला ऐकून भीत असतात; [आणि] तेव्हां तुला [आणि] तुझ्या रथाला मार्ग सुगम [होत असतो]. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होईं असें कर.

10. When thou hast yoked to [thy] chariot [thy] pair of brilliant tawny horses, swift as the wind, [and] when thy roaring is like [the bellowing of] a bull, then dost thou overrun the forest trees with [thy] smoke-bannered flame. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

11. Then even the birds tremble at thy noise when thy grass-eating sparks extend; then all becomes easy for thee [and] thy chariots May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

जे राक्षसादिक त्याला तू मारून टाक आणि आम्हाला निष्कंटक कर म्हणजे आम्ही तुझ्या मैत्रीत राहून सुखी होऊं.

भाषांतरः—

यदेदुःशमानस दृढिभो नहिं
दूरे वो मे अग्नि वो केविद्रिम. ।
अथा येशाये शुमने सुग हरि
अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

---

१०. 'हे अग्नी, तू जेव्हां आपल्या रथाला दुधे तेजस्वी लाल घोडे जुंपतोस आणि जाता जाता तुझ्या रथाचा आवाज एखाद्या बैलानें डरकण्याच्या ऐका-

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे।
शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१३॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अध्वरे ।
शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १३ ॥

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः।
दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । सम्ऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळयत्ऽतमः ।
दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. [हे अग्ने], [त्व] देवानां देवः (=देवतमो) [भवसि], [त्वम् अद्भु]तो मित्रोसि (=महान् मित्रो भवसि) । [त्वं] वसूनां वसुः (=साधूनां मध्[ये साधुः)] [भवसि] [त्वम्] अध्वरे (=यज्ञे) चारुः (=कमनीयः) [अति[शयेन]] [असि] । [वयं] तव सप्रथस्तमे (=विस्तृततमे) शर्मन् (=शर्मणि=आ[श्रये]) स्याम (=भवाम) । [ताहि] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमा[ना]] वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम) ॥

१४. [हे अग्ने], तत् ते भद्रं (=तद् वक्ष्यमाणं तव सुखकरं) [भवति] [यत्] [त्वं] मृळयत्तमः (=अतिशयेन सुखयिता) [त्व] स्वे दमे (=स्वकीये गृहे="उ[त्त]रवेदिलक्षणे निवासस्थाने") समिद्धः (=सम्यक् प्रदीप्तः सन्) सोमाहुतः (=[सो]मस्याहुत्या संतर्पितः सन्) जरसे (=स्तूयसे) । [त्वं] दाशुषे (=हविर्द[त्तवते] उपासकाय) रत्नं द्रविणं च (=संपदं धनं च) दधासि (=ददासि) । [ता[हि]] तव सख्ये (=तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वय मा रिषाम (=मा हिंसि[ता भवाम])

१२. हा [अग्नीचा स्तोता] मित्र [आणि] वरुण यांच्या रक्षणास [पात्र] [होय] [आणि] क्रोधाची शांति करविणाऱ्या मरुतांचा क्रोध अद्भुत [होय]. [हे अग्नी], [तूं आम्हांवर] कृपा कर [आणि] त्या [मरुतां]चें मन हि पुनः आम्हांला अनुकूल होओ. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

12. This [worshipper] is [fit] for support by Mitra [and] by Varuna. Wonderful is the anger of the Maruts [though they are themselves] the appeasers [of anger]. Be thou fevourable, O Agni, [and] may the heart of these [Maruts] become ours once more. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

शोधीकरण:–

अथ स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।
सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

१२. भावार्थः—' हा जो मी उपासक तो मित्र आणि वरुण या देवांच्या प्रसादास योग्य आहे. तर त्यालाहि तूं [illegible] घे. आणि मरुत् हे देव जरी दुसऱ्या देवांचा क्रोध शांत करण्याविषयीं तत्पर असतात तरी ते स्वताचा क्रोध शांत करीत नाहीत असें नाहीं. आणि त्यांचा तो क्रोध चमत्कारिक, म्हणजे बाहेर उघड न समजणारा असा आहे. तर त्यालाहि तूं [illegible] घे. आणि तूं प्रसन्न होऊन त्यांसहि प्रसन्न करीव. कारण आम्ही तुझ्या आश्रयाखालीं आहों त्यांनीं आमचा नाश होऊं देऊं नये.

' क्रोधाची शांति करविणारांचें अद्भुत.' [illegible]

[illegible] न. म्हणजे [illegible] ... असा अर्थ [illegible] 'अर + या' या धातूचा अर्थ [illegible] ... ऋ. १. १२५. ११ [illegible] 'अरातय दुर्मतय' [illegible] ... आणि ऋ. ८. ४८. २ [illegible] देवांचा 'दैव्यस्य [illegible] म्हणजे देवांचा [illegible] आहे. ऋ. ९ १. ८ [illegible] ... आहे. ऋ ६. ११. ५ [illegible] आहे. [illegible]

१३. [हे अग्नी], तूं देवांमध्यें देव [आहेस], [तूं] उत्तम मित्र आहेस, [तूं] साधूंमध्ये साधु [आहेस]. [तूं] यज्ञांत प्रिय [अतिथि] होस. तुझ्या अतिविस्तीर्ण आश्रयाखालीं आम्ही राहूं असें कर. [आणि] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

13. [Thou art] a God among the Gods, art a wonderful friend, good among the good, [thou] art an amiable [guest] in a sacrifice. May we be under thy most extensive support. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

१४. [हे अग्नी], परम सुखकारी असा जो तूं त्या तुझें जें हें तुझ्या घरीं प्रदीप्त करून सोमाची आहुति देऊन तुझा सर्वसिनान तेव्हां तुझा आनंद होतो. [आणि] तूं हविर्दात्या उपासकाला संपत्ति आणि द्रव्य देत आसतोस. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मैत्रींत [राहून] आमचा नाश न होई असें कर.

14. That [is] thy happiness [O Agni], that well-kindled in thy own home, [and] gratified with Soma, thou the source of the greatest happiness, art praised Thou givest excellent wealth and riches to the sacrificer. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

[illegible] सायणाचे भाष्य पहा.
[illegible] –
[illegible]

[illegible] ॥

१३. [हे अग्नी, तूं देवांमध्ये उत्तम देव [illegible] साधूंमध्ये उत्तम [illegible] उत्तम मित्र आहेस. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] देऊं नको.

[illegible] [illegible] [illegible]